YAŞAYAN
DÜNYA DİNLERİ

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

YAŞAYAN DÜNYA DİNLERİ

Genel Koordinatör: Prof.Dr. Mehmet Görmez
Editör: Prof.Dr. Şinasi Gündüz
Yayın Yönetmeni: Dr. Yüksel Salman
Yayın Koordinasyon: Dr. Ömer Menekşe

Grafik Tasarım ve Redaksiyon: TN İletişim (0312. 431 28 68)
Son Okuma: Dr. Hafsa Fidan, Dr. Kıyasettin Koçoğlu
Baskı Kontrol: İsmail Derin
Baskı: Özgün Matbaacılık San. Tic. A.Ş. (0312. 645 19 10)
Ankara Polatlı Yolu 52. km Temelli / Ankara

1. Baskı: Şubat 2007

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 680
İlmî Eserler Serisi: 117

07-06-Y-0003-680
ISBN 978-975-19-3981-4

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 02.03.2006/50 ve 31.08.2006/116

© Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

İletişim Adresi
Eskişehir Yolu 9. km. Çankaya / Ankara
tel.: 0312. 295 72 94 - faks: 0312. 284 72 88
diniyayinlar@diyanet.gov.tr

İÇİNDEKİLER

14 ÖNSÖZ

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ

18 1. Dinin Anlam ve Değeri
24 2. Dinler, Mezhepler ve Kültler
29 3. Dinler Tipolojisi/Tasnifi
30 4. Çeşitli Tanrı Düşünceleri ve Dinler

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM

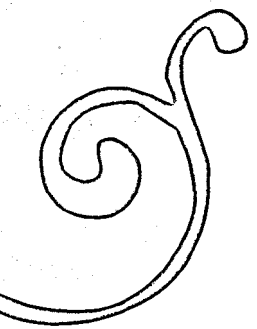
37 1. Kur'an
38 A. Kur'an'ın Derlenmesi ve Çoğaltılması
40 B. İçeriği
42 2. Hz. Muhammed
43 A. Mekke Dönemi
46 B. Hicret
47 C. Medine Dönemi
49 3. İslam'ın Tarihsel Gelişimi/Yayılışı
50 A. Emeviler ve Abbasiler
51 B. Sonraki Dönem
53 C. Mezheplerin Doğuşu
54 D. Tasavvufi Hareketler
54 4. İslam'ın Temel İnanç Esasları
55 A. Tevhit İlkesi ve Allah'a İman
59 B. Ahirete İman
60 C. Peygamberlere İman
62 D. Vahye/Kitaplara İman
63 E. Meleklere İman
63 F. Kadere İman
64 5. İslam'ın İbadet Anlayışı
65 A. Temel İbadetler/İslam'ın Şartları
69 6. İslam Ahlakı
73 7. İslam'ın Diğer Dinlere/Geleneklere Bakışı
74 8. İslam'ın Temel Kurumları ve Toplumsal Yapı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIK

77 1. Tarihsel Gelişimi, Temel Kaynakları ve Öğretileri
78 A. Hıristiyan Kutsal Kitapları/Kaynakları

81 a. Markus İncili
82 b. Matta ve Luka İncillleri
83 c. Yuhanna İncili
85 B. Hz. İsa ve Mesajı
87 C. Pavlus ve Öğretisi
89 D. Hıristiyanlığın Yayılışı ve Erken Dönem Hıristiyanlığı
91 E. Erken Dönem Hıristiyanlığı Bünyesinde Yaşanan İç Çatışmalar ve Bölünmeler
93 F. Hıristiyan İnanç Esasları
95 a. Teslis
96 b. İnkarnasyon/Hulul ya da Tenleşme
97 c. Kefaret (Atonement) Öğretisi
98 G. Hıristiyan Sakramentleri/Gizemleri
98 a. Vaftiz
98 b. Konfirmasyon
99 c. Tövbe/Günah İtirafı
99 d. Evharist/Komünyon
99 e. Evlilik
99 f. Rahip Takdisi
99 g. Hastayı Yağlama
100 H. Hıristiyan Uygulamaları ve Liturjik Takvim
102 2. Hıristiyanlıkta Temel Akımlar
102 A. Katolik Kilisesi
104 a. Tarihsel Gelişimi
109 b. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
110 c. Kilise Yapılanması
111 B. Ortodoksluk
112 a. Tarihsel Gelişimi
117 b. Temel Özellikleri
119 c. Kilise Yapılanması
121 C. Protestanlık
121 a. Lutheranizm
124 b. Zwinglianizm
126 c. Kalvinizm
128 d. Protestanlıkta Temel Prensipler
128 i. Kitab-ı Mukaddes'in Otoritesi
129 ii. İmanla Aklanma
130 iii. Bütün İnananların Din Adamlığı
131 e. Modern Çağda Protestanlık
133 D. Ayrılmış Doğu Kiliseleri
133 a. Ayrılmış Doğu Kiliselerinin Tarihsel Gelişimi

135 i. Nesturiler
136 ii. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi (Batı Süryanileri/Yakubiler)
138 iii. Kıpti Ortodoks Kilisesi
139 iv. Habeş (Etyopya) Ortodoks Kilisesi
141 b. Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri
141 i. Ermenilik
143 1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
145 2. Günümüzde Ermeni Kilisesi
146 ii. Süryanilik
148 1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
149 2. Günümüzde Süryaniler
150 iii. Keldani Kilisesi
152 1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
153 2. Günümüzde Keldaniler
153 3. Batıda Yaygın Olan Protestanlık Çerçevesindeki Mezhepler/Akımlar
153 A. Evanjelizm (Evanjelikalizm)
154 a. Reform Döneminde Evanjelizm
156 b. Amerika'da Evanjelizm
158 c. Yeni Güç Unsuru Olarak Evanjelizm
160 d. Evanjelizmin Mesianik Beklentileri
161 B. Baptistler, Anabaptistler
161 a. Baptist Kilise
164 i. Baptistlerin İnanç Esasları
166 ii. İbadet Anlayışları
167 1. Vaftiz
168 2. Evharist
168 iii. Cemaat Yapılanması
170 iv. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri
171 v. Baptist Dünya Birliği
172 b. Anabaptistler
173 C. Adventistler, Kuveykırlar
173 a. Adventistler
173 i. Temel Öğretileri
174 ii. İbadet Anlayışları
175 iii. Kilise Yapısı ve Yönetimi
176 b. Kuveykırlar
178 D. Anglikan Kilisesi
178 a. Tarihsel Gelişimi
179 b. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
181 c. Kilise Yapılanması
182 E. Presbiteryenler ve Metodistler
182 a. Presbiteryenler

185 i. Temel Öğreti ve Uygulamaları
186 ii. Kilise Yapılanması
188 b. Metodist Kilisesi
191 i. Doktrin ve Uygulamaları
192 ii. Kilise Yapılanması
193 F. Pentekostalistler
195 4. Hıristiyan Misyonerliği

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YAHUDİLİK

205 1. Tarihsel Gelişimi, İnanç Esasları ve İbadetleri
207 A. Yahudiliğin Tarihsel Gelişimi
211 B. Hz. Musa ve On Emir
213 C. Hz. Musa Sonrası İsrailoğulları
215 D. Ezra ve Yahudiliğe Katkıları
216 a. Ezra ve Üzeyr
220 E. Hz. İsa Dönemi Yahudi Mezhepleri
221 F. Hıristiyanlık Sonrası Dönemde Yahudilik
222 G. Yahudiliğin Kutsal Metinleri
222 a. Tevrat'ın Tahrifi Tartışmaları
227 H. Seçilmişlik, Ahit, Kutsal Toprak ve Mabet Geleneği
230 I. Yahudilik Açısından Yahudi Olmayanların Durumu
232 J. Siyonizm
235 K. Yahudiliğin İnanç Esasları
237 L. Yahudiliğin İbadet Anlayışı
239 a. Günlük İbadetler
239 b. Haftalık İbadet Günü Şabat
240 c. Kutsal Günler ve Bayramlar
241 M. Yahudilikte Toplumsal Kurallar, Örf ve Âdetler
244 N. Günümüz Yahudiliği
244 a. Ortodoks Yahudilik
245 b. Hasidilik
247 c. Reformist Yahudilik
247 d. Muhafazakâr Yahudilik
248 e. Yenidenyapılanmacı Yahudilik
249 f. Samiriler (Samaritanlar)
250 g. Karailik
250 2. Yahudi Mistisizmi, Sabataycılık ve Anadolu Yahudileri
250 A. Yahudi Mistisizmi
251 a. Erken Kabala
252 b. Kabala
256 B. Yahudi Mesihçiliği

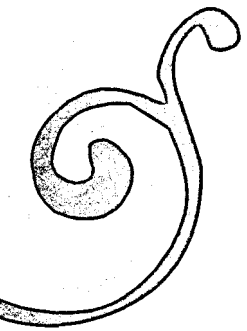
257 a. Mesih Kavramı
260 b. Mesihçi Hareketler
262 c. Sabatay Sevi ve Sabataycılık
266 C. Türkiye Yahudileri

BEŞİNCİ BÖLÜM
HİNDUİZM

278 1. Ariler ve Dinleri
279 2. Bir Alt Kimlik Olarak Hinduizm
280 A. Maya veya Avidya İnancı
281 B. Samsara ve Karma İnancı
282 C. Mokşa veya Nirvana İnancı
283 3. Tarihsel Gelişimi
285 4. Hinduizm'deki Çeşitlilik
286 A. Çeşitli Ortak Değerler
287 B. Diğer Ortak İnançlar
287 a. Evrenle İlgili İnançlar
288 b. Kast Sistemi
289 c. Aşrama-Dharma
290 d. Hayatın Gerçek Gayesine Ait İnançlar
290 5. Kutsal Metinler
290 A. Sruti
290 a. Vedalar
293 b. Brahmanalar
293 c. Aranyakalar
294 d. Upanişadlar
295 B. Smriti
298 6. Hinduizm'de İbadet
302 7. Hindu Mezhepleri
304 8. Günümüzde Hinduizm

ALTINCI BÖLÜM
BUDİZM

307 1. Budizm, Tarihsel Gelişimi ve Temel Öğretileri
308 A. Budda'nın Hayatı
309 B. Budizmin Yayılışı
314 C. Budda'nın Reformları
315 D. Kutsal Metinler
315 a. Pali Kanon
317 b. Mahayana Kutsal Literatürü
319 E. Budizm'in Temel İnançları
319 a. Pratityasamutpada (Bağımlı Varoluş Yasası)
319 b. Dört Temel Hakikat

321 c. Sekiz Dilimli Yol
323 d. Karma Öğretisi
324 e. Nirvana
328 F. Budizm'de İbadet
332 a. Bayramlar (Festivaller)
334 b. Dua ve Meditasyon
335 c. Kutsal Mekânları Ziyaret
337 G. Başlıca Budist Mezhepleri
338 a. Hinayana ve Mahayana Arasındaki Benzerlikler
338 b. Hinayana ve Mahayana Arasındaki Farklar
338 i. Bağımlı Varoluş Yasası
339 ii. Nirvana
339 iii. İdeal Kişi ve Özellikleri
339 iv. Nirvanaya Ulaşma Vasıtaları
340 v. Nirvana Yolundaki Engeller
340 vi. Dharma Anlayışı
340 vii. Budda Anlayışı
341 viii. Genel Din ve Dünya Görüşü
341 2. Günümüzdeki Budist Mezhepleri
345 A. Theravada Budist Ekolleri (Güney Okulu)
345 a. Hindistan'da Budizm
345 b. Sri Lanka/Seylan'da Budizm
344 c. Burma'da Budizm
344 d. Kamboçya, Laos ve Tayland'da Budizm
345 B. Mahayana Budist Ekolleri (Kuzey Okulu)
345 a. Çin'de Budizm
346 i. T'ien T'ai
347 ii. Hua Yen Ekolü
347 iii. Ching T'u (Temiz Ülke ya da Jodo) Ekolü
348 iv. Ch'an Ekolü
350 b. Vietnam'da Budizm
350 c. Kore'de Budizm
351 d. Japonya'da Budizm
353 C. Vacrayana Budizmi (Elmas Vasıta)
353 a. Nepal'de Budizm
354 b. Tibet Budizmi (Lamaizm)
355 c. Moğolistan'da Budizm

YEDİNCİ BÖLÜM
CAYNİZM

357 1. Tarihsel Gelişimi
360 2. Kutsal Metinleri
360 A. Purvalar (Birinciler, Öndekiler)

361 B. Angalar (Temel Organlar, Yakarışlar)
362 C. Upangalar
363 D. Prakirnalar (Müteferrik Konular)
363 E. Cheda Sutralar (Manastır Kuralları)
363 F. Mula Sutralar (Temel Metinler)
363 G. Nandi Sutra ve Anuyogadvara Sutra
364 3. Temel Öğretileri
367 4. Başlıca İbadet ve Uygulamaları

SEKİZİNCİ BÖLÜM
SİH DİNİ

373 1. Guru Nanak ve Sih Dininin Tarihsel Gelişimi
374 A. On Guru
375 B. Günümüzde Sihler
376 2. Temel Öğretileri
378 3. Adi Granth
379 4. İbadet Anlayışları
380 5. Sih Geleneğinde Toplumsal Yapı

DOKUZUNCU BÖLÜM
KONFÜÇYANİZM

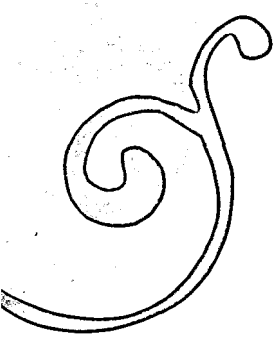
383 1. Konfüçyüs
384 2. Çin Ulusal Kimliği ve Konfüçyanizm
387 3. Konfüçyanizmin Temel İnançları
389 4. İbadetleri
390 5. Kutsal Metinleri
391 A. Beş Klasik
393 B. Dört Kitap
395 6. Ahlaki Prensipler
397 7. Felsefi Sistem

ONUNCU BÖLÜM
TAOİZM

401 1. Lao Tsu
404 2. Temel inanç esasları
407 3. İbadetleri
408 4. Kutsal Metinleri

ON BİRİNCİ BÖLÜM
BATIDA ORTAYA ÇIKAN YENİ DİNÎ AKIMLAR

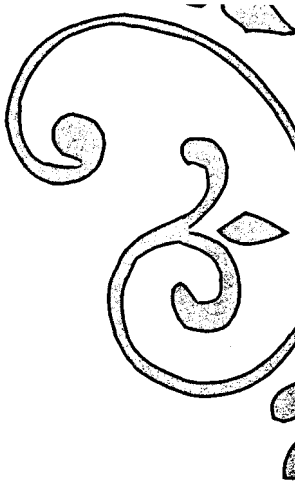
411 1. Yehova Şahitleri

412 A. Charles Russell ve Akımın Tarihsel Gelişimi
413 B. Öğreti ve İnançları
417 C. İbadet Anlayışları ve Kurumsal Yapıları
419 2. Mormonlar
419 A. Joseph Smith ve Mormon Kitabı
423 B. Temel Öğretiler
424 a. Zion Öğretisi
425 b. Aile ve Poligami
426 C. Cemaat Yapılanması ve İbadet
428 3. Moonculuk
428 A. Sun Myung Moon
430 B. Temel Öğretileri ve Uygulamaları
433 C. Cemaat Yapılanması ve Etkinlikleri
435 4. Sayentoloji Kilisesi
436 A. Ron Hubbard
437 B. Temel Öğretileri
438 a. Tenasüh ve Ruhun Dünyadaki Hayatları
439 i. Genetik Varlık
439 ii. Ruh
439 C. Dianetics
440 a. Engramlar
440 5. Satanizm
441 A. Anton Szander LaVey
442 B. Temel Özellikleri
442 a. Dokuz İlke ve Yirmi Bir Amaç
444 b. Tanrı ve Şeytan
446 C. Belli Başlı Satanist Gruplar
447 D. Şeytana Tapınma Ayini: Black Mass
447 E. Satanik Semboller
449 6. Hümanizm ve Postmodernizmin Din Anlayışı
449 A. Hümanizm ve Din
454 B. Postmodernizmin Din Anlayışı

ON İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM DÜNYASINDA ORTAYA ÇIKAN SENKRETİK AKIMLAR

459 1. Bâbilik ve Bahâilik
459 A. Tarihsel Gelişimi
462 B. Temel Öğretileri
463 C. Günümüzde Bahâilik
464 2. Kadiyanilik
464 A. Mirza Gulam Ahmed
466 B. Temel Öğretileri
468 C. Günümüzde Kadiyanilik

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SABİİLİK

472 1. İslami Kaynaklarda Sabiilerin Kimliği Sorunu
478 2. Sabiliğin Tarihsel Gelişimi
479 3. Kutsal Kitapları
481 4. Temel İnanç Esasları
481 A. Gnostik Düalizm
483 B. Evren ve Evrenin Yaratılışıyla İlgili İnançlar
484 C. Sabiiliğe Göre İnsan
485 D. Kurtuluş Öğretisi
486 E. Gelecek Dönem ve Ahiret Tasavvurları
488 5. Temel İbadetleri
490 6. Toplumsal Yapı

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MANİHEİZM

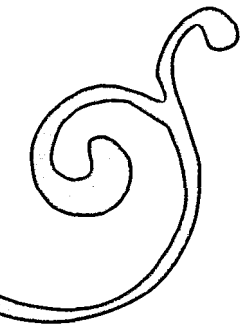
494 1. Mani
494 2. Maniheizmin Kutsal Kitapları
495 3. Temel Öğretileri
495 A. Gnostik Düalizm
497 B. Âlem ve İnsan Tasavvuru
500 C. Kurtuluş Öğretisi
502 D. Gelecek Dönem Tasavvurları
503 4. İbadet Anlayışları
505 5. Toplumsal Yapı

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
MECUSİLİK

508 1. Zerdüşt
510 2. Mecusiliğin Tarihsel Gelişimi
513 3. Avesta
514 4. Temel Öğretileri ve İnanç Esasları
518 5. Ateş Kültü
519 6. Temel İbadetler ve Temizlik Kuralları
521 7. Toplumsal Yapı
522 8. Parsiler ya da Hindistan Mecusileri

ON ALTINCI BÖLÜM
ESKİ TÜRK DİNİ

529 1. Temel İnanç Esasları

529 A. GökTanrı
532 B. Tabiat Güçlerine İnanma
533 C. Atalar Kültü
534 D. Kozmoloji ve Yaratılış
535 2. Temel İbadetler
536 3. Şamanlar ve Şamanizm

ON YEDİNCİ BÖLÜM
İSLAM ÖNCESİ ARAP DİNİ

542 1. Haniflik
542 2. Arap Politeizmi ve Paganizmi
544 3. Yıldız ve Gezegen Kültü
545 4. İbadet Anlayışları
546 5. Beytler

549 KRONOLOJİK TABLO

555 KAYNAKÇA

563 KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

583 DİZİN

ÖNSÖZ

Din, tarih boyu insan hayatında var olmuş, insanın düşüncelerini, tavırlarını, davranışlarını ve diğer insanlara ve çevreye karşı tutumlarını belirlemiştir. Bu nedenle dinî inançları araştırmak ve anlamaya çalışmak, aslında insanı ve insanlık tarihini araştırıp anlamak demektir.

Dinlerin doğru anlaşılıp değerlendirilebilmeleri için onların kendi özgün kaynaklarından hareketle araştırılması oldukça önemlidir. Dinlere ilişkin özgün kaynakları, ilgili dinlere ait kutsal metinler, diğer ilk elden kaynaklar ve o din mensuplarının dile getirdikleri inançlarla tavır ve davranış kalıpları oluşturur. Ancak bu özgün kaynakların incelenmesi sayesinde dinlere ilişkin doğru bir bilgilenme söz konusu olacak, dinlere ve din mensuplarına yönelik önyargı ve yanlış anlaşılmalar yerini tanıma ve anlamaya bırakacaktır. Bu durum, farklı hakikat anlayışlarının bilinip anlaşılmasına ve daha sağlıklı zeminlerde tartışılmasına da katkıda bulunacaktır. Bütün bunlar aslında insanın ve onun oluşturduğu kültürel değerlerin daha iyi tanınmasına yardımcı olacaktır. Zira insanların tavır ve davranışlarını yönlendiren inanç ve düşüncelerin bilinmesi, insanın daha iyi bir şekilde anlaşılıp değerlendirilmesini, onu motive eden duygu ve düşüncelerin anlaşılmasını sağlayacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluşundan bu yana Anayasa ve yasaların verdiği görevler doğrultusunda din konusunda aydınlatılmış ve doğru bilgiyle donanımlı bir toplum oluşturabilmek için sahip olduğu bütün imkânları sonuna kadar kullanma gayreti içindedir. Yaşadığımız zaman dilimi, içinde bulunduğumuz şartlar ve mevcut imkânlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde Başkanlığımızın hizmet verdiği hedef

kitle ve kullandığı hizmet araçlarında gittikçe artan bir çeşitlilik olduğu görülecektir. Elbette bu çeşitlilik, hizmet anlayışını da etkilemekte ve geliştirmektedir. Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı, sadece yurt içinde değil, yurt dışında yaşayan vatandaşlarımıza da din hizmeti sunmaktadır. Bu sebeple Başkanlığımız, başta kendi görevlilerimiz olmak üzere gerek yurt içindeki ve gerekse yurt dışındaki vatandaşlarımıza rehberlik etmek amacıyla yaşayan dünya dinlerini, o dinlerin kendi kaynaklarından hareketle tanıtmayı hedeflemektedir.

Kitapta başta İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm gibi dinler olmak üzere günümüzde yaygın olan dinsel geleneklerle Maniheizm ve eski Arap dini gibi günümüzde müntesibi kalmamakla birlikte çeşitli Orta Doğu inançlarının anlaşılmasına katkıda bulunan inanç sistemleri konu edilmiştir. Eserde söz konusu edilen İslam dışı dinler; inanç esasları, ibadet anlayışları ve tarihsel gelişimleri İslam'la kıyaslanmadan ele alınmaktadır. Eserin inceleme alanı ağırlıklı olarak İslam dışındaki dinler olduğundan, İslam dinine ana hatlarıyla yer verilmiş, ayrıntılara girilmemiştir. Ele alınan konular işlenirken sade bir üslûbun kullanılmasına dikkat edilmiştir. Bununla birlikte ele alınan konularda, bilimsel hassasiyete de riayet edilmiştir. Alanlarında uzman kişilerin katkılarıyla hazırlanan bu çalışmada, her araştırmacı kendi uzmanlık alanına yönelik bölümü ya da kısmı kaleme almıştır.

Şüphesiz dinlerin daha iyi ve doğru bilinmesi insanların kendi inanç ve değerlerini daha iyi kavramaları sonucunu da doğuracaktır. Ayrıca farklılıkları öğrenmek, insanların onlara karşı sahip oldukları/olabilecekleri önyargıları bir tarafa bırakmalarını sağlayacak ve bu da farklılıklar arasındaki barış ve saygı ortamının gelişmesine katkıda bulunacaktır.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Dinin ne olduğu, insan yaşamındaki yeri ve karmaşık yapısı öteden beri tartışılmaktadır. Dinin tarihsel süreç içerisinde insanoğluyla birlikte varlığını sürdürdüğü, bir başka ifadeyle insanın olduğu her zaman diliminde ve her yerde dinin de var olduğu bir gerçektir. Öyle ki inanılan varlık ve değerlere yönelik zaman zaman birbirinden çok farklı yapılar gösterse de insanlar mutlaka bir inanç sistemi içerisinde olmuşlar ve bu inanç sistemine dayalı tutum sergilemişlerdir. Bununla birlikte özellikle 19. yüzyıldan itibaren çeşitli alanlarda yaygın kabul gören pozitivist teoriler doğrultusunda metafizik değerlere ve dine yönelik sorgulamalar insanlık tarihinde dinin yerine ve dinin kökenine yönelik pozitivist değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Buna göre din, tarihte insanlığın geçirdiği tekâmüle paralel tarzda bir tekâmül geçirmiş; ruhçuluk ve tabiata tapınma ile iç içe olan mitolojik dönemi, metafiziğe dayalı kavram ve değerler dönemi izlemiştir. Dolayısıyla ruhçuluk, atalar kültü ve büyü, geleneksel din ve tanrı düşüncesinin temelinde bulunmaktadır; tanrı inancında ise çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru bir değişim söz konusudur. Bu bağlamda Hegel, insanlık tarihinde "din çağı" öncesi bir "sihir ve büyü çağı" olması gerektiği üzerinde durmuş; Frazer ise insanlığın erken dönem tarihinde, büyü ve sihir gücüyle insanlığın doğayı kontrol altına alabileceğinin düşünüldüğü bir zaman di-

liminin varlığından söz etmiştir. Ona göre insanlığın bu çabası doğrudan etkili olmayınca, insanlar bu defa kendilerinden daha üstün saydıkları ruhlara, tanrılaştırılmış atalara ve diğer tanrısal varlıklara yönelmeye başlamışlardır. 'Kutsal' ve 'tanrı düşüncesi' açısından ise ata ruhlarına tapınma ve çoktanrıcılık insanlığın erken dönem din tecrübesinin tezahürleri olarak yaşanmıştır. Bu pozitivist bakış açısına göre din –doğal olarak– insanlık tarihinde zaman içerisinde ortaya çıkan bir değerdir; dolayısıyla insanlık tarihinde dinî inanç ve değerlerin olmadığı bir dönemin de olması gerekir. Nitekim bu bakış açısı doğrultusunda bazı antropologlar ve din tarihçileri eserlerinde Okyanusya'da yaşayan kimi 'dinsiz' kabilelerden bahsetmişlerdir.

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan araştırma ve incelemeler, dinle ilgili pozitivist teorilerin ve değerlendirmelerin gerçekte masa başı değerlendirmeler olduğunu ortaya koymuştur. Zira gerek dünya genelinde yaşayan topluluklara yönelik yapılan saha araştırmaları ve gerekse eski toplumlara yönelik arkeolojik araştırmalar, her dönemde insanların bir şekilde dinsel bir inanca sahip olduğunu ortaya koymuştur. Dünya genelinde eski ve yeni dinsel gelenekler üzerinde yapılan sayısız araştırma her dönemde ve her toplumda bir din anlayışının mevcut olduğunu ve dinin, Ninian Smart'ın haklı olarak vurguladığı gibi tarih boyu insan yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Mircea Eliade gibi araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda, kimi antropologlarca 'ilkeller' olarak tanımlanan yerlilerin inançlarının hiç de evrimci pozitivist teorilerin iddia ettiği gibi iptidai olmadığı, tam tersine gelişmiş olarak tanımlanan dinsel geleneklerde var olan özelliklerin bu dinsel geleneklerde de mevcut olduğu ortaya konulmuştur.

Bütün bunlar dikkate alındığında dinin ya da din duygusunun kökeni veya kaynağı tartışmalarına daha yerinde bir bakış açısı getirmek mümkün olur. Dinî duygu ve düşünceler insanla birlikte varlığını sürdüren bir olgular bütünü olduğuna göre bunların kaynağını insana ilişkin duygu ve düşüncelerin kaynağıyla birlikte ele almak gerekir.

1. Dinin Anlam ve Değeri

Genel olarak insanın çeşitli duygu ve düşünceleriyle tutum, tavır ve davranışlarının ifadesi olan dinin ne olduğu ya da nasıl tarif edileceği

öteden beri bir tartışma konusudur. Halk arasındaki yaygın kullanımında din kavramı genellikle 'kutsal' terimiyle birlikte ele alınır. Öyle ki din, zihinlerde öncelikle kutsal terimini çağrıştırmakta; kutsal alana yönelik duygu ve düşüncelerle tavır ve davranışları ifade etmektedir. Nitekim halk arasında yaygın olarak dinin Allah'tan kaynaklanan ilahî bir yapı ya da kurum olduğu ve çeşitli kutsal değerlerin ifadesi olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, 'din' terimi sınırlı bir çerçevede kullanılmaktadır. Örneğin kendilerini yeni ya da müstakil bir din olarak tanımlasalar da çeşitli kişi ya da gruplarca tasarlanan veya sosyal gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan bazı akımlar din kapsamında görülmemektedir. Peki, kutsal nedir? Birçok araştırıcı, kutsalın çeşitli tariflerini yapar. Bu tariflerde, üzerinde ittifak edilen temel özellikler arasında 'kutsal'ın sıradışılığı, olağanüstülüğü ya da diğer şeylerden farklı bir değer taşıması, bambaşkalığı, bu evrenin dışından gelen bir güç olması gibi anlamlar taşıması dikkat çekmektedir.

Arapça bir kökene sahip olan ve genel olarak belirli inanç sistemlerini ifade etme doğrultusunda sınırlı bir anlamda kullanılan 'din' teriminin Arap dilindeki kullanımlarına bakıldığında çeşitli anlamlara geldiği görülür. Örneğin Kur'an'da din terimi, "yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm" ve benzeri anlamlarda kullanılmaktadır. Buna göre din, insanın her türlü inancını, düşüncesini, tavır ve davranışlarını ifade eden, insanın yaşam tarzı ya da yaşamında izlediği yol anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Kur'an, din terimini özel anlamda İslam dini için de kullanmakta ve "Allah katında din (*ed-dîn*) İslam'dır."(3. Âl-i İmrân, 19) demektedir. Bir diğer ifadesinde ise "Kim İslam'dan başka bir din seçerse bu ondan kabul edilmeyecektir." (3. Âl-i İmrân, 85) diyerek İslam'ın dışındaki dinlere de dikkat çekmektedir. Kur'an'ın bu kullanımı dikkate alındığında, Allah'ın inanan insanlara öngördüğü dinin İslam olarak belirtildiği, ancak bunun dışındaki dinlerin mevcudiyetinin de prensip olarak kabul edildiği aşikârdır. Kur'an'ın bu özel kullanımı yine Kur'an'da din terimine yüklenen genel anlamlarla bir arada düşünüldüğünde, dinin, insanın bütün yaşamında takip ettiği temel yol, hayat tarzı şeklinde değerlendirildiği ve insana benimseyip takip etmesi için esasları Allah tarafından belirlenen bir hayat tarzı olan İslam'ın öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Erken dönem Müslüman âlimler de eserlerinde dini, Kur'an'daki bu anlama uygun şekilde kullanmışlar ve insanın düşünsel olduğu kadar bireysel ve sosyal yaşamını tanzim eden her türlü hayat

anlayışını din olarak ele alıp değerlendirmişlerdir. Başta 'milel' ve 'nihal' türü eserler kaleme alan yazarlar olmak üzere, dinler tarihine ilişkin eserler veren İslam âlimlerinin çalışmalarında insanın düşünce ve inanç sistemini ve her türlü tavır ve davranış kalıplarını belirleyen tüm yaşam modelleri birer dinsel gelenek olarak ele alınıp incelenmiştir. Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin, *el-Fark beyne'l-firâk* başlıklı çalışması buna bir örnek olarak verilebilir.

Çeşitli Batı dillerinde *religio* ya da *religion* terimleriyle ifade edilen dinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda Batı'da da çeşitli görüş ayrılıkları mevcuttur. Dinle ilgili genelde yaygın olan kanaat, dinin, "insanın tanrı, metafizik âlem ya da kutsala yönelik duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden sistem" olduğu yönündedir. Batı'da, Aydınlanma döneminden itibaren çeşitli din bilimleri teorisyenlerince dile getirilen tanımlamalar, din kavramını niteleme konusunda "efradını cami, ağyârını mânî" bir tarif değildir. Öncelikle dinin 'ne'liğine ilişkin bu tanımlar, Batı kültür dünyasında, insanlığın tanrı, ahiret, metafizik âlem ve kutsala yönelik kült ve ritüellerinden oluşan sistemleri ifade etme amacıyla yapılmaktadır. Çeşitli Batılı bilim adamları dini tarif ederken örnek olarak ele aldıkları dinsel sistemler ve ilgilendikleri bilim dalları doğrultusunda bir din tanımlaması yapmıştır. Bununla beraber yaptıkları tanımlamalarda içinde bulundukları toplumun temsil ettiği dinsel geleneğin karakteristik özellikleri de önemli rol oynamıştır. Bu çerçevede din tarifinde kimi bilim adamları tanrı kavramını, kimi ruhsal tecrübeyi, kimi aşkınlıkla ilişkiyi, kimi bilim adamları da tapınma ve inancı ön plana çıkarmışlardır. Bütün bu din tanımlamalarında, tarih boyunca tüm insanlığın temsil ettiği dinsel yapıyı kapsayıcı bir yaklaşımdan ziyade sınırlı bir din tarifinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Ancak yapılan bu tariflerin, dinler tarihinin konusuna giren, yeryüzünde gelmiş geçmiş tüm dinsel gelenekleri kapsamı içerisine alma konusunda yetersiz olduğu görülmektedir. Zira dinler tarihinde, tanrı ya da aşkın varlık düşüncesine yer vermeyen hatta materyalist bir görüntüyü ön plana çıkaran inanç sistemlerinin varlığı bilinmektedir. Nitekim bu nedenle günümüzde bazı bilim adamları haklı olarak, dinin ne olduğu konusundaki geleneksel Batı kaynaklı tanımlamaların yetersizliğini vurgulamakta ve daha kapsamlı bir din tanımına ihtiyaç duyulduğunun altını çizmektedir.

Gerek günümüzde gerekse başlangıcından itibaren tarihî süreç içerisindeki insanlığın din tecrübesini tanımlayabilecek kapsamlı bir din tarifi, insanla, temsil ettiği dinsel gelenek arasındaki üç önemli ilişkiyi ifade edecek yapıda olmalıdır. Öncelikle her dinsel gelenekte o geleneğe bağlı olan kişinin duygularını, düşüncelerini yönlendiren ve kişinin belirli şeylerin varlığına ya da yokluğuna, doğruluğuna ya da yanlışlığına inancını ifade eden bir yapı vardır. İnancı, yalnızca bazı metafizik ya da aşkın varlıkların var olduğunu kabullenmeyle sınırlamak doğru değildir. Zira metafizik ya da aşkın âleme yönelik bir varlığın veya varlıkların mevcudiyetini kabullenme kadar bunların yokluğunu kabullenme de bir inançtır. Örneğin, İslam'da Allah'a inanma, Allah'tan başka hiçbir üstün gücün var olmadığına inanmayı da içermektedir. Aynı şekilde, erken dönem Budizminin tanrı inancı konusunda suskun kaldığı ve tanrı inancından öte insanın yeryüzündeki var oluşuna yönelik düşüncelerin bu dinin temel karakteristiklerinden birisi olarak ön plana çıktığı bilinmektedir. Yine, insanın içinde yaşadığı âleme ve hayata ilişkin doğru ya da yanlış şeklindeki değerlendirmeleri de inanç sistemi kapsamındadır. Ayrıca her dinsel gelenek, muhatap aldığı insanın tavır ve davranışlarını düzenleme, yaşamını bir düzene sokma hedefini taşır. Bu doğrultuda insanlar, inanç ve düşünceleri ya da doğru ve yanlışa ilişkin değerlendirmeleri çerçevesinde kişisel tavır ve davranışlarını belirleme yoluna giderler. Son olarak dinsel gelenekler, bağlısı olan kişi ya da kişilerin diğer insanlarla ve toplumla olan ilişkilerini düzenlemeleri konusundaki tutum ve davranışlarını belirler. Böylelikle kişi, gerek etrafındaki insanlarla ve toplumsal yapıyla olan ilişkilerini gerekse sosyal kurumlarını, inanç, düşünceleri, tavır ve davranış kalıpları doğrultusunda belirler.

İnsanlığın yaşadığı ve yaşamakta olduğu din tecrübesiyle ilgili olarak değindiğimiz bu hususlar doğrultusunda dinin, (i) insanın düşünce ve inanca dayalı değerlendirmelerini içeren zihinsel fonksiyonlarını, (ii) her türlü tavır ve davranışlarını ve (iii) insanın diğer insanlarla ilişkilerini ve kurumsal yönünü ifade eden sosyal yapısını belirleyen ve disiplin altına alan bir sistem olduğu söylenebilir. Bu şekilde yapılan genel bir din tarifi, insanlığın temsil ettiği tüm dinsel gelenekleri kapsayıcı bir tanımlamadır. Dinin bu genel tanımı, yalnızca düşünce sisteminde tanrı veya tanrılar, metafizik varlıklar ve ahiret gibi değerlere yer veren sistemleri değil, aynı zamanda insana belirli bir düşünce ve yaşam tarzıyla bir cemaat anlayışı sunan her geleneği kapsamı içerisine alan bir tanımdır.

Dinî inanç ve tutumlarla yakından ilgili olan bir durum, insanın kendisini ve çevresini tanıyıp algılaması doğrultusunda ontolojik ve teleolojik merakları içerir. İçinde yaşadığı âlemi tanıma, kendisinin ve âlemin nasıl ve neden var olduğunu, var oluşun bir amacının olup olmadığını araştırma, öteden beri insanın ilgi konusu olmuştur. Aynı şekilde insan, gerek kendisinin gerekse etrafındaki diğer canlıların doğum-ölüm kuralına tabi olduklarını gözlemlemekte ve ölüm sonrasını da merak etmektedir. Ölüm nedir, ölüm sonrası neyi ifade etmektedir, şu ana kadar ölen ve hatırası zihinlerde yaşayan insanların (atalar) şu an nerede olduğu ve benzeri sorular, tarih boyu insanın zihnini meşgul eden hususlar olmuştur. İnsan, kendisi ve etrafındaki varlıklarla ilgili tüm bu sorulara yalnızca içinde yaşadığı maddi âlem ve tecrübe dünyası sınırlarında kalarak, daha doğrusu doğaüstü bir aşkın varlık inancına müracaat etmeksizin tatmin edici cevaplar bulamamaktadır. En basitinden, maddi âlemin nasıl var olduğu sorusunu, düşüncelerini maddi âlemle sınırlayarak cevaplamakta ve bu yetersiz cevapla da âciz kalmaktadır. Bu da insanın zorunlu olarak bu âlemin dışındaki aşkın bir varlığı kabullenmesini gerekli kılmaktadır. Zira insan, ontolojik ve teleolojik meraklarını ve sorularını ancak bu yüce aşkın varlığı hesaba katarak tatmin edici şekilde cevaplama imkânı bulabilmektedir. Dolayısıyla dinsel inançlar insanın bu tür sorularına bir şekilde cevap arama süreciyle yakından ilgili olmaktadır

Dinî inanç ve değerlerin insanın ahlaki yapısıyla da yakından ilgisi vardır. Ahlak ve din ilişkisine yönelik çeşitli görüşler ileri sürülmekte ve dinin ahlakın kaynağı olup olmadığı tartışılmaktadır. Ancak bütün bu tartışmalar bir tarafa bırakılırsa dinin ahlaki tutum ve davranışların sürdürülmesinde önemli bir olgu olarak insanın karşısına çıktığı görülür. Bilindiği gibi insanı, çevresinde yer alan canlı ve cansız diğer varlıklardan ayıran önemli bir özelliği de ahlaki bir varlık olmasıdır. Hukuk ve ahlak kuralları, insanın gerek kendisiyle ve diğer insanlarla gerekse tabii çevresiyle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Peki, insan neden ahlaklı olma ihtiyacı duyar ya da insanı ahlaklı olmaya iten zorlayıcı sebep nedir? Varlığı yalnızca madde ile sınırlandıran, kendisini yaratan, kontrol eden ve hesaba çekecek olan yüce bir aşkın varlığa inanmayan bir kişinin diğer insanlara ve tabii çevreye karşı davranışlarında kendisini serbest hissetmesi ve yalnızca kendi çıkar ve menfaatlerini ön plana çıkarması kadar doğal ne olabilir? Oysa yeryüzünde düzen ve intizamın

sağlanması, adalet ve huzurun tesis edilmesi, gerek bireysel gerekse toplumsal yaşamın sağlıklı temellere oturtulması, doğal çevrenin korunup gözetilmesi açısından kişilerin kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusundaki mutlak serbestlikten öte ahlaki kurallarla yükümlü olmaları şarttır. İşte bu noktada, tecrübe dünyasının ötesinde her şeyden üstün, her şeyi gören, bilen ve gözetleyen, davranışlarından dolayı insanı hesaba çekecek olan bir aşkın varlığa inanmak, ahlakın tesis edilmesi ve sürdürülmesi için vazgeçilmezdir.

Böylelikle din, tarih boyu metafizik âlemle insan arasındaki ilişkinin kurulmasında, insanın yaşamında yer verdiği üstün güç ya da güçlerin tanımlanıp ifade edilmesinde ve insanın sığınma ve yakarma gibi duygularını cevaplamada önemli bir rol oynamıştır. Bundan başka din, insanın vicdan duygusunu harekete geçirmek suretiyle insanı kötülükten alıkoymaya çalışmış ve iyiliği teşvik etmiştir. Bazı tali konularda iyi kötü, günah olan ve olmayan konularında farklı tutumlar sergilemiş olsalar da dinler, insanın mal, can, ırz ve yaşam haklarının korunması, anne ve babaya saygı, fitne ve kötülükten uzak durulması ve benzeri temel konularda genelde benzer yaklaşımlar içerisinde olmuştur. Örneğin 'Nuh kanunları' olarak bilinen temel prensipler, yalnızca Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta değil, diğer birçok dinsel gelenekte de uyulması gereken önemli ilkeler olarak kabul edilmektedir. Dinler, insanın yapmaması gereken tavır ve davranışları günah kapsamında değerlendirmekte ve günahtan uzak durulması konusunda da öncelikle insanın vicdanını harekete geçirmektedir.

Yine dinler, insanın sosyal ve doğal çevreyle uyum içinde olmasına özel bir önem vermektedir. Hemen hemen bütün dinlerde doğal çevrenin tahrip edilmesi, tanrının düzenine karşı gelmekle eşdeğer görülmüş ve günah sayılmıştır. Örneğin İslam, tevhit ilkesi doğrultusunda Allah'ın mutlak birliği ve tekliği yanında Allah'ın yarattığı insanın ve âlemin birliğini de vurgulamış ve yeryüzünün tahrip edilmesini değil imar edilmesini öngörmüştür. Doğal çevreye yönelik değerlendirmeler bazı dinlerde, tanrıyla doğanın birbirine içkinliği (panteizm) düşüncesine kadar çeşitli inançlar şeklinde de ortaya çıkmıştır.

Dinin, tarih boyu üstlenmiş olduğu önemli işlevlerden bir diğeri de toplumsal yapının tesisinde ve devamında oynadığı olumlu roldür. İnsanın bağlı olduğu ahlak sisteminin temeli olması, hak ve adalet ilke-

sinin yerleştirilmesine vurgu yapması ve aile kurumuna verdiği önemle dinler, toplumun geleceğini temin etme açısından önemli bir işlev görmüştür. Hemen hemen tüm inanç sistemlerinde ahlak, inanç esasları yanında önemli bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın diğer insanlara ve içinde yaşadığı toplumsal yapıya karşı sorumluluklarının ifadesi olan temel ahlak kuralları bütün dinsel mesajların özünü oluşturmaktadır. Örneğin Kur'an mesajında ahlak, son derece önemli bir değer olarak karşımıza çıkar. İnsanların söz ve davranışlarıyla bir bütün olmaları, yalandan, gösterişten, kibirden kaçınmaları, adaleti gözetmeleri, insan hak ve hukukuna riayet etmeleri, baştan sona Kur'an mesajına egemen olan temadır. İnanç düzleminde 'tevhid' kavramına dayalı dinsel söylem, tavır ve davranış biçimi düzleminde ahlaka dayanır. Benzer şekilde Hıristiyan kutsal metni olan Yeni Ahit'te de Hz. İsa'nın diliyle insanlar ikiyüzlü olmaktan sakınmaya, adil olmaya, birbirini sevmeye, bağışlamaya ve benzeri olumlu davranış biçimlerine çağrılmaktadır. Ahlakın yanı sıra aile kurumuna verdikleri önemle de dinler dikkat çekmektedir. Tarih boyu birçok dinde aile, çekirdek bir cemaat olarak düşünülmüş ve aile kurumunda dinin öngördüğü doğrular ve ahlak anlayışı çerçevesinde çocukların eğitimine özel bir önem verilmiştir. Ailenin tesisi ve çocukların yetiştirilmesi, insanın var oluşunun en temel nedenlerinden birisi olarak görülmüştür.

2. Dinler, Mezhepler ve Kültler

Birçok inanç sistemi, tarihte ortaya çıkışından ya da vazedilişinden sonra geçen süreçte çeşitli değişimler yaşamıştır. Bu değişimler, bazen o inanç sistemine bağlı olan kişilerin dinin inanç ve ibadetlerine yönelik algılamalarında oluşan farklı yorumlamalara bağlı iç etkenlerle ilişkili olmuştur. Bazen de bir inanç sisteminin diğer inanç sistemleriyle karşılaşması ve zamanla onlardan etkilenmesi şeklinde dış etkenlere bağlı olarak bu değişim gerçekleşmiştir. Hangi bağlamda olursa olsun dinî inanç ve değerlerin farklı anlaşılıp yorumlanması mezhepleşme hareketlerini beraberinde getirmiştir.

Dinin kapsamı içerisinde sayılan ekoller olarak nitelenebilecek olan mezhepler, yapıları itibarıyla itikadi, fıkhi ve siyasi olmak üzere üç ana kategoride incelenebilir. İtikadi mezhepler, çeşitli inanç konularında farklı yorumlamalara bağlı olarak ortaya çıkan akımlardır. Tanrı, Tan-

rı'nın sıfatları, çeşitli metafizik varlıklar, ahiret ve dinde temel kaynağın ne olduğu gibi konularda farklı değerlendirmeler itikadi mezheplerin birbirleriyle farklılık arz eden yaklaşımlarını meydana getirir. Örneğin Hıristiyanlıkta, tanrı oğlu olduğuna inanılan İsa Mesih'in şahsı konusundaki kristolojik tartışmalar birçok mezhep hareketinin oluşumuna sebep olmuştur. Benzer şekilde Yahudi geleneğinde dinde temel referansın ne olduğu (ya da sözlü geleneğin dinde kutsal kitabın yanı sıra bir referans olup olmadığı) konusu çeşitli mezhep hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan bazı mezhepler de dinî hayatın yaşanması veya ibadet anlayışlarıyla ilgili farklı değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır. Dinî yaşamın nasıllığı konusundaki farklı bakış açıları ve dinen yapılıp yapılmaması gereken hususlar konusundaki farklılıkların bu mezheplerin oluşumunda etkili olduğu görülmektedir. Örneğin Caynizmin temel mezhep hareketlerinin ortaya çıkışındaki temel tartışmalardan birisinin giyim konusundaki farklı bakış açıları olduğu bilinmektedir. Son olarak, dinî cemaatin siyasal otorite ile ilişkileri ya da siyasal otoritenin dine yönelik algılamaları da çeşitli siyasal mezhep hareketlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Din ve siyaset ilişkisi öteden beri birçok dinî gelenek (özellikle de evrensel dinler) için ciddi bir sorun olmuştur. Gerek din adamları ve dinle ilgili kurumların siyasi güçlerle oluşturdukları ilişkiler gerekse siyasal güçlerin kendi politik hesapları uğruna dinî grup ve anlayışlara yönelik lehte ya da aleyhte tutumları dinin/dinlerin siyasallaşması sürecini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, örneğin Miladi 4. yüzyıl başlarından itibaren Roma'nın resmî dini hâline gelen Hıristiyanlığın, bu dönemden itibaren siyasallaşmasından söz edilebilir. Dinin siyasallaşması, çeşitli siyasal veya ideolojik hareketlerin kendi otoriteleri açısından gerekli gördüğü din yorumlarının ortaya çıkmasını veya bununla irtibatlı gördükleri dinî oluşumları desteklemelerini ve dinî inanç ve değerlerin kendi siyasal çıkar ve menfaatleri doğrultusunda yorumlanması çabası içinde olmalarını ifade etmektedir. Bu süreç doğal olarak bir inanç sistemi içerisinde bir dizi siyasal ağırlıklı mezhep hareketinin oluşumunu da beraberinde getirmektedir.

Mezhep hareketleri bir başka açıdan ortodoksi ve heterodoksi ayrışması şeklinde de kendisini gösterir. Ortodoksi-heterodoksi ayrımı, farklı dinsel gelenekleri değil, belirli bir gelenek içerisindeki farklılaşmayı ifade etmektedir. Öyle ki aynı gelenek içerisinde yer alan, ancak

sosyal yapılanma, teolojik, tarihsel ve etnik arka plan açısından birbirinden farklılık gösteren grup ve anlayışlar, çoğunluğu oluşturup oluşturmama ya da egemen güç olup olmama ve siyasal anlayışlarla özdeşleştirip özdeşleştirmeme açısından farklı kategorilerde sınıflandırılıp isimlendirilmişlerdir. Bu sınıflamada –bazen istisnai durumlar olsa da– ortodoksi, genellikle egemen anlayış için kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle, kendini çoğunluğun inancını ifade eden merkezî din anlayışıyla ve egemen siyasal güçle özdeşleştiren dinsel yorum, asıl doğru öğretiyi savunduğu, doğru ve kabul edilebilir inançların temsilcisi olduğu iddiasıyla ortodoks olarak tanımlanmıştır. Bu durumda merkezî din anlayışının dışında kalan görüş ve akımlar ise heterodoksi olarak görülmüştür. Bu anlamda heterodoksi, çoğunluğun ya da bazı durumlarda siyasal gücün doğru ve kabul edilebilir saydığı resmî öğretinin dışında kalan her türlü akımı ifade etmektedir. Dolayısıyla, çoğunluğa karşı azınlığı ve resmî din anlayışına karşı muhalefeti temsil eden akımlar heterodoksal mezhepler olarak değerlendirilmiştir. Heterodoksi içerisinde dine, dinsel inanç ve değerlere getirdikleri yorum ve bakış açısıyla yaygın din anlayışının temel değerlerinden sapma temayülü gösterdikleri düşünülen ve sapkın inanç ve uygulamaları nedeniyle cezalandırılmayı hak ettiklerine inanılan akımlar ise heretik ya da sapkın akımlar olarak adlandırılmıştır. Bu durumda heresi, yaygın kabul edilen inançlardan ya da çoğunlukça temsil edilen öğretilerden kesin bir ayrılık ve farklılaşmayı temsil etmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde cereyan eden olaylar ve gelişmeler dikkate alındığında, inanç ve tutumlardan hangilerinin ortodoksiyi hangilerinin heterodoksi veya heresiyi temsil ettiği konusunda farklı anlayışların bulunduğu görülür. Örneğin Hıristiyanlık tarihinde bir dönemde ortodoksi kapsamında görülen bir kişi ya da öğretinin bir başka dönemde heretik olarak ilan edildiği bilinmektedir. Örneğin Origen'in öğretileri kendi zamanında ortodoksi öğretiler olarak değerlendirilirken, 4. 5. ve 6. yüzyıllarda tenkit edilmiş, acı ve şiddetli çatışmaların nedeni olmuştur. Hatta onun öğretilerinden bazıları İskenderiye, Kıbrıs ve Kudüs'te toplanan bazı yerel konsil kararlarıyla itham edilmiştir.[1] Benzer şekilde ilerleyen dönemlerde heresi ya da sapkınlık Papalık tarafından açıktan ya da ima yollu olarak suçlanan ve itham edilen şeyler olarak

[1] D. Christie-Murray, *A History of Heresy*, Oxford University Press 1976, s. 5-6.

değerlendirilmiş, dolayısıyla zamanın papalarının kendi inisiyatif ve bakış açılarına göre heresinin kapsamı belirlenmiştir.

Heterodoksal akımların az ya da çok oluşunda dinlerin kaynaklarının ve öğretilerinin yapısı önemli rol oynamaktadır. Örneğin, S. Runciman gibi bazı araştırmacıların da dikkatini çektiği şekilde,[2] Hıristiyanlığa göre İslam'da heterodoksal akımlar daha azdır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi İslam'ın temel kaynaklarının Hıristiyan kaynaklarına nispetle, tarihsel otantizm açısından üzerinde daha fazla uzlaşma sağlanan bir yapıya sahip olması; bir diğeri ise İslam inanç esaslarının sade ve sıradan insanların bilinç ve anlama düzeyine hitap eden bir özellik taşımasıdır. İslam'a karşılık Hıristiyanlık'ta ise örneğin dinsel kaynakların otantizmi konusunda çok erken sayılabilecek dönemlerden itibaren çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve bu ayrılıklar doktrinel ayrılıklara da zemin hazırlamıştır. Örneğin, henüz 2. yüzyılda ünlü Hıristiyan ilahiyatçı Marcion'un İnciller konusunda ciddi eleştirilerde bulunduğu ve Luka incili ile Pavlus'un bazı mektupları dışında diğer Yeni Ahit metinlerini otantik saymadığı bilinmektedir. Marcion'un bu yaklaşımının dışında Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında heterodoksal akımlarca kullanılan onlarca farklı İncil metninin ve ortodoksi tarafından apokrif ilan edilen diğer dinsel metinlerin olduğu bilinmektedir. Bunların birçoğu tarihsel süreçte yok olduğu hâlde, bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Tarih boyu dinsel geleneklerde yer alan ortodoksi-heterodoksi çekişmelerine baktığımızda, ortodoksinin kendisini, "doğru/kanonik inanç ve öğretilere sahip olan" şeklinde gördüğü ve hakikati ifade etme konusunda bir tekelcilik ya da monopoli oluşturduğu dikkati çeker. Öyle ki kendi anlayışının dışındaki her tür yorum ve anlayışın doğrunun dışında olduğunu düşünür. Yine ortodoksi, kendisini hegemonyal güçle özdeşleştirerek ya da egemen gücün siyasal, askerî veya ekonomik desteğini arkasına alarak tüm toplumda bir üstünlük tesisine yönelir. Ortodoksinin penceresinden bakıldığında kendisinin dışındaki tüm bakış açıları ve anlayışlar, yalnızca teolojik veya dinsel farklılığı değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel farklılığı, karşıtlığı, değişimi ve yozlaşmayı

[2] S. Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, New York 1961, s. 2.

ifade etmektedir. Doğal olarak bu anlayış, diğer din yorumlarına karşı bir dışlamayı ve çoğunlukla şiddeti de beraberinde getirmektedir.

Savaşlar, istilalar, sürgünler, göçler ve benzeri nedenlerle farklı dinî geleneklerin zorunlu olarak yan yana varlıklarını devam ettirmeleri durumu, zamanla bu geleneklere bağlı insanların birbirleriyle bilinçli ya da bilinçsiz bir ilişkide bulunmaları durumunu doğurmaktadır. Bu da doğal olarak farklı din mensubu insanların dini anlama ve yaşama noktasında birbirlerinden etkilenmelerine neden olmaktadır. Bu durum zamanla yeni din yorumlarının ve mezhepleşme hareketlerinin ortaya çıkışına zemin hazırladığı gibi, bazı durumlarda dinî senkretizmin yaşanmasına ve farklı dinî değerleri bir araya getirmek suretiyle oluşturulan yeni inanç sistemlerinin/dinlerin oluşumuna da sebep teşkil edebilmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan ve farklı inanç sistemlerinden, inanç ve ibadet unsurları taşıyan melez dinsel gelenekler "senkretik dinler" olarak tanımlanmaktadır. Örneğin İslam ile Hindu geleneğinden birçok unsur taşıyan Sih dini senkretik bir din olarak tanımlanabilir. Yine son dönemlerde ortaya çıkan ve Hıristiyanlık ile Yahudilik'ten ya da Hıristiyanlık ile Budizm'den birçok unsur taşıyan Yahova Şahitleri, Moonculuk, Sayentoloji gibi hareketler senkretik akımlar olarak değerlendirilebilir.

Son olarak, dinlerle müstakil bir din olmaktan öte çoğunlukla bir dinî gelenek içerisinde belirli bir obje ya da değere tapınmayı ön plana çıkaran kültler arasındaki farkı da vurgulamak gerekir. Genel kullanımı açısından 'kült' terimi belirli bir varlık ya da obje ile ilgili inançları ve ibadet anlayışlarını ifade etmede kullanılsa da özel anlamda bu terim, genellikle esoterizmi ve komün toplum/cemaat anlayışını kendilerine temel edinmiş olan akımlar için kullanılmaktadır. Kültler, içe dönük cemaat anlayışıyla ve gizemcilikleriyle diğer din mensuplarından ayrılır. Örneğin son dönemlerde Batı dünyasında sayıları hızla artan çeşitli Neo-Gnostik grupları bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Ayrıca müstakil bir inanç sistemi ve ibadet anlayışını geliştirip temsil etmekten öte, kurulu yaygın dinsel geleneklere ve sosyal değerlere karşı bir anarşizmi, başkaldırıyı temsil eden, bütün tutum ve tavırlarını buna göre oluşturan ve bu bağlamda bazen nefret, şiddet ve teröre yer veren hareketler de kült kapsamında sayılabilir. 20. yüzyıl ortalarından itibaren Batıda yayılan satanizmi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

3. Dinler Tipolojisi/Tasnifi

Dinlerin çeşitli açılardan farklı tasniflere tabi tutuldukları dikkati çekmektedir. Dinle ilgili yapılan tasniflerde, dinin kendisinden hareketle yapılan tasniflerle tasnifi yapan kişinin dine yönelik algılamalarının etkili olduğu görülmektedir. Örneğin geçtiğimiz yüzyılda yaygın bir söylem olarak etkisini hemen her alanda hissettiren pozitivist paradigma kendi evrimci anlayışı doğrultusunda bir dinler tipolojisi yapmaya çalışmıştır. Bu bağlamda dinler "ilkel dinler" ve "gelişmiş dinler" şeklinde iki ana grupta toplanmıştır. Dinin ilkelliği ve gelişmişliğinde ise ilgili dine mensup olan insanların sosyokültürel yaşamları belirleyici olmuştur.

Diğer taraftan dinin kendisi merkezli yapılan tasnifler de dikkat çekici olmuştur. Örneğin her din mensubu kendi inanç ve değerlerini merkeze koyarak bir din tasnifi yapmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda kendi inancını hak ve doğru din ya da yegâne din, diğer inanç sistemlerini ise batıl dinler olarak tanımlamıştır.

Bu tür sınıflamalarda dinin doğru-yanlış ya da hak-batıl anlayışları etkili olmaktadır. Diğer taraftan dinler daha nesnel bir yaklaşımla temsil ettiği mesajın evrenselliği, tanrı düşüncesi, vahiy geleneğine yer verip vermemesi, merkezî kavram ve değerleri, yaşayan bir gelenek olup olmaması ya da yaşadığı coğrafi alanlar gibi çeşitli özellikleri dikkate alınarak sınıflanabilir. Ancak bu sınıflamalar da mutlak anlamda sorunsuz olmayıp zaman zaman çeşitli problemler ortaya çıkarmaktadır. Örneğin mesajın evrensel olup olmaması açısından dinleri evrensel dinler, millî dinler şeklinde iki ana kategoriye ayırmak mümkündür. Bu sınıflamada evrensel dinler, sahip olduğu inançları evrensel düzlemde yaymaya çalışan, dolayısıyla tüm insanlar arasında yayılmayı hedefleyen inanç sistemleridir. Millî dinler ise dinin kapsamını yalnızca bir milletle, soyla, klanla ya da kabileyle sınırlamış olan geleneklerdir. Ancak öyle millî dinler vardır ki tarih içerisinde zaman zaman dinin evrensel planda yayılmasına yer vermiş, dolayısıyla evrensel bir din karakteri göstermiştir. Örneğin Yahudilik genelde millî bir din olarak tanımlanır. Ancak Yahudilik tarihinde bazı Türk boylarının, Afrikalı siyahilerin, Hintlilerin ve benzeri İsrailoğulları dışındaki halkların Yahudi oldukları bilinmektedir. Yine dinler –aşağıda tekrar değineceğimiz gibi– inanılan tanrının tekliği

ya da çokluğu açısından monoteist, düalist, henoteist ve politeist dinler; tanrının bilinip kavranması açısından agnostik ve gnostik dinler ve inanılan tanrının evrenle ve insanla ilişkileri açısından panteist, deist dinler gibi kimi sınıflamalara tabi tutulmaktadır. Bu sınıflamalar da her zaman tam olarak kapsayıcı olamamaktadır. Zira bir dinsel gelenek içerisinde tanrının varlığı, sıfatları ve benzeri konularda bazen birbirinden farklı algılamaların yan yana varlıklarını devam ettirdikleri görülebilmektedir.

Dinler inanç ve öğretilerinin merkezinde yer alan ana kavram veya değer açısından da tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda örneğin Hıristiyanlık tüm inanç ve değerlerinde Mesih inancına ağırlıklı yer vermesi nedeniyle Kristosentrik ya da "Mesih merkezli" bir dindir. Yahudilik İsrailoğullarının seçilmişliği inancını merkeze koyan etnosentrik bir din olarak, İslam ise taviz vermez tektanrıcılığı ya da tevhit inancını merkeze alan teosentrik (veya daha yerinde bir ifadeyle tevhit merkezli) bir din olarak değerlendirilebilir.

Dinler yayıldıkları coğrafi alanlara göre de sınıflamaya tabi tutulmakta ve bu bağlamda örneğin Asya dinleri, Afrika dinleri, Avrupa dinleri ve benzeri tanımlamalar yapılmaktadır. Fakat buradaki temel sorun, bir dinin özellikle de evrensel dinlerin çoğunlukla birçok coğrafi bölgede aynı anda yaşıyor olmasıdır.

Görüldüğü gibi, hangi bakış açısı temel alınırsa alınsın dinlerin tasnifine yönelik yapılan/yapılacak değerlendirmeler sorunlar taşımaktadır. Bir diğer ifadeyle dört dörtlük bir din tasnifi yapmak fazla mümkün görünmemektedir.

4. Çeşitli Tanrı Düşünceleri ve Dinler

Bütün dinsel inançların temelini oluşturan ve genellikle aşkın bir varlığa ya da varlıklara inanma şeklinde tezahür eden üstün güç ya da güçlere yönelik inanışlar dinlerin en temel özelliklerindendir. İnsanın aşkın bir varlığa/varlıklara inancının temelleri çeşitli açılardan açıklanabilir. Örneğin insanın, yaşadığı çevrede birilerine sığınma, yardım dileme ya da yakarma duyguları taşıyan bir varlık olması da doğaüstü aşkın bir varlığa inanıp bağlanma duygusuyla yakından ilişkilidir. Her ne kadar akıl ve yetenekleriyle yaşadığı çevrede otoriter bir yapı kurmuş olsa da insan, sıklıkla karşılaştığı sorunlarla acziyet içerisine düşer;

güçlü bir elin içinde bulunduğu çaresizlik ortamından kendisini çekip çıkarmasını, himaye etmesini ister. Yaptığı yanlışlıklar nedeniyle içine düştüğü vicdan azabını hafifletecek, pişmanlığını duyarak kendisini affedecek bir gücü arzular. İnsanın bütün bu duygularını yalnızca içinde bulunduğu maddi âlem çerçevesinde kalarak tatmin etmesi mümkün değildir. Zira her insan, yaşamında maddi hiçbir güç ve kuvvetin güç yetiremeyeceği, yardımcı olamayacağı olaylarla ya da duygu yükleriyle yüz yüze gelebilir. Bütün bu durumlar, içinde yaşadığı maddi âlem gibi sınırlı olmayan bir üstün güce; madde âlemine, duygu ve düşüncelere; her şeye egemen olan bir aşkın varlığa insanın inanıp yönelmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim Kur'an, tevhide inanmayan insanlardan bahsederken zaman zaman onların çaresiz kaldıklarında Allah'a yönelip ondan yardım dilediklerine ancak feraha çıktıklarında yeniden inkâr ve şirk ortamına döndüklerine dikkat çeker. Böylelikle Kur'an, inanan ya da inanmayan bütün insanların, gücünde sınır olmayan yüce bir varlığın himayesine sığınma ve onun yardımını dileme duygularını taşıdığını vurgulamaktadır.

Üstün güç/güçler metafizik bağlamdaki ilahî bir varlık ya da varlıklar olabileceği gibi, yaşanılan evrene ait herhangi bir obje, nesne, şahıs ya da evrensel düzlemde etkili olduğuna inanılan bir ilke de olabilir. Dinlerin inanç ve ibadet sistemlerinde yer verilen üstün güç ya da güçler genellikle tanrı veya tanrılar şeklinde karşımıza çıkar. Bununla birlikte yarı tanrısal ve ruhsal varlıklar, ata ruhları ve benzeri doğaüstü unsurlar da üstün varlıklar olarak tazim görebilir. Ayrıca Çin dinsel geleneklerinde yer verilen Yin-Yang prensibi ve Hint dinlerinde önemli bir yer tutan Karma (Dharma) doktrini gibi tanrısal güce sahip bir evrensel sistem de her şeyi kuşatan üstün bir güç olarak karşımıza çıkabilir.

Teizm tanrı ya da tanrıların doğaüstü üstün güçler olarak algılandığı geleneklerdir. Bunlardan monoteist ya da tektanrıcı dinler insanların yaşamlarında yer verdikleri ya da verebilecekleri diğer üstün güçleri reddederek bir tek üstün gücün, yani bir tanrının varlığının kabul edilmesini ön plana çıkarmıştır. Örneğin İslam'da dinin temel öğretisi "Allah'ın tek ilah olarak kabul edilmesi" mesajı ile ifade edilmektedir. Bu mesaj, Allah'ın tek ilah olarak kabul edilmesi ve bu konuda ona hiçbir şeyin denk tutulmamasıdır. İslam, insanlarca Allah'ın dışında ya da Allah'la birlikte başka unsurların da üstün güç edinilmesini uygun görme-

mekte ve insanın yaşamında yalnızca Allah'ı ilah olarak kabul etmesini şart koşmaktadır. Benzer şekilde Yahudilikte de Tanrı'dan (Yahve'den) başka tanrılar edinmemek ve puta tapmamak Musa'ya verilen on temel emirden birisi (ve en önemlisi) olarak görülür.

Dinlerde üstün güç olarak inanılan tanrısal varlık bazı dinlerde ise düalist ya da politeist bir bağlamda düşünülür. Düalist ya da iki tanrıcı dinler genellikle iyi ve kötü düalitesi çerçevesinde bir iyilik bir de kötülük tanrısının varlığını kabullenir; ancak kötülükten sakınmak amacıyla iyilik tanrısına tapınmayı esas alırlar. Çoktanrıcı geleneklerde ise insan yaşamından iyi ve kötü nitelikleri temsil eden bazen sayısız oranda tanrısal varlığın mevcudiyetine inanılır; hatta böylesi inanç sistemlerinde bunların yanında çeşitli doğal varlıklar, gök cisimleri, hatta krallar ve yöneticiler gibi insanlar da üstün varlıklar kategorisindeki yerlerini alırlar. Nitekim Eski Mısır, Roma, Babil ve Eski İran geleneklerinde kraliyet hanedanlarının –çoğunlukla yaşamları esnasında– bir şekilde tanrısallıkla ilişkilendirilmiş oldukları bilinmektedir.

Çeşitli dinler tanrı evren ilişkisi ya da tanrı insan ilişkisi açısından birbirinden farklılıklar gösterir. Örneğin başta İslam ve Yahudilik olmak üzere birçok dinde tanrı yaratıcı bir güç olmanın yanında evreni ve insanı yöneten ve yönlendiren bir üstün varlık olarak da düşünülür. Bu bağlamda vahiy ve peygamberlik inançlarına yer verilir. Ancak bazı inanç sistemlerinde tanrı, yalnızca yaratan, var eden bir güç ya da bir ilk neden/müsebbib olarak görülür. Bu bağlamda tanrı var etme sonrası, aşkınlığından dolayı evrenden ve insandan bir bakıma elini çekmiş bir deus otiesus'tur. Evren ve insanla ilgili olarak ise bu inanç sistemlerinde, ya insanın akıl yoluyla hakikati kavraması düşünülmüş ya da bazı yarı tanrısal veya ikinci dereceden tanrısal varlıklar aracılığıyla yüce tanrı ile irtibat kurulması hedeflenmiştir. Cahiliye dönemi Arap dini olarak da adlandırılan İslam öncesi geleneksel Arap inancı ile çeşitli deist gelenekleri bunlara örnek olarak verebiliriz.

Benzer şekilde inanılan tanrının sıfatları konusunda da dinler arasında çeşitli farklılıklardan söz edilebilir. Genellikle çoktanrıcı dinlerde tanrılar, insanın tecrübe dünyasından hareketle insan biçimli ve insan nitelikli varlıklar şeklinde tanımlanır. Tektanrıcı inanç sistemlerinde ise tanrı her ne kadar mutlak anlamda aşkın bir varlık olarak düşünülse de yine de bu dinlerin kutsal metinleri tanrı ile ilgili mecazi tanımlamalara

yer verir. Yahudi kutsal metni Tanah'taki antropomorfik tanımlamalarla Kur'an'daki kimi müteşabih ifadeleri bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan bazı inanç sistemleri ise tanrının hiçbir şekilde olumlu nitelemelerle tanımlanamayacağı hususu üzerinde dururlar ve dolayısıyla ancak olumsuz niteliklerden sakındırmak suretiyle tanrı hakkında konuşulabileceğini belirtir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM*

Günümüzde dünyanın hemen her tarafında yaşayan yaklaşık bir buçuk milyar insanı bünyesinde barındıran İslam, diğer evrensel dinlere kıyasla genç ve dinamik yapısıyla ve eşsiz Allah inancıyla dikkati çeker. Terim anlamı itibarıyla Allah'a yönelmek, teslim olmak ve tevhit inancına bağlanmak anlamlarına gelen İslam, hâlâ dünyanın en hızlı yayılan inanç sistemlerinden birisi olarak karşımıza çıkar.

Genelde İslam tarihinin Miladi 7. yüzyıl başlarında Hz. Muhammed'le birlikte başladığı düşünülür; ancak İslam kendi tarihini Hz. Muhammed'le ve Kur'an'la değil ilk insan Hz. Âdem'le başlatır. Buna göre İslam tarihi insanlık tarihiyle özdeştir ve İslam hem ilk hem de son dindir; zira o, Allah'ın insanlık için öngörmüş olduğu yegâne i-

* Bu bölüm, yer yer bazı ilaveler ve değerlendirmelerle, TDV tarafından yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin "İslam" (M. Sinanoğlu, B. Topaloğlu, Ö.F. Harman, M. Çağrıcı, A. Bardakoğlu, İ. Kutluer, A. Özcan, D. Dursun); "Muhammed" (M. Fayda, N. Özcan, M.Y. Kandemir, C. Avcı, A. Birışık, H. Görgün, İ. Durmuş, A. Özel, B. Topaloğlu, İ.K. Dönmez, M. Çağrıcı, İ. Çelebi, S. Uludağ, M. Kanar, M. Uzun, H. Toker, M. Serin); "Kur'an" (A. Birışık, T. Görgün, M. Çağrıcı, S. Yıldırım, M. Paçacı, H. Aydar, M. Şener, Ö.F. Harman, M. Uzun) ve "Hadis" (M.Y. Kandemir) maddelerinden derlenmiştir. Metnin büyük bölümü *İslam Ansiklopedisi*'nin adı geçen maddelerinden yapılan alıntılardan oluşturulmuş, ancak elinizdeki kitabının genel içeriği göz önünde bulundurularak bazı düzenlemeler ve ilaveler yapılmıştır [editör].

nanç sistemidir. Bu inanç sisteminin özünü Allah'ın emir ve iradesine teslimiyet oluşturmakta ve adını da bu özelliğinden almaktadır. Dolayısıyla İslam, bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinin adıdır. Peygamberlerin tebliğlerinin esasını ise Allah'ın varlık ve birliğini tanıyıp onun kudret ve iradesine teslim olma ilkesi oluşturmaktadır. Nitekim Kur'an'da Müslüman ismi birçok peygamberle irtibatlı olarak kullanılır. Örneğin Nuh, "Bana Müslümanlardan olmam emrolundu." demekte (10. Yûnus, 72); İbrahim'e Müslüman olması emredilmekte (2. Bakara, 131); İbrahim ve Yakub, oğullarına, "Allah sizin için bu dini seçti, o hâlde sadece Müslümanlar olarak ölünüz." tavsiyesinde bulunmaktadır (2. Bakara, 132). Aynı şekilde İsrailoğullarına gönderilen peygamberler de İslam kelimesiyle aynı kökten gelen fiil ve isimlerle Allah'a teslim olmuş kişiler olarak takdim edilmektedir (5. Mâide, 44). Yine Hz. Muhammed de kendisine, tebliğ ettiği dine inanan ilk Müslüman olmasının emredildiğini ve böylece Müslümanların ilki olduğunu bildirmektedir (6. En'âm, 14 ve 163; 40. Mümin, 66).

İslam'a göre böylelikle bütün peygamberler birer İslam peygamberi, onlara vahyolunan bütün ilahî mesajlar da insanlara İslamı öğreten ilahî kitaplardır. Allah, tarihsel süreçte tevhit akidesinden sapmalar söz konusu olduğunda tekrar tekrar elçiler göndererek, onlar vasıtasıyla insanlara ilahî mesajını iletmiş, insanlığı sürekli uyarıp ikaz etmiştir. İslam peygamberlerinin sonuncusu olan Hz. Muhammed ile ilahî vahyin son temsilcisi olan Kur'an ise insanlık tarihi boyunca İslam'ı insana anlatma ve öğretme konusundaki ilahî mesajın ya da kitabın kıyamete kadar kalıcı olmak üzere tashih edilerek yeniden ifade edilişidir. Bir diğer ifadeyle Kur'an'la birlikte ilahî vahiy tamamlanmış ve kemale ermiştir:

> Bugün sizin için dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim (5. Mâide, 3).

Kur'an'da İslam, Allah katındaki "hak dinin" karşılığı ve özel adı olarak belirlenmiş, ondan başka hiçbir dinin Allah tarafından kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır (3. Âl-i İmrân, 19, 85). Gerçek ve dosdoğru din anlamındaki "dîn-i kayyim", "sırât-ı müstakîm" gibi Kur'an ifadeleri, İslam'a tekabül eden asli dini tanıtma amacını taşırken, Hz. İbrahim için "Hanîf" ve "Müslim/Müslüman" vasıflarının yan yana ve eş anlamlı kullanılması da (3. Âl-i İmrân, 67) İslam'ın, saf tevhit inancının ve hak dinin ifadesi olduğunu göstermektedir.

Cahiliye döneminin yaygın geleneği olan şirk inancının aksine, Kur'an'ın mesajıyla Allah, her açıdan mutlak üstün varlık, tek ilah ve Rab olarak kabul edilmiştir. Ona yapılan kulluk, itaat, teslimiyet ve tevazu ifade eden terimler arasında en önemlisi olan, "kişinin bilerek ve samimiyetle kendisini Allah'a teslim etmesi" anlamına gelen 'İslam' terimiyle belirtilmiştir. Allah'a kayıtsız şartsız teslim olan kişi ise Müslim ya da Müslüman olarak adlandırılmıştır.

1. Kur'an

İslam'ın en temel kaynağı ve referansı olan Kur'an-ı Kerim Hz. Muhammed aracılığıyla insanlara iletilen ilahî mesajdır. Kur'an teriminden başka bu ilahî mesaja kitâb, kelâm, nûr, furkân, şifâ, zikir, el-urvetü'l-vüskâ ve benzeri birçok isim ve sıfat verilmektedir. el-Kur'an, okunan metin anlamına gelmektedir. Kitâb terimi ise vahiyle insanlığa aktarılan ilahî mesajı/öğretiyi ifade etmektedir. Bundan başka bu terim Kur'an'ın yazılı bir vahiy olduğuna da atıfta bulunmaktadır; zira kitâb terimi sözlü olduğu gibi yazılı bir mesaj anlamına da gelmektedir. Bundan başka Kur'an'ın ileriki dönemlerde sayfalar hâlinde yazılmış ve iki kapak arasında toplanmış bir metin olması nedeniyle ona Mushaf da denilmektedir.

İslam'a göre Allah tarih boyunca insanlığa peygamberler aracılığıyla kitabını ya da ilahî mesajını iletmiştir. Bütün bu mesajların özünü tevhit akidesi oluşturmaktadır. Kur'an son mesaj olarak kendisinden önceki ilahî mesajları ya da kitapları tasdik etmekte ve doğrulamaktadır.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'e yirmi üç yıl süresince nazil olan ayetlerden oluşmaktadır. Kur'an'ın Hz. Muhammed'e vahyedilmesiyle ilgili İslami kaynaklarda yer alan bilgileri, Hz. Muhammed'in vahye hazırlanması, Kur'an'ın ilk inzali ve sonraki dönem gibi birkaç kategoride ele almak mümkündür. Hz. Muhammed'in, kırk yaşına yaklaştığında onda daha önce görülmeyen bazı hâllerin ortaya çıktığı, yalnız kalma ve tefekküre dalma arzusuyla Hira mağarasına gitmeye ve orada azığı bitinceye kadar kalmaya başladığı rivayet edilir. Burada onun kendisinde ortaya çıkan yeni hâlleri anlamaya çalıştığı ve Allah'a ibadet ettiği anlatılır. Dört-beş yıl kadar sürdüğü tahmin edilen bu hazırlık döneminin ardından yine Hira mağarasında ibadet ederken yaklaşık olarak 610/611'de vahiy meleği Cebrail ilk defa yanına gelerek ona "oku" demiş ve Kur'an'dan ilk vahiyleri ona iletmiştir:

Yaratan Rabbinin adıyla oku!

O, insanı 'alak'tan yarattı.

Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir (96. Alak, 1-5).

Alak suresinin bu ilk beş ayetinin nüzulünden sonra vahiy bir müddet kesilmiştir (Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 3). Bu dönemin süresi hakkında on beş gün ile üç yıl arasında değişen farklı müddetler nakledilmektedir. Ancak bu ara dönem sonrası Kur'an'ın vahyi yeniden devam etmiş ve on üç yılı Mekke'de olmak üzere yirmi üç yıl boyunca Kur'an, Hz. Muhammed'e vahyedilmiştir.

A. Kur'an'ın Derlenmesi ve Çoğaltılması

Hem okunan ve ezberlenen hem de yazılan bir vahiy olarak Kur'an, henüz Hz. Muhammed döneminde birçok sahabi tarafından ezberlenmiş ve 'vahiy kâtibi' adı verilen kişilerce parçalar/fragmentler hâlinde yazıya geçirilmiştir. Hz. Peygamber, gelen vahiyleri öncelikle insanlara tebliğ etmiş ardından da bunu vahiy kâtiplerine yazdırmıştır, ayrıca birçok kişi Kur'an metinlerini ezberlemiştir. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen vahiy kâtipleri, nazil olan ayetleri develerin kürek ve kaburga kemikleri, tabaklanmış deri parçaları, taşlar, hurma dalları, seramik parçaları, tahta, parşömen ve papirüs gibi çeşitli malzemeler üzerine yazmışlardır. Kur'an ayetlerinin Hz. Peygamber'in sağlığında bir araya getirilerek kitap şeklini aldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. O dönemde Kur'an'ın iki kapak arasına alınmamasının asıl sebebi Resulullah hayatta olduğundan vahyin ne zaman kesileceğinin bilinmemesidir. Çeşitli kaynaklarda Ramazan aylarında Hz. Muhammed ile Cebrail'in o güne kadar inen ayetleri birbirlerine karşılıklı olarak okudukları, dolayısıyla o güne kadar inzal olmuş olan Kur'an metnini baştan aşağı tekrar ettikleri anlatılmaktadır.

Hz. Muhammed'in vefatı öncesi dönemde son ayetin "Bugün sizin için dininizi ikmal ettim..." (5. Mâide, 3) şeklinde başlayan ayet olduğu ifade edilir. Bunun akabinde Hz. Muhammed vefat etmiş ve böylelikle Kur'an'ın vahyi son bulmuştur. Peygamberin vefatından sonra Kur'an'ın derlenip toplanması çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar önemli ölçüde buna duyulan bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Zira özel-

likle Yemâme savaşı ile diğer bazı savaşlarda hafız sahabilerden bir kısmının şehit olması, başta Hz. Ömer olmak üzere birçok Müslümanı telaşlandırarak harekete geçirmiştir. Kaynaklarda anlatıldığına göre Kur'an'ın toplanması (cem) fikrini Halife Ebû Bekir'e açan Hz. Ömer bu hususta onu ikna etmiş, Hz. Ebû Bekir de bu görevi Zeyd b. Sâbit'e vermiştir. Yapılan duyuruyla, yanlarında yazılı Kur'an nüshaları ve parçaları/fragmentleri olanların bu metinlerin Kur'an ayetleri olduğuna dair iki şahitle birlikte görevli heyete başvurmaları istenmiştir. Zeyd ve diğer heyet üyeleri son okumayı da dikkate alarak ashabın getirdiği yazılı metinleri kontrol etmiş ve yazmışlardır. Böylece Kur'an yazılı malzeme ve ezber yardımıyla eksiksiz olarak toplanmış ve Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiştir. İki kapak arasındaki bu derlemeye 'Mushaf' adı verilmiş, bu kitap Ebû Bekir'den sonra Ömer'e, onun vefatı ile kızı ve aynı zamanda Resulullah'ın eşi olan Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir.

Hz. Ömer ve Osman devrinde artan fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasında Arapların dışındaki Müslümanlar, kendi bölgelerinde meşhur olan sahabinin mushaf ve kıraatiyle (okuyuşuyla) Kur'an'ı öğrenip okuyor, muhtemelen bu mushaflardan kendileri için özel nüshalar çıkarıyorlardı. Bu uygulama devam ederken "yedi harf" ruhsatına ve Arap dilinin yapısına bağlı olarak ortaya çıkan bazı kıraat farklılıklarını doğru biçimde değerlendiremeyenler, bunu önemli bir ihtilaf sebebi olarak gördüler ve ciddi tartışmalar başlattılar. Bu bağlamda ortaya çıkan tartışmalar bazı Müslümanları endişelendirdi. Örneğin Huzeyfe b. Yemân, Suriyeli ve Iraklı askerler arasındaki kıraat ihtilafından rahatsız oldu ve Halife Osman'ın yanına gelerek konuya bir çözüm bulmasını teklif etti. Muhtemelen başka şikâyet ve ihtilafları da göz önünde bulunduran Hz. Osman, Hafsa'nın elindeki Ebû Bekir mushafını çoğaltarak belli başlı merkezlere göndermeye karar verdi. İstinsah ve çoğaltma işi için başkanlığını yine Zeyd b. Sâbit'in yaptığı bir heyeti görevlendirdi. Yardımcılarla birlikte üyelerinin sayısı on ikiye ulaşan heyet çalışmalarını başarıyla tamamladı ve orijinal nüsha Hafsa'ya iade edildi. Hicri 25-30 (MS 646-651) yılları arasında gerçekleştirilen bu çalışma sonunda çoğaltılan Kur'an nüshaları Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderilmiş, bir nüsha da Medine'de bırakılmıştır.

Böylelikle Kur'an'ın derlenip iki kapak arasına alınması ve çoğaltılması işi tamamlanmıştır. Kur'an, içeriği yanı sıra, oldukça erken dönemde henüz Peygamberin yaşamı esnasında hem yazılı hem de şifahi

olarak kayıt altına alınan özelliğiyle de diğer evrensel dinlere ait kutsal metinlerden ayrılmaktadır. Kur'an'ın Hicri takvimin henüz başlarında kayıt altına alınan metni, o günden bu güne otantizmini/sahihliğini korumuş ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

B. İçeriği

Kendisini, beyan, âlemler için öğüt, doğruluk rehberi, yol gösterici, rahmet, müjdeci, açık bir delil ve nur olarak tanımlayan Kur'an, Arapça olarak nazil olan bir kutsal kitaptır.

> O, Kuran'ı Allah'ın izniyle kendinden öncekini tasdik ederek, yol gösterici ve inananlara müjdeci olarak senin kalbine indirmiştir (2. Bakara, 97).
>
> ... Kuran uydurulabilen bir söz değildir. Fakat kendinden önceki kitapları tasdik eden, inanan millete her şeyi açıklayan, doğru yolu gösteren bir rehber ve rahmettir (12. Yûsuf, 111).
>
> Biz onu, anlayasınız diye, Arapça bir Kuran olarak indirdik (12. Yûsuf, 2).

Kur'an metni 'sure' olarak adlandırılan farklı uzunluklardaki çeşitli bölümlerden oluşur; her bölüm ise ayetlerden meydana gelir. Bazı sureler yalnızca üç ayetten oluşurken bazıları ise yüzlerce ayetten meydana gelmektedir. Kur'an surelerinin mevcut dizilişine göre ilk sure Fatiha son sure ise Nâs'tır. Kur'an'ın nüzulü dikkate alındığında ilk nazil olan ayetler Alak surenin baş kısmıdır. Sure olarak ise Fatiha'nın Kur'an'ın ilk nazil olan suresi olma ihtimali yüksek olduğu düşünülmektedir.

Kur'an'ın yirmi üç yıllık bir sürede Mekke'de ve Medine'de nazil olduğu dikkate alındığında bazı surelerin Mekke'de bazılarının ise Medine'de nazil olduğu anlaşılacaktır. Buna göre Mekke'de nazil olan surelere Mekki, Medine'de nazil olanlara ise Medeni denilmektedir. Surelerin Mekki ve Medeni olmasıyla ilgili görüşler arasında en fazla kabul göreni, indiği yere bakılmaksızın hicretten önce nazil olan ayet ve surelerin Mekki, hicretten sonra nazil olanların Medeni sayılması gerektiği şeklindedir. Yaygın olan görüşe göre surelerin seksen altısı Mekki, yirmi sekizi Medeni'dir. Bazı Mekki sureler içinde Medeni ayetler de bulunmaktadır. Kur'an'ın Mekki olan ayetlerinde daha çok inanç konularından, müşriklerin içine düştüğü çelişkilerden, geçmiş ümmetlerin başına

gelen hadiselerden, ahlaki ve insani değerlerden bahsedilmiş olup bu ayetler çoğunlukla kısa ve şiirsel bir anlatıma sahiptir. Buna rağmen Rahmân suresi gibi bazı Medeni surelerin Mekki surelerdeki üslubu taşıdığı da görülmektedir.

Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde Mekke'de Allah'a ortak koşma, putperestlik, kabileci, maddeci, hazcı bir ahlak ve hayat anlayışı hâkim olduğu için bu dönemde nazil olan surelerde ağırlıklı olarak Allah'ın birliğine, kudretine ve lütufkârlığına, ahiret gününe ve ba's, haşir, amellerin karşılığı gibi ahiret meselelerine dair ayetlerle insanlarda merhamet ve feragat duygularını geliştirmeyi, temel haklar bakımından insanlığın eşitliği fikrine dayalı bir ahlak bilinci oluşturmayı hedefleyen ayetler geniş yer tutar. Bu surelerde genellikle tevhit ve ahiret konuları hakkında, insanın bizzat kendi oluşumundan, canlı ve cansız tabiattan ontolojik, kozmolojik ve psikolojik deliller gösterilir. "Dinin ana gayeleri" denilen din, can, akıl, mal ve nesebin korunması hususundaki temel hükümlerle fazilet ve ahlak prensipleri de Mekki surelerin ağırlıklı konularındandır. Daha çok Mekke döneminin ortalarında nazil olmaya başlayan ve hacimleri gittikçe genişleyen surelerde (mesela Hicr, İsrâ, Meryem, Enbiyâ, Şuarâ, Sâffât, Zuhruf, Kamer, Nûh sureleri) Araplar'ın en azından bir kısmı hakkında bilgi sahibi oldukları Nuh kavmi, Ad, Semud, İsrailoğulları gibi eski kavimlerle onlara gönderilmiş olan peygamberlerin hayatından ibret ve ders almaya değer bilgiler verilerek Hz. Muhammed'in davet ettiği dindeki temel ilkelerin bütün peygamberlerin tebliğlerinde yer almış evrensel ilahî hakikatler olduğu, önceki peygamberlerin de tebliğ faaliyetleri sırasında Hz. Muhammed'in çektiklerine benzer sıkıntılar yaşadıkları ve bunlara göğüs gerdikleri, onların davetlerini kabul edenlerin kurtuluşa erdikleri, inkâr edenlerin ise Allah'ın mutlak yasası (Sünnetullah) gereğince helak olup gittikleri bildirilir.

Medeni surelerde ise Mekki surelerin ihtiva ettiği başlıca konuların yanında ibadetler ve muamelat konuları ağırlık kazanmıştır. Medine şartlarında gelen ayetlerde, burada cereyan eden olaylarla ilgili başka konuların ve içe dönük yeni bir hitap tarzının ağırlık kazandığı görülür. Böylece bir yandan İslam dışı topluluklarla (müşrikler, münafıklar, Ehl-i Kitap), öte yandan yeni İslam toplumunun içyapısıyla ilgilenmek, iç düzenini kurmak ve geliştirmek gerekiyordu. Nitekim seksen sekiz yerde tekrar edilen "ey iman edenler" şeklindeki hitap tarzının tamamı Medine'de inen ayetlerde yer almaktadır. Başta Medeni surelerin en uzunla-

rından olan Bakara ve Âl-i İmrân olmak üzere bu dönemde inen bazı surelerde Yahudiler'e ve genel olarak Ehl-i Kitaba, onların tarihlerine oldukça geniş yer verilmiştir.

İslam'ın tarihte hızlı yayılışı ve kısa zamanda birçok farklı etnik unsurun İslam egemenliğine girmesi ve Müslümanlaşması, metin olarak Arapça olan Kur'an'ın anlaşılması açısından yerli dillere tercüme edilmesi çalışmalarını ortaya çıkardı. Bu çerçevede Kur'an ilerleyen zaman içerisinde Farsça, Türkçe ve benzeri dillere çevrildi. Kaynaklarda belirtildiğine göre ilk tercüme Farsça'ya çok yakın olan Hûzistan diliyle yapılan, Mu'tezile âlimi Ebû Alî el-Cübbâî'ye (ö. 303/916) ait çeviridir. Câhız'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Mûsâ b. Seyyâr el-Esvârî de Kur'an'ı Farsça'ya çevirmiştir. İlk Türkçe Kur'an tercümesinin tarihi ve mütercimi ise bilinmemektedir; ancak bu çalışmanın Hicri 4-5. (MS 10-11) yüzyıllarda gerçekleştiği sanılmaktadır. Kur'an'ın çeviri faaliyetleri özellikle son yüzyıllarda hızla artmıştır; öyle ki bugün dünyanın yaygın olarak konuşulan hemen her dilinde Kur'an tercümeleri bulunmaktadır. Ortaçağ'da bazı gayrimüslimlerin de çeşitli amaçlarla kısmen ya da tamamen Kur'an çeviri çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Bu çeviri faaliyetlerinin iki temel amacından birisi Müslümanların temel kaynağını tanıyarak ona karşı reddiyelerde bulunmak bir diğeri ise Müslümanlara karşı yürütülecek misyonerlik benzeri faaliyetlerde Kur'an metinlerini kullanmaktır. Örneğin Batı dillerine yapılmış ilk Kur'an tercümesi olan Robertus Ketenensis (Retinensis) ile Hermannus Dalmata'nın Latince tercümesi (1143) bu düşüncelerle kaleme alınmıştır.

2. Hz. Muhammed

"Âlemlere rahmet olarak" gönderilen bir elçi olarak tanımlanan Hz. Muhammed'in ismine Kur'an'da dört yerde atıfta bulunulur. Bunların ikisinde 'resûlullah' tabiri geçmekte (33. Ahzâb, 40; 48. Fetih, 29), birinde onun resul olduğu ifade edilmekte (3. Âl-i İmrân, 144), birinde de dünya ve ahiret mutluluğuna erişmek için Hz. Muhammed'e inanmak şart koşulmaktadır (47. Muhammed, 2). Bir diğer ayette ise Hz. İsa'nın kendisinden sonra gelecek resulü müjdelerken onun adının Ahmed olacağını söylediği bildirilmektedir (61. Saf, 6).

Hz. Peygambere, Muhammed isminin dışında Ahmed, Mustafa, Mahmud gibi başka isimler de verilmektedir. Hz. Muhammed son nebi

ve resul ya da son peygamber, Kur'an'ı insanlara anlatan ve öğreten bir öğretmen, onu bizzat kendi yaşamında insanlara örnek olarak sunan bir rehber ve insanlara dini anlama ve yaşama konusunda öne çıkan bir liderdir. Kur'an, birçok ifadesinde Hz. Peygamber'in önemini dile getirmekte ve ona itaatin gereğini vurgulamaktadır.

A. Mekke Dönemi

Hz. Muhammed, farklı rivayetler arasında genel kabul gören kanaate göre Fil Vak'ası'ndan elli (veya elli beş) gün sonra Rebiülevvel ayının 12'sinde (20 Nisan 571) Pazartesi günü Adnânîler'in ana yurdu kabul edilen Mekke'de dünyaya geldi. Babası Abdullâh o doğmadan kısa bir süre önce vefat etmişti; annesi ise doğumdan bir süre sonra vefat etti. Dolayısıyla yetim olarak doğan Hz. Muhammed kısa bir süre sonra annesini de kaybetmiş oldu. İlk yıllarını sütannesi Halîme'nin yanında geçirmiş olan Hz. Muhammed'in annesinin ölümü sonrası bakımını dedesi üstlendi. Dedesi Abdülmuttalib, ölümünden önce sekiz yaşında olan Muhammed'in bakımını Abdullâh ile anne-baba bir kardeş olan Ebû Tâlib'e vasiyet etti. Ebû Tâlib, ölümüne kadar Hz. Muhammed'in bakımını üstlenerek onu himayesi altına aldı.

Peygamberlik öncesi dönemdeki yaşantısında Hz. Muhammed'in içinde yaşadığı müşrik Arap toplumunun putperestliğinden uzak durmaya çalıştığı, ahlaka, adalete, yardımseverliğe ve benzeri erdemlere önem verdiği dikkati çeker. Öyle ki onunla ilgili olarak kullanılan Muhammedü'l-emin (güvenilir Muhammed) ifadesi onun bu üstün özelliğine işaret etmektedir. Yine bu dönemde Hz. Muhammed her zaman zayıfların ve ezilenlerin yanında olmaya gayret etmiş, Hılfu'l-Fudul gibi çeşitli yardım kuruluşlarında görev yapmıştır. Bu dönemde Hz. Muhammed her zaman sorun çözen bir hakem olarak halkın genel teveccühünü kazanmıştır. Örneğin Miladi 605 yılında Kâbe, Kureyşliler tarafından yeniden inşa edilirken Hacerü'l-Esved'in yerine konulması hususunda ortaya çıkan ve şiddetli bir çatışmaya dönüşmesi an meselesi olan anlaşmazlık, o zamanlar otuz beş yaşlarında olan Hz. Muhammed tarafından çözülmüştür.

Hz. Muhammed yirmi yaşını geçtiği sırada ticari seyahatlere çıkma teklifleri alıyordu. Hastalandığı için bizzat gidemeyen bir tüccarın mallarını götürüp başarılı bir sonuç elde edince yeni teklifler aldı. Onun Hatice bint Huveylid ile evlenmesi de bu ticari gelişmelerden sonra gerçek-

leşti. Bu evlilik sırasında kendisinin yirmi beş, Hatice'nin kırk yaşında olduğu söylenmekle birlikte Hatice'nin daha küçük yaşlarda bulunduğu da rivayet edilmektedir. Hatice'nin yirmi sekiz yaşında olduğu yolundaki rivayet bazı araştırmacılarca daha makul olarak kabul edilmektedir.

İçinde yaşadığı cahiliye toplumunun şirk temelli inançlarından, zulüm ve kaosa dayalı toplumsal yapısıyla, ahlaki zaaflarından uzak duran Hz. Muhammed'in, ciddi bir arayış içerisinde olduğu anlatılmaktadır. Onun zaman zaman şehirden uzaklaşarak sıklaşan aralıklarla Hira mağarasında uzlete çekildiği ve orada tefekkür ve murakabe şeklinde bir tür ibadet hayatı yaşadığı anlatılır. Nitekim Hira'da bulunduğu 610 yılı Ramazan ayının son on günü içinde bir gece, bazı rivayetlere göre pazartesi günü sabaha karşı melek Cebrail asli suretiyle gelmiş ve ona Kur'an'ın ilk ayetlerini getirmiştir.

Hz. Muhammed, getirdiği yeni mesajın Mekke'deki dinî ve içtimai geleneği sarsıcı mahiyette oluşu sebebiyle önceleri gizli tebliğde bulundu ve üç yıl kadar sadece yakın çevresini dine davetle yetindi. Hz. Peygamber o andan itibaren çevresindeki insanları İslam'a davet etmeye başladı. Bu davet üç yıl kadar gizlice sürdü. Önce eşi Hatice, ardından yakın dostu Ebû Bekir, Ali b. Ebî Tâlib ve Zeyd b. Hârise, kızları Zeyneb, Rukıyye ve Ümmü Gülsüm Müslüman oldu. Üç yıllık gizli davet sırasında Hz. Ebû Bekir'in yakın dostları olan Osman b. Affân, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahmân b. Avf ve Talhâ b. Ubeydillâh gibi kişiler de İslam'ı benimsediler. Dördüncü yıldan itibaren belli bir sayıya ve güven duygusuna erişen ilk cemaat kendini belli eder etmez Mekkeli müşriklerin şiddetli hücum ve işkencelerine maruz kaldı. Mekke'nin ileri gelenleri ve liderleri bu yeni dini kesinlikle kabul edilemez ve Mekke'nin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı için tehlikeli buluyorlardı. Zira onlara göre insanları yalnızca Allah'ın tek ilahlığını ve rabliğini kabul etmeye davet eden bu inanç, Mekke'de kurulu olan yapıları ve inançları temelinden sarsacak bir şeydi. Zira Araplar o dönemde Allah'ın varlığına inanmakla birlikte onun aşkınlığından dolayı âlemden âdeta elini eteğini çekmiş olan bir üstün güç olduğuna inanıyor; Allah adına yeryüzünde insanlar üzerinde egemenlik yetkisinin Lat, Menat, Uzza gibi birtakım tanrısal varlıklarla kabile reisleri, toplumsal liderler, zenginler ve güçlülerde olduğunu kabul ediyorlardı. Bir bakıma bunlar Allah adına toplumda egemenlik tesis etmişlerdi. Bu yeni din ise bütün bunları tersyüz ederek, yalnızca Allah'ın uluhiyetini ve üstünlüğünü savunuyordu. Bu yeni söylemin bas-

tırılması ve bu dinin yayılmasının engellenmesi için müşrikler, bu dinin, tespit ettikleri taraftarlarına acımasız bir takibat başlattılar.

Hz. Muhammed bir gün Safa tepesine çıkarak bütün Mekkelilere açıktan İslamiyet'i tebliğ etmeye karar verdi ve orada toplananlara şunları söyledi: "Ey Kureyşliler, size şu dağın arkasında bir düşman birliği var desem inanır mısınız?" "Evet, senin yalan söylediğini hiç görmedik." cevabını alınca konuşmasına şöyle devam etti: "Öyleyse ben büyük bir azaba uğrayacağınızı size haber veriyorum. Allah bana en yakın akrabalarımı uyarmamı emretti. Allah'tan başka ilah yoktur demediğiniz sürece size ne bu dünyada ne de ahirette bir faydam dokunur." (Belâzurî, I. 120).

Kureyşliler, Hz. Muhammed'in İslam'a davet faaliyetlerine engel olması için amcası Ebû Tâlib ile üç defa görüştü. Ebû Tâlib birinci müracaatı gönül alıcı bazı sözlerle savuşturdu. İkincisinde Kureyşliler tehdit edici ifadeler kullanınca Resulullah'ı çağırdı ve kabilesine karşı daha fazla direnemeyeceğini söyledi. Amcasının kendisini artık himaye etmeyeceğini düşünen Hz. Peygamber şöyle dedi: "Bu işten vazgeçmem için güneşi sağ elime, ayı da sol elime verseler hiçbir şey değişmez, Allah bu dini üstün kılıncaya kadar çalışacağım veya bu uğurda öleceğim." (İbn Hişâm, I. 266). Bu arada bazı Kureyşliler'in bizzat Hz. Peygamber'le görüşüp onu davasından vazgeçirmeye çalıştıkları, kendisine para ve mevki teklifinde bulundukları da kaydedilmektedir.

Hz. Peygamberin Mekke döneminde en dikkat çekici gelişmelerden birisi Hz. Hamza ile Hz. Ömer'in Müslüman oluşlarıdır. Bu iki önemli şahsiyetin İslam'a girişi Mekke'de Müslümanların gücünü artırmış ve ciddi bir moral takviyesi yapmıştır. Ancak buna rağmen Müslümanlara yapılan baskı ve takibatlarda bir azalma olmamıştır. Nitekim aralarında Hz. Osman ve eşi Resulullah'ın kızı Rukıyye'nin de bulunduğu bazı Müslümanlar Habeşistan'a hicret etmek durumunda kalmışlardır. On bir erkekle dört kadından oluşan bu kafile MS. 615 yılında Habeşistan'a gitmiştir. Yaklaşık bir yıl sonra Hz. Peygamber yüz sekiz kişiden oluşan ikinci bir kafilenin de Ca'fer b. Ebî Tâlib önderliğinde Habeşistan'a göç etmesine izin vermiştir. Müşriklerin Mekke'de kalan Müslümanlara yönelik baskı ve saldırıları artarak devam etmiş ayrıca Müslümanlar yaklaşık üç yıl (617-620) toplumdan tecrit edilmiş bir şekilde tam bir sosyoekonomik boykot ve kuşatma altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Kuşkusuz bu durum, Mekke döneminde Müslümanların yaşadıkları en zor anlar olarak hafızalarda kalmıştır. Nübüvvetin 10.

yılında Ebû Tâlib ile Hz. Hatice'nin üç gün arayla vefat etmesi (10 Ramazan/19 Nisan 620) Hz. Muhammed ve Müslümanlar için bir başka üzüntü kaynağı olmuş ve bu yıla "hüzün yılı" denilmiştir.

Hz. Peygamber Mekke'de artan baskılar karşısında kendisine İslam mesajını tebliğ etmede daha özgür bir ortam aramaya çalışmış ve bu nedenle Mekke dışına yönelmiştir. Bu amaçla yanına Zeyd b. Hârise'yi alarak Sakif kabilesinin yaşadığı Taif'e giden Hz. Muhammed'e Taif ileri gelenleri kaba davranmışlar ve halkı kışkırtarak onun taşlanmasına ve şehir dışına çıkarılmasına neden olmuşlardır. Oldukça acı bir tecrübe olan bu olayda Hz. Muhammed Taiflilerin hidayete kavuşması için dua etmiştir.

620 yılı İslam tarihi açısından önemli bir gelişmeye kapı aralamıştır. Bu tarihte Hz. Peygamber, hac mevsiminde Yesrib'den gelen Hazrec kabilesine mensup altı kişilik bir gruba İslamiyet'i tebliğ etmiş, onlar da İslamı benimsemişlerdir. İçlerinden Es'ad b. Zurâre, Yesrib'e dönerek bu yeni dini anlatıp bir yıl sonra tekrar Akabe'de Resul-i Ekrem'le buluşma sözü verdi. Ensar zümresinin çekirdeğini oluşturan bu altı kişinin faaliyetleri neticesinde birçok Yesribli Müslüman oldu. Ertesi yıl onu Hazrecli, ikisi Evsli olmak üzere on iki kişi Resulullah'la gizlice Akabe'de buluştu. Birinci Akabe Biatı adıyla anılan buluşmada bu grup Allah'a ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek ve iftira etmemek üzere Hz. Muhammed'e biat etti. Hz. Peygamber Yesrib halkına Kur'an'ı ve İslam'ı öğretmesi ve namaz kıldırması için Mus'ab b. Umeyr'i onlarla birlikte gönderdi. Mus'ab'ın bir yıl içindeki faaliyetleri Yesrib ileri gelenlerinin Müslüman olmasını sağladı. Nübüvvetin 13. yılı (MS 622) hac mevsiminde ikisi kadın yetmiş beş Yesribli Müslüman Mekke'ye geldi ve hacdan sonra yine Akabe'de Resulullah'la gizlice buluştu ve Resulullah'a biat etti. Akabe Biatları, Müslümanların yeni bir merkez edinmeleri, sosyal ve siyasal anlamda yeniden yapılanmaları açısından bir dönüm noktası oldu. Bu gelişme İslam tarihindeki en önemli hadiselerden birisi, sosyal ve siyasal güç olma açısından bir başlangıç olan Hicret'e kapı araladı.

B. Hicret

İslam'ın Mekke'de tebliğine ve tutunmasına imkân görmeyen Hz. Muhammed, Medinelilerle yaptığı Birinci ve İkinci Akabe Biatlarından sonra kendilerine himaye vaat eden Yesrib'e (Medine) hicret etmeleri için Müslümanlara izin verdi. İkinci Akabe Biatı'ndan sonra Hz. Mu-

hammed'in hicrete izin vermesi üzerine ilk defa Âmir b. Rebîa ile hanımı Leylâ bint Ebî Hamse, Yesrib'e göç etti, ardından diğer sahabiler kafileler hâlinde Mekke'den ayrılmaya başladı.

Mekke'nin yönetim ve istişare merkezi olan Darunnedve'de toplanan müşrik Araplar İslamın önlenemeyen gelişmesi ve artık Mekke sınırlarını aşan yaygınlığı karşısında son bir hamle yapmaya karar verdiler ve Ebû Cehil'in teklifiyle Resulullah'ı öldürmeyi planladılar. Suikast niyetinden vahiy yoluyla haberdar olan Hz. Peygamber, Ebû Bekir'le birlikte hicret hazırlığına başladı. Hz. Peygamber ve Ebû Bekir bir gece Mekke'den ayrılıp Sevr dağındaki mağaraya saklandılar. Üç gün sonra kılavuzlarının getirdiği develere binerek Yesrib'e doğru yola çıktılar (1 Rebiulevvel/13 Eylül 622). Yesrib'e ulaşınca şehir halkı kendisini büyük bir coşku ile karşıladı. Resulullah, devesinin çöktüğü yerin en yakınında bulunan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evine misafir oldu. Onun hicreti sebebiyle Yesrib şehri Medine (Medînetu'r-Resûl) adını aldı.

Hicret birçok açıdan İslam tarihi için bir başlangıç/milat oldu ve bu nedenle Müslümanlar takvimlerini Hicret'le başlattılar. Hicret, Müslümanların baskı ve zulümden kurtulmaları ve sosyal ve siyasal açıdan özgürleşmeleriydi. Yine Hicret, Hz. Muhammed önderliğinde yeni bir merkezde oluşturulacak olan siyasal yapılanmanın başlangıcıydı. Bir başka açıdan ise Hicret, Müslümanlar için bireysel anlamda alışkın oldukları yerleşik yaşamlarından, mal ve mülklerinden feragat etmeleri ve Allah ve Resulü için fedakârlıkta bulunmaları anlamına gelmekteydi.

C. Medine Dönemi

Hz. Muhammed'in yaşantısındaki Medine dönemi İslam toplumunun teşkilatlanması, dışa açılması ve İslam mesajının yayılması ağırlıklıdır. Hz. Peygamber'in, hicretten hemen sonra yaptığı ilk şey, Mekke'deki evlerini terk ederek Medine'ye göç eden muhacirlerin barınma ve benzeri günlük ihtiyaçlarını çözmek olmuştur. Bu doğrultuda o, onların her birini Evs veya Hazrec kabilesinden bir Müslümanla kardeş ilan etmiştir. Peygamber'in yaptığı bir diğer önemli faaliyet, ağırlığını Mekkeli ve Medineli Müslümanlarla, Yahudilerin teşkil ettiği yeni Medine toplumunu oluşturan grupları kendisinin başkanlığında bir şehir devleti hâlinde teşkilatlandırmaktır. Bu doğrultuda o, Müslümanlar, Yahudiler ve gayrimüslim Araplar arasında barış ve güven içinde bir arada yaşamanın

şartlarını bir metinle belirlemiştir. Medine Vesikası ya da Sözleşmesi olarak adlandırılan bu metin Medine'de kurulan şehir devletinin âdeta bir anayasası olmuştur. Bu sözleşme, kabileyi esas alan üyelik anlayışı ve dar otorite kalıpları yerine yeni bir siyasi üyelik tanımı getirmiş, ardından devlet siyasi güç olarak örgütlenmiş ve yayılmaya başlamıştır.

Hz. Muhammed Medine'de toplumun sosyal ve siyasal yapılanmasını belirleyen bu adımları atarken Kureyşliler, mallarının büyük bir kısmını bırakarak hicret eden Müslümanların Mekke'de kalan mallarını zimmetlerine geçirdiler. Kureyşliler, Müslümanların geride bıraktıkları mal ve mülkleri de kullanarak Arap yarımadasının güney ve kuzey istikametlerine doğru ticaret kervanları düzenlemekteydiler. Doğal olarak bu durum, muhacir Müslümanları oldukça rahatsız etmekteydi. Sonunda Müslümanlar, Ebû Sufyân'ın idaresinde olan bir ticaret kervanına, Suriye'den dönerken Bedir'de baskın düzenlemek için harekete geçtiler; kervan bu baskından kurtuldu. Ancak Ebû Cehil kumandasındaki müşriklerden oluşan bir ordu Bedir'de Müslümanlarla karşı karşıya geldi (MS 624). Bu savaşı Müslümanlar kazandı ve savaşta müşriklerin birçok ileri geleni öldü. Bundan yaklaşık bir yıl sonra müşrikler Bedir'in intikamını almak üzere yeniden büyük bir orduyla Müslümanlara karşı saldırıya geçti. Uhud eteklerinde iki ordu karşı karşıya geldi ve başlarda Müslümanların lehine gelişen çatışmalar sonradan aleyhine dönmeye başladı. Ancak sonuçta Müslümanların tepelere çekilmesiyle müşrikler tekrar Mekke'ye döndü. Mekkeli müşriklerin Müslümanlara yönelik bir diğer büyük saldırı girişimi, Müslümanların Medine etrafına hazırladıkları taktik savunma planı ile sonuçsuz kaldı. Bir müddet kuşatmada bulunan Mekkeliler sonuçta Müslümanlarca hazırlanan hendekleri geçemeyerek kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.

Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettiği sırada şehir halkının yarıya yakın nüfusunu teşkil eden Yahudilerle baştan itibaren olumlu ilişkiler kurmaya çalıştı ve onlara karşı hoşgörülü davrandı. Medine Sözleşmesinin tarafları arasında onlar da vardı. Ancak çok zaman geçmeden Medine'deki Yahudiler, Müslümanlara karşı çeşitli tacizlerde bulunarak anlaşma maddelerini ihlal etmeye başladı. Örneğin, Benî Kaynuka çarşısına giden Müslüman bir kadının tacize uğraması ve yardım için gelen sahabinin tacizi yapan Yahudi'yi öldürmesi, kendisinin de şehit edilmesi üzerine bu kabileyle yapılan antlaşma bozulmuş oldu. Hz. Peygamber Şevval 2 (Nisan 624) tarihinde Benî Kaynuka'nın üzerine yürüdü ve onları kuşatma altına aldı. Sonunda bu kabile mensupları Medine'yi terk et-

ti. Bir diğer Yahudi kabilesi olan Nadiroğulları ise Hz. Peygamber'e suikast tertip etti. Üzerine bir taş yuvarlamak suretiyle Peygamber'i ve yanındakileri öldürmeye teşebbüs ettiler. Durumu fark eden ve bu suikasttan kurtulan Hz. Peygamber onlardan on gün içinde şehri terk etmelerini istedi. Sonunda onlar da Medine'den ayrıldı. Bir diğer Yahudi kabilesi olan Kureyzaoğulları ise Ahzab ya da Hendek savaşında Müslümanların düşmanlarıyla gizliden ittifak yaparak Müslümanlara ve Medine Sözleşmesine ihanet etti. Böylelikle onlarla yapılan ittifak da sona ermiş oldu.

Medine döneminde yaşanan en önemli olaylardan birisi Hudeybiye Antlaşması'dır. Hicri altıncı yılda (628) Mekkelilerle yapılan bu antlaşma sonrası Hz. Muhammed ve Müslümanlar İslam'ın yayılışı faaliyetleri açısından önemli bir fırsat elde etti. Bu antlaşmanın hemen sonrasında Fetih suresi nazil oldu. Bu antlaşma ile başlayan dönemde Hicaz bölgesinin dört bir tarafına Müslüman tebliğciler gönderildi; ünlü komutan Hâlid b. Velîd de dahil Mekke'nin birçok önemli siması Müslüman oldu. Bir süre sonra Mekkeli müşrikler bu antlaşmayı bozdu ve Müslümanlar 630 yılında Mekke'yi fethetti. Çatışma olmaksızın ve kan akıtılmaksızın Mekke'ye giren Hz. Muhammed, Mekkelilere karşı engin bir hoşgörü gösterdi, intikam peşinde koşmadı.

Mekke'nin fethi sonrası da Medine'de yaşamayı sürdüren Hz. Muhammed hacca gitmek için hazırlığa başladı ve bütün Müslümanların katılmasını istedi. 26 Zilkade 10 (23 Şubat 632) tarihinde yanında hanımları ve kızı Fâtıma olduğu hâlde Müslümanlarla beraber Medine'den hareket etti; Arafat vadisinde sayıları yüz yirmi bini aşan ashabına Veda Hutbesi diye anılan meşhur konuşmasını yaptı. İslam'ın birçok temel esasları gibi bu konuşmada Hz. Muhammed tüm Müslümanlara şu vurguyu da yaptı: "Gerçekte ben size öyle bir şey bırakıyorum ki ona sıkı sarılır da sebat ederseniz dalalet ve sapıklığa düşmezsiniz; bu Allah'ın Kitabı ve onun peygamberinin sünnetidir."

Hz. Peygamber, hicretin 11. yılında hastalandı ve eşi Hz. Âişe'nin kolları arasında "ma'a'r-refîkı'l-a'lâ" (en yüce dosta) sözüyle ruhunu teslim etti (13 Rebiulevvel 11/8 Haziran 632, Pazartesi).

3. İslam'ın Tarihsel Gelişimi/Yayılışı

Mekke'de Hz. Muhammed'in davetiyle başlayan İslam mesajı kısa zamanda hızla yayıldı. Özellikle Medine döneminde Mekkeli müşrikler-

le imzalanan Hudeybiye Antlaşması İslam'ın yayılış tarihinde bir dönüm noktası teşkil etti. Bu sayede İslamiyet Arap yarımadasında hızla yayılmaya başladı. Hicretin 9. (630-31) yılı ise "elçiler yılı" olarak meşhur oldu. Mekke'nin fethedilmesi, ardından Hevazinliler'in İslamiyet'i benimsemesi, bir yıl sonra Sakifliler'in Medine'ye gelerek biat etmesi ve Kuzey Arabistan'ın Tebük Seferi ile İslam hâkimiyeti altına girmesi üzerine Arap kabileleri Medine'ye heyetler yollayıp Müslüman olduklarını bildiriyor, dini bizzat tebliğcisinden öğrenmek istiyor, bazen de kabile mensuplarına öğretmen gönderilmesini talep ediyordu.

Hz. Muhammed sonrası Hulefa-i Raşidin olarak anılan Dört Halife döneminde sırasıyla Hz. Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali halife olarak başa geçti. On iki yıl kadar hilafet görevinde bulunan Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci yarısında bazı sorunlar yaşanmaya başlandı. Hz. Ali döneminde ise ciddi tartışmalar ve savaşlar ortaya çıktı. Öyle ki önce Hz. Âişe ve Hz. Ali taraftarları arasında baş gösteren siyasal rekabet ve bunun neticesinde yaşanan Cemel savaşı (MS 656) sonra da Hz. Ali ile Muaviye arasındaki muhalefetten kaynaklanan Sıffin savaşı Müslümanlar arasında çekişmelerin ve uzun süre devam eden tartışmaların oluşmasına kapı araladı. Dört Halife sonrası dönemde de siyasal çekişmeler varlığını sürdürdü ve yer yer Müslümanlar arasında şiddet olayları yaşandı.

Diğer taraftan bu dönemde İslam düzenli bir şekilde yayılmaya devam etti. Hz. Peygamber'in vefatının ardından bir kısım Arap kabilelerinin başlattığı 'ridde' hareketinde Hz. Ebû Bekir'in ortaya koyduğu kararlı tutum Müslümanların Arabistan yarımadasında güçlenmesini sağladı ve İslam, çöküş dönemlerine giren Bizans ve Sasani devletlerinin zaaflarını değerlendirerek yeni coğrafyalara yerleşti. Hulefa-i Raşidin devrinde birçoğu barış yoluyla gerçekleşen fetihlerle Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Tunus, Kıbrıs, İran ve Horasan İslam topraklarına katıldı. Bu bölgelerde yaşayan halkın büyük kısmı İslamiyet'i kabul etti, diğerleri de dinî özgürlüğe ve hukuki özerkliğe sahip olarak varlıklarını sürdürdü.

A. Emeviler ve Abbasiler

İslam'ın en hızlı yayılış dönemlerinden birisi Emeviler dönemiydi. Yaklaşık bir asır devam eden Emeviler döneminin ilk yılları iç karışıklıkların bastırılarak devlet otoritesinin sağlanmasıyla geçti. I. Velid devri (705-715) Maveraünnehr, Sind ve Endülüs'ün (İspanya) İslam toprakla-

rına katılarak ülke sınırlarının Türkistan'dan Fransa'nın içlerine, Kafkaslardan Hindistan'a kadar genişlediği yeni bir fetih hareketine sahne oldu. Müslümanların Batı Avrupa'daki ilerleyişi, Fransa'nın güneyinde Tours ve Poitiers şehirleri arasındaki ovada Franklara yenilmeleriyle durduruldu (MS 732). Ömer b. Abdilazîz'in İslam'ı tebliğe özel bir önem vermesi, Kuzey Afrika'da Berberiler ve Orta Asya'da Türkler arasında İslamiyet'in hızla yayılmasında etkili oldu. İslam dünyasının iki ucunda yer alan ve Arap toplumu içinde asimile edilmiş küçük unsurlardan çok farklı olan bu iki büyük topluluk, daha sonra hem İslamiyet'in yayılmasına hem de İslam uygarlığının gelişmesine büyük katkıda bulundu.

Emeviler sonrası iş başına geçen Abbasiler büyük bir coğrafyaya tek merkezden hükmetmenin zorluğuyla karşılaştı. Nitekim iktidara geldikleri ilk yıllardan başlamak üzere bir yüzyıl içinde batıda ve doğuda bağımsız veya yarı bağımsız birçok mahallî hanedan ortaya çıktı ve 9. yüzyılın ortalarına doğru hilafetin maddi nüfuzu başşehir ve çevresini aşamaz duruma geldi. Bu dönemde devlet yeni fetihler yerine içeride düzeni sağlamaya yöneldi. Bizans sınırı tahkim edilerek Anadolu'ya zaman zaman akınlar yapıldı. Bizans'la yapılan mücadeleler daha sonra Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya hâkimiyet kuran mahallî hanedanlarla devam etti.

Kuzey Afrika'nın İslam hâkimiyetine geçmesi 7. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanmışken Batı ve Orta Afrika'da İslamiyet'in yayılışı önce Müslüman tüccarlar ve özellikle 11. yüzyılda Murâbıtlar'ın iç bölgelere nüfuzu, tarikatlar ve din âlimlerinin tebliğleriyle uzun bir süreç içinde gerçekleşti.

B. Sonraki Dönem

Anadolu'nun fethi ve İslamiyet'in burada yayılışı, Miladi 11. yüzyıldan itibaren bilhassa 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin yoğun bir şekilde göçüyle yeni bir merhale kaydetti. Büyük Selçuklular ve onların maiyetinde Anadolu fethine katılan Türkmen beylerinin Orta ve Doğu Anadolu'da kurdukları Türk devletleri, Anadolu Selçukluları, bu devletin zayıflamasıyla ortaya çıkan Anadolu beylikleri ve nihayet Osmanlılar, Anadolu'nun İslamlaşma sürecini tamamladı.

14. yüzyılın ortalarında Rumeli'ye geçen Osmanlıların, Balkanlar'daki ilerlemesi düzenli bir şekilde devam etti. 1389'daki Kosova Meydan Sa-

vaşı ile Sırbistan Türk hâkimiyetine geçerken 1463'te Bosna, 1521'de Belgrad, 1526'da Budin fethedilerek 1529'da Viyana önlerine ulaşıldı.

Emeviler zamanında Sind bölgesinin fethiyle (710-711) başlayan Hindistan'daki İslamlaşma süreci Gazneliler, Gurlular, Delhi sultanları ve Babürlülerle devam etti. Endonezya adalarına Arap, İran ve Hint asıllı tüccarlar vasıtasıyla giren İslamiyet önce Sumatra ve Cava'nın liman şehirlerinde etkili oldu; bilhassa 13. yüzyıldan itibaren ticaret, yerli kadınlarla evlilik ve tarikatlar vasıtasıyla hızla yayıldı.

İslamiyet'in Amerika kıtasıyla ilk teması, 15. yüzyılın sonlarında Endülüs'te (İspanya) İslam hâkimiyetinin son bulmasıyla Müslümanlara karşı girişilen katliam ve yıldırma hareketinden kaçanlar vasıtasıyla olmuş, bunları İspanyol-Portekiz sömürgeciliği döneminde kıtaya göç eden işçi ve sanatkârlarla 17. ve özellikle 18. yüzyılda Afrika'dan götürülen köleler izlemiştir.

İslam'ın yayılışında değişik faktörler rol oynamakla birlikte onun kalıcı ve yerli hâle gelmesinde etkili olan en önemli unsur şüphesiz mesajının muhataplarında gerçekleştirdiği değişimdir. Başta diğer inanç sistemleriyle karşılaştırıldığında İslam'ın en çarpıcı karakteristik özelliği olarak ön plana çıkan tevhit akidesi olmak üzere İslam'ın kendine has bir inanç ve değerler sistemi, dünya ve ahiret görüşü ile yeni bir insan tipi ve kimlik oluşturan dinin cazibesi daima sürekliliğini korumuştur. Bu durum, şartların değiştiği zamanlarda bile toplu irtidatların (dinden dönmelerin) bulunmadığı veya İslam'ın bir defa girdiği topraklardan (Batı ve Doğu Avrupa örneklerinde olduğu gibi) ancak güç kullanılarak çıkarılabildiği gibi gerçeklerden de anlaşılmaktadır.

İslam tarihinde modern dönem, Batı ile İslam dünyasının ilişkilerinde yeni gelişmelerin ortaya çıktığı 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlatılır. Bu süreç, Batılı devletlerin Müslümanlara ait toprakları doğrudan işgale girişmelerinin yanı sıra Müslüman toplumları siyasi, iktisadi ve kültürel bakımdan nüfuz altına almaya çalışmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda İslam dünyası her bakımdan Hıristiyan Batı'nın üstün teknik ve askerî gücüyle yüz yüze geldi. Osmanlı toprakları ile kısmen İran ve Afganistan hariç bütün İslam memleketleri sömürge hâline düştü. 20. yüzyılın başında fiilen bütün İslam dünyası Batı hâkimiyetine boyun eğmek durumunda kaldı. 20. yüzyılın ikinci yarısı İslam dünyası için bir bağımsızlık dönemi oldu. Müslümanlar kurdukları yeni devletlerle milletlerarası platforma çıktı.

Kur'an'ın nüzulünden itibaren yaklaşık bin beş yüz yıllık tarihinde İslam medeniyeti felsefe, kelâm ve tasavvuf denilen üç entelektüel gelenek ortaya çıkarmıştır. Bunlardan felsefe, geleneğe uygun olarak bir bilimler sistemi şeklinde kavranmış ve teorik kısmı itibarıyla metafizik, matematik, fizik; pratik kısmı itibarıyla da ahlak, ev yönetimi ve siyaset disiplinlerinden oluşan bu bilimler İslam kültür tarihinde felsefi, akli yahut hikemî ilimler olarak anılmıştır. İslam düşüncesinde teolojik perspektifi temsil eden kelâm geleneği İslam inancını tutarlı bir akli sistem hâline getirip açıklamak, itikat esaslarına zararlı görülen cereyanlarca yöneltilen eleştiri ve saldırıları akli yöntemlerle cevaplandırmak amacıyla geliştirilmiştir. Tasavvuf ise İslam ahlakının dünyevi amaçlardan bağımsız ruhi bir yoğunlaşma içinde yaşanması ve kalbin ahlaki arınmayla aydınlanması amacına yönelmiş, giderek tanrı, âlem ve insan hakkında manevi tecrübeye dayalı bir metafizik doktrin ortaya koymuştur.

C. Mezheplerin Doğuşu

İslam tarihinde erken dönemlerden itibaren çeşitli mezhepleşme hareketleri ortaya çıkmıştır. Henüz Hz. Ali'nin hilafeti döneminde ortaya çıkan Şii ve Harici temayüller, gerek ortaya çıkış sebepleri gerekse sürekli biçimde savundukları görüşler ve sergiledikleri tavır itibarıyla siyasi fırka olarak kabul edilmiştir. Şia, halifenin Hz. Ali neslinden olmasını şart koşup bunun dışındakileri gayri meşru saymış, Hariciler ise halife için dinî erdemlerin tamamını içeren takvadan başka hiçbir şart ileri sürmemiştir. Şia içerisinde sonraki dönemlerde birçok alt grup ortaya çıkmıştır. Şia'nın ana ekseninde yer alan İsnaaşeriyye Şiası, nübüvvetin Hz. Muhammed'le sona erdiğini kabul etmekle birlikte peygamberlere has olan gayb bilgisiyle günahtan korunmuşluk vasfının on iki imamda devam ettiğini kabul etmiştir.

Erken dönemlerde ortaya çıkan Mutezile ise Allah'ın isim ve sıfatları gibi teolojik konularda akla ve muhakemeye daha fazla vurgu yapan yaklaşımlarıyla dikkati çekmiştir. Yine erken dönemlerden itibaren ana gövde bir mezhep hareketi olarak kabul edilen Ehli Sünnet ekolü Şia'nın ve Mutezile'nin dışındaki yapısıyla dikkati çekmiştir. Ehli Sünnet içerisinde de kelami açıdan Eşarilik ve Maturidilik, fıkhi açıdan da Hanefilik, Şafiilik, Malikilik ve Hanbelilik gibi akımlar ortaya çıkmıştır.

D. Tasavvufi Hareketler

Erken dönem İslam tarihinde bilhassa Basra'da Hasan el-Basrî'nin çevresinde oluşan bir züht hareketi dikkati çekmiştir. Bu hareket, nefsî arınmaya, tevazuya ve bireysel dindarlığa vurgularıyla ön plana çıkmış ve zamanla tasavvuf olarak adlandırılacak olan bir geleneğin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Hasan el-Basrî'nin saygın kişiliği, engin kültürü ve etkili konuşmaları sayesinde bu anlayış Basra'yı aşarak Horasan'dan Mısır'a kadar İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılma imkânı bulmuştur.

Başlangıçta tasavvufun bir zihin hareketi değil gönül hareketi olarak ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir. Ancak bu hareket zamanla başlıca iki farklı çizgide gelişmiştir. Ebû Sa'îd el-Harrâz, Cuneyd el-Bağdâdî, Hâris el-Muhâsibî, Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî ve Gazzâlî gibi mutasavvıfların temsil ettiği Sünni karakterli birinci çizgi geleneksel İslam'ı koruma, diğer dinî ilimlerle uyumlu kalma çabasını sürdürmüştür. Bayezîd-i Bistâmî, Hâkim et-Tirmizî, Hallâc-ı Mansûr, Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr, İbnu'l-Arabî, İbnu'l-Fârız gibi mutasavvıfların temsil ettiği ikinci çizgi ise büyük ölçüde dış kültürlerden aldığı yeni etkilerle her alanda külli hakikate ulaşma yetkisini kendinde gören, bu sebeple zaman zaman geleneksel dinî ve akli ilimleri küçümseyerek dini, varlığı, evreni, oluşu ve insanı yeniden yorumlayan ve buna uygun bir hayat felsefesi oluşturan bir düşünce hareketi hâline gelmiştir. Özellikle bu ikinci akımın başta vahdeti vücut olmak üzere çeşitli inanç, düşünce ve yaşam tarzları erken dönemlerden itibaren İslam'ın tevhit akidesine aykırılık, Kur'an ve Sünnet kaynaklı özgün İslami anlayışa ters olmakla eleştirilmiştir.

4. İslam'ın Temel İnanç Esasları

İslam inanç esasları, kaynağını temel olarak Kur'an'a dayandırır. Genel anlamda iman konuları Kur'an'ın tamamından oluşur. Buna göre Kur'an'ın bütün ayetlerinde belirtilen hususlara inanıp bağlanmak imanın kapsamına girer. Esasen Kur'an'ın bütün sure ve ayetlerinin, Allah tarafından Hz. Muhammed'e indirilmiş vahiyler olduğunu hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde benimsemek son peygamberi tasdik etmenin diğer bir ifadesidir. Bununla birlikte ilk dönemlerden itibaren İslam âlimleri eğitim ve telif açısından kolaylık sağlanması amacıyla, muhtemelen Cibril hadisinden de esinlenerek (Buhârî, "Îmân", 37; Müslim,

"Îmân", 1-7) iman esaslarını altı noktada toplamış (usûl-i sitte), genellikle Sünni âlimler, eserlerinde bu esasları üç ana konuda (usûl-i selâse) birleştirmiştir. Bunlar da uluhiyyet, nübüvvet ve sem'iyyât bölümleridir. Bu âlimler irade ve kader meselesini uluhiyyetin sıfatlar bahsi içinde, kitaplar ve melekler konusunu da nübüvvet bölümü içinde mütalaa etmiştir.

Klasik kelâm literatüründe imanın içeriği ve sınırı ele alınırken onun İslam'dan farklı olup olmadığı meselesi tartışma konusu yapılmıştır. Bazıları iman ile İslamın sözlük anlamlarından hareketle bunların birbirinden farklı olduğunu ileri sürseler de genelde İslam âlimleri, kelimelerin terim anlamlarını göz önünde bulundurarak bunların aynı şeyi ifade ettiğini belirtmiştir. Bu âlimlerden bazıları iman ile İslam'ın bir şeyin içi ve dışı gibi olduğunu, yani bunların birbirlerini tamamlayan şeyler olduklarını ve birinin olmadığı yerde diğerinden de söz edilemeyeceğini vurgulamıştır.

İman açısından İslam, insanları temelde inananlar ve inanmayanlar şeklinde iki kategoriye ayırmakta, ayrıca inanmayanları da kendi aralarında kâfirler, müşrikler ve münafıklar gibi gruplara ayırmaktadır. Kâfir terimi genel anlamda Allah'ın kudret, irade, hükümranlık ve benzeri güç ve sıfatlarını inkâr eden anlamında kullanılmaktadır. Müşrik, Allah'a ait olması gereken hak ve yetkileri ya da isim ve sıfatları başkalarında da görendir. Münafık ise dış görünüşü ile inanan gibi görünmekle birlikte gerçekte inanmayan, ikiyüzlü bir kişiliğe sahip olan kişidir.

A. Tevhit İlkesi ve Allah'a İman

İslam'da iman esaslarının başında Allah'a iman gelir. Tektanrıcılık ya da monoteizm birçok dinsel gelenekte bulunmakla birlikte İslam'ın tevhit ilkesi çerçevesinde ifade ettiği Allah inancı bunlardan ayrılır. Zira İslam yalnızca ontolojik ya da varlık açısından bir birlik veya tekliği değil, varlık yanı sıra bütün isim ve sıfatlar açısından da bir birlik ve tekliği vurgular:

> Allah, ondan başka ilah olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, diri, her an yaratıklarını gözetip durandır. Göklerde olan ve yerde olan ancak onundur. Onun izni olmadan katında şefaat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır, onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O yücedir, büyüktür (2. Bakara, 255).

> Kendilerine kitap verdiklerimiz, sana indirilenden memnun olurlar. Karşı gruplar içinde ise onun bir kısmını inkâr edenler vardır. De ki: "Ben ancak Allah'a kulluk etmekle ve ona asla ortak koşmamakla emrolundum. Hepinizi ancak ona çağırıyorum ve dönüşüm onadır." (13. Ra'd, 36).
>
> Gaybın anahtarları onun katındadır, onları ancak o bilir. Karada ve denizde olanı bilir. Düşen yaprağı, yerin karanlıklarında olan taneyi, yaşı kuruyu ki apaçık Kitap'tadır, ancak o bilir (6. En'âm, 59).
>
> Geceleyin sizi ölü gibi uyutan, gündüzün yaptıklarınızı bilen, mukadder olan, hayat süreniz doluncaya kadar gündüzleri sizi tekrar kaldıran odur. Sonra dönüşünüz onadır, işlediklerinizi size bildirecektir (6. En'âm, 60).

Allah'ın gücü ve kudreti yalnızca metafizik âlemle sınırlı değildir ya da Allah yalnızca evreni ve insanı yaratan ve düzenleyen ve sonra aşkınlığından dolayı kendi köşesine çekilen bir üstün varlık değildir. Aynı zamanda o her şeye hâkim olan, koruyan, gözeten, doğru ve yanlış konusunda insanları uyaran ve herkesi yaptıklarından hesaba çekecek olandır.

> O, kulların üstünde yegâne Hâkim'dir, size koruyucular gönderir. Artık birinize ölüm gelince elçilerimiz, bir eksiklik yapmaksızın onun canını alırlar, sonra gerçek Mevlalarına döndürürler. Haberiniz olsun, hüküm O'nundur. O, hesap görenlerin en süratlisidir (6. En'âm, 61-62).
>
> Kullarım sana beni sorarlarsa bilsinler ki ben, şüphesiz onlara yakınım. Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim. Artık onlar da davetimi kabul edip Bana inansınlar ki doğru yolda yürüyenlerden olsunlar (2. Bakara, 186).

Anlaşılacağı gibi İslam'ın tevhit akidesine göre Allah, mutlak aşkınlığı ve üstünlüğü ile birlikte varlık âleminden elini eteğini çekmiş bir üstün varlık değildir. O, yarattığı şeye düzen veren ve koruyandır; gönderdiği elçiler, ilahî mesajlar ve sık sık insanlığa yönelik uyarılarıyla tarihe müdahale eden bir güçtür. Dolayısıyla o, deistlerin evreni yaratıp düzene soktuktan sonra köşesine çekilmiş olan tanrılarından farklıdır. Nitekim Kur'an Allah'ın, yarattığı ve aracılarla doğruyu öğrettiği insanı yapıp ettiklerinden hesaba çekecek olan olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla insan yeryüzünde bir başına, sorumsuz değildir. Allah, gnostiklerin yal-

nızca gizemli/ne olduğu –adeta– belirsiz bir hikmet bilgisiyle bilebildikleri tanrısından, agnostiklerin bilinemeyen tanrılarından da farklıdır. Bütün bunlar bir tarafa o, kendisinden başka hiçbir üstün güç olmayan, eşsiz ve benzersiz ilahtır.

Tevhit, insandan evrene, geçmişten geleceğe her şeyi ve her durumu Allah'ın tekliği ve birliği esasına göre değerlendirmek, hayatı bu çerçevede bir bütün olarak algılamak, ilahî birliğe paralel olarak evrensel birlik ve uyumu da gözetmektir. Mesajın özü olarak alınan bu temel öğretisiyle İslam, etnik merkezli bakış açısını temel alan Yahudilikten ayrılır. Merkezde Araplar, Arap olmayanlar, Kureyşliler ya da bir başkası gibi etnik bir kimlik yoktur; Arabın Arap olmayana ya da bir etnik kimliğin bir diğerine üstünlüğü yoktur; üstünlüğün ölçüsü kişinin Allah'la olan olumlu ilişkisi ve irtibatıdır. Aynı şekilde İslam, tarihsel bir şahsiyet olan İsa'yı temel alan Hıristiyanlıktan da ayrılır. Öyle ki İslam'a göre dinin merkezinde Hz. Muhammed veya şu ya da bu tarihsel şahsiyet yoktur. Hiçbir tarihsel şahsiyete, insanüstü vasıf ve nitelikler de atfedilmez. Bütün peygamberlere iman edilmesi ve aralarında ayrım yapılmaması istenir. Dinin merkezine tarihsel şahsiyetler değil Allah ve Allah'ın birliğiyle tekliği öğretisi konulur. Böylelikle İslam tüm insanlığı, tarihi, geçmişi ve geleceği hatta metafizik ile fiziği, her şeyin yaratıcısı olan Allah inancında buluşturur. İslam dininde her şeyin başında gelen bu tevhid inancı genel anlamda hak dinin en belirgin karakteristiği olup bu ilke ilahî dinin tarih içindeki bütün formlarında ısrarla vurgulanmıştır. Vahiy geleneği içinde tevhit inancı, başlangıcından Kur'an'a kadar birbirine benzeyen ifadelerle anlatılmaktadır. Öyle ki Hz. Muhammed de dâhil bütün peygamberlerce tebliğ edilen mesajda üç temel unsur her zaman ön plana çıkmıştır. Bunlar; i) Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığı, ii) Ona hiçbir şeyin ortak koşulmaması ya da denk tutulmaması ve iii) Yalnızca Allah'a ibadet edilmesidir.

> Senden önce hiçbir resul göndermedik ki ona, "Benden başka ilah yoktur, sadece bana ibadet edin." diye vahyetmiş olmayalım (21. Enbiyâ, 25; krş. 16. Nahl, 2).

Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına iman, her konuda Allah'ın üstün güç olduğuna inanılması ya da Esmai Hüsna diye de anılan Allah'ın bütün isim ve sıfatları konusunda yalnızca Allah'ın "üstün güç" olarak kabul edilmesidir. Buna göre Allah yalnızca yaratma, öldürme, yargılama ve bağışlama gibi konularda değil, rızk verme ve hükümran olma gibi konu-

larda da mutlak üstün güçtür. Allah'ın tek ilah olarak kabul edilmesi, hemen her konuda Allah'ın kişinin yaşamına egemen olması ya da kişinin yaşamını yönlendiren tek merkezin veya gücün Allah olmasıdır.

Nitekim bu bağlamda tevhid inancının ilahî ve beşerî olmak üzere iki yönünün bulunduğunu söylemek mümkündür. İlahî yönü yukarıda da belirttiğimiz gibi isim ve sıfatları konusunda Allah'ın otoritesinin hiçbir şekilde paylaştırılmamasıdır. Beşerî yönü ise kulun en üst düzeyde sevilmeye, sayılmaya ve itaat edilmeye layık tek varlık olarak Allah'ı kabul etmesi, başka hiçbir varlığa beşer üstü bir sevgi ve itaat hissi duymamasıdır. Bunun tersini İslam, şirk ya da Allah'a ortak koşma olarak niteler. Yani yalnızca Allah'a bağlanmak ve onun üstün güç olduğunu kabul etmek varken başkasını/başkalarını da üstün güç olarak görüp onlara da bağlanmak veya herhangi bir konuda herhangi bir varlığı ya da şeyi Allah'a denk tutmak şirk olarak görülür. Şirk ise Allah'ın asla bağışlamayacağı büyük bir günah olarak tanımlanır:

> Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiş olur (4. Nisâ, 48).
>
> Allah, kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse derin bir sapıklığa sapmış olur (4. Nisâ, 116).
>
> Allah'a ortak koşmaksızın ona yönelerek pis putlardan kaçının, yalan sözden çekinin. Allah'a ortak koşan kimse, gökten düşüp de kuşların kaptığı veya rüzgârın bir uçuruma attığı şeye benzer (22. Hac, 31).

Kur'an'da şirk inancı ilâh, şerîk, şefî', velî, nasîr gibi kavramlarla da ifade edilir. Bu kavramlarla müşriklerin Allah'tan başka ilahlar, ona ortaklar, ondan başka şefaatçiler, yardımcılar, dostlar ya da tasarruf sahipleri edinmekte olduklarına dikkat çekilir. Bu kavramları şekillendiren kelimelerin ekseriyetle çoğul olarak kullanılması, Allah'a ortak koşulan şeylerin/varlıkların dünyada da ahirette de tapanlara bir fayda sağlamayacağının belirtilmesi (10. Yûnus, 35-36; 28. Kasas, 62-64, 74-75; 34. Sebe, 31-33), ayrıca Kur'an'da, Allah elçilerine karşı mücadele edip, toplulukları saptıranların genellikle servet ve itibar sahibi kimseler olduğunun bildirilmesi, şirkin ferdî olmaktan çok, belli menfaat ve amaçlar etrafında şekillenen zümrelerin davranış biçimi olduğunu gösterir.

Tevhid inancı doğrultusunda Kur'an, cahiliye dönemi Araplarının Allah inancının yanlışlığını vurgular ve onu eleştirir. Onların Allah'ı gereği gibi takdir edemediklerine vurgu yapar (22. Hac, 74; 39. Zümer, 67; 6. En'âm, 91). Benzer şekilde Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi grupları da eleştirir ve tevhit inancına davet eder.

> De ki: "Ey Kitâb ehli, ancak Allah'a kulluk etmek, ona bir şeyi ortak koşmamak, Allah'ı bırakıp birbirimizi rab olarak benimsememek üzere, bizimle sizin aranızda müşterek bir söze gelin." Eğer yüz çevirirlerse, "Bizim Müslüman olduğumuza şahit olun." deyin (3. Âl-i İmrân, 64).

> And olsun ki, "Allah ancak Meryem oğlu Mesih'tir." diyenler kâfir oldular. Oysa Mesih, "Ey İsrailoğulları, Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin; kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram eder, varacağı yer ateştir, zulmedenlerin yardımcıları yoktur." dedi (5. Mâide, 72).

İslam'da Esmai Hüsna (güzel isimler) olarak adlandırılan ilahî isimler için daha çok sıfat terimi kullanılmıştır. Söz konusu kavramlar, İslam'ın uluhiyyet anlayışını eğitim öğretime elverişli bir şekilde anlatmak amacıyla Allah'ın zatını tanıtan (zatî) ve kâinatı yaratıp idare ettiğini ifade eden (fiilî) sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılır. Sıfatlarla, Allah, insanın tecrübe dünyasından terimlerle tanıtılmaya çalışılmıştır. Zira mutlak aşkın bir varlığın tanıtılması için tecrübe dünyasında kullanılan kelimelere başvurmaktan başka bir imkân bulunmamaktadır. Bu sebeple sıfatlar tenzihi (selbî) ve sübuti olmak üzere iki grupta mütalaa edilmiştir. Tenzihi sıfatlar yaratılmışlara mahsus acz ve eksiklik ifade ettiklerinden zât-ı ilahiyeden nefyedilmesi gereken nitelikler olup Allah'ın varlığı için başlangıç ve son belirlememek (kıdem, bekâ), yaratılmışlara benzememek (muhâlefetün li'l-havâdis), başkasına muhtaç olmamak (kıyâm bi nefsih) ve şeriki bulunmamak (vahdâniyyet) şeklinde özetlenir. Sübuti sıfatlar da Allah'ın ezelî-ebedî diri (hayat), bilen (ilim), işiten (sem') ve gören (basar) olması, irade ve kudrete sahip bulunması, peygamberleri vasıtasıyla kullarına mesaj (kelâm) göndermesi diye sıralanır.

B. Ahirete İman

İslam'ın inanç esasları arasında en önemlilerinden birisi de ahirete imandır. Bu önemi nedeniyle Kur'an'da sıklıkla Allah'a imanla bir ara-

da ondan hemen sonra vurgulanır. Ahiret genel anlamda dünyanın son bulması (kıyamet), yeniden diriltilme (haşir), hesap, cennet ve cehennem yaşantılarını içerir. Bireyin yaşamı bağlamında ise ölüm ve kabir hayatıyla başlar. Kur'an-ı Kerim'in yaklaşık kırk ayetinde dünyanın son anından bahsedilirken onun ansızın vuku bulacağı, zamanının yakın olduğu, fakat kimse tarafından bilinemeyeceği vurgulanır. Bir ayette kıyamet alametlerinin belirdiği ifade edilir (47. Muhammed, 18). Kur'an'daki ifadelerden başka kıyamet alametlerinin neler olabileceğine dair ipuçları veren birçok rivayet Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir.

Kabir hayatı ahiretin ilk merhalesi olarak kabul edilir. Kur'an-ı Kerim, ölümle kıyamet hayatının başlangıcı sayılan sûra üfleniş arasında 'berzah' adını verdiği bir âlemin bulunduğunu bildirmiştir (23. Mü'minûn, 99-101). Kur'an'da, son anlarını yaşamakta olan iyi kullara meleklerin müstakbel hayatın müjdesini verdikleri ifade edilir (41. Fussılet, 30-32). Ayrıca kötülerin kabirde azaba uğrayacaklarına işaret eden ayetler vardır (40. Mümin, 46; 71. Nûh, 25).

Kur'an-ı Kerim'de "her şeyi altüst eden sarsıcı olay, kulakları sağır eden ses" (79. Nâziât, 34; 80. Abese, 33) diye tasvir edilen ve özellikle Amme, Tekvîr, İnfitâr, İnşikâk, Kâria surelerinde meydana getireceği kozmik değişikliklere temas edilen kıyametin kopması, yine bir kozmik olay olduğu anlaşılan sûra üflenişle gerçekleşecek, sûra ikinci üflenişle de bütün insanlar yeniden hayata kavuşturulacaktır (39. Zümer, 68).

Hesap ya da ilahî yargılama ahiret inancında oldukça önemlidir. Kur'an'da 'din günü' olarak da adlandırılan bu günde insanlar dünya yaşamında yapıp ettiklerinden hesaba çekilecektir. Hesabın görülmesinden sonra ise nihai varış yeri olarak cennet ve cehennem zikredilir. Kur'an'da cennet yaşamıyla ilgili olarak sıklıkla "orada ebediyen kalacaklardır" ifadesi geçer (18. Kehf, 3; 20. Tâhâ, 76; 9. Tevbe, 21). Buna karşılık Yüce Yaratıcı'ya karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyen, inanmayan veya şirk koşanların cehennem azabı ile cezalandırılacağı belirtilmiştir (4. Nisâ, 137-138, 168, 169).

C. Peygamberlere İman

İslam inanç esaslarından bir diğeri ise peygamberlere imandır. Peygamber kavramı bağlamında Kur'an'da resul ve nebi terimleri kullanılır. Bunlardan ilahî elçi anlamında Resul, peygamberlerin Allah'tan al-

dıkları kitabı ya da ilahî mesajı insanlara iletmesini; Nebi ise iyilik ve kötülükten ve yaklaşan hesap gününden insanlara haber vermesini ifade etmektedir. Bu durumda resul ve nebi, peygamberlerde bulunan ve birbirini tamamlayan sıfatlardır. Kur'an'da peygamberlerin görevleri ve konumları son nebinin şahsında şöyle belirtilmiştir: "Ey Peygamber, biz seni bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı, Allah'ın izniyle onun yoluna bir davetçi ve nur saçan bir kandil olarak gönderdik." (33. Ahzâb, 45-46).

Kur'an peygamberlerin mücadelelerine geniş yer verir. Kur'an-ı Kerim'de Resul-i Ekrem'in muhataplarının iman etmemesi sebebiyle duyduğu derin üzüntüye temas edildikten sonra (26. Şuarâ, 3) Hz. Musa ile Harun, İbrahim, Nuh, Hud, Salih, Lut, Şuayb'ın ve Hz. Muhammed'in mücadeleleri zikredilmiş, bu "güvenilir elçiler"in, kavimlerinden Allah'tan korkmalarını ve Allah'a itaat etmelerini istedikleri, ayrıca içinde bulundukları içtimai ve ahlaki düşüklükler sıralanarak bunlardan kurtulmaları için kendilerine uymalarını telkin ettikleri bildirilmiştir. İslam inancına göre peygamberler arasında bir bütünlük ve süreklilik söz konusudur; peygamberler kendilerinden önce gelenleri tasdik etmiş, sonra gelecek olanı da müjdelemiştir (2. Bakara, 41, 97; 3. Âl-i İmrân, 3, 39, 50, 81; 5. Mâide, 46; 46. Ahkâf, 30; 61. Saf, 6). Aralarında peygamberlik mertebesi bakımından bir fark gözetilmediği gibi ortaya koydukları ilkelerde de öze ilişkin herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Onların her biri Allah'ın birliğine, ahiret gününe ve peygamberlerin getirdikleri ilahî mesajlara inanmayı öğütlemiştir. Farklılıklar, sadece zamanın gereklerine ve toplumun beklentilerine göre değişebilen ayrıntılarla ilgilidir. Bu da insanın sosyal ve psikolojik yapısına, hayatın gerçeklerine uygun bir olgudur. Hz. İsa, Tevrat'ı tasdik etmekle birlikte İsrailoğullarına haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak için (3. Âl-i İmrân, 50), Tevrat ve İncil'de müjdelenen Hz. Muhammed de diğer görevleri yanında önceki milletlerin üzerindeki zahmet verici hükümleri kaldırmak için (7. A'râf, 157) gönderilmiştir. Bu elçilerden her biri, devirlerinin ve kavimlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak esasları öğretmek için gelmiştir. Kur'an'da "son peygamber" (*hâtemu'n-nebiyyîn*) olduğu ifade edilen Hz. Muhammed ise (33. Ahzâb, 40) âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir; hedef kitlesi sadece bir kavim veya bir bölge değil bütün zamanlar ve bütün insanlıktır. Bundan dolayı onun bildirdiği esaslar hem bütün insanlığa hitap eder, hem de fıtrat ve tabiata uygundur.

Allah'ın dininin son halkası olan İslam, önceki peygamberleri ve onların getirdiği ilahî mesajları kabul etmekte, peygamberler arasında ayırım yapmamayı Allah'ın dininin temel şartı saymaktadır. Kur'an'da birçok peygamberin ismi ve nitelikleri sayıldıktan sonra, "İşte o peygamberler Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir; sen de onların yoluna uy." denilmektedir (6. En'âm, 90). Kur'an'da peygamberlere verilen ilahî mesajdan söz edilmiş ve bazen bu mesaj Tevrat, İncil ve Kur'an gibi isimlerle ifade edilmiştir. Ayrıca bazı peygamberlere verilen sayfalardan da söz edilmiştir. İhtiva ettikleri temel mesajlar aynı olan, yani hepsi de temelde tevhidi konu edinen bu metinlerin gönderildiği topluluklar farklı olsa bile muhatabı insandır. Hz. Âdem'e verilen sahifeler, Tevrat, İncil ve Kur'an öz itibarıyla birbirinden farklı değildir. Allah, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı indirmiş (5. Mâide, 44), Meryem oğlu İsa, Tevrat'ı tasdik ederek gelmiş, ayrıca bir nur, yol gösterici ve muttakilere öğüt olarak İncil'i getirmiştir (5. Mâide, 46). Hz. Muhammed de kendinden öncekileri tasdik eden Kur'an'ı tebliğ etmiştir (3. Âl-i İmrân, 3; 5. Mâide, 48).

D. Vahye/Kitaplara İman

Kur'an-ı Kerim'de her peygamberin vahye muhatap olduğu bildirilir; bunlar arasında Nuh, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub, Musa, İsa, Eyyub, Yunus, Harun, Süleyman ve Davud ismen anılır (2. Bakara, 136; 4. Nisâ, 163). Vahiyleri bir araya getiren metinlerden 'suhuf' diye bahsedilir ve bunlar Hz. İbrahim, Musa ve Muhammed'e nispet edilir (53. Necm, 36-37; 87. A'lâ, 18-19; 98. Beyyine, 2). Ayrıca Davud'a Zebur (4. Nisâ, 163; 17. İsrâ, 55), İsa'ya İncil ve Hz. Muhammed'e Kur'an'ın verildiği bildirilir. Bundan başka İsrailoğullarına verilen Tevrat'tan bahsedilir ve peygamberlerin onunla Yahudilere hükmettikleri vurgulanır (5. Mâide, 44). Müfessirler Kur'an'da bahsedilen "Musa'nın kitabı" ifadesini (46. Ahkâf, 12) genelde Tevrat'la özdeşleştirip Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilen kitap olduğunu düşünseler de Kur'an'da bu konuda açık bir ifade bulunmamaktadır.

İslam'a göre ilahî vahiy Hz. Muhammed'e kadar birbirini destekleyen bir içerikle insanlara aynı mesajı vermiş ve Kur'an'la birlikte peygamberler aracılığıyla insanlara yönelik vahiy sona ermiştir. Vahiy zincirinin son halkası olan Kur'an kıyamete kadar insanlığı aydınlatacak olan bir rehberdir.

E. Meleklere İman

İslam inanç esasları arasında meleklere iman da oldukça önemlidir. Kur'an'da meleklere iman konusu diğer iman esaslarıyla bir arada geçer:

> Peygamber ve inananlar, ona Rabb'inden indirilene inandı. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. ... (2. Bakara, 285).

"Elçi, güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten" mânâlarına gelen melek kelimesi Kur'an'da seksen sekiz yerde geçmektedir. Kur'an, meleklerin şekli hakkında iki, üç veya dört kanatlı olduklarından başka (35. Fâtır, 1), herhangi bir bilgi vermemekte, onların ilke olarak insanlar tarafından görülemeyeceğini ifade etmektedir (6. En'âm, 8; 17. İsrâ, 95). Yine Kur'an'da başta cahiliye dönemi Arapları olmak üzere insanların meleklere yönelik yanlış inanç ve düşünceleri eleştirilmekte, onların Allah'a hamd eden, onu tesbih eden varlıklar oldukları belirtilmektedir. Ayrıca onlara düşmanlıklar yerilmektedir:

> Kim Allah'a meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır (2. Bakara, 98).

Meleklerden bir kısmının adları (örneğin Cebrail ve Mikail) Kur'an'da zikredilir. Melekleri konu edinen ayet ve hadislere dayanarak onların görevlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Allah'ı takdis etme, peygamberlere salavat getirme, müminlerin bağışlanması için dua ve niyazda bulunma, Allah ile peygamberler arasında elçilik yapma, başta peygamberler olmak üzere Allah'a yönelen mümin kullara manevi güç verme, sıkıntılı ve üzüntülü anlarında onları teselli etme. Bunlardan başka meleklerin, tabiatın yaratıcının koyduğu düzen (tabiat kanunları) çerçevesinde yönetilmesinde ve kıyametin kopmasıyla başlayacak olan ahiret hayatının tanziminde de görev aldıkları anlaşılmaktadır.

F. Kadere İman

Kader aslında Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatları çerçevesinde Allah'a iman kapsamında bir konu olmakla birlikte genelde İslam âlimleri kadere imanı ayrı bir başlık altında iman esasları arasında değerlendirmiştir. Kadere iman her şeyin Allah'ın İlim, İrade ve Kudret sıfatları

dahilinde cereyan ettiğine inanmaktır. Kader konusunda İslam'ın önemle üzerinde durduğu iki hususta biri, Allah'ın hükümranlığının mutlaklığı, diğeri ise kulun iradi özgürlüğüdür. İlk hususa göre her şey Allah'ın hükümranlığı çerçevesinde oluşmakta ve cereyan etmektedir. Allah, ilmiyle her şeyi bilmekte kudret ve iradesiyle herşeyin varlığını mümkün kılmaktadır. İkinci hususa göre ise insan irade özgürlüğüne sahip sorumlu bir varlık olarak iyi ile kötü arasında seçim yapabilme ve tercihini şu ya da bu yönde kullanma özgürlüğüne sahip olmaktadır. Allah, kulun bu seçimini hangi yönde yapacağını ezeli ve ebedi ilmiyle bilmekte ve adaleti gereği olayları ona göre yaratmaktadır.

İslam'ın kader inancında bazı geleneklerde olduğu gibi bir ön belirleme ve dayatma yoktur. Bir başka ifadeyle insanı zorunlu olarak kuşatmış olan ve insana hürriyet alanı bırakmayan bir predeterminizm İslam'a yabancıdır. İnsan hürriyeti doğrultusunda iradesini kullanmakta Allah da olayları bu yönde yaratmaktadır. Ancak Allah insanı tamamen başıboş bırakmamış, ona sürekli olarak iyi ile kötü arasında yaptığı/yapacağı tercihlerinden ve iradi eylemleriyle yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu hatırlatmış, bu konuda sürekli uyarıcılar göndermiştir.

İlahi ilmin insanın irade alanına giren fiillerine önceden (ezelde) taalluk edip etmediği sorusunu kader probleminin nirengi noktası olarak görmek mümkündür. Aslında bu problemin sebebi zaman faktörüdür. Zât-ı ilahî zaman ve mekândan münezzehken insana mahsus idrak ve eylemler bu iki faktörden bağımsız düşünülemez. Bu noktada kader bir sır örtüsüne bürünmektedir. Esasen metafiziğin ve gayb âleminin zirve noktasında bulunan uluhiyyet konularının tam bir açıklıkla bilinmesi mümkün olmadığı gibi bu konudaki aşırı tereddüt ubûdiyyetin gerektirdiği teslimiyet ilkesiyle de bağdaşmaz. Sonuçta kader de insanın özgürlüğü ve sorumluluğu da bir iman konusu olarak kalmaktadır.

5. İslam'ın İbadet Anlayışı

İslam ibadeti genelde kişinin bütün yaşantısını kapsayan bir olgu olarak görür. Bu durumda kişinin yemek yemesi, yolda yürümesi, çalışması ve uyumasından düzenli olarak yaptığı şekilsel ibadetlere kadar her davranışı ibadet olarak değerlendirilir. Örneğin Hz. Muhammed, yolda yürürken insanlara zarar verecek olan bir nesneyi yoldan kaldırmanın, birbirine selam vermenin ve benzeri davranışların ibadet oldu-

ğuna işaret etmiştir. Buna göre ibadet, kişinin inançları doğrultusunda yaşamında gerçekleştirdiği tavır ve davranışlarıdır. Kur'an, Allah'ın görünmez varlıkları ve insanları yalnız kendisine ibadet/kulluk etmeleri için yaratmış olduğunu belirtmektedir (51. Zâriyât, 56). Bu durumda İslam'a göre kişi yalnız Allah'a ibadet etmeli yani tavır ve davranışlarını yalnızca Allah'ın koymuş olduğu sınırlara göre düzenlemelidir. Çünkü Allah her şeyin yaratıcısı (6. En'âm, 102), yerin ve göğün sahibi, maliki ve Rabbi (2. Bakara, 107; 3. Âl-i İmrân, 189; 19. Meryem, 65), insanların gerçek hükümdarıdır (114. Nâs, 2). Allah'a ibadet edilmek, insanlara da yalnız ona ibadet etmek yaraşır (1. Fâtiha, 5; 21. Enbiyâ, 67; 51. Zâriyât, 56); Allah'tan başkasına ibadet etmek cahilliktir (39. Zümer, 64). Kur'an insanları şeytana ibadet etmemeleri, yalnızca Allah'a ibadet etmeleri konusunda uyarmaktadır:

> Ey Âdemoğulları, ben size and vermedim mi: "Şeytana ibadet etmeyin, o sizin apaçık düşmanınızdır; bana ibadet edin, doğru yol budur diye!" (36. Yâsîn, 60-61).

Burada söz edilen şeytana ibadet, kişinin Allah'ın kendisi için öngörmüş olduğu yaşam tarzının dışında bir yaşam tarzı sürmesi ya da kötülüğü izlemesidir.

Yalnızca Allah'a ibadet etmek yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi, İslam'a göre tarih boyu her peygamberin insanlara yönelik tebliğinde yer almıştır. "Andolsun ki biz her ümmete, 'Allah'a ibadet edin, sahte tanrılardan uzak durun' diyen bir elçi gönderdik." (16. Nahl, 36) mealindeki ayeti bunu açıkça vurgulamaktadır.

Genellikle İslam'da ibadetlerin önem bakımından imandan sonra geldiği kabul edilir. Kur'an'da iyi davranışlar (salih amel) genellikle imanla bir arada zikredilmektedir. Bu durum, makbul ibadetin imanla bir arada olmasına işaret etmektedir. Dolayısıyla imansız ibadet, gerçekte sadece riya ve münafıklıktan doğan bir gösterişten ibarettir (2. Bakara, 264; 4. Nisâ, 38, 142; 107. Mâûn, 5-6). İbadetlerde asıl olan ise imanla birlikte niyet, ihlas, huşû, takva gibi kavramlarla ifade edilen öz ve içeriktir.

A. Temel İbadetler/İslam'ın Şartları

İslam'da belirli şekil ve kurallara bağlanmış olan ibadetler temel ibadetler olarak bilinir. Kelime-i Şahadet'in de eklenmesiyle bu temel iba-

detler yaygın şekilde İslam'ın şartları olarak bilinir ki bunlara dinin direkleri de denilir. Temel ibadetler için muayyen şekil ve kuralların belirlenmesinin önemli bir sebebi bunların birer şiar değeri taşıması, yani dıştan bakıldığında yapılanın İslam'a has bir ibadet olduğunu göstermesidir.

Temel ibadetler arasında Kur'an'da en fazla vurgulanan namazdır. Namaz belirli kurallar ve davranışlar dahilinde yapılan bir ibadettir. Namaz, kıyam (kıbleye yönelerek ayakta durmak), kıraat (Kur'an'dan bazı ayetler okumak), rükû (eğilmek), secde (secdeye kapanmak) ve son oturuştan ibaret şekli davranışları içerir. Namazda Allah'a hamd edilir, ona yönelik övgüler yapılır ve ona dua edilir. Namazın her rekâtında Kur'an'ın ilk suresi olan Fatiha okunur:

> Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.
>
> Rahman'dır, Rahim'dir.
>
> Din gününün (mükâfat ve ceza gününün) malikidir.
>
> Ancak sana ibadet/kulluk eder, ancak senden yardım dileriz.
>
> Bizi doğru yola ilet.
>
> Nimet verdiğin kimselerin yoluna; kendilerine gazap edilmiş olanların ve sapmışların yoluna değil (1. Fâtiha, 1-7).

Allah'ın kişiye şah damarından daha yakın olduğunu belirten İslam, namazı kişinin gündelik yaşamında özel bir amaçla Allah'la baş başa kaldığı bir an olarak değerlendirir ve dolayısıyla Hz. Muhammed'in bir sözüne yansıdığı şekilde namazı inanan kişinin miracı olarak tanımlar.

Namazın birçok çeşidi olmakla birlikte genel olarak farz (yapılması zorunlu olan) ve nafile (isteğe bağlı olan) şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Farz namazlar günlük olarak beş vakit namazı içerir. Bunlar sabah gün doğmadan, öğle, ikindi, akşam ve yatsı vakitlerinde kılınır. Günlük vakitlerde namazlar farz ve nafile ya da yaygın olarak adlandırıldığı şekilde sünnet namazlardan oluşur. Namazın kıyam, kıraat, rükû ve secdelerden oluşan her birimine 'rekât' adı verilir. Her iki rekât'tan sonra oturulur; her namazın sonunda ise bir son oturuş yer alır. Namaz sağa ve sola selam verme ile tamamlanır. Vakit namazlarının toplam rekâtları farklı farklıdır. Örneğin sabah namazı iki rekât sünnet ve iki rekât farz olmak üzere toplam dört rekât olarak kılınır. Öğle namazı ise dört rekât sünnet, dört rekât farz ve iki rekât son sünnet olmak

üzere toplam on rekâttır. Vakit namazlarının farzları cemaat hâlinde kılınması daha makbul sayılır. Vakit namazlarının yanı sıra ayrıca cuma günü öğle vakti cemaat hâlinde kılınması zorunlu olan cuma namazı vardır. Cuma namazı öğlen namazı yerine kılınır ve cuma hutbesi denilen hatibin yaptığı bir konuşma ile iki rekâtlık cemaatle kılınan bir farz namazı içerir. Cuma namazının farzından önce ve sonra kılınan nafile namazlar da vardır. Bunlardan başka Ramazan ve Kurban bayramlarında kılınan vacip hükmündeki cemaatle kılınan namazlar ile korku namazı, şükür namazı ve benzeri namazlar da vardır. Bu arada cenaze için kılınan rükûsuz ve secdesiz cenaze namazı ise aslında cenaze için yapılan bir duadan ibarettir.

Namaz esnasında kıbleye yönelmek gerekir. İslam'ın kıblesi Beytullah olarak da adlandırılan Kâbe'dir. Bütün dünya Müslümanları namaz esnasında buraya doğru döner.

İslam'da namaza hazırlık olarak abdest almak şarttır. Abdest, su ile yapılan bir ibadettir ve manevi bir temizlik olarak düşünülür. Abdest, sırasıyla ellerin, ağzın, burnun, yüzün, kolların yıkanması, başın ve kulakların mesh edilmesi ve ayakların yıkanmasıdır. Abdest alınacak su bulunmadığı durumlarda temiz bir toprak üzerinde teyemmüm yapılır. Teyemmüm de ellerin, yüzün ve kolların mesh edilmesidir. Bundan başka İslam'da cinsel boşalma, âdet kesilmesi, lohusalığın sona ermesi gibi durumlarda gusül abdesti denilen bir boy abdesti alınır. Ağza ve burna su verilip bütün vücudun yıkanması ile yapılan gusül abdesti çeşitli ibadetler için gerekli görülür.

> Ey İnananlar, namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi, başlarınızı mesh edip topuk kemiklerine kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüpseniz yıkanıp temizlenin; şayet hasta veya yolculukta iseniz veya ayakyolundan gelmişseniz yahut kadınlara yaklaşmışsanız ve su bulamamışsanız temiz bir toprağa teyemmüm edin, yüzlerinizi, ellerinizi onunla mesh edin. Allah sizi zorlamak istemez, Allah sizi arıtıp üzerinize olan nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz (5.Mâide, 6).

İslam'da temel ibadetler arasında bir diğeri oruç tutmaktır. Kur'an'da "Sizden öncekilere yazıldığı (farz kılındığı) gibi korunasınız diye sizin üzerinize de oruç yazıldı." (2. Bakara, 183) denilerek orucun geçmiş toplumlara olduğu gibi Müslümanlara da farz olduğu belirtil-

mektedir. Oruç, belirli bir zaman diliminde (sabahtan akşama) bir şey yememek, içmemek ve cinsel ilişkiden uzak durmak ile yapılan bir ibadettir. Kameri takvime göre hesaplanan ve bazen otuz bazen de yirmi dokuz gün olan, Ramazan ayında tutulan bir aylık oruç bütün Müslümanlara farzdır. Ancak hastalık, yolculuk gibi özrü nedeniyle bu günlerde oruç tutamayanlar, özürleri sona erdiğinde oruçlarını tutarlar; hastalık ya da yaşlılık nedeniyle tutamayacak durumda olanlar ise yoksulara fidye verirler (2. Bakara, 184-185).

Oruç, İslam'da yapılması gereken bazı ibadetleri yerine getirme konusunda imkânsızlık yaşayanlar ya da bazı olumsuz davranışlarda bulunanlar için bir fidye olarak da görülür. Örneğin yeminlerini yerine getirmeyenler ya da ihramlı iken av yapanlar için öngörülen fidyeden birisi de oruç tutmaktır (5. Mâide, 89, 95); yine Umre ile ilgili kurban kesme konusunda bunu bulamayanın oruç tutması istenir (2. Bakara, 196).

Zekât ise Kur'an'da namazla birlikte sıklıkla vurgulanan ibadetler arasındadır (ör. 33. Ahzâb, 33; 2. Bakara, 43, 83, 110, 177; 93. Beyyine, 5; 31. Lokmân, 4). Tıpkı oruç ve namaz gibi zekâtın da tarih boyu peygamberler aracılığıyla insanlara farz kılındığına işaret edilir; örneğin Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakub ve Hz. İsa gibi peygamberlere de bunun emredildiği hatırlatılır (21. Enbiyâ, 72-73; 19. Meryem, 31). Belirli bir zenginliğe sahip olan Müslümanların yapması gereken bir ibadet olan zekât, malın ya da paranın bir kısmını fakirlere ve diğer ihtiyaç sahiplerine vermekten ibarettir:

> Zekâtlar, Allah'tan bir farz olarak yoksullara, düşkünlere, onu toplayan memurlara, kalpleri ısındırılacaklara verilir; kölelerin, borçluların, Allah yolunda olanların ve yolda kalanların uğrunda sarf edilir. Allah bilendir, hâkimdir (9. Tevbe, 60).

İslam'da bir diğer temel ibadet hacca gitmektir. Zekât vermek gibi hacca gitmek de mali durumu uygun olan Müslümanların yapmaları gereken bir ibadet biçimidir. Belirli aylarda yapılması gereken hac ibadeti Mekke'de yapılır. Hac için ihrama girmek, Kâbe'yi tavaf etmek ve Arafat'ta bir müddet zaman geçirmek (vakfe) gerekir. Ayrıca Safa ile Merve arasında gidip gelme (sa'y yapma), cemerata taş atma ve kurban kesme gibi ibadetler de hac bağlamında yapılır. Yine hac için ihrama girmiş olan kimsenin kavga ve sataşma gibi olumsuz davranışlardan daha fazla sakınması ve cinsel ilişkiden uzak durması da gerekir (2. Bakara, 197).

Hac, Müslümanların yıllık olarak yaptıkları bir genel toplantı, bir kongre özelliğiyle de dikkati çeker. Dünyanın hemen her tarafından gelerek kutsal topraklarda buluşan Müslümanlar, hac vesilesiyle birbirleriyle kaynaşma, tanışma ve görüşme imkânı da bulur.

Hacca benzeyen ancak yılın herhangi bir zamanında yapılabilen Umre ise nafile bir ibadet olarak düşünülür.

İslam'ın şartları arasında sayılan kelime-i şahadet, bir bakıma İslam'a giriş anahtarı gibidir. Allah'a ve Resulüne imanın ifadesi olan bu cümle besmele gibi bir Müslümanın yaşamında en sık tekrarladığı ifadeler arasındadır:

> Şahadet ederim ki Allah'tan başka bir ilah yoktur ve şahadet ederim ki Muhammed onun kulu ve resulüdür.

İslam'ın şartları olarak zikredilen bu temel ibadetlerin dışında kurban kesmek ve sadaka vermek gibi ibadetler de bir Müslümanın yaşamında oldukça önemlidir. Vacip mi yoksa sünnet mi olduğu konusunda mezhepler arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte kurban kesmek, mali durumu elverişli olan Müslümanların yaptıkları bir ibadettir. Kur'an'da kurbanların etlerinin ve kanlarının değil kurban kesenlerin takvasının Allah'a ulaşacağı bildirilmektedir (22. Hac, 37).

6. İslam Ahlakı

İslam çağlar üstü ve evrensel boyutta bir ahlak anlayışına sahiptir. İslam ahlakının en üst düzey örneğini Hz. Muhammed temsil eder. Kur'an-ı Kerim, onun yüksek bir ahlaka sahip olduğunu bildirir (68. Kalem, 4). Hz. Peygamber de kendisinin ahlak güzelliklerini tamamlamak üzere gönderildiğine işaret eder (*el-Muvatta'*, "Hüsnü'l-hulk", 8). Hz. Muhammed'in ahlakıyla ilgili olarak Hz. Âişe onun ahlakının Kur'an'dan ibaret olduğunu vurgular (Müslim, "Musâfirîn", 139).

İslam ahlakının temelinde İslam'ın insana yönelik algılamaları önemli rol oynar. İslam'a göre insan iradesini kullanan ve sorumlu olan bir varlık olarak Allah'ın halifesi olarak yaratılmıştır. Allah insanı en güzel bir surette fıtrat üzere yaratmıştır. Bununla İslam, insanın doğasında saflık ve temizlik ya da masumiyet bulunduğunu vurgular. Bu yönüyle İslam asli günah öğretisiyle insanı doğuştan günahkâr kabul eden dinsel geleneklerden ayrılmaktadır. İslam'a göre insan ilerleyen yaşamında

iyi ile kötü arasında seçim yapabilme döneminde kendi temayüllerinin ve çevrenin etkisiyle iradesini şu ya da bu yönde kullanabilmekte ve bazen tercihini yanlış doğrultuda da kullanabilmektedir.

İslam bütün insanların bir tek atadan Âdem'le Havva'dan türediklerini, dolayısıyla bütün insanların birbiriyle denk olduğunu düşünür. Dolayısıyla etnik aidiyet, cinsiyet, zenginlik, ırk, renk ve benzeri durumlar üstünlük nedeni olarak görülmez. İnsanın seçilmişliğinin ya da üstünlüğünün tek ölçüsünü ise yüksek ahlaki değerler, erdemler ve takva ile sınırlar. "Sizin Allah katında en değerliniz takvada en üstün olanınızdır." (49. Hucurât, 13) ifadesiyle Kur'an, insanlar arasında başka hiçbir şeyin değil Allah'ın emir ve yasaklarına uyma konusunda gösterilen içtenliğin ve bağlılığın insanlar arasındaki üstünlüğün ölçütü olduğunu belirtir. Takvanın derecesini ölçecek olan ise yalnızca Allah'tır.

Evrenin en seçkin varlığı olarak gösterilen insanın varlığını koruyup geliştirmesi gerekir. Bu doğrultuda Kur'an'da hem bedenin hem kalbin temiz tutulması istenir (2. Bakara, 222; 33. Ahzâb, 53; 74. Müddessir, 4-5). Ayrıca insanın orta yolu izleyerek denge üzere bir yaşam sürmesi önerilir. Bu denge dünyaya yönelik yaklaşımda da ortaya çıkar. Kur'an yalnız dünyayı arzu edenleri eleştirirken dünya ve ahiretin güzelliklerini birlikte isteyenleri övgüyle anar (2. Bakara, 200-201).

İslam insanın en temel değerleri olan din, can, akıl, mal ve nesebin korunmasını dinin ana gayesi olarak değerlendirir. Buna göre insan yaşamında saygı duyulması ve korunması gereken en temel değerler bunlardır. Aynı zamanda bu İslam'ın temel özgürlük alanlarını da oluşturur. Yani din ya da inanç özgürlüğü, yaşam özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, mal mülk edinme özgürlüğü ve aile kurma özgürlüğü İslam'ın korunmasını istediği temel özgürlük alanlarıdır.

İslam insanın iyi ve doğru olmasını ister. Doğru bir inanç, samimiyet, içtenlik ve doğru davranışlarda bulunmak iyiliğin ölçüsü olarak görülür. Kur'an iyiliğin ne olduğunu şöyle açıklar:

> Yüzlerinizi doğudan yana ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir; lakin iyi olan, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, Kitab'a, peygamberlere inanan, onun sevgisiyle, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren, namaz kılan, zekât veren ve ahitleştiklerinde ahitlerine vefa gösterenler, zorda, darda ve savaş

alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır (2. Bakara, 177).

Allah'a kulluk edin, ona bir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya ve elinizin altında bulunan kimselere iyilik edin. Allah, kendini beğenip öğünenleri elbette sevmez (4. Nisâ, 36).

İnsan yaşamında İslam'ın vurguladığı önemli bir diğer değer de adalettir. Kur'an ısrarla adaletin gerekliliği üzerinde durur. Daha sonraki kaynaklarda 'müsavat' kelimesi de kullanılmakla birlikte başta Kur'an olmak üzere İslami eserlerde adalet kavramı eşitliği de kapsar.

Ey İnananlar, kendiniz, ana babanız ve yakınlarınız aleyhlerine de olsa, Allah için şahit olarak adaleti gözetin; ister zengin, ister fakir olsun, Allah onlara daha yakındır. Adaletinizde heveslere uymayın. Eğer eğriltirseniz veya yüz çevirirseniz bilin ki, Allah işlediklerinizden şüphesiz haberdardır (4. Nisâ, 135).

İnsan tavır ve davranışları temelde adalete dayanmalı, görev ve yetkiler de ehliyet ve liyakat esasına göre dağıtılmalıdır. Dürüstlük ve sevgi insanlar arası ilişkilerde aranan temel niteliklerdendir. Dindarlıkta kurallara zahiren uygun davranma kadar davranışların samimiyeti, Allah katında hesap verme bilinci ve kuralların adaletli olması da önemlidir. Ahlaki duyarlılık her müminin temel karakteristiğidir. Ahlaki duyarlılık ise doğruluk ve dürüstlük, soğukkanlılık, ağır başlılık, tevazu, kanaatkârlık, feragat ve fedakârlık, af, sabır, vefa gibi sosyal sonuçları da olan erdemlerle ortaya çıkar. Mesela kötülük edenlere adalet ölçüsü içinde karşılık vermek fert için bir haktır; bağışlama yolunu tercih etmek ise bir ihsan ve dolayısıyla erdemdir (16. Nahl, 90, 126). Kur'an, kötülükleri iyilik ve güzellikle karşılamanın düşmanlıkları sıcak dostluklara dönüştüreceğini bildirir (41. Fussilet, 34).

İslam insanlar arasında affetmenin, bağışlamanın ve paylaşmanın üzerinde de hassasiyetle durur. Kur'an infakta bulunmanın, öfkeyi yenmenin ve insanları affetmenin inanan insanların niteliği olduğunu vurgular:

Onlar bollukta ve darlıkta sarf ederler, öfkelerini yenerler, insanların kusurlarını affederler. Allah iyilik yapanları sever (3. Âl-i İmrân, 134).

> Bir iyiliği açığa vurur veya gizler yahut bir kötülüğü affederseniz, bilin ki Allah da affedendir, güçlü olandır (4. Nisâ, 149).

Hz. Peygamber de temelde sosyal ilişkilerin sevgi ve paylaşma duyguları üzerine kurulması gerektiğini belirtir.

İslam başta Allah'a ortak koşmak olmak üzere, cinayet, zina, hırsızlık, gıybet, fitne, kibir, riya ve benzeri kötü tavır ve davranışları büyük günah olarak değerlendirir; insanları bunlardan uzak durmaya çağırır. Verilen sözlere sadık kalmanın önemi üzerinde durur; anneye, babaya saygıyı ve onlara iyi davranmayı vurgular:

> De ki: "Gelin size Rabbinizin haram kıldığı şeyleri söyleyeyim: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, anaya babaya iyilik yapın, yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin sizin ve onların rızkını veren Biziz, "Gizli ve açık kötülüklere yaklaşmayın, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın. Allah bunları size düşünesiniz diye buyurmaktadır." Yetim malına, erginlik çağına erişene kadar en iyi şeklin dışında yaklaşmayın; ölçüyü ve tartıyı doğru yapın. Biz kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükleriz. Konuştuğunuzda, akraba bile olsa sözünüzde adil olun. Allah'ın ahdini yerine getirin. Allah size bunları öğüt almanız için buyurmaktadır (6. En'âm, 151-152).

> Biz, insana, ana ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer ana baba, seni bir şeyi körü körüne bana ortak koşman için zorlarlarsa, o zaman onlara itaat etme. Dönüşünüz banadır. Yaptıklarınızı size bildiririm (29. Ankebût, 8).

Yine İslam, insanların birbiriyle alay etmelerini, birbirine kötü lakaplar takmalarını, birbirini çekiştirmelerini ve ayıplamalarını yasaklar. Böylesi günah işleyenleri derhal tövbe etmeye davet eder. Medine döneminde inen Hucurât suresinde Allah'a ve Peygamber'e saygıdan başlayarak sosyal barışı gerçekleştirme ve koruma, müminlerin kardeşliği ilkesine zarar verecek çatışma, alay etme, küçümseme, kovuculuk, suizan gibi kötülüklerden sakınma yönünde buyruklar sıralanır:

> Ey inananlar, bir topluluk bir diğerini alaya almasın, belki de onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da başka kadınları alaya almasınlar, belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın; birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın; inandıktan sonra yoldan çıkmış olmak ne kötü bir addır. Tövbe

etmeyenler, işte onlar zalimlerdir. Ey inananlar, zannın çoğundan sakının, zira zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin suçunu araştırmayın; kimse kimseyi çekiştirmesin (dedikodu yapmasın); hanginiz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır? Ondan tiksindiniz (değil mi?); Allah'tan sakının, şüphesiz Allah tövbeleri daima kabul edendir, esirgeyendir (49. Hucurât, 11-12).

7. İslam'ın Diğer Dinlere/Geleneklere Bakışı

Kur'an, insanlığa, tarihte tamamıyla yeni olan bir öğreti sunduğu iddiasında değildir. Onun sunduğu öğreti, ilk insandan itibaren Allah'ın hakikat ve kurtuluş olarak peygamberler aracılığıyla insanlara sürekli olarak vazetmiş olduğu mesajın yeniden sunulması/hatırlatılmasıdır. İlk insandan itibaren Allah tarafından kabullenilmesi belirtilen bu ilahî mesaj, tevhid ve tevhid bağlamında hayatı algılamayı ifade eden İslam'dır. Kur'an, insanları, geriye doğru tarihsel süreçte Allah'ın dini olarak insanlara sunulan ve bütün peygamberlerce tekrar tekrar hatırlatılan İslam'a davet etmektedir. Kur'an insanlığa bu hatırlatmayı yapan son vahiy, Hz. Muhammed ise son elçidir. Bu bağlamda Kur'an, önceki vahiyleri reddetmeyen, bilakis tasdik eden (*musaddık*) bir kitaptır (3. Âl-i İmrân, 3-4; 5. Mâide, 46-47). Onun insanlara sunduğu temel öğretiler, daha önce insanlara gönderilen kitaplarda da tekrar tekrar vurgulanmıştır; bu yönüyle Kur'an, vahiy geleneğinin son halkası olarak ilahî mesajın tarihsel açılımı serüvenini tamamlamakta; son vahiyle ilk vahiy Kur'an'da buluşmaktadır.

Kur'an kendisini önceki vahiylere doğrulatmakla birlikte, kendisinden önceki kitabın ya da ilahî mesajın değiştirildiğine, bozulduğuna da dikkat çeker. Burada önemle üzerinde durulması gereken husus, Kur'an'ın bu argümanında, *kitâb*ın tahrif edildiği mesajıdır. Kur'an, tarihte tekrar tekrar iletilen *kitâb*ın insanlar tarafından değiştirilip bozulduğuna dikkat çekmekte ve bu çerçevede kendisiyle ilahî mesajın yeniden insanlığa açılımının sağlandığını belirtmektedir. Nitekim Kur'an'ın genelinde *kitâb*a yapılan tahrifle ilgili çeşitli örnekler verilmekte; örneğin Allah inancıyla, çeşitli peygamberlerle, seçilmişlik düşüncesiyle ve benzeri birçok konuyla ilgili Ehli Kitabın (Yahudilerle Hıristiyanların) yanlışları düzeltilmektedir.

Kur'an hem Yahudileri hem Hıristiyanları unuttukları veya farklılaştırdıkları Allah'ın dinine tekrar davet etmekte ve bir Allah inancında

buluşmaya çağırmaktadır. Onların hahamlarını ve rahiplerini Allah'ın dışında rabler edinmekte olduklarına dikkat çekilmekte (9. Tevbe, 31) ve onları yalnızca Allah'ı rab ve ilah edinmeye ve yalnızca ona ibadet etmeye davet etmektedir:

> De ki: "Ey Kitâb ehli, ancak Allah'a kulluk etmek, ona bir şeyi ortak koşmamak, Allah'ı bırakıp birbirimizi rab olarak benimsememek üzere, bizimle sizin aranızda müşterek bir söze gelin." Eğer yüz çevirirlerse: "Bizim Müslüman olduğumuza şahit olun." deyin (3. Âl-i İmrân, 64).

8. İslam'ın Temel Kurumları ve Toplumsal Yapı

Hz. Muhammed döneminde temelleri atılan eğitim-öğretim, yönetim, sosyal dayanışma ve benzeri konulardaki kurumsal yapılar İslam'ın yayılmasına paralel olarak tarihsel süreç içerisinde gelişmiş ve eşsiz bir İslam medeniyeti ortaya çıkmıştır. Bu süreçte başlıca eğitim-öğretim kurumları olarak camiler, enstitüler, medreseler, hastaneler, rasathaneler ve atölyeler, ahlak eğitiminin verildiği tekke ve zaviyeler ön plana çıkmıştır. Geniş kütüphanesi, içinde yürütülen tercüme ve bilimsel araştırma faaliyetleriyle tam teşekküllü bir araştırma enstitüsü olarak Halife Me'mûn zamanında kurulan Beytülhikme daha sonra Kayrevan'daki bir benzeriyle devam etmiş, bunları Fâtımî girişiminin bir sonucu olan Dârülhikme ve öncelikle herkese açık bir kütüphane işlevi gören 'dârülilm' adlarıyla anılan enstitüler izlemiştir. Yine Müslümanlar, hilafetten saltanata kadar birçok farklı yönetim mekanizması oluşturmuş, sayısız devletler ve imparatorluklar kurmuştur.

İnsan yaşamına bir bütün olarak bakan İslam; Hıristiyanlık, Yahudilik ve benzeri dinlerden farklı olarak bir din adamı ya da ruhban sınıfı kabul etmemesine rağmen, yaşanan tarihsel süreçte, dinî konularda rehberlik eden, çeşitli cami görevleriyle sorumlu olan ve fetvalar veren çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz bu, Müslüman cemaatin genişlemesine paralel olarak, bu konularda bir ihtiyacın ortaya çıkması kadar farklı geleneklerden etkilenmeyle de ilişkilidir.

İslam cemaate oldukça önem vermekte, cemaat hâlinde olmayı teşvik etmektedir. Cuma, bayram namazları ve cemaatle camilerde kılınan namazlar Müslümanları bir araya getiren vesilelerdir. Mescitler Hz. Muhammed döneminden itibaren inşa edilmeye başlanmış, ilerleyen

dönemlerde gerek mimari gerekse tasarım açısından geliştirilmiştir. Günümüzdeki yaygın anlamı itibarıyla mescit küçük ölçekli ve genellikle minaresi bulunmayan mabetlere, cami terimi ise daha büyük ve teferruatlı olanlarına isim olarak kullanılmaktadır. İslam mabetlerinde minareler yanında imamın cemaate namaz kıldırdığı mihrab, hutbe okunan minber ve vaaz esnasında vaizin kullandığı kürsü bulunmaktadır.

İslam'da şehirlerin, bölgelerin ya da cami ve mescitlerin birbirinden manevi anlamda bir üstünlüğü olmamakla birlikte Mekke, Medine ve Müslümanların ilk kıblesi olan Kudüs en kutsal şehirler olarak görülür. Aynı şekilde Mescid-i Haram ya da Beytullah ile Mescid-i Nebevi en kutsal mabetler olarak değerlendirilir.

İslam toplumunda Müslümanların birbirlerini hak ve hakikat konusunda uyarma ve yönlendirme hususunda sorumlu oldukları düşünülür. Asr suresinde Müslümanların birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmekte olduklarına dikkat çekilir. Bu, Müslümanlar arasındaki önemli bir otokontrol mekanizmasıdır. Ayrıca İslam, Müslümanların İslam mesajını insanlar arasında yaymaları ve insanlar arasında iyiliği yayma ve kötülüğe karşı çıkma ya da kötülükten sakındırma (*el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker*) konusunda sorumlu olduklarını kabul eder. Hatta bu konuda Müslümanlar arasında uzman ya da özel anlamda görevli kişiler olmasına önem verilir.

> Onlar Allah'a ve ahiret gününe inanır, iyiliği emreder, kötülükten menederler. İşte onlar iyilerdendir (3. Âl-i İmrân, 114).

İslam, Müslümanların gerek kendi kişisel yaşamlarında gerekse diğer insanlarla ve çevreyle olan ilişkilerinde Kur'an'ın hududullah dediği ilahî sınırlara riayet etmelerini ister. Yapılması ve yapılmaması gereken tavır ve davranışlar ya da helaller ve haramlar konusunda İslami kurallara onların riayet etmelerini şart koşar. Bir şeyin helal veya haram olup olmadığı konusunda Müslümanlar ölçüt olarak öncelikle Kur'an'a müracaat ederler; Kur'an'da bu konuda herhangi açık bir hüküm ya da delil bulunmadığı durumlarda ikinci olarak bakılacak olan temel kaynak Sünnet'tir. Sünnet, Hz. Muhammed'in sözlerinden ve uygulamalarından oluşan örnekliğidir. Kur'an'da ve Sünnet'te herhangi açık bir delil bulunmadığı durumlarda ise kıyas, icma ve benzeri diğer yöntemlerle Müslümanlar, gündelik yaşamlarında nasıl bir tutum ya da tavır takınacaklarını belirlemeye çalışırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HIRİSTİYANLIK

Mahmut AYDIN
Doç.Dr. • Ondokuz Mayıs Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Tarihsel Gelişimi, Temel Kaynakları ve Öğretileri

MS 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun gölgesinde ortaya çıkan Hıristiyanlık günümüzde iki milyarı aşkın bağlısıyla dünyanın en yaygın dinsel geleneği konumundadır. Hıristiyanlığın bünyesinde gelişip kurumsallaştığı Roma İmparatorluğu dinsel açıdan çoğulcu bir yapıya sahipti. Yunan ve Roma inançları ağırlıklı olarak revaçtaydı. MÖ 1. yüzyılda imparatora tazim ve ibadet, ona bağlılığın sembolü olarak imparatorlukça teşvik edilmekteydi. Ayrıca imparatorluk bünyesinde etkin olan ortadoğu kökenli olan 'sır dinleri' oldukça yaygındı. Sır dinleri senkretik bir etkileşimle bazı inançları birbirlerinden ödünç almış ve böylece zamanla ortak özellikler taşımaya başlamıştır. Bu ortak özelliklerin başında hiç şüphesiz ölen ve dirilen kurtarıcı tanrı motifi gelmekteydi. Sır dinleri mensupları kurtarıcı tanrının ölümüne ve yeniden dirilmesine iştirak ederek ölümsüzlüğe ulaşacaklarına inanmaktaydılar. Ölen-dirilen kurtarıcı tanrı motifi bağlamında ifade edilen bu sır dinleriyle Hıristiyanlığın inkarnasyon ya da tenleşme, teslis ve kefaret gibi temel doktrinlerinin karşılaştırılması ilginçtir.

Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde Yahudilik içinde birçok mezhep hareketi dikkati çekmektedir. Bunların başında Yahudi inancının Helen kültürü ile meczolmasını engellemeye çalışan ortodoks Yahudi inanç ve

uygulamalarının temsilcisi olan Ferisiler ile aristokrat sınıfı oluşturan, sadece yazılı geleneği otantik kabul eden ve Kudüs mabedinin kontrolünü elinde tutan Saddukiler gelmektedir. Ayrıca Roma idaresiyle uzlaşmayı hiçbir şekilde kabul etmeyen ve her fırsatta Roma'nın Filistin bölgesini işgaline karşı olan fanatik, isyancı bir grup olan Zelotlar ile Kumran bölgesinde yaşayan, her türlü şiddete karşı olan, cemaat içi disiplin kurallarına bağlı olan ve sabırsızlıkla Yahudileri yabancı işgal ve baskılardan kurtaracak olan Mesihin gelmesini bekleyen Esseniler de Yahudilik içerisindeki mezheplerdendi. İdeal kral ve kurtarıcı anlamında bir Mesih beklentisinin, İsrailoğulları arasında görülmeden önce Mısır'da yaygın bir inanç olduğu bilinmektedir. İsrailoğullarının ilk iki kralı olan Saul ve Davud atanmak/takdis edilmek suretiyle krallığa yükseltilmişti. Baskı, zulüm ve işgale uğrayan sonraki nesiller sürgün döneminde Davud'u ideal kral olarak görerek onun soyundan gelecek ve İsrailoğullarını baskı ve zulümden kurtarıp Davud dönemindeki muhteşem krallığı tekrar kuracak Tanrı tarafından takdis edilmiş kurtarıcı bir kral/Mesih beklemeye başlamışlardı. Yunan-Roma idaresi altında özellikle de MS 1. ve 2. yüzyıllarda bu Mesih beklentisi öyle güçlü bir hâle geldi ki bu dönemde pek çok Mesih ortaya çıktı. İşte Hz. İsa, böyle bir dönemde ortaya çıktığı için taraftarlarınca bir Mesih olarak görülmüştür.

A. Hıristiyan Kutsal Kitapları/Kaynakları

Hıristiyanlıkta kutsal kitap 'Bible' (Kitab-ı Mukaddes) diye adlandırmaktadır. O, Eski Ahit adı altında Yahudilerin kutsal yazıları ve Yeni Ahit adı altında Hıristiyan yazıları olmak üzere iki temel bölümden oluşmaktadır. Hıristiyan inancına göre Eski Ahit, Tanrı'nın Hz. Musa ile Sina'da yaptığı ahdi temsil etmektedir. Yeni Ahit ise İsa'nın havarileriyle son akşam yemeğinde yaptığı sözleşmeyi temsil etmektedir. Bu özellikleriyle Eski ve Yeni Ahitte konuşan tanrı aynı tanrıdır; ancak Eski Ahit tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Zira onun layıkıyla anlaşılabilmesi için Yeni Ahit'e ihtiyaç vardır.

Hıristiyan inancına göre Eski Ahit'in en temel işlevi İsa Mesih'in gelişini müjdeleyen ifadeler taşıması ve bir bakıma insanlığı Yeni Ahit dönemine hazırlamasıdır. Dolayısıyla Hıristiyanlıkta Kitab-ı Mukaddes içerisinde özellikle Yeni Ahit ayrıcalıklı bir önem taşımaktadır. Yeni Ahit'i oluşturan yazılar temel özellikleri açısından şöyle sınıflanabilir:

1. Rivayete dayanan kutsal yazılar: Bunlar Markus, Matta, Luka ve Yuhanna İncilleri ve Resullerin İşleri adlı kitaplardır.

2. Mektuplar: Pavlus'un 13 mektubu (Romalılara Mektup; Korintlilere Birinci Mektup; Korintlilere İkinci Mektup; Galatyalılara Mektup; Efeslilere Mektup; Koloselilere Mektup; Selaniklilere Birinci Mektup; Selaniklilere İkinci Mektup; Timoteyus'a Birinci Mektup; Timoteyus'a İkinci Mektup; Titus'a Mektup; Filimun'a Mektup), İbranilere Mektup, Yuhanna'nın Üç Mektubu; Petrus'un İki Mektubu, Yakub'un Mektubu ve Yahuda'nın Mektubu.

3. Apokaliptik yazılar: Bu kısmı da 1545 yılında yapılan Trent konsilinde Yeni Ahit külliyatına dahil edilen, Tanrı'nın nihai zaferi konusunda vizyonvari bir şekilde bilgi veren Vahiy kitabı oluşturmaktadır.

Yeni Ahit metinleri içerisinde tarihsel açıdan en eski metinlerin Pavlus'un mektupları olduğu kabul edilir. Ona atfedilen on üç mektuptan ise yalnızca bir bölümünün gerçekte ona ait olduğu ifade edilmektedir. Diğer taraftan Yeni Ahit metinleri arasında şüphesiz en önemli olanlar İncillerdir. İncil metinleri İsa sonrası dönemde onun söz ve fiillerine dayalı geleneğin farklı yazarlarca bir araya toplanması sonucunda oluşmuştur.

Burada hemen şunun altını çizelim ki ne İncil yazarları ne de Yeni Ahit'in diğer kitaplarını telif edenlerin hiçbiri, tasvir ettikleri olayların bizzat görgü şahidi değildi. İncil yazarları, İsa'dan çok sonraki yıllarda kulaktan kulağa aktarılan sözlü ve yazılı geleneğe bağlı ikincil hatta üçüncül betimlemeciler konumundadır. Bu bağlamda, İsa'nın ilk elden orijinal hatıraları, 1) Hıristiyanların kendi dinî liderlerini yüceltmek için onun evrensel nitelikli dinsel bir figür hâline getirme çabalarıyla; 2) Kaleme alındıkları dönemin ölen ve dirilen tanrı motifleriyle; 3) Gentile kökenli Hıristiyanların oluşturduğu ilk kilisenin, kendisinden ayrıldığı merkezî Yahudiliğe karşı çıkmasıyla; 4) Bizzat Hıristiyan toplumunun farklı akımları içinde ihtilaf çıkaran polemiklerle; 5) ve İsa'nın yaşamında cereyan eden olayların Eski Ahit peygamberlerinin verdikleri sözlerin yerine getirilmesi ve böylece de onun Eski Ahit peygamberliğinin tamamlayıcısı olarak sunulmasıyla çeşitli şekillerde muhafaza edilmiş, ayıklanmış, geliştirilmiş, yüceltilmiş ve kısmen de tahrip edilmiştir. İsa'nın orijinal hatıraları bu şekilde manipüle edilmiştir.

Günümüzde Markus, Matta, Luka ve Yuhanna gibi isimlerle bilinmelerine rağmen, İnciller gerçekte isimsiz olarak kaleme alınmışlar ve

2. yüzyılın ikinci yarısından sonra bugünkü isimleriyle anılmaya başlanmıştır. Hıristiyan geleneğinde Matta ve Yuhanna, İsa'nın orijinal havarisi olarak kabul edilirken Markus, Pavlus'un takipçisi ve Luka da Pavlus'un öğrencilerinden biri olarak görülür.

MS 50-60 Q ve Tomas İncilleri

MS 70-80 Markus İncili

MS 80-90 Matta ve Luka İncilleri

MS 90-110 Yuhanna İncili

Bu kronolojiden de görüleceği üzere ilk Hıristiyan literatürünün ortaya çıkmasında doruk nokta MS 70 yılında Romalıların Kudüs'ü tamamen ele geçirerek mabedi tamamen tahrip etmesi olayıdır. Zira mabedin yıkılmasıyla mabet kültü ve buna dayalı olarak da bürokrasi sona erince Yahudilik yeniden yapılanma sürecine girmiştir. İşte bu yeni süreçte bir tarafta Yahudiliğin temeli olan Rabbinik gelenek gelişirken diğer tarafta da İsa öğretisi etrafında şekillenen yeni hareket, bağlarını Yahudilikten tamamıyla koparark yeni bir din olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Dört İncil arasında en erken döneme ait olan metnin Markus İncili olduğu kabul edilir. Gerçekte adı bilinmeyen bir Hıristiyan yazar bu ilk rivayet İncilini kaleme almıştır. İsa ile ilgili Markus İncilinin ortaya koyduğu bu yeni rivayet ondan yaklaşık on yıl sonra Matta ve Luka tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir. Matta ve Luka incili yazarları Markus İncili dışında şu an tam olarak bilinemeyen bir diğer İncil metnini kendilerine referans olarak kullanmışlardır. Onların kullandığı en önemli kaynak günümüz İncil araştırmacılarınca hipotetik Q İncili olarak adlandırılmaktadır. 1945'te bulunan Nag Hammadi Kütüphanesi içinde yer alan İbrani Tomas İncilinin deşifre edilmesi bu İncilin varlığını ve muhtevasını sağlamlaştırmıştır. Çünkü bu İncil de tıpkı Q gibi rivayet yapısı olmaksızın İsa'nın sözlerini ihtiva etmektedir.

2. yüzyılda diğer İncil derleyicileri bu rivayetleri temel alarak onları daha da genişletme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, bu bağlamda İsa'nın annesi Meryem'in ağırlıklı olarak anlatıldığı *James'in Çocukluk İncili* (*Infancy Gospel of James*) derlenmiştir. Bu dönemde meydana getirilen bir diğer İncil de bebek İsa'nın yaptığı bazı mucizevi işleri anlatan *Tomas'ın Çocukluk İncilidir*(*Infancy Gospel of Thomas*).

İsa'nın söz ve eylemlerini rivayet yoluyla nakleden dört İncil temel olarak şu beş ana konuyu ihtiva etmektedir. 1) İsa'nın halka yöne-

lik söz ve eylemleri (dördünde de ortak); 2) İsa'nı
rap çekmesi ve gömülmesi (dördünde de ortak); 3)
rası taraftarlarına görünmesiyle ilgili anlatılar (Matta, Lu
na'da yer almakta); 4) İsa'nın doğumu ve çocukluğuyla ilgili riv
(sadece Matta ve Luka'da yer almakta); 5) İsa'nın insan suretinde be
denleşmeden önceki hâliyle ilgili bilgiler, yani önsöz (sadece Yuhanna'da yer almakta).

a. Markus İncili

Markus İncili ilk rivayet İncili olarak kabul edilmektedir. Bu İncil temelde iki ana kısımdan oluşmaktadır: 1) İsa'nın anlattığı anekdotlar ve sarf ettiği sözler (öğretisi), 2) İsa'nın tutuklanması, yargılanması ve idam edilmesi (çarmıha gerilmesi) ile ilgili bilgiler.

Markus ve diğer rivayet İncilleri sözlü geleneğin izlerini taşır. Bu izlerde genelde iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki hatırlamaya yardımcı olması için aynı veya benzer şekle sahip materyalin bir araya getirilmeye çalışılması eğilimidir. Örneğin, İsa'nın muhalifleriyle münakaşası hakkındaki bir anekdot olayını nakleden kişiye diğer bir benzer olayı hatırlatır veya anlatılan bir öykü konuşmacıya diğer bir öyküyü hatırlatır. İsa'nın muhalifleri ile girdiği çatışmalarla ilgili rivayetleri veya öyküleri kümelemekle Markus İncilinin yazarı, naklettiği olay ve öykülerin hangi bağlam çerçevesinde ortaya çıktığını bilmediğini açıkça ortaya koymaktadır. İşte bu noktadan hareket eden araştırmacılara göre Markus İncili yazarı bir tarihçi değildir. Çünkü o İncilinde İsa ile ilgili rivayetleri toplarken hiçbir şekilde olayların sırası veya kronolojisiyle alakadar olmamıştır. İkinci önemli nokta ise Matta ve Luka'nın Markus İncilindeki materyali serbestçe kullanması ve bu materyale yeni bağlamlar tayin etmeleridir. Markus İncili ile ilgili zikredilmesi gereken bir diğer önemli nokta da tıpkı diğer İnciller gibi –Matta, Luka, Yuhanna– onun seyahat rivayeti özelliği taşımasıdır. Zira bu İncilin muhtevasına göz attığımızda İsa'nın eylemde bulunurken ve halka yönelik konuşmalar yaparken devamlı surette bir yerden diğer bir yere seyahat ettiğini görürüz. Yani Matta İncilinde İsa'ya atfedilen söz ve eylemleri İsa belirli bir yerde değil de gezginci bir vaiz olarak değişik yöreleri gezerken irat etmiştir.

En erken rivayet İncili olan Markus'un yazarının, naklettiği sözlerin ve olayların görgü tanığı olmadığı açıktır. Onun naklettiği bilgiler

üçüncü bir şahıs veya şahıslar tarafından kendisine nakledilmiştir. Hatta Markus İncili yazarı, bilgileri edindiği kişilerin isimlerini de bilmemektedir. Yani Markus İncili yazarı, naklettiği bilgileri anonim kaynaklardan elde etmiştir.

b. Matta ve Luka İncillleri

Matta ve Luka İncilleri, kaynak olarak kullandıkları Markus'tan on veya on beş sene sonra derlenmiştir. Hangisinin daha önce derlendiği net olarak bilinmediğinden onları aynı başlık altında vermeyi daha uygun gördük. Hem Matta hem de Luka İncillerinin derleyicileri, Markus'tan aldıkları hikâyeye, kendilerine özgü olan İsa'nın doğumu ve ölümden dirilmesi öykülerini eklemişlerdir.

Markus'un öyküsünün yaklaşık tamamını olduğu gibi eserine aktaran Matta İncili derleyicisi (Markus'un 661 ayetinin 600'e yakını Matta'da yer almaktadır) bu öyküye hipotetik Q İncili ve sadece kendisinde bulunan bazı öğretileri de ilave etmiştir. İsa'nın doğumu ile işe başlayan Matta İncili derleyicisi, eserinde İsa'ya isnat ettiği öğretileri muhtemelen Eski Ahit'in ilk kitabı olan Torah'ın beş kitabını yansıtacak şekilde beş ana grupta toplamaktadır. Bunlar İsa'nın öğretide bulunmaya başlaması ve ilk öğrencilerini seçmesi, dağ vaazı, şifa verici olarak birtakım hastalıkları iyileştirmesi, bazı olağanüstülükler göstermesi, öğretisini çeşitli öyküler vasıtasıyla anlatması ve kendi akıbetiyle ilgili birtakım kehanetlerde bulunmasıdır. Bunlar arasında en önemlisi şüphesiz ki Matta'nın beşinci ve yedinci bölümleri arasında yer alan ve "dağ vaazı" olarak bilinen; adam öldürme, zina, boşanma, yemin gibi fiillere verilecek cezalar ile yoksullara yardımda bulunma/sadaka, dua, oruç ve diğer insanlara nasıl davranılması gerektiği gibi konularla ilgili bilgiler veren yerdir. Matta İncili derleyicisi bu bilgileri verirken sanki İsa'yı Hz. Musa gibi bir kanun koyucu olarak okuyucuya sunmakta ve bu şekilde Pavlus'un aksine Musa hukukunun hâlâ geçerli olduğunu teyit etmektedir. Hatta İsa'nın dağ vaazında ifade ettiği hukuki hükümlere bakıldığında İsa'nın Musa yasasını iptal etmesi bir yana, onun hükümlerinin alanını genişletip onlara bâtını bir boyut kattığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü dağ vaazında Hz. İsa, adam öldürme, zina ve boşanma gibi eylemlerin sadece bizzat işlenmesinin değil aynı zamanda onları yapmaya yönelik arzunun da yasak olduğunun altını çizmektedir.

Luka İncilinin giriş kısmında yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere (Luka 1:1-4) bu İncil yazarının/derleyicisinin naklettiği olayların görgü şahidi olması bir yana onun üçüncü jenerasyona ait bir İncil yazarı olduğu anlaşılmaktadır. Luka İncili yazarının amacı patronu Theophilus'u, kendisine sunulan Hıristiyan inancının doğruluğuna inandırmaktı. Buna göre Luka'nın amacının temelde tarihsel olmaktan ziyade teolojik olduğu çok rahat bir şekilde söylenebilir.

Helenist bir tarihçi olarak Luka'nın bu metodu ve amacı, çağdaş Yeni Ahit araştırmacılarını Luka'nın kendi döneminin şartları çerçevesinde sunduğu bilgilerin ne derece doğru ve güvenilir olduğunu sorgulamaya sevk etmiştir. Zira 2:1-4'te Luka, okuyucularına İsa'nın annesi Meryem'in, Yusuf'un Suriye valisi Quinirius tarafından emredilen genel nüfus sayımında Betlehem'de kayıt olmak için oraya gittiğini söylemektedir. Ancak bilindiği üzere Quinirius zamanında yapılan kısmi nüfus sayımı MS 6 yılında gerçekleşmişti. Hâlbuki Matta İncili 2:16'ya göre İsa, Büyük Herod hâlâ işbaşında iken dünyaya gelmişti. Büyük Herod ise Quinirius'tan yaklaşık 10 yıl kadar önce MÖ 4 yıllarında ölmüştür. Dolayısıyla İsa hem MÖ 4 ve hem de MS 6 yılında doğmuş olamaz. Yine bizzat Luka'nın kendisi Quinirius ile İsa arasında kurduğu bu ilişkinin aksine Vaftizci Yahya'nın Büyük Herod döneminde doğduğunu söylediği yerde de İsa'nın doğumunu Herod'la ilişkilendirmektedir (Luka 1:5). Bu çelişkili bilgiler açıkça ortaya koymaktadır ki Luka gerçekte İsa'nın doğrum tarihini bilmemektedir. Dolayısıyla çağdaş Yeni Ahit uzmanları Luka İncilinin sunduğu bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindedirler.

c. Yuhanna İncili

MS 90-110 yılları arasında derlendiği düşünülen Yuhanna İncili, rivayet İncillerinin sonuncusu olarak bilinmektedir. Genel kanaate göre Yuhanna, İncilini meydana getirirken kendinden önceki hiçbir yazıyı doğrudan kaynak olarak kullanmamıştır. Aksine o kendi teolojik anlayışı doğrultusunda İsa'nın hikâyesini şekillendirerek okuyucusuna sunmuştur. Bu nedenle diğer rivayet İncillerinden oldukça farklı bir muhtevaya sahiptir.

Yuhanna İncili, sinoptik İncillerden (Markus, Matta ve Luka) oldukça farklı bir İsa portresi çizmektedir. Sinoptiklerde İsa sık sık çeşitli dinî kıssalar anlatan ve vecizeli özdeyişlerde bulunan hikmetli bir zat gi-

bi sunulurken Yuhanna'da monolog tarzında oldukça uzun konuşmalar yapan bir eğitimci gibi takdim edilmektedir. Yine Sinoptiklerde İsa, Tanrı'nın egemenliğinden bahsederken Yuhanna'da çoğunlukla kendi şahsından ve Baba Tanrı ile ilişkisinden bahsedilmektedir. Yine sinoptiklerde çeşitli iyileştirme ve kötü ruhları kovma eylemlerinde bulunurken Yuhanna'da sadece kendi otoritesine yönelik "alametler/işaretler" gösterdiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Yuhanna, İsa'nın vaftizini öngörmesine rağmen ondan bahsetmemektedir. İsa'nın çölde şeytan tarafından test edilmesiyle ilgili herhangi bir bilgi de verilmemektedir. Gettsemane ve son akşam yemeği olayları ise tamamıyla yeni bir format içinde okuyucuya sunulmaktadır.

Yuhanna İncili sinoptiklerle mukayese edildiğinde kronolojide de oldukça çelişikler bulunmaktadır. Örneğin sinoptiklerde tek bir Fısıh'tan bahsedilirken Yuhanna'da üç Fısıh yer almaktadır. Mabet olayının Markus İncilinde İsa'nın acı ve ıstırap çektiği hafta başı meydana geldiği nakledilirken Yuhanna'da bu olayın İsa'nın umumi vekilliğinin başında meydana geldiği ifade edilmektedir. Yine çarmıh hadisesinin sinoptik İncillerde Fısıh günü meydana geldiği ifade edilirken Yuhanna'da bu olayın Fısıh kuzusunun boğazlandığı Fısıh arifesi meydana geldiği belirtilmektedir. Sinoptiklerde İsa'nın kendi öğretisini halka tebliğ etmeye Yahya'nın tutuklanmasından sonra başladığı söylenirken Yuhanna'da İsa'nın daha Yahya aktif olarak öğretide bulunurken İsa'nın kendi öğretisini halka anlatmaya başladığı ileri sürülmektedir.

Yuhanna İncilinde anlatılan öyküler bu İncilin genel muhtevasına uygun bir şekilde dizayn edilerek okuyucuya sunulmaktadır: İsa'nın bir düğünde suyu şaraba çevirmesi (Yuhanna 2:1-11); İsa'nın bir kişinin Tanrı'nın egemenliğini tecrübe etmesi için ikinci defa yukarıdan yani ruhtan dünyaya gelmesi gerektiğini öğrettiği Nicodemus ile olan diyaloğu (Yuhanna 3:3-6); İsa'nın, kuyudan su çekmeye gelen ve sonsuza dek insanın susuzluğunu giderecek su olduğunu öğrenen Samiriyeli bir kadınla diyalogu (Yuhanna 4: 7-14). Bunların dışında Yuhanna sinoptik İncillerin İsa'sı ile hiçbir şekilde alakası olmayan birçok değişik konu ile ilgili uzun söylemlere yer vermektedir. Zira Yuhanna İncilinde İsa gezginci bir vaiz ve hikmet peygamberinden ziyade ilahî özeliğe sahip bilinçli bir Mesih olarak sunulmaktadır. Ayrıca Yuhanna'da İsa fakirlere, sakatlara ve dinsel olarak dışlanmış kişilere hemen hemen hiç ilgi göstermemektedir. Çünkü bu İncil de İsa'nın beşeriliği tamamen ihmal edil-

miş durumdadır. İşte bundan dolayıdır ki gelecek bölümlerde hakkında detaylı bilgi vereceğimiz tarihin İsa'sının ortaya konmasına yönelik araştırmalarda bu İncilin sunduğu bilgiler oldukça az kullanılmakta, hatta hemen hemen hiç kullanılmamaktadır.

B. Hz. İsa ve Mesajı

Eldeki mevcut kaynakların bize sunduğu bilgiler ışığı altında Hz. İsa'nın tarihsel yaşamını tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Ancak Hıristiyan kutsal kitabı olarak kabul edilen Yeni Ahit'in Hz. İsa hakkında sunduğu bilgileri bir araya getirdiğimizde onun kimliği ile ilgili şunları söyleyebiliriz: Hz. İsa, kral Herod'un ölüm tarihi olan MÖ 4 yıllarında Galile bölgesinin Nasıra kasabasında bakire Meryem'den dünyaya gelen Galileli bir Yahudi idi. Çocukluğunu ve gençliğini bu kasabada geçirmiş, MS 28 yıllarında Hz. Yahya tarafından Ürdün nehrinde vaftiz edilmiş, Yahya'nın şehit edilmesinden sonra yaklaşık otuz yaşlarında tebliğ faaliyetlerine başlamış ve nihayet MS 30 yılında Kudüs'teki kutsal mabette bazı olaylara ve karışıklıklara sebebiyet verdiği için dönemin Roma valisi tarafından kargaşa, anarşi ve isyan çıkarmakla suçlanarak çarmıh cezasına çarptırılmıştır. Kur'an-ı Kerim ise (4. Nisâ suresi 157-158'de) Hz. İsa'nın çarmıha gerilmekten mucizevi bir şekilde Allah tarafından kurtarıldığını ve daha sonra mahiyetini bilemeyeceğimiz bir şekilde onun öldüğünü (3. Âl-i İmrân, 54-55 ve 5. Mâide 116-118'de) vurgulamaktadır.

Bir İsrailoğulları peygamberi olan Hz. İsa, büyük şehirlerden ziyade genellikle köylerde, kasabalarda ve kırsal alanlarda vaazlar vererek bölge halkını "yaklaşan son" konusunda uyarmış ve onları bir olan Tanrı'ya iman ederek onun emir ve yasaklarına uymayı ifade eden Tanrı'nın egemenliğine katılmaya çağırmıştır (Matta 3:2). Gerçekte bu tebliğ Hz. Yahya tarafından daha öncesinde yapılmaktaydı ve bu sebeple Hz. İsa, Yahya tarafından vaftiz edilmişti. İlk İncil olarak kabul edilen Markus İncili, Hz. Yahya'nın dönemin idarecileri tarafından yakalanıp hapse atılmasından sonra İsa'nın Galile bölgesine giderek şu sözleriyle yukarıda ifade ettiğimiz Hz. Yahya'nın mesajlarını sürdüreceğini ifade etmiştir: "Zaman doldu. Tanrı'nın egemenliği yakındır. Günahlarınızdan vazgeçin ve bu mesaja inanın." (Markus 1:14-15). Görüldüğü üzere Hz. İsa, insanları günahlarından tövbe ederek Tanrı'nın emir ve nehiylerine uymak suretiyle onun egemenliğine hazır hâle gelmeye davet eden bir İsrailoğulları peygamberidir. Hatta Matta İncilinde Hz. İsa kendisinin sa-

dece Yahudilere gönderilmiş bir elçi olduğunu ifade ederek havarilerinden, Yahudiler dışındaki diğer milletlere öğretide bulunmamalarını istediğinin altı çizilmektedir. "Ben İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim." (Matta 15:24); "...diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin hiçbirine uğramayın. Bunun yerine sadece İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin." (Matta 10:5-6). Nitekim Kur'an-ı Kerim de Hz. İsa'nın kendi döneminde mevcut olan Tevrat'ın doğruluğunu tasdik etmek, daha önce Yahudilere haram kılınan şeylerin bazılarını onlara helal kılmak için Tanrı'dan insanlara bir mesaj getirdiğini söyleyerek insanları Tanrı'ya olan sorumluluklarının bilincine vardırıp kendisine iman etmeye çağırmıştır (3. Âl-i İmrân, 50).

Hayatı boyunca ifade ettiğimiz bu temel mesajı başta Yahudiler olmak üzere tüm insanlara sunmaya çalışan Hz. İsa, ölümünden sonra başta Hıristiyanlığın mimarı olarak kabul edilen Pavlus olmak üzere onun fikirleri doğrultusunda tesis edilen ilk Hıristiyan toplumu tarafından gökten yeryüzüne beşeri bir hayat sürmek ve sahip olduğu kurtarıcı özelliğiyle kendine inananları kurtarmak için gelen "Oğul Tanrı" olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu genel kanı etrafında da asli günah, insan neslinin suçluluğu, Yahudi tarihi boyunca bu günah ve suçluluğun ortadan kaldırılması için Tanrı tarafından çeşitli ilahî müdahalelerin olduğu, ancak bu müdahalelerin her seferinde başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Tanrı'nın kendiyle aynı cevhere sahip olan İsa'yı bakire Meryem aracılığıyla dünyaya gönderdiği, onun insanların günahlarına kefaret olarak çarmıhta canını verdiği, üçüncü günde ölümden dirildiği ve göklere yükseldiği gibi dogmalaştırılmış inanç esasları geliştirilerek günümüz Hıristiyanlığının temelleri atılmıştır. İşte İsa sonrası dönemde yaşanan tüm bu gelişmeler, bir İsrailoğulları peygamberi olan İsa'yı kendisine ibadet edilen tanrısal bir varlığa dönüştürmüştür. Çünkü yukarıda gördüğümüz üzere hayatı boyunca İsa insanları sadece ve sadece Tanrı'ya iman ederek onun buyruklarına teslim olmaya çağırırken İsa'nın tanrısallaştırmasına giden yolu hazırlayan ve bu şekilde de günümüz Hıristiyanlığının mimarı olan Pavlus ise insanları İsa'ya iman etmeye çağırmıştır. Yani Hz. İsa'nın mesajının temel vurgusu Tanrı ve onun iradesine teslimiyet iken Pavlus'un ve dolayısıyla onun fikirleri etrafında şekillenen günümüz Hıristiyanlığının misyonerlik faaliyetleri vasıtasıyla yaymaya çalıştığı mesajın temel vurgusu ise İsa'nın şahsında bedenleşen İlahî Oğul Rab Mesih'tir.

C. Pavlus ve Öğretisi

Hıristiyanlığın ilk önemli teoloğu ve şekillendiricisi olan Pavlus, yaklaşık olarak MS 10 yıllarında günümüz Türkiye sınırları içinde yer alan Tarsus'ta doğan ve aslen Yahudi olan bir Roma vatandaşıdır. Pavlus kendisini, "doğumunun sekizinci günü sünnet olan, İsrail soyundan, Benyamin kabilesinden özbeöz bir İbrani" olarak tanımlamıştır (Filipililer 3:5). Geleneksel olarak ilk eğitimini Tarsus'da alan Pavlus, Yeni Ahit yazarlarından Luka'ya göre yüksek din eğitimi almak için ailesi tarafından Kudüs'e gönderilir. Burada dönemin ünlü Yahudi bilgini Hillel'in torunu ve Ferisi mezhebinin önde gelen hocalarından Gamaliel'in öğrencisi olmuştur (Resullerin İşleri 22:3). Gamaliel'in yanında yetişen Pavlus, rivayete göre Ferisi cemaati içinde yüksek kurul toplantılarını izleyen ve alınan kararlarda etkili olan bir konuma gelmiştir (Resullerin İşleri 8:1; 26:10). Tarsuslu olan Pavlus'un Helenistik felsefe ve ölen-dirilen kurtarıcı tanrılar düşüncesini merkeze alan "sır dinleri" hakkında hatırı sayılır bilgilere sahip olması doğaldır.

Ferisi mezhebi içinde önemli bir konuma yükselen Pavlus, Şam yolunda geçirdiği vizyon sonucu İsa tarafından "milletler havarisi" olarak tayin edildiğini iddia etmeden önce Yahudi din adamlarının statükocu tutumlarına ve Ferisilerin aşırı kuralcılığına karşı çıkan İsa ve taraftarlarına karşı yürütülen aleyhte kampanyalara karışmıştır. Hıristiyan kaynaklarının bildirdiğine göre İsa sonrası dönemde onun yanlılarına zulmetme konusundaki tavrını sürdüren Pavlus, Şam ve civarındaki İsa yanlılarını tespit edip Kudüs'deki merkezi Yahudi otoritesine bildirmek için Şam'a bir yolculuk gerçekleştirir. Ancak Şam'a yaklaştığı sırada bir vizyon geçiren Pavlus'a, gökte gözüken İsa hitap eder ve onu, mesajı tüm uluslara yaymak üzere görevlendirir (Resullerin İşleri 26:16-18).

Pavlus'un Şam yolunda geçirdiği bu vizyon elçilik görevinin başlangıçıdır. Kendi ifadesiyle o ana kadar tanrısal yasaya bağlı sıkı bir Ferisi olan Pavlus, geçirdiği bu vizyonla "İsa Mesih'in peygamberi" olmuştur. Vizyon sonrası elçilik görevine başlayan Pavlus, öğretisini İsa'nın Rablığı etrafında "günah", "günahtan kurtulup özgürlüğe ulaşmak için 'fidye ödeme' (*redemption*); 'aklanma' (*justification*) ve 'uzlaşma' (*reconciliation*) kavramları üzerine oturtmuştur. Pavlus'a göre insan nesli Âdem'in Tanrı'ya itaatsizliğinden dolayı günaha düşmüş, özgürlüğünü kaybetmiş ve ölüme mahkûm olmuştur. Pavlus'un geliştirdiği teolojiye göre Tanrı,

Âdem'i ve eşini yaratmış ve onlarla bir sözleşme yaparak bazı eylemleri yapıp bazılarını da yapmamak üzere onlardan söz almıştır. Ancak Âdem ve eşi yasak bir fiili işleyerek Tanrı ile yapılan bu ahdi bozmuştur. Tanrı bozulan bu ahdi yenilemek için Âdem sonrası dönemde çeşitli peygamberler göndermiş ve onlara insanların uyması gereken bazı yasalar vermiştir. Ancak insanoğlu verilen yasalara uyup uymama konusunda hür olduğu için yasaya uymamış ve günah çoğalmıştır. Bunun üzerine Tanrı, Musa'yı ve onunla birlikte oldukça kapsamlı bir yasayı göndermiştir. Ancak insanoğlu bu yasaya da uymamış ve dolayısıyla iyice günaha batmıştır. Nihayet Tanrı, oğlu İsa Mesih'i yeryüzüne göndermiş ve onun günaha fidye olarak çarmıhta kanını dökmesine razı olarak insanoğlunu günahtan kurtarmış ve böylece Âdem ile bozulan ahdi tekrar yenilemiştir. Bu öğretiye göre İsa'nın çarmıhta ölümü insanlığın günahtan kurtuluşu, özgürlüğü ve ebedi yaşamı kazanması için bir fidye olmuştur. Bu durumu Pavlus Romalılara mektubunda şu şekilde ifade etmektedir:

> Tanrı'nın bağışı, o tek adamın günahının sonucu gibi değildir. Tek bir suçtan sonra verilen yargı mahkûmiyet getirdi; ama birçok suçlardan sonra verilen armağan aklanmayı sağladı. Çünkü ölüm tek adamın suçu yüzünden, o tek adam aracılığıyla egemenlik sürdüyse Tanrı'nın bol lütfunu ve aklanma bağışını alanların, tek bir adam, yani İsa Mesih sayesinde yaşamda egemenlik sürecekleri çok daha kesindir (Romalılar 5: 16-18).
>
> ...Mesih ölümü olanların ilk örneği olarak ölümden dirilmiştir. Ölüm bir insan aracılığıyla geldiğine göre ölümden diriliş de bir insan aracılığıyla gelir. Herkes nasıl Âdem'de ölüyorsa herkes Mesih'te yaşama kavuşacak (I. Korintliler 15: 20-22).

Görüldüğü üzere Pavlus'un öğretisinin merkezini Mesih-merkezlilik (kristosentrizm) teşkil etmektedir. Bu öğretiye göre İsa Mesih, tanrısal oğlun insanoğlunun kurtuluşu için bedenleşmiş hâlidir. Onun çarmıha gerildikten üç gün sonra ölümden dirilmesi ve göğe yükselmesi onun ölüme ve günaha galip geldiğinin ispatıdır. İsa'ya inananlar da aynı şekilde günaha ve ölüme galip geleceklerdir. Bu yüzden Pavlus'a göre Tanrı'nın mükâfatını kazanmak için artık Yahudi yasasına uymak gereksizdir. Çünkü Mesihi kabul etme ve ona iman etme, Tanrı rızasını kazanmanın en doğru yoludur. Mesih'e inananlar Tevrat'ın emirlerine uyup uymadıklarına bakılmaksızın Tanrı katında salih kimseler sayılacaktır.[1]

[1] Bkz. Romalılar 3: 19-22, 5:11, 6:23, 7:6.

Âdem'in işlediği ilk günah veya diğer bir tabirle asli günah, bu günahtan kurtulup özgürleşmek için İsa'nın fidye olarak çarmıhta kanının dökülmesi, kutsal yasayla değil, Mesih İsa'ya imanla aklanma ve bu şekilde Tanrı ile barışma/uzlaşma doktrinleri üzerine öğretisini şekillendiren Pavlus, bu öğretiyi yaymak için Antakya'dan başlamak üzere Anadolu, Yunanistan ve Makedonya bölgelerine çeşitli misyon seyahatleri düzenlemiş ve gittiği yerlerde Hıristiyan kiliseleri tesis etmiştir. Onun bu seyahatlerini ve bu seyahatler esnasında çeşitli topluluklara gönderdiği mektuplarını konu alan yazılar, yukarıda ifade ettiğimiz gibi günümüz Yeni Ahit metinler arasında çok önemli bir yer tutmaktadır.

Pavlus, yoğun misyonerlik faaliyetleriyle Roma vatandaşları arasında gittikçe artan sayıda insanı cezbetmeyi başarır. Onun bu başarısı Roma idarecilerini rahatsız eder. Ayrıca Pavlus, Yahudi yasasına karşı takındığı olumsuz tutumdan dolayı Yahudi dinî liderleri tarafından da şiddetli şekilde eleştirilmekteydi. Hem Yahudi dinî otoritelerinin hem de taraftar toplamada gösterdiği üstün başarıdan dolayı Roma idarecilerinin tepkilerini üzerine çeken Pavlus, MS 57 yıllarında Kudüs'te bulunduğu bir sırada, Yahudiler tarafından linç edilmek üzereyken Romalı idareciler tarafından kurtarılır ve tutuklanarak yargılanmak üzere Roma'ya gönderilir (Resullerin İşleri 21:27-40). Burada bir müddet hapis yattıktan sonra devletin asayiş ve huzurunu bozma suçlamasıyla idam edilir.

D. Hıristiyanlığın Yayılışı ve Erken Dönem Hıristiyanlığı

Günümüz Hıristiyanlığı kurumsallaşma sürecinde Yahudi, Yunan, Roma ve diğer dinsel düşünce dünyalarından büyük oranda etkilenmiştir. Örneğin şu üç temel geleneksel Yahudi dünya görüşü şekil değiştirerek Hıristiyanlığa taşınmıştır: 1) Yahudilikte Tanrı ile yapılan ahdin sembolü olarak kabul edilen sünnet olma ritüeli, Tanrı ile yapılan yeni ahdin sembolü olarak kabul edilen vaftizle yer değiştirmiştir. 2) Tanrı'nın dünyayı yaratması esnasında dinlendiği yedinci günü sembolize eden haftalık Yahudi toplanma günü olan cumartesi günü, İsa'nın ölümden dirildiği gün anısına kutlanan pazar günü ile yer değiştirmiştir. 3) Yahudi kutsal kitapları Hıristiyanlar tarafından da kutsal ve önemli kabul edilmiş ancak bu yapılırken onlar Hıristiyanların bakış açılarına göre yeniden yorumlanmıştır.

Yunan ve Roma inançları da Hıristiyanlığın gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Zira bazı pagan/putperest Roma inançları da kurumsallaşması sürecinde Hıristiyanlığa taşınmıştır. Örneğin, Mısır tanrıçası İzis'in mucizevi şekilde oğlu Horus'u emzirmesini tasvir eden harfler, Bakire Meryem'in bebek İsa'yı emzirişini betimleyen resimlere; Mitra'nın, Oziris'in, Adonis'in ve Dionysos'un doğum günü olarak kutlanan 25 Aralık, İsa'nın doğum gününe; pagan inancında güneşin övüldüğü gün olan pazar, İsa'nın anıldığı kutsal güne dönüştürülmüştür. Bu fikirler yanında Hıristiyan düşünürler Yunan kültüründen kendi fikirlerini savunma ve felsefi fikirleri ifade etme yöntemlerini öğrenmişlerdir. Hıristiyanlar Kilise örgütlenmesi ve idaresi konusunda da Roma devlet idaresinden etkilenmişlerdir.

Hıristiyanlığın gelişmesi ve yayılması sürecine baktığımızda ilk yüzyılların oldukça kritik bir öneme sahip olduğunu görürüz. Zira bu yüzyıllarda Hıristiyanlar, Roma yönetimi tarafından devamlı surette baskı ve zulüm gördüğü için bu dönemde Hıristiyanlık âdeta hayatta kalma mücadelesi vermiştir. Hıristiyanlar, Roma idarecileri tarafından gizlice gayri ahlaki ayinler yapmakla, küçük çocukları katletmekle, yakın akraba zinası işlemekle ve yamyamlıkla suçlanarak devamlı surette baskı ve zulüm görmüştür. Örneğin Roma imparatoru Neron'un (MS 57-68) Hıristiyan kurbanları kanlı Roma arenalarında canlı canlı aslanların önüne attığından bahsedilir. Decius (MS 240-251) ve Diocletian (284-305) gibi Roma imparatorları da Hıristiyanları yok etmek için onlara karşı oldukça acımasızca davranmıştır.

4. yüzyılın başlarında bu baskı ve zulümlerden kendini yavaş yavaş kurtarmaya başlayan Hıristiyanlık, 4. yüzyılın ikinci yarısından sonra Roma imparatorluğunun yegâne meşru dini konumuna gelmiştir. Bu gelişmede iki imparatorun çok büyük katkısı olmuştur. Bunlardan biri 313 Milan fermanıyla Hıristiyanlığı koruma altına alan Constantin ve onun ortağı Licinus, diğeri ise 395 yılında Hıristiyanlık dışındaki tüm inançları yasaklayarak Hıristiyanlığı Roma'nın tek resmî dini hâline getiren Theodosius'tur. Bu şekilde Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunun tek meşru ve resmî dini olmasından sonra imparatorluğun siyasi ve askerî desteğini de arkasına alan Kilise, Hıristiyan olmayanları Hıristiyanlaştırarak egemenlik alanını genişletmek için Hıristiyan olmayan halklara yönelik her türlü baskı ve zulmü yapmaktan geri durmamıştır. Zira bu dönemde, Kiliseden ayrılmaları engellemek için ayrılıkçılara ve hizipçilere karşı ge-

liştirilen "kilise dışında kurtuluş yoktur" (*Extra Ecclesiam Nulla Salus*) dogmasının alanı sadece heretik ve hizipçi Hıristiyanları değil, aynı zamanda Hıristiyanlık dışındaki tüm dinsel geleneklerin taraftarlarını da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Kanaatimizce bu gelişmede siyasi etkenler de önemli rol oynamıştır. Zira diğer din mensuplarının Hıristiyan olmaksızın kesinlikle kurtuluşa eremeyecekleri ileri sürülerek onların her türlü vasıta kullanılarak Hıristiyan yapılması gündeme gelmiştir. Onların bu şekilde Hıristiyan yapılmasıyla da Roma kültür ve medeniyetinin tüm dünyaya yayılması söz konusu olacaktır. Dışlayıcı tutum içinde yayılmasını sürdüren Hıristiyanlık, Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlarda çok kısa bir sürede yayılmış, ancak 7. yüzyılda İslam'ın ortaya çıkmasıyla yayılma alanını Avrupa, Afrika ve Asya'ya çevirmiştir.

MS 5-8 yüzyıllar arasında Hıristiyanlık, Fransa, İngiltere, İrlanda ve İskoçya'ya nüfuz etmiştir. Charlemagne'nin gayretleri sayesinde 10. yüzyılın sonlarına doğru Almanya da Hıristiyanlaştırılmıştır. 10 ve 11. yüzyıllar arasında Hıristiyanlık Norveç, İsveç ve Danimarka'da da yayılmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Estonya ve Litvanya da Hıristiyanlaştırılmıştır. Yine 13. yüzyılda Hıristiyanlık Finlandiya'yı da hâkimiyeti altına almıştır. Batı Avrupa ülkelerinde yayılan Hıristiyanlık merkezi Roma piskoposluğu olan Latin Hıristiyanlığıdır. Bunun karşısında merkezi İstanbul patrikliği olan doğu Hıristiyanlığı ise doğu ve orta Avrupa'da yayılma alanı bulmuştur. 10. yüzyılda Thesalonica'dan Cyril ve Methodius adlı iki kardeş İstanbul patriği tarafından Hıristiyanlığı Slavlar arasında yaymak üzere Bulgaristan ve Sırbistan'a gönderilir. 10. yüzyılda Bizans Hıristiyanlığı Kiev'e ve Rusya'nın diğer bölgelerine nüfuz eder.

E. Erken Dönem Hıristiyanlığı Bünyesinde Yaşanan İç Çatışmalar ve Bölünmeler

Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunun resmî dini olmasından önce başlayan iç çekişmeler, doktrinel kavgalar ve belli başlı merkezler arasındaki güç mücadeleleri, 313 Milan fermanından sonra doruk noktasına ulaşmıştır. Öyle ki yaşanan bu iç çekişme ve kavgalar Roma imparatorlarının Hıristiyanlara yönelik baskı ve zulüm dönemlerinde bile görülmedik ölçüde Hıristiyanlığın varlığını tehdit etme noktasına gelmiştir. Ana gövde Hıristiyanlık tarafından heretik/sapkın olarak kabul edilen birçok dinsel hareket ortaya çıktı. Heretik olarak kabul edilen akımların başında MS 2. yüzyılın ikinci yarısında Sinoplu Marcion'un gö-

rüşleri doğrultusunda şekillenen gnostik karakterli *Marsionizm* hareketi gelmektedir. Bu hareketin temel öğretisine göre İsa Mesih tarafından öğretilen Yeni Ahit'in tanrısı Sevgi Tanrısı'dır. Buna karşın Eski Ahit'in tanrısı ise Kutsal Yasa'yı yaratan acımasız ve merhametsiz bir tanrıdır. Eski Ahit Tanrısı'nın bu özelliğinden dolayı Marcion Eski Ahit'i tümden reddetmiş ve sadece Luka İncili ve Pavlus'un on mektubunu Hıristiyanların kutsal kitabı olarak kabul etmiştir. Bir diğer önemli heretik akım da MS 255-336 yılları arasında yaşayan ve 319 yılında İskenderiye bölgesinde görüşlerini dillendirmeye başlayan rahip Arius'un görüşleri etrafında şekillenen *Arianizm*'dir. Bu akım, ana gövde Hıristiyanlığın Baba ile aynı tanrısal cevhere sahip ilahî Oğul İsa anlayışına karşı İsa'nın Tanrı tarafından yaratılmış çok özel bir varlık olduğunu ve onun Tanrı ile olan özel ilişkisinden dolayı Tanrı tarafından oğul olarak kabul edildiğini savunmuştur. Arius, 325 İznik konsilinde bu görüşlerinden dolayı heretik kabul edilerek aforoz edilmiştir. Böylesi heretik akımların artması Kiliseyi temel inanç esaslarını ifade eden resmî bir kredo/inanç bildirgesi formüle etmeye ve belli yazıları otantik kutsal yazılar olarak tespit etmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda sayısız İncil arasından dört tanesi otantik kabul edilerek kutsal kitap külliyatı içine alınmış diğerleri ise apokrif kabul edilerek dışlanmıştır. Yine 325 İznik konsilinde Hıristiyanlar arasında inanç birliğini sağlamak için kaynaklara "İznik kredosu" olarak geçen bir inanç bildirgesi formüle edilerek resmen kabul edilmiştir.

4. yüzyılda Roma imparatorluğunun doğu ve batı diye ikiye bölünmesi, Hıristiyanlığın yönetiminde güç mücadelelerinin ve rekabetlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Latince'nin hâkim dil olduğu Roma, batı kısmın merkezi olarak kabul edilirken Yunanca'nın hâkim dil olduğu İstanbul (Constantinople) ise doğu kısmın merkezi idi. Bundan dolayı bu iki merkezdeki Hıristiyan kuruluşlar yani Roma ve İstanbul piskoposlukları liderlik konusunda birbirleriyle rekabet hâlindeydi. Bu konu 381 İstanbul konsilinde beş önemli –Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs– kilise merkezi veya diğer bir deyimle patriyarklık olduğu kabul edilerek çözüme kavuşturulmuştur. Ancak bu çözüm geçici olmuş ve toplanan diğer konsillerde alınan çeşitli kararlar Hıristiyanlığın parçalanmasını hızlandırmıştır. Bu çerçevede Hıristiyanlık bünyesinde ilk önemli çatlak 5. ve 6. yüzyıllarda olmuştur. Bu yüzyıllarda İstanbul patrikliği tarafından idare edilmek istemeyen Nesturi, Ermeni, Yakubi kilisesi olarak bilinen Suriye, Etiyopya ve Koptik Kilisesi olarak da bilinen Mısır ve Hint kiliseleri diğer Hıristiyan kiliselerinden ayrılarak kendilerini

bağımsız kiliseler olarak ilan etmiştir. Hıristiyanlık bünyesinde yaşanan bu bölünmeye rağmen en büyük ayrılık 1054'te Roma ile İstanbul kiliselerinin birbirinden ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Kaynaklarda büyük skizma/bölünme olarak yansıyan bu olayla birlikte Roma imparatorluğunun batısında kalan kiliseler "Roma Katolik Kiliseleri" olarak nitelenirken Bizans İmparatorluğu olarak bilinen doğu kısmında kalan kiliseler "Doğu Ortodoks Kiliseleri" olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Roma Katolik kiliseleri, papanın idaresi altında güçlü bir merkezilik arz ederken, doğulu Ortodoks kiliselerinin her biri idari olarak bağımsızdı ve her kilise kendi patriği tarafından idare ediliyordu. İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs patriklikleri Roma patrikliğinin başı olan papayı üstünkörü bir şekilde "eşitler arasında birinci" olarak kabul etmekteydi.

Günümüzde Doğu Ortodoks Kiliseleri dört eski patrikliği (İstanbul/Fener, İskenderiye, Antakya ve Kudüs) kapsamaktadır. Son dönemlerde buna Moskova, Sırp, Romanya ve Bulgaristan patrikleri de eklenmiştir. Ayrıca bu birlik içerisinde bağımsız Yunanistan, Kıbrıs, Gürcistan, Arnavutluk, Finlandiya ve Polonya Kiliseleri de yer almaktadır.

Doğu Ortodoks Kiliseleri bünyesinde 6. yüzyılda yaşanan gelişmeler 'Uniates' adı verilen Doğulu Katolik Kiliselerinin birlikten ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Bu kiliseler, ibadet ve liturji konusunda kendi geleneksel uygulamalarını koruyarak Roma Katolik Kilisesine katılmıştır.

F. Hıristiyan İnanç Esasları

Bilindiği üzere kredolar ya da inanç bildirgeleri kişisel iman ikrarı tarzında düzenlenmiş resmî inanç doktrinlerinin özetidir. Hıristiyanlık tarihine baktığımızda bir dizi kredonun varlığını görürüz. Ancak bunlardan iki tanesi –Havariler ve İznik-Kadıköy Kredoları– Hıristiyanlar için son derece önemlidir. Her pazar günü milyonlarca Hıristiyan bu inanç akidelerini kiliselerde ezbere okumaktadır.

Havariler Akidesi

Her şeye gücü yeten Baba Tanrı'ya inanıyoruz,

O göklerin ve yerin yaratıcısıdır;

Onun biricik oğlu ve Rabbimiz İsa Mesih'e de iman ediyoruz,

O kutsal ruh tarafından gebe bırakılmış,

Bakire Meryem'den doğmuştur

Pontus Pilate'nin yönetimi altında acı ve ıstırap çekmiş,

Çarmıha gerilmiş, ölmüş ve gömülmüştür.

Cehenneme indi ve oraya galip geldi

Üçüncü günde ölümden dirildi ve göğe yükseldi

Her şeye gücü yeten Baba Tanrı'nın sağ yanında

Ölüleri ve dirileri yargılamak için tekrar gelecek

Kutsal Ruha, Kutsal Katolik Kilisesine, azizlerin iştirakine, günahların affına, ölümden dirilmeye ve ebedi yaşama inanıyorum.

İznik Akidesi

Her şeye gücü yeten ve tek olan Baba Tanrı'ya inanıyoruz,

O göklerin, yerin ve bu ikisi arasında bulunan görünür-görünmez her şeyin yaratıcısıdır.

Tek rab olan İsa Mesih'e de inanıyoruz

O Tanrı'nın biricik oğludur, ezeli olarak Tanrı'dan sudur etmiştir.

O Tanrı'dan Tanrı, ışıktan ışık ve hakiki Tanrı'dan hakiki Tanrı'dır.

O yaratılmamıştır, doğrudan Tanrı'dan meydana gelmiş ve onunla aynı cevhere sahiptir.

Onun sayesinde her şey yaratılmıştır

Bizim ve bizim günahlarımız için gökten yeryüzüne inmiştir

Kutsal Ruhun kuvvetiyle bakire Meryem'den beden almış ve beşer olmuştur.

Bizim için Pontus Pilate'nin idaresi altında çarmıha gerilmiştir

Acı çekmiş, ölmüş ve gömülmüştür

Kutsal kitaplara göre üçüncü günde ölümden dirilmiş ve göğe yükselmiştir.

Baba'nın sağ yanında oturmaktadır.

Yaşayanları ve ölenleri yargılamak için muzaffer bir şekilde tekrar gelecektir.

Onun krallığının sonu yoktur.

Baba'dan ve Oğul'dan sudur eden yaşamın vericisi olan Rab Kutsal Ruha inanıyoruz.

Baba ve Oğul ile birlikte ona da tazim ve ibadette bulunulmaktadır.

O, peygamberler aracılığıyla konuşur

Tek bir kutsal Katolik ve apostolik Kiliseye inanıyoruz.

Günahların affı için tek bir vaftizi kabul ediyoruz.

Ölülerin dirileceğini ve ahiret hayatının geleceğini bekliyoruz.

Bu iki inanç akidesi incelendiğinde onların şu üç önemli temel Hıristiyan inancını/dogmasını barındırdığı dikkati çeker:

a. Teslis

Hıristiyanlar, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adı altında "üç kişilikte tek bir Tanrı"nın varlığını tasdik ederler. Hıristiyan inancına göre Baba, kâinatı yaratmıştır; Tanrı'nın inkarnasyonu olan Oğul, günahın gücünden/esaretinden insanlığı kurtarmak üzere bedenleşmiş, kendini çarmıhta feda etmiştir; Kutsal Ruh ise ilahî sevgiyi insanın kalbine ve gönlüne vermektedir.

'Üçlükte birlik' veya 'birlikte üçlük' şeklinde ifade edilen bu doktrinin akılla kavranabilecek bir şey olmadığı ancak imanla idrak edilebileceği zaman zaman ileri sürülür. Dahası, Hıristiyan teologları onun "ilahî bir sır/gizem" olduğunu ve ona olduğu gibi iman edilmesi gerektiğini savunurlar. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlüsü şeklinde formüle edilen bu doktrin Matta İncili 28:19'da yer alan ve İsa'nın ölümden dirildikten sonra Celile bölgesinde taraftarlarına görünerek onları, mesajını tüm uluslara yaymakla görevlendirdiği pasajda geçer: "İsa yanlarına geldi ve onlara şöyle dedi: Gökte ve yeryüzünde bütün hâkimiyet bana verildi. Şimdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edinin, onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismiyle vaftiz eyleyin. Size emrettiğim her şeyi onlara öğretin..." Bu formül Matta İncili dışında Pavlus'un Korintliler'e ikinci mektubunda da geçmektedir:

"Rab İsa Mesih'in lütfu, Tanrı sevgisi ve Kutsal Ruh'un paydaşlığı hepinizle birlikte olsun" (II. Korintliler 13:14). "Tanrı, üç şahısta tek bir tabiata/cevhere sahiptir (*God is una substantia, one being or nature, et tres personae, three persons*)" şeklinde Batı'da standartlaşan terminoloji 3. yüzyılın başlarında yaşayan ünlü Kilise Babası Tertullian'a kadar geri götürülmektedir. 325 İznik ve 381 İstanbul konsillerinde bu doktrin, Kilisenin resmî inanç öğretisi olarak kabul edilerek dogmalaştırılmıştır.

b. İnkarnasyon/Hulul ya da Tenleşme

Bu doktrin Tanrı'nın İsa Mesih'te bedenleşerek yeryüzünde beşer hayatı yaşamasını ifade etmektedir. Hıristiyanlara göre İsa, sadece bir peygamber veya öğretmen değil aynı zamanda hem hakiki olarak beşer hem de aynı zamanda ilahî olan Tanrı'nın biricik oğludur. Böylece İsa, ilahiliği bağlamında Tanrı ile; beşeriliği bağlamında ise insanlıkla özdeşleştirilmektedir. İmparator Konstantin'in 313 Milan fermanıyla Hıristiyanlığı koruma altına almasından sonra, imparatorlukta tesis edilen barış tek bir birleştirici Hıristiyan inancının gerekliliğini zorunlu kılmıştı. Bunun üzerine Konstantin 325 yılında "kilisenin ve imparatorluğun düzenini sağlam temellere oturtmak için" İznik Konsilini toplamış ve ilk defa bu konsilde Kilise, İsa'yı Tanrı'nın bedenleşmiş oğlu olarak ilan etmek için resmî olarak Yunan kültüründen *ousia* terimini almıştır. Buna göre İsa, Baba ile aynı cevhere sahip olarak görülmüştür (*Jesus was homoousios toi patri*). Böylece, İncillerde İsa için kullanılan mecazi ifadeler teolojik amaçlar için kullanılarak sonunda felsefi tanımlarla şekillendirilmeye başlamıştır. Sonuçta da mecazi anlamda Tanrı oğlu olan İsa, Kutsal Teslisin ikinci şahsı olan metafizik anlamda Tanrı'nın oğlu konumuna getirilmiştir. İznik konsilinde Kilise tarafından resmî olarak onaylanan bu inanca göre İsa bir beşerî hayat yaşayan ezelî-ilahî oğul ve bir Logos'tur (kelam). O, hem bütünüyle ilahî, hem de bütünüyle beşerî bir tabiata sahiptir. Bu inanç esasına dayanan geleneksel Hıristiyan inancı bir dogma hâlini almış ve çeşitli şekillerde hem fertler hem de resmî kilise organlarınca ifade edilmiş ve hâlen de ifade edilmeye devam etmektedir.

Bununla birlikte bazı Hıristiyan teologları şu üç nedenden yola çıkarak İsa'nın Tanrı ile aynı cevhere sahip bir varlık olduğunu yeniden değerlendirerek inkarnasyon doktrininin literal olarak değil mecazi olarak anlaşılması gerektiğinin altını çizmektedir.

1. Son dönemlerde yapılan araştırmalara baktığımızda İsa'nın kendisinin "Tanrı veya Kutsal teslisin ikinci şahsı olan Tanrı'nın oğlu" olduğunu öğretmediğini, aksine onun devamlı surette kendinin bir 'insanoğlu' olduğunu insanlara öğrettiğini görmekteyiz. Hatta Markus 10:18'e göre İsa, Tanrı'dan başka bir varlığa ilahîlik atfetmeyi küfür olarak telakki etmektedir.

2. Hıristiyan yetkililer ve teologlar, İsa'nın hem tam bir tanrı hem de tam bir beşer olduğu şeklindeki geleneksel Hıristiyan dogmasını anlaşılabilir bir şekilde izah edememektedirler. Şu sorular hâlâ insanların zihinlerini kurcalamayı sürdürmektedir: "İsa aynı zamanda nasıl ilahî olarak her şeye gücü yeten (*kâdir-i mutlak*) ve beşerî olarak zayıf ve zavallı, ilahî olarak her şeyi bilen ve beşerî olarak cahil; ilahî olarak ebedi, sonsuz, evrenin kendi-kendini var eden yaratıcısı ve beşerî olarak geçici, sonlu ve başkasına bağımlı bir varlık olabilir?

3. İnkarnasyon doktrininin literal olarak anlaşılması Hıristiyanların diğer dinsel geleneklerle ve onların mensupları ile olan ilişkilerine tamir edilemez zararlar vermektedir. Zira İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve dolayısıyla da tanrı olarak kabul edilmesi Hıristiyanlığın bizzat Tanrı'nın kendisi tarafından kurulmuş bir din olduğunu ve dolayısıyla da onun diğer dinlerden daha üstün olduğunu ima etmektedir. Bu ve benzeri argümanlardan hareketle günümüzdeki bazı önemli muhafazakâr ve liberal Hıristiyan ilahiyatçılar, bizzat İsa'nın kendi ifadelerine dolayısıyla da İncillere dayanılarak inkarnasyon doktrinin savunulamayacağını ifade etmektedir.

c. Kefaret (Atonement) Öğretisi

Hıristiyan inancına göre insanlığın babası olan Âdem, Tanrı ile yaptığı ahdi bozmuş ve itaatsizliğiyle Tanrı ile insanlığın arasını açmış, diğer bir deyimle insanlığı Tanrı'ya yabancılaştırmıştır. İsa ise kanıyla Âdem'in Tanrı'ya itaatsizliğinin bedelini ödemiş ve bu şekilde Tanrı ile insanlığın uzlaşmasını sağlamıştır. İsa'nın üçüncü günde ölümden dirilmesi bu evrensel kefaretin ve ölüme galip gelmenin delilidir. İsa'ya inananlar artık ondan yabancılaşmamakta, bilakis onun çocukları olmaktadır. Geleneksel Hıristiyan kefaret doktrinine göre İsa Mesih gönüllü olarak çarmıhta tüm insanların günahlarına kefaret olarak kanını akıtmış ve bu şekilde de insanoğlu ile Tanrı arasında Âdem'in günahı sonucu meydana gelen kopmayı düzelterek Tanrı ile insanoğlu arasındaki ilişkiyi yeniden tesis etmiş ve bu şekilde de Tanrı ile günahkâr insan nesli arasındaki uzlaşmayı sağlamıştır.

Tıpkı inkarnasyon doktrini gibi günümüzün liberal düşünceli bazı Hıristiyan ilahiyatçıları, insanoğlunun Âdem'den dolayı günahkâr olduğu ve Tanrı'nın azabına mahkûm olduğunu ancak İsa'nın çarmıha gerilmesi sayesinde bu günahın affedildiği şeklindeki kefaret doktrinini dar kapsamlı bir doktrin olarak nitelendirerek kabul etmemektedir. Bu ilahiyatçılar kefaret doktrininin daha geniş anlamda "Tanrı ile doğru bir ilişki içine girmek" şeklinde anlaşılmasını savunmaktadırlar. Örneğin John Hick, dar anlamdaki kefaret doktrininin, "günahkârların adilane bir şekilde affedebilmesi için Tanrı'nın, Oğul Tanrı şahsında kendi kendini cezalandırdığı" anlamına geleceğini ve bu geleneksel kefaret anlayışının suçlunun yerine suçsuzu cezalandırmak suretiyle Tanrı'nın tatmin olduğu izlenimini veren dinî bir saçmalık olduğunu ileri sürmekte ve kefaret doktrininin literal olarak değil mecazi olarak anlaşılması gerektiğini teklif etmektedir.

G. Hıristiyan Sakramentleri/Gizemleri

Hıristiyanlar 'sakrament' adı altında bir dizi dinsel eylemle kendi kendilerini ifade etmeye çalışırlar. İnancın göstergesi olan bu sakramentler, kendileri vasıtasıyla ilahî rahmet ve lütfun arandığı ve bahşedildiği düzenli olarak yapılan ayinlerdir. Roma Katolik Kilisesi ve Doğu Ortodoks Kilisesi müntesipleri –vaftiz, konfirmasyon, tövbe/günah itirafı, evharist/kutsal komünyon, evlilik, rahip takdisi, ölüm esnasında hastayı son sağlama– adı altında yedi ritüeli sakrament olarak kabul ederken, Protestan Kiliselerin müntesipleri genel olarak sadece vaftiz ve evharisti/kutsal konünyonu sakrament olarak kabul etmektedir.

a. Vaftiz

Suya dalma veya vücudun belirli kısımlarını yıkamak suretiyle yapılan vaftiz sakramenti, Hıristiyan imanını kabulün ilk aşaması olarak kabul edilmektedir/benimsenmektedir. Bazı Protestan gruplar adayın ergenlik çağına geldikten sonra vaftiz edilmesini öngörmesine rağmen Hıristiyan Kiliselerinin çoğu adayı bebeklik döneminde vaftiz etmektedir.

b. Konfirmasyon

Vaftizle Hıristiyan olan kişilere Kutsal Ruhun inayetinin verilmesi sakramentidir. Doğu Ortodoks Kiliseleri bu sakramenti, bebeklerin vaf-

tizinden hemen sonra uygularken, Roma Katolikleri çocukların yedi-on dört yaşları arasında uygulamaktadır. Bu sakramentin alınması esnasında adaylar, vaftizleri sırasında din adına verdikleri sözleri yeniler; bu esnada ellerini onların üzerine doğru uzatan rahipler de onlara dua eder.

c. Tövbe/Günah İtirafı

Kişinin işlediği günah veya hatasını kilisede itiraf etmesi ve rahibin de Baba, Oğul, Kutsal Ruh adına söz konusu günah veya hatayı bağışlaması sakramentidir.

d. Evharist/Komünyon

İsa'nın çarmıha gerilmeden önce havarileriyle yediği son akşam yemeği anısına icra edilen bu sakrament, yukarıda da ifade edildiği gibi tüm Katolik, Ortodoks ve Protestan Hıristiyanlarca düzenli olarak pazar günleri yapılmaktadır. 'Kutsal Komünyon', 'Mass', 'Rabbin Son Akşam Yemeği' ve 'Ekmek ve Şarap Ayini' olarak da bilinen bu ayine iştirak eden Hıristiyanlar, İsa'nın bedenini ve kanını temsil eden ekmek ve şaraba hissedar olur ve böylece Rab İsa Mesih ile bütünleşirler.

e. Evlilik

Evlenecek çift için bazı özel duaların yapıldığı bir ayindir. Bu sakramentin alınmasında mahalli geleneklerden dolayı kiliseden kiliseye farklılık vardır. Ancak tüm kiliselerde bu sakramentin temel amacı evlenecek erkek ve kadını takdis etmektir.

f. Rahip Takdisi

Din adamlarının rahip olarak atanma seremonisidir. Bu ayin esnasında rahip olarak atanacak kişi hayatını Hıristiyan topluluğuna atamayı vaad eder.

g. Hastayı Yağlama

Roma Katoliklerince ölümü kaçınılmaz olan hastalara uygulanmaktadır. Doğu Ortodokslarınca ise hastayı rahatlatmak ve iyileştirmek için ge-

rekli olduğu her durumda uygulanmaktadır. Bu sakramentin uygulanması esnasında toplu veya özel ayinlerle dualar eşliğinde hastaya yağ sürülür.

Teolojik ve kilise idaresi konularında Katolik ve Ortodokslar gibi yeknesak görüşe sahip olmayan Protestanlar yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu sakramentlerden sadece ikisini –vaftiz ve evharistiyı/komünyonu– kabul etmektedir. Çünkü onlara göre İsa Mesih sadece bu iki sakramenti tesis etmiştir.

H. Hıristiyan Uygulamaları ve Liturjik Takvim

Doğu Ortodoks, Roma Katolik ve Anglikan Kiliseleri litürjik festivallerle eş zamanlı olarak İsa'nın annesi Meryem, Meryem'in kocası Yusuf, büyük melekler ve havariler anısına kutlanan aziz yortularını da kutlamaktadır. Bunlara ilaveten yardım için kendilerine dua edenler adına Tanrı'ya şefaatçi olan sayısız azizle ilgili kutlamalar da mevcuttur. Ancak, Doğu Ortodoks, Roma Katolik ve Anglikanların kabul ettiği azizler listesi birbirlerinden oldukça farklılık göstermektedir. Pek çok Protestan Kilisesi herhangi bir şekilde azizlere tazimde bulunmayı teolojik zeminde reddetmektedir. Onlar azizlere tazim yerine Martin Luther'in Wittenberg Kilisesinin kapısına 95 maddelik bildirgesini astığı 31 Ekim öncesi pazar gününü 'Reform Pazarı' olarak kutlamaktadır.

Hıristiyanların kutladıkları en önemli dinsel/liturjik festival kristmas/noel ve easter/paskalyadır. Noel olarak da bilinen Kristmas 25 Aralıkta İsa'nın doğumu anısına kutlanmaktadır. Kristmas öncesi gerekli hazırlıkların yapıldığı döneme 'Advent' denir. Dinsel yılın başlangıcını gösteren Advent, Kristmastan dört pazar önce başlar. Kristmas sonrası 6 Ocak'ta İsa'nın inançsızlara görünmesi/tezahürü anısına Epifani bayramı kutlanmaktadır. Protestanlar bu günü kutlamazlar. Bu tezahürü hatırlamak için İsa'nın vaftizi ve bilge kişilerin doğduktan sonra Betlehem'de İsa'yı ziyaretleri kutlanır. Ancak Katolikler vaftizi, bilge kişilerin ziyaretinden ayırarak 13 Ocakta kutlamaktadır. Tüm Hıristiyanlar bu günleri kutlamaz. Doğu Ortodoks Kiliseleri 25 Aralıkta Kristması değil 6 Ocakta Epifaniyi kutlar. Yine Roma Katolik, Doğu Ortodoks, Anglikan ve Protestan Kiliseler Adventin uzunluğu konusunda farklı yaklaşımlara sahiptir. Bazıları yirmi iki, bazıları da yirmi sekiz gün olarak kabul etmektedir.

İsa'nın çarmıha gerildikten üç gün sonra ölümden dirilmesi anısına kutlanan Easter/Paskalya'nın kutlanma tarihi konusunda kiliseler arasında farklılıklar vardır. Çünkü Paskalya tarihi sabit değil değişkendir ve hem Gregoryan hem de Julian takvimine göre hesaplanmaktadır. Roma Katolik, Anglikan ve Protestanlar, Gregoryan takvimini takip ederek bu festivali 21 Mart'ı takip eden ilk tam ayın görünmesinden sonraki ilk pazar günü kutlarlar. Julian takvimini takıp eden Doğu Ortodokslar ise doğal olarak Paskalyayı diğerlerinden farklı bir tarihte –Gregoryan takvimine göre hesaplanan günden birkaç hafta sonra– kutlarlar.

Easter/Paskalya öncesi yapılan dinsel hazırlıklar konusunda da kiliseler arasında farklılıklar vardır. Roma Katolik, Doğu Ortodoks ve Anglikan Kiliseleri Lent olarak bilinen kırk günlük oruç ve dua ibadetinde bulunurlar. Ayrıca bu kiliseler Paskalyadan önceki haftayı 'kutsal hafta' olarak kabul eder. Ancak bu hazırlık döneminde dinsel uygulamaların metodu ve süresi konusunda kiliseler arasında farklılıklar vardır. Son yıllarda bazı Protestan kiliseler de Lenti uygulamaya başlamıştır.

Easter/Paskalya sonrasında İsa'nın göğe yükselişi anısına kutlanan Yükselme/Ascension günü ve Kutsal Ruh'un inişi anısına kutlanan Pentakost Pazarını Uniteryanlar ve bazı Protestan gruplar hariç tüm kiliseler kutlamaktadır.

Hıristiyan Festivalleri

Epifani	6 Ocak
Doğu Ortodoks Kristması/Noeli	7 Ocak
Kül Çarşambası	24 Şubat- 10 Mart
Easter/paskalya Pazarı	22 Mart- 25 Nisan
İsa'nın Göğe Yükseliş Günü	30 Nisan- 3 Haziran
Pentakost Pazarı/Beyaz Pazar	10 Mayıs- 13 Haziran
Advent	Kasım- Aralığın ilk Haftası
Kristmas/Noel	25 Aralık

Dua, Litürjik festivallere ilaveten Hıristiyanların en çok önem verdiği ibadettir. Kutsala yönelik hamd, şükür, rica, dilek ve yakarış olan dua Hıristiyanlar için bir kişiyi hoşnut eden bir eylem olarak görülmektedir. Hıristiyanlara göre o, yaşama ebedi bir bakış açısı kazandırmak için önemli bir fırsattır. Araştırmalar toplu ibadetlere katılmayan ve sakramentleri yerine getirmeyen Hıristiyanların bile duaya son derece

önem verdiğini göstermektedir. Hıristiyanlar, Pazar ayinlerinde ve yemek öncesi toplu olarak dua ettikleri gibi bireysel olarak da dua edebilirler. Hıristiyanlara göre duada dört önemli veçhe vardır: Tanrı ile konuşma, Tanrı'yı dinleme, Tanrı'nın varlığını tefekkür etme yani onun varlığının farkında olma ve toplumsallık.

Hıristiyanlar arasında en çok kullanılan dua, Matta İncili 6:9-13'te yer alan ve "Rab duası" olarak bilinen duadır:

Rab Duası

Göklerde olan Babamız adın yüceltilsin.

Hükümranlığın gelsin.

Göklerde olduğu gibi yeryüzünde de senin isteğin olsun.

Günlük ekmeğimizi bugün de bize ver.

Bize kötülük edenleri bağışladığımız gibi, sende bizim suçlarımızı bağışla.

Bizi günah işlemekten koru ve kötülüklerden kurtar/uzak tut (Amin).

2. Hıristiyanlıkta Temel Akımlar

Mehmet KATAR
Doç.Dr. • Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

A. Katolik Kilisesi

"Katolik" ifadesi, ilk defa Antakyalı Aziz Ignatius (MÖ 107) tarafından kullanılmış ve bu ifade, tarihin çeşitli dönemlerinde belli noktaları ön plana çıkarılarak değişik anlamlar ifade etmiştir. Tarihî süreç içerisinde yapılan bu tanımlarda Katolik kelimesi genellikle; yerel cemaatlere karşın Hıristiyan kilisesinin evrenselliğini, aykırı ve ayrılıkçı inançlar karşısında doğru inancı ve bu inanç ile uygulamaların tarihsel devamlılığını ifade etmiştir.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında da Katolik terimi -yukarıda belirtilen şekliyle-, yerel Hıristiyan cemaatlerin ötesinde, Hıristiyan Kilisesinin

evrenselliğini ve her koşulda bütün Hıristiyanlar tarafından kabul edilen ortak inanışı ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Ortaçağda, özellikle sapkın kabul edilen çeşitli Hıristiyan topluluklarının ortaya çıkmasıyla birlikte bu terim; sapkınlığın karşıtı olarak, gerçek ve doğru Hıristiyanlığı ifade etmek için kullanılmıştır. Doğu (İstanbul) ile Batı (Roma) Kiliselerinin birbirinden ayrılmasından sonra, merkezi İstanbul olan Doğu Kilisesi; doğru inanış anlamına gelen 'Ortodoks' adını, Roma merkezli Batı Kilisesi ise doğru inancın ve gerçek Hıristiyanlığın evrensel temsilcisi olduğunu ifade etmek amacıyla 'Katolik' adını kullanmaya başlamıştır. Bu nedenle Doğu ile Batı Kiliseleri arasındaki ayrışmadan sonra Katolik kelimesi, geleneksel anlamı yanında iki büyük Hıristiyan mezhebinden birinin adı hâline gelmiş ve bu durum 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Katolik dünyasında yeni bir bölünme süreci yaşanmış ve Katolik Kilisesinin geleneksel Hıristiyanlık anlayışını reddeden Protestan mezhepleri doğmuştur. Bu mezheplerin ortaya çıkmasından sonraki süreçte ise Batı dünyasında 'Katolik' terimi, genellikle 'Protestan' teriminin karşıtı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, Reform sürecinde Protestan akımlara kapılmayarak Roma'daki Papa'ya bağlılığını sürdüren Hıristiyanlar, Katolik olarak adlandırılmıştır. Bu şekilde Roma'daki Papaya bağlı kalan Kiliseler, gerçek ve evrensel Kiliseye mensubiyet için Roma'ya bağlılığın şart olduğunu, sadece bu birliğe bağlı olanların Katolik olarak adlandırılabileceğini savunmuştur. Roma Kilisesi gerçek ve evrensel Hıristiyan Kilisesinin yegâne temsilcisi olduğu iddiasını sürdürmüştür. Ancak Roma Kilisesinin, Hıristiyanlığın ilk on bir yüzyılında doğudaki Hıristiyan gruplar üzerinde denetimi kaybetmesinden sonra zaten oldukça tartışmalı hâle gelen evrensellik iddiası, 16. yüzyılda batıda ortaya çıkan Protestan ayrışmasıyla önemli bir yara almıştır.

Katolik Kilisesi, kendisinin everensel Hıristiyanlığı temsil ettiği iddiasının, tarihsel gerçeklere dayandığını savunmakta ve buna İncil'den de deliller getirmeye çalışmaktadır. Buna göre Roma Kilisesi, İsa'nın baş havarisi ve halefi olan Petrus tarafından kurulmuştur. İncil'de İsa, "Ben kilisemi bu kayanın (Petrus'un) üzerine kuracağım... Göklerin melekûtunun anahtarlarını sana vereceğim."[2] diyerek Petrus'a, havariler ve ilk Hıristiyan cemaatinin diğer üyeleri arasında birinci sırayı vermiştir. Ayrıca "koyunlarımı güt"[3] ifadesiyle onu Hıristiyan cemaatine önderlik etmekle

[2] Matta 16: 18-19.
[3] Yuhanna 21: 15-17.

görevlendirmiştir. Bu konumuyla Petrus, İsa'nın halefi ve Hıristiyan toplumunun lideri kabul edilmiştir. İlk Hıristiyan toplumunun lideri olarak Petrus, cemaat üyelerine önderlik etmiş ve İsa'nın öğretisini yaymaya çalışmıştır. Bu faaliyetleri çerçevesinde o, tahmini olarak MS 42 yılının sonlarında Roma İmparatorluğu'nun başkenti olan Roma'ya gelmiş ve burada bir cemaat oluşturmuştur. Petrus'tan bir süre sonra, MS 59-60 yıllarında, Hıristiyan toplumunun en aktif üyesi olan ve bugünkü Hıristiyanlığın asıl mimarı olarak kabul edilen Pavlus da Roma'ya gelmiş ve burada faaliyetlerini sürdürmüştür. İmparator Neron'un, MS 64 yılında yaşanan büyük Roma yangınından, bu yeni dinin mensuplarını sorumlu tutması üzerine de birçok Hıristiyan ile birlikte Pavlus ve Petrus Roma'da öldürülmüştür. Bu konumuyla Roma Kilisesi, sadece Petrus'un kurduğu değil, aynı zamanda Petrus ve Pavlus'un, Hıristiyan inancına göre şehit edildiği yerde kurulmuş olan bir Kilisedir. Dolayısıyla Roma Kilisesi, hem İsa'nın baş havarisi Petrus tarafından oluşturulan hem de Hıristiyan Kilisesinin en önemli iki şahsiyeti, Petrus ve Pavlus'un şehit edildiği yerde bulunan bir kilise olarak kendisinin diğer bölge kiliselerinden daha ayrıcalıklı bir konumda olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre İsa'nın baş havarisi ve yeryüzündeki halefi olan Petrus; diğer havarilerin ve tüm Hıristiyanların önderi statüsünde olduğu gibi Petrus'un kurduğu kilise de diğer havarilerin kurduğu kiliselerin önderi konumunda olmalıdır. Petrus'un kurduğu Roma Kilisesinde Petrus'un yerine geçen ve ona halef olan piskoposlar (papalar) da, İsa'nın halefi Petrus'un ve dolayısıyla da İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi konumundadır. Roma Kilisesinin bu temsilciliğinin ve diğer kiliseler karşısındaki üstünlüğünün bütün Hıristiyanlar tarafından kabul edilmesi gerektiği savunulmaktadır.

a. Tarihsel Gelişimi

Roma Kilisesinin, havari Petrus'a dayandırdığı bu üstünlük iddiası, onun savunduğu şekilde olmasa da, Hıristiyanlığın diğer önemli merkezleri olan İskenderiye, Antakya ve Kudüs gibi kiliseler tarafından genel olarak kabul görmüştür. Ancak bu üstünlük iddiası ve tartışmaları daha çok, Hıristiyanlığın Roma devletinin baskı ve zulmünden kurtularak devletin himayesini kazandıktan ve arkasından da devletin resmî dini hâline geldikten sonraki süreçte yoğunlaşmıştır. Bu süreçte Roma İmparatoru I. Konstantin, Milan fermanıyla (MS 313) Hıristiyanlığa özgürlük tanımış, 330 yılında ise İmparatorluk merkezini doğuya, İstanbul'a aldırarak bu kenti

Yeni Roma ilan etmiştir. Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olmasından sonra İstanbul'daki kilisenin de Hıristiyan dünyasındaki önemi artmış ve kısa süre sonra bu kilise, –daha önce 325'te İznik konsili kararıyla Apostolik (Havariler tarafından kurulduğu) kabul edilen– Roma, İskenderiye ve Antakya gibi önemli merkezlerin arasına dahil edilmiştir. Bu bağlamda 381'de düzenlenen İstanbul konsilinde, siyasi otoritenin de himayesiyle İstanbul Kilisesi, statü olarak Roma'dan sonra ikinci sıraya yükseltilmiştir. Roma Kilisesi, siyasi otoritenin dinî otoriteye dayanak yapılmasına karşı çıkarak konsilin bu kararını reddetmiş, ancak fazla etkili olamamıştır.

Hıristiyanlığın 380 yılında devletin resmî dini hâline gelmesinden sonra o döneme kadar devletin baskısından dolayı yeterince kurumsallaşamamış Hıristiyan Kilisesi, bu kez devletin himayesinde örgütlenme ve kurumsallaşma sürecini tamamlamaya başlamıştır. Bu süreçte kilise, çoğu zaman Roma toplumunun eski inanç ve uygulamalarını da özümseyerek Hıristiyanlaştırmış ve kendi geleneği içerisinde bunları yaşatmıştır. Kilise, bu karşılıklı etkileşim sürecinde, örgütlenme modeli olarak, Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısını kendisine örnek almış ve yönetim birimleriyle bu birimlerin başına getirilen kimselere de Roma İmparatorluğu'nun siyasi literatüründe kullanılan unvanları vermiştir. Bu bağlamda putperest Roma başrahibinin Pontifex Maximus şeklindeki unvanı da daha sonraki dönemlerde Roma piskoposu (Papa) için kullanılmaya başlanmıştır.

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı Roma adıyla ikiye bölünmesinden sonra başta İstanbul olmak üzere doğudaki Kiliseler ile Roma Kilisesi arasındaki ilişki yeni bir sürece girmiştir. Bu süreçte Roma Kilisesi büyük oranda Latin kültürüne bağlı kalarak Avrupa'nın kuzeyine doğru yayılmaya devam etmiş, doğudaki Hıristiyanlar ise önce Nesturi, sonra da Monofizit mezheplerinin ortaya çıkmasıyla ana topluluktan kopmuştur. Özellikle Monofizit ayrışmasıyla doğudaki üç önemli kiliseden İskenderiye ve Antakya eski gücünü ve ana Hıristiyan kitlesi içindeki ağırlığını büyük oranda yitirmiş ve böylece, aynı zamanda Bizans devletinin desteğini de arkasına almış olan İstanbul Kilisesi, doğu Hıristiyanlığındaki liderlik konumunu pekiştirmiştir. Sonraki dönemde ana gövde Hıristiyanlığın iki büyük merkezinden biri olan İstanbul Kilisesi, büyük oranda Grek kültürüne bağlı ve devlet denetiminde bir gelişim seyri gösterirken, imparatorluğun batı bölgesinde 476 yılında Batı Roma Devletinin yıkılmasıyla ciddi bir otorite boşluğu meydana gelmiş-

tir. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Roma Kilisesi doğudaki İstanbul Kilisesinden farklı olarak hızla dünyevi siyasal bir güç hâline gelmiştir. Bu süreçte Roma kilisesi Batı Hıristiyan dünyasında en büyük otorite merkezi ve yerel güç odakları arasındaki iktidar kavgalarında sonucu belirleyen önemli bir güç odağı hâline gelmiştir. Bu durum Batı'da, Roma Kilisesinin devlet ve siyasi irade üzerinde büyük bir güç elde etmesine ve siyasi irade odaklarının kendilerini büyük oranda Kilise liderliğinin denetiminde hissetmelerine neden olmuştur. Roma Kilisesinin yüzyıllar boyu devam eden bu siyasi etkinlik sürecinde, artık ortada kiliseyi denetim altında tutacak güçlü bir imparator da bulunmadığı için Papa, kendisini en büyük güç sahibi olarak görmeye başlamıştır. Bu bağlamda bir süre sonra papalık, imparatorlar için kullanılan bazı unvanları da papalar için kullanmaya başlamış ve papalığı, hem dinî hem de siyasi alanda bütün Hıristiyanların en üstün liderlik kurumu kabul etmiştir.

Avrupa'nın birbiriyle mücadele eden küçük yerel krallıkları üzerinde Roma Kilisesinin bu etkin siyasal gücü uzun süre devam ettikten sonra, 800 yılında Papa III. Leon'un Frank kralı Charlmagne'ı imparator olarak kabul edip taç giydirmesiyle kilise-devlet ilişkilerinde yeni bir sürece girilmiş ve devletle kilisenin iç içe olduğu bir dönem başlamıştır. Ancak bu süreç uzun sürmemiş ve birkaç yüzyıl sonra kilise kendisini yine en önemli ve tartışılmaz güç odağı olarak görmeye başlamıştır. Özellikle devletin gücünün zayıfladığı ve iktidar kavgalarının yoğunlaştığı 11. ve 13. yüzyıllar arasında papalar, kendilerini her türlü dünyevi otoritenin üzerinde görmüş ve bunu açık bir biçimde ifade etmiştir. Bu bağlamda 1054'teki Ortodoks ve Katolik ayrışmasından hemen sonra Roma Katolik Kilisesinde papalık görevini yürüten VII. Gregory (1073-1085) devletin kutsal niteliğini, imparatorun Tanrı'nın vekili olduğu sıfatını ve yöneticilerin piskopos atama yetkisini kaldırmış ve papalığı en üstün otorite ilan etmiştir. O, Tanrı tarafından verildiği için, ruhani iktidarın dünyevi iktidarın üstünde olduğunu ve ruhani iktidarın sahibi olan papanın, dünyevi iktidarı elinde tutan imparatoru yargılayıp azledebileceğini savunmuş ve dönemin kralı IV. Henry'i görevinden azletmiştir. Roma Kilisesinin ruhani ve dünyevi alanlarda en üstün otorite olduğu anlayışı sonraki papalar tarafından da devam ettirilmiş ve bu durum sonraki yüzyıl boyunca papaların krallarla sürtüşmesine neden olmuştur.

Kilise ile devlet yöneticileri arasında yaşanan bu mücadeleler, 16. yüzyılın hemen başında, Fransa Kralı Philip ile Papa VIII. Bonfica

(1294-1303) arasında, Fransa'daki Kilise mülklerinin vergilendirilmesi meselesinden dolayı bir kez daha tekrarlanmış ve bu defa kavga, kilisenin aleyhine sonuçlanmıştır. Fransa kralı, papanın, kiliseyi dünyevi otoritenin de üstünde kabul eden kararını ciddiye almamış ve papalığı ekonomik baskı altına alarak isteklerini kabul etmek zorunda bırakmıştır. Bu süreçte Fransa kralı, 1309 yılında, papalığı güney Fransa'daki Avignon'a aldırarak yeni papaların seçiminde Fransız krallığının etkin olmasını sağlamıştır. Roma Kilisesinin Avignon'daki bu zorunlu ikameti yetmiş yıl kadar sürmüş ve bu durum Yahudi tarihinde yetmiş yıl kadar süren Babil esaretine benzetilmiştir. 1378 yılında ise durum daha da çetrefilli bir hâl almış ve Kilisenin kendi iç çekişmelerinin etkisiyle biri Avignon'da diğeri ise Roma'da olmak üzere iki ayrı papanın olduğu bir döneme gelinmiştir. Bu papaların kilise içerisinde olduğu gibi dışarıda da değişik devletler tarafından destekçileri bulunmaktaydı. 1409 yılında bir grup kardinalin, Pisa kentinde yeni bir papa seçmesiyle birlikte papaların sayısı daha da artarak üçe çıkmıştır. Batı Hıristiyan dünyasındaki bu bölünmüşlük bir süre daha devam ettikten sonra dönemin etkin devletlerinin devreye girmesiyle Constance konsili (1414-1418) düzenlenmiş ve uzun müzakereler sonucunda bu üç papanın görevine son verilerek 1418 yılında yeni bir papa seçilmiştir. Böylece Batı Kilisesinde tek papa dönemine yeniden dönülmüş, ancak yaşanan bu uzun kargaşa dönemi, Roma Kilisesinin güç ve itibarını derinden sarsmıştır. Aynı süreçte kilise, farklı dinî öğretileri savunan bazı akımlarla yoğun bir mücadele içine girmiş ve bu baskıcı tavır, kilisenin farklı görüşlere yakın olan kesimler üzerindeki saygınlığını azaltmıştır. Nitekim 16. yüzyılda Martin Luther, Jean Calvin ve Ulrich Zwingli gibi reform önderlerinin öncülük ettiği Protestan Kiliselerin ortaya çıkmasıyla Roma Katolik Kilisesi bir kez daha ciddi bir bölünme ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bölünme sürecinin sonunda ağırlıklı olarak kuzey ve batı Avrupa'daki Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu Katolik anlayışını reddederek Protestan inancını benimsemiştir.

Reform hareketi, Roma'nın Batı Hıristiyanlığı üzerindeki ruhani hâkimiyetini parçalamanın ve Protestanlığı kabul eden bölgelerde bu hâkimiyete son vermenin yanında Roma Katolik Kilisesinde de bir karşı reform hareketinin başlatılmasına neden olmuştur. Bu amaçla özellikle Protestan grupların gündeme getirdiği konular, 1545-1563 yılları arasında düzenlenen Trent konsilinde ele alınmış, istismara açık olan bazı uy-

gulamalar terkedilmiş ve aynı zamanda Katolik inancının doğruluğu tekrar vurgulanmıştır. Katoliklerin Protestanlara yönelik bakış açısının da belirlendiği bu konsil sonucunda Roma Katolik Kilisesi, merkeziyetçi-otoriter yapısını daha da pekiştirmiştir. 1869-1870 yılları arasında düzenlenen I. Vatikan Konsilinde ise papanın yanılmazlığı, öğretisinin değiştirilemeyeceği ve dolayısıyla da herhangi bir kurulun onayına sunulamayacağı kararı alınarak bu gelenekçi yapının sürdürülmesi gerektiği tekrar teyit edilmiştir. Bu kararlı tutumuna rağmen, aydınlanma ve sanayileşme süreci ile yaşanan siyasi devrimler, Roma Katolik Kilisesinin çeşitli sorunlarla yüz yüze geldiği ve modern hayata uyumda zorlandığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde kilise aleyhtarı yönetimler, kilisenin siyasi ve sosyal alandaki gücünü büyük oranda kısıtlamayı başarmıştır. Katolik Kilisesi modern hayatın getirdiği bu zorlu süreç karşısında uzun süre ciddi bir inisiyatif geliştirememiş ve ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında kendi anlayış ve yapılanmasını çağın şartlarına uydurmak için önemli bir girişimde bulunmuştur. Bu çerçevede 1962-65 yılları arasında II. Vatikan konsili toplanmış ve özellikle halk kitlelerini ilgilendiren günümüz yaşam tarzını kolaylaştırıcı, Katolik karşıtlığını azaltıcı bir dizi karar alınmıştır. Bu bağlamda bazı ibadet ve ayinlerin yerine getirilmesinde kolaylıklar sağlanmış, Hıristiyan halka Latince dışında kendi dillerinde ibadet etme hakkı tanınmış ve laiklerin dinî işlere katılabileceği bazı düzenlemeler yapılmıştır. Aynı konsilde farklı Hıristiyan gruplarının birliğini sağlamaya yönelik diyalog faaliyetlerinin önemine dikkat çekilmiş ve Hıristiyan birliğini yeniden oluşturmak için gerekli çabaların gösterilmesi kararı alınmıştır. Konsilde ayrıca diğer din mensuplarına yönelik geleneksel bakış açısı da gözden geçirilmiş ve Hıristiyanlık dışındaki dinlerde de insanı kurtuluşa eriştirecek bazı hakikatlerin bulunabileceği kabul edilmiştir. Bu bağlamda diğer din mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmak, çağın inançsızlık sorununa karşı dinlerin dayanışmasını sağlamak ve diğer din mensuplarına Hıristiyanlığı daha iyi tanıtabilmek amacıyla dinlerarası diyalog girişimlerinin başlatılması kararı alınmış ve bu amaçla 1964 yılında "Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası" oluşturulmuştur. Günümüz dünyasında değişik din mensuplarıyla diyalog faaliyetlerini yürüten bu sekreteryada, İslam ile ilgili de bir masa oluşturulmuştur. Ancak alınan bütün bu kararlar ve modernleşme girişimleri Kilise içerisinde birtakım farklı yaklaşımlara, sorunlara ve uygulama zorluklarına neden olmuştur.

b. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Katolik Kilisesi hiyerarşik bir yapıya sahip bulunmaktadır. Hiyerarşinin tepesinde yer alan Roma piskoposu Papa, İsa'nın vekili olan Petrus'un halefi, dolayısıyla İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülür. Onun bulunduğu Roma Kilisesi diğer kiliselerin ruhani merkezidir ve bunların hepsinden daha üstündür. Bu kilisenin başındaki papa da evrensel bir üstünlüğe sahip bulunmaktadır ve I. Vatikan konsilinde alınan karara göre o, yanılmazdır. Kilise, Kutsal Ruh tarafından sevk ve idare edilmektedir. Dolayısıyla papa ve piskoposların söylediklerine itaat etmek gerekir.

Tanrı anlayışında teslisin üç unsurundan birini oluşturan Kutsal Ruh, Baba ve Oğul'dan çıkmaktadır. Bu anlayış, ayrılma sürecinde Katolikler ile Ortodokslar arasındaki en temel sorunlardan birini oluşturmuştur. Katolikler 've oğuldan' (*filioque*) takısını sonradan kredoya (iman beyanına) eklemiş, Ortodokslar ise bunu kabul etmemiştir.

Kutsal metinlerin vahiy geleneğinde özel bir yerinin olduğu kabul edilmekle beraber geleneğin de aynı ölçüde bir vahiy kaynağı olduğu benimsenir. Kutsal metinlerin Kilise eliyle yorumlanması esastır, bireysel yorumların yapılması uygun görülmez. Bu yorumun sonucunda Kilise, Hıristiyanlık'ta toplam yedi sakramentin (gizemin) olduğunu kabul etmektedir.

Cennete, cehenneme ve ölülerin ruhlarının arındıkları yer olarak Araf'a inanılır. Azizlere büyük saygı gösterilir ve onlardan şefaat dilenir. Bu nedenle de yılın değişik zamanlarında çeşitli azizlerle ilgili törenler yapılır, ayrıca yılın bir günü de 'Tüm Azizler Günü' olarak kutlanır.

İsa gibi Meryem de günahsız doğmuş ve yine onun gibi göğe yükselmiştir. O ve diğer Hıristiyan azizleri Tanrı katında şefaatçi olabilirler.

İnsan doğuştan günahkârdır ve Latran konsülü kararına göre her insanın, en az yılda bir kez günah itirafında bulunması gerekir.

Vaftizle birlikte en önemli iki sakramentten biri olarak kabul edilen evharistiya (ekmek-şarap) ayininde, Ortodokslardan farklı olarak ekmeğe maya katılmaz ve kutsama töreninden sonra bu ekmek ve şarabın İsa'nın eti ve kanına döndüğüne inanılır. Yine Ortodokslardan farklı olarak Katolik Kilisesinde, bu ayin her gün icra edilir.

Ruhban sınıfı evlenemez; sıradan halkın ise bir sakrament olarak görülen evliliği kilisede gerçekleştirmesi gerekir. Boşanma uygun görülmez.

İbadet dili Latince'dir, ancak II. Vatikan konsilinden sonra yerel dillerle de ibadet edilmesine de izin verilmiştir.

c. Kilise Yapılanması

Katolik Kilisesinin başı olan Papa İsa Mesih'in evrensel kilise üzerinde havari Petrus'a bıraktığı yetkiyi sürdürmektedir. Bu yetkiyle o, İsa'nın diğer havarilerinin kurduğu kiliselerde havarilerin halefi sayılan piskoposlardan daha yetkili ve üstün konumda bulunmaktadır. I. Vatikan konsili kararına göre papa hem evrensel kilisede en yüksek yargı yetkisini elinde tutmakta hem de inanç ve ahlaki konularda verdiği kararlarda yanılmazlık yetkisine sahip bulunmaktadır. Katolik Kilise hiyerarşisinde papadan sonra piskoposlar kurulu gelmektedir. Petrus ve diğer havariler gibi Pertus'un temsilcisi olan papa ile diğer havarilerin temsilcileri olan piskoposlar da kendi aralarında bir birlik ve kurul oluştururlar. Bu piskoposlar kurulunun dışında dünyanın çeşitli bölgelerinden seçilen piskoposların belirli dönemlerde bir araya gelmeleriyle oluşan piskoposlar sinodu, papayı seçen kardinaller, papalığın merkez teşkilatı, dış temsilciler, çeşitli komisyon ve mahkemeler bulunmakta ve Vatikan ruhani devletinin işlerini bu teşkilatlar yönetmektedir.

Katolik Kilisesi özellikle Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ortaya çıkan siyasi otorite boşluğundan istifade ederek çok sıkı işleyen bir hiyerarşik yapılanma oluşturmuştur. Bu bağlamda Batı Kilisesi, doğunun dört patrikliğinin hiçbirinde görülmeyen bir derecede merkezileşmiş ve kilisenin başı olan papa âdeta bir kral statüsü elde etmiştir. Bu hiyerarşik yapı içerisinde dünyanın her tarafındaki Katolik cemaatleri en yüksek otorite olarak papayı kabul etmekte ve din adamları papalığın direktifleriyle hareket etmektedir.

Günümüz Hıristiyan dünyasının büyük çoğunluğu Katoliklerden oluşmaktadır. Katolik nüfusun büyük bir kısmı Güney ve Orta Amerika ülkeleriyle İtalya, Hırvatistan, İspanya, Portekiz ve Fransa gibi güney ve güneybatı Avrupa ülkeleri ve Polonya Macaristan gibi merkezî Avrupa ülkelerinde yaşamaktadır. Ayrıca Almanya ve Avusturya gibi ülkelerde de Katolik nüfus bulunmaktadır. Katolikler, Protestan veya Ortodoks ço-

günluğun bulunduğu ülkelerde de önemli bir oran oluşturmaktadırlar. Bu bağlamda Protestan mezheplerin en etkin olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde de nüfusun dörtte birine yakını Katoliklerden oluşmaktadır. Hıristiyan dünyasındaki bu durumlarına paralel bir biçimde Katolikler, çoğunluğu Müslüman olan Endonezya ve bazı Afrika ülkelerinde de önemli bir azınlık oluşturmaktadır. Bu konumları nedeniyle dünyanın hemen her bölgesinde Katoliklere rastlamak mümkün olmaktadır.

B. Ortodoksluk

Mehmet KATAR
Doç.Dr. • Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Grekçe 'orthos' ile 'doxa' kelimelerinden gelen ve 'doğru inancı' ifade eden ortodoks terimi, genel kullanımda bir dinin öğretisine, ilkelerine, doktrin ve dogmasına, geleneksel olarak doğru kabul edilen düşüncelerine uygun, düşünce ve inanç tarzını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu genel anlamıyla her inanç ve düşünce topluluğu kendisini doğru inanç ve düşüncenin sahibi, 'ortodoks' olarak görmektedir. Özel anlamda ise bu terim, Hıristiyan toplumunun 11. yüzyılda Doğu ve Batı şeklinde ayrılmasından sonra ortaya çıkan Grek ve Slav ağırlıklı Doğu Hıristiyanlığını ifade etmede kullanılmaktadır. Ortodoks terimi Doğu-Batı ayrışmasından önce, Hıristiyanlığın ilk beş yüzyılında ana kitleden ayrılmış olan Ermeni ve Süryani gibi diğer doğulu Kiliseler tarafından da kullanılmakla birlikte bu terim, genellikle İstanbul'daki Fener patriğinin unvan üstünlüğünü tanıyan ve onunla birlikte hareket eden özerk veya bağımsız yerel kiliselerin oluşturduğu Hıristiyan grubunu tanımlamak için kullanmıştır. Bu mezhebe bağlı Kiliseler, inanç ve öğretilerini, ökümenik (evrensel) kabul ettikleri ilk yedi konsilin almış olduğu kararlara dayandırmaktadır. Katolik ve Protestanlarla birlikte üç ana Hıristiyan grubundan birini oluşturan Ortodoks Hıristiyanlık bağlıları ağırlıklı olarak Balkanlarda, Slav ülkelerinde ve Ortadoğu'da toplanmıştır.

Ortodoks Kilisesi de Katolik Kilisesi gibi kurumsal olarak ilk Hıristiyan Kilisesiyle kesintisiz bir süreklilik içerisinde bulunmakta ve bazı küçük uygulama farklılıkları bulunmakla birlikte, genellikle Katoliklerle aynı ayinleri benimsemektedir. Bu nedenle bu iki Kilisenin birbirinden

ayrılması, ilahiyat alanındaki bazı anlaşmazlıklar kadar kültürel farklılıklara ve siyasi nedenlere de dayanmaktadır. Bu bağlamda Hıristiyanlığın temelde Grek dil, kültür ve medeniyetinin egemen olduğu Doğu Akdeniz bölgesi ile Latin kültür ve medeniyetinin etkin olduğu Batı Akdeniz bölgesinde yayılması ve bu bölgelerdeki geleneksel kültürlerden etkilenmesi sonucunda kısmen de olsa, farklı perspektiflerin egemen olduğu Grek ve Latin Hıristiyanlıkları ortaya çıkmıştır. Birbirinden farklı kültürel zeminlerde gelişen bu Hıristiyanlık anlayışlarından kaynaklanan bazı anlayış ve uygulama farklılıklarına, 330 yılında eski başkent Roma yerine İstanbul'un "Yeni Roma" olarak Roma İmparatorluğu'nun başkenti yapılmasından sonra ortaya çıkan siyasi rekabet ve etkinlik mücadelesi de eklenmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bu eski ve yeni iki başkentindeki kilise teşkilatının, Hıristiyan dünyasında dinî liderliği elde etme konusundaki yoğun rekabeti ve arkasından ortaya çıkan bazı dinî inanç ve uygulama farklılıkları, zamanla Doğu ile Batı Hıristiyanlığının birbirinden uzaklaşarak ayrı birer mezhep hâlini almasına neden olmuştur. Aslında başlangıçtan itibaren Grek ve Latinlerin kendilerine mahsus bir dinî yaklaşım tarzları bulunmaktaydı. Bu bağlamda Latin düşüncesi, Roma hukukunun tasavvurlarından etkilenmiş, Grekler ise teolojiyi, ibadet bağlamında ve özellikle de liturji olarak adlandırdıkları evharistiya ışığında anlamıştır. Teslis hakkında düşünürken Latinler işe Tanrı'nın birliği, Grekler şahısların üçlüğüyle başlamış, İsa'nın çarmıha gerilmesi üzerinde düşünmeye başladıklarında da Latinler esas itibarıyla Mesihin kurban olduğu vurgusu üzerinde, Grekler ise Mesihin muzaffer olduğu üzerinde odaklanmıştır.

a. Tarihsel Gelişimi

Hz. İsa'dan sonra Yahudilikten koparak ilahî oğul İsa Mesih merkezli yeni bir din hâlini alan Hıristiyanlık, ortaya çıkışından kısa süre sonra, Akdeniz havzasının önemli yerleşim merkezlerinde hızla yayılmış ve Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma ile İskenderiye ve Antakya gibi önemli kentlerde büyük taraftar kitleleri edinmiştir. Aynı zamanda havarilerin kurduğu Kiliseler olarak kabul edilen bu kentlerin Kiliseleri kısa zamanda Hıristiyan dünyasındaki diğer yerel kiliselerden daha önemli bir konuma yükselmiş ve büyük bir saygınlık kazanmıştır. Hıristiyanlığın yeni taraftarlar kazanma yanında kurumsallaşma çabalarını da sürdürdüğü ilk yüzyıllarda, bu üç merkezin, Hıristiyan ayin, iba-

det ve kurumlarının oluşturulmasında önemli bir rolü olmuştur. Bu dönemde Roma İmparatoru I. Konstantin, Hıristiyanlığa özgürlük tanımış ve onu kendi himayesine alarak kurumsallaşma sürecini de hızlandırmıştır. Böylece Hıristiyanlık tarihinde önemli bir değişim süreci ortaya çıkmış ve âdeta tarihin akışı değişmiştir.

I. Konstantin döneminde yaşanan değişim, sadece din alanında Hıristiyanlığa özgürlük tanınması ve bu dinin himaye edilmesiyle sınırlı kalmamış, siyasi alanda da çok büyük bir değişim kararı alınarak Roma devletinin başkenti, Roma'dan İstanbul'a taşınmıştır. Bu bağlamda önceleri küçük bir yerleşim birimi olan İstanbul, MS 330 yılında "Yeni Roma" unvanı ve 'Konstantinopolis' adıyla Roma devletinin yeni başkenti olmuştur. İstanbul, devletin yeni başkenti olduktan sonra hızla gelişmiş ve burada bulunan kilise, kısa sürede önemli Hıristiyan merkezleri arasına girmiştir. Bu bağlamda önceleri Heraclea (Marmara Ereğlisi) metropolitliğine bağlı bir piskoposluk olan İstanbul Kilisesi, 381 İstanbul Konsilinde başpiskoposluk konumuna yükseltilmiş ve saygınlıkları daha önce, 325 İznik Konsilinde onanmış olan Roma, İskenderiye ve Antakya Kiliselerinin arasına alınarak Roma'dan sonra ikinci sıraya yerleştirilmiştir. İstanbul Kilisesinin ikincilik statüsünü elde etmesi hem ikincilik sırasını ona kaptıran İskenderiye Kilisesini hem de İstanbul'un ileride kendisine rakip olacağı endişesini taşıyan Roma Kilisesini rahatsız etmiştir. Hatta kaynaklarda İskenderiye Kilisesinin, İstanbul'un ikincilik sırasını almasına duyduğu tepkinin, daha sonra özellikle 431 Efes Konsili'nde gündeme gelen teolojik tartışmalara kısmen yansıdığı ve İskenderiyeli teologların İstanbul Kilisesi ileri gelenlerinin teolojik fikirlerine biraz da bu sebeple şiddetle karşı çıktıkları iddia edilmektedir.

İstanbul Kilisesi, yaşanan tartışmalarda, bazen istediğini tam olarak gerçekleştiremese de devletin desteğiyle bu ikincilik statüsünü bırakmamış ve zaman içerisinde Anadolu ve Balkanlardaki etkinliğini arttırmıştır. Bu süreçte doğudaki diğer önemli merkezler olan İskenderiye ve Antakya'nın, önce 451 Kadıköy Konsili'nde, monofizit görüşleri nedeniyle dışlanmaları ve yine aynı Konsilde İstanbul'un ikincilik statüsünün yeniden onaylanması İstanbul'un konumunu pekiştirmiştir. Ayrıca bu konsilde Hıristiyan inancına göre İsa'nın ıstırap çektiği ve dirildiği yer olan Kudüs Kilisesi de patriklik makamına yükseltilerek Hıristiyan dünyasında pentarkhy (beş başlı) sistemi oluşturulmuş ve bu kiliselerin başındaki piskoposlara 'patrik' unvanı verilmiştir. Bu beş patriklik, Efes Konsili'nde ken-

disine bağımsızlık verilen ve kendi idari yetkisi bulunan Kıbrıs hariç, Hıristiyan dünyasının tümünün idaresini kendi aralarında paylaşmıştır.

Roma Kilisesi, İstanbul'un statüsünün bu şekilde yükseltilmesine, Hıristiyan dünyasında iki başlılığa sebep olacağı ve Roma'nın diğer kiliseler üstündeki liderlik iddiasını zedeleyeceği endişesiyle karşı çıkmış ve İstanbul Kilisesinin apostolik (havarilere dayanan) bir kilise olmadığı bahanesini ileri sürerek bu düzenlemeyi kabul etmemiştir. İstanbul Kilisesi ise kendisinin de apostolik olduğunu ve Aziz Andreas tarafından kurulduğunu ileri sürerek Roma'nın itirazını temelsiz bırakmaya çalışmış ve bu hususta belli bir başarı da göstermiştir. Bu çerçevede İstanbul, imparatorluğun yeni başkentinde bulunmanın ve imparatorun siyasi desteğini elde etmenin verdiği avantajla statüsünü pekiştirmiş ve kendisine ait yönetsel haklarla Hıristiyan dünyasının en etkili iki merkezinden biri hâline gelmiştir. Bu süreçte İstanbul, bir yandan Roma ile olan ilişkilerini sürdürmeye devam etmiş, diğer yandan da Roma'dan bağımsız bir biçimde kendi idari yapısını ve kurumsallaşmasını sürdürmüştür. Bu bağlamda, özellikle Anadolu ve Balkanlardaki Hıristiyan topluluklarına dinî önderlik etme ve sonraki yüzyıllarda Slav topluluklarının Hıristiyanlaştırılmasında etkin bir rol oynamıştır. Zaman içerisinde meydana gelen birtakım siyasi ve sosyal olaylar da İstanbul ile Roma arasındaki ilişkilerin gittikçe zayıflamasına ve bu iki kilisenin birbirinden bağımsız bir biçimde gelişmesine neden olmuştur. Bu çerçevede önce Roma İmparatorluğu'nun, 395 yılında Grek ağırlıklı Doğu ve Latin ağırlıklı Batı Roma İmparatorlukları şeklinde ikiye bölünmesiyle Hıristiyan dünyasındaki siyasi birlik sona ermiş ve zaten var olan dil ve kültür farklılıkları zamanla daha belirgin hâle gelmiştir. Bu farklılıkların bir sonucu olarak da zamanla doğu ve batı arasında din adamlarının evlenip evlenmemesi, oruç kuralları ve ekmek şarap ayininde kullanılan ekmeğin mayalı olup olmaması gibi bazı uygulanma farklılıkları oluşmuştur. Ancak bu farklılıklar, herhangi bir ayrılığa neden olmamış ve 9. yüzyılın ortalarına kadar iki Kilise arasında çok ciddi bir sürtüşme yaşanmamıştır.

Doğu ile Batı arasındaki ihtilafların gün yüzüne çıktığı bu yüzyıla kadar doğuda ve batıda pek çok siyasi ve sosyal hadise yaşanmıştır. Bu bağlamda özellikle Roma Kilisesi, 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasi ve sosyal boşluğu çok iyi bir şekilde değerlendirerek güçlü bir hiyerarşik yapılanma oluşturmuş ve bu yapısı sayesinde hem Hıristiyanlığın batıdaki tek önemli

merkezi hâline gelmiş hem de büyük bir siyasi nüfuz sahibi olmuştur. Elde ettiği bu güçle de sadece Batı dünyasında değil, Doğu dünyasındaki kiliseler üzerinde de etkinliğini hâkim kılmaya çalışmıştır. Roma'daki papanın kendi etkinliğini ve otoritesini doğuda da uygulatmaya kalkması, İstanbul Kilisesinde tepkilere yol açmış ve bu husus, Doğu ile Batı Kiliselerinin birbirinden ayrılmalarının iki ana nedeninden birini oluşturmuştur. Ayrılığın ana nedeni olarak görülen diğer sebep ise Roma'nın kredoya (iman beyanına) eklediği 've oğuldan' anlamına gelen 'filioque' takısıydı. İznik-İstanbul Konsillerinde oluşturulan kredoda bulunmayan bu ifade, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmış ve özellikle 11. yüzyılın başından itibaren Roma tarafından ısrarla savunulmuştur.

Doğu ile Batı Kiliseleri arasındaki bölünmenin temel nedeni olarak görülen her iki sorun da 9. yüzyılın ikinci yarısında ciddi bir biçimde gündeme gelmiş ve sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu bağlamda Roma'daki Papa Nicholas, papalık otoritesini egemen kılmak amacıyla İstanbul Kilisesi içerisindeki patriklik mücadelesine müdahale etmeye kalkmış ve bu durum İstanbul Patriği Photius'un sert tepkisine neden olmuştur. Aynı süreçte Photius, Batı Kilisesine bağlı Alman misyonerlerin İstanbul'un arka bahçesi konumundaki Balkanlarda misyon faaliyetlerinde bulunmaları ve kredoyu da İstanbul'un kabul etmediği *filioque* takısıyla birlikte okumaları nedeniyle *filioque* öğretisini reddeden bir genelge yayımlamıştır. Photius bu genelgeyle yetinmemiş ve İstanbul'la birlikte hareket eden diğer Doğu Kiliseleri'nden gelen delegelerin de katıldığı bir konsil toplayarak *filioque* takısını ret ve Papa Nicholas'ı sapkın ilan ettirmiştir. Ancak aynı yıl Photius'un yerine getirilen Ignatius sayesinde Roma'yla ilişkiler kopmamış ve sorunlu da olsa 11. yüzyıla kadar, çok ciddi bir kavgaya neden olmaksızın devam etmiştir.

11. yüzyılın başında Roma Kilisesi kredoyu 'filioque' takısıyla birlikte okumaya başlamış ve İstanbul Patriği Sergius da, muhtemelen buna duyduğu tepkiyle o zamana kadar Kilise ileri gelenlerinin ve dolayısıyla Papanın da adının kaydedildiği listeye yeni papanın adını kaydetmemiştir. Aynı yüzyılın ortalarına doğru İtalya'da egemen olan ve Roma Kilisesine bağlı olan Normanlar, bölgede bulunan Grekleri, kredonun Latin kullanımını tasdik etmeye zorlamış, buna karşılık İstanbul Patriği Michael Cerularius da İstanbul'daki Latin kiliselerinin Grek pratiklerini tatbik etmelerini dayatmıştır. Bunu kabul etmemeleri üzerine 1052'de İstanbul'daki Latin kiliselerini kapattırmıştır. Bu dönemde İstanbul Kili-

sesini rahatsız eden konulardan birisi de Roma Kilisesine tabi olanların evharist ayininde kullanılan ekmeğe maya katmamasıydı. Aradaki sorunları çözümlemek için karşılıklı yazışmalar gerçekleşmiş ve 1054'te Papa IX. Leo, İstanbul'a Kardinal Humbert başkanlığında üç kişilik bir heyet göndermiştir. Gelen elçiler İstanbul patriği Cerularius'a yeterli saygıyı göstermemiş, patrik de bunları bir daha huzuruna kabul etmemiştir. Bu duruma öfkelenen Humbert; Ayasofya Kilisesinin sunağına, Grekleri kredodaki *filioque* takısını kullanmamakla suçlayan ve Patrik Cerularius'u aforoz eden bir aforoz belgesi bırakmış ve İstanbul'u terk etmiştir. Buna karşılık Cerularius da Humbert'i lanetleyen bir belge yayımlamıştır. Böylece uzlaşma amacıyla başlatılan girişim, sorunları öncekinden daha beter bir hâle getirmiştir. Fakat bu karşılıklı lanetlemelerden sonra bile Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler tamamen kopmamış ve yaşanan ihtilaflar doğu ile batıdaki sıradan Hıristiyanların büyük oranda haberdar olmadığı bir durum olarak kalmıştır. Ayrılığı kesin ve dönülmez bir hâle getiren ise Dördüncü Haçlı Seferi olmuştur.

1204'te gerçekleşen Dördüncü Haçlı Seferinde İslam topraklarına yürüyen Haçlılar, tahttan uzaklaştırılmış olan sabık Bizans İmparatoru Isaac Angelus'un oğlu Alexius tarafından, tahtın kendi ailesine geri verilmesi için İstanbul'a müdahale etmeye ikna edilmiştir. Fakat işler hesaplandığı gibi gitmemiş ve Haçlılar şehri işgal ederek günlerce yağmalamışlar, burada 1261 yılına kadar devam edecek bir Latin Krallığı kurmuşlardır. Grekler bu zulüm ve yağma hadisesini hiçbir zaman unutmamış ve bundan dolayı Roma Latin Kilisesine bağlı Hıristiyanlara büyük bir nefret duymuştur. Onları her şeyden daha çok öfkelendiren ise Haçlıların kutsal şeylere karşı saygısızlığı olmuştur. Haçlılar, Ayasofya Kilisesinin sunak ve ikona paravanını parçalamış, patriğin tahtına fahişeleri oturtmuşlardır. Latin işgali sırasında yaşanan bu olaylar, Greklerin belleğinde derin izler bırakmış ve zaten aralarında bazı inanç ve uygulama farklılıkları bulunan Latin Roma Kilisesi ile Grek İstanbul Kilisesi arasındaki ayrılığı mutlak hâle getirmiştir. Bu olaylardan sonra Bizans İmparatorluğu, özellikle yaklaşan Türk tehlikesine karşı Batıdan askerî yardım almak amacıyla Roma Kilisesiyle yeniden birleşmeye yönelik bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda 1274'te Lyon'da ve 1438-9'da Floransa'da birleşme konsilleri düzenlenmiş ve birleşme kararları alınmıştır. Ancak Ortodoks ülkelerdeki rahipler ve halkın büyük bir kısmı, imparatorlara rağmen her iki birleşme kararına da şiddetle karşı çıkmıştır. Bizans'ın ileri gelenlerinden Grandük Lucas Notaras; "Şehrin ortasında

Latin (kardinal) şapkasını görmektense Müslüman sarığını görmeyi tercih ederim." şeklindeki sözleriyle Ortodoksların birleşme girişimlerine ne derece olumsuz baktıklarını ortaya koymuştur.

Son Bizans imparatorlarının kiliseleri birleştirme ve bu suretle Türklere karşı batıdan yardım alma çabalarına rağmen, Türkler 1453 yılında İstanbul'u fethetti. Böylece patrikhanenin tarihinde yeni bir dönem başladı. İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed, buradaki Hıristiyanlara tam bir din özgürlüğü tanımış ve onlara inanç, gelenek, görenek ve hayat tarzlarını serbestçe sürdürme hakkı vermiştir. Aynı zamanda İstanbul'un fethi esnasında boş bulunan patriklik makamına Doğu ile Batı Kiliselerinin birleşmesine karşı olan II. Gennadious'u patrik olarak atamış ve onu, Ortodoks cemaatinin sosyal ve dinî meselelerinde yetkili kılmıştır. Aynı bağlamda o, patriğe bütün Ortodoks cemaatinin liderliği olan 'Milletbaşı' unvanını vermiş ve onu üç tuğlu Osmanlı paşası konumuna yükseltmiştir. Bu çerçevede patriğe bir de yeniçerilerden oluşan bir muhafız birliği tahsis edilmiştir. Böylece Ortodoks Kilisesi, Osmanlı idaresinde varlığını sorunsuz bir biçimde devam ettirmiştir. 1600 yılında ise patrikhanenin merkezi, şimdiki yeri olan Fener semtine taşınmış ve sonraki dönemlerde patrikhane bu semtin adıyla tanınmaya başlamıştır.

Ortodoks patrikhanesinin Osmanlı egemenliğine girmesinden sonraki yüzyıllarda, önce kuzeyde güçlü bir devlet hâline gelen Rusya, 1589'da Moskova Kilisesini patriklik düzeyine yükselterek İstanbul Kilisesinden ayrılmıştır. Bu millî kiliseyi daha sonra 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve dağılma sürecinde bağımsızlıklarını elde eden Balkanlardaki ulusal kiliseler takip etmiştir. Bu bağlamda 1833 yılında Yunan Kilisesi, 1872'de Bulgar Kilisesi, 1879'da Sırp Kilisesi, 1885'te Rumen Kilisesi otosefalliklerini (bağımsızlıklarını) ilan etmiş, Fener Patrikhanesi ise bir müddet sonra bu kiliselerin yeni statülerini kabul etmiştir. Böylece Ortodoks kiliselerin günümüzdeki yapılanması büyük oranda ortaya çıkmıştır.

b. Temel Özellikleri

Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesinden farklı olarak hiyerarşik bir yapı yerine, eşitlik anlayışını esas alan kiliseler topluluğundan oluşmaktadır. Bu eşitler arasından İstanbul Kilisesi öncelik şerefine sahiptir; ancak bu ona diğer kiliselerin işine müdahale yetkisi vermez. Bu eşitlik

anlayışı sebebiyle Ortodokslar, Katoliklerin iddia ettiği gibi papanın veya bir başka piskoposun yanılmazlığı iddiasını kabul etmez; yanılmazlığı ise sadece ökümenik (evrensel) konsillere atfederler.

Ortodokslar, Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan çıktığını kabul eder ve Katoliklerin sonradan kredoya (iman beyanına) eklediği 'filioque' (ve Oğul'dan) takısını reddederler. Bu konu ayrışma döneminde Ortodokslarla Katolikler arasındaki en temel tartışma konularından birini oluşturmuştur.

Ortodokslar, Katoliklerle ayrışma sorunlarının yaşanmadığı ilk dokuz yüzyılda düzenlenen yedi konsili ökümenik kabul eder bundan sonra düzenlenen konsillerin bütün Hıristiyanları temsil etmediğini, dolayısıyla da ökümenik olmadığını savunurlar.

Ortodoks Kilisesi en az Katolik Kilisesi kadar hatta ondan daha fazla geleneğe önem verir. Onlara göre Kutsal Kitap bile otoritesini gelenekten alır; çünkü nihai anlamda hangi kitapların muteber sayılacağını bile gelenek ve Kilise belirlemiştir. Dolayısıyla kitapların nasıl yorumlanması gerektiğini de belirleyen kilisedir. Bu nedenle bu kilise de, Katolik Kilisesi gibi Kutsal Kitabın kilise eliyle yorumlanmasını savunur. Kutsal Kitapta kişinin kendi başına anlamakta zorlanacağı ve anlamlandıramayacağı pek çok anlatım bulunmaktadır. Bu anlatımlar, gelenek ışığında Kilise eliyle yorumlanmalıdır.

Cennet ve cehennemi kabul eder, ancak Katoliklerin 13. yüzyılda ortaya attığı tarzda günahkârların arınma yeri olarak telakki edilen arafı reddederler.

Sakramentlerden vaftiz ile konfirmasyonu bir arada yapar ve vaftiz töreninden hemen sonra konfirmasyon ayinini gerçekleştirirler. Ayrıca Katoliklerden farklı olarak evharist sakramenti için kullanılan ekmeğe maya katarlar.

Ortodoks Kiliselerinde ibadetin belli bir dille yapılması zorunluluğu yoktur; bu nedenle ibadette çoğunlukla yerel diller kullanılmaktadır. Ayrıca bu ibadetlerin özünü oluşturan evharist (ekmek-şarap) ayini de Katoliklerden farklı olarak genellikle haftada bir defa pazar günleri yapılmaktadır.

Ortodoks Kiliseleri İsa'nın doğumu ve dirilişi ile ilgili en önemli iki Hıristiyan bayramı olan noel ve paskalyayı Katoliklerden farklı za-

manlarda ve kısmen farklı vurguyla kutlar. Bu bağlamda Katolik Kilisesi noele (İsa'nın doğumuna) önem verirken Ortodokslar noelden daha çok, 6 Ocak'ta kutlanan epifani (İsa'nın vaftiz olarak ortaya çıkışı) hadisesine daha fazla önem verir, paskalyayı (İsa'nın diriliş kutlamaları) ise Katoliklerden farklı tarihte kutlarlar.

Ortodoks Kiliselerinde alt kademelerdeki papaz vb. din adamları evlenebilir; piskopos ve patrik gibi üst kademe din adamları ile keşişlerin evlenmesine ise müsaade edilmez.

c. Kilise Yapılanması

Ortodoks Kiliseler, inanç ve ibadette benzer şeyleri paylaşmakta, fakat yönetim olarak bağımsız bir yapı sergilemektedir. Bu yapı içerisinde dördü tarihî patriklik merkezi olmak üzere on dört veya on beş otosefal (bağımsız) kilise ile çeşitli kaynaklarda sayıları iki ila beş arasında gösterilen otonom (özerk) kilise bulunmaktadır. Otosefal kiliselerden tarihî patriklik konumunda bulunanlar; İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Kiliseleridir. Diğer otosefal kiliseler ise Kıbrıs, Rusya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Polonya, Arnavutluk, Gürcistan, Çek-Slovakya Kiliseleri ile otosefal mi yoksa otonom mu olduğu tartışmalı olan Sina Dağı Kilisesidir. Otonom Kiliseler ise Sina Dağı Kilisesinin otosefal listeye eklenmesi hâlinde Finlandiya, Estonya, Japonya ve Çin Kiliselerinden oluşmaktadır. Ancak bu konuda da bazı farklı görüşler bulunmakta ve bazı kaynaklarda Macar ve Makedon Kiliseleri de otonom kiliseler listesine eklenmektedir. Bu durum biraz da Ortodoks Kiliselerinin genellikle ulusal karakterli bir yapıya sahip olmalarından ve bağımsızlığını kazanan bir ülkenin kısa bir süre sonra kendi otosefal kilisesini kurmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bunun en güzel örneğini ise günümüzde Batı Avrupa, Kuzey-Güney Amerika ve Avustralya'da bulunan çeşitli patriklik ve otosefal kiliselere dayanan Ortodoks Kiliseler oluşturmaktadır. Ortodoks nüfusun buralara göçleriyle kurulmuş olan bu Ortodoks Kiliseler, zamanla önemli bir cemaat sayısına ulaşmış ve bağlı oldukları kiliselerden ayrılarak otosefalliklerini elde etmeye yönelik bir yapılanma içerisine girmiştir. Bunlardan özellikle Amerika'daki kilise otosefal bir yapı oluşturmaya çalışmaktadır. Fakat onun bu konumu henüz Ortodoks Kiliselerin çoğunluğu tarafından tanınmamıştır.

Ortodoks Kiliselerinin çoğu, ulusal kiliselerdir; bu kiliselerin devlet ile sıkı bağları bulunmaktadır. Etnik olarak genellikle Grek, Melkit ve Slav Kiliseler olmak üzere üç ana grupta toplanmaktadır. Bunlardan birinci grupta yer alan Grek Kiliseler; İstanbul Patrikliği, Yunan Kilisesi ve Kıbrıs Başpiskoposluğudur. İkinci grupta yer alan Melkit Kiliseler; İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patriklikleri ile Sina Başpiskoposluğundan oluşmaktadır. Ancak bunlar arasında Grek kökenli rahipler de bulunmaktadır. Son grubu oluşturan Slav Kiliseleri ise Rus, Sırp, Bulgar, Çek-Slovak, Polonya Kiliseleridir. Bu gruba Rumen, Gürcü ve Arnavut Kiliseleri de ilave edilmektedir.

İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Rusya, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan Kiliselerinin başındakilere Patrik; Yunanistan, Kıbrıs, Arnavutluk ve Finlandiya Kiliselerinin başındakilere Başpiskopos; Çek-Slovakya ve Amerika Kiliselerinin başındakilere Metropolit; Gürcü Kilisesinin liderine ise Katolikos ve Patrik denilmektedir.

Ortodoks Kiliseler, yapıları itibarıyla kendi idarelerini yürüten bir aile gibidir. Merkezi bir otoriteleri bulunmamaktadır. Bununla birlikte her kilise iman ve sakramental komünyon bağlamında birbiriyle sıkı bir bağ ve paralellik içindedir. Doğu-Batı ayrışması, İstanbul ile Roma arasında olduğu ve bu kilisenin, eski imparatorluk merkezinde bulunduğu için farklı bir konumu, eşitler arasında önceliği bulunmaktadır. Fakat bu şeref payesi ona, diğer kiliselerin iç işlerine müdahale etme hakkı vermemektedir. Bu patrikliğin merkezi 1600 yılında taşınmış olduğu Fener semtinde bulunmaktadır. Fener Ortodoks Patrikhanesine Türkiye, on iki adalar, Yunanistan'ın Girit ve Aynaroz bölgesi manastırları ile Avrupa, Amerika ve Avustralya'daki çeşitli metropolitlik ve piskoposluklar bağlı bulunmaktadır. Türkiye'de dört metropolitlik bölgesi bulunmaktadır. Bunlar Kadıköy Metropolitliği, Gökçeada ve Bozcaada Metropolitliği, Adalar Metropolitliği ve Terkos (Tarabya) Metropolitliğidir.

Fener Kilisesine bağlı olan yurt dışındaki kiliseler ve kurumlar ise yedi metropolitliğin tabi olduğu Girit Başpiskoposluğu, on iki adalardaki dört metropolitlik, dokuz piskoposluk merkezinin bağlı olduğu Amerika Başpiskoposluğu, Avustralya Başpiskoposluğu, Yeni Zelanda, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Belçika, İsveç, İsviçre ve İtalya Metropolitlikleri ile başta Yunanistan'daki Aynaroz ve Patmos olmak üzere dünyanın değişik yerlerindeki manastır ve eğitim merkezleridir.

Patrikhanenin başında patrik, onun altında ise patriğin seçiminde oy hakkı bulunan sen sinod (kutsal meclis) yer almaktadır. Patrikhanenin işleri ise başında bir metropolitin bulunduğu komisyonlarca yürütülmektedir. Patrik seçimi, temeli Islahat Fermanı'ndan sonra, 1862'de hazırlanan Rum Patriklik Nizamatı ve 6 Aralık 1923 tarihli valilik tezkeresine dayanan bir prosedürle sen sinod (kutsal meclis) tarafından yapılmaktadır. Hâlen faal olan dört metropolitlik bölgesi metropolitlerinin de arasında yer aldığı on iki kişiden oluşan bu meclis, valiliğin onayladığı liste içerisine yer alan isimlerden birini patrik olarak seçer.

C. Protestanlık

Hakan OLGUN
Dr. • Diyanet İşleri Başkanlığı

Protestanlık, Ortodoks ve Katolik Kiliselerinin dışındaki birçok grup ve oluşumu içeren geniş bir Hıristiyan mezhebini ifade etmektedir. Doktrin ve uygulamalarıyla, ana bünyeyi oluşturan Roma Katolik Kilisesinden önemli farklılıkları bulunan Protestanlığın kökleri 16. yüzyıl dinsel reformuna dayanmaktadır. Protestanlıkta Kilise karşıtı reformasyonun temelini, Katolik Kilisesinin başında bulunan papanın ve ruhban sınıfının dinsel konum ve yetkilerinin dışına çıkarak siyasal ve seküler amaçlar peşinde oldukları ve Hıristiyan halk üzerinde dünyevi bir hegomonya kurdukları inancı oluşturmaktadır. Papalığın yanılmaz ve sorgulanmazlığı, kilise içi hiyerarşi, din adamlarının Hıristiyan halkın ibadet ve günah bağışlama süreçlerindeki istismarları, kutsal metnin Hıristiyan halktan uzak tutulması ve kilise kurumu ile papalığın din ile uyuşmayan dünyevi kazanımlar hevesinde olduğu eleştirileri bu dönemde bir reform ihtiyacının sebeplerinden sayılabilir. Hıristiyanlıkta reform çağı olarak nitelenen bu yüzyılda Martin Luther, Ulrich Zwingli ve John Calvin öncü reformcular olarak bilinmektedir. Bu reformcuların öğretileri Protestan teolojinin temel doktrinlerini oluşturmuştur.

a. Lutheranizm

Martin Luther (1483-1546) Katolik manastırlarda eğitilmiş, kilise hiyerarşisinde papazlığa kadar yükselmiş ve kilise okullarında Katolik

teolojisi okutmuş bir Alman Hıristiyan teoloğudur. Ancak Luther, Katolik bir din adamı olmasına rağmen dinsel bağışlanma ve kurtuluşa ulaşma konusunda gittikçe artan şüpheler taşımakta ve Katolisizm'in günahkârları yargılayan ve cezalandıran Tanrı anlayışından ürkmektedir. Bu şüphe ve endişelerin kaynağında Katolik inanç ve ibadetlerinin dinsel kurtuluşu sağlayamayacağı düşüncesi bulunmaktadır. Bu nedenle, Katolik inancının kendisine yüklediği bütün ibadet şekillerini kurtuluşta etkinliği olmadığı gerekçesiyle zamanla terk etmiştir. Çünkü Kilise'nin telkin ettiği ibadet ve iyi davranışları yerine getirdiği hâlde, Tanrı'nın bağışlamasına ulaştığından emin olamamaktadır.

Luther, Katolik bir papaz olduğu hâlde ruhsal tatminsizlik içerisinde bulunurken, Kilise ve başındaki papanın dinsel yetkilerini dünyevi kazanımlar için suiistimal ettiği düşüncesi onun, Katolisizmin teolojik ve kurumsal yönüne olan şüphelerini daha da artırmıştır. Bu dönemde papanın görkemli bir katedral yaptırmak için gerekli parayı toplamak amacıyla Hıristiyan halktan günahlarını bağışlaması karşılığında para toplaması, Luther'in, Kilise ve papanın dinsel otoriterlik ve yanılmazlık öğretilerine karşı tepkilerini artırmıştır. Katolik Tanrı anlayışının aksine 'doğru' Tanrı'yı bulmak için Kitab-ı Mukaddes'i incelemeyi sürdürmüş ve Romalılara Mektup 1:17'de yer alan "kurtuluşun sadece imanla olduğu" ifadesinden sonra dinsel kurtuluşa götüren gerçek yolu bulduğuna inanmıştır. Artık Katolik Kilisesinin aklanma adına önerdiği pek çok ibadet ve ritüeli yerine getirmek zorunda değildir. Çünkü bu tecrübe ile "kurtuluşun iyi davranışlar gerekmeksizin sadece iman ile olacağını" keşfetmiştir. Nitekim Luther, Katolik Kilisesinin aksine, Tanrı'nın günahkâr insanlara, azabından çok bağışlamasıyla karşılık vereceğini ve bu bağışlanmaya da ibadet ve iyi davranışlardan çok kalpteki iman sayesinde ulaşılacağını dile getirmiştir. Ona göre "insanlar imana, kişisel gayretleri veya başkalarının yönlendirmeleriyle ulaşamazlar; Tanrı, kurtuluşunu takdir ettiği insanın kalbine imanı yerleştirir. Tanrı tarafından dışarıdan bağışlanan iman aracılığı ile günahkâr insanlar kurtuluşa ulaşır." Bu merhametli Tanrı, iman ve kurtuluş öğretisi, kilise ve papanın kurtuluş adına telkin ettikleri ibadet ve iyi davranışların yanı sıra papa ve din adamlarının dinsel aracılıklarını gereksiz duruma getirmiştir. Çünkü kişisel ibadet ve iyi davranışların kurtuluş adına bir etkinliği olmadığından, ayinleri yöneten ruhban sınıfına da ihtiyaç kalmamıştır. Ardından da, papanın otoritesini tartıştığı ve kilisenin endüljans belgeleri satma karşılığı günah bağışlamasına yönelik eleştirilerini içeren doksan beş maddelik manifestosunu 31 Ekim

1517'de halka ilan etmiş ve Protestanlığa giden reform süreci başlamıştır. Luther'in reformasyon süresince savunduğu iki temel düşünce, Tanrı'nın sözünün bütün insanların sözünden daha geçerli olduğu ve kişinin inancının sadece kişi ile Tanrı arasında olduğudur.

Luther 1520 yılında kaleme aldığı reformist metinleriyle Katolik Kilisesinden bütünüyle ayrılmıştır. Bu metinlerde siyasi idarecilerin kilisenin dünyevi isteklerine karşı koymalarını istemekte, Katolik Kilisesini Hıristiyanları kandırmakla suçlamakta ve dinsel kurtuluş için Kilise'nin önerdiği ibadet ve davranışların aslında gereksiz olduğunu dile getirmektedir. Luther bu aykırı söylemlerinden dolayı 1521'de kilise tarafından aforoz edilir. Reform hareketinin ilerleyen yıllarında Katolik Kilisesinin başındaki papayı artık 'deccal' olarak niteleyen Luther, o zamana kadar Kutsal Kitap'ın yorum yetkisinin sadece papaya atfedilmesine de karşı olmuştur. Çünkü Luther için dinsel otorite papa değil Kitab-ı Mukaddes'tir. Dinsel otoritenin papadan alınarak Kitab-ı Mukaddes'e yüklenmesiyle papanın dinsel karizmasıyla birlikte Kutsal Kitap'ı yorumlama yetkisi de sarsılmıştır. Luther'e göre her inanan Hıristiyan kutsal metni okuma, anlama ve yorumlama hakkına sahiptir. Bütün Hıristiyanların kutsal metni okuyup anlamaları için de o dönem geçerlikteki Latince yazılı Kitab-ı Mukaddes'i Almanca'ya çevirmiş ve diğer dillere de çevrilmesini telkin etmiştir. Kutsal metnin yanında ibadetlerin de ana dillerde yapılmasını savunan Luther, Almanca ibadet formları oluşturarak Alman Hıristiyanların, ibadetlerini, anlamadıkları Latince'yle değil anladıkları ana dilleriyle yapmalarını önermiştir.

Katolik Kilisesi tarafından Lutherci düşüncenin ortadan kaldırılması için 1529'da düzenlenen Speyer Meclisi'nde, Luther yanlıları Kilise'nin, Luther'i ve düşüncelerini dinsel sapkınlık sayan kararını tanımadıklarını söyleyerek meclisi terketmişlerdir. Bu "kararı tanımama" eylemi, kayıtlara 'protestatio' olarak geçtiğinden, o günden sonra Luther yanlıları 'protestan' olarak adlandırılmış ve bu niteleme zamanla bütün reform öğretilerini benimseyenler için kullanılmıştır. 1555 yılında da Augsburg Din Barışı'yla Lutheran reformist öğretiler, Protestanlık adıyla Kutsal Roma-Germen İmparatoru tarafından resmen tanınmıştır.

Lutheranizm'in Katolik öğretiden ayrılan en temel söylemi, kutsal metin hakikate ulaştıran tek yetkin otoritedir; papanın dinsel üstünlüğü yoktur, inancıdır. Bu söylemi, bireylerin sadece kendi sorumluluklarıyla Tanrı'ya ulaşma hakkına sahip oldukları ve insanın doğasının 'düşüş' ile

bozulduğundan, insani irade ve erdemlerin kurtuluş için yetersiz olduğu inancı izler. Buna göre kurtuluş sadece iman aracılığıyla elde edilir. Bu imana ise Mesihin bağışlayıcı rahmeti sayesinde ulaşılabilir. Sakramentler imanı güçlendirmesi yönüyle değerlidir. Katolik Kilisesinin uyguladığı yedi sakramentten sadece ikisi, vaftiz ve evharistiya kutsal metne dayanan sahih sakramentlerdir. Luther ayrıca manastır yaşamına da karşı olmuş ve din adamlarının evlilik yasağına da eski bir rahibe ile evlenerek tepki göstermiştir. Öte yandan Luther dile getirdiği "iki krallık doktrini" ile kilise ile devlet idaresini eşit şekilde kutsallaştırmıştır. Buna göre kilise sadece kutsal metni anlatma ve sakramentleri yürütme görevini yerine getirecektir; devlet ise Tanrı'nın yeryüzündeki düzen kurma ve idare etme iradesini temsil edecektir. Luther'in bu öğretisi kilisenin devlet idaresine bağlandığı şeklinde anlaşılmış ve Lutheranizm totaliter devlet yapılanmasına teolojik katkı sağlamakla modern çağda eleştirilmiştir. Hâlbuki Luther, Hıristiyanlığın sadece bir dinsel görüş olduğu ve devlet işlerine karışmaması gereğini savunmuştur.

Lutheranizm Almanya'nın yanı sıra İskandinav ülkeleri, Doğu Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada başta olmak üzere pek çok bölgeye yayılmış ve bazı ülkelerin resmî devlet dini olarak benimsenmiştir. Reformasyon çağının oldukça karmaşık dinsel ve siyasal ortamı içinde filizlenen Lutheran öğretiler zamanla katı doktrinel düzenlemelere kavuşturulmuş ve Protestanlığın en önemli teolojik kaynaklarından birisi olmuştur.

b. Zwinglianizm

Luther'in reform hareketi Almanya'da devam ederken benzer söylemlere sahip bir diğer reform hareketi ise İsviçre'de ortaya çıkmıştır. İsviçreli reformcu Ulrich Zwingli'nin (1484-1531) yaşadığı Zürih, Luther'in görüşlerini benimseyen en önemli İsviçre kentidir. Zwingli klasik din eğitimi almış ve bir süre Katolik papazı olarak görev yapmıştır.

Luther'in, başta kutsal metnin otoritesi söylemi ve papalığın dinsel istismarına yönelik eleştirisi olmak üzere Katolisizm karşıtı pek çok düşüncesini benimseyen Zwingli, hümanist düşünceden de etkilenmiş ve dinsel yaşamda da bireysel özgürlüğün peşinde olmuştur. Bu nedenle, zamanla Roma Kilisesinden uzaklaşmaya başlamıştır. Luther gibi o da Zürih'te endüljanslara karşı koymuş ve çok geçmeden de rahiplerin

evlilik yasağını, manastır yaşamını ve Katolik Kilisesinin pek çok ibadet ve uygulamasını eleştiren vaazlar vermeye başlamış; araf düşüncesini, azizlerin şefaati inancını ve rahiplerin aracılıklarını kutsal metne aykırı olarak değerlendirmiştir. Çünkü Zwingli için papanın dinsel bir otoritesi olmadığı gibi hakikatın gerçek kaynağı kutsal metindir. Zürih kent meclisi de Zwingli'nin görüşlerine katılıp onaylamış, kentin Roma Katolik Kilisesi kontrolünden bağımsız olmasını istenmiş ve bölgesindeki bütün rahiplere bu yönde talimat vermiştir. Reformist uygulamalar Zürih'te hızlı bir şekilde yürürlüğe sokulmuş, heykel ve resimler kiliseden uzaklaştırılmış, papazlara evlilik izinleri verilmiş, monastisizm kaldırılmış ve ibadet dili sadeleştirilmiştir.

Zwingli'nin teolojisi ve ahlaki öğretileri tek bir prensibe dayanmaktadır. Bu prensip, Hıristiyanların inanmaları ve yerine getirmeleri için Kitab-ı Mukaddes söylemlerinin hiçbir gizem ve sırra bürünmeksizin açık olarak ifade edildiğidir. Bu durumda Zwingli kutsal metnin literal anlamını savunmuştur. Bu anlayış batı dinsel tecrübesinde Kitab-ı Mukaddes'in literal okunması olarak önemli bir değişime neden olmuştur. Böylece Katolik Kilisesinin aksine, kutsal metinlerin karanlık ve sır olarak kalmamaları, sembolik ve alegorik anlatımlarla zorlaştırılmamaları hedeflenmekteydi. Artık Kitab-ı Mukaddes yazılı kanun statüsünde olacaktı. Ancak Hıristiyanlığın temel metinlerine yönelik bu literal okuma anlayışı bu metinlerin sosyal yaşama oldukça katı ve sert bir şekilde uygulanması sonucunu doğurmuştur.

Zwingli aynı zamanda, Protestanlık içinde yaşanan sakramental bir tartışmanın da önderliğini yapmıştır. Zwingli'nin Luther ile arasındaki esas ayrılık komünyon ayininde Mesihin varlığının mahiyeti üzerinedir. Zwingli, Luther'in bu ayin sırasında ekmek ve şarap unsurları içinde Mesihin 'gerçek' varlığı inancına katılmamış, ekmek ve şarap unsurlarının Mesih'in 'sembolik' karşılığı olduğunu savunmuştur. 1529 yılında Margburg Görüşmesi ile bu sorunun çözülmesine çalışılmıştır. Ancak Zwingli ve Luther'in de bizzat katıldığı bu toplantıda uzlaşma sağlanamamıştır. Daha sonraki reformcu Calvin ise Mesihin varlığını 'manevi' bir varlık olarak niteleyecektir. Bu sakramental anlaşmazlık 16. yüzyıl reformasyonunun kendi içinde bölünmesi sonucunu doğurmuştur. Sonraki pek çok reformcunun uzlaşma gayretlerine rağmen bu sorun aşılamamış ve Protestan reformasyonu bütünlük sağlayamamıştır.

Zwingli'nin İsviçre'nin Roma Katolik Kilisesinden sadece dinsel olarak değil siyasal olarak da özgürleşmesi söylemi, İsviçre'nin Roma yanlısı kantonlarının tepkisini çekmiştir. Nitekim bu kantonlar Zürih'e savaş açmış ve Zwingli 1531'de bu savaş sırasında öldürülmüştür. Zwingli'den sonra İsviçre'de reformasyon Calvin'in eline geçer. Calvin teolojik sistemini önemli ölçüde Zwingli'nin öğretileri üzerinde gerçekleştirmiştir. 1549 yılındaki Tigurinus Konsensüsü ile İsviçre reformasyonu Zwinglian'dan Kalvinist doktrine bağlanmıştır. Bu nedenle Lutheranizm ya da Kalvinizm gibi günümüzde 'Zwinglianizm' tanımlamasından söz etmek mümkün değildir. Zwingli'nin görüşleri artık bağımsız bir bütünlük yerine daha çok Kalvinizm içinde yer alan reformist bir eğilim olarak varlığını sürdürmektedir.

c. Kalvinizm

Zwinglianizm ruhunun teolojide, politik kuramlarda ve kilise düzenlemelerinde gelişimini tamamlaması Fransız reformcu John Calvin (1509-1564) ile sağlanmıştır. İkinci nesil reformcu olan Calvin, teolojiden önce hukuk eğitimi almış ve bu yönüyle de önceki reformcuların ideal öğretilerini daha akılcı ve uygulanabilir şekilde düzenleyerek Protestanlığı sistematize etmiştir. Calvin, Lutheranizm'in Kitab-ı Mukaddes'in imanın yegâne kaynağı olduğu, Katolik inancı ve papalığın Mesih'in öğretilerine uygun ve otoriter niteliği olmadığı, Âdem'in 'düşüş'ünden sonra insanın özgür iradesinin dinsel kurtuluşta işlevsiz olduğu ve sadece imanla aklanma doktrinlerini paylaşmaktadır. Katolisizm karşıtı reformist görüşlerinden dolayı Paris'ten sürülen Calvin, Cenevre'ye yerleşerek, reform teolojisini, dinin, devlet, ekonomi ve toplumla olan ilişkilerini de düzenlemek amacıyla, hukuk normları doğrultusunda kurumsallaştırmayı hedeflemiştir. Bu dönemde kaleme aldığı *The Institutes of the Christian Religion* adlı eseri sistematik olarak Roma Katolik doktrinine karşı Protestan cevapları içeren ve reform geleneğinin teolojik temellerini oluşturması yönüyle günümüzde dahi etkinliğini koruyan bir çalışmadır.

Kalvinizm'in özü Hıristiyan kutsal metinlerinin literal anlaşılmasına yönelik Zwinglian vurguya dayanmaktadır. Bu metinlerde açıkça ve literal olarak içerilmeyen söylemler reddedilecek, açıkça ve literal olarak yer alan herşey tereddütsüz yerine getirilecekti. Sadece dinsel inançlar değil kilise yapılanması, politik organizasyon ve sosyal düzen-

lemeler de kutsal metnin literal anlamı üzerine oluşturulmalıdır. Bu gerekçeyle Calvin Cenevre'de kilisenin idari ve sosyal organizasyonu ile kentin sosyal düzenlemeleri gibi önemli çalışmalara girişmiştir. Calvin'in en önemli uygulaması kiliseyi kent idaresi içine koyup ikisini birleştirmesidir. Bu şekilde kilise görevlilerinin şehir idaresine ilişkin kararlara dahil olmasını sağlamıştır. Ardından da kent üzerinde tavizsiz ve katı ahlak kuralları içeren reform serilerini başlatmıştır. Calvin'in bu çalışmalarında kutsal metin ölçütlerini esas alması nedeniyle sosyal organizasyonları kutsal metne göre oluşturan ilk politik düşünür olduğu da ifade edilmektedir. Nitekim Calvin, kısa sürede Cenevre'yi Kitab-ı Mukaddes'in inanç ve ahlak ilkelerine göre kilise tarafından yönetilen bir teokratik devlete dönüştürmüştür.

Calvin'in diğer reformculardan farklı olan en önemli teolojik öğretisi "kader" doktrinidir. İlk dönem kilisesi ve bazı ılımlı Protestan kiliseleri, Tanrı'nın bütün bireyler için kurtuluşun nihai hükmünü vermediğini ve bu kurtuluşun kısmen insan tercihinin ürünü olduğunu savunmuşlardır. Buna karşı olan Calvin, kurtuluşun insani bir tercihe bağlı olmadığı, Tanrı tarafından başlangıçta belirlenip hükme bağlanmış bir tasnif olduğu anlayışını savunmuştur; buna göre insanlar kurtuluş için Tanrı tarafından 'seçilmiş' olmaktadırlar. Nitekim Calvin "insanlığın günah nedeniyle manevi olarak etkinsiz ve kudretsiz kılındığını, Tanrı'nın hâkimiyeti adına Tanrı tarafından, kurtarılacak olan insanların şartsız olarak seçildiğini, Mesihin kurtarıcı misyonunun bu seçilmiş olanlarla sınırlı olduğunu, Tanrı'nın rahmetinin başka bir yöne saptırılamayacağını ve Tanrı'nın Mesihte seçtiği insanların kurtuluşunun ebedi kader olduğunu" dile getirmektedir. Eğer insanlar seçilenlerden ise Tanrı onlara doğru bir hayat yaşama eğilimi verir. Nitekim doğru davranışlar seçilmiş olmanın işaretleridir. Bu doğrultuda Calvin, Hıristiyanları, Tanrı'nın sonsuz ihtişamı adına bitmeyen bir gayretle çalışarak hayatın zorluklarını yenmeye ve dünya hayatında etkin olmaya çağırmaktadır. Nitekim Calvin 'seçilmiş' olmayı, bu dünyadaki etkin ve işlevsel bir hayat yaşamak ve bunun sonucunda da dünyevi mutluluğa ulaşmak olarak görmektedir. Bu nedenle Mesih krallığına hazırlanmak isteyen Hıristiyanlar gerekli ve faydalı işlerde ve mesleklerinde başarılı olmak zorundadırlar. Dolayısıyla Calvin'in söylemi, tanrısal yazgı, seçilmişlik ve bu seçilmişliğin dünyevi işaretinin, her bir bireyin bu dünyadaki mesleğinde çok çalışması ve başarılı olmasıyla ilişkili olduğunu içermektedir. Bu şekilde Protestanlık, dünyevi meslek ve uğraşılara da dinsel bir anlam yükleyerek kutsamış olmaktadır.

Kalvinizm'in etkisi bütün Batı dünyasında yayılmıştır. İskoçya'da Presbiteryenler, Hollanda'da Reform Kilisesi, Fransa'da Huguenotlar ve İngiltere'de Puritanlar Kalvinist öğretiyi izlemektedir. Kalvinci ifadeler Amerika Birleşik Devletleri'nde de oldukça kabul görmüştür. Calvin'in düşüncelerinin bu kadar geniş coğrafyaya yayılması Calvin'in farklı şekillerde yorumlanması sonucunu doğurmuştur. Nitekim 1550 ortalarına kadar Cenevre, düşünce ve kurumsal yapısıyla bütünüyle Kalvinizm'i benimsemişti. Bu kent, Fransa, İngiltere, İskoçya ve Hollanda gibi ülkelerden Protestan olduğu için dışlanan göçmenlerin barınağı olarak 16. yüzyılda en önemli Protestan merkezi olmuştu. Cenevre'ye dışarıdan gelen reform yanlılarının bazıları daha radikal Kalvinist doktrinleri benimserken bazıları Calvin'in öğretilerini daha ılımlı bir anlayışla yorumladı. Bu şekilde Kalvinizm Protestanlık içindeki en etkili ve yaygın reform eğilimi niteliğini kazandı. Dolayısıyla 'Kalvinizm' terimi pek çok farklı anlamda kullanılmaya başlandı. Kalvinizm, Calvin'in kendisi tarafından ifade edilen öğretileri kadar, sosyal, politik ve etik anlamda yaşamın ve düşüncenin bütün alanlarında olmak üzere, Protestan ülkelerdeki Calvin'in doktrinlerinin ve uygulamalarının geliştirilmesi ile kapsamlaştırılan bir terimdir. Ayrıca, bu terim Lutheran doktrinlerden farklılıklarını vurgulayan Reform kiliselerinin doktrinel sistemini nitelemektedir.

d. Protestanlıkta Temel Prensipler

Luther, Zwingli ve Calvin'in yanında pek çok reformcunun öğretilerini de içeren Protestan teolojisi, genel anlamda, Ortodoks ve Katolik Kilisesi gibi Hıristiyan teolojisinin temelini oluşturan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan teslis inancını ve İsa Mesih'in kefaret olarak ölüp tekrar dirildiği inancını içermektedir. Ayrıca, kutsal metnin otoritesi ile Mesih tarafından tesis edildiğine inandıkları vaftiz ve evharistiyadan oluşan temel sakramentleri de kabul etmektedir. Dolayısıyla Protestanlığın, temel inanç esaslarında geleneksel Hıristiyan öğretisinin içerisinde olduğu söylenebilir. Fakat zamanla pek çok alt bölünmeyi yaşayan Protestan akımların üzerlerinde uzlaştıkları temel Protestan prensipleri şu şekilde sıralanabilir:

i. Kitab-ı Mukaddes'in Otoritesi

Reform sürecinin doğurduğu Protestanlık açısından Kitab-ı Mukaddes tek yetkin dinsel otoritedir. Çünkü insanı kurtuluşa götüren ima-

nın kaynağı, Katolik Kilisesinin iddia ettiğinin aksine, papalık ve kilise değil kutsal metindir. Nitekim reformcular, Katolik Kilisesinin başındaki papanın otoritesinin yerine Kutsal Kitap'ı koymuş ve bütün Hıristiyanlara onu okuma ve anlama yetkisi tanımıştır. Bu şekilde Hıristiyanlığın, kilise ve papa merkezlilikten kurtarılıp kutsal metin merkezli bir din durumuna gelmesi amaçlanmıştır. Reform öncesinde Hıristiyanlar, ahlaki ve teolojik tartışmalarında, son hüküm olarak papa ve konsilleri kabullenmek zorundayken, reform teolojisi doğrultusunda Kitab-ı Mukaddes, papa ve konsillerin yerine nihai otorite olarak belirlenmiştir. Nitekim "Kitab-ı Mukaddes, sadece Kitab-ı Mukaddes Protestanların dinidir" ifadesi bu durumu tanımlamaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in yegâne otorite olması ve bu metni okuma ve yorumlama yetkisinin papalık ve ruhban sınıfının elinden alınması, onların dinsel aracılık yetkilerini de ortadan kaldırmıştır. Protestan öğretinin temelindeki reform teolojisinde kutsal metnin etkinliği "sadece kutsal metin" (*sola scriptura*) söylemi olarak yer almıştır.

Katolik Kilisesi ve papalığın yetkilerinin reddedilmesi ile Hıristiyanlığın en önemli kurumlarından birisi olan kilise konsillerinin hükümlerinin de geçersizliği ifade edilmiştir. Nitekim Protestan inancı Hıristiyanlık tarihinin ilk konsillerini onaylarken Roma Katolik Kilisesinin önderliğindeki konsilleri dinsel bağlayıcı olarak görmemektedir. Ayrıca, Katolik öğreti içerisinde zamanla gelişen kutsal metin dışındaki bütün tarihsel-teolojik gelenek ve yorumlara dayanan uygulamalar da reddedilmiştir.

ii. İmanla Aklanma

Protestanlık, ilk günahın işlenmesinden sonra insan doğasının kendi kendine kurtuluşa ulaşamayacağına inanmaktadır. İnsanın günahla kirlenmiş irade ve kabiliyetleri, onu, 'düşüş'te olduğu gibi ancak günaha iter. Bu nedenle tanrısal kurtuluşa ulaşmanın, iradeye dayalı ibadet ve iyi davranışlarla değil ancak Tanrı'nın rahmetiyle sağlanan imanla olacağını ifade eden sadece imanla aklanma düşüncesi, reformun çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Yeni Ahit'te yer alan "Aklanma imanla olur, imanla aklanan yaşayacaktır." ifadesi, Protestan teolojinin temelini oluşturmuştur. Bu ifadeden yola çıkan reformcular, aklanma ve kurtuluşu insani davranış ve gayretleri gerektiren ibadet ve iyi davranışlara değil sadece imana bağla-

maktadır. Dolayısıyla imanlı olanlar, herhangi bir ibadet ve davranıştan bağımsız olarak kurtuluşu hak etmişken, imanlı olmayanlar iyi davranışlarına rağmen kurtuluştan mahrum kalacaklardır. Bu söylem, kilise bünyesinde ve ruhban sınıfının telkinleriyle yerine getirilen ibadetler sayesinde kurtuluşa ulaşılamayacağı sonucunu doğurmuştur. Artık, kilise ve ruhban sınıfının kurtuluş adına dinsel aracı olmaları ve kendilerini bu kurtuluş sürecinde yetkin görmeleri, teolojik olarak ortadan kalkmıştır. Bu reformist düşünce, "kurtuluşa insani erdem ve davranışlarla değil, sadece Tanrı'nın rahmeti ve iman aracılığıyla ulaşılacağı" öğretisiyle Protestan doktrin içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Tanrı'nın rahmetine ulaşmayı ifade eden kurtuluş için imanı tek başına yeterli gören, ibadet ve iyi davranışlarda bulunmanın gereksiz, hatta tanrısal iradeyle çelişme anlamında, zararlı olabileceğini içeren söylem, 'sadece iman' (*sola fide*) öğretisiyle Protestanlığın temel prensiplerinden birisi olmuştur.

iii. Bütün İnananların Din Adamlığı

Protestan reformasyonu vaftiz olan her Hıristiyanın bir rahip olduğunu ileri sürmüştür. Vaftiz olmuş Hıristiyanların, yani bütün inananların 'din adamlığı' öğretisi Katolisizm'in kurumsal ruhban sınıfının gereklilik ve işlevini ortadan kaldıran bir ilkedir. Bu ilke, Katolik Kilisesinin hakikat ve otoritesinin ruhban sınıfına has kılındığını ve atanmış rahiplerin Tanrı ile insanlar arasında aracı olmalarını ifade eden kilise hiyerarşisini reddetmektedir. Bütün inananların din adamlığı öğretisi, bütün Hıristiyanları kiliselerde rahip yapmazdı; ancak onlara kendi başlarına dua etme, Kitab-ı Mukaddes'i kendi ana dilinde okuma ve yorumlama, kilise hizmetlerinde görev alma hakkı vermektedir. Bu şekilde Hıristiyanlıkta, Tanrı ile Hıristiyan arasındaki aracı figürler ortadan kalkmış ve bireysel anlamda dinsel yaşam imkânı sağlanmıştır.

Bütün Hıristiyanlar rahip olma hakkı konusunda eşit olmakla birlikte Protestan kiliselerinde dinsel eğitimli ve sürekli görevli rahipler bulunmaktadır. Bu rahiplerin görevi bir 'aracılık' değil, ayinleri usulüne uygun olarak yürütmektir. İbadetler ise Katoliklik ve Ortodoksluğa göre daha sade ve vaaza dayalı bir görünümdedir. Kiliselerde vaaz, ilahi ve ibadetler reformcuların öğretileri doğrultusunda ana dillerde seslendirilmektedir.

e. Modern Çağda Protestanlık

Protestanlığın oluşumuna imkân veren reformasyon, Batı medenileşmesinin sağlanmasında rönesans ile birlikte anılmaktadır. Bu nedenle günümüz modern Batı toplumunun temel dinamiklerinde Protestan teolojinin etkisi kolaylıkla görülmektedir. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Katolisizm merkezli inanç bütünlüğü, öncelikle Lutheran reformuyla sarsılmıştır. Luther, dile getirdiği Alman milliyetçiliği, bölgesel kilise yapılanması ve siyasal otoriteyi kutsaması ile feodalitenin yıkıldığı dönemde bürokratik modern devletin bir modelini sağlamıştır. Luther kendi döneminin sosyal şartları doğrultusunda dünyevi yetkinlik konusunda devleti kilisenin önüne koysa da, kilise ile devletin alanlarını birbirinden ayırarak günümüz laiklik anlayışına ulaşılmasına imkân sağlayacak şekilde bir kilise-devlet ilişkisi oluşturmuştur.

Katolisizm'in metafizik sırlar ve gizemler temelinde anlamlandırdığı dünyevi yaşam, reformasyon tarafından sadece dünyanın gereklilik ve şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Dinsel ile dünyevi alanın sınırları çizilerek dünyevi alan Katolik gizemlerden kurtarılarak sekülerleştirilmiştir. Özellikle Calvin, batı kültürünün modern çağlarda üstün bir nitelik kazanmasında düşünce ve model üretmesi yönüyle diğer reformcuların önüne geçmiştir. Kalvinizm'in insani eylem alanlarının tümünde gelişip yayılması, tarıma dayalı ortaçağ ekonomisinden ticarete dayalı ekonomiye ve sanayi çağına geçiş açısından modern dünyanın oluşumu için oldukça önemlidir. Calvin kapitalizmin gelişimine dinsel destek sağlamış ve ticaret ile üretimi teşvik etmiştir. Aynı zamanda insanın kendi isteklerine düşkünlüğüne karşı olan Calvin'in, tutumluluk, çalışkanlık, itidal ve sorumluluk meziyetleri ile teşvik edilen endüstrileşmeyi, Tanrı'nın yeryüzündeki egemenliğinin başarısının temel şartı olarak gördüğü, vaazlarında yer almıştır. Ayrıca Calvin'in seçime dayalı kilise liderliği anlayışı ve kilise üyeliğine giriş ve kabuldeki gönüllülük esasını içeren kilise yapılanmasının da Batı Hıristiyan toplumunun demokratik anlayışına ve sivil toplumunun gelişimine katkı sağladığı oldukça yaygın bir kanaattir.

Protestanlık içinde teolojik öğretilerinden kaynaklanan yeni gruplar ve teolojik eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu yeni eğilimlerin temel sebebi teolojik liberalizm olarak da adlandırılan bilim ve modern toplum ile dinin uzlaştırılması sorunu ve buna çözüm arama gayretlerini

içermektedir. Kutsal Kitap'ın literal anlaşılması ve tek dinsel otorite olması anlayışı ile Aydınlanma felsefesi ve gelişen bilimin verileri arasındaki çelişkiler, kutsal metnin otoritesiyle ilişkili olan literal yorumun yeniden gözden geçirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, ilerleyen dönemlerde Kutsal Kitap'ın birtakım bilimsel gerçeklerle uyuşmaması hâlinde literal gerçekliğinin göz ardı edilmesini gerektirmiştir. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde, teolojik liberalizm olarak ifade edilen bu yeni yaklaşıma karşı iki tepki hareketi kendini göstermiştir: Bunlardan ilki olan Fundamentalizm, Amerika kökenli bir oluşum olup Kitab-ı Mukaddes'in yanılmazlığını, 16. yüzyıl reform söylemi tonunda dile getirmektedir. Diğeri ise Fundamentalizm'e göre daha ılımlı olan, sosyal söylemleriyle öne çıkan ve Protestanlığın en yaygın grubunu temsil etmeye başlayan Evanjelizm'dir.

Oldukça dinamik bir karaktere sahip olan Protestanlık, Hıristiyanlığın en hızlı değişim yaşayan mezhebidir. Bazı Protestan fraksiyonlar genç üyeleri çekmek için birtakım doktrin dışı uygulamalara girerken bazıları, kadınların kilise hizmetine atanmaları ve vaiz olarak görevlendirilmeleri, ibadet dilinin modernize edilmesi, diğer kiliselerle birleşme ve kutsal metnin gelişen bilimin gerçekleri doğrultusunda yorumlanmasına yönelik sorunların arasında kalmıştır. Diğer bir önemli oluşum da, birçok Protestan grubun katılımıyla oluşan Ökümenik Hareket'tir; Protestanlar, Katolik ve Ortodokslarla olduğu gibi Hıristiyan olmayanlarla da diyalog arayışı içerisindedir. Bu nitelikleriyle Protestanlık, oldukça farklı anlayış ve kanaatleri içeren alt inanç gruplarını bünyesinde taşımaktadır.

Orta ve Kuzey Avrupa ile Kuzey Amerika'da oldukça etkin olan Protestanlar, ekonomik zenginlik faktörünü de kullanarak dünya genelinde, açlık, çevre kirliliği ve savaş karşıtlığı, eğitim ve sağlık projeleri çerçevesinde önemli bir misyonerlik faaliyeti yürütmekte ve özellikle geri kalmış toplumlarda hızla yayılmaktadırlar. Kutsal metnin otoritesine yaptığı vurgusu, Kitab-ı Mukaddes'i Katolik Hıristiyan toplumun evrensel dili olan Latince'den diğer dillere çevirterek papalığın sağladığı dinsel bütünlüğü parçalaması ve Kutsal Kitap'ın ana dillerde okunması ile ibadetlerin ana dillerde yapılması, dindar ve kurtulmuş olmanın işaretini ibadet ve iyi davranışlarda değil sadece imanda görmesi, dinsel aracılığı ortadan kaldırıp Tanrı ile Hıristiyanı yüzleştirmesi, toplumsal olmaktan çok bireysel bir dindarlığı öneren öğretileriyle Protestanlık, modern dünyada din ve reform tartışmaları konusunda önemli bir fenomendir.

D. Ayrılmış Doğu Kiliseleri

Bülent ŞENAY
Doç.Dr. • Uludağ Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

a. Ayrılmış Doğu Kiliselerinin Tarihsel Gelişimi

Doğu kökenli bir dinsel gelenek olan ve ilk zamanlarda öncelikle Batı'ya doğru yayılma eğilimi gösteren Hıristiyanlık, 11. yüzyıla kadar Suriye merkezli Doğu Hıristiyanlığı bünyesinde varlığını doğuda devam ettirmiştir. Hıristiyanlığın doğu cemaatleri yorumlarının müstakil kiliseler hâlinde teşekkülü, 4 ve 5. yüzyıllarda yapılan Kristolojik tartışmalar ve bu tartışmalar bağlamında düzenlenen konsillerle yakından ilişkilidir.

Doğu Hıristiyanlığı, ilk 3 ve 4. yüzyılda küçük itizallere (schisms) rağmen bölünmemiş bir bütün olarak kalmış, bundan sonra yaklaşık 500 yıllık bir süreçte üç aşamalı olarak büyük bölünmeler meydana gelmiştir. Ayrılmış Doğu Kiliseleri de bu süreçte ortaya çıkmıştır. 5 ve 6. yüzyıllarda Süryani Hıristiyanlığı, Yunan ve Latin Hıristiyanlığından ayrılmıştır. Süryani Hıristiyanlığı kendi arasında da Nesturîler ve Kadıköy Konsili'ni (MS 451) reddeden Kiliseler (Kıpti, Ermeni, Habeş ve benzeri) olarak ikiye bölünmüştür. 1054'te nihai olarak gerçekleşen Doğu-Batı bölünmesinden sonra ise genel anlamda Doğu Hıristiyanlığı üçe bölünmüştür:

1. Doğu Ortodoks Kilisesi (Yunan-Rus Ortodoks Kilisesi)
2. Ayrılmış Doğu Kiliseleri
3. Birleşik Doğu Kiliseleri

Bu bölünmelerin içinden doğmuş olan Ayrılmış Doğu Kiliseleri, (yani Süryaniler, Ermeniler ve Nesturiler gibi akımlar), farklı teolojik inançları nedeniyle erken dönemlerden itibaren imparatorluk ve onun resmî inancının savunucusu olan ana kilise tarafından aforoz edilmiş ve bu kiliselere bağlı halklar Roma tarafından imparatorluğa isyan ve zındıklık suçlamasıyla takibat altına alınmıştır. Nitekim Roma ve sonraki dönemlerde Bizans'ın bu baskı ve şiddetinden usanan Doğu Hıristiyan-

larının 7. yüzyıldan itibaren Müslüman hükümranlığını âdeta bir kurtuluş olarak görmüş olmaları ve genellikle yapılan bir barış anlaşmasıyla İslam egemenliğine girmeleri boşuna değildir.

Ayrılmış Doğu Kiliseleri, toplam 6 mezhep ya da kiliseyi bünyesinde barındırmaktadır:

Diyofizit olup sadece ilk iki konsili kabul eden Ayrılmış Doğu Kiliseleri:

1. Nesturi Kilisesi

Monofizit ve Kadıköy Konsili-karşıtı olup ilk üç konsili kabul eden Ayrılmış Doğu Kiliseleri.

2. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi (Batı Süryânleri ya da Yakubiler de denilir).

3. Hint Süryani Ortodoks Kilisesi.

4. Kıpti Ortodoks Kilisesi.

5. Ermeni Ortodoks Kilisesi.

6. Habeş Ortodoks Kilisesi.

Kadıköy Konsili karşıtı olan Ayrılmış Doğu Kiliseleri, Efes Konsili'nin ökümenikliğini kabul ederek Meryem'in "Tanrı'nın annesi" (theotokos) olduğuna inanırlar. Ayrıca, Nesturilerden ayrıldıkları temel itikadi nokta, İsa'nın "iki –yani ilahî ve beşerî– tabiat"tan oluşan "tek bir tabiat" taşıdığını savunmalarıdır. Nesturiler ise İsa'nın iki ayrı tabiat içinde olduğunu savunurlar. Aradaki teolojik fark "iki tabiattan çıkan" anlamında "ek duo" ve "iki tabiatlı" anlamında "en duo" ifadelerindeki farktan kaynaklanmaktadır. İhtilafa sebep olan ikinci kavramsal problem bizzat 'tabiat' kelimesi ile ilgilidir. Bu kelime için kullanılan Grekçe terim *phusis* olup, Nesturiler ve Kadıköy Konsili'ni kabul edenlere göre 'tabiat' anlamına gelirken, Kadıköy Konsili karşıtı olan Ayrılmış Doğu Kiliselerine göre 'şahıs' anlamına gelmekteydi. Kadıköy Konsili'ni kabul edenler ise 'şahıs' (yani İsa'nın şahsı) anlamında Grekçe *prospon* ve *hupostatis* kelimelerini kullanıyorlardı. Dolayısıyla ihtilaf etimolojik olarak çözülmez hâle gelmişti. Grek ve Roma arasında kültürel ve etnik farklılıkların da öne çıkarılması bölünme sürecinde etkili olmuştur.

Ayrılmış Doğu Kiliseleri, mesela Nesturi ve Habeş Kiliseleri, tarihî gelişimleri itibarıyla Bizans imparatorluğu dışında kalmışlar, özellikle

Nesturi Kilisesi, Antakya Süryani ve Kıpti Ortodoks Kiliseleri büyük ölçüde, Batı Kilisesi tarafından reddedilirken uzun süre İslam yönetiminde –Abbasi ve Osmanlı– zimmi hukukunun koruması altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.

i. Nesturiler

Ayrılmış Doğu Kiliseleri'nden birisi olan Doğu Süryani Kilisesi, yani Nesturi Kilisesi, bazı Hıristiyanlar tarafından MS 431 tarihli Efes Konsili'ni reddeden psikoposlar ve diakonların muhalefetinden gelişmiştir. Efes Konsili'nde rafızi (heretik-sapkın) olarak reddedilen Nesturilik, o zamanki Konstantinopolis patriği olan Nestoryus'un adına atfedilen Hıristiyan mezhebidir. Nestoryus'un (381-451) yazıları günümüze fragmanlar olarak *Heracleides Pazarı* adlı yazarı belirsiz bir kaynakla gelmiştir. Nestoryus'un Yunanca yazdığı bir savunmanın Süryanice çevirisi olan bu eser 1895'te bulunmuştur. Nesturiler'e göre Nestoryus'un bugün bilinen görüşleri 14. yüzyılda Nizip metropoliti olan Abdisa (öl. 1318) tarafından yazılmış *İnci Kitabı* adlı eserde sistemleştirilmişti. Teolojik olarak Doğu Süryani Kilisesi, Antakya ekolüne ve Mopsuestialı Theodore'un (MS 320-428) yorumlarına dayalı olarak gelişmiştir. Nesturiler, Efes Konsili'nde karara bağlanarak Hz. Meryem'e atfen kullanılan *teotokus* (Tanrı'nın annesi) sıfatını reddederler. Aynı zamanda Efes Konsili tarafından o zamanki Konstantinopol şehri patriği Nestoryus'un aforoz edilmesini de kabul etmezler. Hz. İsa'nın hem tanrı hem insan olarak çift tabiatlı (diyofizit) olduğunu savunan bir mezhep/kilise olarak ortaya çıkmıştır. İki tabiatlılık konusunda Luka İncili 2: 52'deki "İsa hem hikmet hem de boyca gelişiyor ve Tanrı'nın ve insanların beğenisini kazanıyor." ifadesi bedenen gelişimi ve beşerî oluşuna işaret etmesi bakımından ihtilafın kaynaklarından birisi kabul ediliyordu. Nestoryus'un diyofizit değil aslında monofizit görüşü savunduğu iddiası tartışılmış olmakla beraber diyofizit olduğu görüşü genel kabul görmüştür. Ancak görüşleri Doğu Kiliseleri'nde bir şekilde yaşamaya devam etmektedir. O dönemin Fars imparatorluğu sınırları içerisinde 5. yüzyıldan itibaren kendi kilise merkezleriyle beraber Nesturi Kilisesi büyük ölçüde Bizans yönetimindeki Hıristiyanlık'tan ve Batı Hıristiyanlığından kopmuştu. Nesturi misyonerler artık Batı'ya değil Doğu'ya gidiyorlar, Arabistan, Hindistan, Doğu Asya ve hatta Çin'de cemaatler oluşturmaya çalışıyorlardı.

MS 6. yüzyıldan itibaren Nesturiler hem Antakya hem de Batı Hıristiyanlığı ile bağlarını iyice koparmışlardı. 7. yüzyılın başlarından itibaren Irak ve civarının Müslümanların yönetimine girmesinden itibaren artık diğer Doğu Kiliseleri gibi Nesturiler de yüzyıllar boyunca Müslümanların yönetimi ve korumasında zimmi hukukuna bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hatta Bağdat merkezli olmak üzere Abbasiler döneminde Grek tıp ve matematik metinlerinin önce Süryanice'ye sonra Arapça'ya çevirisinde önemli rol oynamışlar, dolayısıyla halifeler tarafından da özel olarak korunmuşlardı. Moğol işgali dışında genel olarak varlıklarını özgürce sürdüren Nesturiler, 16. yüzyılda Katolik misyoner faaliyetleriyle karşılaşmışlar ve kendi içlerinde bir Katolik bölünmenin oluşmasına engel olamamışlardır. 1553'te nihayet Roma'nın Keldânî (Chaldea'ya nisbetle Chaldean) adını verdiği bir yeni mezhep doğmuştur. Papa III. Julius, Yuhanna Sulaqa adlı bir Nesturi rahibini bugünkü Diyarbakır'a 'Keldani Katolikosu' olarak tayin etti. 1670'te halefleri Katoliklikten vazgeçerek Nesturiliğe geri dönmüşler ancak 18. yüzyıl ortalarında Diyarbakırlı Mar Yusuf, Roma tarafından tekrar Katolikos olarak atanmış, o zamandan itibaren Nesturilik içinde bir rafızi hareket olarak Keldani -Katolik- Kilisesi yeniden varlığını sürdürmeye başlamış, Musul ve civarındaki pek çok Nesturi, Katolik olmuştur.

ii. Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi (Batı Süryaniler/Yakubiler)

Antakya Süryani Kilisesi yani Yakubiler, Suriyeli monofizit bir Hıristiyan cemaatidir. Süryani Ortodoks Kilisesi, havari Petrus tarafından Antakya'da MS 34'te kurulan ilk kilise olduklarını savunur. İmparator Justinyan'ın (527-565) Roma'ya göre heretik kabul edilen mezhep liderlerini manastırlarda hapse mahkûm etmesine rağmen karısı Teodora bizzat monofizit olduğu için monofizitlere iki rahip tayin etti. Theodore ve James adlı bu iki rahipten James, Jacob Baradaeus (ö. 578) olarak bilinmekteydi ve Yakubi (Jacobite) adı bu isimden gelmekteydi. Ancak genelde mezhep kendisini Yakubi olarak adlandırmaz. Kendisini Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi olarak adlandırır. Kilise, 451'deki Kadıköy Konsili'nden sonra Doğu Ortodoks Kilise'sinden ayrılmıştır. Kilise'nin merkezi Suriye'de Şam'da Bab Touma beldesindedir. Ruhani lideri ise Moran Mor Ignatius Zakka I'dir. MS 451 yılında Süryaniler arasında bir başka bölünme daha yaşanmıştır. Bu tarihte politik, mezhep-

sel ve yerel sürtüşmelerin artması nedeniyle toplanan Kadıköy Konsili, bu bölünmeye neden olmuştur. Bizans İmparatoru Markian'ın yapabileceği baskı ve zulüm uygulamalarından korkup, atalarının iman ilkelerini önemsemeyen ve Kadıköy Konsili'nin bu doğrultuda aldığı kararları benimseyen Süryanilere 'Malkoye Melkit' denilmiştir. Bu isim "kralın yandaşları" anlamına gelmektedir. Bu topluluk günümüzde Rum Ortodoks adıyla anılmaktadır. Malkoye Melkit adı verilen bu topluluk içerisinde MS 7. yüzyılda bir bölünme daha yaşanmıştır. Lübnan'daki Mor Marun Manastırı rahipleri Melkit Patriği Maksimus'un savunduğu dinî teorik görüşle ters düştüler ve Marunîler olarak bilinen bir bağımsız Kilise oluşturarak (MS 680'ler) "Maronit Patrikliği" adı verilen bağımsız bir patriklik kurdular. Bu Patriklik 13. yüzyılda Papalığa bağlandı. Marunîler monofizit değil, monotelit olarak tanımlanıyordu. Monotelitizm (Yunanca 'irade' anlamına gelen *theletis* kelimesinden-*Monothelite*) İsa'nın beşerî ve ilahî tabiatlarının birleşmesinden doğan "tek irade-enerji" anlayışı anlamına geliyordu. Papalık Maruni doktrinini Monofizit kristoloji ile Kadıköy Konsili kristolojisi arasında bir uzlaşma formülü olarak düşündüyse de bu işe yaramamıştı. Sonuçta monotelitizm de III. İstanbul Konsili'nde (680) yani altıncı ökümenik konsilde aforoz edildi. Zaten artık bu yüzyıldan itibaren monofizit kiliseler yani Antakya Süryanileri- Yakubiler, Nesturiler ve Ermeniler, Bizans Ortodoks tacizinden ve tasallutundan kurtularak Müslüman yönetimine girmişti. Artık Bizans'ın ve Roma'nın siyasi-askerî tehdidine karşı güvenlikteydiler. Diğer yandan Rum Ortodoks (Melkit) Kilisesi bireylerinden bir bölümü başka bir anlaşmazlık yüzünden Roma Papalık Kürsüsü'ne bağlandı. Bu topluluk, 1724 yılında "Rum Katolik" ismiyle, kendilerine ait bir Patriklik merkezi kurdu.

Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi inanç olarak İznik kredosuna bağlıdır. Yani teslis inancına tam anlamıyla bağlıdır. Onlara göre Tanrı'nın oğlu İsa, Meryem'e hülul etmiş, ondan doğmuş ve tanrılık ile beşerlik onda birleşmiştir. Yedi sakramente inanırlar: Vaftiz, konfirmasyon, tevbe ve Evharistiya kurtuluş için temeldir. Ruhban takdisi, Hastalara şifa ve evlilik takdisi ise ömründe bir defa olsa yeten sakramentlerdir. Kilise, üç Konsili yani İznik (325), Konstantinopol (381) ve Efes (431) Konsillerini kabul eder. Kadıköy (451) Konsili'ni reddeder. Bu sebeple Kadıköy karşıtı Ayrılmış Doğu Kiliseleri arasında kabul edilirler.

İbadet için günlük yedi vakit tahsis edilmiştir. Doğu'ya dönülerek ibadet edilir. Pazar günleri yapılan Evharistiya (ekmek-şarap ayini) manastırlarda çarşamba ve cuma günleri de yapılır. Evharistiya "kutsal kurban" olarak kabul edilir. Evharistiya ibadetinde ilahiler ve Kutsal Kitap'tan pasajlar okunur. Ruhban sınıfı üç kademeli bir hiyerarşiyle oluşmuştur: Episkoposluk, Horepiskoposluk ve Diakonluk. Toplam iki yüz bin kadar müntesibinin çoğunluğu Suriye ve Lübnan'dadır.

iii. Kıpti Ortodoks Kilisesi

Kıpti Ortodoks Kilisesi çoğunluğu Mısır'da bulunan dört milyona yakın müntesibi ile İskenderiye'deki Kıpti patriği tarafından yönetilir. Kıpti kelimesi, Yunanca *Mısırlı* anlamına gelen *Aiguptioi* kelimesinden türemiştir. Bu kelime aslen kadim Mısır'ın ilk başkenti Memphis'in bir başka ismi olan 'Hikaptah' kelimesinden gelmiştir. Geleneğe göre kurucusu, İncilci Mark'tır. O sebeple kilise kendisini Hıristiyanlığın kurucu misyonlarının başında görür. Kutsal ailenin Yuda'dan kaçarak sığındığı yer, Mısır olduğu için önemli kabul edilir. Yeni Ahit Kıptice'ye 2. asırda tercüme edilmiştir.

Kıpti Kilisesinin ortaya çıkışında İskenderiye'nin o dönemde kültürel bir merkez oluşunun büyük rolü olmuştur. Ayrıca 3. yüzyıldaki manastır geleneğinin de rolü vardır. Bu manastır geleneği, Roma zulmü döneminde çöle kaçan Hıristiyanlar ve özellikle iki önemli isim Antonyi (ö. 356) ve Pachomius (ö. 346) tarafından 4. yüzyıla doğru organize edilerek oluşturulmuştur. Hıristiyanlık'taki manastır geleneğine ilk örnek Mısır manastır geleneğidir. Mesela 6. yüzyılda Benedikten tarikatı kendisini bu Mısır manastır geleneği modeline göre yapılandırmıştır.

Bu kilise, inanç esasları açısından İznik Kredosunu kabul eder. Meryem'in *teotokus* olduğuna inanan Kıpti Ortodoks Kilisesi kendisinin Hıristiyanlığın teolojik gelişiminin temelindeki İskenderiye ekolünün devam ettiricisi olduğunu savunur. İlk dönem Kilise babalarından Origen, Athanasius, Cyril, Basil ve Jerom Ehep, İskenderiye ekolünün devam ettiricisi olmuşlardır. İlk konsil olan İznik Konsili'nde İskenderiye etkisi hâkimken daha sonraki Konsillerde Roma ve Konstantinopol'ün siyasi hegemonyası devreye girmiştir. Melkit (Melkânî) Kilisesi, Bizans yani Konstantinopol (İstanbul) yönetimine girince teolojik olarak da

korunmuş, dolayısıyla Kıptiler diğer Hıristiyanlar arasında biraz daha yalnızlaşmıştır.

Aynı tarihlerde Mısır, MS 641'de Müslümanların eline geçtiğinde, Bizans'ın ve Roma'nın gittikçe artan baskısından yılan Kıpti Hıristiyanlar, onları 'Ehl-i Kitap' görerek zimmi hukuku altında özgürlük veren Müslümanların yönetimini direnmeden kabul etmişlerdir. 12. yüzyıla kadar Müslümanlaşma tedricî olarak gerçekleşene kadar Mısır Müslüman yönetimi altında büyük ölçüde Hıristiyan kalmıştır. Haçlılar döneminde ise Kıpti Hıristiyanlar büyük ölçüde zarar görmüştür. İskenderiye Patriği Gabriel ibn Turaik, 13. yüzyılda Arapça'yı ayin dili olarak kabul etmiştir. Kıpti Hıristiyanların zimmi statüleri ve cizye verme zorunlulukları 1855'te kaldırılmıştır.

Günümüzde, Mısır'da Pope Shenouda III'ün ruhani liderliğinde yaklaşık 9 milyon Kıpti Ortodoks bulunmaktadır. Yaklaşık 57 milyonluk Mısır nüfusu içerisinde önemli bir nüfus sayılan Kıptiler, Müslüman Mısır'da yüzlerce kiliseleri ile özgürce dinî ve sivil hayatlarını sürdürmektedirler. Kıptiler *Kristmas*'ı 7 Ocak'ta kutlarlar.

iv. Habeş (Etyopya) Ortodoks Kilisesi

Habeş Ortodoks Kilisesi, Kadıköy karşıtı, ayrılmış Ortodoks Kiliselerinden birisidir. Yaklaşık on altı milyon müntesibi ile 1959'a kadar kısmen Kıpti Ortodoks Kilisesine bağlı iken daha sonra kendi bağımsız patrikliğini oluşturmuştur.

Monofizit inanca bağlı olan Habeş Ortodoks Kilisesine göre İsa'nın ilahî ve beşerî tabiatı ayrılmaz bir bütündür. Diğer monofizit Ayrılmış Doğu Kiliseleri'nden en önemli farkları, Eski Ahit şeraitinin bir kısmını sürdürmekte oluşlarıdır. Yahudilikte olduğu gibi sünnet, koşer kuralları ve cumartesi yani Şabat uygulamasını devam ettirmektedirler.

Hıristiyanlığın Etyopya'ya tam olarak ne zaman girdiği konusunda ihtilaf olmakla beraber resmî sayılabilecek ilk temas MS 347'de Frumentius adlı bir Etyopyalı'nın, İskenderiye patriği Athanasius tarafından Etyopya başpsikoposu olarak atanmasıyla başlamıştır. 5. yüzyılda Kitab-ı Mukaddes yerel Habeş dili olan *Ge'ez* diline çevrilmiştir. Manastır geleneğinin oluşumunun temelinde dokuz aziz hikâyesi vardır. Ancak tarihî olarak delillere dayanmamaktadır. Hikâyeye göre 6. yüzyılda

dokuz aziz tarafından Hıristiyanlık'ta ilk 'ermiş' kabul edilen Pachomius'un "Tarikat Yolu" ile İskenderiyeli Cyril, Epiphanius ve diğer o zamanki kilise yazıları Etyopya'ya getirilmiş, manastır geleneği oluşturulmuş, kiliseler de buradan gelişmiştir. İlk Müslümanların Habeşistan hicretinde muhatap oldukları Necâşî, Etyopya'ya manastır geleneği içerisinde yerleşmiş, riyazet ve hoşgörü esaslı bir 'Mesihî' anlayışla, özellikle Kur'an'ın Hz. İsa'yı yücelten beyanlarını ve İslam Peygamberi'nin Hz. İsa ve Meryem'e hürmet mesajını dinleyince Mekke müşriklerinin zulmünden kaçan bir grup Müslümanı himayesine almıştı. Müslümanlar sadece zimmi hukuku açısından değil özelikle bu olay nedeniyle Habeş Hıristiyanlarına karşı askerî çatışmalar olmadıkça her zaman hoşgörülü yaklaşmışlardır.

12. yüzyıldan itibaren Etyopya'dan Hıristiyanlık iç bölgelere ve diğer Habeş kabilelerine de yayılmıştır. Aynı dönemde 13. yüzyıla doğru Yahudi âdetlerinin uygulanmasından vazgeçilmesi eğilimi ortaya çıkmıştır; ancak gelenek sürmüştür. Ayrıca *Falaşalar* denilen ve kendilerini Süleyman Krallığı'ndan kalan kuşaklar olarak gören bir Etyopyalı topluluk varlığını sürdürmüş, 1991'de iç savaş sırasında da İsrail'e götürülmüştür. Aynı dönemde teslisin unsurlarının üç ayrı şahsiyet değil "Tek Şahsiyet"in sıfatları olduğu tartışması da başlamıştır. 15. yüzyıla kadar Müslümanlarla ilişkiler genelde barış içinde olmuştur. 15. yüzyıldan itibaren de Roma Katolik geleneği, Cizvitler aracılığıyla Etyopya Kilisesini dönüştürmek için faaliyetlere başlamıştır. 16. yüzyılda papa III. Julius tarafından gönderilen Cizvit misyonerlerinin yoğun çalışmaları ile başlamış olan 'Katolikleştirme' 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Etyopyalıların çoğunluğu buna direnmiş ancak nihayet Etyopya imparatoru Suseneyos'un (1607-1632) Katolik olması, 1626'da Roma'nın tüm Etyopyalıların aynı yolu takip etmesi isteğini kuvvetlendirmiş ve Etyopya bir iç savaşın içine sürüklemiştir. Kıpti gelenekten gelen çoğunluk olan Habeş manastır cemaatleri direniş için örgütlenmiş ve Cizvitler Etyopya'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. 20. yüzyılın ortalarına kadar Etyopya Kilisesi Kıpti geleneğe bağlı idi. 1959'da Basleyos ilk kez müstakil olarak "Etyopya Patriği" olarak tayin edilmiş ve özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Etyopya Kilisesi kendisini siyasi çatışmaların içinde bulmuştur. 1970'lerde en son Marksist yönetimin baskısından kaçan Etyopya Hıristiyanları, Karaipler'e ve Amerika'ya kaçarak orada küçük kilise cemaatleri oluşturmuşlardır. Etyopya Kilisesinin bugünkü merkezi Addis Ababa'da Aksum'daki Etyopya Katedrali'dir.

b. Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri

Kadir ALBAYRAK
Doç.Dr. • Çukurova Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

i. Ermenilik

Etnisite ile dinî kimliğin iç içe girdiği bir gelenek olan Ermenilik, soy olarak kendisini 'Hayk'a' dayandırır. Böylelikle Ermeniler kendi soylarını Kitab-ı Mukaddes geleneği bağlamında Nuh'un torunlarına kadar götürmektedir. Bunun için kendileri, Ermeni yerine "Hayk", Ermenistan yerine 'Hayıstan'ı kullanmışlardır.

Grekçe veya Süryanice olduğu ifade edilen ve "dağlık memleket" anlamına gelen Ermenistan, tarihte Hıristiyanlığı aynı anda hem resmî devlet hem de halk dini olarak kabul eden ilk krallıktır. Bununla birlikte Ermeni Hıristiyanlığının başlangıç dönemi, ilk üç yüzyıla ilişkin kaynak malzemenin yokluğu ya da azlığı nedeniyle oldukça belirsizdir. Ancak Ermeniler kiliselerinin ilk havarilere dayanan Apostolik bir niteliğe sahip olduğunu düşünürler. Bununla birlikte bazı Ermeni yazarlar ilk üç yüzyıldaki Ermeni Hıristiyanlığının Ortodoks veya Apostolik değil, daha çok Ebiyonit ya da Yahudi bir karaktere sahip olduğunu ifade ederler.

Geleneğe göre Ermeniler, Hıristiyanlıkla ilk olarak 1. yüzyılda tanışmıştır. Buna göre İsa'nın havarilerinden Aziz Tadeos, Aziz Bartolomeos ve takipçilerinin çabaları sayesinde o güne dek putperest olan geniş bir Ermeni topluluğu Hıristiyanlığı kabul etmiştir. İlerleyen dönemde Hıristiyanlık Ermeniler arasında yayılışını sürdürmüş ve nihayet 301 yılında, Aziz Gregorios'un önderliği sonucunda III. Tridates, Hıristiyanlığı Ermeni Krallığı'nın resmî dini olarak kabul etmiştir. Nitekim Gregorios'un başarılı çalışmalarından dolayı bu kiliseye "Gregoryan Kilisesi" de denir. Kendisi ve piskoposları, kilisenin prensleri ve büyük feodal beylerdi; çünkü eski pagan hiyerarşinin muazzam mal varlığına el koymuşlardı.

Ermeni Kilisesi, Pers ya da Etiyopya kiliseleri gibi Roma'dan bağımsız olarak gelişti. Ermeni Kilisesine 'millî' sıfatı Osmanlı yönetimi tarafından verilmiştir. Eçmiyazin, Ermeniler için en önemli dinî merkezdir

ve Ermeniler arasında özel bir yere sahiptir. Aziz Gregorios'un gördüğü bir vizyondan dolayı buraya "Tanrı'nın biricik oğlunun indiği yer" anlamına gelen Eçmiyazin denilmiştir. Eçmiyazin'in yüksek otoritesi öncelikle doktriner niteliktedir.

Kadıköy Konsili'ne on Ermeni piskoposunun katıldığı söylenir; ancak bu oldukça tartışmalıdır. 451'de toplanan Kadıköy Konsili'nin kararlarını benimsemeyen ve o tarihten bu yana Hıristiyanlık içerisinde bağımsız bir kol olarak yaşamayı sürdüren Ermeni Kilisesi, bugün sekiz milyonu aşkın üyesiyle, dünyada 50 milyondan fazla üyesi bulunan Kadim Ortodoks Kiliseler ailesine mensuptur. Ermeniler Kadıköy Konsili'ni reddedip İskenderiye teolojisinin ilkelerine bağlı kaldıkları için Bizanslılardan da değişik baskılar görmüşlerdir.

4. yüzyılda Kayseri başpiskoposluğundan kopma sonrası kilise, Antakya, İstanbul ya da Roma'nın güdümüne sokulma gayretlerine direnmiştir. Piskopos seçimlerine cemaatin katılması ve kilisenin bu uygulamayı sürdürmesi, Hıristiyanlığın havarilik döneminin devamı olarak kabul edilebilir. Ermeni kilisesi, bu özelliği sayesinde, zamanla İstanbul ve Roma'da giderek büyüdüğü gözlenen bir teokrasinin kendi içinde oluşmasını engellemiştir.

Ermeni cemaati ile yakın ilişki içerisinde olan Fatih Sultan Mehmet, Bizans döneminde Batı Anadolu, Trakya ve Balkanlar'daki Ermeniler üzerinde nüfuzu olan ve o tarihe dek Bursa'da bulunan Ruhani Reislik makamını 1461 yılında Patriklik seviyesine yükseltmiştir. Böylece, Müslüman bir sultanın bir Hıristiyan Patrikliği'ni tesisi, daha önce benzeri görülmemiş bir olay olarak tarihe geçmiştir. 15. ve 18. yüzyıllarda, Kırım, Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'dan birçok Ermeni İstanbul'a göç etmiş ve giderek genişleyen Osmanlı topraklarındaki tüm Ermeni cemaatleri İstanbul Ermeni Patriği'ni 'milletbaşı' olarak tanımıştır.

Ermeni Kilisesi tarihi açısından 18. yüzyılın en önemli gelişmesi, Fransa ve İstanbul'daki Fransız büyükelçilerinin himayesindeki Katolik misyonerlerinin yeniden ortaya çıkmasıdır. Ermeni Kilisesinde 18. yüzyıl ve sonrasında bölünmeler olmuş ve bu bölünmeler Katolik ve Protestan Ermeni kiliselerini meydana getirmiştir. Katolik misyonerleri Ermeni Hıristiyanlara yönelik iki zıt politika izlemiştir. Birincisi baskı politikasıdır. Örneğin Fransız büyükelçisi nüfuzunu kullanarak inatçı Tokat patriği Avedik'i hapse attırmış, ardından Tenedos adasına sürgün ettir-

miştir. Buradan kaçırılan Avedik 1711 yılında Fransa'da engizisyon tarafından yargılanarak mahkûm edilmiştir. İkincisi ise barışçıl bir devşirme politikasıdır. Bu çerçevede Katolik misyonerler, aydın Ermeni din adamlarını saflarına çekmeye çalışmışlardır.

19. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetleri sonucunda "Protestan Ermeni Kilisesi" adıyla bağımsız bir kilise daha ortaya çıktı. 19. yüzyıl Ermeni Kilisesi açısından üç önemli olaya tanık olmuştur. Birincisi, Ermeni Kilisesinin yönetimine düzenli olarak kilise dışından kişilerin girmesidir. İkincisi, Osmanlı yönetiminin 1830 yılında yeni bir Roma Katolik Milleti ihdas etmesine karar vermesidir. Üçüncüsü ise bu gelişmelere paralel olarak Protestan ülkelerin Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine hız vermeleridir. Bu yarış çerçevesinde "American Board" ve Anglikan misyonerleri gibi gruplar Ermenileri kendi yanlarına çekmek istemiştir.

Özellikle Amerikan Protestan misyonerleri eğitimden sağlığa kadar hemen her alanda çok sistemli bir şekilde çalışarak Osmanlı egemenliğindeki birçok bölgede etkili olmuşlardır. Bunların sonucunda 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında Protestan misyonerler aracılığıyla yaklaşık altmış bin kadar Ermeni'nin Protestan olduğu söylenmektedir.

1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Doğu Kiliseleri çatısı altında gösterilmesine rağmen Gregoryan Ermeni Kilisesi, Ortodoks Kilisesinden ayrıdır. Aynı şekilde Katolik Kilisesinden de farklı inanç ve uygulamalara sahiptir. Bununla birlikte diğer kiliselere ve bunların düşünce sistemleriyle doktrinlere karşı hoşgörülüdür.

Geleneksel Gregoryan Kilisesi, Süryani ve Kıpti Kiliseleri gibi monofizit bir kilisedir. Patriklerine 'katolikos' unvanı verilir. Ermeniler ilk üç ökümenik konsilin dogmatik öğretilerini kabul ederler. Ermeni Kilisesinin kutsal litürjisi temelde Grek ritüel ailesine dahildir. İlk olarak Kayseri'deki kilisede mevcut bulunan Aziz Basil litürjisinin Grekçe bir versiyondan derlendiği tahmin edilmektedir. Kilisenin kurucusu olan Aziz Gregorios, gençliğini Kayseri'de geçirmiş ve Hıristiyan akidesini burada öğrenmiştir. Aynı zamanda Ermeni Kilisesine komşu olan Antakya'daki Süryani Kilisesinin etkisinde de kalmıştır.

Günümüzde, kabul edilmiş tek bir Ermeni litürjisi mevcuttur ve bu da esas olarak Grek karakterlidir. Ama karma yapısından dolayı do-

ğu ile batı arasında bir köprü oluşturmaktadır. Bu liturji, pazar günleri ile büyük şenliklerde, buna ilaveten yeterli cemaat olduğu takdirde cumartesi günleri de icra edilmektedir.

Kadim Doğu Kiliseleri içinde sadece Ermeniler kutsal komünyon için mayasız hamur kullanır ve şaraba su karıştırmazlar. Bu anlamda Evharist sakramenti sırasında ekmek ve şarabın saf olmasına dikkat edilmekte; ekmeğe maya, şaraba su katılmamaktadır. Ermeniler Komünyon ayinindeki ekmek ve şarabın İsa'nın etine ve kanına dönüştüğü yönündeki dönüşüm öğretisini ve kilise tarafından günahların bağışlanabileceği düşüncesini de kabul etmezler. İkonların çoğu mihrabın arkasında yarım daire biçimindeki girintide sergilendiği için, Ermeni Kilisesinde aziz tasvirleri için ayrılmış özel bir bölme yoktur. Ermeniler ikonalara tazimi eski putperest âdeti sayarak reddederler ve evlerinde kutsal resimler bulundurmazlar. Ayrıca Kilisede heykel kullanılmasına karşıdırlar. Ermeni Kilisesinin mimari yapısı kendine özgüdür ve ana kubbesinden hemen ayırt etmek mümkündür. Ana kubbe, aslında bir kule olup tepesi koni biçiminde bir külahla örtülmüştür.

Ermeni kilisesince altı sakrament kabul edilmektedir; kutsal yağla yağlama geleneği zamanla terk edilmiştir. Son Yağlama'nın kutsallığı kabul edilse de sakramentler arasında sayılmamaktadır. Bebekler (0-45 günlük iken) yatay olarak ve tüm gövdeleri suya batırılarak vaftiz edilir, ancak su serpilerek de icra edilmektedir. Onlar, Noel'i 6 Ocak'ta kutlar, Batı Hıristiyan dünyasında yapılan Yılbaşı şenliklerini ve çam süslemelerini bidat sayar ve dindar bir kişinin içki içip eğlenmesi yerine Tanrı'ya dua etmesi gerektiğine inanırlar. Ermeni Kilisesinde oruç ve perhiz uygulaması vardır. Yılda 157 gün oruç tutulur. Günümüzde oruç, sabahın ilk saatlerinden öğleye kadar, her türlü yiyecekten sakınılarak yerine getirilmektedir. Perhiz veya tövbe ayinleri, etsiz ve yağsız yemekle olmaktadır.

Ermeniler ölüleri için dua etmeleri yönüyle Katoliklerle benzerlik gösterirken, arafa inanmamalarıyla Katoliklerden ayrılırlar. Kutsal Ruh'un Baba'dan çıktığına inanmaları ve Filioque (ve Oğul'dan) takısını reddetmeleriyle de Katoliklerden ayrılırlar.

Ademi merkeziyet ilkesi Ermeni Kilisesi tarafından kabul edilmiştir ve her piskopos, dinsel gelenekler çerçevesinde kendi yerel yetkilerini bağımsız olarak kullanır. Ermeni Kilisesi, kendi fıkhının belirlediği şartlarda boşanmaya izin verir. 4. yüzyılın sonuna kadar kilise evli din

adamları tarafından yönetilmiştir. İlk dokuz katolikos evliydi ve bu makamı kendi oğullarına bıraktılar. Piskoposlar da aynı uygulamayı yerine getirdiler. I. Büyük Sahak (öl.439) üst rütbeli din adamlarına evlenmeyi yasaklayıncaya kadar böyle devam etmiştir. Günümüzde zina dışında boşanmaya izin verilmemektedir.

Ermeni Kilisesine göre ruhbanlıktaki kutsal rütbeler Havariler ile başlamıştır. Ermeni Kilisesi hiyerarşisinde sekiz makam bulunmaktadır: 1. Kilise Kâtibi, 2. Diyakoz, 3. Papaz, 4. Başpapaz, 5. Doktor, 6. Piskopos, 7. Patrik, 8. Katolikos. Bu arada Ermeni Kilisesinde, diğer kiliselerde pek rastlanmayan bir 'Vertabetlik' rütbesi vardır. Bunlar ayrı bir sınıf teşkil etmekte ve bu unvan gerekli eğitimi almış olan evlenmemiş papazlara verilmektedir. Kilise yönetiminde laikler ya da ruhban sınıfından olmayanlar da yetki sahibidir. Kilise, laikler ve ruhbanlardan oluşan kurulca idare edilir. Son karar makamı, bu iki sınıftan oluşan bir meclistir. Kilise, Petrus tarafından değil, İsa tarafından gönderilmiş havarilerce kurulduğu için, bizzat İsa kilisenin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Ermeni Kilisesi de diğer Hıristiyan kiliseler gibi günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç kategoride ayinlerini yürütmektedir. Kilisenin günlük ibadetleri, sabah ve akşam kilisede din adamları önderliğinde yapılmaktadır. Haftalık ibadet, pazar günü kilisede yapılmaktadır. Yıllık ibadetler ise yılın belirli günlerinde icra edilen ayinler, törenler, yortular, oruçlar, perhizler ve dinî ziyaret uygulamalarıdır.

Kiliseye girildiğinde haç çıkarılmaktadir. Haç işareti Katolikler gibi soldan sağa doğru yapılır. Diz çökmeler günümüzde basitçe bir eğilme şekline dönüşmüştür.

2. Günümüzde Ermeni Kilisesi

Günümüzde birçok ülkedeki Katolik Ermenilerin bağlı bulunduğu Kilikya Katolik Ermeni Patrikliği Lübnan'dadır. Ayrıca Mısır'da patriklik, Ermenistan'da Doğu Katolik Ermeniler Piskoposluğu, Irak, Suriye ve Türkiye'de başpiskoposluk, Yunanistan, İran ve İsrail'de piskoposluk düzeyinde kilise merkezleri bulunmaktadır.

Ermenilerin küçük bir bölümü Protestanlığa ve Katolikliğe geçmiş olmakla birlikte, Ermeni halkının ana kitlesi, monofizit karakter taşıyan geleneksel Doğu Kilisesine bağlılığını korumuştur. Dünyadaki bü-

tün Ermenilerin en az dörtte üçünün eski ve yerli Gregoryan Kilisesine bağlı olduğu tahmin edilmektedir. Ermeni Hıristiyanlığını biçimlendiren ana çizgilerin, diğer antik doğu kiliseleriyle ve özellikle Mısır'daki Kıpti Kilisesi ile ortak birçok noktası bulunmaktadır. Bu özellikleri, kilisenin millî karakteri ve demokratik örgütlenmesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Ermenilerin büyük çoğunluğu (yaklaşık % 90'ı) Gregoryan mezhebindedir. Geri kalan Ermenilerin % 7'si Katolik ve % 3'ü Protestandır. Türkiye'de kırk beş bin civarında Apostolik Ortodoks Ermeni bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu İstanbul'dadır. Türkiye Ermenilerinin çoğunluğu Apostolik Ortodoks olmakla birlikte, Katolik ve Protestan cemaatleri de bulunmaktadır. Bu cemaatlerden Apostolik Ortodoks olanlar İstanbul Ermeni Patrikliği, Katolik olanlar İstanbul Ermeni Katolik Başpiskoposluğu, Protestan olanlar ise müstakil Protestan kiliseler bünyesinde dinî faaliyetlerini sürdürmektedir.

ii. Süryanilik

Diğer birçok Hıristiyan kiliseleri gibi Süryaniler de kendilerini havarilere dayandırmaktadır. 325 İznik, 381 İstanbul ve 431 Efes konsillerini ve bu konsillerde alınan kararları kabul eden Süryaniler, 451'de toplanan Kadıköy Konsili'nde monofizit görüşü benimsediklerinden dolayı aforoz edilmişler ve bunun üzerine müstakil bağımsız kiliselerini devam ettirmişlerdir. Kadıköy Konsili, Süryaniler tarafından Helenik hâkimiyeti güçlendirmek amacıyla yapılan bir Bizans Sinodu olarak görülür. Batı'da Yakubiler olarak bilinen Süryani Ortodoks Kilisesi dünyanın değişik yerlerinde teşkilatlanmıştır. Süryani Ortodoks Kilisesi için Türkçe'de kullanılan Süryani Kadim Kilisesi isimlendirmesi, 1845 yılına dayanır. Bu tarihte Süryanilerden bir grup çıkan ihtilaf üzerine Roma Katolik Kilisesine bağlanır. Böylece ana kitle kendilerini bu Katolik Süryanilerden ayırmak için "Kadim Süryaniler" ismini kullanmaya başlamıştır.

4. yüzyıla ait Süryani Hıristiyan geleneğine göre Havari Thomas, İsa'nın seçtiği yetmiş kişiden olan Mar Addai ile öğrencileri Mar Mari ve Mar Agai, Mezopotamya ve Pers ülkesinde faaliyet göstermiş, böylece Hıristiyanlık 1. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Süryanilerinin, 2. yüzyılın ortalarından itibaren de Urfa yoluyla Doğu Süryanileri, yani Keldaniler'in yaşadıkları bölgede yayılmıştır.

Hıristiyanlığın potasından geçerken, bu dinin inancını özümseyerek çıkan Mezopotamyalılar (Arami ve Asuriler), Süryani ve Süryanilik adı altında bir bloklaşma göstermişlerdir. 5. yüzyılda kızışan kristolojik tartışmalar, Doğu'nun, bir başka deyişle Mezopotamya'nın yegâne Hıristiyan kilisesi olan Süryani Kilisesini rakip iki gruba ayırdı. Pers İmparatorluğunun egemenliğindeki Doğu Süryanileri'nin büyük bir kısmı, Maraş kökenli ve Antakya İlahiyat Okulu mezunu, İstanbul Patriği Nestur'un doktrinini benimserken, Roma İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Batı Süryanileri buna şiddetle karşı çıktılar. İşte bu ayrılık, uzun vadede Süryanileri parçalanmaya götürmüştür. Kadıköy Konsili'nden (451) sonra, Süryani kökenli Nestur'un doktrinini benimseyenlere Nesturiler, karşı çıkanlara da Yakubiler adı verilmiştir. O dönemden sonra, tarihî kaynaklar, Süryani ve Süryani Kilisesi adı yerine, Batı Süryanileri'nden söz ederken Yakubi ve Yakubi Kilisesi; Doğu Süryanileri'nden behsederken de, Nesturi ve Nesturi Kilisesi adını kullanagelmiştir. Bu adlandırmalar 19. yüzyıla kadar böyle sürüp giderken kilise kaynakları, en çok Batı Süryanileri ve Doğu Süryanileri adlarını kullanmayı tercih etmiştir. 19. yüzyıldan sonra bu tamamıyla değişmiş; Yakubiler ve Yakubi Kilisesi, Süryaniler ve Süryani Ortodoks Kilisesi şeklinde eski ve öz adına kavuşunca, Nesturi ve Nesturi Kilisesi de Asuri ve Doğu Asur Kilisesi ismini almıştır.

Kimi araştırmacılara göre Süryani kelimesi Asurca'dan türemiş ve daha sonra Yunanca'nın etkisiyle bazı değişikliklere uğramıştır. Bu şekildeki bir isimlendirme ilk önce 1. yüzyılın ortalarına doğru Şam diyarı sakinleri tarafından ve aynı şekilde Şam'a giden elçiler vasıtasıyla Mezopotamya, Asur ve Babil'de oturanlar arasında da kullanılmaya başlanmıştır. Bu elçiler, adı geçen memleketlere Hıristiyanlığı sokmuş ve kabul ettirmişlerdir. Bundan sonra onlar yeni dinlerine sımsıkı sarılmalarından dolayı, eski putperestlikleriyle birlikte eski isimlerini de kullanmayı terk etmişler; aynı zamanda kendilerini Hıristiyanlaştıran söz konusu elçilere nispetle yine aynı ırktan geldikleri putperest Aramiler'den ayrılmak için, Süryaniler adını kullanmışlardır.

Süryaniler, Mezopotamya bölgesinde, Suriye'de yaşadıkları için bu adı almışlarsa da MS 38 yılında, Hıristiyan olduklarında, Antakya'yı merkez edinmiş bir topluluk hâlinde idiler. Süryani kilisesi, kendilerini ilk Hıristiyan ve en eski Ortodoks bir cemaat olarak nitelendiren monofizit bir kilisedir. İbadetlerini Süryanice yaparlar. Yine kendileri gibi Süryani kökten gelen (Doğu Süryanileri/Nesturiler), fakat zamanla Asya'ya ve

Çin'e kadar yayılıp çeşitli milletlerden mensuplar edinen Nesturiler'le İsa'nın şahsiyeti, Meryem'e Theotokos denilip denilemeyeceği gibi konularda ayrılırlar ki Süryaniler Theotokos denilebileceğine inanırlar.

1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Süryanilere göre kiliseleri İsa Mesih tarafından kurulmuştur ve ebedidir. Süryani Kilisesi patrik tarafından idare edilmekte ve Antakya ve bütün Doğu'nun havarisel kürsüsü patriği ve bütün dünyadaki Süryani Ortodoks Kilisesinin reisi unvanını taşımaktadır. Kilisenin din adamları hiyerarşisi diyakosluk, ruhbanlık ve episkoposluk olmak üzere üçe ayrılır. Patrikler kiliselerinin baş idarecileridir ve Havari Petrus'un Antakya'daki makamının halefidirler. Patrik, metropolitlerden oluşan bir kurul kararıyla kendi aralarından seçilir.

Sakramentlerinde ihtilaf olmakla birlikte genel olarak altı sakramenti kabul ettikleri söylenmektedir. Bunlar; vaftiz, namaz, oruç, evlenme, ölüm ve tövbedir. Başka bir görüşe göre 13. yüzyılda kararlaştırılan bir tasnif gereği gizemlerin sayısı beştir, daha sonra iki gizem daha eklenmiştir. Buna göre sakramentler şöyledir: Vaftiz, Miron yağı takdisi, komünyon, ruhbanlık, tövbe ve itiraf, hasta yağlama, evlenme.

Süryaniler diğer Hıristiyan kiliselerinden farklı olarak sakramentlerinde secdeli namaza yer veren tek kilisedir. Namazda kıble doğudur. Namaz dua ve secde olmak üzere iki bölümden oluşur. Namaz öncesinde kiliseye saygılı bir şekilde girilir ve haç çıkarılır. Süryani Ortodoks Kadim Kilisesine göre namaz günde sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç vakit kılınmaktadır. İslam dinindeki secdeye benzeyen secdenin yapılışı sırasında, erkekler ön safta yer alırken, rahibeler ve bayanlar arka saflarda durarak secdeleri aynen uygularlar. İslam'daki namazdan farkı namazın rükûsunun olmamasıdır.

Süryani geleneğinde yeni doğan bir bebek en geç bir hafta içerisinde vaftiz edilmelidir. Oruç ve perhiz Süryanilikte de önemli bir yer tutmakta ve değişik bayram, özel gün ve festivaller nedeniyle yılın yarısına yakını oruçlu geçirilmektedir. Komünyon ayinini yalnız pazar ve perhiz günleri kutlarlar. Üçlemeyi üç sıfat olarak ifade ederler.

Süryaniler de Ermeniler gibi monofizit olmalarına rağmen bazı meselelerde onlardan ayrılırlar. Örneğin Ermeniler, İsa'nın vücudunun

diğer insanlardan farklı olmamasına karşın, ebedî ve çürümediğine inanırlar; fakat Süryaniler, İsa'nın insani varlığının faniliğini ve çürüyücülüğünü kabul ederler.

Süryanilerde zina, tıbbi zorunluluk ve üç güvenilir kişinin şahitliği dışında boşanma yasaktır. Ruhban sınıfından diyakos ve papazlar evlenebilir. Bekâr iken bu rütbeleri alamazlar. Papaz sınıfından olanlar, ölen eşlerinden sonra tekrar evlenemezler. Günah itirafı sadece ruhban sınıfına uygulanır. İşlenen günaha göre maddi-manevi cezalar verilir.

Ayinlerde kullanılan giysiler, dört köşe beyaz keten örtü, kuşak, uzun şal ve ayin giysisinden ibarettir. Papazlar siyah takke takarken, piskoposlar üzeri işlemeli büyük bir kukuleta ve ayin giysisini tamamen kaplayan bir pelerin giyerler. Süryanilerde de haç önemli bir yer tutar ve kiliseye çağrı çan ile olur. Haç çıkarma sağ eli önce alna, sonra göğse, daha sonra da sol ve sağ omuza götürme şeklinde yerine getirilir. Ayin sırasında, özellikle namazda erkekler başı açık, kadınlar ise başörtülü olmak zorundadır.

Süryaniler araf doktrinine inanmazlar ama ölüler için duadan da geri kalmazlar. İyi ruhların melekler tarafından cennete konulacağına, günahkârların ruhlarının ise ahiret gününe kadar şeytanlar tarafından alıkonacağına inanırlar.

2. Günümüzde Süryaniler

Süryani kelimesi günümüzde, birincisi Ortadoğu Süryanileri, diğeri Hindistan Süryani Ortodoks Kilisesine mensup Hindu asıllı Süryaniler (Hindistan Malabar Süryani Kilisesi) olmak üzere iki ayrı ırktan olan kitle için kullanılmaktadır. Bugün Hindistan'da Doğu Kilisesi ayin usulüne bağlı yaklaşık iki-üç milyon Hıristiyan yaşamaktadır. Süryanilerin bir kısmı İslamiyet'ten sonraki tarihî süreç içerisinde Müslümanlığı kabul etmiş ve Müslüman toplumla kaynaşmıştır.

1819 yılında Ortadoğu'ya gelen Protestan misyonerler çok sayıda Süryani'yi kendi mezheplerine çekmişlerdir. Göç hareketleriyle Avrupa, Amerika ve diğer ülkelere giden Süryanilerin de değişik mezheplere girmesiyle sayılarında büyük ölçüde azalma olmuştur.

Günümüzde Süryanilerin en büyük sorunu iki temel noktada odaklanmıştır. Birincisi, ana kilise dışında yedi Süryani kilisesinin daha te-

şekkül etmesidir. Bunlar; Süryani Ortodoks Kadim Kilisesi, Süryani Nesturi Kilisesi (Doğu Patrikliği), Süryani Melkit Kilisesi (Rum Ortodoks Antakya Patrikliği), Süryani Maruni Kilisesi (Antakya Patrikliği), Süryani Keldani Kilisesi (Babil Patrikliği), Süryani Katolik Kilisesi (Antakya Patrikliği), Süryani Melkit Kilisesi (Rum Katolik Antakya Patrikliğ), Süryani Protestan Kilisesi. İkincisi ise 1960'lı yıllarda hız kazanmış olan göç hadisesidir.

Bugün Türkiye'de kırk'a yakın köy Süryanice konuşmaktadır. Süryani Kadim Kilisesi, tarihî monofizit geleneğini sürdüren küçük bir gruptur. 25-30 bin kadar cemaat mensubunun çoğu Mardin ve İstanbul'da yaşarlar. Günümüzde Turabdin'de bin Süryani ailesi yaşamaktadır. Diyarbakır, Hatay ve Mersin'de de çok az sayıda aile bulunmaktadır. Türkiye'deki Süryaniler, Suriye Şam Patrikliğine bağlıdır ve din işleri başrahiplerce idare edilir.

Türkiye'deki Süryaniler ayinlerinde, Süryanice'nin yanında Arapça da kullanmakta, vaazlar ise genellikle Türkçe yapılmaktadır. Ancak kilisede kullanılan dil yaşadıkları bölgelere göre bazen farklılıklar sergilemektedir. Günlük hayatlarında Türkçe konuşsalar da kendi aralarında Arapça, Kürtçe ve Süryanice konuşmaktadırlar. Süryanilerin Türkiye'deki nüfusu yirmi beş bin civarındadır. Dünya genelinde ise beş milyon civarında Süryani olduğu tahmin edilmektedir.

iii. Keldani Kilisesi

Keldani kelimesi biri etnik diğeri dinsel olmak üzere iki alana işaret eder. Kutsal metinlerde etnik anlamda Keldani tabirine ilk defa Eski Ahit'te rastlanmaktadır. Bu da Irak'ta bir bölgeyi ve orada yaşayan insanları ifade etmek için kullanılmıştır. Dinsel anlamda ise Keldani kelimesi 1552 yılında Roma Katolik Kilisesiyle birleşen Nesturiler için kullanılmaya başlanmıştır.

İlk Hıristiyan konsillerini red veya kabul eden kiliseler arasında Keldani Kilisesinin adı geçmez. Çünkü bu dönemde Keldanilerin ayrı bir kiliseleri yoktu ve Nesturi Kilisesi içinde telakki ediliyordu. Buna göre Keldani Kilisesi esasen Nesturi Kilisesinden doğmuştur. 431 Efes Konsili'nde aforoz edilen Nestoryus'un kötü ününü hatırlatmasından dolayı Nesturi adı geçmişte ve günümüzde pek kullanılmaz. Bununla birlikte Nesturiler; Roma'ya bağlanmayı reddeden Keldaniler olarak; Keldaniler de Papa'nın otoritesini kabul eden Nesturiler olarak nitelendirilebilir. Bu

ayrışma ise 15 ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Keldani Kilisesi, Doğu'da yaşayan, fakat tarihte ilk defa Roma'daki Papalığa bağlanmayı kabul eden kilise olması hasebiyle özel bir yere sahiptir.

Mezopotamya ve Kalde kilise geleneği, bu bölgelerin Hıristiyanlaşma tarihini Havari Aziz Thomas ve arkadaşları olan Addai, Aggai ve Mari zamanına kadar geriye götürür. Hatta son ikisi İsa'nın müritleri olarak da mülahaza edilmektedir. Modern tenkitçiler, Aziz Thomas'ın Havarilik görevine itiraz etmezler ama Aziz Aggai ve Mari'nin Havarilik görevlerini 3. yüzyıla kadar götürürler.

Doğu Suriye ve Mezopotamya'daki Hıristiyanlığın bu gelişmesi, Keldani ve Süryani Kiliseleri'nin başlangıcı sayılmaktadır. Bu Kiliselerin geçmişi 2. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır. Özellikle Keldani Kilisesinin yaptığı Kuddas'ın (Ekmek-Şarap ayini) temel duaları, bu ülkenin havarisi olarak kabul edilen Mar Addai tarafından meydana getirilmiş ve Mar Mari de onları geliştirmiştir. 3. yüzyılın sonuna kadar Mezopotamya Hıristiyanları Edessa'ya bağlı kabul ediliyordu. Dolayısıyla Antakya Patrikliği'ni 4. yüzyılın başlarında, Papa unvanlı bir Episkopos teşkilatlandırdı. Dinî bölgelerin belirsizliği, episkoposların seçiminde yapılan haksızlıklar ve Hıristiyanların iç meselelerini hâlletmek için yakın bir Patrikhane'nin bulunmaması sebebiyle Episkopos Papa, İran İmparatorluğu'nun başkenti Selösi-Stezifon Diyosezi etrafında bütün Mezopotamya Hıristiyanlarını toplamaya muvaffak oldu. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra bu Hıristiyanlar, İran'da bir dizi zulümlerle karşılaştılar. Bu baskılar 340 yılından 637 yılına kadar devam etti. 431'de Efes'te toplanan genel Konsil, Nestur'u azledip Mısır'a sürgün edince aynı zamanda Edessa (Urfa) İlahiyat Okulu'nu da kapattırdı. Edessa ve Nusaybin'deki ilk Hıristiyan ilahiyat okullarının kurucuları Keldanilerdi. Bu sefer okulun bazı talebe ve hocaları İran İmparatorluğu'na geçmiş ve Nusaybin'de yeni bir okul kurmuşlardı. İşte bu zamandan itibaren Nestur'un öğretisi ünlü bilgin Narsai sayesinde Nusaybin'den bütün Mezopotamya ve İran Hıristiyanları arasında yayılmaya başladı. Buranın Episkoposu Barsauma, bu hareketi bütün gücüyle destekledi. 484'ten sonra Barsauma, İmparator'un desteğiyle İran İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlara zorla Nestur'un fikirlerini kabul ettirdi ve onları Roma-Bizans İmparatorluğu'ndan ayırarak, ayrı bir millî kilise meydana getirdi. Böylece bu millet kendi millî ismini kaybetmeye başladı ve inancının ismi (Nesturi), ırk isminin (Keldani) yerini aldı. Bu

kilise Hıristiyanlarına Nesturi adı veriliyordu. Kendileri ise bu adı reddediyor ve Doğu Kilisesi adını kabul ediyorlardı.

1. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Keldaniler ayinlerini bulundukları ülkenin/bölgenin diliyle icra etmelerine karşın, çoğunlukla geleneksel dilleri olan ve Doğu Süryanice de denilen Keldanice'yi kullanmaktadırlar. İbadet, dinî ayinlerin idaresi ve genel dualar için 16 liturjik kitap bulunmaktadır. Din adamları sınıfının litürjik giysileri oldukça basit olup, batıda ve doğuda giyilen giysilerin bir sentezi mahiyetindedir. Papaz ve diyakonlar arkasında bir, önünde üç kızıl haç bulunan uzun, Beyaz Sudra adı verilen bir elbise giyerler. Bu giysi İsa'nın dikişsiz elbisesini andırır.

Hıristiyanlıkta Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılan çeşitli kiliseler ibadet hayatlarını kendileri organize etmiştir; bu ise farklı ayin usullerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Katolik kilisesince kanonik sayılan on sekiz ritüelden biri de Keldani ayin usulüdür. Bu ayin usulü Nesturi ve Katolik Keldaniler arasında ortaktır ve Doğu kiliselerindeki diğer ayin usullerine göre daha sadededir.

Keldani Kilisesine göre yedi sakrament bulunmaktadır. Bunlar; qurbana, vaftiz, papaz atama ve kutsama, günahların affı, haç, kutsal yağla yağlama ve evliliktir. En çok qurbana ve vaftiz ayinine önem verilir ve bunların Kilise Babaları tarafından öğretildiğine, diğerlerinin ise kutsal emir ve düzenlemeler olduğuna inanılır. Qurbana'nın diğer altı ayin içerisinde önemli ve öncelikli bir yeri vardır. Qurbana, adak anlamına gelir ve kelime İncillerde geçen kurban sözcüğüyle aynı kökten türetilmiştir. Vaftiz töreni için çocuklar sekiz günlükken kiliseye getirilir.

Keldanilerde büyük oruç, havariler orucu, Meryem Ana orucu, Noel orucu ve Ninova ve bereket duası orucu olmak üzere beş çeşit oruç bulunmaktadır. Yılın bütün çarşamba ve cumaları (Noel'den Epifani'ye kadar olan süre hariç) perhiz günleridir. Keldanilerde kefaret orucu da önemli bir yer tutmaktadır.

Keldani Kilisesinin din adamları hiyerarşisi şu şekildedir: Üç diyakonluk (vaizci diyakon, yardımcı diyakon, diyakon), üç papazlık (papaz, arkedikon, korpiskopos), üç piskoposluk (piskopos, başpiskopos, patrik). Keldani Patriği resmî olarak "Babil Patriği" unvanını taşır ve Bağdat'ta ikamet eder. Yetki alanı içerisinde Türkiye, Suriye, Mısır, Irak,

İran ve Lübnan bulunmaktadır. Patrik, Keldani hiyerarşisince seçildikten sonra, Roma tarafından tasdik edilmeden önce de makamına oturabilir. Papanın onayı, o makamın haklarını kullanmaya yetki verir.

Keldani din adamları sınıfının litürjik giysileri oldukça basittir. Basmadan yapılmış keten cübbe, beyaz bir gömlek ve genişçe bir pantolondan ibarettir. Ayinsel giysiler, Batı'da ve Doğu'da giyilen giysilerin bir karışımı şeklinde görülür. Keldanilerde haç önemli bir sembol olarak hem kilise içinde, hem de normal hayatta yer almaktadır. Bu haçların bir kısmı sade ve süslemesiz iken, bir kısmında İsa'nın haça gerilmiş motifi bulunur.

2. Günümüzde Keldaniler

Günümüzde Bağdat, Basra, Musul, Kerkük, Erbil, Akra, Alkoş, Amadiye, Zaho, Tahran, Urumiye, Halep, Beyrut, Kahire, Detroit ve İstanbul'da Keldani piskoposlukları ve dünyanın değişik yerlerinde 10'dan fazla patrik vekilliği bulunmaktadır. Keldanilerde Bağımsız Papaz sınıfı, Düzenli Papaz sınıfı ve Seküler Papaz sınıfı bulunmaktadır. Bunlar icazetlerini alabilmek için Roma, Paris, İstanbul veya Beyrut'a gitmektedirler. Keldaniler'in Patriklik merkezi 1947'den beri Bağdat'tadır.

Keldanilerin yeryüzündeki toplam nüfusunun 1 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir; Türkiye'deki sayıları ise yaklaşık beş yüz ile bin civarındadır. Türkiye'de yaşayan Keldanilerin sayısının yaşanan göçler ve özellikle Protestanlık bağlamındaki misyonerlik faaliyetlerine bağlı olarak son yıllarda gittikçe azalmakta olduğu gözlenmektedir.

3. Batıda Yaygın Olan Protestanlık Çerçevesindeki Mezhepler/Akımlar

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

A. Evanjelizm (Evanjelikalizm)

Yunanca'da "iyi haber, müjde, İncil" anlamlarına gelen evangelion terimi ile ilgili ilk referanslara Yeni Ahit metinlerinde rastlanır. Yeni

Ahit'te üç kez, İsa Mesih'in ilahî kurtarıcılık misyonuna dayalı Hıristiyan inancının temel mesajını vazeden kişiler evanjelist olarak adlandırılır. Bu bağlamda mevcut kanonik İncillerin yazarları olduklarına inanılan Matta, Markus, Luka ve Yuhanna evanjelist ismiyle anılmaktadır. Hıristiyan inancının temel mesajı (İncil ya da iyi haber) ise 1 Korintliler'de (15:1-4) özetle şöyle ifade edilir: Mesih günahlarımız için ölmüş, gömülmüş ve Kitab-ı Mukaddes'in kehanetlerini tamamlamak/yerine getirmek üzere üçüncü günde tekrar dirilmiştir.

Bu anlamın dışında Hıristiyan geleneğinde evanjelik ve evanjelizm terimleri İncil mesajını yayma faaliyeti olarak misyonerlik anlamında da kullanılmaktadır. Bu bağlamda evanjelizm İncil mesajını insanlara götürme anlamına misyonerlikle evanjelist ise bu işi yapan misyonerle özdeş anlamda kullanılmaktadır. Evanjelizasyon ise misyonerlik faaliyetleri bağlamında insanları dönüştürme ya da Hıristiyanlaştırma anlamına gelmektedir.

Bunların dışında Evanjelizm terimi tarihsel açıdan iki farklı anlamda daha kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, terimin, Hıristiyanlık tarihinde Katolisizme karşı ortaya çıkan çeşitli reform hareketlerini ifade eden bağlamda kullanılışıyla ilgilidir. Diğeri ise özellikle 17. yüzyıldan itibaren Amerikan halkının sosyal ve siyasal yapısıyla yakından ilişkili olan kullanımdır. Bunlara son olarak, II. Dünya Savaşı esnasında Amerika'da ortaya çıkan bir koalisyona ilişkin yapılan tanımlamayla ilişkili kullanımı da eklemek gerekir.

a. Reform Döneminde Evanjelizm

Evanjelizm terimi tarihsel olarak, genel anlamda birçok Protestan grubu bünyesinde barındıran bir harekete verilen ortak ad olarak dikkati çekmektedir. Bu çerçevede Reform döneminde evanjelik terimi önceleri Lutheran Protestanlar için kullanılmış, kısa zamanda hem Lutheranlar hem de diğer reform cemaatleri bu şekilde adlandırılmaya başlanmıştır. Şüphesiz, terimin bu kullanımında reformistlerin dinde temel referans olarak kiliseyi ya da ruhbanları (rahipler grubunu) değil, kutsal kitabı ve onda ifadesini bulan mesajı temel alan yaklaşımları önemli rol oynamıştır. Günümüzde genelde kıta Avrupasında özellikle de Almanya'da evanjelist (*evangelishe*) terimi hâlâ Protestan terimiyle âdeta özdeş anlamda kullanılmaktadır. Bunun dışında daha özel anlamda evan-

jelik terimi, Kalvinci Reform Kiliseleri dışında kalan Lutheran Protestanları kasteden bir anlamda da kullanılmaktadır.

Protestanlıkla ilgi bu genel anlamların dışında evanjelizm ya da evanjelikalizm terimi, özel anlamda Protestan hareket içinde zamanla gelişen bir dizi teolojik ve eklesiastik anlayışı ifade etmede kullanılmaktadır. Kıta Avrupa'sında ortaya çıkan ve buradan zamanla Amerika'ya yayılan evanjelik hareketin temel motivasyonu kiliselerin yeniden canlanmasını sağlamak olmuştur. Bu anlamda evanjelik hareketin kökenleri 17. yüzyıl İngiliz ve Amerikan Puritanlarına ve erken dönem Baptistleriyle Nonkonformistlere kadar uzanır. 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyılda Almanya'daki evanjelik canlanma hareketinin ana akımı olarak dikkati çeken Pietizmin İngiltere'deki karşılığı Metodizm olmuştur. İngiltere'de John Wesley (1703-1791) ve George Whitefield (1715-1770) Metodist canlanma/yenilenme hareketinin öncülüğünü yapmışlardır. Ayrıca 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyılda İngiliz kilisesinde özellikle William Wilberforce ve Clapham Sect adıyla bilinen akımın diğer üyeleri, kölelik karşıtı kampanyalar yürütmüşlerdir. Yine 18. ve 19. yüzyılda İngiltere merkezli evanjelik hareket, denizaşırı misyonerlik faaliyetleri açısından da önemli oluşumlar gerçekleştirmiştir. Örneğin bu bağlamda 1798'de Church Missionary Society, 1803'te ise British Foreign Bible Society isimli kuruluşlar ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Avrupa merkezli olarak gelişen evanjelik harekette özellikle şu temel noktaların ön plana çıkarılmakta olduğu dikkati çeker:

1. Dinde temel kaynak olarak Kutsal Kitap'ın otoriter yapısına vurgu yapılması.

2. Bireysel dindarlık üzerinde durulması.

3. İncil mesajının yayılmasına ve cemaatin yeniden canlanmasına özen gösterilmesi.

Avrupa'daki ve Amerika'daki çeşitli evanjelik akımlar 19. yüzyıldan itibaren çeşitli ittifaklar ve birlikler bünyesinde bir araya gelmeye ve örgütlenmeye önem vermiştir. Avrupa'da evanjelik hareket özellikle İngiltere'de yoğun taraftar bulmuştur. Bu bağlamda Londra'da 1846'da The Evangelical Alliance kurulmuştur. Bu ittifakın temel hedefleri arasında dinsel özgürlüğü geliştirmek, misyonerlik faaliyetlerinde daha etkili olmak ve Hıristiyanlar arasındaki birlikteliği vurgulamak önemli yer tutmaktaydı. Almanya, ABD ve diğer birçok ülkede de benzeri evanjelik

ittifaklar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 1951'de World Evangelical Fellowship kurulmuştur.

b. Amerika'da Evanjelizm

18. yüzyıl başlarındaki Büyük Uyanış (*Great Awakening*) hareketi öncesi dönemde Amerikan halkının gerek büyük oranda bağlı oldukları dinsel yapılanmanın gerekse ulus bilincinin oluşup gelişmesinde evanjelik Hıristiyanlığın önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu dönemde Amerikalı filozof/ilahiyatçı Jonathan Edwards (1703-1791) gibi yenilenmeciler, Baptistler ve Metodistlerin, Amerikanın iki büyük dinî akımı olarak, Amerika genelinde etkili olmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Yine bu dönemde çeşitli evanjelik gruplar, kıta genelinde yaptıkları faaliyetlerle, büyük oranda kıta Avrupası göçmenlerinden oluşan halk arasında ortak bir Amerikalılık bilincinin oluşumuna ciddi katkılarda bulunmuştur.

19. yüzyılda evanjelik Protestanlık, Kuzey Amerikanın yaygın dinsel geleneği olarak ön plana çıkmıştır. 1820'lerde evanjelizm, Amerikan yapılanmasında oldukça etkili konumdadır. Ancak bu konumunu 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Amerika'ya yapılan yoğun göçmen dalgasına paralel olarak kaybetmeye başlamıştır. Bu durum, kabaca İkinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren değişmeye başlamış ve evanjelizm yeniden Amerika'daki etkin konumuna yükselmiştir. Öyle ki bugüne baktığımızda Amerika'da evanjelik hareketin etkisinin günbegün arttığı görülmektedir. Dış politikadan içe yönelik sosyopolitik alanlara kadar hemen her alanda evanjelikalizm toplum üzerindeki etkisini artırmaktadır.

Evanjelik hareket bir halk dini ve dindarlığı boyutunda Kuzey Amerika (özellikle ABD) genelinde egemen olmuştur. Bu harekette bireysel dindarlığa ya da din tecrübesine önem verilmekle birlikte ahlaki bozulma olarak görülen durumlara karşı tutum ve Amerikan merkezli millî duyguların vurgulanması gibi hususlar ön plana çıkarılmaktadır. 20. yüzyıl başlarında dünya genelinde olduğu gibi ABD'de de oldukça yaygın olan bir dizi felsefi ve bilimsel anlayış, evanjelik hareketin toplum üzerinde sahip olduğu etkin konumunun gölgelenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda evanjelizmin/evanjelikalizmin geniş halk kitleleri üzerindeki etkisi kırılmaya ve gerilemeye başlamıştır. Öyle ki bir ta-

raftan Darwinizm, Freudcu psikanalizm ve Marxizm gibi ideolojik boyutta etkili olan akımlarla bir tarafta da toplumda gittikçe artan bireyselliğe ve özgürlüğe yönelik taleplerin artışıyla geleneksel evanjelik söylemler sorgulanmaya başlanmıştır. Oldukça etkili olan tarihsel ve literal metin tenkitçiliği ve bunun uzantısı olarak ortaya çıkan kutsal kitaba yönelik sorgulamalar evanjelizmi iyice köşeye sıkıştırmıştır. Zira dinde ve sosyal yaşamda kutsal kitabı ve bunda ifade edilen mesajı temel alan evanjelik anlayış, temel referanslarının sorgulanmasıyla kamuoyu üzerindeki etkisini de kaybetmeye başlamıştır.

Bu durum karşısında evanjelizm kendi içerisinde bir yapılanmaya gitmiş, çeşitli felsefi ve bilimsel bakış açılarına kendisini dayandıran modern döneme karşı tepki olarak bazı evanjelik gruplar daha muhafazakâr bir konum üstlenmiştir. Örneğin bu çerçevede evanjelik akım içerisinde Fundamentalizm olarak bilinen bir ekol ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Amerikan Protestanlığında modernist teolojiye ve kutsal kitap eleştirilerine karşı ortaya çıkan ve Pietistik ahlak anlayışını savunan fundamentalistler, modernizme ve modernizmle ilişkili görülen değer ve anlayışlara karşı ciddi bir mücadele vermişlerdir. Günümüzde Ayrılıkçı Baptistler (Bible Baptists), General Association of Regular Baptist Churches ve Independent Fundamental Churches of America gibi kilise gruplarını bünyesinde barındıran fundamentalist hareket, bilim ve modern yaşam karşıtlığıyla şöhret bulmuş bir akım olarak tanınır.

Fundamentalistlerin modern yaşam ve bilim karşıtı katı tutumları Amerika'daki çeşitli çevrelerde evanjelik kavramına karşı genel bir karşı duruş ortaya çıkarmıştır. Öyle ki Amerika'daki liberal Protestanlar kendilerini evanjelik kavramının dışında tutmaya özel bir hassasiyet göstermişlerdir. Zira onlara göre evanjelik terimi zihinde fundamentalistlerin tutuculuğunu çağrıştırmaktadır.

II. Dünya Savaşı yıllarına geldiğimizde evanjelik hareketin Amerika genelinde yeniden canlanmaya ve yeniden yapılanmaya çalıştığı dikkati çekmektedir. Neo-Evanjelikalizm olarak da adlandırılan yeni bir yapılanma, yaptığı açılımlarla bir yandan fundamentalist tutuculuğun Amerika genelinde evanjelizm aleyhine oluşturduğu olumsuz imajı silmeye ve kendisini fundamentalist hareketten farklı göstermeye çalışırken, bir yandan da Amerikan kamuoyunda hemen her alanda yeniden etkin ve etkili konuma ulaşma yönünde hızlı adımlar atmıştır. Kendisini

tutucu fundamentalist evanjeliklerden ayıran bu yeni oluşum, modern yaşamın vazgeçilmez araç gereçleri ve yaşam tarzıyla barışık olmaya özen göstermiştir. Nitekim bu çabalar kısa sayılabilecek bir sürede meyvelerini vermiş ve özellikle 1970'lerden itibaren evanjelizm ABD'de yeniden etkili olmaya başlamış, Amerikan ulusal değerleriyle özdeş bir "halk dini" olma statüsüne yeniden kavuşmuştur. Şüphesiz bunda iki önemli durumun da etkisi ve katkısı olmuştur. Bunlardan ilki, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında özellikle Avrupa ve Amerika'da etkili olan pozitivist bakış açısının etkisinin kırılmaya başlamış olmasıdır. Bir diğeri ise ABD'nin II. Dünya Savaşı'na aktif bir taraf olarak katılmasıyla Amerikan halkında hızla artan ulusal kimlik bilinci ve hassasiyetidir. Bu iki durum, Amerikanın ilk oluşum dönemlerinde de halkın ortak paydası olarak ön plana çıkan evanjelizmin yeniden halkın gündemine girmesi ve onlar üzerinde etkili olması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

c. Yeni Güç Unsuru Olarak Evanjelizm

Günümüzde ABD'de en etkili dinsel grup olarak bilinen evanjelik hareket bünyesinde onlarca farklı kilise grubunu barındıran bir akımdır. Öyle ki evanjelik Hıristiyanlar arasında yalnızca Protestan gelenekten gelen kiliseler değil evanjelizm şemsiyesi altında görülen çeşitli Katolik kiliseler de bulunmaktadır. Örneğin ABD'deki en büyük Protestan akım olarak bilinen Güney Baptistleri (Southern Baptist Convention) evanjelik özellikler taşımaktadır.[4] Ayrıca 1900'lerin başında oluşan ve günümüzde en hızlı gelişen akımlardan birisi olarak görülen Pentekostalizm de evanjelik akım içerisindedir. Bunlardan başka Arminian-Holiness Kilisesi, Karizmatik Yenilenmeciler, Missouri Sinodu, çeşitli Lutheran, Metodist, Episkopal ve Presbiteryen kiliseler de evanjelik hareket içerisinde yer almaktadır.[5]

Evanjelik Hıristiyanlar ABD'deki en büyük, güçlü ve etkili Hıristiyan grubunu oluşturur. Öyle ki Gallup tarafından ABD genelinde yapılan araştırmalarda 1976'da halkın %34'ü, 1977-1978'de ise %33'ü kendisini yeniden doğuşçu evanjelik olarak tanımlarken bu oran 1998'de %47'ye çıkmıştır. 2001'de yapılan bir araştırmada ise bu oranın %40 ci-

[4] Yapılan bir araştırmada Güney Baptistlerinin %75'i kendisini yeniden doğuşçu evanjelik olarak tanımlamaktadır.

[5] Bazı görüşlere göre evanjelik hareket 200 civarında alt kiliseyi bünyesinde barındırmaktadır.

varında olduğu görülmüştür. Bugün yapılan kamuoyu tahminlerinde ABD'de 100 milyonun üzerinde evanjelik Hıristiyan'ın yaşamakta olduğu tahmin edilmektedir ki bu rakam ABD geneli dikkate alındığında oldukça çarpıcıdır.

Evanjelizmin temel özellikleri arasında şu dört husus dikkati çekmektedir.

1. Bunlardan ilki yeniden doğuş öğretisidir. Her evanjelik, evanjelik hareketin öğretilerini kabul etmekle kendisinin yeniden doğmuş[6] bir Hıristiyan olduğunu kabul etmekte ve bu çerçevede diğer bütün Hıristiyanlardan farklı bir konumda olduğunu kabul etmektedir. Yeniden doğmuş olmak nihai kurtuluş için olmazsa olmaz bir şarttır. Bu inanışa göre evanjelik olmayan diğer Hıristiyanlar da tam olarak kurtuluş yolunda olanlar olarak kabul edilmezler. Yeniden doğuş inancı bireysel dindarlığa ve ruhsal tecrübeye dayalı bir din anlayışına sahip olmakla ilişkilidir.

2. Evanjelikler dinde kutsal kitabı temel referans olarak kabul etmektedirler. Kutsal kitap okumalarında evanjelikler büyük ölçüde literalisttirler; dolayısıyla kutsal metinlerin alegorik anlaşılmasına mesafeli durmaktadırlar.

3. Evanjelikler arasında İsa Mesih'in yeryüzüne ikinci gelişi olarak bilinen Paraousia inancı oldukça etkilidir. Gerçi bu inanç bütün Hıristiyanlarda temel bir kredo (inanç esası) olarak kabul edilmektedir. Ancak evanjeliklerin yaşamında bu inanç doğrultusundaki mesianik ve milenyarist eskatolojik beklentiler çok daha merkezî bir yer tutmakta ve kutsal kitapta bu inanç etrafında olacağı öngörülen olayların birebir olması beklenmektedir.

4. Evanjelikler temsil ettikleri Hıristiyan mesajının yayılmasına büyük önem vermekte ve misyonerliği, İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi öncesi mutlaka yapılması gereken küresel bir evanjelizm görevi olarak görmektedirler. Bu bağlamda oluşturdukları birçok kuruluş vasıtasıyla faaliyetlerini yürütmeye çalışmaktadırlar. Bunlar arasında Christ for All Nations, Jesus to the World Mission, Youth with a Mission, Campus Crusade for Christ ve International Fellowship of Evangelical Students gibi kuruluşlar sayılabilir.

[6] Bkz. Yuhanna 3:3.

Amerika'nın oluşumu dönemlerinde bir "halk dini" şeklinde yayılan ve Amerikan ulusal bilincinin oluşmasına önemli katkıda bulunan evanjelizm bugün de bu özelliğini sürdürüyor görünmektedir. Özellikle 1970'lerde Billy Graham öncülüğündeki evanjelik liderlerin faaliyetleriyle toplumda eski itibarını hızla yeniden elde etmeye çalışan evanjelikler, ABD genelinde medyadan sinemaya ve sosyal hayattan politikaya kadar hemen her alanda yürüttükleri faaliyetleriyle etkili olmaktadırlar.

Her ne kadar evanjeliklerin çoğunluğu, kendilerini fundamentalist evanjeliklerin 20. yüzyıl başlarında toplum genelinde oluşturdukları olumsuz imajdan uzak tutmaya çalışsalar ve bu çerçevede modern yaşamla barışık olmaya özen gösterseler de modernizmden kaynaklandığını düşündükleri çeşitli durumlara karşı mücadele etmekten de geri durmamaktadırlar. Örneğin kürtaj, doğum kontrolü, eşcinsel ilişkiler, kadın hakları tartışmaları bağlamında dile getirilen ve kadına daha fazla özgürlük öneren talepler ve sosyal hayatta ve birey yaşantısında gittikçe artan seküler yaklaşımlar evanjelikleri oldukça rahatsız eden hususlar arasındadır. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Moral Majority ve Concerned Women for America gibi çeşitli teşkilatlar, ahlaki ve dinsel kırılma olarak görülen bu durumlara karşı mücadele etmek amacıyla evanjeliklerce kurulmuştur. Yine okullardaki din eğitimine getirilen kısıtlamalara karşı yoğun kampanyalar oluşturulmuştur. Evanjelik rahip Pat Robertson tarafından kurulan Christian Coalition 1995 verilerine göre 1600 şubesi, yaklaşık iki milyon kayıtlı üyesi ve yirmi beş milyon dolar bütçesi olan dev bir organizasyon olarak ciddi bir faaliyet yürütmektedir.

ABD'de evanjelistlerin medya ile ilişkileri de oldukça dikkat çekicidir. Bugün televanjelistler ya da görsel medya evanjelistleri olarak adlandırılan evanjelik vaizler/rahipler birçok ulusal TV ve yüzlerce radyo kanalı aracılığıyla her gün on milyonlarca Amerikalıya ulaşmaktadır.

d. Evanjelizmin Mesianik Beklentileri

Mesih'in ikinci gelişine dair beklentiler ve bu beklentiler doğrultusunda gelişen düşünceler/aktiviteler, evanjeliklerin en çarpıcı karakteristik özelliklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu konuda özellikle Dispansasyonalizm diye bilinen anlayış gelecek döneme ilişkin çarpıcı yaklaşımlarıyla dikkati çekmektedir.

Evanjelikler genelde Yeni Ahit metinlerinde özelde ise Yuhanna'ya atfedilen vahiyde anlatılan olayların birebir gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Olması beklenen bu olaylar bağlamında yaşanmakta olan ve yaşanacak zamanı çeşitli periodlara ayırmaktadırlar. Buna göre yaşanan/yaşanacak olan hadiseleri iki ana döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci dönem Mesih'in ikinci kez yeryüzüne gelmesine uygun ortamın hazırlanmasına yönelik hadiseleri kapsamaktadır. Bunlar arasında Ortadoğu merkezli büyük bir tribulansın ya da kaos ve şiddetin yaşanması, Kudüste mabedin üçüncü kez inşası, gökten ateş ve kükürt yağması, oluk oluk kan akması gibi hadiseler ve iyilerle kötüler arasında yaşanacak olan son savaş (Armegedon) gibi olaylar sayılabilir. İkinci dönem ise İsa Mesih'in gökten inerek yeryüzündeki olaylara müdahale etmesi, insanları yargılaması ve bin yıl sürecek olan altın çağı içermektedir. Dispansasyonalist evanjelikler, İsa'nın inişi öncesi yaşanacak ve kutsal metnin ifadesiyle atların gemlerine kadar oluk oluk kanın akacağı bu büyük türbülansı kendilerinin yaşamayacağını; zira kendilerinin bu esnada ölümsüzlük elbiselerine bürünmüş olarak ilahî âleme yükselip buradan aşağıda olup bitenleri izleyeceklerini düşünmektedirler. Buna göre onlar, yeryüzünde yaşanacak olan kaos ve şiddetten etkilenmeyecek olan seçilmişlerdir.

B. Baptistler, Anabaptistler

Ali Rafet ÖZKAN
Prof.Dr. • Atatürk Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

a. Baptist Kilise

Baptizm, ne ortaçağın rafizi hareketlerinden ne de reform döneminin "Yeniden Vaftizcilik" (Anabaptist) akımından gelişmiştir. Baptizm, Anglikan devlet kilisesine karşı Puritan muhalefet bünyesinde doğmuş ve zamanla kendi seyrinde iki farklı ekole ayrılmıştır. Bunlardan birinci ekol, John Smyth tarafından hayata geçirilmiştir. J. Smyth, kendi mensup olduğu Anglikan kilisesinden ayrılarak taraftarlarıyla birlikte devletin baskılarından kurtulmak için Hollanda'ya kaçmış ve orada kendi kendini ve diğer üyelerini vaftiz etmiştir. Bu olay, 1609 yılının başında Amsterdam'da gerçekleşmiştir. Böylece ilk Baptist cemaati, John

Smyht tarafından Hollanda'da kurulmuştur. Daha sonra Smyht, "inanç vaftizini" yayan Mennonitlerle bağlantı kurunca, kendi ferdi vaftizini reddetmiş ve onlara bağlanmıştır. Vaftizi de suyu tepeden aşağıya dökmek suretiyle uygulamıştır. Kendisini vaftiz ettiği Thomas Helwys, onu bu yolda takip etmemiştir. Helwys, inanç yoldaşlarının büyük bir bölümü ile tekrar İngiltere'ye dönmüştür. Çeşitli takibata rağmen orada Baptist cemaatini kurmayı başarmıştır. Bu cemaatlerden ilki Londra yakınlarındaki Spitalfields'dedir. T. Helwys, merhamet, lanet ve kalbin öğretisinin mutlak "takdir-i ilahiciliği"ni reddetmiş ve kurtuluş hususunda insanların genel tercihini kabul etmiştir. Bundan dolayı onun taraftarları, "Umumi Baptistler" (*General Baptists*) olarak isimlendirilmiştir; zira onlar, bütün insanların İsa Mesih vasıtasıyla kurtulacağına inanmaktadırlar.

İkinci Baptist ekol, Puritanist pastör Henry Jakob'a bağlı cemaate dayanmaktadır. Bu cemaat suya daldırma suretiyle vaftizi geçerli kabul etmiştir. Bu Baptist ekoldekiler, Kalvinistlerin "takdiri ilahîcilik" öğretisine sıkı sıkıya bağlanmış ve bu hususta puritenlerden daha fazla başarı elde etmişlerdir. Çünkü onlar, ebedi kurtuluşa insanların yalnızca bir bölümünün muvaffak olacağı inancını benimsemiştir. Bu nedenle onlara "Muayyen/Partiküler Baptistler" (*Particular Baptists*) ismi verilmiştir. Yan yana gelişen bu iki Baptist hareket ilk olarak 1891'de birleşmiştir. Bu grupların birleşmesinde Oliver Cromwells (1599-1658), etkin bir rol oynamıştır.

19. yüzyılda Baptizm hızla gelişimini sürdürmüş ve kısa zamanda bütün yüzyılların en büyük vaizi olarak kabul edilen Charles Haddon Spurgeon ve John Clifford gibi önemli isimlerle en parlak dönemine ulaşmıştır. "Baptist Dünya Birliği"nin kurulmasında önemli katkısı olan Clifford, bu önemli hizmeti sebebiyle "Baptist Dünya Birliği"nin ilk başkanı olmuştur.

Amerika'ya gelen Baptistler, İngiliz devletinin inanç baskısı altında ezilen göçmenlerdir. Koloni ve Rhode Island Devleti'ni kuran Puritanist vaiz Roger Williams, din hürriyetini garanti etmiş ve 1639 yılında ilk Amerikan Baptist Cemaati'ni kurmuştur. 18. yüzyılda Amerikan Baptistleri, Jonathan Edwards (1703-1758) vasıtasıyla başlatılan ihya hareketi sayesinde fevkalade yükselen bir gelişme elde etmiştir. Bağımsızlık savaşından (1775-1783) sonra Baptistler, garanti edilen din hürriyeti kanununu hayata geçirmek için mücadele etmiş olmaları, kilise ve devlet ayrılığını kaideleştirmeleriyle takdir toplamışlardır. Eskiden cemaatten ayrılanların yeniden iştirak etmelerine engel olunmamıştır. Burada "Muay-

yen Baptizm" hâkim konumda kalmış ve bununla birlikte Kalvinist unsurlar da etkisini sürdürmüştür. Bundan sonra farklı Baptist gruplar kendi ülkelerindeki iç misyon görevlerine dönmüştür. Kuzey Amerika'da, zenci ve köleler arasında da misyonerlik faaliyetleri Baptistler tarafından devam ettirilmiştir. 1814'te iç misyon için anlaşmaya varılmış, 1832'de de ülke misyonu için topluluk kurulmuştur. Köle ve zenci problemleri hususunda Güney ve Kuzey devletlerinin Baptist cemaatleri arasında 1845 yılında bir ayrılık vuku bulmuştur. Bu ayrılık, hububat tarlaları, meyve ve tütün işletmelerinin önemli sayıdaki iş gücünün güney devletlerinde köleler tarafından yürütülmesi dolayısıyla ve zenci-beyaz ayrımı yüzünden olmuştur. Güney devletlerindeki Baptistler bunun için istisna yapmamıştır. Onlar, Kalvinizm'e yönelmiş olan ve yaklaşık on milyon vaftizli üyesi bulunan "Güney Baptistler Konvansiyonu (İttifakı)" ile bağlantı kurmuştur. Böylece bu ittifak, Kuzey Amerika'nın en büyük Protestan meclisi olmuştur. Bu oluşum, yalnızca yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine değil, bilgisiz Hıristiyanlara yönelik yoğun İncil vaazlarına da önem vermiştir. Ökümenik hareketini reddeden bu grup ne Birleşik Devletler'deki Mesih Kilisesinin ulusal meclisine ne de Dünya Kiliseler Birliği'ne dahil olmuştur.

Çok sayıdaki gruplara ayrılmış olan Kuzey ve Güney devletlerindeki Baptistler, zenci ve beyazlar arasında hiçbir ayrılık gözetmemişlerdir; dolayısıyla müstakil bir zenci cemaati olmamıştır. Kuzey Amerikalı Baptistler, eğitim kurumları açmaya özel bir önem vermiştir. Bu bağlamda Chicago'da Baptist Üniversitesi kurulmuştur. Siyasal ve ekonomik alanda mücadele edilmiş, kölelik sorununun çözülmesi için gayret gösterilmiştir. Ayrıca dış misyona da büyük önem verilmiştir. 1907'de doğmuş olan "Kuzey Amerika Baptist Konvansiyonu (İttifakı)" 1950'de "Amerikan Baptist Konvansiyonu (İttifakı)" ismini almıştır. Konvansiyon 1960'lı yıllarda 1.5 milyon civarında üye sayısına ulaşmıştır. Bu birlik, ABD'deki Mesih Kilisesinin ulusal meclis üyeliğinin yanında Dünya Kiliseler Birliği'nin de üyesidir. Zenci Baptistlerin iki konvensiyonu da aynı organizasyonlara dahildir. Dikkat edilecek olursa Amerika'nın huzurlu ve müreffeh ortamı Baptistleri, "birlikten kuvvet doğar" anlayışına ulaştırmıştır. Onlar bu düşüncelerini kısa bir süre zarfında hayata geçirmeyi başarabilmiştir. Zaman zaman oluşturulan birlikler arasında ayrılıklar ve kopmalar yaşansa da bu, ana kütlenin beraberlik ruhunu yok edememiştir.

i. Baptistlerin İnanç Esasları

Genel bir amentüleri olmamakla birlikte erken dönem İngiliz Baptistlerinin belli bir inanç sitemi geliştirmiş oldukları görülmektedir. Pek çok Baptist tarafından kabul edilmiş inanç, "Philadelphia Confession" (Philadelphiya İman İkrarı) diye isimlendirilmektedir. Bu, 1658'in "Savoy Deklarasyonu"nda Kongregasyonalist anlayışındaki bir değişikliği tecrübe etmiştir. Buna Muayyen Baptistler, vaftiz ve cemaat kanunu hakkındaki değişiklikleri de ilave etmiştir. Böylece 1689'da Muayyen Baptistlerin Londra inancı doğmuştur. Bu inanç, 1742'den beri "Philadelphia İman İkrarı" etiketini taşımaktadır. "Güney Baptist Konvansiyonu" (Southern Baptist Convention) tarafından 1925'te "ölümden diriliş", "İsa Mesih'in tekrar gelişi", "inanç hürriyeti", "savaş ve barış ideolojisi", "cemaatin misyon ve sosyal faaliyeti"ni ihtiva eden ilaveler dizisini vazife edinmiştir.

Alman Baptistleri, 1847'de on beş maddeden müteşekkil bir inanç esasları formülasyonu ortaya koymuştur. Aynı şekilde bir "Baptist Alman İlmihali" hizmete sunulmuştur. 1944'te inanç esaslarının yeni bir metni, "Almanya'daki Protestan Bağımsız Kiliseler Birliği İnanç Esası" adıyla yeniden yazılmıştır. Alman Baptistlerince bu, "bütün kardeşler için kusursuz bir muvafakat" çalışması olarak gösterilmiştir. Baptizmin içerisinde çok sayıda grup ve birliklerdeki büyük derecelendirmeler, önemli öğreti noktalarında mutabık olmayı da istemektedir. 1944'te kabul edilen Alman Baptistlerinin yeni 'kredosu' (amentüsü), 1847 yılında kaleme alınmış olan ve 15 maddeden müteşekkil Alman Baptist 'Kredosunu' neshetmiştir. Bu inanışlarıyla Baptistler, 'Kalvinik kaza-kader' ya da 'takdir-i ilahîcilik' öğretisinden vazgeçmiş ve Tanrı'nın genel kurtarıcı iradesine bağlanmıştır. Nitekim Baptist amentüsünde bu konuda şöyle denilmektedir: "Tanrı, bütün insanlara yardım etmek istemektedir."[7]

Diğer bağımsız kiliseler gibi Baptistler de Kongregasyonalisttir. Onlar için devletler üstü hiçbir hiyerarşik kilise yoktur. Onların arasında cemaat prensipleri geçerlidir. İnananların birlikte bulunduğu cemaat, İsa'nın mevcut olduğu, öğrettiği ve uygulamada bulunduğu bir yerdir. Onlara göre bozulmuş bir toplulukta kurtuluş tecrübe edilemez, aksine inanç kardeşlerinin vasıtasız olarak karşılaştıkları, birbirlerini tanıdıkla-

[7] Glaubensbekenntnisses des Bundes Evangelisch- Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland 1944, Artikel V.

rı, yardım ettikleri, birlikte ilahi söyleyip ibadet ettikleri yerlerde kurtuluş tecrübe edilebilir. Baptistler kilisenin, enstitü ve memuriyetten, litürji ve kanundan ibaret olmadığını, bilakis sevgide birlik ve ölümsüz dünyadaki kurtuluş hizmeti ile alakalı bir oluşum olduğuna inanmaktadır.

Alman Baptistlerinin 'kredosuna' göre kurtuluş, Tanrı'nın herkese emrettiği pişmanlıkla yola koyulmakla başlar. O pişmanlık, günahları terk etme şuuru ile ilahî yargıya sığınmadır. Bu sığınmanın akabinde "yeni bir hayata yeniden diriliş" vardır. Yeni bir hayat için diriliş, Kutsal Ruh'un bir faaliyetidir ve "inancın varlık ve iradesindeki derin bir değişiklik" anlamına gelmektedir.

Baptistlerin kilise hakkındaki öğretileri de dikkat çekicidir. İncil bilgilerine göre günümüzdeki Kilisenin, Baptist öğretisine muhalefet ettiğine inanılmaktadır. Çünkü Baptistlerin düşüncesine göre günümüzdeki kiliseler, havariler zamanında olmayan bir yapıya bürünmüştür.

Baptistler kurumsal (resmî) kiliseyi tanımamaktadır. Havarilerin bildirdiğine göre üyeliği bedene dahil etmek gerektiği ve cemaatler arasındaki özellerin de buna boyun eğmesi gerekmektedir. Müstakil cemaatlerin de cemaatin üyesi olması gerektiği düşüncesine bu anlayıştan hareketle ulaşılmıştır.

Baptistler, kıyametin kopuşunun çok yakın olduğuna ve buna bağlı olarak da İsa Mesih'in cennetten bulutlarla yeryüzüne gelerek "Tanrısal Krallığı" kuracağına inanmaktadırlar. Böylece günahkârlar sonsuz bir cezaya çarptırılırken, kurtuluşa eren Hıristiyanlar ise ebedi mutluluğa kavuşacaklardır. İsa Mesih yeryüzüne gelince kıyamet kopacak ve kabirdekiler dirilerek Tanrı'nın yargılaması neticesinde cennet veya cehennem ehilleri, ebedi olarak kalacakları yere gönderileceklerdir. Protestanlar, cehennemin ebedi olmadığına inanmaktadır. Oysa Baptistlerin bu amentüsü, cehennemin ebedi olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla onlar, bu noktada Protestanlardan ayrılmaktadırlar.

Baptistlerin "altı prensip" olarak da bilinen temel inanç esasları şunlardan oluşmaktadır:

1. Kutsal Kitap, inanç ve imanın yegâne temelidir. O, insanlığa gönderilen gerçek ilahî bir vahiydir ve tıpkı hayatın seyri, yaşam tarzı ve inancın yegâne kuralı ve modeli oluşu gibi, ilahî bilginin de temel kaynağıdır.

2. Baptistlerde üç çeşit vaftiz vurgusu öne çıkmaktadır: i) İnanç vaftizi, yalnızca yetişkinlere uygulanır. Bundan dolayı çocuk vaftizi geçerli değildir. ii) Vaftizde Mesih'e ait olma ve kendi cemaatine üye olma şahadeti, vaftiz ve cemaat münasebetini birbirinden ayrılmaz kılmaktadır. iii) Su vaftizi ve ruh vaftizi ise "eski insanın" kabre gömülmesi ve Kutsal Ruh'un gücünde yeni hayata kavuşmasıdır. Bundan dolayı vaftiz, suya tamamen daldırmak ve elleri birleştirerek tutmak suretiyle icra edilmektedir.

3. İnananların kilisesi, İsa Mesih'in otoritesinde birleşen müminlerin oluşturduğu bir cemaattir. Misyon ve evanjelizasyon, yalnızca hayatın ifadesi değil, bilakis hayatın zaruretidir. Keza sınırlandırılmış bir cemaat anlayışı da kabul edilmemektedir.

4. Bütün cemaat üyeleri rahiplikte eşit haklara sahiptir. Hiç kimsenin bir diğerine karşı üstünlüğü ve imtiyazı yoktur. Bütün inananların genel rahipliği anlayışı korunmaktadır.

5. Mahalli kiliseler bağımsızdır. Her kilise kendi yönetimini ve ibadetini kendisi ayarlamaktadır.

6. İnanç, vicdan ve toplantı hürriyeti taleplerinden dolayı Baptistler, kilise ve devlet ayrılığını talep etmektedir.

ii. İbadet Anlayışları

Baptizm'de ibadet, cemaat hayatının özüdür. Pazar ibadeti, Protestan-bağımsız kiliselerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Düzenli pazar ayinleri, kürsüsüz, resmî giysisiz, mum ve süssüz, sade odalarda, merasimsiz bir biçimde yapılmaktadır. Baptistler, ibadet için pazar günleri saat 10'da bir araya gelmektedirler. İbadet için belirlenmiş bir liturji olmamakla birlikte genellikle Baptist ibadeti, vaaz, murakabe, ilahi ve duadan oluşmaktadır. Özel bir durumda deruni dua vardır. Ayrıca cemaatin dışında sıkça serbest dua da yapılmaktadır. Duada, cemaat tecrübelerinden cemaatin inşası ve faydalarına yönelik ferdî talepler dile getirilir. İbadetin merkezi ise vaazdır. "Vaftiz" ve "akşam yemeği" de ibadete dahildir. İlk zamanlarda çocuklar çok özel bir ibadet programına iştirak edebilmekteydi. Ancak daha sonra onlar "Pazar okullarındaki" çocuk ibadetine alınmıştır. İbadetten sonra yetişkinler, "kilise kafeteryası"na vaazı tartışmak için davet edilmektedir. Böylece insanlar burada yüz yüze gelmekte ve vaaz hakkında tartışma şansı bulabilmektedirler.

Baptist ibadethaneleri çok sadedir. Oralarda ne kürsü (altar) ne de Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini temsil eden heykeller vardır. Yalnızca "akşam yemeği" masası, kürsü ve büyük bir vaftiz havuzu vardır. Alman Baptistlerinin özel müesseseleri, Pazar okulu ve geniş gençlik faaliyetini ihtiva eden kurumlardan oluşmaktadır. Bunun için pek çok üyeye yönelik sosyal faaliyet oluşturulmuştur. Ayrıca Baptistler çeşitli hayır müesseseleri de kurmuşlardır.

Toplu ibadetlerin yanında, Baptist öğreti ve geleneğine göre aile fertleri için evde yapacakları ev ibadetleri de mevcuttur. Çünkü onlara göre ev bir anlamda mabet hükmündedir. Ev ayini, "ev rahibi" yani evin büyüğü tarafından icra edilir. Ev rahipliğinden cemaat rahipliği doğmuştur. Cemaat rahibi, hayatının seyrinde ve ev rahipliğinde ehliyet ve liyakatini göstermek zorundadır. Bunlar rahipliğe atanmadan önce papaz okulu öğrenimini tamamlamış olmak zorundadır. Bu atanma, Tanrı'nın ona yetki verdiğinin bir tasdiki anlamına gelmektedir.

1. Vaftiz

Pek çok Protestan kilisesindeki gibi Baptistlerce de iki sakrament kabul edilmektedir. Ancak onlar "sakrament" ifadesi yerine "nizam" kelimesini tercih etmektedirler. Bu sakramentlerden ilki 'vaftiz'dir.

Baptistler vaftiz ritüelini suya tamamen daldırmak suretiyle icra etmektedirler. Vaftiz, lütuf, Tanrı vasıtasıyla kabul ve Kutsal Ruh vasıtasıyla da yenilenmenin alameti olarak algılanmaktadır. Vaftiz sayesinde birey, İsa Mesih'in bedenine iştirak etmekte ve cemaate üye olarak kabul edilmektedir. Amerikalı Baptistlerin iman esaslarının 14. maddesinde bu husus şöyle izah edilmektedir:

> Biz, Hıristiyan vaftizinin inanan kişinin 'Baba, Oğul ve Kutsal Ruh' adıyla suya tamamen daldırılmak suretiyle uygulanacağına inanıyoruz. Böylece bizler inancımızın çarmıhta gerilen, gömülen ve ölümden dirilen kurtarıcının kendi temizlik gücüyle merhametli ve güzel bir model elde ediyoruz...

Baptistlere göre inanmayanlara yahut reşit olmadıkları için olayın farkında olmayanlara tatbik edilen vaftiz boştur; vaftiz ancak inananlara uygulanır. Çocuk vaftizi geçersizdir; çünkü İncil'de çocuk vaftizi yoktur. Romalılara Mektup 6:3-6'ya göre vaftiz tamamen suya daldırmak suretiyle yapılmaktadır ve vaftiz, cemaat ibadetinde bir ikrar olarak da kabul edilmektedir.

Vaftiz, 1944 Alman amentüsünün söylediği gibi "Birçok şahidin huzurunda inancının şahadeti ve Tanrı İsa'ya inançlı olabilmek için şahadet edilen" bir uygulamadır.[8] Bundan dolayı vaftiz, cemaatin önünde yapılmalıdır.

2. Evharist

Baptistlerin ikinci önemli ibadetleri ise Evharist ya da "Rabbin Akşam Yemeği Ayini"dir. Baptistler her ayın ilk pazarında "Akşam Yemeği Ayini"ni kutlamaktadırlar. Bu ayinde ekmek ve şarap, İsa Mesih modeline göre dağıtılmaktadır. Bunlar, insanların günahları için kendisini feda eden Tanrı sevgisinin ve İsa Mesih'e iştirakin alametleri olarak kabul edilmektedir. Bu kutlama, Tanrı'nın insanlara çok yakın olduğunu ihtiva etmekle birlikte, aynı zamanda birliğin ve İsa Mesih ile cemaat olmanın kendi çeşitliliği içindeki ifadesidir. Bundan dolayı Baptistler, Evharisti büyük bir sevinç ve diğer Hıristiyanlara açık bir şekilde kutlamaktadır. Baptistlerin Evharist ayinine, Baptist olmayanların da katılabilmesinden dolayı "Açık Akşam Yemeği" adı verilmektedir. "Akşam Yemeği", her ayın ilk pazarında öğleden önce kutlanmaktadır. Yani haftalık ibadetle birleştirilmektedir. Dolayısıyla diğer kiliselerdeki gibi pazar günleri öğleden sonra toplanılmamaktadır.

Ekmeği yeme ve kadehten içme ile inananlar, cemaatinin Tanrı ile bütünleştiğine inanmaktadırlar. Nitekim iman ikrarları bu konuyu şöyle izah etmektedir: "Bundan dolayı... Tanrı'nın masasında hazır bulunulabilir ki bu, onların günahlarının bağışlanmasına vesile olmakta, bir ruh ve bedende vaftiz oldukları inanç ve gidişe şahadet etmektedir."[9]

iii. Cemaat Yapılanması

Baptistlere göre kilise, inananların gönüllü birleşiminden oluşmakta ve varlığını devam ettirmektedir. Keza her cemaat tıpkı her özel inanan gibi doğrudan Tanrı ve İsa'ya aittir. Cemaatte kilisenin ruhani varlığı vardır. Bundan dolayı ona hiçbir günahkârın dahil olmadığına inanılmakta-

[8] Glaubensbekenntnisses des Bundes Evangelisch- Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland 1944, Artikel VII.

[9] Glaubensbekenntnisses des Bundes Evangelisch- Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland 1944, Artikel VIII.

dır.[10] Kilise, insanların yeni hayata başladıkları ve Tanrı çocuklarının cemaatine katıldıkları yerdedir. Bu düşünceleriyle Baptistlerin, kurtuluşu bir anlamda cemaate bağlılıkta gördüklerini söylemek mümkündür.

Baptistler, ilk dönem cemaat hayatını günümüzde yenilemek ve inşa etmek için yüksek hedefleri ve inancı olan bir gruptur. Onlar Yeni Ahit'te olduğu gibi bir cemaat modeli oluşturmayı hedeflemektedir.

Baptist mahallî cemaatleri otonomdur ve her cemaat kendi kendini yönetir. Baptistler arasında herhangi bir piskoposluk ya da düzenlenmiş memuriyet bulunmamaktadır. Her toplantı, kendi yönetimini belirlemekte ve bir sonrakine karar vermektedir. Ancak mahallî cemaatlerin bir Baptist birliğe iştirak etmesinde durum değişmektedir. Mahallî cemaatler, kendi kilise yönetiminde otonomken, birlik içerisinde resmî emir ve vazifeler içerisinde hizmet etmek durumundadır.

Baptistler, cemaat yönetimini kıdemlilerden ve diyakozlardan seçmektedirler. Cemaat yönetimi, misyon faaliyetinin finansmanını ve hayır işlerini idare etmekte ve dinî hayatın taleplerine kendini vermektedir. Kıdemliler arasından cemaat yönetiminin oturumlarını ve toplantılarını yöneten ve genel cemaat faaliyetlerini düzenleyen "yönetici kıdemli" seçilmektedir. Kıdemliler, yöneticiye yardım etmektedirler.

Mahallî cemaatler, bölgesel 'bölümler' ve ulusal 'birlikler'i ihtiva etmektedir. Mesela, "Protestan-Bağımsız Cemaatler Birliği" (Der Bund Evangelisch-Freikirshlicher Gemeinden =BEFG), Alman Baptistlerinin birleşerek oluşturdukları bir kurumdur. Bu kurum, devletten kendi bağımsızlığını koruyan açık bir meclistir. Birlikler, ekseriyetle "Baptistler Dünya Birliği"nin kiliseler dünya konseyi bölümüne dahildir.

Baptistler, kuruluş amaçlarına uygun olarak devletten tamamen bağımsızdır ve hiçbir şekilde devletin resmî kurum ve kiliseleriyle organik bağları yoktur. Dolayısıyla Baptist kiliseleri devletten hiçbir şekilde maddi yardım almamaktadır. Onlar kendi giderlerini ve mali durumlarını, taraftarlarının her ay düzenli olarak verdiği aidat, yardım ve bağışlarla karşılamaktadır. Taraftarların verecekleri aidatlar, bulundukları ülkelerin ekonomik şartlarına göre belirlenmektedir. Ancak genel prensip, üyelerin gelirlerinin onda birini her ay düzenli olarak kiliselerine aidat olarak

[10] Glaubensbekenntnisses des Bundes Evangelisch- Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland 1944, Artikel VI.

vermesi suretindedir. Ekonomik durumları iyi olan ülkelerdeki üyelerin bağışları ise bazen oldukça yüksek meblağlara ulaşabilmektedir.

Cemaatin diğer görevlileri ise 'Kıdemliler', 'Diyakozlar', 'Gençlik Rehberleri' ve 'Pazar Okulu Öğretmenleri'dir. Bunların hepsi vaizlerle birlikte cemaatin müşterek çalışma programında faaliyet yürütmektedirler. Pek çok mahallî cemaatte "çocuk faaliyeti", "gençlik faaliyeti", "kadınlar ve erkekler faaliyeti" gibi hizmet birimleri de mevcuttur. Cemaat bir koroya, bir müzik topluluğuna yahut diğer gruplara da sahip olabilir. Bazı cemaatlerde sıkıntı durumlarında sosyal hizmetler de icra edilmektedir. Yine farklı vazifeler için oluşturulan özel komitelerin hepsi cemaatin uhdesindedir.

Her Baptist misyonerdir düsturu, Baptistleri dünya misyonerliğinde büyük ölçüde motive etmiştir. Onların günümüzde dünya çapında önemli bir misyon ağına sahip olmalarının gerisinde bireysel evanjelizasyon ruhunun olduğunu söylemek mümkündür. Zira Baptistlerin, ilk kuruluşlarından günümüze gelinceye kadar hep bu "evanjelik ruhla" hareket ettikleri görülmektedir.

Bütün Protestan Hıristiyan gruplarda olduğu gibi Baptistlerce de esas olan nihai kurtuluşun temin edilmesidir. Bu kurtuluşun gerçekleşmesi ise Tanrı oğlu olarak kabul ettikleri İsa Mesih'in ikinci gelişiyle olacaktır. Onun ikinci gelişi "Tanrısal Krallığın" kurulması demektir. Yani İsa Mesih'in ikinci gelişi, kıyametin kopması ve sadece gerçek Hıristiyanların dirilmesi anlamına gelmektedir. Gerçek kurtuluşa ermiş olanlar, "Bin Yıllık Tanrısal Krallık"ta huzur içerisinde yaşayacaklardır.

iv. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

Diğer faaliyetlerinde olduğu gibi Baptistler eğitim ve öğretim hususunda da Kutsal Kitap'ı ölçü almaktadır. Dinî eğitim Baptistlerin öncelikli işidir ve birinci sırada yer almaktadır. Baptistlerin ilk kurdukları okullar, insanları dinî konularda aydınlatabilecek olan vaizlerin, yani din adamlarının yetiştirilmesi için kurulan okullardır. Bunların başında 1679 yılında kurulan Bristol Collage gelmektedir. Ayrıca Baptistler, yüze yakın üniversitesiyle Amerika'da en gelişmiş üniversite ağına sahiptir. 2004 yılı itibarıyla sadece "Association of Southern Baptist Colleges and Schools (ASBCS)"un (Güney Baptist Kolej ve Okullar Birliği) okul sayısı elli dörde yükselmiştir. ABD dışında da Baptistlerin çok sayıda üniversitesi ve din okulları bulunmaktadır.

Bilhassa "Güney Baptist Konvansiyonu" (Southern Baptist Convention), adı altında toplanmış olan Baptistlerin, Türkiye ve Türk dünyasına yönelik faaliyetlerde çok etkin oldukları görülmektedir. Bütün Türk Cumhuriyetlerinde kiliseleri ve çok sayıda taraftarı bulunan Baptistlerin Türkiye faaliyeti çok kapalı yürütülmektedir. Baptistlerin Türkiye'deki ilk ve tek kilisesi İzmir'dedir. Bu kilise resmî olarak faaliyetine 2001 yılında başlamıştır ve Avrupa Baptist Federasyonu'na (European Baptist Federation) bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

Ayrıca Asya Baptist Federasyonu (Asian Baptist Federation), kendi misyonerlerini Baptist Dünya Birliği'nin (Baptist World Alliance =BWA) bir parçası olarak bu bölgede kullanmaktadır.

v. Baptist Dünya Birliği

Baptist Dünya Birliği (Baptist Worl Alliance), 1905 yılında Londra'da kurulmuştur. Bu kurumun ilk başkanı İngiliz John Clifford'dur. 1940 yılında bu kurumun merkezi Londra'dan Washington D.C.'ye nakledilmiştir. Günümüzde Baptist Dünya Birliği, iki yüz bir Baptist Birliği'nden (union) oluşan ve kırk dört milyon vaftizli üyesi bulunan bir kurumdur. 2000 yılı Baptist World Alliance istatistiklerine göre Baptistlerin dünyadaki toplam kilise sayıları 165.264'tür. Toplam taraftar sayıları ise 44.077.715'tir.

Baptist Dünya Birliği Organizasyonunca çeşitli ülkelerde mahallî birlikler kurulmuştur. 1949 yılında Zurich'te "Avrupa Baptist Federasyonu" (Eurupean Baptist Federation) ve "Avrupa Baptist Misyon Topluluğu" (Eurupean Baptist Missionary Society) hayata geçirilmiştir.

Baptist Dünya Birliği, şu esaslarda faaliyet göstermektedir:

1. Yayın faaliyetleri, habercilik hizmetleri, mektuplaşma ve dünya birliği elemanlarının ziyaretleri vasıtasıyla Baptistler arasında iletişimi düzenlemek.

2. Üniversite öğrenimi ve inanç esasları hakkında kardeşlik sohbetleri, cemaat pratikleri ve dünyada çoğalmanın yolları hakkında müzakereler yapmak.

3. Kıtlık zamanlarında hem kendi inananlarına hem de diğer insanlara yardım ulaştırmada işbirliği aracı olmak.

4. İnanç hürriyeti ve Tanrı'nın vermiş olduğu diğer hakları korumada uyanık bir güç olmak.

5. Özel alanlarda kongre ve geniş katılımlı konferanslar tertiplemek ve topluluğun dünya çapında güçlendirilmesiyle İncil'in yayılmasını sağlamak.

Baptist Dünya Birliği, okullar, yetimhaneler ya da hastaneler gibi yardım hizmetleriyle yahut eğitim gibi tanzimlerle doğrudan kendisi ilgilenmemekte ve misyonerlerin gönderilmesiyle meşgul olmamaktadır. Bu tanzimler, Dünya Birliği'nin mahiyetinde olan 'birlik' (*union*) ve 'konvansiyonlar'ın (*convention*) yetkisinde bulunmaktadır. Baptist Dünya Birliği'nin en mühim faaliyeti, otonom cemaatlere dahil olan Baptistleri, hiçbir kilise otoritesi olmaksızın dünya birliğiyle birlikte çalışmasında gönüllü olarak bağlanmalarını sağlamaktır.

Baptistlerin dünya çapındaki genel nüfuslarının yüz milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu birliğe dahil olmayan Baptistlerden yalnızca ABD ve Kanada'da yerleşik olanların sayıları ise 2004 yılına ait bazı raporlara göre otuz üç milyona ulaşmaktadır.

b. Anabaptistler

Anabaptistler (Yeniden Vaftizciler), 16. yüzyılın radikal reformcularıdır. İlk Anabaptist lider Michael Sattler'dir (1490-1527). Freiburg şehrinde dünyaya gelen Sattler, Freiburg Üniversitesi'nde tahsil görmüş ve 1525 yılında Zürich cemaatini kurmuştur. 1527'de sapıklıkla itham edilerek öldürülmüş olan Sattler, ilk Anabaptist şehit olarak tarihe geçmiştir. Felix Manz, Konrad Grebel ve Jacob Hutter de bu dönemin öncü Anabaptistlerindendir.

Anabaptistlerin en dikkat çeken özelliği çocuk vaftizini reddedişleridir. Yalnızca yetişkinlerin vaftiz olması gerektiğine inanan Yeniden Vaftizciler, inancın göstergesi olarak yetişkinlerin vaftizi sürekli tekrarlayabileceklerine inanmaktadır. Ayrıca devlet ve kilisenin birbirinden ayrılması, onların en temel düşüncelerindendir. Onlar, ortaya çıktıkları dönemde hem Katoliklerce hem de Protestanlarca dışlanmış, baskı ve takibata uğramışlardır.

Orta çağda Anabaptist olarak kabul edilen gruplar, Thomas Münzer ve Zwickau Hareketi, İsviçreli Kardeşler, Huttariler ve Hoffmanilerdir. Günümüzde ise Anabaptist olarak kabul edilen gruplar arasında Mennonitler, Huttariler, Bretren (Kardeşler) ve Amishler sayılabilir.

C. Adventistler, Kuveykırlar

Ali Rafet ÖZKAN
Prof.Dr. • Atatürk Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

a. Adventistler

İsa Mesih'in ikinci kez dünyaya gelişiyle birlikte kıyametin kopacağına ve "Bin Yıllık Tanrısal Krallığın" kurulacağına inanan ve bunun en kısa zamanda gerçekleşeceği beklentisini taşıyan Adventistler 19. yüzyılda Amerika'da ortaya çıkan Protestan kökenli bir akımdır.

MS 400 yılına kadar Hıristiyanlarca büyük bir heyecanla korunan İsa Mesih'in tekrar geleceği beklentisi, zamanla teolojik olarak geri plana itilmiş, ancak 13. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bu beklenti tekrar yeşermeye başlamıştır.

William Miller (1782-1849), Amerika'daki Adventizm hareketinin kurucusudur. Miller, İsa Mesih'in 21 Mart 1843 ile 21 Mart 1844 yılları arasında yeryüzüne geleceğini ilan etmiştir. Büyük umutlarla İsa Mesih'in gelmesini bekleyen Miller taraftarları belirtilen zaman diliminde İsa Mesih'in gelmemesi üzerine büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve hareket dağılmıştır. Miller'in başlattığı bu akım, tarihe " Miller Hareketi" olarak geçmiştir.

Hz. İsa'nın yeryüzüne geleceğine dair umutlarını kaybetmeyen 'advent' taraftarları kendi aralarında küçük gruplar oluşturmuşlardır. Bunlardan 1863 yılında kurulan "Yedinci Gün Adventistleri", büyüme ve gelişme imkânı bularak Adventistlerin en önemli temsilcisi olmuştur. Bu hareketin kurucusu ve peygamberi konumundaki kişi Ellen Gould White'tır (1827-1915). Hareketin gelişmesinde bayan White'ın kocası James White (1821-1881) başta olmak üzere, Hiram Edson (1806-1882), F.B. Bahn (ö. 1853), O.R.L. Crosier (1820-1913) ve Joseph Bates (1792-1872) gibi şahısların da büyük katkıları olmuştur.

i. Temel Öğretileri

Temel inanç konularında diğer Hıristiyanlardan farklı olmayan Adventistler "İsa Mesih'in Dönüşü", "Göksel Mabed", "Cumartesi Ayini" ve "Üç Melek Mesajı" gibi konularda diğerlerinden ayrılmaktadırlar.

Esasen İsa Mesih'in tekrar yeryüzüne geleceği beklentisi, Kutsal Kitap'ın temelidir ve bu öğreti bütün Hıristiyanlar için müşterektir. Fakat Adventistler bu beklentiyi kendilerinin ayırıcı özelliği olarak kabul etmektedir. Onlara göre İsa, "bulutlarla", "bulutlarda" ya da "bir bulutta" gelecek ve melekler ona dönüşünde refakat edecektir. İsa'nın dönüşü, kıyametin kopuşu olduğu için öncelikle hayatta olan bütün günahkârlar ve kâfirler ölecektir. Gerçek müminler ise ayakta öldürülecektir. Onların bu ölümü göz açıp kapama kadar kısa süreli olacaktır. Sonra kabirlerdeki gerçek Hıristiyan müminleri topraktan biter gibi dirilecektir. Bunu müteakiben kısa süreliğine ayakta öldürülmüş olan gerçek inananlar diriltilecektir. Böylece "Bin Yıllık Tanrısal Krallık" başlayacak ve gerçek Hıristiyan müminleri bu ilahî krallıkta İsa Mesih ile birlikte yaşayacaklardır. Bu bin yıllık (millenium) süre içerisinde İsa Mesih evlendirilecek, her Hıristiyan da dünyadaki kendi eşleriyle eşlenecektir ve dünya hayatına benzer bir hayat sürülecektir.

Bu "Tanrısal Krallık" olarak tanımlanan bin yılın bitiminde İsrafil sura üfleyecek ve kabirlerde uykuda olan bütün günahkârlar ve kâfirler diriltilecektir. Mahkemeyi bizzat İsa Mesih yönetecek ve günahkârlar ateşle cezalandırılacaktır. "Ebedi azabı" kabul etmeyen Adventistlere göre Tanrı, bu günahkârları ateşte yakarak yok edecektir. Böylece günahkârların sonsuz yok oluşu anlamına gelen ikinci bir ölüm gerçekleşecektir. İnananlar ise cennette mutlu yaşamlarına devam edecektir.

Adventistlere göre göksel mabet, cennet mabedidir ve kıyamet kopana kadar İsa Mesih orada ikamet etmektedir. İnsanların amel defterleri burada tutulmaktadır.

Üç Melek mesajı denilen öğreti ise doğrudan kıyamet alametleriyle ilgilidir ve bu mesajlar Yeni Ahit'in son bölümü olan Vahiy Kitabı'nın 14. Babı'nın 6-11. cümlelerinden alınarak geliştirilmiştir.

ii. İbadet Anlayışları

Adventistlerin diğer Hıristiyanlara karşı en ayırt edici özellilerinden birisi cumartesi ayinleridir. Adventistler tıpkı Yahudiler gibi ibadetlerini cumartesi günü yapmaktadır. Haftanın yedinci günü olarak kabul edilen cumartesini (sebt gününü) ibadet günü olarak seçmelerinden dolayı kendilerine Yedinci Gün Adventistleri denilmiştir. Onlar "Pazar

Ayini"nin Hıristiyanlığa putperest Roma'dan geçtiğine inanmakta ve dolayısıyla pazar günü ibadet yapan bütün kiliselerin büyük bir günah ve küfür içerisinde olduğunu düşünmektedirler. Diğer taraftan pazar gününe sadece Mesih'in diriliş günü olarak saygı duyulmaktadır.

Adventistlere göre vaftiz, İsa Mesih ile birliğin, günahların bağışlanmasının ve Kutsal Ruh'u kabul etmenin sembolüdür. Vaftiz, inanç, pişmanlık ve tövbe gibi şartları da beraberinde getirmektedir. Vaftizi, suya tamamen daldırmak suretiyle yapmaktadırlar. Suya tamamen daldırmak, ölümü ve gömülmeyi sembolize etmektedir. Sudan dışarı çıkmak ise günahsız olarak yeniden dirilme anlamına gelmektedir.

Adventistler "çocuk vaftizini" kabul etmemektedir. Onlara göre vaftiz olacak kişi neden vaftiz olduğunun bilincinde olmalıdır. Oysa çocuklar reşit olmadıkları için vaftizin önemini ve gereklerini bilemezler.

Evharist ya da "Akşam Yemeği Ayini" de Adventistlerin önemli ibadetlerinden biridir. Bu ayin, üç ayda bir olmak üzere yılda dört kez yapılmaktadır. Diğer Hıristiyanların aksine "Akşam Yemeği Ayini" Adventistlerce cumartesi günü icra edilmektedir. Onlar alkole karşı oldukları için bu ayinde şarap yerine üzüm suyu içilmektedir. Akşam yemeğinde yenilen "mayasız ekmek" ve "üzüm suyu" İsa'nın bedenini ve kanını sembolize etmektedir. Adventistlerde Akşam Yemeği Ayini'ne başlamadan öce "ayak yıkama" uygulaması vardır. Ayine katılan herkesin ayakları görevliler tarafından yıkanmaktadır. Bu "ayak yıkama", tevazu ve alçak gönüllülüğü sembolize etmektedir. Adventistler, tıpkı Baptistler gibi "Açık Akşam Yemeği" uygulamaktadır. Çünkü onlar bu ayinin bütün Hıristiyanlara açık olduğuna inanmaktadır.

iii. Kilise Yapısı ve Yönetimi

Yedinci Gün Adventistlerinin başı "Genel Konferanstır." "Dünya Faaliyet Cemaati" olarak da bilinen bu merkez Washington D.C.'dedir. Genel Konferans'tan sonra sırasıyla "bölümler", "birlikler", "cemiyetler" ve "cemaatler" gelmektedir. Genel Konferans, on iki "bölüm" ve doksan iki "birlikten" oluşan bir kurumdur. Beş yılda bir toplanmakta ve yeni yönetim belirlenmektedir. Bütün dünya misyonu bu merkezden yürütülmektedir. Adventist cemaatleri, bütün dünyada demokratik prensiplerle yönetilmektedir. Bu demokratik yapının esası temsilciliktir ve temsilciler seçimle belirlenir. Her cemaatin genellikle tespit edilen on kişilik

cemaat komitesi vardır. Bu komite, cemaatin yönetim komisyonu olarak, cemaatin diğer idarecilerini, kilise içerisindeki faaliyetleri yürütecek görevlileri seçmekle yetkilidir. "Cemaat Kıdemlisi", "1. Diyazkoz", "Cumartesi Okulu Yöneticisi" ve "Hazineci" gibi kilise içi görevlileri seçmek de bu komitenin görevidir.

Adventist kilise hiyerarşisinde görev alan idareciler, cemaatin amiri değil bilakis hizmetçileri olarak tanımlanır. "Vaizlik", "Kıdemlilik" ve "Diyakozluk" olmak üzere üç büyük görev vardır. Bu üç görevli cemaati yönetmekle yükümlüdür. Bu üç büyük görevden sonra "Cumartesi Okulu Yöneticisi", "Misyon İdarecisi", "Gençlik İdarecisi" ve "Çocuk Okulu İdarecisi" gibi görevler de vardır. Ayrıca "Cemaat Yazıcısı", "Cemaat Veznecisi", "Diyakozluk Veznecisi", "Kütüphaneci" "Salon Diyakozu", "Salon Temizleyicisi", "Koro Yöneticisi" ve "Cumartesi Okulu Yazıcısı" gibi küçük hizmetleri gerektiren görevler de vardır.

Ferdî ibadet için açık veya kapalı alan farkı gözetmeyen Adventistler, her yeri ibadet alanı saymaktadır. Ancak toplu ibadetler mutlaka kapalı alanda yani kilisede yapılmalıdır. Kiliseleri çok sade ve gösterişsizdir. Onlar kiliselerine "Advent Evi", Advent Yurdu", "Advent Kilisesi" yahut "Ev ve Advent Umudu" gibi isimler vermektedir.

Adventistler, gelirlerini kendi üyelerinden temin etmektedir. Bu gelir, üyelerin aylık ücret veya kazançlarının 'ondalığı'ndan oluşmaktadır. Onlara göre 'ondalık' kutsaldır ve Tanrı tarafından talep edilmektedir.

İnançları gereği her türlü zararlı yiyecek ve içecekten sakınan Adventistlerde, içki, kola, çay ve benzeri içecekler haramdır. Ayrıca balık hariç her türlü hayvansal gıda da haram olarak görülür.

1954 yılından itibaren Türkiye'de resmî kiliseleri ve faaliyetleri olan Adventistlerin günümüzde dünya genelinde on milyon civarında taraftarı bulunmaktadır. Cemaat, sahip olduğu birçok üniversite, kolej ve araştırma enstitüsüyle güçlü bir eğitim örgütlemesine sahiptir ve dünya genelinde misyonerlik faaliyetleri yürütmektedir

b. Kuveykırlar

Kuveykırlar, 1650 yılında George Fox (1624-1691) tarafından İngiltere'de kurulmuş bir dinsel gruptur. Anglikan kilisesinden ayrılan Fox, 1652 yılında "Hakikat Dostları" cemiyetini kurmuştur. Bu akım Or-

ta Çağın kıta mistisizminden oldukça etkilenmiş ve 17. yüzyıl İngilteresi politik ve dinî yaşamının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

1655'te Kıta Avrupa'sında yayılan hareket, 1681'de W. Penn (1644-1718) vasıtasıyla Amerika'ya taşınmış ve Pensilvanya merkez olarak seçilmiştir. Burada din özgürlüğüne dayalı bir koloni kurulmuştur.

İçinde yaşadığı çağın mevcut kiliselerine karşı âdeta bir başkaldırı hareketi başlatmış olan G. Fox, sahip olduğu farklı fikirlerden dolayı mahkemeye çıkarılmış, mahkemede titremeye başladığı için ona ve taraftarlarına 'titreyenler' (*Quakers*) adı verilmiştir. Onlar tıpkı diğer ayrılıkçı gruplar gibi siyasal otoriteler tarafından takibata uğramış, baskı ve zulüm görmüştür.

"Dostlar Cemiyeti" ve "Işığın Çocukları" olarak da tanınan bu hareket, ilk Hıristiyanlığın özüne dönmeyi hedeflemekte ve hiçbir aracı olmaksızın, resmî ayin ve törenlere başvurmaksızın, sessizlik hâlinde Tanrı ile kalpten temas kurmayı benimsemektedir. Kuveykırlar içsel aydınlanmayı temel doktrin olarak kabul etmiştir. Onlar kilise, rahiplik, dinsel ayin ve dolayısıyla da kilise görevlerine karşıdırlar. Kutsal Kitap ve kilisenin otoritesini de kabul etmezler ve –önemli bir özellik olarak– yalnızca Kutsal Ruh'un otoritesini benimserler. Genel Hıristiyan inancına göre Kutsal Ruh, insanların kalplerinde ikamet etmekte, insanların kalplerine iyilik ve güzelliği ilham etmektedir. Bundan dolayı olsa gerek Kuveykırlar, içsel aydınlanmaya önem verir, kalbi gerçek sahibi olduğunu düşündükleri Kutsal Ruh'a teslim etmeye çalışırlar; böylece ilham alacaklarına inanırlar.

Kuveykırların toplantı salonları basit ve sadedir. Evlilikleri de basit ve sade bir dinî törenle yapılır. Aylık, üç aylık ve yıllık olmak üzere üç büyük toplantı zamanları vardır. En önemlisi yıllık olandır. Onların toplantıları sessizce düşünceye dalma ve Kutsal Ruh'un ilhamını bekleme şeklindedir.

Sade giyimleri, dürüstlükleri, yardım severlikleri ve ağır başlılıkları onların belirgin özelliklerindendir. Ayrıca öldürmek için hiçbir bahane kabul etmediklerinden inançları gereği askerlik yapmazlar. Temel prensipleri gereği dünya barışını öngörürler. Günümüzde onlar çok sayıda sosyal ve barış hizmetinde aktif olarak görev yapmaktadır.

Kuveykırlar günümüzde dünyanın yirmi dört ülkesinde misyonerlik faaliyeti yürütmektedir. Taraftarlarının toplam sayısının altı yüz

bin civarında olduğu sanılmaktadır. Bu nüfusun büyük çoğunluğu ABD ve İngiltere'de yaşamaktadır.

D. Anglikan Kilisesi

Mustafa BIYIK
Dr. • Gazi Üniversitesi • Çorum İlahiyat Fakültesi

a. Tarihsel Gelişimi

Anglikan Kilisesi ya da diğer adıyla Anglikanizm, İngiltere'de ortaya çıkıp uzun süre devam eden reform çabaları sonucu kurulan ve İngiltere'nin resmî kilisesi hâline gelen yarı reforme olmuş bir kurumdur. Canterbury Başpiskoposluğu idaresinde pek çok kiliseyi barındıran Anglikanizm'in en belirgin özelliği Katolik ve Protestan unsurlar arasındaki gerilimlerde orta yolu tutma çabasıdır.

Anglikanizm öncesi Katolik geleneğe bağlı İngiltere, Luther'den yüz elli yıl önce John Wycliffe (1330-1384) sayesinde reformla tanışmıştır. Reformcu, "Kutsal Kitap'a yeniden dönüş" parolasıyla kilisenin zenginliği ve papanın mutlak yetkinliği çerçevesinde Katolik Kilisesini eleştirmiş ve İncil'i ilk defa İngilizce'ye tercüme etmiştir. Wycliffe, Katolik Kilisesinin hücumları karşısında sağ kalmayı ancak Kral III. Edward sayesinde başarabilmiştir. Ölümünden sonra ülkedeki reform çabaları son bulmamış ve görüşleri Lollardlar denen toplulukla sürerek 16. asır reformuna yol açmıştır.

III. Edward öncülüğündeki reform çabaları, halefi VIII. Henry (1491-1547) zamanında kalıcı bir sürece girmiştir. Bu dönemde Lutheran düşüncelerin ülkede yayılmaya başlaması, halkın Katolik din adamlarının uygulamalarından rahatsız olması ve kralın eşi Catrina'dan boşanıp Anne Boleyn ile evlenmek istemesine rağmen papanın kendisine boşanma izni vermemesi, ülkedeki reform sürecinin üç ana nedeni olmuştur.

Anne Boleyn'le evlenebilmek için papayı saf dışı bırakması gerektiğini gören VIII. Henry, 1532'de reformcu Thomas Cromwell'i siyasal idarede kendinden sonra en yetkin konuma, reformcu Thomas Cranmer'i de henüz Katolik olan İngiltere Kilisesinin en üst kurulu sayılan Canterbury Başpiskoposluğunun başına getirmiştir. Dinsel ve siya-

sal iradeyi kral lehine oluşturma doğrultusunda öncelikle Papanın İngiltere üzerindeki etkisini ortadan kaldıran iki reformcu, kralı dinsel ve siyasal otoritenin başı yapmıştır. Böylece papanın İngiltere üzerindeki otoritesi sona ermiştir. Artık papanın iznine gereksinim duymadan eşini boşayan kral, ikinci evliliğini yapmıştır. Kral diğer reformcuların da etkisiyle 1536'da Lutheran ağırlıklı "On Madde"yi onaylamış, kilisede resim ve ikonaların bulundurulmasına yasak getirmiş, kilise dualarının anadilde yapılmasına ve İngilizce'ye çevrilen Kutsal Kitap'ın bütün kiliselere gönderilmesine hükmetmiştir. Halefi VI. Edward döneminde de süren reformlar, onun 1554'te ölümüyle yerine geçen I. Mary (Tudor) ile önemli darbe almıştır. VIII. Henry'nin ilk eşi Catrina'dan doğan kraliçe, annesini boşayan Protestanlara daima nefret duymuştur. Katolik kraliçe iktidara gelince reformculara yönelik baskı, işkence ve infazlarıyla tarihe "Kanlı Mary" olarak geçmiştir. Reformcular, onun 1558'deki ölümüyle yerine geçen ve ılımlı bir Protestanlığı hedefleyen üvey kardeşi Elisabeth ile yeniden yükselişe geçmiştir. Böylece VIII. Henry döneminde Katolik Kilisesi ile yollarını ayıran İngiltere Kilisesi, I. Mary döneminde tekrar papalık idaresine girse de, Elisabeth ile yeniden Katolik Kilisesinden ayrılarak kurumsallaşmasını önemli ölçüde tamamlamıştır. Sonradan Anglikan Kilisesi kimliğini alan İngiltere Kilisesinin en önemli şahsiyeti, reform sürecinde oynadığı rolle Elisabeth olmuştur. O, uzun saltanatı döneminde Anglikanizm'in temelini atmıştır. Döneminde Kutsal Kitap, kredolar ve ilk dört konsilde ifadesini bulan Katolik öğreti devam ettirilmiş, Kutsal Kitap'ın tek mutlak otorite olduğu benimsenmiş, Katolik ibadet ve ritüeller ana dilde ve sade bir tarzda yeniden düzenlenmiş, halkın Kutsal Kitap'ı okuması teşvik edilmiş, Katolik kilise yapılanmasından vazgeçilerek Episkopal idare benimsenmiş, papanın dinsel ve siyasal üstünlüğü, dönüşüm doktrini, araf, endüljans, rahiplerin evlenme yasağı ve azizlere tazimde bulunma reddedilmiştir.

b. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Doktrinel anlamda Katolik ve Protestan geriliminin ortasında yer almakla birlikte Protestanlık içerisinde değerlendirilen Anglikanizm'in inanç esasları ve öğretileri, VIII. Henry zamanında belirlenmeye başlamış ve Elisabeth döneminde şekillenerek inanç bildirgeleri ve dua kitaplarında ortaya konmuştur. İlk olarak 1536'da kabul edilen "On Madde"nin ardından, VI. Edward döneminde on üç maddelik yeni bir bildir-

ge hazırlanmıştır. Bu bildirge esas alınarak 1553'te kırk iki maddelik başka bir bildirge oluşturulmuştur. Elisabeth döneminde gözden geçirilen 1553 tarihli bildirge, Luther ve Calvin'in etkisindeki "Otuz Dokuz Madde"nin hazırlanmasına yol açmıştır. Günümüze kadar varlığını sürdüren Otuz Dokuz Madde'de ikona ve resimlere tapınma, arafın varlığı ve komünyonda/evharist ayininde dönüşüm gibi temel Katolik doktrinler reddedilmiş; kilise ve genel konsillerin Kutsal Kitap yetkisinde olması gerektiği belirtilmiş; iman ile aklanma ve ana dilde ibadet vurgulanmıştır. Katolik Kilisesinin yedi sakramenti vaftiz ve evhariste indirgenmiş; rahiplere evlenme izni verilmiştir. Diğer Katolik sakramentleri tamamen reddedilmeyerek "küçük sakramentler" olarak anlamlandırılmıştır. Bu da onları, sakramentleri vaftiz ve evharistle sınırlayan diğer Protestanlardan ayırmıştır. Anglikanların kilisede otorite olarak Kutsal Kitap yanında Katolikler gibi kilise geleneğini de saymaları onları Katoliklere yaklaştırırken diğer Protestanlardan uzaklaştırmıştır.

Anglikanizm'de ibadetlere ilişkin öğretiler Dua Kitabı'nda bulunmaktadır. Daha alt düzeydeki dokümanlar da inananlara yol göstermektedir. VI. Edward döneminde 1549'da *Genel Dua Kitabı* (*Book of Common Prayer*) hazırlanmıştır. Bundan üç yıl sonra Protestan unsurların yoğun olduğu ikinci bir dua kitabı oluşturulmuştur. 1559 yılında Elisabeth döneminde mevcut iki dua kitabı gözden geçirilip yeniden yayımlanmıştır. 1662'de bir daha gözden geçirilerek günümüze kadar Anglikanların resmî belgeleri arasında yerini alan bu eser, 1645-1660 yılları arası hariç, İngiltere'de kesintisiz olarak uygulanmıştır. Sakramentler, kilise idaresi ve ritüeller, eserin ana temalarıdır. Eserin sonuna Otuz Dokuz Madde eklenmiştir. Kilise devletin himaye ve kontrolünde olduğundan, parlamento onayı olmadan Dua Kitabı'nda değişiklik yapılamaz.

İbadetler diğer Protestan kiliselerde olduğu gibi anadilde yapılır. Kurtuluş sadece imanla mümkündür. İmanın Tanrı'nın merhametiyle insana geldiğine inanılır ki bunda Lutheranizm'in açık etkisi vardır. Vaftiz ve evharist kurtuluş için zorunludur. Bebekliğinde vaftiz olanların gençliğinde yeniden vaftizi istenir. Evharist, Mesih'in kurtarıcı eylemlerinin anısıdır.

Anglikan kiliseler oldukça süslüdür. Kiliselerde komünyonun sunulduğu şaşaalı bir masa, kilisenin sembolü büyük bir haç, Mesih'i hatırlattığına inanılan mumlar ve etraftaki resim ve ikonalar dikkat çeker. Kilise ibadetleri cemaatle yapılır. En büyük ritüel pazar ayini olsa da sa-

bah-akşam ibadetleri de önemlidir. İbadetlerde Kutsal Kitap'tan pasajlar ve dualar okunur.

c. Kilise Yapılanması

Anglikanizm, Episkopal denilen kendine özgü bir idari modele sahiptir. Bu yapılanmada üç kilise görevlisi esastır: Piskopos (bişop), rahip ve diyakoz. Hiyerarşinin üst kısmında piskoposlar bulunur. Bölgesinde kilisenin öğretilerini yayan ve din hizmetleri sunan piskoposun asli görevi rahip ve diyakozları kutsamaktır. Rahipler, daha sınırlı bölgede dini öğretmekle, dinsel ayin ve ritüelleri yönetmekle yükümlüdür. Diyakozlar ise sakramentlerin idaresinde rahibe yardım etmek, insanlara vaazlarda bulunmak ve hastaları ziyaret etmekle görevlendirilmişlerdir. İngiltere iki bölgeye ayrılmış ve her birinin başına başpiskopos (archbishop) adı verilen kilise görevlileri yerleştirilmiştir. Bunlar kilise yapılanmasının zirvesini teşkil ederler. Ülkenin kuzeyi York Başpiskoposluğu, güneyi ise Canterbury Başpiskoposluğu'nca idare edilir. Canterbury Başpiskoposluğu, Anglikan olduğunu savunan tüm kiliselerin ruhani liderliğini üstlenmiştir. Dolayısıyla sadece İngiltere'deki değil, bütün dünyadaki Anglikanlar için önemli bir yere sahiptir. Ülke iki başpiskoposluk altında alt bölgelere bölünmüş ve piskoposların idaresine bırakılmıştır. Episkopal idare biçimi Anglikanizm'in olmazsa olmazıdır. Buna verilen öneme atfen özellikle ABD'deki Anglikanlar kendilerini yaygın biçimde Protestan Episkopal Kilisesi olarak adlandırmıştır.

İngiltere Kilisesinin diğer kiliselerden en belirgin farkı, devlet ve Parlamento ile olan yakın ilişkileridir. Luther'in etkisiyle "iktidara mutlak itaat" ilkesi benimsenmiştir. Kral/kraliçe, kilisenin en yetkili ruhani lideridir. Kraliçe günümüzde de başpiskoposları ve katedral yöneticilerini atamaktadır. Doktrin ve liturjide nihai karar parlamentonundur. Canterbury ve York Başpiskoposlarının yirmi dört rahiple Lordlar Kamarası'nda yer alıp Parlamento çalışmalarına katılması, kilise-iktidar ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. 1969 yılında alınan kararla kiliseye kendi iç idaresinde önemli bir özgürlük alanı tanınmıştır.

Devletle iç içe bir yapı sergilemekle siyasal iktidarın tam desteğini alan İngiltere Kilisesi, bu destekle yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle dünyanın her yerinde taraftar edinmiştir. Günümüzde İngiltere dışında

Anglikanların yoğun oldukları yerler ABD, Nijerya, Hindistan, Uganda, Güney Afrika, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Sudan ve Tanzanya'dır.

İngiltere'de dinî cemaatler arasında çoğunluğu oluşturan Anglikanların günümüzdeki nüfusunun otuz beş milyonu İngiltere ve Kuzey İrlanda'da olmak üzere tüm dünyada yaklaşık yetmiş milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye'deki faaliyetleri 1820'lere kadar uzanan Anglikanların günümüzde İstanbul'da üç kiliseleri mevcuttur: 1870 yılında sade bir mimari tarzda yapılan İngiliz Konsolosluğu bahçesindeki St. Helena Kilisesi; 1868 yılında Galata yakınlarında açılan Christ Kilisesi; 1872'de Moda'da açılan küçük All Saints Moda Kilisesi. Bu kiliselerin rahipleri yurtdışından temin edilmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ilk iki kiliseyi tek rahip idare etmiştir. Üçüncü kilisenin 1940'lara kadar kendi rahibi bulunmuş ve bu tarihten sonra diğer iki kilisenin rahibi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Kilise 1996'dan itibaren ülkedeki Presbiteryenlere terk edilmiştir. 1976-1991 yılları arasında ibadete kapatılan Christ Kilisesi ise 1992'de yeniden ibadete açılmıştır.

Anglikanların İzmir'de ise üç kiliseleri bulunmaktadır: 1870'lerde Alsancak'ta yapılan St. John Kilisesi, yapılışı 1625'li yıllara giden ve İzmir'in en eski kilisesi olarak bilinen St. Polycarp Kilisesi ve 19. asrın ortalarında Bornova'da yapılan St. Mary Kilisesi. Ankara'da İngiliz elçiliği bahçesindeki St. Nicholas Kilisesi ise İstanbul ve İzmir dışındaki tek Anglikan kilisesidir.

E. Presbiteryenler ve Metodistler

Mustafa BIYIK
Dr. • Gazi Üniversitesi • Çorum İlahiyat Fakültesi

a. Presbiteryenler

Presbiteryen Kilisesi, kökeni 16. yüzyıl reform hareketlerine dayanan muhafazakâr nitelikte Protestan kiliselerden biridir. 16. asrın başında Huldrych Zwingli'nin (1484-1531) Zürih'te ve Martin Luther'in (1483-1546) de Wittenberg'de yürüttüğü organize reform faaliyetleri, ikinci nesil reformculardan John Calvin'in (1509-1564) Cenevre'de Lut-

her ve özellikle de Zwingli teolojisi üzerine oturtarak sistemleştirdiği reformlarıyla önemli bir gelişim göstermiştir. Katolik Kilisesi karşıtı söylemleri nedeniyle sürgünde bulunduğu dönemde Calvin ile yakın ilişkide bulunan ve ondan önemli ölçüde etkilenen İskoçyalı reformcu John Knox (1505-1572), ülkesine dönüşünde diğer reformcularla başlattığı reform ayaklanması sonucunda, ülkenin iç ve dış şartlarından da faydalanarak 1560 yılında reform öğretisini İskoçya'nın resmî din anlayışı hâline getirmiştir. Onun İskoçya'ya taşıdığı Kalvinist öğreti, ölümünden sonra İskoçya reformcularının başına geçen Andrew Melville ile daha da geliştirilerek 1592'de bugünkü anlamda kilise idaresine ve doktrinel öğretilere sahip Presbiteryen Kilisesi kurulmuştur. Dolayısıyla Presbiteryen Kilisesi, Kalvinci öğretinin Knox ve Melville öncülüğünde İskoçya'ya uyarlanmış şeklidir. Bundan sonra İskoçya'da sivil iktidarların ve Katolik/Anglikan din adamlarının etkisiyle 1690 yılına kadar zaman zaman Anglikanizm'e yeniden dönüş denemeleri yaşanmışsa da bu tarihten sonra Presbiteryen mezhebi günümüze kadar kesintisiz olarak İskoçya'nın resmî kilisesi olarak devam etmiştir.

İskoçya'da ortaya çıkan Presbiteryen Kilisesi, bu ülkedeki tarihsel gelişim sürecinde dinsel ve politik nedenlere dayalı çeşitli bölünmeler yaşamıştır. Calvin merkezli katı dinsel öğretiler ve Mesih egemenliğindeki iktidar anlayışı muhafazakâr/fundamentalist yapıdaki Presbiteryen Kilisesini ortaya çıkarınca, iktidarı paylaşma niyetinde olmayan sivil idarecilerin Presbiteryenlere cephe almasına yol açmıştır. Bu merkezde cereyan eden kilise-iktidar ilişkileri ve Presbiteryenlerin kendi iç doktrinel tartışmaları, İskoç Presbiteryenleri'nin 18. asırda bölünmelerine ve ortaya çeşitli kiliselerin çıkmasına yol açmıştır. Benzer durum, erken dönemden itibaren ekonomik, politik ve dinsel gerekçelerle İrlanda'ya gelip yerleşen ve İngiltere ile İskoçya'dan artarak devam eden göçlerle güçlenen İrlanda Presbiteryenleri'nin de başına gelmiştir. Her ne kadar ilerleyen süreçte kilise-iktidar ilişkisi Presbiteryenleri "ilk dönem Hıristiyanlığına yeniden dönüş" felsefesi içerisinde şekillendiren fundamentalist söylemden önemli ölçüde uzaklaştırmışsa da, yaşanan gelişmeler ortaya farklı yoğunlukta dinsel anlayış ve algılamalara sahip Presbiteryen kiliselerin çıkmasına yol açmıştır.

İskoçya ve İrlanda'da 18. asırda yaşanan bölünmeler, 19 ve 20. asırlarda yerini yeniden birleşmelere bırakmıştır. Neticede her iki ülkedeki Presbiteryenler önemli ölçüde bir araya gelmişlerdir. İskoçya'nın

millî kilisesi olan İskoç Kilisesi, ülkedeki Presbiteryenler'in ezici çoğunluğunu çatısı altında bulundurmakta ve diğer Presbiteryen kiliselere göre daha liberal bir görüntü vermektedir. İskoçya'daki diğer önemli kiliseler ise Bağımsız İskoç Presbiteryen Kilisesi, Birleşik Bağımsız İskoç Kilisesi ve Birleşik Presbiteryen Kilisesidir.

Bugün Kuzey İrlanda'da Ulster Bölgesi'nde yoğunlaşan İrlanda Presbiteryenleri'nin çoğu ana gövdeyi oluşturan ve ülkenin resmî kilisesi olan İrlanda Presbiteryen Kilisesine bağlıdır. Diğerleri ise Karşı Çıkan İrlanda Presbiteryen Kilisesi, Birleşik Presbiteryen Kilisesi ve Reform Presbiteryen Kilisesi ile varlıklarını sürdürmektedir.

İskoçya'da ortaya çıkmalarının ardından İngiltere'ye yayılan ve ülkenin kuzey ve doğu kesimlerinde toplanan Presbiteryenlerin çoğu, günümüzde İngiltere ve Galler Evanjelik Presbiteryen Kilisesi çatısı altında varlığını sürdürmektedir.

Presbiteryenler asıl gelişimlerini kendilerine yöneltilen ekonomik ve dinsel baskılar ile kıtlık nedeniyle 17. asrın sonundan itibaren göç etmeye başladıkları Kuzey Amerika koloni yerleşim merkezlerinde göstermişlerdir. İskoçya ve İrlanda'dan artarak devam eden göçler ile bu yeni kıtada kısa sürede ikinci büyük dinsel grup hâline gelen Presbiteryenler, bağımsızlık savaşını desteklemeleri ve ardından İç Savaş'ta (1861-65) Birleşik Devletler yanında yer almalarıyla konumlarını daha da güçlendirmişlerdir. Ülke idaresinde de aktif rol alan Presbiteryenler, burada da başından itibaren tıpkı İskoçya ve İrlanda'da olduğu gibi liberal-muhafazakâr tartışmaları içerisinde olmuşlar ve bu durum onları bölmüştür.

Presbiteryenleri bölünmeye sevk eden bir diğer konu da kölelik tartışmaları olmuştur. Genel olarak ülkenin kuzeyinde yer alan liberal çizgideki Presbiteryenlerin çoğu köleliği yok edilmesi gereken bir sistem olarak görürken, daha çok güneyde yoğunlaşmış bulunan muhafazakâr çizgideki Presbiteryenler, sahip oldukları geniş arazilerde çok sayıda köle besledikleri için, ekonomik çıkarları öne alarak kölelik sistemini dinsel açıdan meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Presbiteryenler adına yaşanan bu gelişmeler, onların İç Savaş sırasında kuzeyli ve güneyli olmak üzere ikiye bölünmelerine yol açmıştır. Bu bölünme, İç Savaş'ın bittiği 1865 yılından sonra da etkisini göstermiş ve iki kanat uzun süre bir araya gelememiştir.

ABD Presbiteryenleri 19. asırda altın çağını yaşarken sonraki dönemlerde hızla gelişen Baptistlerle Metodistlerin gölgesinde kalmışlardır. Bu durum ve değişen dünya şartları onları 20. yüzyılda daha liberal bir çizgide önemli ölçüde bir araya getirmiştir. Genel olarak ABD'deki Presbiteryenler, İskoçya ve İrlanda Presbiteryenleri'ne göre daha liberal çizgidedir. Ilımlı çizgideki Amerika Birleşik Devletleri'nde Presbiteryen Kilisesi, yaklaşık üç buçuk milyon taraftarıyla ülkedeki Presbiteryenlerin ezici çoğunluğunu çatısı altında toplamış durumdadır. Bunun dışında ülkede liberalinden en aşırı fundamentalistine kadar 10'un üzerinde farklı Presbiteryen kilise bulunmakta olup en önemlileri Amerika'da Presbiteryen Kilisesi, Evanjelik Presbiteryen Kilisesi, Ortodoks Presbiteryen Kilisesi ve Kuzey Amerika Reform Presbiteryen Kilisesidir.

i. Temel Öğreti ve Uygulamaları

Presbiteryen kiliselerde temel inanç esasları ve öğretiler, Reform teolojisi çerçevesinde Kalvinci görüşler merkez alınarak oluşturulan bildirge, ilmihal ve dua kitaplarında ortaya konmuştur. Bütün Presbiteryen kiliselerce kabul edilen en önemli bildirge, 1643-48 yılları arasında İngiltere'de hazırlanan ve bundan sonra istisnasız bütün Presbiteryenlerce kabul edilen "Westminster İnanç Bildirgesi"dir. Yine aynı dönemde hazırlanan Uzun ve Kısa İlmihâller de Presbiteryenler için diğer önemli iki kilise kaynağıdır. Temel Hıristiyan öğretilerinden çok farklı yorumlara girmeyerek Hıristiyanlığın ana çizgisi içerisinde kalan Presbiteryenler, çoğu kiliseden farklı olarak Augustine'e dayanan Kalvinci kader öğretisinin derin etkisine girerek kurtuluşta özgür iradeyi reddetmişlerdir. Buna göre kimin kurtulup kimin cehenneme gideceği, insan yaratılmadan önce Tanrı tarafından belirlenmiş olup insanın bunu değiştirme gücü yoktur. Kurtuluş sadece seçilmişlere aittir. Dolayısıyla aklanma ya da kurtuluş, Tanrı tarafından seçilmiş kimselere özgü bir lütuftur. Katolik öğretinin aksine, iyi davranışlara gereksinim yoktur. Bunlar, aklanma sonucu inanan kişinin yapacağı işlerdir.

Presbiteryen kiliselerde ibadetlere ilişkin usul ve kurallar, dua kitaplarında ortaya konmuştur. Westminster İbadet Yönergesi bu konuda temel doküman olmakla birlikte, zaman içerisinde bu esas alınarak farklı yönergeler hazırlanmıştır. ABD'deki Presbiteryenlerin 1946'da hazırladıkları *Halk İbadet Kitabı* bunlardan biridir. İbadet yönergelerinin tamamında Calvin'in etkisi vardır. Yönergelerde sakrament olarak reform geleneği

izlenerek sadece vaftiz ve evharist kabul edilmiş; diğer pek çok kilisenin aksine bebek vaftizi gerekli görülmüş; vaftizin suya batırma yanında su serpme yoluyla da olacağı ifade edilmiştir. Pazar günü kilisede toplu hâlde icra edilen evharist konusunda Zwingli'nin evharistin/komünyonun salt anı olduğu yorumu benimsenerek onun İsa'nın son akşam yemeğinin bir hatırası olduğu ifade edilmiştir. Böylelikle Katolikler ve Lutheranların aksine, komünyonda alınan ekmek ve şarabın İsa'nın gerçek eti ve kanına dönüşmesi ve onun gerçek ve fiziki anlamda komünyonda hazır bulunması reddedilmiştir. Günlük ibadetlerin en önemlisi, diğer Hıristiyanların da yaptığı sabah-akşam ibadeti olup içerik aynıdır.

Başlangıçta sadece Mezmurlar'ı makamsız olarak okuyan Presbiteryenler, liberalleşme süreciyle birlikte kiliselerde ilahiler yanında müzik aletlerine de yer verirken fundamentalist Presbiteryenler, enstrümanların kiliselere girmesine hâlâ karşı çıkılmaktadır.

ii. Kilise Yapılanması

Presbiteryenleri diğer kiliselerden ayıran önemli farklardan biri, benimsenen kilise yapılanmasıdır. Kökeni Calvin'e dayanan ve 1592 yılında bugünkü şeklini alan ve temelinde Presbiterlerin bulunduğu bu yapılanma, Presbiteryen kilise yapılanması olarak bilinir. Bu idari yapılanma, Metodistler gibi diğer bazı Protestan kiliseler tarafından da kullanılmaktadır. Mahallî kiliselerde 'presbiterler' ve 'diyakozlar' bulunur: Presbiterler, öğretici presbiterler ve yönetici presbiterler olmak üzere iki çeşittir. Öğretici presbiterler, gerekli rahiplik eğitimini almış ve ataması yapılmış kilisedeki en üst düzey din adamıdır. Yönetici presbiterler ise din adamları sınıfından değil de laik cemaat içerisinden seçilir. Bunların görevi, sakramentleri idare etmek ve vaaz etmekle yükümlü olan öğretici presbiterlere yardımcı olmaktır. Kilisede diyakozluk görevinde bulunanlar ise kilisenin gelir ve giderlerinden, hasta ve yoksulları ziyaret etmekten ve onları koruyup gözetmekten sorumludurlar. Bir kilisede en az bir öğretici presbiter ve gerekli görülen sayıda yönetici presbiter bulunur. Yönetici presbiter aynı zamanda kilisenin pastörüdür.

Presbiteryen sistemde, hiyerarşik bir şekilde kilise kurulları bulunmaktadır. En altta mahallî kiliselerin her birinin presbiterlerinden oluşan kilise kurulları bulunur. Bunu, bölgedeki en az iki mahallî kilise kurulunun presbiterlerinin bir araya gelmesinden oluşan daha üst bir idari kurul olarak presbiterlikler izler. Presbiterliklerin üzerinde de en

az üç presbiterlik alanından seçilmiş presbiterlerden oluşan sinodlar yer alır. Son olarak da en üstte bir Presbiteryen kiliseyi temsilen genel kurul bulunur. Çözümlenecek sorunlar kilise kurulundan gerekirse genel kurula kadar taşınır. Başlangıçta Presbiteryen kiliselerde kadınlar sadece diyakoz olarak görev alabilmişken, günümüzde kadınlar kilisenin hemen hemen her kademesinde görev alabilmekte, genel kurula dahi başkan olabilmektedirler. Adını yapılanmadaki presbiterlerden alan Presbiteryen kiliselerde bu yapılanmanın uygulanması zorunludur. Bu yapılanmayı ve Presbiteryenlere özgü diğer ilkeleri benimseyen kiliseler "Presbiteryen Kiliseler" olarak adlandırılır. Calvin'e dayanan Protestan kiliseler içerisindeki Reform Kilisesi ve diğer bazı Protestan kiliseler, kilise yapılanmasında Presbiteryen kilise yapılanmasını bazı nüanslarla uygulamış olsalar da, bunlar sadece idarede Presbiteryendir. Dolayısıyla bunları Presbiteryen olarak nitelemek doğru değildir.

Kilise-iktidar ilişkilerinde Calvin'in görüşlerini esas alan Presbiteryenler, başlangıçta Mesih'i kilise ve iktidarın başı olarak görmede ısrarcı olmuşlardır. Bu da özellikle Britanya'da uzun süre Presbiteryen-iktidar mücadelesini doğurmuştur. Bu tartışmalar sırasında ayrılan bazı marjinaller dışında Presbiteryenlerin çoğu ılımlı bir çizgide buluşarak Mesih'i sadece kilisenin başı olarak görmeye başlamıştır. Fakat bu da çoğu defa kilise ile sivil iktidarlar arasında mücadele nedeni olmuş ve Presbiteryenleri bölmüştür.

Rahip ve misyoner yetiştirmeye büyük önem veren Presbiteryenler, doğal olarak eğitim kurumlarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Amerika'da en fazla kolej açan dinsel grup Presbiteryenlerdir. Washington ve Lee Üniversitesi, Lincoln Üniversitesi, Tulsa Üniversitesi, Trinity Üniversitesi, Johnson C. Smith Üniversitesi, Güneybatı Presbiteryen Üniversitesi, Dubuque Üniversitesi ve Central Üniversitesi ile yirminin üzerinde rahip okulu ve ellinin üzerinde kolej sadece ABD'deki Presbiteryenlere ait eğitim kurumlarından bazısıdır.

Presbiteryenler başta İskoçya, İrlanda ile ABD olmak üzere Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika, Hindistan ve Brezilya'da bulunmaktadırlar. Günümüzde iki buçuk milyonu Büyük Britanya'da ve dört buçuk milyona yakını da ABD'de olmak üzere dünyada yaklaşık on milyon Presbiteryen yaşamaktadır. Diğer taraftan Presbiteryen kilise idare sistemini benimsemiş 50-60 milyona yakın çeşitli Protestan kilise mensubu vardır.

Presbiteryenler özellikle 19. asırdaki yoğun misyonerlik faaliyetlerinde hem kendilerinden olmayan diğer Hıristiyan kiliseleri, hem de Müslümanların yoğunlukta olduğu Ortadoğu ülkelerini hedef alarak faaliyet göstermişlerdir. Özellikle ABD'deki Presbiteryenlerin uzun süre Kongregasyonel Kilisesi ile ortaklaşa sürdürdükleri misyonerlik çalışmaları ile Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak'ta önemli çalışmalar yapılmış; buralarda pek çok kilise ve bu kiliseleri destekleyen okullar açılmıştır. Kanada, Hindistan ve Brezilya da Presbiteryenler için daima önemli bir misyonerlik alanı olmuştur.

Anadolu'daki faaliyetlerini 1820'de İzmir'den başlatan misyonerler, bundan kısa bir süre sonra da, önce İstanbul'u ve ardından da diğer bölgeleri faaliyet alanlarına katmışlardır. Gelebilecek tepkilerden hareketle diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de yeni bir kilise kuramayacaklarını gören Presbiteryenler, faaliyetlerini mevcut eski Doğu kiliselerini (Ermeni ve Süryani) destekleyerek ve okullar açarak yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Kongregasyonellerin de desteğiyle açılan Robert Koleji, Merzifon Amerikan Koleji, Gaziantep Amerikan Koleji ve Harput Amerikan Koleji faaliyetleri açısından önemli birer merkez olmuştur. Kurtuluş Savaşı sonrasında yapılan yasal düzenlemelerle bir süre duraklayan Presbiteryen faaliyetler, 1950 sonrasında yeniden canlanmıştır. Tevfik Fikret'in Robert Koleji'nde eğitim alan ve ardından İskoçya'ya giden oğlu Haluk'un önce Presbiteryen olması ve ardından gittiği ABD'de aldığı eğitim sonrası 1956'da rahipliğe atanması, Presbiteryenleri Türkiye'de yeniden gündeme getirmiştir. 1993'te İstanbul Presbiteryen Kilisesi kurulmuştur. 1996'dan beri Moda'daki All Saints Moda adlı Anglikan kilisesinde ibadetlerini yapmaya başlayan Presbiteryenler, sonradan İstanbul'da Kalkedon Presbiteryen Kilisesi ile Ankara'da Ankara Presbiteryen Kilisesini açmasıyla bu kiliseleri kuşatan Türk Dünyası Presbiteryen Kilisesi kurulmuştur. Günümüzde yüz elliye yakın üyesi ile faaliyetlerini sürdüren Türk Dünyası Presbiteryen Kilisesi, ABD'de bulunan muhafazakâr çizgideki Presbiteryen Kilisesi ve Evanjelik Presbiteryen Kilisesi tarafından tanınmaktadır.

b. Metodist Kilisesi

Metodist Kilisesi, İngiltere Kilisesini (Anglikanizm) yeniden canlandırma amacıyla 18. yüzyılda John Wesley (1703-1791) öncülüğünde başlatılan hareket sonucu kurulmuş bir Protestan kilisesidir.

John Wesley, 1730'lu yılların başında Oxford'daki öğrenciliği döneminde kardeşi Charles ile birlikte "Kutsal Kulüp" adlı bir öğrenci kulübüne katılmıştır. Düzenli olarak komünyona katılma, arkadaşlığı geliştirme, hayır işlerinde bulunma ve hastaları ziyaret etme gibi konulara yoğunlaşan kulüp üyeleri, çalışmalarındaki metodik yöntemlerinden ötürü hasımlarınca alaycı ifadeyle 'Metodistler' şeklinde adlandırılmıştır. Bu lakap zamanla üyeler tarafından da benimsenerek sonradan kilisenin adı olmuştur.

Wesley, Anglikan rahibi olunca 1736'da misyonerlik amacıyla Georgia'ya gitmiş, fakat başarılı olamayınca ertesi yıl geri dönmüştür. Bu yolculuğunda karşılaştığı Moravianlar'dan kişisel dindarlık, iman ile aklanma, güven ve kurtuluş gibi konularda etkilenmiştir. Fakat en büyük etkiyi 24 Mayıs 1738'de Londra'da bir toplantı sırasında Luther'in *Romalılar'a Mektup*'a yazdığı önsözü dinlerken kişisel kurtuluş tecrübesi bağlamında yaşayan Wesley,

> Kalbimin tuhaf bir şekilde ısındığını hissettim. Mesih'e güvendiğimi, onun kurtuluş için tek başına yeterli olduğunu anladım. Mesih'in günahlarımı benden aldığına dair bana bir güven verildi.

diyerek tanımladığı o andan sonra, daha önceden savunduğu kurtuluş reçetesinin yanlış olduğuna karar vermiş, iman ile aklanma ve kişisel tecrübeyi öne çıkaran yeni öğretilerini yayarak cemaatini oluşturmaya başlamıştır. Kardeşi de yazdığı ilahilerle ona destek olmuştur.

Wesley'in öğretileriyle şekillenen Metodizm, Britanya'da Presbiteryen çizgide gelişirken, ABD'de Anglikan unsurlar ağır basmıştır. İngiltere'de cemaatin sorumluluğunu alacak 'topluluklar' oluşturulmuş ve bu topluluklar insanların birbirleriyle yakın ilişkide bulunup dindarlıklarını arttıracakları küçük 'gruplara' bölünmüştür. Wesley, 1742 yılında bunlara kadın-erkek her yaştan insanı içeren daha kapsamlı 'sınıfları' eklemiştir. Bunlara üyelik Wesley'in öğretilerine bağlı kalmayı arzulayan herkese açıktı. Wesley, laik halktan pek çoğunu vaiz yapmış ve bunlardan bazısını "gezgin rahipler" sınıfına yükseltmiştir. Ardından 1744'te 'konferans' adlı yıllık toplantıları başlatmış ve kendisi bu kurulun başına geçmiştir. O, hiçbir zaman İngiltere Kilisesinden ayrılıp yeni kilise kurmayı düşünmemiştir. Metodist yapılanma, cemaati Anglikan halktan uzaklaştırsa da Wesley 1791'de öldüğünde yüz otuz beş bin üyeden çoğu kendisini hâlâ

Anglikan görüyordu. Fakat 1795 Konferansı'nda komünyonu ancak Konferans'ın yetkilendirdiği kimselerin yönetebileceği hükmü getirilince, Anglikanizm'den kopuş tamamlanmış ve topluluk Metodist Kilisesi adını almıştır. Bundan böyle bağımsız şekilde teşkilatlanmaya girişen Metodistler, etkili yerel örgütleriyle güçlü bir merkezî otorite oluşturmuşlardır. Sade bir yaşantıyı, tutumluluğu ve ekonomik zorluklara karşı maneviyatı vurgulayan hareket hızla gelişmiştir.

19. asrın ilk yarısı İngiliz Metodizmi için gelişme ve bölünmelerin yaşandığı dönem olmuştur. Vaizlerin otokrasisi, açık hava toplantılarını kamp toplantılarına dönüştürme ve kiliselere org yerleştirme gibi konular bölünmelerde etkili olmuştur. Bölünmeler asrın ikinci yarısında yerini birleşmelere bırakmıştır. 1857 ve 1907'deki birleşmelerin ardından 1932'de Metodist Kilisesinin kurulmasıyla önemli bir birlik sağlanmıştır. Günümüzde Britanya'daki Metodist kiliselerin üye sayısı on sekiz milyon civarındadır.

Wesley ile başlayan ve onun görevlendirdiği Francis Asbury ile temelleri atılan Amerikan Metodizmi, episkopal yapıda gelişmiştir. İngiltere'den 1771'de gelen Asbury, Wesley'e rağmen kendisini 'piskopos' (bishop) olarak adlandırarak Amerikan Metodizmi'nin ilk piskoposu olmuştur. Wesley 1784'te Dr. Thomas Coke'yi ABD için 'danışman' olarak atamıştır. Aynı yıl Asbury ve Coke öncülüğünde Metodist Episkopal Kilisesi kurulmuştur. Fakat asıl gelişme Wesley'in ölümünden sonra yaşanmıştır. Coke de 'piskopos' sıfatını kullanmış ve Anglikanizm'e ait *Genel Dua Kitabı*'nın farklı bir versiyonu olan Pazar İbadeti'ni uygulamaya sokmuştur. İngiltere'deki Wesleyci sistem yerine Anglikanizm'in üçlü kilise sistemi (diyakoz, yaşlı ve piskopos) esas alınmıştır. Tek fark, Anglikan piskoposlar atama ile göreve gelirken Metodist piskoposların seçimle işbaşına gelmesiydi. Amerikan Metodizmi'nin doktrin ve teşkilatlanışını özetleyen *Terbiye Kitabı*, Wesley'in vaaz ve eserlerine dayanıyordu. Piskoposların görevi, *Terbiye Kitabı*'ndaki hükümleri yorumlamaktı. Ülke bölgelere ayrılarak başlarına piskoposlar getirilmiştir. Bunlar 1908 sonrasında "bölge danışmanları" unvanını almıştır.

Amerikan Metodistleri de 18 ve 19. asırlarda kilise içi bölünmeler yaşamıştır. İlk tartışma 1830'da kilise otokrasisi konusunda ortaya çıkmış ve Metodist Protestan Kilisesi kurulmuştur. Metodist Episkopal Kilisesi ise 1844'te kölelik konusundaki tartışmalara paralel olarak kuzey ve güney şeklinde bölünerek zayıflamıştır. Fakat İç Savaş (1861-65) sonra-

sında iki kanat hızla gelişmiştir. Kuzeyli ve güneyli Metodistlerin çoğu 1939'da Metodist Kilisesi adıyla yeniden birleşmiştir. 1968'de ülkedeki Alman kökenli Evanjelik Birleşik Kardeşler de bunlara katılınca, on bir milyonu aşan üyesiyle ABD'deki en büyük Protestan kiliselerden birisi olan Birleşik Metodist Kilisesi kurulmuştur. Günümüzde Abingdon gibi çeşitli yayınevi, Brooklyn'deki Metodist Episkopal Hastanesi gibi pek çok hastane, on üniversite, on üç teoloji fakültesi ve çok sayıda çeşitli düzeydeki dinsel okul, ABD'deki Metodist kiliselere aittir.

Afrika kökenli siyahlar Amerikan Metodizmi'nde önemli bir güçtür. Hâlen varlığını sürdüren Afrikalı Metodist Episkopal Kilisesi (1816), Afrikalı Metodist Episkopal Zion Kilisesi (1820) ve Hıristiyan Metodist Episkopal Kilisesi (1870), üç milyon siyah Metodist üyeye sahiptir.

i. Doktrin ve Uygulamaları

Metodist Kilisesi teolojik anlamda Havariler ve İznik Akideleri ile Protestan reformunun prensiplerini kabul ettiğinden, teolojide ortodokstur. Kişisel dindarlığı hedefleyen Wesley, özgür iradeyi savunmasıyla Presbiteryenler'den uzaklaşmıştır. Wesley, tanrısal amacın insanlığı kurtarma olduğunda kararlıdır. Bu sadece ilahî lütufla mümkünse de Mesihe inanmak, günahlardan kurtulmayı arzulamak ve bunu yaşantıyla kanıtlamak esastır. Herkes imanla asli günahından kurtulabileceği gibi, Kutsal Ruh ve Hıristiyan güvencesiyle kurtarılmışlığını da bilebilir. Buradan hareket eden Metodistler dogmadan ziyade yaşantıya ve iyi davranışa özen göstermişlerdir. Yeniden doğuş, teslis ve asli günahın evrenselliği de Metodist öğretide önemli yer tutar.

Sakramentler, vaftiz ve evharist olmak üzere ikidir. Evharist Mesih'in ölümünün anısı olarak değerlendirilir. Azizlere dua, ikona ve kalıntılara saygı, küfür olarak görülür. Doktrinel ölçütler Wesley'in *44 Vaaz* (1746-1760) ve *Yeni Ahit Üzerine Açıklayıcı Notlar*'ında (1755) mevcuttur. Britanya Metodistleri bunlara tarihsel Hıristiyan akidelerini, Amerikan Metodistleri de Wesley'in Anglikanizm'e ait Otuz Dokuz Madde'yi özetleyerek oluşturduğu Dinin Yirmibeş Maddesi'ni eklemektedir.

Metodizm'in bir başka özelliği, kalplere hitap etmesidir. Bu da misyonerlikte güçlü bir şevki, ibadetlere katılımda hassasiyet ve samimiyeti getirmiştir.

Metodist öğretide toplumsal refahı sağlamak esastır. Bunun temelinde kurtuluşta iyi davranışlara verilen önem yatmaktadır. Wesley, "Tanrı sevgisi, komşuyu sevmekle gösterilmelidir." ilkesinden hareketle hastaları ziyaret eden bir grup oluşturmuş, "temizlik dindarlığın hemen ardından gelir" parolasıyla Londra'da lüks bir dispanser kurmuş, dullara ev, fakir öğrencilere okul açmış, darda kalanlara borç veren fon oluşturmuştur. Wesley'in içki ve kumara olumsuz bakışından hareket eden pek çok Metodist bugün dahi alkolden uzak durmaktadır.

Wesley, Moravianlar'ın etkisiyle ilahilere önem vermiş, bizzat kendisi bazı Almanca ilahileri çevirmiştir. Kardeşi Charles de yazdığı 9.000 ilahiyle cemaate şevk vermiştir. Dindarlığın vurgulandığı bu ilahilerle manevi boyut güçlendirilmiştir. Metodizm'in Hıristiyan ibadetine en büyük katkısı zengin ilahî külliyatı ve bunlarla sağlanan güçlü duygusal şevk ve enerji olmuştur.

ii. Kilise Yapılanması

Metodist kilise yapılanması Britanya'da presbiteryen, ABD'de de episkopal formun etkisinde gelişmiştir. Döneminde, Konferans'ın tartışmasız lideri ve başkanı olan Wesley, açılan kiliselere rahipler yerleştirmiş ve laiklerden seçilen vaizleri kilisede görevlendirmiştir. Bunların en belirgin özelliği, gezgin olmalarıdır. Vaizler yılda bir defa Konferans'ta toplanıyor ve görev yerlerini öğreniyorlardı. Ardından vaizler yılda dört defa dört-altı haftalık sürede görev yerlerini dolaşıyorlardı. Sonradan yapılan düzenlemelerle bu, yılda bir defaya indirilmiştir.

Britanya'da Konferans 1795'te kilisenin en üst idari mekanizması yapılmıştır. Konferansın başkanı rahiplerden, yardımcısı da laik vaizlerden seçilmiştir. Seçimle işbaşına gelen Konferans üyeleri denk sayıdaki rahip ve laik vaizden oluşturulmuştur. Ülke presbiteryen sinodları gibi bölgelere bölünmüş ve yılda iki defa toplanan bölgesel kurullar oluşturularak Konferans'a bağlanmıştır. Bölgeler de "danışman rahipler"in idaresinde gezginlere ayrılmıştır. Gezgin vaizlerin sorumluluğu bölgesel kurullar aracılığıyla Konferans'a dayanıyordu. Kilise yapılanmasının en altında yerel kilise görevlilerinden seçilen ve üç ayda bir toplanan mahallî kurullar bulunuyordu.

ABD'de Konferans'a bağlı piskoposluk bölgeleri oluşturularak başına piskoposlar yerleştirilmiştir. Vaizlerin görev yerlerini bunlar be-

lirliyordu. Britanya'daki gibi sistemin en alt birimi mahallî kurullardı. Britanya'da rahipler aynı görevde ancak üç yıl kalabilmektedir. Buna karşın ABD'de rahiplerin görevi başlangıçta bir yıl ile sınırlıyken zamanla bu sınırlama tamamen kaldırılmıştır.

Metodizmin özünde Wesleyci öğretilerin bütün dünyaya yayılması vardır. Wesley bunu, "Bütün dünyayı rahiplik bölgem olarak görüyorum." diyerek özetlemiştir. Kişisel kurtuluşa vurgu, misyonerlik anlayışını geliştirmiştir. Gezgin vaizler sayesinde hızla gelişen Metodizm, 19. asrın ortasında ABD'nin en önemli dinsel gruplarından birisi hâline gelmiştir. Metodistler günümüzde özellikle Britanya, ABD, Kanada, Hindistan, Avustralya, Güney Afrika, Japonya, Kore, Çin, Meksika, Brezilya, Almanya, İsviçre, Belçika ve Seylan'da yaygın durumdadırlar. Bugün dünya genelinde yüzün üzerinde ülkede yaklaşık kırk milyon Metodist olduğu tahmin edilmektedir.

F. Pentekostalistler

Şevket YAVUZ
Yrd.Doç.Dr. • Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Amerika'daki Binyılcı (Millenyarist), Evanjelik ve "yeniden doğuşçu" akımların tarihi 1740'lara kadar uzanır. Jonathan Edwards ve George Whitefield'in insanın günahkârlığına vurgu yapan, cehennem ve kovulmuşluğu öne çıkaran söylemleri günümüzde "Kıyamet günü çok yakında, şimdi ve burada", "Mesih'in İkinci Gelişi'ne ramak kaldı" türü nutuklarla yeniden üretilmektedir. İşte bu tarihî, teolojik ve sosyal arka plana yaslanan Pentekostalist dinî hareket, Los Angelesli zenci vaiz W.J. Seymour'un yorum ve çabalarıyla (1906) tarih sahnesine çıkmıştır ve aynı sene Avrupa'da Norveç asıllı Thomas Barratt tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Bu akım bağlıları Kutsal Kitap'ta modelleştirilen ilk Hıristiyanları kendilerine örnek alıp, düşünce ve hayatlarını buna göre tanzim etmeye çalışmaktadırlar.

Aslında Hıristiyan geleneğinde Pentekost veya Beyaz-Pazar (*Whitsunday*), Katolik Kilisesinin kuruluşuna da kaynaklık eden ve İsa'nın yeniden dirilişinden elli gün sonra gerçekleşen havarilerin Kutsal Ruh tarafından vaftiz edilmesinin hatırasına kutlanan bir bayramdır. Pentekosta-

list hareket, bu bayramı başlangıç fenomeni olarak ele alır. Hareketin doktrin temeli, "Kutsal Ruh'un vaftizi" ile gerçekleşen yeniden doğuş/ihtida ve Kutsal Ruh'un vaftiz ile elde edilen manevi gücüne dayanır. Harekete göre nasıl İsa'nın havarileri onun yeniden dirilişinin yedinci pazar gününe denk düşen elli gün sonra Kutsal Ruh tarafından vaftiz edildilerse çağdaş Pentekostalistler de aynı dinî tecrübe ile kutsanırlar. "Pentekost/'Yeniden Diriliş' günü geldiğinde, onlar (havariler) Kutsal Ruh ile dolup, diğer dilleri konuşmaya başladılar";[11] zira Pavlus'un saydığı Kutsal Ruh'un dokuz hediyesinden biri de "değişik dillerde konuşmak"tır. Dolayısıyla buna göre bu tür ruhsal aydınlanma veya yeniden doğuş çeşitli dillerde konuşma yetisini de beraberinde getirecektir.

1970'lerde dünya çapında yaşanan dinsel canlanışa paralel olarak, Neo-Pentekostalizm de karizma-eksenli bir dinî hareket olarak tarih sahnesinde görünür. Evrensel ve tabiatüstü yeniden doğuş veya kurtuluş teolojisi ile hedefini ortaya koyan hareket, iç aydınlanmayı ve eski inancın yeniden Kutsal Ruh'un vaftizi ile canlandırılış gayesini idealleştirir. Öte yandan bu tarihî hareket, Amerikan tarihinde benzerine sıkça rastlanan "yeniden doğuşçu" akımlardan sadece biridir. Bu yeniden doğuş eksenli karizmatik hareket beraberinde bir tür evrensellik/ökümeniklik öğretisi taşır. Nitekim, kadın ve erkeklerle ruhban sınıfı ve halk biraraya gelerek "yeniden beraber doğuş" ilahi ve ritüelleriyle bunu ifade etmeye çalışırlar. İlk planda Amerika'da üç yüz bin civarında Katolik, yüz bin kadar Protestan ve iki bin kadar da Presbiteryan ve Episkopal Hıristiyan "Pentekostal" olarak harekete katılmıştır. 1973'te Dallas'ta düzenlenen Birinci Ulusal Episkopal Karizmatik Konferansı'na katılan rahip sayısı otuz üçtür; aynı yıl Notre Dame Üniversitesi'nde yapılan toplantıda yirmi iki bin Pentakostalist bir araya gelmiştir.

Katolik Kilisesinin bu akıma ve taşıdığı fikirlere yönelik yaklaşımı farklıdır. Pentekostalistler üzerine çalışmalar yapan Oklahoma City başpiskoposu John R. Quinn, 1974'lerde hareketi şayet pratikleri doğru bir şekilde yapılırsa geleneksel Katoliklikten çok farklı olmayacağını savunur. Bu hareketin öngördüğü manevi aydınlanma ile kontrollü vecd hâlinin gerçekleştirilebileceği savunulur. Öte yandan bazı Hıristiyan gruplar –mesela Southern Baptistler– hareketi ise Hıristiyanlık öğretilerinin dışında değerlendirilir. Bazıları da Yeni Pentekostalist hareketi, "birey-

[11] Resullerin İşleri 2: 1-4.

lerde daha önceki kahramanların kılık değiştirerek nüksetmesi" olarak değerlendirerek, psikolojik saplantılı bir kült olarak görür.

Genel olarak Pentekostalistler dört ana grupta değerlendirilebilir:

1. "İsa'nın Halkı" şeklinde Hıristiyan evleri ve mahalleri kuran grup, her dinden ve her meslekten insanı aralarına alır. Amerika'da 1975'te beş yüz bin civarında oldukları tahmin ediliyordu.

2. Değişik mezheplere ait genç ve orta yaş sınıfına mensup dindarlar olup, dinî şuurlanmayı evanjelik metotlar ve ortak aktiviteler ile –mesela Mesih adına Kampüs Haçlı Seferi/Hizmeti– gerçekleştirmeye çalışırlar.

3. Roman Katolik Pentekostalistleri ki Kutsal Ruh'un manevi hediyeleri ile "yeniden doğuş" ya da "kıvamlanmış iman" hedefine ulaşmayı gayeleştirirler.

4. Garip Pentekostalist gruplar ki bunlar da meslek merkezli kültler (Hıristiyan Sörfçüleri gibi), mistik gruplar, aydınlanmacı kültler, vb. cemaatlerden oluşur.

Coşkulu ibadet biçimleri, mucizevi yoldan ulaştıklarını iddia ettikleri farklı dil tecrübeleri ve bireysel dindarlığa vurgularıyla tanınan Pentakostalistler, Güney Amerika Katolikleri arasında da hızla yayılmakta ve evanjelik anlayışın Amerika kıtasının güneyinde de hızla yayılmasına çalışmaktadır. Bazı kaynaklar yakın bir gelecekte Pentekostalistlerin Latin Amerika dinî cemaatleri arasında en kalabalık grup hâline geleceğini ileri sürmektedir. Bu akımın Avrupa'da ise en çok İsveç'te etkin olduğu gözlenmektedir. Bünyesinde Klasik Denominational akım ile Karizmatikleri de barındıran Pentekostalizm, kimi araştırmalara göre dört yüz milyonu aşkın müntesibiyle dünyadaki en büyük Protestan hareket olarak bilinir. Kilise organizasyonu açısından bu akım tamamen bağımsız olarak yapılanmaktadır.

4. Hıristiyan Misyonerliği

Şinasi GÜNDÜZ

Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, Baba tarafından Oğlun, Baba ve Oğul tarafından da Kutsal Ruh'un gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi

ifade ederek, Teslis öğretisiyle ilgili olarak taşıdığı teolojik anlam yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilmeyi ifade eden misyon terimi, 16. yüzyıldan itibaren Cizvitler tarafından daha özel bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır. 16. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından, Hıristiyan uluslarca oluşturulan kolonilere kilise görevlileri gönderilmesini ifade etmede kullanılan misyon ve misyonerlik terimleri, kolonileştirilen sömürge bölgelerinin Hıristiyanlaştırılması bağlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda Hıristiyanlığın yerliler arasında yayılması amacıyla görevlendirilen kilise temsilcileri "misyoner", bunların gittikleri ülkeler ise "misyon ülkeleri" olarak adlandırılmıştır. Son dönemlerde misyonerlik teriminin zihinlerde oluşturduğu olumsuz çağrışım karşısında, bu terimin yerine 'evanjelizm' ve 'evanjelizasyon', 'şahitlik' (*witnessing*) ve 'beyan' (*proclamation*) gibi terimlerin kullanılmasının tercih edildiği dikkati çekmektedir.

Hıristiyan misyonerliği, dinsel referansını, öncelikle Yeni Ahit metinlerindeki İsa'nın talebelerine yönelik çeşitli sözlerine dayandırır. İsa'nın talebelerini gönderirken onlara "gidin" ve "deyin ki" ifadeleriyle başlayan sözleri, Hıristiyan misyonerliğinin temel referansı olarak kabul edilir. Bununla birlikte Yeni Ahit'te misyonerliğe referans olarak kullanılan en temel ifade Matta İncili'nde yer alan şu sözdür:

> Şimdi, gidip bütün milletleri/halkları talebelerim edinin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler, dünyanın sonuna kadar sizinle birlikteyim (Matta, 28:19-20).

Ayrıca gerek İsa gerekse Pavlus gibi önemli şahsiyetlerin çeşitli söz ve deyişleriyle tavır ve davranışlarına ilişkin ifadeler de misyonerlikte referans olarak kullanılmaktadır. Bundan başka Hıristiyan misyonerliği, çeşitli teolojik anlayış ve yaklaşımları da referans olarak kullanmaktadır. Örneğin, Hıristiyan bakış açısına göre misyonerlik göreviyle bir kişinin yabancı bir ülkeye ya da ulusa gönderilmesi, ilahî oğul İsa Mesih'in Mesihlik misyonuna iştirak etmedir. Yine Hıristiyanlıkta, kurtuluş teolojisi bağlamında Tanrı'nın diğer insanlar/ötekiler arasında, zaten hâlihazırda onları İncil mesajına ve kurtuluşa hazırlama konusunda faaliyette olduğu inancı önemli bir dayanak olarak kabul edilir. Buna göre Kutsal Ruh, dünya genelinde insanları İsa Mesih'le kurtuluş mesajını almaya hazırlamakta, bunun için uygun ortamlar oluşturmaktadır. Misyonerlik görevini yürüten kilise ve misyonerler, İsa Mesih'in tüm dünyadan insanları kendi

gününe ve geleceğine hazırlık için bir araya getireceği ümidini taşımaktadır. Hıristiyan misyonerlere düşen görev, Kutsal Ruh tarafından zaten gerekli altyapıları hazırlanmış olan bölgelerde uygun insanları tespit edip onlarla birebir ilişkiye girmek suretiyle İncil mesajını doğrudan onlarla buluşturmak, onları Tanrı halkı arasına katmaktır.

Yeni Ahit yazarlarından Luka, Resullerin İşleri'nde Hz. İsa'dan hemen sonra çeşitli bölgelerde dini yaymak üzere yoğun bir faaliyetin başladığından söz eder. İstafenos'un şehadeti sonrası çeşitli kişilerin Fenike'ye, Kıbrıs'a ve Antakya'ya giderek buralarda dini yaydıklarından, Petrus ve Barnaba'nın faaliyetlerinden bahseder (Resullerin İşleri 10, 11:19-22). Diğer taraftan Hıristiyanlık tarihindeki en önemli ve gelmiş geçmiş en büyük misyoner Pavlus'tur. İsa sonrası dönemde o, ilahî oğul İsa Mesih'in kurtarıcılığı mesajına dayalı Hıristiyan inancını, gerçekleştirdiği üç önemli misyon seyahatiyle Anadolu'dan Makedonya ve Yunanistan'a kadar yaymaya çalışmış; buralarda hâlihazırda mevcut olan cemaatleri organize etmiş ve kendi İsa anlayışının dışında İsa anlayışlarına sahip olan İsevi cemaatlere karşı mücadele etmiştir. Onun misyon anlayışı ve metodolojisi Hıristiyan misyonerliğinin temel yöntemi olarak kabul edilmiştir.

Pavlus, Korintlilere birinci mektubunda, inandığı öğretileri yayarken yaptığı fedakârlığı ve karşılaştığı zorlukları konu aldığı sözlerinde, dini yaymada hedef aldığı kişilere misyonu götürürken esas aldığı metodu şöyle anlatır:

> Ben özgürüm, kimsenin kölesi değilim. Ama daha çok kişi kazanayım diye herkesin kölesi oldum. Yahudileri kazanmak için Yahudilere Yahudi gibi davrandım. Kendim Kutsal Yasa'nın (Musa hukukunun) denetimi altında olmadığım hâlde, Yasa altında olanları kazanmak için onlara Yasa altındaymışım gibi davrandım. Tanrı'nın yasasına sahip olmayan değil de Mesih'in yasası altında olan biri olarak, Yasa'ya sahip olmayanları kazanmak için Yasa'ya sahip değilmişim gibi davrandım. Güçsüzleri kazanmak için güçsüzlerle güçsüz oldum. Ne yapıp ne edip bazılarını kurtarmak için herkesle her şey oldum (1 Korintliler 9:19-22).

Pavlus sonrası Patristik dönem olarak da adlandırılan ilk birkaç yüzyılda Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nda hızlı bir yayılma süreci

yaşadı. Öyle ki 3. yüzyıl sonuna gelindiğinde Hıristiyan öğretisiyle karşılaşmamış olan bir bölge hemen hemen kalmamıştı. Hıristiyan misyonerler aracılığıyla Suriye, Anadolu, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın Akdeniz sahilleri büyük oranda Hıristiyanlaştırıldı. Ortaçağın ilerleyen dönemlerinde Hıristiyan misyonerlerinin, faaliyetlerinde, özellikle Avrupa'nın tamamının Hıristiyanlaştırılması konusunda yoğunlaştıkları görülmektedir.

Ortaçağ boyunca yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde gösterilen başarıda üç etken önemli rol oynamıştır. Bunlardan birincisi Hıristiyan imparatorlukların ve siyasal yönetimlerin kiliseye ve misyonerlere sağladığı destektir. Hıristiyan misyonerler yalnızca Hıristiyan imparatorların ve yöneticilerin desteğini değil, Hıristiyanların egemen olmadıkları bölgelerde bazı yerel yöneticilerin desteğini ve himayesini de kullanmışlardır. Misyonerlik faaliyetlerindeki başarının arkasında bulunan bir diğer önemli etken misyon bölgelerinde geliştirilen manastır yaşantısıdır. Misyon bölgelerinde kurulan manastırlarla yöreye yerleşen keşişler, hem yöreyi tanıma ve dil, gelenek ve kültür açısından yöre halklarıyla kaynaşma hem de misyonerlik faaliyetlerini yürütme açısından manastırları birer üs olarak kullanmışlardır. Manastırlarla irtibatlı olarak Ortaçağda Hıristiyan misyonerliğinde genellikle çeşitli Hıristiyan tarikatları ön plana çıkmıştır. Bunlardan 13. yüzyılda Assisili Aziz Francis tarafından kurulan Fransizkan tarikatı ile Aziz Dominik tarafından kurulan Dominikan tarikatı, yoksulluğu ve Hıristiyanlığın yayılması faaliyetlerini temel amaç edinen tarikatlardır. Bu tarikatlara bağlı olan ve genellikle Friar diye adlandırılan keşişler, manastırlarda yerleşik ya da gezgin misyonerler olarak misyon bölgelerinde Hıristiyanlığın yayılmasında aktif rol oynamışlardır. Bunlara 16. yüzyıldan itibaren Cizvitler tarikatına bağlı keşişleri de eklemek gerekir. Sonraki dönemlerde ise bunlara Agustinianlar ve Mesih Dervişleri (*Wanderers of Christ*) gibi birçok tarikat üyelerinin faaliyetleri de eklenmiştir. Ortaçağdaki misyonerlik faaliyetlerinde etkili olan üçüncü husus ise şehitlik anlayışıdır. Misyon bölgelerinde zaman zaman yerli halk tarafından Hıristiyan misyonerlere yönelik şiddet hareketleri uygulanmış ve bunun neticesinde bazı misyonerler hayatlarını kaybetmişlerdir. Aziz Boniface (680-754) örneğinde olduğu gibi öldürülen bu misyonerlerin yaşantıları ve verdikleri mücadele diğer misyonerler için her zaman bir örnek ve ilham kaynağı olarak kabul edilmiş, misyonerlik faaliyetlerinin devamında önemli bir motivasyon unsuru olmuştur.

Reformasyon dönemi ve sonrasında Avrupa'da oluşan birçok yeni kilise hareketlerinde önceleri misyonerlik faaliyetlerine fazla rastlanmaz; zira bu kiliseler Katolisizme karşı var olma ve ayakta kalma mücadelesi vermektedir. Ancak ilerleyen dönemlerde özellikle sömürge dönemlerinde, bu kiliselere bağlı misyonerlik teşkilatları, Katolik misyonerler yanında dünyanın dört bir tarafında faaliyette bulunmaya başlamıştır. Hatta 19. yüzyıldan itibaren Batı ve Kuzey Avrupa ile Kuzey Amerika merkezli çeşitli Protestan kiliselerle irtibatlı misyoner örgütleri Ortadoğu, Uzakdoğu ve Asya'da hep ön plana çıkmaya başlamıştır. Ait oldukları ülkelerdeki devlet egemenliğini tanıyan Protestan kiliseler, bu ulusların egemenliğinin yayılmasını ya da kolonilerde ve sömürge bölgelerinde devlet gücünün etki alanının genişlemesini, Hıristiyan hegemonyasının ve gücünün yayılması/genişlemesi olarak değerlendirmiştir.

18. ve özellikle 19. yüzyıl, birçok misyonerlik teşkilatının ortaya çıktığı dönemlerdir. Öyle ki 19. yüzyıl Hıristiyanların bir bütün olarak tüm dünyada aktif misyonerlik faaliyetine kalkıştığı ve kimi yazarların ifadesiyle Hıristiyanlığın kendisini evrensel bir dine çevirme konusunda başarılı olduğu bir zamandır. Bu dönemde kurulan misyonerlik teşkilatlarının büyük çoğunluğu çeşitli Protestan kilise ve cemaatlerle irtibatlıdır. Bu çerçevede kurulan misyonerlik teşkilatları arasında The Baptist Missionary Society (1792), London Missionary Society (1795), Anglican Evangelical Church Missionary Society (1799), British and Foreign Bible Society (1804), The American Board of Commissioners for Foreign Missions (1810), the Basel Society (1815), The American Baptist Missionary Board (1814) ve The Berlin Society (1824) sayılabilir. Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa, Danimarka, İsveç ve Norveç gibi ülkelerde de bir dizi misyonerlik teşkilatı oluşturulmuştur.

19. yüzyıl ve bunu izleyen dönemde Hıristiyan misyonerler, yalnızca dinsel öğretilerin anlatılması görevini yapan vaizler olarak değil, eğitim ve sağlık görevlileri, sosyal hizmet uzmanları olarak da misyon bölgelerinde boy göstermeye başladılar. Hatta Ortadoğu'da olduğu gibi bazı bölgelerde çoğu zaman eğitim, sağlık ve sosyal hizmet alanlarındaki faaliyetler doğrudan vaizlik faaliyetlerinin önünde yer aldı. Bu bağlamda Hıristiyan ülkelerde yetişmiş birçok misyoner-doktor ve misyoner-öğretmen misyon bölgelerine gönderildi. Misyonerlerce açılan okullara Hıristiyan çocukların yanı sıra başta elit aile çocukları olmak üzere Hıristiyan olmayan aile çocukları da öğrenci olarak kabul edildi. Eğitim kadrosu,

donanım ile teçhizatı ve verdiği eğitimle yerli okullardan belirgin şekilde ayrılan bu misyoner okulları, yörede her zaman büyük bir saygınlık kazandı; bu sayede misyonerler hem halk üzerindeki etkilerini devam ettirdiler hem de bu okullarda yetişen ve ileride o ülkede yönetimden ticarete kadar hemen her alanda etkili konumlara gelecek olan öğrenciler vasıtasıyla ileriye dönük önemli kazanımlar elde ettiler.

Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ilk örneklerine MS 8. yüzyıl gibi çok erken sayılabilecek bir dönemde rastlanmış olsa da Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinde ilk ciddi açılım 13. yüzyılda Assisili Francis tarafından yapılmıştır. Francis, insanlara Hıristiyan mesajının basit tarzda ve güzelce sunulduğunda, kabul edilmesinin çok daha kolay olacağını düşünmüş ve kendi çalışmalarında bu yöntemi kullanmıştır. Assisili Francis'ten sonra Müslümanlara yönelik faaliyetlerde en önemli isim Roman Lull'dur. Kilise tarihindeki en önemli misyonerlerden birisi sayılan Lull, Saracenler olarak adlandırdığı Müslümanların Hıristiyanlaştırılabilmeleri için üç hususun gerekli olduğunu vurgulamıştır. Bunlardan ilki misyonerlerce Müslümanların konuştukları dillerin çok iyi bilinmesidir. Nitekim Lull'un bu görüşleri sonucu 14. yüzyıl başlarındaki Viyana Konsili'nde Roma, Oxford ve Paris üniversiteleri gibi eğitim kurumlarında Müslümanlarının dillerinin araştırılıp öğrenilmesinin önemi vurgulanmıştır. Lull tarafından vurgulanan ikinci husus, İslam'a karşı Hıristiyan öğretilerini savunan eserlerin yazılması, üçüncüsü ise Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetlerini yürütecek cesur ve inançlı kişilerin yetiştirilmesidir.

Ortaçağda İslam ülkelerine yönelik faaliyetlerde iki temel özellik dikkati çekmekteydi. Bunlardan birisi, Müslümanların her yönden güçlü oldukları bu dönemde Hıristiyanlar, Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya yönelik çabalardan çok, İslam'a karşı kendi cemaatlerini bir arada tutabilmek ve Müslümanların otoritesi altında yaşayan farklı Hıristiyan grupları kendi kiliselerine çekmek yönünde yürüttükleri faaliyetler, bir diğeri ise çeşitli İslam ülkelerine seyahatler yapan belirli Hıristiyan tarikatlarına mensup keşişler ve Hıristiyan seyyahların, İslam'a karşı mücadele edebilmek amacıyla İslam'ı ve kendilerine göre İslam dininin eleştirilebilecek zayıf yönlerini öğrenmeye çalışmalarıdır. Ortaçağda ele geçirilen İslam ülkelerindeki Müslüman halkın ne pahasına olursa olsun Hıristiyanlaştırılması çalışmaları da yürütülmüştür. Örneğin 15. yüzyılda Endülüs'ün Hıristiyanlarca yıkılması üzerine burada kalan Müslüman ve

Yahudi halka karşı yoğun bir Hıristiyanlaştırma kampanyası yürütülmüş ve bunun için şiddet ve zor kullanmaktan kaçınılmamıştır.

İslam ülkelerine yönelik yoğun misyonerlik faaliyetleri Batılı ulusların sömürge faaliyetlerine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Daha erken dönemlerde başlayan Katolik misyoner faaliyetlerine 18. yüzyıldan itibaren çeşitli Protestan kiliselerin faaliyetleri de eklenmiştir. İslam ülkelerine ve üçüncü dünyaya yönelik bu faaliyetlerde misyoner teşkilatları ve bunlara bağlı misyonerler, bu yörelerde kurulu sömürge yönetimleriyle yakın ilişki içerisinde olmuşlar ve karşılıklı çıkarlar gözetmişlerdir.

18. ve 19. yüzyıllarda başta Ortadoğu olmak üzere İslam ülkelerinde özellikle İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatlarının yoğun faaliyeti dikkat çeker. Özellikle Amerika'da Kongregasyoneller öncülüğünde 19. yüzyılda kurulan American Board of Commissioner of Foreign Mission'a bağlı misyonerler Suriye, Ürdün, Mısır, İran, Irak, Filistin ve Anadolu'da yoğun bir faaliyete koyulurlar. Her ne kadar Kongregasyonaller tarafından kurulsa da Presbiteryenler gibi diğer bazı misyonerler de bu örgüt bünyesinde yörede etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Bundan başka "Church Missionary Society of the Church of England", "Presbiteryen Board" ve "Arap Misyon Teşkilatı" gibi Protestanlık bağlamındaki örgütlerle C.M. Lavigerie tarafından kurulan ve bünyesinde Beyaz Rahipler (Babalar) ve Beyaz Rahibeler teşkilatlarını barındıran "Afrika Misyonerler Cemiyeti" gibi Katolik örgütler, İslam ülkelerindeki çalışmalarda önemli rol oynamıştır.

İslam ülkelerinde çalışmalarda bulunan misyonerler öncelikle bu ülkelerde yaşayan gayrimüslim azınlıkları, Protestan ya da Katolik öğretilere çekmeye ve onlar arasında etnik-bilincin uyanmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu çabaları zamanla İslam ülkelerindeki Müslüman halka yönelik Hıristiyanlaştırma faaliyetleri izlemiştir. Ayrıca, G. Pfander ve S.M. Zwemer'in çalışmaları örneğinde olduğu gibi, İslam ve İslami değerlerle ilgili çeşitli kuşkular uyandırmak suretiyle Müslümanları kendi kimlik ve değerlerine yabancılaştırmaya yönelik çalışmalar da yapılmıştır.

Günümüzde farklı Hıristiyan kiliselere bağlı binlerce misyoner teşkilatıyla herhangi bir kilisenin denetiminde olmaksızın çalışan yüzlerce misyoner kuruluşu dünyanın hemen her bölgesinde yoğun bir çalışma içerisindedir. Katolik kilisesi bünyesinde kurulu olan "Congregation for the Evangelization of Peoples", Katoliklik doğrultusunda Hıristi-

yanlığın tüm dünyada yayılmasına çalışan bir kuruluş olarak dikkati çekmektedir. Katoliklerin yanı sıra Protestanlık bağlamındaki yüzlerce kiliseye bağlı misyoner teşkilatı da faaliyetlerini sürdürmektedir. Protestan misyoner örgütler arasında özellikle evanjelik akımlar, dünyadaki misyonerlik faaliyetlerinde ön plana çıkmaktadır. "Bu nesilde tüm dünyanın evanjelizasyonu" sloganıyla yola çıkan evanjelikler, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyada kendini hissettiren yeni dünya düzeni ve küreselleşme olgularının oluşturduğu sosyal ve siyasal şartları da kullanarak çalışmalarını sürdürmektedir. Katolik, Protestan ve bağımsız kiliseler doğrultusundaki misyonerlik faaliyetleri yanında Mormonlar, Adventistler, Yahova Şahitleri, Mooncular, Bahâiler, Hare Krişna mezhebi ve benzeri akımlar da tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi İslam ülkelerinde de misyonerlik faaliyetlerini yürütmektedir.

Hıristiyan misyonerliği gerek teolojik gerekse kavramsal boyutta kendisini günün şartlarına göre gözden geçirmektedir. Misyonerlik, günümüzde bizzat Tanrı'nın insanlığın kurtuluşuna yönelik bir eylem planı olarak değerlendirilmekte ve Tanrı'nın, insanlığın Hıristiyanlaştırılarak kurtuluşu konusunda misyonerlik faaliyetlerinin bizzat içinde olduğu kabul edilmektedir. Böylelikle Hıristiyan misyon anlayışında kilise merkezlilikten (eklesiosentrizm) tanrı merkezliliğe (teosentrizm) ya da daha doğru bir ifadeyle Mesih merkezliliğe (kristosentrizm) geçiş yönünde bir gelişim yaşanmıştır.

Misyonerlerce tüm yeryüzü küresel evanjelizmin faaliyet alanı olarak görülmektedir. Değişen sosyopolitik şartlarda Ortaçağın saldırgan misyonerliğinin saldırgan tutumu bir kenara bırakılmış, muhatap alınan her yöreye ve ulusa yönelik yeni yöntemler geliştirilmiştir. Misyonerlerce yeni şartlara uygun bir terminolojinin oluşturulmasına da özen gösterilmiş ve örneğin "diyalog", "homojen birlik", "ulusal/yerli kiliseler", "halk hareketi", "iman misyonu" ve benzeri kavramların misyonerlerin günlük konuşmalarında öne çıkarılması sağlanmıştır.

Günümüzde yaygın olarak başvurulan misyonerlik yöntemi "kültüre uyarlama"dır. Kimi misyonerlerce, Müslümanları Hıristiyanlaştırmada en büyük başarının sağlanacağı yöntem olarak görülen kültüre uyarlama, Hıristiyanlığın bir kültür değil bir kült olduğu, dolayısıyla yalnızca Avrupa ve Kuzey Amerika gibi Hıristiyan geleneğin egemen olduğu bölgelerde değil tüm dünyada yerel geleneklere ve âdetlere uyarlanmaya ihtiyaç duyduğu düşüncesini temel almaktadır. Bu bağlamda Hıristi-

yan geleneği elden geldiğince yerel geleneklere uyarlanarak insanlara sunulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca misyonerler diyalog etkinliklerini de Hıristiyanlığın yayılmasında bir vasıta olarak kullanmaktadırlar. Çeşitli kiliselere ait belge ve dokümanlarda diyalogun temelde bir misyon vasıtası olarak algılandığı açıkça ifade edilmekte, diyalogun, Hıristiyanların kendi inanç ve öğretilerini diğer insanlara sunmaları açısından oldukça önemli ve etkili bir yöntem olduğu dile getirilmektedir. Ancak kendi anlayışlarının dışındaki diyalog anlayış ve çabalarına olumlu bakılmamakta ve doğru diyalogun, yanlış yolda bulunan kişilerin, örneğin Müslümanların, İsa Mesih'e imana çağrılması olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca arkadaşlık ilişkileri kurmak, çocuk kulüpleri oluşturmak, kreşler ve anaokulları açmak gibi gençlere ve çocuklara yönelik aktivitelerle düşkünler evlerine ziyaretler düzenlemek, önceden belirlenen yaşlıları ziyaret etmek, onların sağlık sorunlarıyla ilgilenmek ve yalnızlık problemlerine çözüm getirmek gibi yaşlılara yönelik faaliyetler misyonerlerce önem verilen etkinlikler arasındadır.

Günümüz misyonerliğinde, misyon bölgelerinde kilisenin yerelleşmesine ve yerel kiliselerin oluşturulmasına özen gösterilmektedir. Kilisenin yerelleşmesinde Hıristiyanlaştırılan yerli halk arasında aktif misyonerlik ve liderlik vasfına sahip yerel önderlerin çıkarılması ayrı bir önem taşımaktadır. Faaliyette bulunulan bölgelerde halkın yaşadığı sosyal-siyasal ve ekonomik problemlerin iyi etüt edilmesi ve bu problemlerin doğurduğu şartları kullanarak misyonerliğe uygun ortamların oluşturulması da oldukça önemli görülmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİLİK

Baki ADAM

Prof.Dr. • Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Tarihsel Gelişimi, İnanç Esasları ve İbadetleri

Yahudileri tanımlamak için pek çok terim kullanılmıştır. Bunlardan İbrani, İsrail ve Yahudi terimleri diğerlerine nazaran ön plana çıkmıştır. Bu terimlerin kullanımında çoğu zaman hata yapılır. İbrani terimi İsrail ve Yahudi terimi yerine, İsrail terimi İbrani ve Yahudi terimi yerine, Yahudi terimi de İbrani ve İsrail terimi yerine kullanılır. Hâlbuki bunların her biri Yahudi tarihinde belli bir döneme işaret eder.

Tevrat'a göre bütün insanlar tek bir atadan gelmiş ve Hz. Nuh'un oğulları zamanına kadar insanlar arasında ırk bakımından bir ayrım olmamıştır. Geleneksel Yahudi anlayışına göre Hz. Nuh'un Ham, Sam ve Yafes adında üç oğlu vardı. Bunların her biri, bir milletin atası olmuştu. Ham Hamilerin, Sam Samilerin, Yafes de Yafesilerin atasıydı. Bunlardan Sam ve onun soyu diğerleri arasında seçkin bir yere sahipti. Sam'ın soyundan gelen Eber, Hz. İbrahim'in büyük atasıydı. Bu nedenle, Hz. İbrahim'e "Eber'in soyundan" anlamında İbrani (İvri), onun konuştuğu dile de İbranice (İvrit) denmişti.

İbrani terimi, Yahudiler tarafından ilk atalar olarak kabul edilen Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakub ile onların çocuklarını tanımlar. Hz. İbrahim'in diğer oğlu Hz. İsmail bunun dışında tutulur.

Yahudiler tarafından ilk Yahudi atalarının sonuncusu kabul edilen Hz. Yakub, başından geçen bir olay sonrasında İsrail lakabını alır. Tevrat'ta anlatıldığına göre kendisini "Tanrı adamı" olarak tanıtan bir adam Yakub'un karşısına çıkmış ve onunla sabaha kadar güreşmiş, fakat onu yenememiştir. Sabah olunca, adam Yakub'u kutsamış ve ona "Tanrı'yla uğraşan" anlamında "İsrail" (Yisrael) lakabını vermiş, soyuna da "İsrailoğulları" (Bney Yisrael) demiştir. Bu olaydan sonra İbraniler, İsrail (ve bazen İsrailoğulları) olarak anılmaya başlanmıştır.

İbraniler, Hz. Yakub'dan Babil sürgününe (MÖ 587) kadar olan dönemde İsrail olarak anılmıştır. Bu halk, Babil sürgünü sonrasında, Hz. Musa'nın dinini kabul etmiş Samirilerden kendini ayırmak için Yahudi adını almıştır.

Babil sürgünü sonrasında 'Yahudi' isminin ön plana çıkmasıyla birlikte İsrail ismi de kullanılmaya devam etmiştir. "İsrail", genel tarihî anlamda, "Yahudi" ise özel ve yaşayan bir kavmi tanımlamak için kullanılmıştır. Tarih içinde bu iki isim, karakterle ilgili bir muhteva da kazanmış; 'İsrail' olumlu karakteri, 'Yahudi' ise olumsuz karakteri belirtir olmuştur. 'Yahudi' isminin pejuratif, yani küçük düşürücü bir anlam kazanması dolayısıyla Yahudiler, Hıristiyan topraklarında zaman zaman bu isim yerine 'İsraelî' (İsraelite) ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Yahudiler, azınlıkta bulundukları Müslüman ülkelerde de 'Yahudi' yerine 'Musevi' ismini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Bugün Yahudiler, 'Yahudi' isminin yanında 'İsrail' ismini de kullanmaktadırlar. Yahudi geleneğine göre İsrail, bir halka verilen isimdir. Bu halkın yaşadığı topraklara İsrail Toprağı (Eretz Yisrael), kurduğu devlete de İsrail Devleti (Medinat Yisrael) denir. 1948'de Filistin'de kurulan devletin vatandaşlarına, etnik kökenine bakılmaksızın "İsraelî" (İsrailli) denmektedir. Yahudi ismi ise ırken ve dinen Yahudi olanlar için kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de İsrail, İsrailoğulları (Benî İsrâil) ve Yahudi (Yahûd, Hâdû) kelimeleri geçmektedir. İsrail kelimesiyle Hz. Yakub kastedilmektedir. Kur'an'da Hz. İsa'dan önceki Yahudilerin 'İsrailoğulları', ondan sonrakilerin ise 'Yahudi' adıyla anılmakta oldukları dikkati çeker.

Yahudilik, vadedilmiş topraklarla özdeşleşmiş bir millet hayatını, ortak bir inancı, dili, edebiyatı, folkloru, kanunu ve sanatı ihtiva eden bir dindir. Bazı Yahudi otoritelere göre Yahudilik, Yahudiler tarafından üretilen bir medeniyettir.

Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi Yahudilik, sadece Şema Yisrael (Yahudiliğin kelime-i tevhidi) cümlesini ikrar edenlerin dini değildir. Yahudi olmanın temel ön şartı, Yahudi bir anne babadan veya en azından Yahudi bir anneden doğmaktır. Milliyeti bakımından Yahudi olmayıp sonradan Yahudiliğe giren kimse de Yahudi sayılır. Ancak bu kişi, Yahudiliğe girmekle sadece din değiştirmiş olmaz. Aynı zamanda milliyetini de değiştirmiş olur. Bu bakımdan 'Yahudilik' terimi, belli bir ırka, kültüre ve dine mensubiyeti ifade eden çok kapsamlı bir anlam ihtiva etmektedir. Bu yönüyle de Yahudilik, diğer dinlerden farklılık gösterir.

A. Yahudiliğin Tarihsel Gelişimi

Yahudilik, tarihini Hz. İbrahim'le başlatır. Yahudi geleneğine göre Hz. İbrahim ilk Yahudidir.[1] Hz. İbrahim, Tevrat'ın ifadesine göre Keldanilerin Ur şehrinde[2] dünyaya gelmiştir. Babası Terah (İslam kaynaklarında Azer), ailesini alarak Harran'a göç etmiştir. Tanrı, daha sonra, Hz. İbrahim'e Kenan bölgesine gitmesini emretmiştir. Bunun üzerine Hz. İbrahim, ailesini ve kardeşinin oğlu Lut'u yanına alarak Kenan'a gitmiştir. Daha sonra, Kenan'da kuraklığın baş göstermesi üzerine Mısır'a giden ve bir süre orada kalan Hz. İbrahim, Mısır firavununun verdiği hediyelerle zengin olarak tekrar Kenan'a dönmüştür. Yanında, eşi Sara'nın cariyesi Hacer (Hagear) de vardır.

Hz. İbrahim'in yaşı ilerlemiş olmasına rağmen eşi Sara'nın, kısırlığı sebebiyle çocuğu olmamıştır. Bu durumdan rahatsız olan eşi Sara, Hz. İbrahim'e cariyesi Hacer'le evlenmesini teklif etmiştir. Hz. İbrahim, Hacer'le evlenmiş ve bu evlilikten Hz. İsmail dünyaya gelmiştir. Ha-

[1] Hıristiyanlar da Hz. İbrahim'in Hıristiyan olduğunu iddia ederler. Kur'an-ı Kerim, onların bu iddialarını şu ayetle reddeder: "İbrahim ne bir Yahudi idi ne de bir Hıristiyan. O, sadece Hanîf bir Müslümandı/Allah'a teslim olandı. O müşriklerden değildi." (3. Âli İmrân, 67).

[2] Ur bir Sümer şehridir. Keldanilerin Ur diye şehri yoktur. Aslında "Keldanilerin Uru" ifadesi farklı bir anlamda olabilir. İbranice'de "Ur", ışık, ateş gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamda "Keldanilerin Uru", "Keldanilerin ateşi" anlamına gelebilir. Bu da Hz. İbrahim'in Keldaniler tarafından ateşe atıldığına işaret edebilir. Tevrat'ta Hz. İbrahim'in ateşe atılmasından söz edilmemiştir.

cer'in Hz. İbrahim'e bir oğul vermesi Sara'nın kıskançlığına yol açmıştır. Bunun üzerine Tanrı, meleklerini misafir kılığında Hz. İbrahim'e göndererek Sara'nın bir erkek çocuk doğuracağını müjdelemiştir.

Sara, kendi oğlu dünyaya gelince Hacer'e ve oğlu Hz. İsmail'e daha fazla kıskançlık duymaya başlamıştır. Kıskançlığı gittikçe artan Sara, Hz. İbrahim'den Hacer ve oğlu Hz. İsmail'i yanından uzaklaştırmasını istemiştir. Tanrı, Hz. İbrahim'e, Sara'nın sözünü dinlemesini, soyunun Hz. İshak'ta yüceleceğini bildirmiştir. Ayrıca onunla bir de ahit yapmış, Hz. İsmail'in soyunu mübarek kılıp bir millet yapacağını vaat etmiştir. Bunun üzerine Hz. İbrahim, Hacer ile oğlu Hz. İsmail'i Paran denilen yere götürüp bırakmıştır. Yahudi geleneğinde bu olay, Hz. İsmail'in Hz. İbrahim'in seçkin soyundan çıkarılması olarak yorumlanmaktadır. Midraş türü Yahudi kaynaklarında ise daha da ileri gidilerek Hz. İsmail hakkında uygunsuz anlatımlara yer verilmektedir. Örneğin Midraşik bir eser olan *Sifre*'de, Hz. İsmail'in Hz. İbrahim'in hayırsız oğlu olduğu belirtilmekte ve şunlar söylenmektedir:

> Babamız İbrahim hayata geldiğinde, hayırsız evlatlara sahip oldu: İsmail ve Keturahoğulları. Bunlar, önceki nesillerden daha kötü idiler...

Yine Hz. İsmail, Kabalacıların kutsal kitabı niteliğindeki Zohar'da sünneti dolayısıyla kusurlu bulunmakta ve şöyle denmektedir:

> Sünneti sayesinde İsmail, İshak doğmadan kutsal ahde girdi. İsmail'in gökteki temsilcisi dört yüz yıl Tanrı'nın huzurunda durdu ve İsmail'i savundu. O, dedi: Sünnet olanın senin isminde payı var mıdır? Evet, dedi Tanrı. O, o hâlde İsmail'e ne oluyor? O sünnet olmadı mı? Niçin onun İshak gibi senin adında payı yoktur? Tanrı cevap verdi: İshak kurala göre, İsmail ise kural dışı sünnet oldu. İsrailoğulları sekizinci günde kendilerini bana bağladılar, fakat İsmailoğulları uzun zaman benden ayrı kaldılar.

Tevrat'a göre Hz. İsmail on üç yaşında, Hz. İshak ise sekizinci gününde sünnet olmuştu. Zohar'da bu sünnet olayı, Hz. İshak'ın seçilmişliğinin işareti olarak kullanılmıştır. Gerçekte Hz. İsmail'in on üç yaşında sünnet olmasının, onun kendi suçu olmaması gerekir; zira sünnet Hz. İbrahim'e farz kılındığında Hz. İsmail on üç yaşına gelmiştir. Yine bu mantığa göre Hz. İbrahim'in Tanrı'dan daha uzak olması gerekir. Çünkü

Hz. İbrahim doksan dokuz yaşında sünnet olmuştur. Zohar'ın başka bir yerinde ise Hz. İsmail'in doğumu İsrailoğulları için talihsizlik sayılmıştır. Bu hususta Rabbî Hiyya şunları söylemiştir: "İsmail'in doğduğu ve sünnet olduğu zamana yazıklar olsun..."

Hz. İbrahim'in yaşadığı en önemli ve en ağır tecrübe, kurban imtihanıdır. Tevrat'ta ve Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığına göre Allah, Hz. İbrahim'den ihtiyarlık yaşlarında sahip olduğu biricik oğlunu kendisi için kurban etmesini istemiştir. Tevrat, bu oğlun Hz. İshak olduğunu belirtmektedir. Kur'an-ı Kerim ise herhangi bir isim belirtmez. Ancak Saffât suresi 100-112. ayetlerdeki anlatımın siyak ve sibakından bunun Hz. İsmail olduğu anlaşılır. Zira Hz. İbrahim, kurban imtihanından başarıyla çıktıktan sonra ödül olarak Hz. İshak'la müjdelenmiştir. İbrani dinî geleneği bakımından da bu doğrudur. Çünkü İbrani geleneğine ve Tevrat'a göre her şeyin ilki Tanrı'nın hakkıdır. Tevrat, Hz. İbrahim'in ilk oğlunun Hz. İsmail olduğunu söyler. Buna göre Hz. İbrahim'in kurban imtihanıyla denendiği oğlunun Hz. İsmail olması gerekir. Ancak daha sonraki Yahudi yorumları, Hz. İsmail'i Hz. İbrahim'in seçkin soyundan çıkarmak için, onun cariyeden doğma olduğunu ileri sürerek Hz. İshak'ı ilk oğul olarak göstermiştir.

Bütün bu farklılıklar bir yana, Hz. İbrahim'in yaşadığı bu ağır tecrübe onu Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların atası yapmıştır. Bugün kimilerince "İbrahimî dinler" olarak da adlandırılan her üç dinin mensupları onu kendilerinden saymakta ve ona büyük bir saygı göstermektedirler.

Tevrat'a göre Hz. İbrahim'in neslini devam ettiren Hz. İshak'ın da iki oğlu vardı. Bunlardan birinin adı Esav, diğerinin adı Yakub'dur. Esav ile Hz. Yakub arasında doğdukları günden beri çekişme vardı. Bu çekişme, ilk oğul olmakla ilgiliydi. O zamanlar İbraniler'de ailenin ilk oğlu olmak ayrıcalıklar getirmekteydi. Babanın otoritesi ve malının büyük bir kısmı ilk oğula kalıyordu. Hz. İshak, yaşlanıp gözleri görmez olunca, ilk doğan Esav'a bereket duası etmek istedi. Fakat Hz. Yakub, annesinin de yardımını alarak babasına kendisini Esav olarak tanıttı ve onun bereket duasını aldı. Böylece, Esav'ın hakkı olan ilk oğulluğun imtiyazını ele geçirmiş oldu. Tanrı, Hz. Yakub'un ilk oğulluğunu onaylayarak onu mübarek kıldı. Onu, büyük bir neslin atası yaptı. Bu durum, Esav'ın Yakub'a kin beslemesine yol açtı. Esav'ın intikamından korkan Hz. Yakub, Harran'a, dayısı Laban'ın yanına gitti. Orada dayısının iki kızıyla evlen-

di. Hz. Yakub'un, dayısı Laban'ın iki kızından ve cariyelerinden on iki oğlu oldu. İsrailoğullarının on iki kabilesinin kökeni, Hz. Yakub'un bu on iki oğluna dayanmaktadır.

Hz. Yakub, Harran'da uzun bir süre kaldıktan sonra tekrar atalarının yurdu Kenan'a döndü. Tevrat'ın anlatımına göre Hz. Yakub, dönüş yolunda önemli bir tecrübe yaşadı ve bu tecrübe sonucunda İsrail adını aldı. Onun soyu bu olaydan sonra atalarının adıyla anılmaya başladı. Onlara kimi zaman İsrail, kimi zaman da İsrailoğulları denildi. Hz. Yakub'a İsrail adının verilişi Tevrat'ta şöyle anlatılır:

> Yakub o gece kalktı; iki karısını, iki cariyesini, on bir oğlunu yanına alıp Yabbuk Irmağı'nın sığ yerinden karşıya geçti. Onları geçirdikten sonra sahip olduğu her şeyi de karşıya geçirdi. Böylece Yakub arkada yalnız kaldı. Bir adam gün ağarıncaya kadar onunla güreşti. Yakub'u yenemeyeceğini anlayınca, onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Öyle ki, güreşirken Yakub'un uyluk kemiği çıktı. Adam, "Bırak beni, gün ağarıyor." dedi. Yakub, "Beni kutsamadıkça seni bırakmam." diye yanıtladı. Adam, "Adın ne?" diye sordu. O, "Yakub." dedi. Adam, "Artık sana Yabup değil, İsrail denecek." dedi, "Çünkü Tanrı'yla, insanlarla güreşip yendin. Yakub, "Lütfen adını söyler misin?" diye sordu. Adam, "Neden adımı soruyorsun?" dedi. Sonra Yakub'u kutsadı. Yakub, "Tanrı'yla yüz yüze görüştüm, ama canım bağışlandı." diyerek oraya Peniel (Tanrı'nın yüzü) adını verdi. Yakub Peniel'den ayrılırken güneş doğdu. Uyluğundan ötürü aksıyordu. Bu nedenle İsrailliler bugün bile uyluk kemiğinin üzerindeki siniri yemezler. Çünkü Yakub'un uyluk kemiğinin başındaki sinire çarpılmıştı (Tekvin, 32: 22-32).

Hz. Yakub'un, oğlu Hz. Yusuf'a karşı derin bir sevgisi vardı. Kardeşleri, Hz. Yusuf'u kıskandılar ve onu bir kuyuya attılar. Mısır'a mal götüren bir ticaret kervanı Hz. Yusuf'u kuyudan çıkardı ve Mısır'da firavunun memuru Potifar'a sattı. Daha sonra Hz. Yusuf, Tanrı'nın yardımıyla firavunun sarayına maliye nazırı oldu. Mısır'ın bütün ekonomisi Hz. Yusuf'a teslim edildi.

Hz. İbrahim zamanında olduğu gibi Kenan'da tekrar kıtlık baş göstermişti. Mısır'da erzak bulunduğunu haber alan Hz. Yakub, oğullarını Mısır'a gönderdi. Bunlar, Mısır'da Hz. Yusuf'la karşılaştılar. Hz. Yu-

suf, Mısır'a gelmesi için babasına haber gönderdi. Bunun üzerine Hz. Yakub, kabilesini de yanına alarak Mısır'a gidip yerleşti. Fakat Hz. Yusuf'un ölümünden sonra Mısır'da durum değişti. Tahta geçen yeni firavun İsrailoğullarını köleleştirdi; İsrailoğulları, dört yüz sene Mısır'da köle olarak kaldı.

B. Hz. Musa ve On Emir

İsrailoğulları Mısır'da köle olarak yaşarken, dönemin Mısır firavunu bir rüya gördü. Rüyayı yorumlayan kâhinler yakında İsrailoğulları arasından bir erkek çocuğun dünyaya geleceğini ve bu çocuğun firavunun tahtını elinden alacağını söylediler. Bu haber, firavunu telaşlandırdı. Firavun, İsrailoğullarından o yıl doğacak olan bütün erkek çocukların öldürülmesini emretti. Hz. Musa o yıl dünyaya geldi. Hz. Musa'yı gizlice dünyaya getiren annesi, Tanrı'nın vahyi üzerine onu bir sepetin içine koyup Nil nehrine bıraktı; firavunun adamları sepeti alıp saraya götürdüler. Firavun, çocuğu evlat edindi.

Sarayda büyüyen Hz. Musa, bir gün şehre gitti. Şehirde dolaşırken bir İsrailli ile bir Mısırlının kavga ettiğini gördü. Hz. Musa, İsrailliye yardım etmek amacıyla kavgaya müdahale etti ve Mısırlıya bir tokat vurarak kazaen öldürdü. Firavunun kendisini cezalandırmasından korkan Hz. Musa, Mısır'ı terk edip Medyen'e gitti. Orada, Medyen kâhini (din adamı) Yetro'nun (Şuayb) yanında çalışmaya başladı. Bir süre sonra onun kızı ile evlendi.

Bir gün Yetro'nun koyunlarını otlatırken Tanrı, Horeb dağında yanan bir çalılığın içinden Hz. Musa'ya hitap etti ve ona, İsrailoğullarını Mısır esaretinden kurtarma görevini verdi. Kardeşi Harun'u da ona yardımcı yaptı. Bu, aynı zamanda Hz. Musa'nın peygamberlik görevinin de başlangıcıdır.

Hz. Musa, Tanrı'dan bu görevi aldıktan sonra Mısır'a gitti ve firavundan kavmi İsrailoğullarını serbest bırakmasını istedi. Kur'an-ı Kerim'e göre onu tek bir Allah'a inanmaya da davet etti. Fakat firavun, İsrailoğullarını serbest bırakmama konusunda inat etti. Bunun üzerine Mısır'a birçok felaket geldi. Sonunda, Mısırlıların da baskısıyla firavun inadından vazgeçti. Hz. Musa, İsrailoğullarıyla birlikte Mısır'dan çıktı, üç ay sonra Sina'ya vardı. Orada Tanrı, Yahudiliğin temel ilkelerini oluşturan On Emir'i iki levhaya yazılmış şekilde Hz. Musa'ya verdi.

On Emir, şunlardan oluşmaktadır:

Seni Mısır diyarından, esaret evinden çıkaran Tanrı benim. Benden başka tanrın olmayacak.

Kendin için yontma put yapmayacaksın. Hiçbir şeyin resmini yapıp tapmayacaksın.

Tanrı'nın adını boş yere ağzına almayacaksın.

Cumartesi gününü daima hatırlayıp onu kutsal bileceksin. Haftanın altı gününde çalışacak, yedinci gün dinleneceksin. Cumartesi, Rabbine tahsis edilmiş genel dinlenme günüdür. O gün, ne sen, ne oğlun, ne kızın, ne hizmetçilerin, ne de hayvanların bir iş yapacaktır.

Babana ve annene hürmet edeceksin.

Öldürmeyeceksin.

Zina yapmayacaksın.

Çalmayacaksın.

Komşuna karşı yalancı şahitlik yapmayacaksın.

Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun eşine, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.

Bu On Emir, Yahudi inancına göre Hz. Musa'nın dininin temel ilkeleridir. Bunlardan ilk dördü insanın Tanrı'yla olan ilişkisinin hangi temellere oturacağını belirtmektedir. Diğer altısı ise insanın çevresiyle olan ilişkisinin biçimini belirlemektedir.

Sina'daki bu vahiy olayından sonra Hz. Musa, ataları Hz. İbrahim'e, Hz. İshak'a ve Hz. Yakub'a vadedilmiş olan kutsal topraklara, yani Arz-ı Mevud'a gitmek için İsrailoğullarıyla birlikte yola çıktı. İsrailoğulları bu göç esnasında sık sık isyan edip, Hz. Musa'ya zorluk çıkardı. Tanrı, isyanları sebebiyle birçok kez onları cezalandırdı. En büyük ceza ise kırk yıl çölde dolaşmalarıydı. Mısır'dan çıkan ilk nesil çölde telef oldu. Bunlar, hem Tevrat'ta hem de Kur'an-ı Kerim'de detaylı olarak anlatılmaktadır. Mısır'dan çıkan ilk nesilden sadece iki kişi, Yefunne oğlu Kaleb ile Nun oğlu Yeşu vadedilen kutsal topraklara ulaşabildi. Tevrat'ın ifadesine göre Hz. Musa bile işlediği küçük bir suç yüzünden kutsal toprakları göremedi.

Hz. Musa, peygamberlik görevi süresince Tanrı'nın vahyettiği ayetleri bir kitap hâline getirdi ve onu iki levhayla birlikte Ahit Sandığı'nın (*Tâbûtu'l-'ahd*) içine koydu. Bu Ahit Sandığı'nı İsrailoğulları, göç yolunda daima yanlarında taşıdı. Hz. Musa, yüz yirmi yaşında iken Moab diyarında vefat etti ve oraya gömüldü.

Hz. Musa'nın peygamberliği döneminde Yahudi dini büyük ölçüde teşekkül etti. İtikat, ibadet, ahlak ve hukukla ilgili kurallar belirlendi. Ayrıca, İsrailoğulları kutsal topraklara yerleştikleri zaman kurulacak devletin yapısı da tayin edildi.

C. Hz. Musa Sonrası İsrailoğulları

Hz. Musa'dan sonra onun yerine Nun oğlu Yeşu geçti. Yeşu, kutsal topraklara göç yolunda İsrailoğullarına hem liderlik hem peygamberlik yaptı. Ona da Tanrı tarafından yeni hükümler gönderildi.

Yeşu'dan sonra İsrailoğulları bir süre lidersiz kaldı. Kabileler 'şoftim' denilen hâkimler tarafından idare edildi. Bu dönem, din tarihinde ve İsrailoğullarının tarihinde farklı bir durum göstermektedir. Kabilelerin başında bir peygamber bulunmamasına rağmen Tanrı onlara vahiy göndermeye devam etmiştir. Bu durum, o dönemdeki olayları ihtiva eden Eski Ahit'in Hâkimler kitabında anlatılmaktadır.

Daha sonra İsrailoğullarına peygamber olarak Samuel gönderildi. Samuel, İsrailoğullarının ısrarı üzerine onlara Saul'ü (Kur'an'daki adıyla Tâlût'u) kral tayin etti. Saul zamanında İsrailoğulları Filistîlerle savaştı. Hz. Davud, bu savaşta büyük başarılar gösterdi ve İsrailoğullarının zafer kazanmasını sağladı.

Saul'un ölümünden sonra Hz. Davud, İsrailoğullarının başına kral olarak geçti. Yahudi kutsal kitabına göre peygamberlik görevi bulunmayan Hz. Davud zamanında Natan gibi peygamberler görevlendirilmişti. Hz. Davud, Kudüs'ü fethedip orasını başkent yaptı. Böylece İsrailoğulları kutsal toprakları ele geçirmiş oldu. Hz. Davud, Kudüs'te büyük bir mabet inşa etmek istedi, fakat Tanrı bu işin oğlu Hz. Süleyman'a nasip olacağını söyledi.

Bir peygamber sayılmamakla birlikte Hz. Davud, kral olarak Yahudi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü onun krallığı altında İs-

railoğulları en ihtişamlı dönemlerini yaşamıştır. Tarih boyunca Yahudiler, hep onun zamanındaki ihtişamlı yaşamı özlemişler; onun soyundan bir Mesihin gelip kendilerini kurtarmasını ve kutsal topraklarda o ihtişamlı krallığı yeniden kurmasını beklemişlerdir. 1948'de bağımsız İsrail devletinin kurulmasına rağmen dindar Yahudilerin hepsi hâlâ o Mesihi beklemektedir.

Hz. Davud'un ölümünden sonra yerine oğlu Hz. Süleyman geçti. Tanrı'nın vaat ettiği gibi Hz. Süleyman, Kudüs'teki Moriah dağında büyük mabedi inşa etti. Bu mabedin inşasıyla Yahudi tarihinde I. Mabet Dönemi başlamış oldu. Adı Bet-Hamikdaş (Kutsal Ev) olan bu mabet, İslam geleneğinde Mescid-i Aksa olarak bilinir.

Hz. Süleyman'ın vefatından sonra İsrailoğulları arasında huzursuzluk meydana geldi. Bunun nedeni, Hz. Davud'un işlemiş olduğu bir günah idi. Tevrat'ta anlatıldığına göre Hz. Davud, askerlerinden Uriya'nın karısına haksız yere el koymuştu. Bu nedenle İsrailoğulları, Hz. Süleyman'dan sonra bölünmekle cezalandırıldı. Biri kuzeyde İsrail, diğeri de güneyde Yahuda olmak üzere iki ayrı krallık ortaya çıktı. Bunlardan İsrail krallığı putperestliğe yöneldi. Bu krallık, MS 722'de Asurlular tarafından ortadan kaldırıldı. Asurlular, bölgedeki kontrollerini sağlamak için Asur'dan bir grup insanı buraya getirip yerleştirdi. Bu grup, oradaki mevcut halkla zamanla kaynaştı ve Yahudi inançlarını benimsedi. Fakat Yahudiler, bu grubu İsrail ırkından saymadıkları için samimi Yahudi olarak kabul etmeyip dışladılar.

Yahuda krallığı bir süre varlığını devam ettikten sonra o da MS 587'de Babil kralı Nabukadnezzar tarafından yıkıldı. Kudüs'teki mabet Babilliler tarafından tahrip edildi ve halk Babil'e sürgün edilerek diyaspora yaşantısı sürmek zorunda bırakıldı. I. Mabet Dönemi böylece sona ermiş oldu. Bundan sonra İsrailoğulları --çok kısa ömürlü olan Makkabiler dönemi haricinde– MS 1948'e kadar bağımsız bir devlet kuramadı. Daima sürgün hayatı yaşadı.

İsrailoğulları Babil'de yetmiş yıl kaldı. Babil'deki sürgün hayatları, Perslilerin Babillileri yenmesinden sonra sona erdi. Pers kralı Koreş (Cyrus) Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve mabedi yeniden inşa etmelerine izin verdi. Ezra'nın önderliğinde mabet yeniden inşa edildi ve Yahudiliğin kurum ve kuralları hayata geçirildi. Böylece, Yahudi tarihinde II. Mabet Dönemi başlamış oldu.

D. Ezra ve Yahudiliğe Katkıları

Yahudilik tarihinde ve geleneğinde önemli bir isim olan Ezra, bir peygamber değildir; fakat peygamberden de öte bir konuma sahiptir. Yahudi din bilginleri olan rabbiler onu Hz. Musa ile mukayese etmiş ve onun da Hz. Musa gibi Tevrat'ı almaya layık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rabbilere göre Hz. Musa önce gelmeseydi, Tevrat Ezra'ya verilmiş olacaktı.

Ezra'nın Yahudi tarihinde ön plana çıkışı, Babil sürgününden dönüşünden sonra olmuştur. Hikmet sahibi, bilgili bir kimse ve "Tevrat'ın usta yazıcısı" (sofer) olarak tanınan Ezra, mabedin yeniden yapımına öncülük etmiştir. Ezra'nın yaptığı reform niteliğindeki faaliyetler Yahudiliğin sistematize edilişinde önemli bir işlev görmüştür. Bunlar arasında Tevrat'ın yeniden yazılması ve Yahudi hayatındaki yerini alması oldukça önemlidir. Ezra Babil'den geldikten sonra, İsrail topraklarında yaşayan Yahudiler arasında sözlü yorumu ile birlikte tamamen unutulan Tevrat'ı yeniden yazmıştır.

Haggadacı rabbilere göre Ezra, Tevrat'ı şöyle oluşturmuştur: Tanrı, Ezra'ya, yanına beş deneyimli yazıcı almasını ve ıssız bir yere gitmesini, orada kırk gün onlara Tevrat'ı yazdırmasını emretmiştir. Ezra, Tanrı'nın bu buyruğu üzerine; Sarga, Dabriah, Seleucia, Ethan ve Eziel'i yanına alarak inzivaya çekilmiştir. Bir gün sonra, kendisine verilecek şeyi içmesi için ağzını açmasını isteyen bir ses duymuştur. Bu sesin ardından ona, içinde su gibi akıcı bir sıvının bulunduğu bir tas sunulmuştur. Ezra, ağzını açmış ve sıvıyı içmiş; bir daha da, kırk gün boyunca ağzını kapayamamıştır. Ezra, yorulmaksızın, kırk gün müddetince, beş yazıcıya yeni harf karakterli Tevrat'ı yazdırmıştır. Yazıcılar, bu yeni harfleri anlamadan, Ezra'nın sözlerini yazmışlardır. Kırk gün sonunda Tanrı, Ezra'ya, Eski Ahit'in yirmi dört kitabını herkese yaymasını, geriye kalan yetmiş kitabı ise hikmet sahibi kimseler için saklamasını emretmiştir.

Ezra, yeni Tevrat'ı halkın huzuruna getirip okumuş; hükümlerini Yahudilere tek tek açıklamış ve hayat tarzı olarak benimsemelerini istemiştir. O, Tevrat'ı haftalık okuma parçalarına bölmüş ve haftalık Tevrat okuma geleneğini oluşturmuştur. Halkın toplanma günleri olan pazartesi ve perşembe günlerini ise toplu Tevrat okuma günleri ilan etmiştir.

Talmud'a göre Ezra, Yeni Tevrat'ta birtakım değişiklikler yapmıştır. O, Hz. Musa'ya ilkel İbrani yazı karakterinde verilmiş olan Tevrat'ın yazı

karakterini kare karakterli Asurî yazı sitiline çevirmiş, öncekini Samirilere (Samaritanlara) bırakmıştır. Ayrıca o, Tevrat'ın bazı harfleri üzerine noktalar koymuştur. Yahudi kaynaklarından Avot de Rabbî Natan'da nakledildiğine göre Ezra bu noktaları, Tevrat metninde anlaşılması zor, müphem bazı harfler üzerine koymuştur. O bunu, ilgili yerlerin doğru anlaşılıp anlaşılmadığını Peygamber İlya'ya[3] danışmak için yapmıştır. Onun onayını aldıktan sonra bu noktaları silecektir. Fakat öyle anlaşılıyor ki Ezra, Peygamber İlya ile karşılaşma imkânı bulamamıştır. Çünkü bu noktalar, bugünkü Tevrat nüshalarında hâlen korunmaktadır.

Tevrat'la ilgili bu düzenlemelerin dışında Ezra, başka önemli işler de yapmıştır. Ezra, senenin başlangıç ayını değiştirmiş; Mısır'dan çıkışın anısını hatırlatan Nisan yerine, Babil'den çıkışın anısını hatırlatan Tişri ayını senenin ilk ayı olarak kabul etmiştir. Ezra'nın reformları arasında bir diğer oldukça önemli husus, Yahudilerin yabancılarla evlenmelerini yasaklaması ve yabancı kadınlarla evlenmiş olan İsrailoğullarından bu evlilikleri sonlandırmasını istemesidir. Böylelikle Ezra, İsrailoğullarını etnik öncelikler bağlamında yeniden örgütleme yoluna gitmiş, İsrailoğulları merkezli etnosentrik bir din olarak Yahudiliğin tarihsel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca o, Yahudi töre ve törenlerini yeniden uygulamaya koymuştur. Bütün bu uygulamalarıyla Ezra, Yahudiliğin bugünkü yapısını almasında ciddi rol oynamıştır.

a. Ezra ve Üzeyir

Kur'an-ı Kerim'de, Hıristiyanlar gibi Yahudilerin de Allah'a oğul isnat ettikleri bildirilmektedir:

> Yahudiler, Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesih (İsa) Allah'ın oğludur, dediler. Bu, onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kâfir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan batıla) döndürülüyorlar! (9.Tevbe, 30).

Yahudi bilginleri arasında Kur'an'ın bu ifadesi ciddi tartışmalara ve itirazlara konu olmaktadır. Tanah ile onun yorumu olan Mişna'da, Tal-

[3] İlya (İbranice Eliyahu), putperest Yehuda Kralı Ahap (MÖ 874-853) zamanında yaşamış bir İsrail peygamberidir. II. Krallar kitabında anlatıldığına göre, tekrar geri gelmek üzere Allah'ın katına çıkmıştır (bkz. II. Krallar, 2. bâb). Yahudi inancında, İlya'nın hâlen yaşadığı ve Mesih'i müjdelemek için beklediği teması yer almaktadır.

mud'da ve Yahudilikte otorite kabul edilen diğer kaynaklarda Üzeyir'in Allah'ın oğlu kabul edildiğine dair bir bilgi yoktur. Ayrıca bilinen hiçbir Yahudi mezhebinde, Hıristiyanlıkta olduğu anlamda Allah'a oğul isnat etme inancına da rastlanmamıştır. Öte yandan, Yahudiliğin inanç esasları böyle bir inanca izin vermemektedir. Zira geleneksel Yahudi teolojisine göre Tanrı mutlak olarak birdir. Onun bir şekli yoktur; ne bir şekle bürünmüş, ne de bürünecektir. Hiçbir beşer ona benzemez ve tanrısal sıfat kazanamaz. Peygamberler de buna dahildir. Peygamberler, sadece Tanrı'nın sözünü tebliğ eden kişilerdir. Onlar, diğer insanlar gibi zaman zaman günah işleyebilirler; onların masumlukları sadece görevleri ile ilgilidir. Bunun dışındaki hayatlarında masumlukları yoktur. Peygamberlerin en büyüğü ve en üstünü olan Hz. Musa bile günah işlemiş ve bu günahı nedeniyle İsrailoğullarına vadedilen kutsal topraklara girmekten mahrum bırakılmıştır.[4] Yahudi bilginleri, bu yüzden Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanan Hıristiyanları eleştirmişler ve Yahudilik açısından Tanrı'nın İsa'da bir insan şeklini almasının mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Nitekim Yuhanna İncili'nde, Yahudilerin İsa'nın bu yöndeki sözlerine şiddetle karşı çıktıkları belirtilmektedir.[5]

Genel Yahudi dinî tarihinde durum bu olmakla birlikte Kur'an, Hıristiyanlar gibi Yahudileri de Allah'a oğul isnat etmekle suçlamaktadır. Kur'an'ın verdiği bilgiye göre Yahudilerin Allah'ın oğlu olarak kabul ettikleri kişi Üzeyir'dir. Ancak Kur'an, Üzeyir'in kimliği hakkında açıklayıcı bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla, Üzeyir'in kimliği Kur'an'dan anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Müslüman bilginler Üzeyir'in kimliğini merak etmişler ve onunla ilgili kıssalar üretmişlerdir.

Tefsirlerde Üzeyir hakkında nakledilen kıssalar, Yahudi tarihinde önemli bir yere sahip olan Ezra'ya işaret etmektedir. Tefsirlerde yer alan rivayetlere göre Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak kabul etmelerinin nedeni, onun kaybolmuş Tevrat'ı mucizevi bir şekilde yeniden ortaya çıkarmasıdır. Ancak Yahudiler arasında Ezra'nın Allah'ın oğlu olarak yüceltildiğine ilişkin Yahudi kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Geleneksel Yahudi inancında da böyle bir inancın işareti görülmemektedir. Bu yüzden, ünlü Yahudi bilgini Mûsâ b. Meymûn (Maimonides), Kur'an'daki bu bilgiyi Yahudilere karşı bir iftira olarak değerlendirir.

[4] Sayılar, 27: 12-14.
[5] Yuhanna, 10: 23-34.

Diğer taraftan, Kur'an'da geçen bu ifade, tarihte iz bırakmamış bir Yahudi grubuna yönelik olabilir. Bilindiği gibi Kur'an, indiği çevredeki dinî grupların inanç ve davranışlarından söz etmekte ve onları eleştirmektedir. Kur'an'ın geçmişteki İsrail peygamberleri döneminde yaşayan Yahudilerden başka Hz. Muhammed zamanındaki Hicaz bölgesi Yahudilerini de muhatap aldığı bilinmektedir. Hicaz Yahudileri ise dinî kültür bakımından oldukça ileri seviyede olan Irak (Babil) ve Filistin Yahudileriyle mukayese edildiği zaman Yahudi tarihinde yok sayılacak kadar önemsizdir. İslam kaynaklarının dışında onlardan bahseden başkaca kaynak yoktur. Yahudi tarihinde pek fazla önemi olmayan Hicaz Yahudileri, Yahudi kaynaklarında hiç yer almamaktadır.[6] Hicaz Yahudilerinin bu bölgeye ne zaman, nereden geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Bunlar, diasporada (sürgün) kendilerine göre farklı dinî inanç ve uygulama şekilleri geliştirmişler, diğer diaspora (sürgün) cemaatleri gibi apokaliptik mistisizmle ilgilenmişlerdi.[7] Bu bağlamda, Merkabah mistik geleneğinden de etkilenmişlerdi. Nitekim Hicaz Yahudileri üzerine araştırmalar yapan Gordon Newby, Merkabah mistisizminde belli bir yeri olan Enohiyan literatürün Hicaz Yahudilerinin inancının belirlenmesinde önemli bir paya sahip olduğuna dikkat çekmektedir.[8]

Yahudi mistisizminin temelini oluşturan Merkabah mistisizmi, MS 1. yüzyılda Filistin'de filizlenmiş ve daha sonra Babil'deki Yahudi cemaatleri arasında da yayılmıştır. Muhtemelen oradan da Hicaz bölgesine geçmiştir. Merkabah'ın kökeni, Peygamber Ezekiel'e dayanır. Peygamber Ezekiel, Babil sürgünü döneminde kendisi de sürgünlerin arasında iken, Keldaniler diyarındaki Kebar ırmağı kenarında bulunduğu bir sırada göklerin açıldığını ve Tanrı'nın muhteşem tahtını gördüğünü söyler.[9] Ezekiel'in rüyetinde tasvir ettiği Tanrı'nın tahtı, yaratıklar, tekerlekler ve diğer semavi varlıklar daha sonra Merkabah mistisizminde temel motifleri oluşturur. Merkabah mistisizminde amaç, Peygamber Ezekiel'in düşlediği "ilahî taht" ve "semavi araba" (merkabah) hakkında derin tefekküre dalmak ve bu sayede vecd hâlinde kendinden geçip ilahî âleme yolculuk yapmaktır.

6 B. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, çev. B. Sina Şener, İmge Yayınları, Ankara 1996, s. 90.

7 G.D. Newby, *A History of the Jews of Arabia*, University of South Carolina, Colombia 1988, s. 49.

8 Newby, *A History of the Jews of Arabia*, s. 59.

9 Bkz. Hezekiel, 1. bab.

Merkabah mistisizminin temel figürü Metatron denilen baş melektir. Kendisine özel bir önem atfedilen bu melek, Tanrı'dan sonra gelen ikinci varlıktır. Tanrı'nın tahtının yanında durur ve Tanrı'nın suretini korumakla görevli meleklere reislik yapar. Onun Tanrı katında özel imtiyazları vardır. Tanrı'yla birlikte aynı gök katında ve aynı sarayda bulunur. Tanrı'nın tahtının yanında onun da bir tahtı vardır.[10] Merkabah metinlerinden III. Enoch'ta Metatron, Tanrı'dan sonra gelen ikinci Yahve, yani ikinci tanrı olarak tanımlanır.[11] Merkabah metinlerinde anlatıldığına göre Tanrı'nın başyardımcısı Metatron, Tevrat'ın Tekvin kitabında sözü edilen Yared oğlu Enoh'tur.[12] İnsanlar günaha yönelip kötü işler yapmaya başlayınca, Tanrı tufanla onları cezalandırmaya karar vermiş ve faziletli bilge Enoh'u bu olaya şahit olması için yanına almıştır. Enoh, Tanrı'nın başyardımcısı ve meleklerin başı olmuştur. Tanrı, kendi tacını Enoh'un başına geçirmiş ve ona "Küçük Yahve" unvanı vermiştir. Onun için kendi tahtı gibi bir taht yaptırmış ve yedinci sarayın kapısının önüne yerleştirmiştir. Onu, kendisinden sonra tek sorumlu ilan etmiş ve meleklere ona itaat etmelerini buyurmuştur. Yahve (Tanrı) adına ne söylerse onu dinleyecekler ve buyruklarını yerine getireceklerdir. Baş melekler, herhangi bir hususta ilk önce ona başvuracaktır.[13]

Yahudi mistisizminin (Kabalizm) kutsal kitabı olarak değerlendirilen Zohar'da (Amsterdam versiyonu), tanrı sistemi Kutsal Baba, Kutsal Oğul ve Kutsal Ana'dan oluşmaktadır. Bu, bir bakıma Hıristiyan teslisine benzeyen Kabala teslisidir. Bu teslisteki oğul Metatron'dur.

Yahudi mistik geleneğindeki Metatronla ilgili bu tasvirler Hıristiyanlıktaki İsa anlayışı ile karşılaştırıldığında pek çok benzerliğin bulunduğu dikkati çeker: Her ikisi de Tanrı'nın oğlu ve onun sağ elidir. Her ikisi de Tanrı'yla insanlar arasındaki tek aracıdır. Her ikisinin de insani yönü bulunmaktadır. Her ikisi de yeryüzünden Tanrı'nın katına alınmıştır. Her ikisi de dünyanın hükümranıdır. Her ikisi de tanrı olarak nitelendirilmektedir.

Yahudi tarihinde, Hıristiyanlıktaki İsa ile bu özellikleri taşıyan başka bir dinî şahsiyet bulunmamaktadır. Her ne kadar, İlya, Ezekiel ve

[10] III. Enoch, 16: 1.

[11] III. Enoch, 12: 5; 48C: 7; 48D: 1 (90).

[12] Tekvin'de, Enoh'un 365 yıl yaşadıktan sonra Allah ile yürüdüğü, Allah'ın onu yanına aldığı bildirilir. Tekvin, 5: 23-24.

[13] Bkz. III. Enoch, 1-14. bablar. Ayrıca bkz. Robert Graves-Raphael Patai, Hebrew Myths, Anchor Books, USA 1989, s. 100-103.

Ezra gibi ilahî âleme yolculuk yapan başka şahsiyetlerden söz ediliyorsa da, bunlara Enoh'a (Metatron) verilen nitelikler verilmemiştir. Hıristiyanlıktaki İsa ile pek çok açıdan benzerlik gösteren tek dinî şahsiyet Enoh'tur (Metatron). Merkabah mistik geleneğinden ve Yahudi apokalipsizminden etkilendiği bilinen ilk Hıristiyanlar, muhtemelen Enoh'a yüklenen nitelikleri daha da geliştirerek İsa'ya yüklemişler ve onu Enoh'un yerine geçirmişlerdir. Nitekim Çıkış, 23: 20-21'de sözü edilen meleğin Merkabah literatüründe Enoh (Metatron) olduğu ileri sürülürken, Justin, Tertullian, Cyprian ve Novatian gibi Kilise Babaları Yahudilerle polemiklerinde bu meleğin İsa olduğunu savunmuştur. Bu polemik, "Yahudiler, Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesih (İsa) Allah'ın oğludur, dediler..." (9. Tövbe, 30) şeklinde Kur'an'da ifade edilen Yahudi-Hıristiyan polemiğiyle pek çok açıdan örtüşmektedir. Kur'an'da Yahudilerle Hıristiyanlar arasında cereyan eden polemiklere ilişkin başka örnekler de vardır.

Sonuç olarak, Kur'an'da sözü edilen Üzeyir, Ezra değil Enoh'tur. Tevbe suresindeki "Üzeyir" kelimesi "Mesih" kelimesi gibi bir unvan olup özel şahıs adı değildir. Muhtemelen bu unvan, Metatron Enoh'un Merkabah metinlerinden III. Enoh'ta sayılan yetmiş unvanından biri olan İbranice "Azaryahu" (veya Aramca "Adaryahu") kelimesinin[14] Arapçalaşmış şeklidir. Hicaz Yahudileri, "Tanrı'nın Yardımcısı" anlamında Enoh'un bu unvanını kullanmış ve Enoh'u, Hıristiyanların Hz. İsa'yı niteledikleri gibi, Tanrı'nın oğlu olarak nitelemişlerdir.

E. Hz. İsa Dönemi Yahudi Mezhepleri

II. Mabet Dönemi, MS 70 yılına kadar devam etti. Bu dönemde Yahudilik din olarak gelişme sürecine girdi ve Tevrat üzerine tefsir çalışmaları başladı. Bu çalışmalar, Yahudiler arasında mezheplerin doğmasına yol açtı. Bu dönemin sonlarına doğru, Ferisilik, Sadukilik ve Essenilik mezhepleri ortaya çıktı.

Tefsirciler veya kendilerini ayrı tutanlar anlamına gelen Ferisilik mezhebi taraftarları, Tevrat'ın yanında din bilgini rabbilerin tefsirlerinin ve fıkıh çalışmalarının otoritesini kabul ederler. Bu bakımdan, ahiretin varlığına iman gibi Tevrat'ta olmayan bazı konuları iman esaslarından

[14] III. Enoch, 48D:1 (Appendix To 3 Enoch).

sayarlar. Rabbilerin yorumlarına vahyedilmiş nas olarak bakarlar. Bunlar, modern dönemdeki Ortodoks Yahudilerin öncüleridir.

Sadukilik mezhebi taraftarları ise itikatta ve amelde Ferisilere karşıdırlar. Tevrat'ın dışında hiçbir dinî otorite kabul etmezler. Rabbilerin yorumlarına ve fıkıh çalışmalarına değer vermezler. Bu nedenle, Tevrat'ta olmadığı gerekçesiyle ahiretin varlığına da inanmazlar.

Esseniler mezhebine "Ölü Deniz Mezhebi" de denir. Bu mezhebin taraftarları o dönemdeki siyasi ve dinî karışıklıklara katılmayıp çöle sığınmış ve münzevi bir hayat yaşamıştır. Bazı araştırmacılar tarafından Hıristiyanlıkla bu mezhep arasında bağlantı kurulmakta, Hıristiyanlığın doğuşu bu mezhebe bağlanmaktadır. 1947'de bulunan Ölü Deniz yazmaları bu mezhep hakkında önemli bilgiler içermektedir.

F. Hıristiyanlık Sonrası Dönemde Yahudilik

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Filistin'de karışıklık vardı. Romalıların idaresi altında yaşayan Yahudiler, çeşitli dinî ve siyasi baskılar altındaydılar. Yahudi isyanları yüzünden MS 70 yılında Romalılar Kudüs'ü tamamen işgal etti ve Babil sürgünü dönüşünde inşa edilen II. Mabedi yıktı. Yahudilerin bazılarını da sürgüne gönderdiler. Bundan sonra Yahudiliğin yapısında önemli değişiklikler oldu.

Mabedin tahrip edilmesi ve bazı dinî kurumların ortadan kaldırılması yüzünden Yahudiliğin önemli dinî kuralları askıya alındı. Çünkü bu kuralların uygulanması, Mabedin ve diğer dinî kurumların varlığına bağlı idi. Bununla birlikte, bu dönemde Yahudiler Tevrat'ın tefsir çalışmalarına hız verdiler. Tevrat'ın ilk tefsiri Mişna, bir kitap hâlinde 2. asırda derlendi. Mişna, Tevrat'tan sonra Yahudilikte ikinci nas kaynağı hâline geldi. Daha sonra Mişna üzerine tefsirler yapılmaya başlandı. Bu çalışmalar, Yahudiler arasında iki ekolün doğmasına yol açtı. Bunlar, Şam ve Bağdat ekolleridir. Mişna üzerine Şam'da yapılan tefsir çalışmalarından Kudüs Talmudu, Bağdat'ta yapılan çalışmalarından da Babil Talmudu meydana geldi. Babil Talmudu Yahudilikte önemli bir mevki kazandı. Ardından, Talmud üzerine şerhler yapıldı. Bu şerh çalışmalarından çıkan eserler, Yahudilikte başvuru kaynakları hâline geldi. Böylece Yahudilik, büyük oranda bugünkü yapısını kazanmış oldu.

G. Yahudiliğin Kutsal Metinleri

Yahudiliğin kutsal metinleri, yazılı ve sözlü olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Yazılı kutsal metinler, Hıristiyan geleneğinde Eski Ahit (Old Testament) olarak bilinen Tanah adıyla anılmaktadır. Tanah; Tevrat (Tora), Peygamberler (Neviim) ve Kitaplar (Ketuvim) bölümlerinden oluşmaktadır. Bunlardan Tevrat'ın Hz. Musa'ya verildiğine inanılmaktadır. Tevrat, âlemin yaratılışından Hz. Musa'nın ölümüne kadar olan olayları ve Tanrı'nın Hz. Musa'ya gönderdiği dinî kanunları içermektedir. Tanah'ın diğer iki bölümü olan Peygamberler'de ve Kitaplar'da ise İsrailoğullarının Hz. Musa'dan sonraki tarihleri ile diğer İsrail peygamberlerine gönderilen vahiyler yer almaktadır. Hz. Davud'a atfedilen Mezmurlar (Arapçası Zebur) Kitaplar bölümündedir. Yahudiler bütün bu kitapların Tanrı tarafından vahyedildiğine inanmaktadırlar.

Sözlü metinler, yazılı metinlerin, yani Tanah'ın tefsirleridir. Bunlar da Mişna ve Gemara'dır. Mişna Tanah'ın, Gemara da Mişna'nın yorumudur. Gemara, Mişna metnini de içerdiği için genel olarak Talmud adıyla anılır. Mişna ve Talmud'a "Sözlü Tora" da denir. Bunlara sözlü denmesinin nedeni, İslam'ın kaynaklarından hadisler gibi ilk zamanlar yazıya geçirilmeyip, şifahi olarak nakledilmeleridir. Daha sonra, kaybolmalarından korkulduğu için yazılı hâle getirilmiştir.

Geleneksel Yahudi anlayışına göre Mişna ve Talmud, Tanah gibi vahiy kaynaklıdır. Mişna, anlaşılması zor ifadeler içerdiği için amoraim denilen yorumcular tarafından tefsir edilmiş ve anlaşılır hâle getirilmiştir. Geleneğe göre Tanah'ı ve onun tefsiri Mişna'yı herkes okuyup yorumlayamaz. Bu, amoraim denilen özel tefsircilerin işidir. Bu önemden dolayı, tarih içinde Talmud ön plana çıkmış ve dinî kuralları öğrenmek isteyenlerin Talmud'a başvurması telkin edilmiştir. Bu nedenle, Talmud'un otoritesini tanıyan Yahudiler, dinî nas kaynağı olarak Talmud'a başvururlar. Yahudiler, Talmud'un otoritesini kabul etmeyenleri küfür işlemiş sayarlar.

a. Tevrat'ın Tahrifi Tartışmaları

Tevrat, Kur'an'da da kendisinden bahsedilen bir terimdir. Öncelikle Kur'an'da bu terimin on sekiz defa geçtiği on altı ayetin hiçbirinde Tevrat'ın –Müslümanlar arasındaki yaygın kanaatin aksine– Hz Musa'ya

verilmiş bir kitap olduğunun belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Yani İncil'in Hz. İsa'ya, Zebur'un Hz. Davud'a, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed'e verildiği açıkça ifade edilirken Tevrat'ın verildiği peygamberin ismi zikredilmez. Diğer taraftan Hz. Musa'ya sahifelerin (suhuf), levhaların ve bir kitabın verildiği belirtilir. Fakat Tevrat'ın Hz. Musa'ya verildiğine ilişkin en ufak bir işaret yoktur. Müslüman âlimler, bazı hadislerdeki ifadelerden hareketle, Tevrat'ın Hz. Musa'ya verildiğine hükmetmişlerdir. Müslüman âlimler arasında bu konuda ayrılık yok gibidir. Tefsirlerde, Kur'an'daki "Musa'ya kitabı verdik" ifadeleri hep "Musa'ya Tevrat'ı verdik" şeklinde açıklanmıştır.

Diğer taraftan Allah, Mâide suresi 44. ayette Tevrat'ı kendisinin indirdiğini, İsrail peygamberlerinin ve daha sonra Yahudi din adamlarının onun içindekilerle hükmettiğini açıklamakta ve Yahudileri Tevrat'a uymaya çağırmaktadır. Sonraki ayette ve diğer bazı ayetlerde Tevrat'ın içindeki hükümlerden bahsedilmektedir. Allah'ın, Tevrat'ın verildiği peygamberin ismini açıklamamış olması, Tevrat'ın bütün İsrail peygamberlerine gönderilmiş vahyin genel adı olduğunu akla getirmektedir.

Diğer taraftan Tanah (Eski Ahit) içerisinde yer alan hâliyle Tevrat, kutsal kitaplar içerisinde hakkında en çok tartışma yapılan bir metindir. Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve bağımsız araştırmacılar tarafından Tevrat çeşitli yönleriyle eleştirilmiştir. Geleneksel Yahudiler ve onların günümüzdeki takipçileri Ortodoks Yahudiler, Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedildiği şekilde korunduğunu söylerken, reformist, muhafazakâr, liberal ve yeniden yapılanmacı Yahudiler, Tevrat'ta birtakım değişikliklerin olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca geleneksel Ortodoks Yahudiler arasında da Tevrat'ı eleştiren yorumcular olmuştur. Yahudi din bilgini rabbilerden bazıları, Tevrat'ın vahyi, yazılması, yazarları, üslubu ve muhtevasındaki bilgi hataları hakkında bugünkü eleştirmelerin teorilerini destekler mahiyette fikirler beyan etmiştir.[15]

Tevrat'ın sahihliği konusu Hıristiyan Katoliklerle Protestanlar arasında da tartışma konusu olmuştur. Tevrat'ın da dahil olduğu Kitab-ı Mukaddes'i Hıristiyanlıkta tek otorite kabul eden Protestanların görüşlerini çürütmek için Katolikler, onların esas aldığı massoratik Yahudi Eski Ahit'inin otoritesinin sarsılması ve güvenirliğinin zedelenmesi yolun-

[15] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.

daki çalışmalara sahip çıkmıştır. 1616 yılında, Katolik bir oryantalist olan Pietro della Wella, Samiri Tevrat'ını Batı'ya tanıtmıştır. Samiri Tevrat'ı üzerinde yapılan çalışmalarda, Tevrat'ın bu nüshasının Yahudi nüshasından birçok noktada farklılık gösterdiği ve metin bakımından Samiri Tevratı'nın daha doğru olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, massoratik Yahudi Eski Ahit'inin otoritesini tanıyan Protestanlara karşı Katoliklere bir koz vermiştir. Bundan sonra, Katolik Kilisesinde massoratik Yahudi Eski Ahit'i üzerinde kritik çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmaların öncülüğünü Richard Simon (1638-1712) yürütmüştür.

Protestanlıktan Katolikliğe geçen Richard Simon, önce Yahudi Spinoza'nın çalışmalarını incelemiş ve ondan etkilenmiştir. Simon, Spinoza'nın görüşlerinin doğruluğunu tespit etmek için Tevrat'ı okuduğunda, Tevrat'ın beş kitabının farklı üslup taşıdığını, aralarında birçok farklılık ve gözle görülür çelişkiler bulunduğunu görmüştür. Bunun üzerine Simon, Eski Ahit üzerinde kritikçi bir gözle kapsamlı bir çalışma yapmış ve bulgularını, 1678'de üç cilt hâlinde yayımlamıştır. Simon, bu eserinin ilk cildinde Eski Ahit'in yazarları meselesine değinmiş ve Tevrat'ın yazarının Hz. Musa olmadığını belirtmiştir. Simon'ın izinden giden J. Morinus, Katolik Eski Ahit'inin kaynağı olan yetmişler çevirisi Septuagint'in massoratik Yahudi Eski Ahit'inden edebî bakımdan daha iyi ve doğru olduğunu öne sürmüştür.

Simon'dan yaklaşık bir asır sonra, Fransa Kralı XIV. Luis'in saray doktoru olan Jean Astruc (1684-1766), 1753'te Eski Ahit'in tenkidi konusunda bir çalışma yayımlamıştır. Astruc'un babası, sonradan Hıristiyan olmuş bir Yahudidir. Kendisi de önceden Protestan iken Katolikliğe geçmiştir. Astruc, Eski Ahit'i incelerken birçok çelişkili cümle ve tekrarlara rastlamıştır. Hz. Musa'nın kendi doğumundan 2433 yıl önce meydana gelen olaylardan bahsetmesi ona garip gelmiştir. Hz. Musa'nın bu olaylarla ilgili uzun isim listelerini ve tarihleri nakletmesi ise Astruc'ün dikkatini daha çok çekmiştir. Astruc, Tevrat'taki tanrı isimlerinin farklılığından hareket ederek, bu kitabın iki farklı dokümandan derlendiği neticesine varmıştır. O, bu kaynakları A ve B diye ikiye ayırmıştır. A Yahvist metni, B de Elohist metni göstermektedir. A ile B'nin ortak olduğu metni C, ilgisiz metni ise D ile göstermiştir. Böylece Astruc, Tevrat'ın değişik dokümanlardan derlendiği teorisini ortaya atmıştır.

Astruc'ün bulguları ve yöntemi, kırk yıl sonra İngiliz Katolik Alex Geddes'in dikkatini çekmiştir. Geddes'in Eski Ahit üzerindeki merakı,

eski Katolik Enstitüsü'nde başlamıştır. Geddes, Yeşu kitabının üslup bakımından Tevrat gibi yazıldığını tespit etmiş ve Yeşu kitabını Tevrat'ın beş kitabına dahil ederek Tevrat'ın kitaplarının sayısını altıya çıkarmıştır. Böylece, önceden beş kitaptan müteşekkil olan ve "Pentateuch" denen Tevrat, altı kitaba çıkmış ve "Hexateuch" adını almıştır. Geddes, Astruc'ün bulgularına ilave olarak, Hexateuch'ün yalnız Elohist ve Yahvist metinlerden değil, birçok kaynaktan derlendiğini ileri sürmüştür.

Eski Ahit'in değişik dokümanlardan derlendiği teorisi, daha sonra J. Wellhausen (1844-1918) tarafından geliştirilmiş ve onun adıyla zikredilir olmuştur. Wellhausen, Yeşu kitabının da dahil olduğu Hexateuch'de dört ana kaynak tespit etmiştir. Bu kaynaklar, kronolojik sıra itibarıyla; J (Yahvist), E (Elohist), D (Deuteronmy=Tesniye) ve P'dir (Priestly Code=Kohenler Metni). Wellhausen'a göre J ve E'nin ilk kısımları 870 ile 770 yılları arasında derlenmiştir. Bunların redaksiyonu, D'nin yazımından sonra 680'de gerçekleşmiştir. P'nin kompozisyonu ise Babil sürgünü ile başlamış ve Ezra-Nehemya reformları döneminde tamamlanmıştır. Wellhausen'ın bu teorisi, sonraki kritikçiler tarafından da tutulmuştur. Bu teori, Batı'da büyük bir yankı yapmıştır.

Richard Simon'dan sonraki iki asırda (17 ve 19. asır) Eski Ahit tenkitçiliği Kilise dışında gelişme gösterirken, buna ters orantılı olarak, Katolikler arasında bu alandaki çalışmalarda bir düşüş olmuştur. Bu dönemde, Kutsal Kitap yorumcuları "Doküman Teorisi"ne pek ehemmiyet vermemişlerdir. Papa IX. Pius de (1846-1878) Kutsal Kitap kritikçiliği ile ilgili çalışmaları yasaklamış, Kutsal Kitap'a hiçbir hata ve şüphenin girmediğini ilan etmiştir. Fakat Wellhausen'ın zorlayıcı açıklamaları karşısında Katolikler, bilimsel kritikçiliğin etkilerinin farkına varmıştır. Papa XIII. Leo (1878-1903), "Vigilantiae" bildirisiyle, 30 Ekim 1902'de "Biblical Commission"u kurdurmuştur. Asli üyeleri kardinallerden oluşan bu komisyonun gayesi, modern araştırmacılığın gerektirdiği şekilde Kutsal Kitap'ı inceleyip yorumlamak ve böylece Kutsal Kitap'ın otoritesini yıkmak isteyen Kilise dışındaki kritikçilere karşı onun otoritesini korumaktır. Bu bakımdan komisyonun başlıca görevi, 19. asırda ortaya atılan Kutsal Kitapla ilgili meselelere cevap getirmek olmuştur. Komisyonun çalışmaları, Papa XII. Pius'un papalığı döneminde daha serbest ve liberal hâle gelmiştir. Papa XII. Pius, 30 Eylül 1943'te yayımladığı "Divino Afflante Spiritu" isimli bildirisiyle, Kutsal Kitap üzerindeki kritik çalışmalarının daha serbest yapılmasına müsaade etmiştir. Komisyonun sek-

reteri A. Miller ve yardımcı sekreter A. Kleinhans, Roma Katolik bilginlerinin edebî ve tarihî kritikçilikle ilgili önceki çalışmalarını tam bir serbestlikle ele alabileceklerini belirtmiştir. Bu komisyonun 1948 tarihli kararında, Tevrat'la ilgili önceki hükümler düzeltilmiş ve doküman teorisi kabul edilmiştir. Daha sonra, Eski Ahit'in yanında Yeni Ahit'i de kritik eden komisyon, "De Historica Evangeliorum Veritate" bildirisiyle (1964), İncillerin de üç aşamada tamamlandığını kabul etmiştir.

Papa XII. Pius'un bu bildirisinden sonra Roma Katolik bilginleri, komisyonun kontrolünde, modern kritik metotlarını kullanarak Eski Ahit ile Yeni Ahit'in tam bir tefsirini yapmak için çalışmalara başlamışlardır. Elli Katolik araştırmacının katkısıyla, 1968'de "The Jerome Biblical Commentary" adı altında, iki cilt bir arada, bu çalışmalar yayımlanmıştır. The Jerome Biblical Commentary'de, hem Eski Ahit hem Yeni Ahit Kutsal Kitap kritikçiliğinin "Doküman Teorisi" metotlarıyla, bölüm bölüm tefsir edilmiştir. Tefsirin baş kısmında yer alan Editörlerin Önsözü'nde şöyle denilmiştir:

> Bu çalışma, Roma Katolik bilginleri tarafından modern Kutsal Kitap kritikçiliğinin prensiplerine göre yazılmış tam bir tefsirdir. Son on beş veya yirmi yılın, Katolik Kutsal Kitap çalışmalarında bir devrim yılı olduğu sır değildir. Bir devrim ki, Papa XII. Pius'un 'Divino Afflante Spiritu' isimli 'Magna Carta'sıyla teşvik edilmiştir. Metin kritisizminin ve edebî-tarihî kritisizmin uzun zaman şüpheyle karşılanan prensipleri artık şimdi Katolik yorumcular tarafından kabul edilmiş ve uygulanmıştır.

Tevrat'ın sahihliği meselesi, Müslümanlar arasında Yahudilere karşı en çok polemik konusu yapılan bir meseledir. Müslüman bilginler bu hususta üç farklı görüş beyan etmişlerdir. Bazıları, Tevrat'ın ekseri kısmının lafız ve mânâ bakımından tahrif edildiğini iddia etmiştir. İbn Hazm bunların en önemlisidir. O, bugünkü bilim adamlarının da takdir ettiği bilimsel yeterlilikle Tevrat'taki hataları, çelişkileri, bilgi yanlışlarını bir bir ortaya koymuştur. Bazı Müslüman bilginlere göre ise tahrif ve tebdil Tevrat'ın lafzında değil, tefsirinde meydana gelmiştir. Bu iki grup arasında orta bir yer tutan üçüncü bir grup, Tevrat'ın lafzının pek az kısmının tebdil edildiği, asıl tebdil ve tahrifin onun tefsirinde meydana geldiği kanaatine varmıştır.

Tevrat'ta tahrif ve tebdilin bulunduğunu söyleyen Müslüman bilginler Kur'an'daki bazı ayetleri delil almışlardır. Fakat bu ayetlere bakıl-

dığında, Tevrat'ın metninin söz konusu edilmediği görülmektedir. Bu ayetlerde, Yahudilerin sözlerin anlamlarını çarpıtmaları, bilgileri kasıtlı olarak yanlış aktarmaları tahrif olarak nitelendirilmektedir. Tevrat'ın metninin mahiyeti Kur'an'da problem edinilmemiştir. Kur'an'a göre önemli olan, onun içinde hidayete sevk edici ahkâmın bulunmasıdır. Bununla birlikte, Kur'an açısından, Yahudilerin bugün elinde bulunan Tevrat'ın tamamen vahiy mahsulü olduğu da iddia edilemez. Zira bazı Yahudi bilginlerinin de kabul ettiği gibi, uzun zaman içerisinde derlenen Tevrat'ın metninde önemli değişiklikler olmuş ve ona birtakım ilaveler yapılmıştır. Fakat bunlar kasıtlı tahrifler olmayıp, müstensih hatalarından ve diğer hatalardan kaynaklanan tahriflerdir.

H. Seçilmişlik, Ahit, Kutsal Toprak ve Mabet Geleneği

Yahudiliği, İslam'dan, Hıristiyanlık'tan ve diğer dünya dinlerinden farklılaştıran en temel özellik, kutsal toprak anlayışıdır. Yahudilik, belli bir kutsal toprakla kimlikleştirilmiş bir din olup, Hıristiyanlık ve İslam gibi yeryüzünün herhangi bir yöresinde tüm kural ve kurumlarıyla yaşanabilen bir din değildir. Yahudilik, Tanrı'nın, seçkin milleti için seçtiği ve ona vaat etmiş olduğu kutsal topraklarla bağlantılı bir dindir.

Kutsal toprak meselesine geçmeden önce, Yahudiliğin bununla bağlantılı diğer önemli özelliklerinden söz etmek gerekmektedir. Bu özelliklerin başında, kuşkusuz seçilmişlik inancı gelmektedir. İbranice'de "Am Hasagula" kavramıyla ifade edilen bu inanç, Yahudilerin diğer ırklardan farklılığını ve üstünlüğünü ifade etmektedir. Özellikle Ortodoks Yahudiler açısından bu inancın önemi büyüktür. Ortodoks ibadet kitabında (*Siddur*) yer alan dualarda sıkça buna vurgu yapılmakta, Ortodoks Yahudi, bir goy (gentile: yabancı) olarak yaratılmadığı için Tanrı'ya her sabah ibadetinde şükretmektedir.

Seçilmişlik fikri, Yahudileri tarih boyunca daima diğer milletlerden farklı kılmıştır. Yahudiler, her türlü baskı ve zorlama karşısında millî ve dinî kimliklerini bu fikir sayesinde koruyabilmişler ve ideallerini canlı tutmuşlardır. Bu sayede onlar, yaklaşık iki bin yıllık sürgün hayatından sonra, 1948'de kutsal topraklarda bağımsız bir Yahudi devleti kurmayı başarmışlardır.

Yahudilikte seçilmişlik inancıyla bağlantılı önemli bir kavram ahittir. Yahudi inancına göre kendi iradesini yeryüzünde temsil etmek

üzere Yahudilerin atalarını diğer milletler arasından seçmiş olan Tanrı, onlarla bir sözleşme yapmıştır. Bu sözleşme gereğince, Yahudilerin ataları Tanrı'nın buyruklarına uyacaklar ve onu yeryüzünde temsil edecekler, buna karşılık Tanrı onlara ayrıcalıklı haklar tanıyacaktır.

Tevrat'a bakıldığı zaman, Tanrı'yla Yahudilerin ataları arasında yapılan sözleşmenin ilk defa Hz. İbrahim'le başladığı görülür. Bu sözleşmede Tanrı, Hz. İbrahim'e ve onun soyuna birtakım vaatlerde bulunmuştur ki bunların başında kutsal topraklar gelmektedir. Bu vaat, Tevrat'ta şu şekilde ifade edilmektedir:

> Avram doksan dokuz yaşındaydı. Tanrı Avram'a göründü ve ona "Ben, her şeye kadîr Tanrı'yım." dedi. "Önümde yürü ve mükemmel ol. Antlaşmamı seninle aramda yapacağım ve seni çok çok artıracağım." Avram aceleyle yüz üstü yere kapandı. Tanrı ona (tekrar ve şunları) söyleyerek konuştu: "Bana gelince- işte seninle antlaşmam: Birçok ulusun babası olacaksın ve artık Avram diye çağrılmayacaksın. İsmin Avram olacak- çünkü seni birçok milletin babası yaptım. Seni çok, ama çok verimli kılacağım ve seni uluslar hâline getireceğim - krallar senin soyundan çıkacak. Seninle ve ardından gelecek çocuklarımla aramdaki antlaşmayı, nesiller boyu, ebedi bir antlaşma olarak yerine getireceğim; hem senin Tanrın olacağım, hem de ardından gelecek çocuklarının. Şu anda yabancı olarak yaşadığın toprakları –Kenan ülkesini– sana ve ardından gelecek çocuklarına ebedi bir mülk olarak vereceğim ve onlara Tanrı olacağım."[16]

Tevrat, Hz. İbrahim'e ve soyuna vadedilen toprakların sınırları konusunda tam bir belirlemede bulunmamıştır. Bundan dolayı, Yahudi yorumunda kutsal toprakların sınırları değişkenlik göstermiştir. Ancak, bilinen bir şey varsa, o da bu toprakların Kenan ülkesine ait olmasıdır. İbrahim'e ve soyuna Tanrı tarafından vadedilen bu topraklarda henüz Kenanlılarla birlikte dokuz kavim oturmaktadır. Bu vaat olayı, Kenan topraklarının yasal mirasçısı konusunda garip bir durum ortaya çıkarmıştır. Burada doğanlar Tevrat yasası karşısında işgalci konumuna düşmüş, burada doğmayanlar ise yasal mirasçı yapılmıştır. Böylece, bugün

[16] Tora: Çeviri ve açıklamalarıyla Tora ve Aftara, I. Kitap Bereşit, Çeviri ve düzenleme: Moşe Farsi, Gözlem Yayınları, İstanbul 2002, 17: 1-8.

Ortadoğu'nun temel problemini oluşturan 'halk' ve 'toprak' sorunu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Tanrı, yasal mirasçı ilan ettiği seçilmiş kavmine bu kutsal toprakları vermeyi sürekli ertelemiştir. Yahudilerin ataları Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakub ve onun oğulları sadece vaatle yetinmiştir. Bu topraklara Yahudi yerleşimi ancak Yeşu zamanında başlayabilmiş ve Hz. Davud zamanında tamamlanmıştır.

Yahudiler, Tanrı'nın kendileri için seçmiş olduğu kutsal topraklarda, Hz. Davud ve oğlu Hz. Süleyman zamanında Tevrat'ta belirlenen şekilde bir yaşam sürdü. Ancak bu fazla uzun ömürlü olmadı. Kısa zaman sonra Yahudiler, Tanrı tarafından yasal mirasçısı yapıldıkları vadedilmiş kutsal topraklardan uzaklaştırıldı. Bu durum Yahudilerde ciddi bir hayal kırıklığı yarattı. Tanah kitaplarında, bunun Yahudilere verilmiş geçici bir ceza olduğu ifade edildi. Suçlarından pişmanlık duyup Tanrı'yla yapılan sözleşmeye uymaları hâlinde Yahudiler tekrar kutsal topraklara dönebilecekti. Çünkü sözleşme süresizdi. Yahudilerin Tanrı'ya dönmeleri, kutsal topraklara dönmelerinin yolunu açacaktı. Tanrı, seçilmiş halkını ebediyen hiçbir zaman terk etmeyecekti. Eski Ahit'te sürekli buna vurgu yapılmıştı. Yahudi din yorumcuları da sürgün yaşamını bu şekilde yorumladılar. Sonunda, Babil'e sürülmüş olan Yahudiler birtakım acı tecrübeler yaşadıktan kısa bir süre sonra eski topraklarına geri döndüler. Ancak bu dönüş ve yerleşim eski sınırları kapsayacak şekilde gerçekleşmedi. Nihayet MS 70 yılında Yahudilerin kutsal topraklarla bağı Romalılar tarafından tamamen koparıldı. İlk defa Hz. Süleyman tarafından inşa ettirilen ve Yahudiliğin temel sembolü olan Mabet (Süleyman Mabedi/Bet Ha-Mikdaş/Beytu'l-Makdis) tamamen yıkıldı. Bu olay, din olarak Yahudilik üzerinde ciddi değişimlerin meydana gelmesine yol açtı. Yahudilik, sürgün yaşam şartlarına göre yeniden düzenlendi, Mesih düşüncesi bu yeni Yahudiliğin omurgasını oluşturdu. Tevrat'ın vadedilmiş kutsal topraklara bağlı kurum ve kuralları askıya alındı, bunların yeniden yürürlüğe girmesi Hz. Davud soyundan kurtarıcı Mesihin gelmesine bağlandı. Bu çerçevede Yahudilerin kutsal topraklarla ilişkisi hakkında yeni düzenlemeler yapıldı. Bireysel olarak Yahudilerin kutsal topraklarda yaşamalarının dinî bir zorunluluk olduğu Yahudi din hukukçuları tarafında sürekli canlı tutuldu. Mûsâ b. Meymûn, bir Yahudinin hiçbir neden yokken kutsal toprakları terk etmesinin yasak olduğunu belirtti. Kutsal topraklarda yaşamaya teşvik etmek için sık sık bu toprakların faziletinden söz etti. Örneğin o, kutsal topraklarda yaşayanların ve hatta dışarıda ölüp de kutsal topraklarda gömülenlerin günahlarının bağışlanacağını söyledi.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Yahudilik açısından kutsal topraklar sadece vadedilmiş bir vatan değildir. Bu toprakların dinî açıdan Yahudilikte önemli bir yeri vardır. Zira Yahudiliğin en temel kurum ve kuralları bu topraklara göre belirlenmiş ve şekillenmiştir. Tanrı'nın seçip belirlemesi nedeniyle kutsal sayılan bu topraklar, Filistin topraklarıdır. Yahudilik bu toprakların dışında tam olarak yaşanamaz. Zorunlu sürgün hâli hariç, Tevrat'ın buyruklarına kulak veren Yahudilerin mutlaka bu topraklarda yaşamaları gerekir. Bu topraklardan başka bir yerde devlet kurmaları kesinlikle caiz değildir.

Yahudilik, kutsal sayılan Filistin topraklarıyla kimlikleştirilmiş bir din olduğu gibi, aynı zamanda mabet merkezli bir dindir. Yahudilikteki birçok kuralın mabette gerçekleştirilmesi gerekir. Bu mabet de herhangi bir mahallî ibadet yeri değildir. Yerini Tanrı'nın seçmiş olduğu ve onun istemesiyle Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Kudüs'teki meşhur mabettir. Birçok defa tahribata uğrayan ve en son MS 70 yılında tamamen yıkılan Süleyman Mabedi'nden geriye bugün sadece batı duvarı kalmıştır. Mabet'in yerine daha sonra Müslümanlar tarafından Mescid-i Aksa inşa edilmiştir. Süleyman Mabedi'nden kalan batı duvarı Yahudiler için önemlidir. Adı, İbranice'de "Kotel"dir. Yahudiler, bu duvarın önünde Mabed'in durumu için ağıt yakarlar ve en kısa zamanda yeniden inşa edilmesi için Tanrı'ya yakarırlar.

Yahudiler, 1967 yılındaki savaş sonucunda Kudüs'e tamamen hâkim olmalarına rağmen Mescid-i Aksa'yı yıkıp yerine Süleyman Mabedi'ni tekrar inşa edememişlerdir. Bunun iki nedeni vardır. Bunlardan biri Müslümanların tepkisi, diğeri ve en önemlisi Yahudiliğin Mesihçi karakteridir. İsrail devleti, İslam dünyasının tepkisinden çekindiği için şimdiye kadar bunu planlamamıştır. İsrail devletinin bu tutumunda dinin de önemli katkısı vardır. Çünkü Ortodoks Yahudiliğe göre Süleyman Mabedi'nin yeniden inşa edilmesi, Mesihin gelmesine bağlıdır. Mesih'in gelmesinden önce girişilecek böyle bir faaliyet küfür teşkil eder.

I. Yahudilik Açısından Yahudi Olmayanların Durumu

Yukarıda belirtilen özelliklerinden dolayı Yahudilik, Yahudi olmayanlar tarafından bütünüyle Yahudilere has bir din olarak görülür ve Yahudilerin bu dini yaymak için faaliyette bulunmadıkları düşünülür. Birçok kimse tarafından bu dinin misyoner karakterli olmadığı zannedi-

lir. Bu kanaat, Tevrat'ın muğlak ifadelerinden ve Yahudilerin günümüzdeki davranışlarından kaynaklanmaktadır. Tevrat'ta, din olarak Yahudiliğin sadece Yahudi milletine has olduğu belirtilmemiştir. Bununla birlikte Tevrat, Yahudilere, diğer kavimleri Yahudiliğe davet etmeyi de açıkça emretmemiştir. Tevrat'ta, Yahudilerin dinlerini yaymak için savaş yaptıklarına dair bilgi yoktur. Yahudilerin diğer kavimlerle savaşları, toprak kazanma, vadedilen topraklara girme savaşlarıdır. Bununla birlikte Tevrat'ta dolaylı olarak, Yahudiliğin diğer kavimlere açık bir din olduğunu gösteren bölümler de vardır.

Tevrat'ta Yahudiliği yaymakla ilgili açık emirler olmasa da Kutsal Kitap sonrası Yahudiliği döneminde bazı Yahudi otoriteler, misyonerliği kutsal bir görev olarak tanımlamışlardır. Tannaim olarak nitelendirilen hahamlardan bazılarına göre peygamberler birer misyonerdi. Peygamberlerin asıl görev alanı İsrailoğulları olmakla birlikte onlar diğer milletlere de peygamberlik yapmışlardı. Hz. Eyüb'ün de dahil olduğu yedi İsrailli peygamber ise diğer milletler arasında misyonerlik yapmak için görevlendirilmişti. Bu dönemde Yahudi hahamlar Yahudiliğin misyoner karakterine vurgu yapmışlardır. Hahamlardan bazıları, Yahudilerin sürgüne gönderilmelerini Yahudiliğin bu karakteriyle ilişkilendirmiştir. Örneğin Rabbî Eleazar, Tanrı'nın İsrailoğullarını kâfirler arasına sürgüne göndermesinin yegâne amacının daha çok mühtedi (ger) kazanmak olduğunu belirtmiştir.

MS 2. yüzyıldan itibaren dışardan Yahudiliğe girenlerin problem teşkil etmesi dolayısıyla misyonerlik faaliyetlerinden vazgeçilmiş, mühtediliğe karşı da olumsuz bakılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, Yahudi din bilgini rabbiler, mühtedilik hususunda katı sınırlamalar getirmişlerdir. Yahudiliğe geçmek isteyen bir yabancının sıkı bir imtihandan geçirilmesini, samimi olup olmadığının belirlenmesini istemişlerdir. Bunu belirlemek için şu soruların sorulması istenmiştir: Yabancının Yahudi olma gerekçesi nedir? Yahudi olmak isterken Yahudiliğin durumunu, Yahudilerin baskı altında yaşadıklarını, sürgünden sürgüne gönderildiklerini göz önüne almış mıdır? Eğer yabancı, bunları bildiğini, bununla birlikte Yahudi olmak istediğini, Yahudiliğe geçmekle kaybedecek bir şeyinin bulunmadığını söylerse o zaman o yabancının Yahudiliğe girmesi caizdir. Yahudi dinî hukukuna göre bu durumdaki bir kimseden ilk önce biraz kolay, biraz da zor ve külfetli kanunlardan bazılarını yerine getirmesi istenir. Mühtedi bu kanunları gördükten sonra vazgeçmek isterse vazgeçebilir. Gönülsüz mühtediyi dinde tutmanın bir yararı yoktur.

Misyonerlik faaliyetlerinden vazgeçilmesi ve kendi arzusuyla Yahudi olmak isteyenlere de zorluk çıkarılması karşısında Yahudi uleması, diğer dinlere mensup olanların durumunu tartışmaya başlamıştır. Bu duruma çare olarak Yahudi ilahiyatçılar, Tevrat'ın yorumundan hareket ederek Nuhîlik (Bney Noah) teolojisini geliştirmişlerdir. Bu teoloji, insanlığın kurtuluşu için Yahudiliğe girmeyi zorunlu görmez. Nuhîlik, Nuhîlerin Yedi Yasası (Şeva Mitzvot Bney Noah) olarak tanımlanan tektanrıcılığı ve evrensel ahlak ilkelerini içerir. Bu ilkeler, insanın Tanrı'yla ve çevresiyle ilişkilerini ahlaki temele oturtan ilkelerdir. Geleneksel Yahudiliğin Nuhîlik teolojisi bu ilkeleri kalben benimseyen ve uygulayan kimselerin kurtuluşunu mümkün görür. Yahudi bilginlerine göre Sina'daki vahiy öncesi dönemde yaşayan bütün insanlar gibi İsrailoğullarının ataları Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakub da birer Nuhî idi. Sina'da gerçekleşen vahiy olayından sonra İsrail ırkından olanlar Tevrat'ın buyruklarıyla mükellef kılındı. Diğer milletler ise Nuh yasaları üzerine hayatlarını devam ettirmede serbest bırakıldı. Yahudi bilginlere göre Nuh yasalarını benimseyen ve uygulayanlar için ahirette pay vardır. Yahudilerle aynı derecede olmasa da onlar cennet nimetlerinden faydalanacaklardır. Ortodoks Yahudi ulemasına göre dinleri bozuk olmakla birlikte, Hıristiyanlar ve Müslümanlar inanç ve yaşayışları bakımından Nuhî sayılır.

J. Siyonizm

Siyonizm adını, Kudüs'ün en yüksek tepesi olan Siyon'dan alır. Yahudi kutsal kitabında kimi zaman Kudüs'e ve genel olarak da İsrailoğullarına vadedilen topraklara Siyon denmektedir.

Siyonizm, hakkında en çok konuşulan ve çeşitli yorumlar yapılan bir ideolojidir. Kimi yorumlara göre Siyonizm, dünyayı ele geçirme projesidir. Siyon Önderlerinin Protokolleri bunun mastır planıdır. Kimi yorumlara göre Siyonizm, emperyalizmin bir oyunudur. Kimi yorumlara göre de Yahudi ırkçılığıdır. Genel Yahudi yorumuna göre ise Siyonizm, Yahudilerin vadedilen topraklara dönmesini ve Yahudi yaşamının orada yeniden canlanmasını savunan Yahudi milliyetçilik ideolojisini ifade etmektedir.

Siyasi, kültürel ve dinî olmak üzere üç versiyonu bulunan bu ideoloji, ilk olarak Rus imparatorluğunun sınır bölgelerinde ortaya çıkmıştır. İlk Siyonistlerin hemen hemen tamamı laikti. Bunlar, kutsal toprakla-

ra topluca dönüşü savunuyorlardı. Bu ise geleneksel Yahudi inancına tersti. Çünkü Talmud'a göre Mesih gelmeden önce kutsal topraklara toplu hâlde dönüş yapılmayacağı konusunda Tanrı, Yahudilerden söz almıştır. Yahudiler, Mesih gelene kadar diasporada (sürgün) yabancı idareyi kabul edecekler ve isyan çıkarmayacaklardır. Yahudi din otoriteleri 19. yüzyılın başlarına kadar bu konuyu tartışmış, kimileri sürgünün işlenen günahlara bir kefaret olduğunu, bu kefaretin Mesihin gelişiyle tamamlanacağını belirtmişlerdir. Bundan dolayı, Mesih gelmeden yapılacak toplu göçün Tanrı'nın gazabına yol açacağı söylenmiştir. Nitekim Almanya'nın Wurtzburg bölgesindeki Yahudi cemaatinin lideri olan Rabbî Eliezer ben Moşe, 13. yüzyılda Filistin'e (Eretz İsrael = Kutsal Topraklar) göç eden Yahudileri, Tanrı tarafından ölümle cezalandırılacakları konusunda uyarmıştır. Aynı dönemlerde İspanya'daki Gerona hahamı ve ünlü Kabalacı Rabbî Ezra, Filistin'e göç eden bir Yahudinin Filistin'de değil, sadece diasporada bulunan Tanrı'yı terk etmiş olacağını yazmıştır. Orta Avrupa'daki hahamlar ise Filistin'e toplu göç konusunda daha aşırı tavır göstermişlerdir. 1837 yılında, yerleşimcilerinin büyük bir kısmını Yahudilerin oluşturduğu Safet'te önemli can kaybına neden olan depremi, önde gelen Macar haham Rabbî Moshe Teitelbaum, Filistin'e yapılan aşırı Yahudi göçünden Tanrı'nın hoşnutsuzluğuna bağlamıştır. 19. yüzyılın başlarına kadar bu konuda farklı görüşü savunan tek Yahudi otorite Rabbî Moshe Nachmanides'tir. 1270'te ölen Nachmanides, Yahudilerin Filistin'e göç etmelerinin yeterli olmayacağını, orayı mutlaka, tamamen fethetmeleri gerektiğini söylemiştir. Nachmanides'in bu görüşü hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde taraftar bulmamış ve eleştirilmiştir.

Nachmanides'in katılmadığı anlayış, 19. yüzyılın başlarına kadar Yahudi dünyasında genel kabul görmüştür. 19. yüzyılın başlarında, Yahudilerin kutsal topraklara yerleşmesi ve orada kendilerine göre bir siyasi düzen kurması açısından geleneksel Mesih inancı yeniden yoruma tabi tutulmuştur. Prusya'da 1832'de Haham Zvi Hirsch Kalischer (1795-1874), Siyon'un (kutsal topraklar) kurtuluşunun Yahudi halkının eyleme geçmesiyle başlayacağını ve Mesih mucizelerinin sonradan geleceğini bildirmiştir. Bosnalı Haham Yehudah Alkalai (1798-1878) de Mesih dönemi öncesi Yahudilerin bir an önce Filistin'e dönmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu konuda adından en çok söz ettiren ve daha sonraki yıllarda dinî Siyonizm'e damgasını vuran ise Rabbî Avraham Yitzhak Kook (1865-1935) olmuştur. Rabbî Kook, kutsal topraklara dönüşten

kaçınmayı bu toprakların adının kirletilmesi olarak değerlendirmiştir. O, Mesih anlayışının yeniden doğmasını ancak kutsal topraklarda yaşamanın sağlayabileceğini ifade etmiştir.

İngiliz Mandası döneminde Filistin'in ilk Aşkenaz Başhahamı olan Rabbî Avraham Yitzhak Kook, aynı zamanda bir Kabalacıdır. Rabbî Kook, Kabalacı Mesih anlayışından hareket ederek iki türlü Mesihin bulunduğunu ileri sürdü. Bunlardan biri, Yusuf'un Oğlu olarak tanımlanan militarist Mesih, diğeri Hz. Davud soyundan olan kurtarıcı Mesihtir. Militarist Mesih, kurtuluş için gerekli olan ön koşulları hazırlayacak, Kurtarıcı Mesih de göz alıcı mucizeleriyle dünyayı kurtaracak ve egemen olacaktır. Rabbî Kook'a göre militarist Mesih bir şahıs değil, kollektif Yahudi ruhu idi. Kook, bu çerçevede kendi müritlerinden oluşan grubu kollektif "Yusuf'un Oğlu" olarak nitelendirdi. Kendine özgü Kabalacı Mesih yaklaşımı onu laik Siyonistlerle uyuşmaya götürdü. Pek çok haham Theodor Herzl'in başını çektiği laik Siyonist harekete karşı çıkarken o destek verdi. Çünkü o bu oluşumu, Mesihin gelişini hazırlayan bir oluşum olarak değerlendirmekteydi. Ona göre Tanrı, dünyaya bağışlanmayı getirmek için gizemli planlar hazırlamıştı. Laik Siyonistlerin girişimi Tanrı'nın gizemli planlarından biriydi. Kutsal toprakların inançsız öncüleri, bilmeden, farkına bile varmadan Mesihçi bir tarihsel görev yapmaktaydı.

Rabbî Kook, kutsal topraklarda Yahudi yerleşimini sağlayabilmek için her Yahudinin savaşla yükümlü olduğunu ve bu nedenle savaş sanatını öğrenmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Bu şekilde o, daha 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Yahudi dünyasının büyük bölümünde etkili olan milliyetçi uyanışa uyarlanabilecek dinî Siyonizm'in temellerini atmış oluyordu. Daha sonraki yıllarda, laik Siyonizm'e paralel olarak dinî Siyonizm de gelişme gösterdi. Bununla birlikte, Yahudi dindarlar arasında Siyonizm'e tepki 1967 yılına kadar devam etti. 1967'deki altı gün savaşlarında vadedilen kutsal toprakların Siyonistler tarafından tamamının ele geçirilmesi, Tanrı'nın gerçekten Siyonizm'in başarılı olmasını istediği şeklinde yorumlandı. Bundan sonra dinî Siyonizm güç kazandı. Önceleri laik Siyonistlerin girişimlerini "Tanrı'nın eli"ni zorlamak olarak yorumlayan ve bu nedenle karşı çıkan dindarlar, işgal edilen Filistin topraklarından barış adına geri çekilme teşebbüslerine aynı gerekçeyle karşı çıkmaya başladılar. Günümüzde, işgal altındaki Yahudi yerleşim bölgelerine yerleşenler ve bu bölgelerden geri çekilmeye şiddetle karşı çıkanlar fanatik dinci Siyonistlerdir. Bunlar, bilinen klasik Yahudi tipini temsil etmektedir.

K. Yahudiliğin İnanç Esasları

Yahudi kutsal metinlerinde kalıplaşmış bir inanç sistemi yoktur. Tevrat'ta nelere inanılması gerektiği hususunda herhangi bir belirlemede bulunulmamıştır. Bu nedenle, nelere iman edilmesi gerektiği konusu Yahudiler arasında daima tartışmalı olmuştur. Örneğin, Tevrat'ta bulunmadığı gerekçesiyle Sadukiler ve günümüzdeki bazı reformcu Yahudiler, öldükten sonra dirilmeye ve ahiret hayatının varlığına inanmamaktadırlar. Onlara göre Yahudilik, başka bir hayatın dini değildir. Yahudilik bir yaşam tarzı olup bu dünyaya aittir.

Bu karmaşayı ortadan kaldırmak için, tarihte Yahudiliğin temel iman esaslarını belirleme çabaları olmuştur. Rambam lakaplı Mûsâ b. Meymûn'unki hariç, bütün bu çabalar başarısızlıkla neticelenmiştir. Mûsâ b. Meymûn, Hıristiyanların ve Müslümanların Yahudiliğe yönelik eleştirilerine karşı sağlam bir kale oluşturmak amacıyla 12. yüzyılda Yahudiler için bir inanç sistemi belirlemiştir. Mûsâ b. Meymûn, bu sistemin yapısını belirlerken Hıristiyanlık ve İslam'daki inanç sisteminden yararlanmıştır. Onun belirlediği bu inanç sistemindeki iman cümlelerinden her biri "tam bir imanla inanırım ki" ifadesiyle başlar. Bu inanç sistemi şu esaslardan oluşmaktadır:

1. Tanrı var olan her şeyi yarattı ve onlara hükmetmektedir.

2. Tanrı birdir ve ondan başka tanrı yoktur.

3. Tanrı bir cisim değildir ve hiçbir şekilde tasvir edilemez.

4. Tanrı, ezeli ve ebedidir.

5. İbadet, sadece Tanrı'ya mahsustur; Ona ortak koşulamaz.

6. Peygamberlerin bütün sözleri haktır.

7. Efendimiz Musa'nın peygamberliği gerçektir. O, kendisinden önce ve sonra gelen bütün peygamberlerin en büyüğüdür.

8. Elimizde olan Tevrat, tamamıyla Tanrı tarafından Musa'ya verilenin aynısıdır.

9. Tevrat değiştirilmeyecektir ve gelecekte Tanrı başka bir Tevrat da göndermeyecektir.

10. Tanrı, insanın bütün işlerini ve düşüncelerini bilir.

11. Tanrı, emirlerini yerine getirenleri mükâfatlandırır, ihlal edenleri cezalandırır.

12. Mesih gelecektir; geciktiği hâlde her gün onun gelmesini bekleyeceğim.

13. Tanrı'nın bildiği bir zamanda, ölümden sonra dirilme gerçekleşecektir.

Yukarıdaki inanç esasları; Tanrı, peygamberlik, Hz. Musa'nın en büyük peygamber oluşu, Tevrat'ın değişmediği ve değişmeyeceği, öldükten sonra dirilme, ahiret ve Mesih gibi temel konuları içermektedir. Bu on üç maddelik iman esasları sadece Ortodoks Yahudiler tarafından kabul görmektedir.

Tanrı, her şeyi yaratan ve hükmeden yüce bir varlıktır. O, ezeli ve ebedidir. Eşi, benzeri ve ortağı yoktur. Onun Elohim ve Yehova olmak üzere iki ismi vardır. Elohim gazap tarafını, Yehova ise rahmet tarafını temsil eder. Yahudiler Tanrı'nın gazabından çok korktukları için Elohim adını daha çok kullanırlar.

Meleklere iman, Yahudi iman esasları arasında yer almaz. Peygamberlere iman, Yahudilerin son peygamberi Malaki ile sınırlıdır. Malaki ile peygamberlik sona ermiştir; bir daha peygamber gelmeyecektir. Bu yüzden Yahudiler, Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmazlar. Peygamberlerin günahsız olduğunu kabul etmezler. Yahudilere göre peygamberler sıradan insanlar olup, diğer insanlar gibi günah işleme özelliğine sahiptirler.

Yahudilerin elinde bulunan Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilen Tevrat'la aynı olduğu, değişmediği ve değiştirilmeyeceği ile ilgili iman esası, Müslümanların yönelttikleri ithama cevap mahiyetindedir. Mûsâ b. Meymûn'un yaşadığı dönemde İbn Hazm gibi bazı Müslüman bilginler, Tevrat'ın Yahudiler tarafından tahrif edildiğini iddia etmekteydiler. Bu iddia bugün de Müslümanlar arasında yaygındır. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, Yahudiler arasında da Tevrat'ın tahrif edildiğini iddia edenler çıkmıştır. Hatta Yahudilerin nazarında otorite kabul edilen Talmud gibi önemli dinî kaynaklarda bile Tevrat'taki bazı cümlelerin kasıtlı olarak değiştirildiği belirtilmektedir. Mûsâ b. Meymûn, Yahudilerdeki şüpheyi gidermek için bu meseleyi iman esası hâline getirmiştir.

Mesihle ilgili iman maddesi, beklenen Mesihin belirlenen geliş tarihinin üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen hâlâ gelmemesi karşısın-

da Yahudilerin kalbinde şüphe uyanmasını engellemek için düzenlenmiştir. Bu gün Ortodoks Yahudilerin dışındaki Yahudilerin çoğu Mesih inancını terk etmiştir.

Ahiretle ilgili iman maddesi de aynı amaçla düzenlenmiştir. Tevrat'ta ahirete imanla ilgili hiçbir emir yoktur. Tevrat'ta olmamasına rağmen Yahudi din bilgini rabbiler, bazı cümleler üzerine yorumlar yaparak ahirete imanın, Yahudiliğin esaslarından olduğuna karar vermişlerdir. Rabbilere göre ahirete inanmayanlar, kâfirdir. Onlar cennet hayatından nasip alamayacaklardır. Fakat bir Yahudi ne kadar büyük bir günah işlerse işlesin, cehennemde ancak on iki ay kalacaktır. Bu, Talmud'da belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, Âl-i İmrân suresi 24. ayette Yahudilerin bu anlayışına işaret edilmiştir.

L. Yahudiliğin İbadet Anlayışı

Tevrat'taki buyruğa göre ibadet sadece Tanrı'ya yapılır. İbadet mabet merkezlidir. Bu mabet ise ilk defa Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Kudüs'teki Mabet'tir (Süleyman Mabedi/Bet-Hamikdaş). MS 70 yılında bu Mabet tamamen yıkıldığı için Tevrat'ta emredilen ibadetlerin bir kısmı askıya alınmıştır. Kurban ibadeti bunların en başında gelmektedir. Günlük ibadetler günümüzde, Mabet'i temsil ettiğine inanılan sinagoglarda (havra) veya herhangi bir yerde yapılmaktadır.

Sinagog, İslam'daki cami karşılığında, topluca ibadet edilen yerdir. Toplu ibadet, buluğ çağına ulaşmış (on üç yaş) en az on erkekle yapılabilir. İbadeti haham veya cemaatten biri yönetir.

Sinagogların belli bir mimari sitili yoktur. Bölgeye göre yapı şekli değişiklik gösterir. Ancak bütün sinagoglarda mutlaka üç şey bulunur. Bunlar, Aron-Hakodeş (kutsal dolap), Ner-Hatamid (devamlı yanan ışık) ve Teva'dır. Aron-Hakodeş, içinde elyazması Tevrat tomarlarının bulunduğu bir dolaptır. Bir bakıma sinagogdaki mihrabı oluşturur. Ner-Hatamid, Aron-Hakodeş'in üst tarafında bulunan ve devamlı yanan bir ışıktır. Teva ise Aron-Hakodeşin tam önünde yer alan bir kürsüdür. İbadet esnasında Aron-Hakodeş'ten çıkarılan Tevrat tomarı bu kürsüde okunur.

Sinagogun, camilerde olduğu gibi bir kutsallığı vardır. Sinagoglarda resim ve heykel bulunmaz. Çünkü bunların bulunduğu yerde ibadet

yasaktır. Sinagoga edebe uygun kıyafetle ve başörtülü olarak girilir. Başı açık olarak girmek, Tanrı'ya saygısızlık kabul edilir. Bunun için Yahudi erkekleri kipa denilen takke benzeri bir şey giyerler. Kadınlar da başlarını örterler. Ortodoks Yahudilikte, sinagogda kadınlarla erkekler ayrı oturur. Kadınlar için genelde arka tarafta, camilerdeki mahfile benzer ayrı bir bölüm vardır. Sinagogdaki ibadete kadınlar aktif olarak katılmazlar. Sadece seyirci olabilirler. Diğer Yahudi mezheplerinde kadınlar erkeklerle birlikte ibadete katılabilirler. Hatta Reformist Yahudilerde kadınlar haham olup sinagogdaki ibadeti bile yönetebilirler.

Yahudilikte dua, ibadetin ana unsurlarından biridir. Dua, insanın kendini muhakeme etmesi ve Tanrı'dan bağışlanma dilemesi eylemidir. En önemli dua, Yahudiliğin kelime-i tevhidi olan "Şema Yisrael" (Dinle İsrail) duasıdır. Bu dua, Tanrı'nın birliği inancını ve Yahudilik bilincini güçlü tutan bir duadır. Tevrat'ta bu duayla ilgili olarak şöyle denir:

> Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab, tek Rab'dır. Tanrınız Rabb'ı bütün yüreğinizle, bütün canınızla, bütün gücünüzle seveceksiniz. Bugün size verdiğim bu buyrukları aklınızda tutun. Onları çocuklarınıza benimsetin. Evinizde otururken, yolda yürürken, yatarken, kalkarken onlardan söz edin. Bir belirti olarak onları ellerinize bağlayın, alın sargısı olarak takın. Evlerinizin kapı sövelerine, kentlerinizin kapılarına yazın.

Yahudiler, Tevrat'taki bu buyruk gereğince "Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab, tek Rab'dır." duasını çok sık okurlar. Yahudiler bu duanın özenle içine yerleştirildiği küçük kutucukları alınlarına, sol kollarına ve evlerinin giriş kısımlarına takarlar. Bu kutuların alna ve sol kola takılanına tefilin, evlerin giriş kapılarına takılanına mezuza denir. Yahudiler, eve her giriş çıkışta mezuzayı öpüp bu duayı okurlar. Mezuza, Yahudi evlerini diğerlerinden ayırt etmeye yarayan en önemli unsurdur.

İslam'da olduğu gibi Yahudilikte de çok önceleri formüle edilmiş geleneksel kalıp dualar bulunmaktadır. Bu dualar, Siddur denilen dua kitaplarında toplanmıştır. Siddurlar, doğumdan ölüme kadar hayatın her alanıyla ilgili duaları içerir. Bununla birlikte bireyler, isterlerse bu dualara kendi kişisel dualarını ekleyebilirler. Dua her dilde edilebilir, ancak kutsal cennet dili olduğuna inanılan İbranice ile dua etmenin Yahudilikte özel bir yeri vardır.

a. Günlük İbadetler

Günümüzde Yahudiler, sabah, ikindi ve akşam olmak üzere günde üç vakit ibadet ederler. Vakit az olmakla birlikte ibadet süresi İslam'daki ibadet sürelerine nazaran uzundur. Bu ibadetlerde okunan duaların bazıları Tevrat'tan alınmadır. Bazıları ise Yahudi bilgeler, hahamlar ve şairler tarafından oluşturulmuştur. Yahudiler ibadet esnasında Siddur denilen dua kitabından belirli bölümleri ve duaları okurlar. İbadette bazı eğilme, ileri geri gitme gibi hareketler vardır, ancak ibadetin asıl kısmını amida oluşturur. Amida ayakta durmaya denir. Amidada Yahudiler, sağ elleriyle göğüslerine hafifçe vurarak işledikleri günahlardan pişman olduklarını belirtirler. Bunların dışında ibadetin kalan kısmı otururak yapılır. Secde hareketi sadece Yahudi yılbaşı günlerinde (Roş Haşana) ve kefaret gününde (Yom Kipur) yapılan ibadetlerde vardır. Günlük ibadetlerde Yahudiler secde etmezler. Ancak Yahudilerin gerçek Yahudi saymadığı Samirilerin ibadetlerinde secde, ibadetin temel unsurlarından biridir. Samirilerin ibadetleri büyük oranda Müslümanların namazlarına benzerlik gösterir.

İbadette kullanılan birtakım dinî objeler vardır. Bunlar, dua kitabı Siddur, Tefilin, Tallit ve Kipa'dır. Tefilin, içinde Şema Yisrael duasının yazılı olduğu iki kutucuktan ve bir deri kayıştan ibarettir. Cumartesi dışındaki günlerde, sabah ibadetinde erkekler bu iki kutucuğu siyah deri kayışla usulüne uygun olarak alınlarına ve sol kollarına bağlarlar. Tallit, kenarları saçaklı, üzerinde Tevrat'tan parçalar yazılı olan bir dua şalıdır. Sadece erkekler tarafından kullanılan bu şal, ibadet esnasında omuzlara örtülür. Kipa, erkeklerin kullandığı takke benzeri bir başörtüsüdür. Bunların dışında, Roş-Haşana'da (Yahudi takviminde yılbaşı) kullanılan Şofar, boynuzdan yapılmış nefesli bir çalgıdır.

b. Haftalık İbadet Günü Şabat

Şabat, haftalık kutsal dinlenme ve ibadet günüdür. Kaynağını, Tanrı'nın dünyayı yaratışından almaktadır. Tevrat'ta anlatıldığına göre Tanrı, dünyayı altı günde yaratmış ve yedinci günde dinlenmiştir. Bu, gün Yahudiler için özel dinlenme ve Tanrı'yı anma günü ilan edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu günden *sebt* adıyla bahsedilmiş ve bu günün kutsallığına işaret edilmiştir.

Şabat vakti, cuma günü ikindiden sonra başlayıp cumartesi akşamına kadar devam eder. Şabat, Yahudi yaşamında önemli bir yere sahiptir. Cuma akşamında bütün dindar Yahudiler Sinagogda olurlar. Sinagogda ibadet bittikten sonra eve giderler. Evde anne, Şabat mumunu yakar. Sofrada iyi bir yemek yenir; şarkılar ve ilahiler söylenir. Balık, en gözde yemeklerdendir.

Dindar Ortodoks Yahudilerde Şabat boyunca ateş yakmak, elektrikli alet, telefon, araba ve benzeri şeyler kullanmak yasaktır. Dindar Yahudi o gün hiçbir iş yapmaz.

c. Kutsal Günler ve Bayramlar

Yahudilik, bazı araştırmacıların da vurguladığı gibi anılarıyla yaşayan bir dindir. Kutsal günler ve bayramların yıllık tekrarı, Yahudiliğin uzun tarihini ve Yahudilerin Tanrı, tabiat ve insanlık ile olan bağını teyit etme fırsatını sunar. Bu bayramların bir kısmı Yahudi tarihinin önemli dönüm noktalarıyla ve Yahudi yaşam tarzıyla ilgilidir. Bu bakımdan bunların Yahudiler açısından anlamı ve önem derecesi birbirinden farklıdır. Yahudi takviminin başlangıcı itibarıyla bu kutsal günleri ve bayramları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

Roş-Haşana: Yahudi takviminde yılbaşı olan Roş-Haşana, eylül-ekim aylarında başlayıp iki gün devam eder. Yahudi inancında, kâinatın ve insanın kaderinin yeniden belirlenişini ifade etmektedir. Roş-Haşana'nın en önemli özelliği, ibadetler esnasında boynuzdan yapılmış Şofar'ın üflenmesidir. Roş-Haşana, mutlu bir gün olsa da bir kutlama günü, yani eğlenceli bir bayram değildir. Çünkü Roş-Haşana'da kişinin geçen bir yıl için tefekkür etmesi, yaptıklarını gözden geçirmesi ve ertesi yıl için iyi planlar yapması gerekir. Bu bakımdan Yahudiler Roş-Haşana'yı sinagogda ibadet ve tövbe ile değerlendirmeye çalışırlar. Roş-Haşana'nın çoğu tören ve gelenekleri sinagogda gerçekleşir. Halla denilen ekmekle elmanın bala batırılarak yenmesi, bu günün özelliklerindendir.

Yom Kippur: Roş-Haşana'nın birinci gününden itibaren devam eden on günlük tövbe zamanının sonundaki kefaret günüdür. Yahudi inancına göre insanın Roş-Haşana'da tasarımı yapılan bir yıllık kaderi Yom Kippur'da son şeklini alır ve mühürlenir. Bu nedenle Yom Kippur, Yahudilikte çok önemli bir gündür. Yahudiler o gün hiçbir iş yapmazlar; sadece ibadet ve tövbe ile meşgul olurlar. O gün İsrail'de hayat âdeta

durur. Gazeteler çıkmaz, televizyonlar yayın yapmaz, acil olanlar dışında her türlü kamu hizmetine ara verilir.

Yom Kippur'un en ayırt edici özelliği, arefe günü günbatımından önce başlayıp ertesi günü günbatımına kadar devam eden yirmi beş saatlik oruçtur. İlk ayın onuncu günü tutulan bu oruca Tevrat'ın Aramicesinde Asora de Tişri (Levililer 16:29) denir.

Sukkot: Yahudilerin Mısır'dan çıktıktan sonra kırk yıl çölde dolaşmaları anısına yapılan bir bayramdır; sekiz gündür. Eğlence yönü ağırlıklı bir bayramdır. Yahudiler Sukkot bayramında evlerinin bahçesine bir çadır kurarlar ve onu ağaç dallarıyla süslerler. Çadırlarda millî oyunlar oynanır.

Simha Tora: Tevrat'ın hatim bayramıdır. Sukkot'un hemen ertesi günü kutlanır. Tevrat tomarları kucaklanarak sinagogdaki Teva'nın (Aron-Hakodeş'in karşısındaki kürsü) etrafında dans edilir.

Hanuka: Dinî ve millî bir bayramdır. MÖ 148 yılında Yahudilerin düşmanlara karşı verdiği mücadelede Süleyman Mabedi'ndeki Yedi Kollu Şamdan'ın bir günlük yağla sekiz gün yanması anısına yapılır. Sekiz gün sürer.

Fısıh: Mısır'dan çıkışın anısına kutlanan hac bayramıdır. Mart-nisan ayları arasında sekiz gün sürer. Bu bayramın özelliği, bayram süresince mayalı yiyecek yememektir.

Şavuot: Tevrat'ın Tanrı tarafından Yahudilere verilişini kutlama bayramıdır. Haftalar bayramı olarak da bilinen Şavuot, haziran-temmuz aylarında kutlanır.

Sukkot, Fısıh ve Şavuot Yahudilikte aynı zamanda hac zamanıdır. Dinî kurallara göre Yahudiler her sene bu bayramlarda Kudüs'e hacca gitmek zorundadırlar. Süleyman Mabedi yıkıldığı için günümüzde hac yapılmamaktadır.

M. Yahudilikte Toplumsal Kurallar, Örf ve Âdetler

İslam'da olduğu gibi Yahudilikte de kapsamlı bir helal ve haram anlayışı vardır. Yahudilikte sebze ve meyvelerde haram yoktur. Bunlardan elde edilen şarap ve diğer alkollü içecekler de helaldir. Haramlar genellikle hayvan etleriyle ilgilidir. Tevrat'ın bu konudaki ölçütü, hay-

vanın çatal ve yarık tırnaklı, geviş getiren bir hayvan olmasıdır. Geviş getiren fakat tek tırnaklı olan deve bu ölçüte göre haramdır. Tavşan, at, eşek ve domuz da bu kategoriye girer. Deniz hayvanlarında ölçüt ise pullu ve yüzgeçli olmaktır. Sadece pullu veya sadece yüzgeçli olan deniz ürünleri haramdır. Sürüngenlerin ise tümü haramdır. Kuşlardan avlanarak beslenen ve leş yiyenler haram kılınmıştır.

Yahudilikte haramlarla ilgili önemli bir konu, et ve süt meselesidir. Tevrat "Oğlağı anasının sütünde pişirmeyeceksin!" demiştir. Yahudi fıkıhçılar Tevrat'ın bu ifadesini "etle sütü karıştırmayacaksın" şeklinde yorumlamışlar ve buna göre kurallar belirlemişlerdir. Bu kurala göre etle süt bir arada kesinlikle yenmez. Et yedikten sonra süt ve sütten üretilmiş ürünleri yiyip içebilmek için en az dört beş saatin geçmesi gerekir. Tersi durum için de aynı şart geçerlidir. Et pişen kapta süt, süt pişen kapta et pişirilemez. Etli ve sütlü yiyeceklerin mutfak araç gereçleri farklı olmalı, bu araç ve gereçler farklı dolaplara konmalı, birbiriyle karıştırılmamalıdır. Dinine bağlı Ortodoks Yahudiler bu kurallara titizlikle uyarlar. Bütün bu kurallara koşer (veya kaşer) kuralı denir.

Yahudilikte insan yaşamı, doğumdan ölüme kadar dinle iç içedir. Doğum hâlindeki kadın için birtakım tedbirler alınır. Kadının doğum esnasında kötü ruhların etkisinde kalabileceği endişesiyle, yatağın etrafına anahtar ve Tevrat konur. Özellikle dişi bir kötü varlık olduğuna inanılan Lilith'in kötülüklerinden korunmak için tuz serpilir. Böylelikle, kötü cin Lilith'in bebeğe zarar vermesi önlenmiş olur. Bazı yerlerde, doğum yatağının yanına "İlya'nın Sandalyesi" konur. Doğacak çocuk eğer Mesih ise İlya bunu müjdeleyecektir.

Doğan çocuk erkek ise dinî kurallara göre sekizinci günde sünnet edilir. Hastalık durumlarında bu süre ertelenebilir. Daha sonra çocuğa isim verilir. İsimlerde genellikle Tanrı adı "el" ile bitişik isimler kullanılır; Rahel, Rafael gibi. Bazı yerlerde, çocuğa yöresel adlar da verilir. Örneğin Türkiye'de Sami, Yusuf, Naim gibi isimler verilmektedir.

İnsan yaşamında önemli dönem noktalarından biri, dinî kurallarla mükellef olma yaşıdır. On üç yaşına giren erkek çocuk için "şeriatın oğlu" anlamına gelen "Bar Mitzva" töreni düzenlenir. Bu törende çocuk ilk defa sinagogda Tevrat okur. Ailesi ona bir Tevrat hediye eder. Kızlar için de "Bat Mitzva" (şeriatın kızı) töreni düzenlenir. Fakat bu tören, dinen zorunlu değildir.

Evlenme Yahudilikte önemli bir hususdur. Evlilik işlemlerinin dinî kurallara göre yapılması gerekir. Dine uygun olmayan evlilik geçerli değildir. İslam'da olduğu gibi Yahudilikte de kişi yakın akrabalarıyla evlenemez.[17]

Yahudilikte evlenme kutsal bir eylem olduğu için evlilik işlemleri haham nezaretinde yapılır ve ketuba denilen evlilik sözleşmesi imzalanır. Ketuba, kadının haklarını garanti altına alan dinî bir belgedir. Ketubayı imzalayan damat onu geline teslim eder. Ketubanın teslim edilmesinden sonra 'hubba' denilen evlilik çadırının altına girilir ve tören orada tamamlanır. Damat, "Musa şeriatına ve İsrail kanunlarına göre sen bana bu yüzükle bağlısın." diyerek gelinin parmağına yüzük takar. Bu işlemlerden birinin eksik olması durumunda evlilik geçersiz sayılır.

İslam'da olduğu gibi, Yahudilikte de boşanma hoş karşılanan bir şey değildir. Bununla ilgili olarak Talmud'da, "Erkek karısını boşarsa, (mabetteki) sunak bile ağlar." denmiştir. Bununla birlikte, her gün tartışmanın yaşandığı ve birlikte yaşamanın bir işkence hâline geldiği evliliği sonlandırmak için boşanmaya (kerhen) izin verilmiştir.

Doğum gibi ölüm de Yahudilikte doğal bir hadise sayılır. Yahudilik ölümü, hayatın başka bir safhasına geçiş aracı olarak görür. Bundan dolayı mezarlık, İbranice'de "Beth Ha-Hayim" olarak isimlendirilir ki anlamı "dirilerin evi" demektir. Yahudi inancına göre Tanrı, iki dünya yaratmıştır: Bunlardan biri cisim dünyası, diğeri ruh dünyasıdır. Cisim dünyası, gecici bir gölge gibidir. Asıl olan ruh dünyasıdır. Ruh dünyası ebedidir. Ruh dünyası olan ahiret, insanın gerçek yurdudur. Bu nedenle, Yahudiliğe göre ölüm, korku vasıtası bir felaket değildir. Dünya hayatı, ebedi mutluluğa ulaşma yolunda bir hazırlık durağıdır. Ölüm döşeğinde itiraflarda bulunmaya, ahiret hayatına geçişin önemli bir unsuru olarak bakılır. Ölümün yaklaştığına kanaat getiren hasta, bir bakıma kelime-i şehadet olan "Dinle İsrail! Rabbimiz Tanrı, bir olan Tanrı'dır." cümlesini söylemeye çalışır. Hastanın yanında bulunanlar, günah itirafında bulunmasına yardım ederler. Orada bulunanlardan biri şu duayı okur:

> Birçokları itiraflarda bulundular ve ölmediler, itirafta bulunmayan birçok kimse ise öldü. İtirafta bulunmanın ödülü olarak yaşayacaksın ve her kim itirafta bulunursa, ahirette mutlu olacaktır.

[17] Bkz. Levililer, 18: 6-18.

Ölümü, ebedi mutluluğa ulaşmanın yolu olarak gören Yahudilik, bununla birlikte ölünün ardından üzülmeyi ve onun için yas tutmayı meşru kılmış ve hatta yas tutmanın kurallarını belirlemiştir. Ölünün yakınları, dinen belirlenen kurallar çerçevesinde yas tutarlar; üzüntülerini, üzerlerindeki elbiselerini parçalayarak göstermeye çalışırlar. Bu, genellikle cenaze gömülmeden önce mezarlıkta cereyan eder. Ölünün defninden sonra, kırk gün süren yas zamanı başlar. Bunun ilk üç günü şiddetli keder günüdür. Sonraki yedi günde sadece yas tutulur. Kalan otuz günde normal hayata devam edilir.

N. Günümüz Yahudiliği

1789 Fransız İhtilali'nin meydana getirdiği değişikliler, Yahudi dünyasını da etkilemiş ve sarsmıştır. Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da Yahudilere karşı tavır değişmiş; Yahudiler, kısmen de olsa, rahata kavuşmuştur. Bu rahat ortam, onların Yahudilik anlayışını etkilemiştir.

Çağdaş Yahudilerin klasik Yahudilik anlayışını etkileyen diğer bir etken, yıllardır beklenen Mesihin gelmemesidir. Çeşitli kesimlerde, beklenen bu Mesihin hiç gelmeyeceği, dolayısıyla, vadedilen ümitlerin gerçekleşmeyeceği kanaati hâsıl olmuştur. Bunun üzerine, Avrupa'da yaşayan Yahudilerin birçoğunda, bulundukları ülkenin şartlarında, kısmen asimile olarak yaşamı sürdürme anlayışı hâkim olmuştur. Bu ise onların geleneksel Yahudilik anlayışını gözden geçirmelerini gerektirmiştir. Çünkü geleneksel Yahudiliğin Yahudi kimliği ve inançları hakkındaki görüşleri önemini yitirmiştir.

Yahudiliği çağdaş dünyanın şartlarına uydurma çalışmalarından birçok mezhep ve grup ortaya çıkmıştır. Bu mezhep ve grupların din anlayışı ve dinin kaynağı olarak Tevrat'a bakışı, klasik anlayıştan tamamen farklılık göstermiştir.

a. Ortodoks Yahudilik

Ortodoksluk, Hz. İsa dönemindeki Ferisilikle başlayan ve İslam döneminde Rabbani Yahudilikle devam eden ana bünyenin günümüzdeki temsilcisidir. Ortodokslar, bu bakımdan klasik Yahudilik anlayışını aynen devam ettirmektedirler. Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle Allah'ın Musa'ya yazdırdığı ilahî bir vahiy kitabı olduğuna mutlak olarak

iman eden Ortodokslar, aynı zamanda, onun yorumu olan Mişna ve Talmud'un da ilahî vahiy kaynaklı olduğuna inanmaktadırlar. Bunlar, Tevrat'ın ve din bilgini rabbilerin belirlediği kuralların mutlak otoritesini kabul etmekte ve bunlarda hiçbir değişikliğin meydana gelmesine izin vermemektedirler.

Ortodoks Yahudilik mezhebine bağlı dindar Yahudiler, daha önce maddeler hâlinde belirtilen On Emir'e uyma konusunda aşırı derecede titizlik gösterir. Onlar Tanrı'nın adını (Yahve) lüzumsuz yere ağza almama emrini ihlal etme korkusuyla, ibadette bile Tanrı'nın adını telaffuz etmezler. Onun yerine, 'efendimiz' anlamında 'Adonay' derler. Cumartesinin kutsallığına riayet etmek için o gün hiçbir iş yapmazlar. Araba kullanmaz, elektrikli aletlere dokunmazlar, ateş yakmazlar; bu konuda Yahudi din bilginlerinin belirledikleri kurallara tamamen riayet ederler. Ortodoks Yahudiler arasında en katı olanları da Hasidilerdir.

b. Hasidilik

Kabalizm, geleneksel Yahudi mistisizmini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Kabalacılar tarafından kökeni Hz. Musa'ya kadar geri götürülen kabalizm, tarihî süreç içerisinde birtakım değişimlerden geçmiştir. Önceleri bireysel zühde dayanan kabalizm, 18. yüzyılda yerini aşk ve neşeye dayalı grup kabalizmi Hasidizm'e (Hasiduth) bırakmıştır. 1698'de Ukrayna'nın Okup kentinde doğan İsrael ben Eleazar'ın (ölümü 1770) öğretileri ışığında oluşan Hasidizm, Lurianik kabalizmin katı ve zor ilkelerini reforma tabi tutmuştur. İsrael ben Eleazar, "Baal Şem Tov" (Güzel İsim sahibi) lakabıyla meşhur olmuştur. Baal Şem Tov, kabalizmi, Lurianik Kabala'ya göre uygulaması daha basit olan bir şekle sokmuştur. Bu kabalizmin temeli devekutha, yani Tanrı sevgisine dayanmaktadır. Baal Şem Tov, devekuthu, oruç veya çilelerle değil, günlük sıradan işlerle gerçekleştirmeyi önermiştir. Kabalizmin yeni şekli Hasidizm'de ibadet ve meditasyon olarak bir eğlence ve neşe şeklini almıştır. Baal Şem Tov, "Dualar ancak neşeli bir kalpten geliyorsa Tanrı tarafından kabul görür." demiştir. Ona ve taraftarlarına göre şevk, kişinin ölümsüz gerçekle olan bağının bir kanıtıdır. Kendinden geçme, vecd hâli, iç içe dünyaların ateşli murakebesinin sonucu değil, bu dünyaya karşı kendiliğinden ortaya çıkan enerji akımının doğal bir sonucudur. Bu enerjiyi yaratan, her taşta, her böcekte ve her çocukta yaşayan Tanrı'dır. Üst âlemle irtibata geçme-

de, yani Tanrı'ya ulaşmada neşeli ve arzulu olmayı ilke kabul eden Baal Şem Tov, bunu sağlayacak yollara başvurmuştur. Tütün, Baal Şem Tov'un meditasyonunda ateşleyici bir unsur olarak görülmüştür. Nakledildiğine göre kendisi kürsüsünde nargile içerken ölmüştür. Bunun için tütün içmek Hasidiler arasında yaygın bir alışkanlık hâline gelmiştir. Hasidi, sadece yemek yiyerek, içerek, uyuyarak ve tüm diğer günlük faaliyetlerde bulunarak, zehiri panzehir hâline getirme teknikleri uygulamak suretiyle, Tanrı'yla bir olmanın normal dışı yollarını Tanrı'ya yaklaşmanın yolu hâline getirmiştir. Neşeli olmayı ilke edinen Hasidizm'de dans ve el çırparak ibadet, bu hareketin temel özelliğidir.

Hasidilerde dinî hayat beş yaşında başlar. Çocuğun başı, Hasidi geleneklere göre tıraş edilir ve saçından bir kısmı yanlardan uzatılır. Başına Kipa denilen takke giydirilir. Çocuk, bütün hayatını dinî eserleri okumakla geçirir. Hasidilerin yetişkinleri siyah şapka ve cüppe giyerler ve elbiselerinin dört kenarına ip takarlar. Kadınlar başlarını örtmek için ya tülbent kullanır, ya da peruk takarlar.

Tüm hayatlarını dine adayan Hasidiler, dünyaya değer vermezler. Bu nedenle, herhangi bir işte çalışmazlar, fakat sayılarını çoğaltmak için çok çocuk edinirler. Çocuklarını, kendi özel dinî okullarında okuturlar. Hasidi çocuklar, bütün hayatını dinî ilimleri öğrenmekle geçirirler. Bu çocuklar, askerlik çağına gelseler bile Yeşiva denilen medreselerde eğitim gördükleri için askere gitmezler.

Hasidilerden bazı gruplar İsrail devletini tanımazlar. Bunun sebebi, İsrail'in Mesih gelmeden önce kurulmuş olmasıdır. Bunlara göre kuruluşunda dine aykırılık bulunan İsrail devletinin bayrağı altında yaşamaktansa başka milletlerin bayrağı altında yaşamak daha iyidir.

Hasidilerin büyük çoğunluğu Avrupa ve Amerika'da yaşamaktadır. İsrail'deki Hasidiler, Yahudi nüfusun %5'ini oluşturmaktadır.

Başlangıçta geleneksel Rabinik Yahudilik tarafından büyük tepki toplayan ve mensuplarıyla her türlü irtibatın yasaklandığı Hasidizm, bilgi ve akıl yerine duygu ve duaya ağırlık vermesi ve daha sonra teşekkül eden hiyerarşik yapısı sebebiyle liberal Yahudiler tarafından da tenkide uğramıştır. Fakat özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında, Martin Buber ve Abraham Heschel gibi Yahudi düşünürlerin çalışmalarıyla, grup olarak değilse bile mistik bir ideoloji olarak Hasidizm'in daha olumlu imajından bahsetmek mümkündür.

c. Reformist Yahudilik

Reformist Yahudilik, 19. yüzyıl başlarında Alman Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. İlk öncüleri, Moses Mendelssohn (1729-1786), Abraham Geiger (1810-1874), Ludwig Philipson (1811-1889) ve Samuel Holdheim'dir (1806-1860). Reformist hareket, daha sonra Amerika'ya taşınmış ve asıl gelişmesini Amerikan Yahudileri arasında göstermiştir.

Reformist Yahudilere göre Yahudilik, İsrailoğullarının dinidir. Yahudi olmayan diğer halklar, tabii din veya kendi gelenekleri ile kurtuluşa erebilir. Bununla birlikte Reformist Yahudiler, Amerika ve Avrupa ülkelerinde Yahudiliğe dışardan üye kabul etmektedirler. Reformistler, Tevrat'ı Tanrı tarafından vahyedilmiş bir kitap olarak görmezler. Onlara göre Tevrat, atalarının yaşadığı dinî tecrübenin kaydedildiği bir kitaptır. Onun içindeki emir ve yasakların birçoğu bugün geçerliliğini yitirmiştir. İçerdiği kıssalar ise tarihî gerçeklikleri yansıtmamaktadır. Bu nedenle Reformistler, Tevrat'taki yaratılış kıssası yerine Darwin tarafından ortaya atılan evrim teorisini benimserler.

Reformistler, başta Mesihçilik olmak üzere geleneksel Yahudiliğin birçok ilkesini de kabul etmez. Onlara göre Talmud'un da herhangi bir kutsallık değeri yoktur. Onlar, kutsal toprak (arz-ı mevud) ülküsünü de benimsemezler. Onların anlayışına göre yaşanılan her yer kutsaldır. Bu bakımdan, İsrail topraklarının onların nazarında pek önemi bulunmamaktadır. Kadınlarla erkekler dinî açıdan eşittir; sinagoglarda yan yana oturup ibadet edebilirler. Hatta kadınlar haham bile olup, sinagogda ibadeti yönetebilirler. Reformistlerin büyük çoğunluğu Amerika'da yaşamaktadır.

d. Muhafazakâr Yahudilik

Muhafazakâr Yahudilik, Reformistlere bir tepki olarak doğmuştur. Başta Isaac Bermays ve Zecharias Frankel olmak üzere Reform hareketinden bazı hahamlar, reformda aşırıya kaçılması nedeniyle ayrılmışlar ve ayrı bir grup kurmuşlardır. Bu gruba Muhafazakâr Yahudilik adı verilmiştir. Bugünkü Muhafazakâr Yahudiliğe asıl kimliğini veren ise Solomon Schechter olmuştur.

Muhafazakârlık, ilk ortaya çıktığı dönemlerde Ortodoks Yahudilikten farklı görülmezdi. Sinagogda Ortodoks dua kitabı (Siddur) kullanılır, kadınlarla erkekler ayrı otururdu. Tek fark, ibadetin İbranice yerine İngilizce yapılmasıydı. Muhafazakâr Yahudilik, yapısı itibarıyla Ortodoksluğun Amerikan versiyonu durumundaydı. Daha sonraları, Reformist Yahudilikle Ortodoksluk arasında orta bir çizgiye çekilmiştir. Muhafazakârlar, geleneksel Yahudiliğin ilkelerine uyarlar. Fakat bu ilkelerin uygulanmasında Ortodokslar gibi katı değillerdir. Muhafazakâr Yahudilik, Amerika'da Reformist Yahudilikten, İsrail'de ise Ortodoksluktan sonra ikinci sırayı almaktadır.

e. Yenidenyapılanmacı Yahudilik

Moses Mendelssohn ile başlayan Yahudilikte reform hareketi, çeşitli dalga boylarında genişlemeye devam etmiştir. Bu genişleme esnasında, bazen en uç noktaya gidilmiş, bazen de aşırı gidildiğinin farkına varılarak geri adım atılmıştır. Reformist Yahudilik, bu reform hareketinde en uç noktaya varmış, klasik anlayışı altüst etmiştir. Sonra, Reformistlerden bazıları bu reform işinde aşırıya gidildiğinin farkına varmış ve bir iki adım geri dönerek, Reformist Yahudilikle Ortodoks Yahudilik arasında orta bir yer alan Muhafazakâr Yahudiliği kurmuştur. Bu dalgalanma hareketi, Muhafazakâr anlayış içinde de durulmamıştır. Muhafazakâr Yahudilik içinde yer alan bazı hahamlar, bu hareketin durduğu noktayı ve benimsediği ilkeleri beğenmemiştir. Bunların başında, 1983'te yüz üç yaşında ölen, çağdaş Yahudiliğin önemli bir filozof hahamı olan Mordecai Menahem Kaplan gelmektedir. Muhafazakâr Yahudilik Akademisi "The Jewish Theological Seminary of America"da uzun süre görev yapmış olan Kaplan, bu hareketten ayrılarak kendi fikirleri çerçevesinde, 1968'de Yenidenyapılanmacı (Reconstruction) adını verdiği hareketi kurmuştur. Yenidenyapılanmacı Hareket, benimsediği ilkeler itibarıyla, yelpazede Muhafazakâr Yahudiliğin solunda, Reformistliğin ise sağında yer almıştır.

Kaplan, Yenidenyapılanmacı anlayışta, önce Yahudiliğin ne olduğunu tanımlamıştır. Ona göre Yahudilik; muayyen bir toprakla kimlikleştirilmiş bir grup hayatını, müşterek bir dini, bir dil ve edebiyatı, folkloru, kanun kodekslerini ve sanatı bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlamda Yahudilik, İsrailoğullarının İsrail ülkesinde bin yıldan fazla süren millî otonom yaşamları ile yaklaşık iki bin yıllık diaspora (sürgün) yaşamları boyunca oluşturdukları bir medeniyettir.

Yahudiliği bir medeniyet olarak tanımlayan Kaplan, Tevrat'ı da bu medeniyetin bir unsuru olarak görmüştür. Ona göre Tevrat, bir Yahudi medeniyetini ifade etmektedir. Tevrat, İsrailoğullarının gerçeği arama ve kurtuluş yolunu bulma hususundaki ortak çabalarının bir ürünüdür. Bu Tevrat; dünyadaki doğruluğu geliştiren bir ruh olarak, Tanrı'nın varlığına delil olması anlamında ilahî bir vahiy olarak telakki edilebilir. Ancak bu telakki, eskilerin "Torah Min Ha-Şamayım" (Tevrat Semadandır = İlahî Tevrat) kavramından bahsederken kastettikleri anlamı teyit etmez. Bu telakki, Tanrı'nın Tevrat'ı değil, Tevrat'ın Tanrı'yı vahyettiği gerçeğini ifade eder. Bu bakımdan, Tevrat'ın kendisi değil, varlık planına çıkış süreci ilahîdir. Bu anlamda, hayatın zenginleştirilmesini ve kurtuluşu amaç edinen diğer medeniyetlerin kanun ve doktrinleri de, aynı sürecin bir parçası olmaları itibarıyla ilahîdir. Bu kanun ve doktrinlerin ilahî oluşu, mutlaka insanlığın faydasına olmaları şartına bağlıdır. Aynı şart, Yahudi şeriatı için de geçerlidir.

f. Samiriler (Samaritanlar)

Samiriler, MÖ 722 yılında kuzeydeki İsrail krallığının Asurlular tarafından yıkılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Asurluların, bölgedeki kontrollerini sağlamak için Asur'dan bir grup insanı buraya getirip yerleştirdiği, bu grubun daha sonra Yahudi inançlarını benimsediği ve böylelikle Samiriliğin ortaya çıktığı ileri sürülür. Yahudiler, İsrail ırkından olmadıkları iddiasıyla Samirileri gerçek Yahudi kabul etmemiş, onları daima dışlamışlardır. Samiriler bugün İsrail'in Nablus şehrinde ve Tel-Aviv yakınlarındaki Holon kasabasında yaşamaktadır. Dinî merkezleri Nablus'tur.

Yahudilerle Samiriler arasında, mezhep farklılığından öte bir farklılık vardır. Her şeyden önce Samiriler Yahudi ismini kullanmazlar. Onlar Hz. Musa'nın dininin gerçek uygulayıcısı olarak kendilerini görürler. Ellerinde, Yahudilerinkinden farklı bir Tevrat nüshası vardır. Samirilerin Tevrat'ı ile Yahudilerin elinde bulunan Tevrat arasında altı bine yakın fark bulunmaktadır. Samirilerin kıblesi Kudüs değil, Nablus'taki Gerizim Dağı'dır. Onların ibadet biçimleri, Yahudilerinkine göre Müslümanların ibadet biçimlerine daha yakındır. İbadet öncesinde abdest alırlar. İbadet yerlerinde camilerde olduğu gibi halı ve kilim vardır. İbadetleri, namaza büyük oranda benzemektedir. Rükû ve secde gibi erkânları vardır.

g. Karailik

Karailik ya da Karaim Yahudiliği, İslam'ın doğuşundan sonra ortaya çıkmış ve MS 10-12 yüzyıllar arasında geleneksel Ortodoks Yahudiliğinin en güçlü muhalifi olmuştur. Esasen Karailik, sonradan ortaya çıkmayıp başından beri Musa şeriatinin doğru yorumuna sahip bir Yahudi mezhebi olduğu iddiasındadır. Bununla birlikte bu akım, 8. yüzyılda Babil'de (Irak) yaşayan ve liderlik konusundaki çekişme sonucu diğer Yahudi din âlimlerinden ayrılan Anan ben David'in görüşleri etrafında şekillenen bir mezhep olarak bilinir. Anan'ın ölümünden sonra taraftarları yoluyla Filistin'e yayılan mezhep, burada önemli bir cemaat oluşturmuştur. Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgali sırasında kıyımdan kurtulan mezhep mensupları Mısır, Anadolu ve Kırım bölgelerine kaçarak kendi cemaatlerini oluşturmuşlardır. Sadece yazılı Yahudi kutsal kitap literatürünü (Eski Ahit) kabul edip, Yahudi din âlimlerinin oluşturduğu sözlü yorum geleneğini (Talmud) reddeden Karailik,* başlangıçta İsrail soyundan olan Yahudiler tarafından benimsenmekte iken, kısa süre içinde Hazarlar başta olmak üzere başka ırklardan da mezhebe katılanlar olmuş, zamanla Türk soyu dışındakiler azınlığa düşmüş ve –Kahire ve Kudüs'teki Karai cemaatleri hariç– neredeyse yok olmuştur. O yüzden Karayim kelimesi bugün bir mezhepten ziyade Yahudiliğin Karai kolunu benimseyen Türk kavmini ifade etmek için kullanılır. Sadukiler gibi, sözlü yorum geleneğinin otoritesini reddettiklerinden dolayı Karailik, geleneksel Ortodoks Yahudilerce Sadukiliğin devamı sayılmış ve dolaylı olarak Karailer tekfir edilmiştir.

2. Yahudi Mistisizmi, Sabataycılık ve Anadolu Yahudileri

Salime Leyla GÜRKAN
Dr. • İSAM

A. Yahudi Mistisizmi

Yahudi mistisizmi ya da Kabala, kökeni miladi 1. yüzyılın sonlarına uzanmakla birlikte, müstakil bir sistem olarak 12. yüzyılda teşekkül

* Karailer isimlerini, kutsal yazı (Tevrat) anlamına gelen Mikra kelimesine atıfla oluşturulan 'bene ha-Mikra' (Tevrat'ın çocukları) veya 'baale Mikra' (Tevrat'ın sahipleri) nitelendirmesinden alırlar.

etmiş Yahudi bâtını geleneğine verilen addır. Rabbinik Yahudiliğin –özellikle de efsanevi-manevi tarafını oluşturan Agada'nın– yanı sıra Yahudi apokaliptik, Grek gnostik ve Pers öğretileriyle yakın bağlantısı olan Yahudi mistisizmi, temelde diğer mistik geleneklerde olduğu gibi ilahlığın mahiyeti ve yaratılışla münasebeti ile alakalı sırlara ulaşma çabasını ve ilgili öğretiyi ifade eder. Kolektiflik ve kurtuluş unsurlarının yanı sıra İbrani diline atfedilen kutsiyet ve müzekkerlik vurgusu bu mistisizmin ayırıcı özelliğini oluşturur.

a. Erken Kabala

Yahudi mistisizminin en erken biçimini, kutsal taht ve onu taşıyan araba motifleri etrafında şekillenen Merkava literatürünün (*Maase Merkava*) içerisinde bulmak mümkündür. Hezekiel kitabında yer alan (1. ve 10. bablar), peygamberin müşahede ettiği kutsal taht ile ilgili vizyondan hareketle ortaya çıkan bu literatür, ismini I. Tarihler kitabında Ahit Sandığı'nı taşıyan kerubim isimli meleklerin bineklerine atıfla kullanılan (28:18) ve 'savaş arabası' olarak tercüme edebileceğimiz İbranice *merkava* kelimesinden alır (Ben Sira 49:8). İlahlığın mahiyetini kavramaktan ziyade Tanrı'nın görünümünü ya da ihtişamını tecrübe etmeyi ve ruhun bu tecrübe için semavi alana yaptığı yolculuk ve yükselme tekniklerini konu edinen Merkava mistisizminde iki farklı mistik tecrübe biçimi söz konusudur. Gayr-i Bâtını ve herkese açık olan ılımlı anlayışta esas olan, Kutsal Metin'den (yani yazılı ve sözlü Tevrat) hareketle ilahlık (kutsal taht) üzerine tefekkür ve ilahî tezahürün dünyada tutulmasıdır (Suk. 28a). Bâtını, elitist ve tehlikeli özelliğe sahip yoğun mistik anlayışta ise gizli isim ve sihirli duaları içeren birtakım mistik teknikler vasıtasıyla kutsal taht vizyonuna ya da tecrübesine ulaşmak hedeflenir. Talmud'da yer alan bir bilgiye göre bu uygulamaya kalkışan dört Yahudi din âlimi arasından sadece Rabbî Akiva ilahî tahtla ilgili düşsel deneyime ulaşıp sağ kalabilmiş, diğer üçü ya ölmüş, ya delirmiş, ya da dinden çıkmıştır (Hag. 14b).

İlk olarak Filistin'de ortaya çıkan ve Grek gnostik kültürüne ait unsurların da karıştığı Merkava mistisizmi, daha sonra Tanrı'nın ve meleklerin kutsal isimlerinden meydana geldiğine inanılan Tevrat ve Mezmurlar'ın gündelik amaçlar doğrultusunda kullanılmaya başlandığı ve büyüyle ilgili dua ve risalelerin oluşturulduğu yer olan Babil bölgesine

geçmiştir. Tanrı'nın gizli isimleri ve meleklerin isimleri, dünyanın sonu ve kurtuluşun zamanı ile ilgili öğretileri içeren ve kökeni ilk dönem Yahudi âlimlerine dayandırılan bu literatür, Heikalot (Semavi Saraylar) olarak isimlendirilir. Eski Ahit ifadelerinden hareketle (Neş. 5; Mez. 147:5), yaratıcının bedeninin büyüklüğü ya da ihtişamının boyutu ile ilgili hesaplamaya dayanan, antropomorfik karakterdeki bir başka risale ise *Şiur Koma*'dır (Bedenin Büyüklüğü). Kutsal taht ve ilahlığın görünümü ile ilgili mistik öğretilerin yanı sıra, dünyanın başlangıcı ve kozmogoni ile alakalı birtakım gizli bilgiler de yine bu ilk dönem Yahudi mistisizmi içerisinde yer alır. Maase Bereşit olarak isimlendirilen bu ikinci tür öğretinin en önemli örneği, dünyadaki yaratıcı güçleri kontrol etme teknikleri, sihirli harf kombinasyonları ve sayısal hesaplamaların (gematria/ebced) yanı sıra ilahî yaratma sürecinde yer alan otuz iki yapılanmadan bahseden ve 3-6. asırlar arasında Babil'de yazıldığı kabul edilen *Sefer Yetzira*'dır (Yaratılış Kitabı). Buradaki "32" rakamı, madde dünyasına biçim veren on mücerret sayı (sefirot)[18] ile İbrani alfabesini oluşturan ve yaratılışın maddi boyutuna karşılık gelen yirmi iki harfin toplamından meydana gelir.

b. Kabala

Kelime mânâsı 'gelenek' olan Kabala terimi genel olarak Yahudi mistisizmi için kullanılmakla birlikte, özellikle 12. yüzyıldan itibaren Yahudi mistisizminin aldığı şekli ifade eder. İlahlığın özü, dünyayla münasebeti ve yaratılışın gayesi gibi konuları içeren ve daha sistematik bir yapı sergileyen Kabala, tasvirî ve vecdî ağırlıklı Merkava mistisizminden farklı olarak spekülatif ve etik özelliğe sahiptir. 11-12. yüzyıllarda Province'te (Fransa) yaşayan Isaac the Blind isimli mistik ile özdeşleştirilen Kabala'nın en önemli ve eski eserlerinden biri, Tanrı'nın sıfatları (sefirot), ilahlık âlemi, çeşitli Tevrat pasajlarının mistik anlamı, kutsal isimler ve bu isimlerin büyüye yönelik kullanımı, İbrani alfabesindeki harflerin özellikleri gibi konuları içeren *Sefer Bahir*'dir (Parıltı Kitabı, 13. yüzyıl).

Fakat erken Kabala içindeki ılımlı ve yoğun tecrübe biçimleri, burada da teozofik (teorik) ve vecdî (pratik) eğilim şeklinde devam eder.

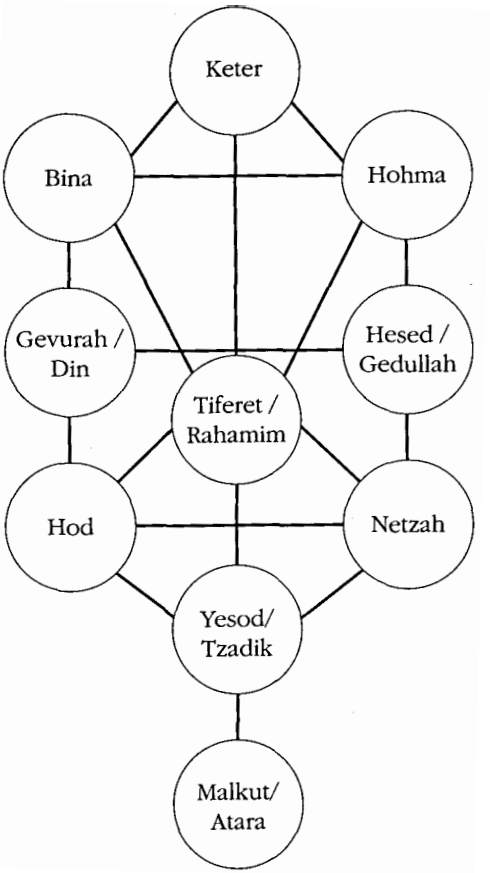
[18] Bu 10 sefirot, hava, su, ateş, doğu, batı, kuzey, güney, yükseklik, derinlik ve Tanrı'nın ruhundan oluşur.

Merkezinde ilahlığın yer aldığı teozofik Kabala, Tevrat ve dinî emirler yoluyla ilahlığı takdir ve dünyada ilahî düzenin tesisini sağlamayı amaçlarken (Nahmanides, 13. yüzyıl); daha ziyade mistik kişiliği esas alan vecdî Kabala ise ilahî isimlerin mistik kullanımı ve birtakım duruş ve nefes alış teknikleri vasıtasıyla yoğun mistik değişime ulaşma amacına hizmet eder (Abraham Abulafia, 13. yüzyıl). Teozofik Kabala Sefarad Yahudilerinin rahat ve saygın bir konuma sahip olduğu ve Yahudi felsefesinin serpildiği İslam kontrolündeki İtalya ve İspanya'da yeşerirken, vecdî Kabala Hıristiyan yönetimindeki Aşkenaz Yahudilerinin o dönem içinde bulunduğu düşük statü, bilgi seviyesini ve ezilmişlik psikolojisini dengelemek üzere başlangıçta daha ziyade Almanya'da etkili olmuştur (Hasidey Aşkenazim, 1200).

Ayrıca, farklı dönemlerde gelişen iki büyük kabalistik gelenek söz konusudur. Bunlar, bâtınilik ve yaratılış motifi etrafında şekillenen "İspanyol Kabalası" ile kurtuluş motifini esas alan popüler karakterdeki "Safed Kabalası"dır. İspanyol Kabalası'nın temel eseri olan *Sefer Zohar*'ın (Işık Kitabı), 13. yüzyıl sonlarında Castile'de (İspanya) yaşayan Rabbî Moses de Leon tarafından derlendiği kabul edilir. Tevrat üzerine yapılmış ve onun gizli mânâsını ortaya koyan bir nevi mistik yorum niteliğindeki Zohar kitabı, ilahlığın mahiyeti ve kâinattaki tezahürü, ilahî isimlerin sırları, ruh, iyi ve kötü, Tevrat'ın kutsiyeti, Mesih ve kurtuluş gibi konulara yer verir. Bu kitabın en önemli özelliği kabalistik geleneğin merkezinde yatan ve ilahlığın mahiyeti ve yaratılışla münasebetini açıklayan 'sefirot' doktrinini detaylı olarak ortaya koymasıdır. 'Sayı' ya da 'daire' mânâsındaki İbranice *sefirah* kelimesinin çoğulu olan ve ilk defa *Sefer Yetzira*'da geçen sefirot terimi, ilahlığa ait sıfatlar ya da aracı güçler mânâsında sonraki kabalistik literatürde de yer alır. Zohar kitabında, daha sonra kazandığı bu mânâya paralel olarak, isimler, ışıklar, güçler, safhalar veya aynalar biçiminde isimlendirilen bu kavram, sonsuz olan ve tecrübe edilemeyen mutlak ilahlığın (Ein-Sof) görünür dünyadaki tezahürüne ait aşamalar ya da madde dünyasını bu mutlak ilahlığa bağlayan aracı kanal veya zihinleri ifade eder. Neo-platoncu südur teorisiyle büyük benzerlik taşıyan bu doktrine göre yaratılış, Tanrı'nın farklı sıfatlarına ya da isimlerine denk gelen on sefirot'un iç içe geçen dört âlem oluşturacak şekilde ve farklı biçim ve güçte sonsuz ilahî nuru yansıtması sonucunda gerçekleşmiştir.

On Sefirot / Dört Âlem

1. *keter* (taç - baş), Südur (Düşünce)
2. *hohma* (bilgi/hikmet - beyin)
3. *bina* (anlayış/zihin - kalp)
4. *hesed/gedullah* (sevgi/yücelik - sağ kol) Yaratma (Ruh)
5. *gevurah/din* (güç/hüküm - sol kol)
6. *tiferet/rahamim* (güzellik/merhamet - göğüs)
7. *netzah* (zafer - sağ bacak) Biçim verme (Madde)
8. *hod* (şan - sol bacak)
9. *yesod/tzadik* (temel/doğru - cinsiyet organları)
10. *malkut/atara* (krallık/taç - tüm beden/ Faaliyet (Krallık) mistik İsrail/Şekina)

Sonsuz ve sınırsız Ein-Sof'tan sınırlı ve sonlu dünyanın ortaya çıkmasını sağlayan bu on sefirot, genellikle kâinatın iskeletini oluşturan ve var olan her şeye nüfuz eden "Kozmik Ağaç" veya "Yaşam Ağacı" (Etz ha-Hayim) ya da kendisinden insanlığın var olduğu "İlk İnsan" (Adam Kadmon) biçiminde tasvir edilir. Buna göre her bir sefirot, insan vücudunun belli bir bölgesine denk gelmekte ve bu sembolizm içerisinde sefirot'un tamamı Kral Tanrı'nın uzuvlarını oluşturmaktadır. Başlangıçta Tanrı'yla özdeş kabul edilen sefirot'u, Tanrı'dan ayrı aracı unsurlar ya da vasıtalar olarak anlayan kabalacılar da mevcuttur.

Yahudilerin 1492'de İspanya'dan kovulmasından sonra ortaya çıkan ve Kabalizm'in bir nevi popüler bir doktrin hâline gelmesine sebep olan Safed Kabalası ya da Lurianik Kabala ise kurtuluş merkezli 'tikkun olam' doktrini üzerine şekillenmiştir. 16. yüzyılda Osmanlı idaresindeki Safed'de yaşayan Isaac Luria Aşkenazi isimli bir kabalacı tarafından formüle edilen ve öğrencisi Hayyim Vital tarafından yayılan bu doktrin, yaratılışın kozmik bir felaketle sonuçlandığı ve dünyanın tamir edilmeyi beklediği inancına dayanır. Buna göre yaratılış faaliyeti, sonsuz ve mutlak ilahlığın kendi dışındaki varlığa yer açmak için kendini ya da nurunu içine çekmesi ve ilahlığın tam merkezinde oluşan, şekilsiz maddi güçlerle dolu bu boş ve karanlık alana, onlara şekil vermek üzere on sefirot'un yerleşmesini gerektirmektedir. Fakat yaratılış sırasında beklenmedik bir şey olmuş ve ilk üç sefirot'tan çıkan ilahî nuru taşıyan güçler ya da kaplar kırılmıştır. Kırılma sonucunda ilahî nurun bir kısmı bu kırık kaplarla birlikte yaratılışın içine dağılmış ve karanlık alandaki şekilsiz güçlerle birleşmek suretiyle yaratılışta kaos ve kötülüğün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yaratılış'ın en başta tasarlanmış olan homojen ve iyi karakterini bozan bu trajediye (kozmik kötülük) daha sonra Âdem'in işlediği günahla birlikte ruhların kötülükle temasa geçmesi problemi (etik kötülük) eklenmiştir. Bu durumda ters giden yaratılışı normale çevirmek ve kaos ortamı yerine ilahî düzeni tesis etmek için her bir (Yahudi) ferdin Tevrat emirlerini yerine getirmek suretiyle hem ruhların hem de dünyanın tamirine katkıda bulunması gerekmektedir; ki bu tamir ameliyesi dünyanın sonundaki Mesihî dönemi hazırlayan kurtuluş sürecine denk gelir.

1492 sürgünü sonrasında şekillenen bu kabalistik kurtuluş doktrini, Yahudi kavminin tarihî sürgünü ile Şekina'nın (Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü) mistik sürgünü arasında doğrudan münasebet kurmak

suretiyle sürgün tecrübesine metafizik ve kozmik bir anlam yüklemiştir. Buna göre sürgün ve kurtuluş kavramları, rabbinik gelenek ve klasik Kabala içerisinde Mabed'in yıkılması ile ortaya çıkan fiziki esaret durumunun daha ziyade millî ve siyasi bir restorasyonla sona erdirilmesini ifade etmekte iken, Lurianik Kabala'da yaratılışla başlayan ve bu yüzden de radikal ve manevi yenilenmeyi gerektiren kozmik-metafizik bir anlam kazanmıştır. Söz konusu kurtuluş fikrinin en iyi işlendiği yerlerden birisi şüphesiz Sabataycılık hareketidir.

B. Yahudi Mesihçiliği

Eski İran ve Sümer kültürlerinde de karşılık bulan Mesihçilik kavramı, Yahudilik'teki biçimiyle, Yahudilerin karizmatik bir kurtarıcı (Mesih) tarafından yabancı boyunduruğundan kurtarılıp Filistin topraklarında dinî ve siyasi bağımsızlık elde etmek suretiyle eski ihtişamlarına kavuşmaları; ya da geniş anlamıyla Yahudilerle birlikte tüm insanlığın durumunun eskatolojik ve radikal bir değişimle düzeltilmesine yönelik inanç ya da doktrini ifade eder. Şimdiki zamanın olumsuzlanması ve bu dünyada kurulacak yeni düzen (Mesihî dönem) beklentisini ifade eden Mesihçilik fikri, İkinci Mabed döneminin sonlarından itibaren Yahudi dininin önemli bir parçası olmakla birlikte başlangıç itibarıyla Yahudilik, Mesihî karaktere sahip bir din değildir. Tevrat'ta İsrailoğulları, "Mesihî bir misyon"dan ziyade İbrani atalarına vaad edilen "ilahî sözü" gerçekleştiren kutsal topluluk olarak sunulur.

> Böylece Rab atalarına vermeye ant içtiği bütün ülkeyi İsrail'e vermiş oldu. İsrailoğulları da ülkeyi mülk edinip oraya yerleştiler. Rab, atalarına ant içtiği gibi onları her yönden rahata erdirdi. Düşmanlarından hiç biri onların önünde tutunamadı. Rab hepsini onların eline teslim etti (Yeşu 21:43-44).

Dolayısıyla Tevrat'ta dünyevi kurtarıcı ya da eskatolojik manada 'Mesih' fikrine atıf yer almazken, Eski Ahit'teki hâkim görüş İsrail'in koruyucusu ve kurtarıcısının Tanrı olduğu yönündedir. Bununla birlikte, özellikle peygamberlere atfedilen kitaplarda eskatolojik Mesih inancının nüvelerini bulmak mümkündür. Tevrat merkezli Mısır'dan çıkış hadisesinin yanı sıra, Tanrı'nın sürgündeki İsrail ve Yehuda'yı kurtarma ve yeniden kutsama vaadi, ideal 'kral' veya 'prens' ile ilgili ifadeler ve gelecekteki Siyon merkezli kurtuluş çağına yönelik sembolizmin, İkinci Ma-

bed döneminin sonlarına doğru bariz eskatolojik mana kazanacak olan kurtarıcı Mesih ve Mesihî düzen kavramlarını beslediği söylenebilir.

a. Mesih Kavramı

'Yağlanmış' mânâsına gelen İbranice Mesih (maşiyah) kelimesi, Eski Ahit'te, bir peygamber veya kohen tarafından yağlanmak (kutsanmak) suretiyle ya da doğrudan Tanrı tarafından görevlendirilen kral, kohen veya baş kohen gibi kişiler için kullanılır.

> Ve Musa mesh yağını aldı... Ve Harun'un başı üzerine mesh yağından döktü ve kendisini takdis etmek için onu meshetti (Lev. 8:10, 12).

Kral Davud bu mânâda özel olarak Mesih nitelendirmesinin muhatabı olan kişidir.

> Yesse'nin oğlu Davud,
>
> Tanrı'nın yükselttiği adam,
>
> Yakub'un Tanrısı'nın meshettiği... (II Sam. 23:1).

Kelime, Daniel kitabı hariç, söz konusu anlamı dışında kullanılmaz. Fakat krallığın bölünüp (MÖ 920) sırasıyla İsrail ve Yehuda kabilelerinin sürgüne gönderilmeleri ve Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra (MÖ 721 ve 586), İsrail'in seçilmişliği ve Davud krallığının devamına yönelik ilahî vaade paralel olarak, kurtuluşun ve Davud krallığını devam ettirecek lider fikrinin, özellikle peygamberlere atfedilen kitaplarda ve Yahudi Apokrifası'nda seslendirildiği görülür.

> İşte Davud için doğru bir dal
>
> çıkaracağım günler geliyor." diyor Rab.
>
> "Bu kral bilgece egemenlik sürecek,
>
> Ülkede adil ve doğru olanı yapacak.
>
> Onun döneminde Yehuda kurtulacak,
>
> İsrail güvenlik içinde yaşayacak... (Yer. 23:5-6).

Fakat bu dönemde asıl vurgu, İsrail'in Tanrı tarafından esaretten kurtarılıp kutsal topraklarda eski ihtişamına kavuşması üzerine olup çoğu zaman ilgili literatürde, özellikle Apokrifa'da, ne ideal kral ne de kur-

tarıcı fikrinden bahsedilmezken, genel atıf Davud krallığının devamına ya da ihyasına yöneliktir.

O gün Davud'un yıkık çardağını yeniden kuracağım,

Gediklerini kapayacak,

Yıkık yerlerini onaracağım,

Onu eskisi gibi yapacağım... (Amos 9:11).

Şahıs olarak ideal kral fikrini seslendiren pasajlarda dahi genellikle söz konusu kral, kurtuluşu getiren ya da başlatan bir figür olmaktan ziyade yeni kurulacak ilahî düzenin bir parçası biçiminde sunulur. Eski Ahit literatürü içinde eskatolojik mânâda Mesih kelimesinin geçtiği tek kitap, "yağlanmış prens" ifadesine yer veren apokaliptik karakterli Daniel kitabıdır (MÖ 165). Bununla birlikte Roma yönetimine denk gelen geç apokaliptik ve rabbinik literatürde söz konusu kurtuluş ve ideal kral temalarının eskatolojik mânâda "kurtarıcı Mesih" biçimine dönüştüğü görülür.

...O, onların üzerine, Tanrı'nın gösterdiği, adil kral olacak,

Onun günlerinde kavmin ortasında zulüm olmayacak,

Çünkü hepsi kutsal ve kralları da Tanrı'nın Mesihi olacak.

...Tüm milletler onun önünde titreyecek,

Çünkü o, ağzından çıkan bir kelime ile yeryüzünü kasıp kavuracak.

Tanrı'nın kavmini ise hikmet ve saadetle kutsayacak,

Kendisi de günahtan beri olacak ki yüce kavmin üzerine hükmedebilsin... (Psalm of Sol. 17:35-41).

...

Tanrı, İsrail'i rahmet ve kutsama gününde

Mesihi'ni getireceği o seçilmiş günde temizlesin (18:6).

Nitekim aynı döneme ait Yeni Ahit literatürü, İsa'nın Yahudiler'in beklediği Davud oğlu Mesih olduğu ve Mesihî dönemin yakında başlayacağı inancı üzerine şekillenmiştir. Bu şekillenişte Grek Selevkit idaresi tarafından başlatılan Helenleştirme politikasının (MÖ 175) yanı sıra ne Davud ne de kohen soyundan olmadıkları hâlde kohenlik ve krallık id-

diasında bulunan Yahudi Haşmoni hanedanının yanlış siyasi tutum (MÖ 164-100) ve daha sonra Roma'nın baskıcı yönetimi karşısında filizlenen kurtuluş ümidinin rol oynadığı kabul edilir. Tüm bu hadiseler, Pers kaynaklı kurtarıcı motifinin de etkisiyle, Tanrı'nın ilahî düzeni (Davud krallığı ve meşru Zadok kohenliği) yeniden tesis etmek için bir Mesih-kral göndereceği fikrinin Yahudiler arasında yayılmasına sebep olmuş; Roma yönetiminin Kudüs'ü işgali ve II. Mabed'in yıkılması ile (MS 70) Mesihî kurtuluş fikri daha da kuvvetlenmiştir. Bu mânâda Daniel, sırasıyla İsrail'e hükmeden dört yabancı krallığın (Babil, Pers, Grek ve Roma) ardından gelecek olan hükümranlığı sonsuz Tanrı Krallığı'ndan ve Tanrı'nın "Mesih prens"inden bahseder (Bab 7-9).

Mesih'in mahiyeti ve görevine yönelik farklı nitelemeler söz konusudur. Kimi zaman iki farklı Mesihî figüre atıf vardır. Zekarya kitabında bahsi geçen 'baş kohen' ve 'kral' şeklindeki iki ayrı şahsiyet (6:11-14), rabinik literatürde de belli ölçüde korunmuştur (Suk. 52b). Yoğun Mesih inancına sahip olan Kumran (Ölü Deniz) cemaatine ait risalelerde ise baş kohen ve Mesih kral figürlerinin yanı sıra, Tesniye kitabında da kendisine atıf yapılan (18:15-18) ahir zaman peygamberinden bahsedilir (1QS 9:11; 4Q175; krş. I Mak. 14:41); ki bu figürler ideal Yahudi devletinin, kohenlik, krallık ve peygamberlik şeklindeki üç temel fonksiyonuna karşılık gelir. Kurtuluş temasının yanı sıra Mesih fikrinin de detaylı olarak işlendiği rabbinik literatürde Davud soyundan gelecek olan Mesih, tarihin sonunda İsrail'in düşmanlarını yenmek suretiyle onları esaretten kurtarıp kutsal topraklara ve Tanrı'ya döndürecek, orada Mabed'i tekrar inşa edip İsrail'i Tevrat şeriatine göre yönetecek ve yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kuracak kişi, savaşçı, öğretmen ve peygamber kimliklerini de kendi şahsında toplayan, eskatolojik bir kral olarak tasvir edilir (Sanh. 98b-99a). "Davud oğlu Mesih" olarak isimlendirilen bu figürün yanı sıra, kendisine öncülük etmek üzere Yusuf soyundan gelecek olan ikinci bir Mesihten de bahsedilir. Asıl Mesihin yolunu hazırlamak üzere Tanrı'nın ve İsrail'in düşmanlarıyla savaşırken harp meydanında öleceğine inanılan "Yusuf oğlu Mesih" fikrinin, Roma yönetimine karşı Yahudi isyanının önderliğini yapan ve dönemin Yahudileri tarafından beklenen Mesihle özdeşleştirilen Bar Kohva'nın ölümü üzerine ortaya çıktığı kabul edilir (Suk. 52a; I Mak. 14:41). Bu ikincil Mesih figürü daha sonra, Mesihçiliğin modern ve seküler bir versiyonu olarak görülebilecek olan Siyonizm hareketinin öncülerine atıfla da kullanılmıştır.

Genellikle insan olarak tanımlanan ama tabiatüstü kimi özelliklere de sahip olan Mesihin bir görüşe göre Mabed'in yıkılması sırasında Betlehem'de veya Kudüs'te doğacağı, diğer bir görüşe göre de Roma'da bir diğerine göre de gökyüzünde gizlenmiş olup geri dönmek için kurtuluş gününü beklediği ve İsrail hak ettiğinde heybetli bir biçimde bulutların üzerinde, hak etmediğinde ise mütevazı bir şekilde bir eşeğin sırtında geleceği rivayet edilir. Başka bir görüşe göre Mesihin bizzat kendisi ya da ismi dünya yaratılmadan önce vardı. İşaya kitabındaki Tanrı'nın hizmetçisi figürüne paralel olarak, acı çeken ve acılarıyla İsrail'in günahlarına kefaret olan Mesih fikrine atıf söz konusudur. Ayrıca, muhtemelen Hıristiyan Mesih anlayışına karşılık olarak, kurtuluşun nihai yaratıcısının Tanrı olduğu ve Mesihin ne Tanrı'nın ne de Tevrat'ın yerini almayacağı vurgulanır.

Apokaliptik ve rabbinik literatürde, Mesih figürü ve Mesihî çağa paralel olarak "Mesih'in doğum sancıları" olarak isimlendirilen ve onun gelişini haber veren birtakım olumsuz gelişmeler, Gog ve Magog savaşı, sürgündeki İsrail'in vaad edilmiş topraklarda bir araya toplanması ve milletlere hükmetmesi, milletlerin toplu olarak tektanrı inancına girmesi, ölülerin dirilmesi ve hesap günü gibi hususlardan da bahsedilir.

b. Mesihçi Hareketler

Mabed'in yıkılması ile ivme kazanan Mesih beklentisi, miladi 1. yüzyıldan itibaren Mesihî hareketlerin ortaya çıkışına şahitlik etmiştir. Özellikle baskı ve zulüm zamanları ile siyasi değişim ve karışıklığın yaşandığı dönemler, söz konusu "pasif Mesihî" beklentinin "ateşli ve aktif devrim" hareketine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Mesih olarak bilinen en önemli tarihî şahsiyetlerden birisi Talmud'da da ismi geçen Şimeon Bar Kohva'dır (Koziva). Roma'ya karşı yürütülen Yahudi isyanının liderliğini yapan ve isyanın sürdüğü üç yıl boyunca (MS 132-135) 'nasi' (prens) sıfatıyla Yehuda'yı yöneten Bar Kohva'nın Mesihliği, dönemin büyük Yahudi âlimi Rabbî Akiva (ö. MS 135) tarafından da teyid edilmiştir.

Kurtarıcı Mesih fikrine yönelik inanç Ortaçağ'da da devam etmiş ancak, rabinik literatürde genellikle öteki dünya ile özdeşleştirilen Mesihî dönemin mahiyeti ve fonksiyonu konusunda farklı anlayışlar da ortaya çıkmıştır. Radikal ve tabiatüstü değişiklikler ve Tanrı'nın tarihe mu-

cizevi müdahalesiyle kurulacak olan Mesihî düzen ve toplu kurtuluş fikri halk arasında ve kabalistik gelenek içerisinde öteki dünya fikrinin önüne geçerken, öteki dünyada karşılık bulacak olan ferdî sorumluluk ve kurtuluş fikrini ön plana çıkaran İbn Meymûn gibi kimi Yahudi düşünürler Mesihî dönemi, siyasi üstünlük ve Tevrat şeriatinin ihyası anlamında tabii yolla ve tedricen gerçekleşecek bir düzenden ibaret görmüşlerdir (Mishneh Torah, Kings, 12:1-2; krş. Sanh. 91b, 99a). Mesih beklentisi, özellikle siyasi değişiklik (Hıristiyanlığın yayılması, Müslüman fetihleri, vs.) ve Mesihin doğum sancıları olarak yorumlanan baskı ve zulüm dönemlerinde (Haçlı Seferleri ve sair katliamlar) daha da şiddetlenirken, Yahudi tarihi, Ortaçağ boyunca gerek Müslüman gerekse Hıristiyan coğrafyalarında, çeşitli sahte Mesihlerin (Ebû İsâ el-İsfehânî, İbn Arye, vs.) ve Mesihî hareketlerin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Mesih konusu üzerine yazılmış önemli Ortaçağ eserlerinin başında, Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nun en güçlü devresinde (7. yüzyıl) kaleme alındığı kabul edilen *Book of Zerubbabel* gelir. Davud soyundan olan son İsrail kralı Zerubbabel'e bir melek aracılığıyla bildirilen ahir zamanla ilgili bilgileri içeren ve sonraki apokaliptik-Mesihî literatürü de etkileyen bu eser, Yahudilerin iki ayrı Mesih önderliğinde Roma'nın şeytan kralına karşı verdikleri savaşı, Filistin'e yerleşmelerini ve nihai zafer neticesinde Mesihî dönemin başlamasını konu edinir.

Bu dönemde ayrıca, özellikle Yeremya (25:11; 29:10) ve Daniel (9; 12:11) kitaplarında yer alan bilgilerden hareketle, Mesihin geliş tarihi ile ilgili hesaplamalar yoğun biçimde Yahudi kültürü içerisinde yerini almıştır. Çoğunlukla sürgün, katliam, siyasi devrim ve hatta salgın hastalıkların yaşandığı tarihlerle örtüşen bu hesaplamalar doğru çıkmadığında, Yahudilerin günahkâr oluşları Mesihin gelmeyişine sebep olarak gösterilmiş ve yeni bir tarih ortaya atılmıştır. Bu tür hesaplamalara karşı kimi rabbiler tarafından, Mesihin geliş tarihinin bilinmez olduğu ve her şeyin tövbe ve iyi amele bağlı bulunduğu (Pes. 54a-b; Maimonides, "Epistle to Yemen"), Tanrı'nın İsrail'den "sonla ilgili zamanı bildirmemek ve sonun gelişini zorlamamak üzere" söz aldığı şeklinde görüşler ileri sürülmüştür (Ket. 111a; Sanh. 97b). İbn Meymûn'a ait on üç prensiplik Yahudi amentüsünün yanı sıra Yahudilerin günlük sabah duasında da iman ikrarı biçiminde yer alan Mesih inancı, modern döneme gelindiğinde Ortodoks Yahudilik tarafından hâlâ korunurken; kurtarıcı Mesih figürünü reddeden Reformist Yahudilik tüm insanlığın durumunun tedrici olarak iyileştirilmesi ve dünyada barışın tesisi mânâsında

Mesihî çağa vurgu yapar. Ultra-ortodoks olarak nitelendirilen Habad Hasidizm'in bir kolu olan Lubaviçer grubu ise beklenilen Mesihle özdeşleştirdikleri ve 1994 yılında ölen son liderlerinin şahsında Mesihî sürecin hâlihazırda başlamış olduğuna inanır ve Modern İsrail Devleti'ni de bu sürecin bir parçası olarak görür.

Öte yandan, Mesihçilik inancı açısından bir nevi dönüm noktası niteliğindeki gelişme, Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi ve bunun akabinde "dünyanın restorasyonu" ve eskatolojik kurtuluş öğretisini esas alan Safed Kabalası'nın ortaya çıkışıdır. Kurucusuna atıfla Lurianik Kabala olarak da isimlendirilen bu mistik gelenek, Mesihî dönemin gerçekleşmesi sürecinde Yahudi fertlere özel bir misyon yüklemek suretiyle, sürgün tecrübesine ve Mesihî beklentiye yeni ve mistik bir boyut kazandırmış ve Mesihî-mistik hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bunların başında da Sabataycılık ve onun devamı niteliğindeki Dönme ve Frankist hareketleri gelir.

c. Sabatay Sevi ve Sabataycılık

Yahudi tarihinin en etkili Mesihî hareketi kabul edilen Sabataycılık, 1665 yılında Sabatay Sevi isimli yarı-zahid bir mistiğin, sözcüsü ya da peygamberi konumundaki Gazzeli Nathan'ın teşviki doğrultusunda, Mesihlik iddiasında bulunmasıyla başlamış; daha sonra Sevi'nin Müslüman olması ve gelişen olaylar neticesinde Sabataycılık heretik ve gizli bir harekete dönüşmüştür. Rusya'dan Amerika'ya, İngiltere'den Yemen'e uzanan geniş bir coğrafya üzerinde etkili olan bu hareketin geçmişte Osmanlı Devleti, Balkanlar, İtalya, Polonya ve Almanya gibi ülkelerde, günümüzde ise hâlen Türkiye'de mensupları vardır.

Hayatı ve başlattığı Mesihî hareket etrafında çok fazla spekülasyonun yer aldığı Sevi, 1626'da İzmir'de doğmuş bir Osmanlı Yahudisi'dir. Talmud ve Kabala eğitimi alan ve genç yaştan itibaren züht hayatına eğilim gösteren Sevi'nin, zaman zaman manik depresif ataklar sergilediği ve cinsel iğvalara kapıldığı nakledilir. Önceleri onun meczup olarak tanınmasına sebep olan melankolik kişiliği ve sergilediği tuhaf tavır ve Yahudi şeriatine ters birtakım fiiller, daha sonra Sevi'nin Mesihî karizmasına yorulmuştur. İlk kez, kabalistik hesaplamalara göre Mesihin ortaya çıkacağı tarih olan 1648 yılında İzmir'de Mesihlik iddiasında bulunan fakat fazla taraftar toplayamayan Sevi, farklı bölgeleri (Balkan-

lar, Filistin ve Mısır) dolaştıktan sonra, ruhları Mesihin gelişine hazırlayan Nathan isimli genç bir peygamberin varlığını duyup 1665'te Gazze'ye gelmiştir. Sevi'nin Mesihliği ile ilgili bir vizyon gördüğünü iddia eden Gazze'li Nathan, görüşme sırasında Sevi'yi kendisinin beklenilen Mesih olduğuna ikna etmiştir. Mesihliğini ilan ettikten sonra taraftarlarıyla birlikte birkaç kez Kudüs'e sefer yapan Sevi, buranın Yahudi dinî otoriteleri tarafından şehirden kovulması üzerine, Mesihî mesajını yaymak üzere önce Halep'e daha sonra da İzmir'e geçmiştir. Burada Mesihliğini tekrar ilan eden Sevi, yaygın rivayete göre Türk Sultanı'nı yenip krallık payesini ondan devralma iddiasıyla, kurtuluşu başlatacağı tarih olarak 1666 yılını ortaya atmıştır.

Daha ziyade Sevi'nin taraftarları ve bizzat Nathan tarafından yazılan mektuplar yoluyla yayılan hareket, genelde sıradan ve fakir Yahudiler arasında taraftar bulmakla birlikte, tüccar Yahudilerden, Yahudi din adamlarından ve gerek Osmanlı içindeki gerekse Osmanlı dışındaki farklı cemaatlerden de bu yeni gruba katılanlar olmuştur. Sevi'nin yarattığı Mesihî coşku hem Sefarad ve Aşkenaz hem de Doğulu Yahudiler arasında özellikle de Marrano olarak isimlendirilen Sefarad kökenli kripto-Yahudiler'in yaşadığı bölgelerde (Amsterdam, Hamburg ve Selanik) etkili olmuştur. Sevi, İzmir'deki faaliyetlerini yoğunlaştırdığı sırada, hareketin hızla yayılmasından rahatsızlık duyan Yahudi din otoritelerinin şikâyeti üzerine, 1666 yılında Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın emriyle tutuklanıp İstanbul'a getirtilmiş ve Gelibolu'da hapse atılmıştır. İdam edilmediği gibi kendisini ziyarete gelen taraftarlarını görmesine izin verilen Sevi'ye tanınan bu serbesti onun prestijini daha da artırmıştır. Fakat daha sonra Edirne'de divan huzurunda sorgulanması sırasında Mesihliğini ispat edemeyen Sevi, Müslüman olduğunu açıklayarak (Aziz) Mehmet ismini almış ve kapıcıbaşı payesi ile sarayda istihdam edilmiştir.

Sultan'ın beklentileri doğrultusunda Yahudileri İslam dinine çekmek yerine, kısa bir duraklama döneminin ardından, kendisi gibi Müslümanlığı seçen karısı (Sara ya da Fatma Hanım), kardeşleri ve yakın taraftarları ile birlikte Edirne ve İstanbul'da Mesihî dinini gizli olarak yaymaya devam eden ve bu dönemde Mevlevi çevreleriyle de bağlantı içerisine giren Sevi, devlet yöneticilerinin durumdan haberdar edilmesi üzerine tekrar tutuklanmış (1672) ve bir sene sonra Arnavutluk'a sürgüne gönderilmiştir. Ölünceye kadar burada, kendisini ziyarete gelen yeni

karısı (Yoheved ya da Ayşe Hanım) ve etrafına topladığı küçük cemaatiyle, sürgün hayatı yaşamıştır. Sevi'nin ölümünden sonra (1676) tekrar Yahudiliğe dönenler olmakla birlikte, Mesihî hareket özellikle Osmanlı topraklarında (Selanik, İzmir, İstanbul ve Balkan cemaatleri), İtalya ve Polonya'da gizli bir tarikat biçiminde varlığını sürdürmüştür.

Daha ziyade Sevi'nin melankolik-karizmatik kişiliği ile Nathan'ın ilmi ve edebî yaratıcılığının bir karışımı olarak ortaya çıkan bu Mesihlik iddiasının geniş kitleler üzerinde etkili olmasında ve heretik-esrarengiz karakterli Sabataycılık hareketine dönüşmesinde birtakım sosyopolitik ve teolojik tesirler rol oynamıştır. Bu tesirlerin başında da 1648 yılında Polonya Yahudilerinin maruz kaldığı Kmielnitzki katliamı ve alevlenen Mesihî beklentinin yanı sıra,[19] aynı yıllarda etkisini artıran kurtuluş merkezli Lurianik Kabala öğretisi, gnostik öğreti, Hıristiyanlık ve çift kimlilik üzerine kurulu Marrano geleneğinin etkili olduğu kabul edilir. Hareketin sözcülüğünü yapan Gazze'li Nathan, Lurianik Kabala'nın etkisiyle oluşturduğu öğretisinde, Sevi'nin Mesihliğini desteklemek için, Mesihin ruhunun ilk yaratılış sırasında ilahlığın merkezindeki boş ve karanlık alana dağılan nur parçacıklarıyla aynı akıbeti paylaşıyor olup kötü güçlerin içinde hapsolmuş vaziyette beklediğini ileri sürmüştür. Bu karanlık delikte kendisini etkisiz hâle getirmeye çalışan yılanlara karşı mücadele veren Mesihin hürriyetine kavuşabilmesi ancak dünyanın restorasyonu sürecinde iyi ve kötü güçlerin birbirinden ayrıştırılması ile mümkündür. İşte o zaman Mesihî ruh, insan olarak yeryüzünde tezahür edecek ve Mesihî dönemi başlatacaktır. Dolayısıyla, Sevi'den sadır olan şeriate aykırı ve sıradışı fiiller, onun yoldan çıkarıcı yılanlara karşı verdiği mücadelenin neticesi ve dolayısıyla Mesihliğinin işareti olmaktadır. Aynı şekilde Sevi'nin din değiştirmesi de yaratılışın en ücra köşelerine (yani İslam dünyasına) dağılmış olan ilahî nur parçacıklarını asıl kaynağına döndürmek suretiyle iyiyi kötüden ayırma misyonunun bir gereği olmaktadır. Zahirde Yahudi şeriatine ters düşme ama bâtında Mesihî hedefe hizmet etme şeklindeki bu paradoksal anlayış, 1391-1497 yılları arasında Engizisyon tehdidi ile din değiştirmeye zorlanan ve zahirde Hıristiyan gibi görünseler de gizli olarak Yahudi şeriatine uyan çift kimlikli Marranolar'ın (İspanya ve Porte-

[19] O dönemde gerek Avrupalı Hıristiyanlar gerekse Osmanlı Müslümanları arasında da kurtarıcı (Mesih/mehdi) beklentisi mevcuttu. Sevi'nin Mesihlik iddiası için, Hıristiyanlar tarafından da Mesih'in geliş tarihi olarak benimsenen 1666 yılını seçmesi bazı Hıristiyan (milleniarist) çevrelerde onun Deccal (anti-Christ) olduğu düşüncesinin hâkim olmasına ve bu hareketin özellikle Avrupa'da duyulmasına sebep olmuştur.

kiz Yahudileri) durumuyla paralellik gösterir. Nitekim Sabataycı hareketin öncelikle Türkiye, Balkanlar ve Cezayir'de yaşayan Sefarad Yahudileri arasında rağbet bulmasında, o coğrafyada yaygın olan Lurianik Kabala etkisinin yanı sıra bu ortak paydanın da rol oynadığı kabul edilir.

Fakat özellikle Sevi'nin ölümünden –ya da taraftarlarının iddiasına göre geri dönmek üzere dünyadan çekilmesinden sonra gizli bir tarikat biçimine dönüşen ve merkezi Edirne'den İzmir ve Selanik'e kayan bu hareket içerisinde mutedil ve radikal eğilimlerin varlığından söz edilir. Bir kısım Sabataycılar Sevi'nin Mesihliğine inanmakla birlikte Yahudi şeriatine bağlı kalırken, diğer bir grup ise pasif olarak Mesihe inanmak yerine tamamen onun yolundan gitmeyi tercih etmiştir. Sabataycılık hareketinin özellikle İzmir'de yayılmasında önemli rol oynayan Abraham Miguel Cardozo isimli Marrano asıllı bir Sabataycı, hem Sabatay karşıtı rabbilere hem de radikal Sabataycılara karşı mücadele vermiştir. Cardozo kendisini, Mesih Sabatay Sevi'nin kurtuluşu ilan etmek ve hâlihazırdaki tüm paradoksları ortadan kaldırmak üzere tekrar yeryüzüne dönüşüne kadarki dönemde hakikati açıklayan, bunun için de eziyete uğrayan Yusuf oğlu Mesih olarak görmüştür.

Radikal Sabataycıların ağırlıkta olduğu Selanik'te ise Sevi'nin son karısı ve onun ailesinin çabalarıyla aralarında rabbilerin de bulunduğu pek çok taraftar toplanmış, hatta Sabataycılığa toplu geçişler yaşanmıştır (1683). Zahirde Müslüman gibi yaşayan gerçekte ise geleneksel ve heretik unsurların karışımı bir Yahudiliğe tabi olan bu radikal grup, 1924 nüfus mübadelesinde İstanbul'a gelip yerleşen ve 'Selanikli' ya da 'Avdeti/Dönme' olarak isimlendirilen Sabataycılardan oluşur. Sevi'nin Müslüman olduktan sonra ortaya koyduğu "On Sekiz Emir" doğrultusunda sadece kendi aralarında evlenip kendilerini hem Müslüman Türklerden hem de Yahudilerden farklı gören Dönmeler, ya da kendi ifadeleriyle Maaminim (Müminler), daha sonra üç kola ayrılmıştır. Başlangıçta Sevi'nin kayınbiraderi ve halefi olan Yakub Çelebi etrafında toplanan grup ikiye bölünmüş (1689), Müslüman âdetlerine daha bağlı kalan ve günümüzde de büyük ölçüde Türk-Müslüman kültürü içinde asimile olmuş durumdaki bu eski grup 'Yakubiler' olarak anılırken, Mustafa Çelebi liderliğindeki yeni grup 'Karakaşlar' adını almıştır. Çoğunluğu oluşturan ve radikal öğretilere sahip olan bu ikinci grup içerisinde de tekrar bir bölünme yaşanmış (1720) ve 'Kapancılar' adıyla daha ılımlı karakterde üçüncü bir grup ortaya çıkmıştır.

Karakaş grubunun liderliğini yapan ve Sevi'nin ruhunu taşıdığı iddiasıyla Mesih ve hatta tanrı mertebesine çıkartılan Osman Baba takma isimli Baruchiah Russo'nun radikal öğretisi 18. yüzyılda Osmanlı toprakları dışındaki rabinik ve kabalistik çevrelerde de etkili olmuştur. Sevi'den bir asır sonra Polonya'da Mesihlik iddiasında bulunup daha sonra Katolikliğe geçen Jacob Frank ve taraftarları, yeni bir dönme hareketi oluşturmuşlardır. Radikal Sabataycılar, kurtuluş tam anlamıyla tesis edilinceye kadar gerçek imanı gizli tutmayı ve kötülükle iş birliği hâlinde görünmeyi Mesihî sürecin bir gereği olarak görmüştür. Sevi'nin görünüşte İslam'ı, Frank'in ise Katolikliği seçmesi de bu anlama gelmektedir. Bu radikal grup ayrıca, Hıristiyanlar tarafından İsa Mesih'e atfedilen yeni bir düzen ve şeriat getirme misyonuna benzer şekilde, Sevi'nin Sürgün Yahudiliği yerine Mesihi Yahudiliği başlattığı ve buna uygun bir Tevrat ve şeriat anlayışı ortaya koyduğuna inanır. Bu anlayış doğrultusunda günah işlemeyi azizlikle eş değer görenlerin yanı sıra Tanrı'nın oğlu olan Mesih Sabatay'ın gelmesiyle birlikte Âdem'in işlediği ilk günahın telafi edildiğini ve eski şeriatteki tüm yasakların kalktığını söyleyenler de vardır. Yeni şeriate tabi olan bu seçilmiş kişiler, aynı zamanda iyi ve kötünün üzerine çıktıklarına inanırlar. Kötülüğün kötülükle aşılması, günahın kutsanması ve yeni manevi şeriate yönelik bu vurgu, birtakım geleneksel ve radikal Hıristiyan unsurların yanı sıra iyi-kötü mücadelesi ve zahir-batın ayırımı üzerine temellenen gnostik öğretinin de etkilerini taşır. Muhalif ve ütopik dinamiklere sahip bu oluşumun en ilginç sonuçlarından birisi de, Sabataycıların aydınlanma sürecinde ve gerek Batı'daki gerekse Türkiye'deki reform hareketlerinde etkili olmalarıdır.

C. Türkiye Yahudileri

Türkiye Yahudileri ya da yaygın kullanımıyla Türkiye Musevileri, bugün on üç milyon civarındaki dünya Yahudi nüfusu içerisinde küçük bir topluluğa tekabül etse de, bir zamanlar dinî, kültürel ve ekonomik açıdan dünya Yahudiliğinin temsilcisi konumundaki Osmanlı Yahudilerinin torunları olmaları ve gerek Yahudi tarihinin önemli bir dilimine gerekse Osmanlı Devleti ve onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyokültürel ve siyasi yapılanmasına ışık tutmaları sebebiyle hâlâ önemini koruyan bir topluluktur.

Genellikle tarihçiler, bugünkü Türkiye Yahudilerinin de kökenini oluşturan Anadolu'daki ilk Yahudi varlığını MÖ 3-4. yüzyıllara kadar gö-

türür. Büyük İskender'in Filistin'i ele geçirmesi (MÖ 322) ve generalleri tarafından Ön Asya ve Anadolu'da çeşitli devletlerin kurulmasıyla birlikte Yahudiler Anadolu'nun farklı bölgelerine, özellikle Frikya, Lidya ve Antakya civarına yerleştirildiler. Bizans İmparatorluğu döneminde ise (MS 395-1453) Ege ve Akdeniz kentlerinin yanı sıra Marmara ve Karadeniz sahillerinde cemaatler kurdular.

Osmanlıların Yahudilerle ilk karşılaşması Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethiyle gerçekleşti (1326). Osmanlıları kurtarıcı gibi gören Bursa Yahudilerini hayal kırıklığına uğratmayan Orhan Gazi, bu yüzyılın ortalarına kadar ayakta kalan Etz Ahayim isimli sinagogun inşasına izin vermiştir. Dolayısıyla, Osmanlı Yahudileri için bir nevi dönüm noktası olan 15. yüzyıldan çok önce Anadolu ve Balkanlar'da Yahudi cemaatleri mevcut olmakla birlikte bu yüzyılın önemi, büyük Yahudi göçlerine ve bir asır sonra dünya Yahudiliğinin merkezi olacak olan İstanbul'un fethine sahne oluşunda yatar.

İstanbul'u İmparatorluğun başkenti yapmayı hedefleyen Fatih Sultan Mehmed, fetihten hemen sonra Balkanlar ve Batı Anadolu'dan çok sayıda Yahudi'yi şehre yerleştirdi. Öte yandan, gerek Orta ve Doğu Avrupa gerekse İberya Yahudileri'nden İspanya Sürgünü öncesinde de Osmanlı topraklarına sığınanlar olmakla birlikte asıl göç dalgası II. Bayezit dönemine denk gelen 1492-1512 yılları arasında gerçekleşti. İspanya'dan kovulan ve aralarında din âlimlerinin de bulunduğu yüz yirmi bin Sefarad Yahudi'nin Osmanlı topraklarına göç etmesiyle birlikte İmparatorluğun Yahudi nüfusunda belirgin bir artış ve kültürel canlanma söz konusu oldu. Osmanlı Devleti, sağladığı dinî serbestinin yanı sıra siyasi ve ekonomik güven ortamı sebebiyle 16. yüzyılda Yahudilerin en yoğun olduğu ülkelerin başında yer alıyordu.

16. yüzyılın başlarına gelindiğinde İstanbul'da, dört asırdır yerleşik durumdaki Karaylar'ın yanı sıra şehrin en köklü ve kalabalık Yahudi cemaatini teşkil eden ve Rumca konuşan Bizans Yahudileri (Romanyot), Ortaçağ Almancası ile İbranice karışımı bir dil (Yidiş) konuşan Alman Yahudileri (Aşkenaz), küçük bir gruptan oluşan İtalyan Yahudileri (Franko) ve Katalan İspanyolcası ile İbranice karışımı bir dil (Ladino) konuşan İberya Yahudileri (Sefarad) olmak üzere dört farklı Yahudi grubu yaşamaktaydı. Bunlar, ağırlıklı olarak Haliç'in iki yakası (Balat ve Hasköy) ile daha sonraları Sirkeci, Bakırköy, Galata, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerinde meskundular. Karaylar'ın yerleşim yerleri ise ismini

bu gruptan aldığına inanılan Karaköy'ün (Karay köyü) yanı sıra Balat, Hasköy, Edirnekapı ve Kağıthane idi.

Osmanlı Yahudileri, İmparatorluğun ekonomik ve siyasi sıkıntı yaşadığı dönemlerde zaman zaman kısıtlayıcı hükümlere ve bir nevi güvensizlik ortamına maruz kalmalarına rağmen, özellikle Fatih, II. Bayezit, Yavuz ve Kanuni gibi güçlü padişahların idaresinde ve ilk olarak Fatih tarafından irat edilip sonraki dönemlerde yenilenen 'tolerans fermanı' doğrultusunda, istedikleri bölgeye yerleşip istedikleri mesleği icra etme, iş ve sair sebeplerle diledikleri yere seyahat etme, inançlarını uygulama, eğitim ve kültür teşkilatlarını oluşturma ve hatta yeni sinagoglar tesis etme noktasında daha önce görülmemiş bir serbestiye sahiptiler. Her ne kadar Osmanlı sosyal yapılanması, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında ayırım ön görse de, bu ayırım gerek genel olarak gayri Müslimlerin gerekse daha imtiyazlı konuma sahip bulunan Yahudilerin ticari ve kültürel açıdan serpilip gelişmeleri ya da fert bazında önemli idari ve mali görevlere gelmeleri noktasında bir engel teşkil etmediği gibi; her bir dinî gruba kendi iç işlerinde özerklik sağlayan bir sistem oluşturmuştur (millet sistemi). Zira dinî kimliği esas alan zimmi statüsünün yanı sıra, devletle olan münasebete dayanan ve her gruba açık olan bir diğer statü, aralarında çok sayıda Yahudi'nin de yer aldığı gayri Müslimlere vergiden muaf olan sınıf içerisinde yer alma ve devlet kademelerinde üst düzeylere yükselme imkânı sağladı. Buna karşılık, özellikle bankacılık, ticaret, liman ve gümrük idaresi, silah üretimi, dokumacılık ve dericilik konularında oldukça deneyimli olan ve matbaa tekniğini beraberlerinde getiren İberya Yahudileri, 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan dönemin önde gelen merkezlerinden biri hâline gelmesinde büyük rol oynadılar.

Siyasi alanda, meşhur Nasi ailesinden Yosef Nasi ve ardından Salamon Aben Yaeş'e Filistin topraklarının sorumluluğu verilirken; başta Salamon ben Natan Eşkenazi ve Moşe Berberi olmak üzere pek çok Yahudi çeşitli ülkelerle ilişkilerde elçilik görevi üstlendi. Mali konularda ise Yavuz döneminde Mısır eyaletinin mali işler sorumlusu olan Avraham Kastro ve II. Mahmud döneminde Sarrafbaşı olarak görev yapan Yehezkel Gabay gibi isimler dışında Acıman ailesinden bazıları 18. yüzyılda önemli görevlerde bulundu. Ayrıca II. Murad'dan itibaren saray hekimlerinin çoğu Yahudilerden oluşurken, saray hekimliğine ilaveten siyasi konularda padişahların danışmanlığını yapan Yahudiler de mev-

cuttu. Eşkenazi ailesinin yanı sıra bir İtalyan Yahudisi olan Hekim Yakub, Granadalı baba-oğul Yosef ve Moşe Hamon bunlardandır. Öte yandan, Osmanlı Hanedanı'nın hanım üyeleri tarafından danışman veya aracı olarak kiralanan Yahudi kadınları da söz konusuydu.

Yine bu dönemde (15-17. yüzyıl) dinî ve edebî alanda da önemli gelişmeler kaydedildi. 1493 yılında önemli Yahudi din akademilerine (yeşiva) sahip olan İstanbul'da ilk basımevini kuran David ve Samuel ibn Nahmias kardeşler, başta meşhur Yahudi şeriat kitabı *Arba'a Turim* olmak üzere pek çok Yahudi klasiğini bastılar. En fazla Yahudi'nin yaşadığı Selanik ise 1515'te kurulan basımevinin yanı sıra kütüphaneleri, yeşivaları, tabii bilimlerin öğretildiği okulu ve mistik çalışmalara verdiği destek ile İstanbul'la yarış hâlindeydi. Ünlü Yahudi âlimi Yosef Karo, Yahudilerin bir diğer temel şeriat kitabı olan *Şulhan Aruh*'u burada tamamladı. İmparatorluğun üçüncü büyük Yahudi nüfusunu barındıran Safed ise Lurianik Kabala'nın ortaya çıktığı ve Cordovero, Luria ve Vital gibi dönemin büyük kabalacılarının yetiştiği önemli bir Kabala merkezi idi. Daha küçük Yahudi nüfusuna sahip olan Edirne, Bursa, Şam, Kahire ve Kudüs'te de yeşivalar mevcuttu. Ayrıca Mordehay Komtino, dinî eğitimin yanı sıra müspet ilimlerin de öğrenilmesinin gerekliliği üzerine yaptığı vurgu ile fethin ilk yıllarında İstanbul'da gelişen Yahudi kültür hareketinin öncülüğünü yaptı. 18. yüzyılda ise Avraham ben İsak Asa, uluslararası Yahudi-İspanyol edebiyatının kurucuları arasında yer aldı.

Kimi zaman devlet otoritelerinin müdahalesi söz konusu olsa da, Osmanlı Yahudileri kendi iç işlerinde de geniş bir serbestiye ve cemaatler arası farklılıkların korunduğu bir yapılanmaya sahiptiler. Genellikle geldikleri bölge adlarına göre farklılaşan cemaatler (kehila) oluşturmuşlar; şehirlerde, özellikle de Müslüman kesimin ağırlıkta olduğu semtlerde veya civarında oturmayı tercih etmişlerdir. Tek bir merkezî otorite yerine her cemaat kendi seçtiği dinî ve sivil liderler tarafından idare edilirdi. 'Rav' (Aşkenaz) veya 'haham' (sefarad) olarak isimlendirilen dinî liderler birtakım dinî ve hukuki görevleri üstlenirken, sivil liderlerse cemaatin mali ve idari işlerini yürütür ve devletle irtibatını sağlardı. Genellikle her bir cemaat, ağırlıklı olarak dinî eğitimin verildiği ve sinagog yakınına kurulan kendi okuluna (talmud tora), cenaze ve hayır kurumlarına (hevra kadişa), mahkeme (bet-din) ve yeşivalara sahiptiler. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren bir şehirde bulunan farklı Yahudi cemaatleri kendi aralarında birleşerek organize birlikler (kahal) oluşturmuştur. Bu bir-

likler şehrin Yahudi nüfusu ile devlet otoriteleri arasındaki münasebetin kolaylaştırılması ve cemaatin temsil gücü açısından önemli fonksiyona sahipti. Nitekim, özellikle vergi toplama konusunda devlet otoriteleri, biri yerli statüsündeki Romanyotlar'dan (sürgünlü) diğeri ise göçle gelen Sefarad, Aşkenaz ve Franko'ların toplamından oluşan (kendi gelen) iki ayrı grubu esas almıştır. Osmanlı Yahudileri de başlangıçta tek bir merkezî otoriteye bağlanmak yerine, cemaat bazında otonomluğu tercih etseler de zamanla farklı grupların birbirine entegre olması ve İmparatorluğun gerileyen siyasi ve ekonomik şartları doğrultusunda birleşik cemaatler oluşturma yoluna gitmişlerdir.

Yahudi geleneğinde, Hıristiyanlık'taki gibi tüm Yahudileri temsil eden tek bir merkezî otorite olmadığından, Fatih ve sonraki padişahların merkezîleştirme çabalarına rağmen, bugün anladığımız mânâda 'hahambaşılık' statüsü 19. yüzyıldan önce kullanım alanı bulmamıştır. Bununla birlikte Moşe Kapsali (ö. 1496), Grek Ortodoks Kilisesindeki metropolit uygulamasına benzer şekilde, İstanbul Yahudilerinin dinî ve siyasi lideri (rav ha-kolel) ve dolayısıyla İmparatorluğun en önemli rav'ı olarak resmî kayıtlarda geçer. Kapsali'nin ölümünden sonra yerine sadece dinî otoriteye sahip olan Eliyau Mizrahi (ö. 1526) geçti. Ondan sonra da Mizrahi'nin iki öğrencisi ve sonra gelen âlimler eşit şekilde dinî liderlik statüsüne sahip oldular. İzmir'de de benzer şekilde şehrin iki önde gelen Yahudi âlimi, Yosef Eskapa ve Azarya Yehoşua, başlangıçta gayri resmî tarzda ortak dinî lider sıfatına sahip olmuşlar (1630-1648), Yehoşua'nın ölümünden sonra Eskapa tek başına liderliği sürdürmüş (1648-1661), ondan sonra da iki ya da üç rav görevi ortaklaşa üstlenmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un yanı sıra Selanik, Edirne ve Safed gibi Yahudi cemaatlerinde de iki veya üç rav'dan oluşan dinî liderlik uygulaması hâkim olmuştur.

Hâlen yürürlükte olan hahambaşılık müessesesi ise II. Mahmud döneminde, Osmanlı Yahudilerine resmî azınlık statüsü kazandırma teşebbüsünün uzantısı olarak teşekkül etti. Avraham Levi'nin 1835'te Ortodoks ve Ermeni patrikliklerine denk gelen hahambaşılık görevine getirilmesinin ardından İzmir, Selanik, Bursa ve Edirne'nin yanı sıra çeşitli Balkan ve Orta Doğu şehirlerinde de hahambaşılıklar oluşturuldu. Fakat İstanbul Hahambaşısı'na ülke genelindeki Yahudilerin devlet neznindeki temsilcisi sıfatını bahşeden bu yeni statü, başlangıçta Yahudi toplumu tarafından formalite olarak görüldü; eskiden olduğu gibi 'rav ha-kolel' sıfa-

tını taşıyan Yahudi din âlimleri halkın gözünde gerçek dinî lider vasıflarını korudu. 1864 yılında ise hahambaşılık tek statü olarak benimsenirken; 'rav ha-kolel' uygulaması ancak hahambaşısı olmayan bölgelerde devam etti. 1865'teki 'Hahambaşılık Nizamnamesi'yle birlikte dinî (meclis-i ruhani) ve sivil birimler (meclis-i cismani ve meclis-i umumi) oluşturuldu. Fakat 1909 yılına kadar "hahambaşı kaymakamı" sıfatıyla naib hahambaşılar görev yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son hahambaşısı, Jön Türklere yakınlığıyla bilinen ve 1909-1920 arasında ülkedeki tüm Yahudilerin "resmî hahambaşısı" sıfatıyla görevde kalan Hayim Nahum'dur. Gerek cemaat içi huzursuzluklar, gerekse devlet birimleriyle yaşanan gerginlik sebebiyle istifa eden Nahum'un ardından 1931 yılına kadar, Hayim Moşe Beserano hahambaşı kaymakamı olarak görev yaptı. Onun ölümünden sonra yirmi iki yıl boyunca yeni atama yapılmayıp hahambaşılık işleri vekâleten yürütüldü. 1953'te Türkiye'nin seçimle göreve gelen ilk hahambaşısı olarak Rafael David Saban'la tekrar uygulamaya başlayan hahambaşı statüsü, 1961'de David Asseo'yla devam etti. Asseo'nun 2002'de ölümünden sonra yeni uygulamaya göre 7 yıl süreyle seçilen Rav İzak Haleva "Türkiye Hahambaşı" unvanını aldı.

Osmanlı Yahudileri, 17. yüzyılın ortalarından itibaren İmparatorluğun içine girdiği kısmi gerilemeye paralel olarak ülkenin siyasi ve iktisadi hayatında eskisi kadar ve –Batı'yla bağlantılarını devam ettirip kendilerini yenileyen– Rum ve Ermeniler ölçüsünde etkin olamamalarına rağmen, yine de bu sahadaki varlıklarını sürdürmüştür. İzmir Yahudi cemaati özellikle liman ticaretinde yükselirken, İstanbul 18. yüzyıl sonuna kadar dünya Yahudiliğinin basım merkezi olarak kalmıştır. 19. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nin umumi mânâda ıslahat ve modernleşme politikasına paralel olarak, "güvenilir teb'a" olma özelliğini koruyan Yahudilerin gerek devlet gerekse cemaat içindeki liberal gruplar eliyle modernizasyonuna çalışılmıştır. Yahudilerin askerî tıp okullarına yönlendirilmesi (1827), Fransız merkezli Alliance Israélite Universelle (Evrensel Musevi Birliği) teşkilatı tarafından kurulan ve Fransızca eğitim veren Alyans okullarının kısa sürede İmparatorluğun her bölgesine yayılması (1862-1930), Osmanlı Yahudilerinin sosyokültürel ve ekonomik açıdan canlanmasını ve Batılı Yahudilerle bağlantılarının güçlenmesini sağlayan gelişmelerdendir. Nitekim 20. yüzyılın başlarında Yahudilerin, yeni orta sınıfıyla, ticari ve idari alanlara nüfuz ettikleri, İttihat ve Terakki Partisi üyesi, milletvekili ve üniversite hocası olarak ülkenin siyasi ve kültürel hayatında tekrar etkin oldukları görülür. Bu dönem aynı zamanda

Türkiye Yahudileri'nin gelişmekte olan Siyonizm hareketiyle tanıştıkları ve gerek iç (Filistin ve Balkanlar) gerekse dış (Avrupa) göçlerin yaşandığı dönem olmuştur.

Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında, Türkiye Yahudileri Avrupa'nın en güvenli Yahudi toplumu idi. Tüm manipülasyonlara rağmen antisemitizm Türk toplumunda yer edinememiş; aralarında ilim adamlarının da bulunduğu Türkiye kökenli Yahudiler Türk Devleti tarafından Nazi katliamından kurtarılmışlardır. Çok partili dönemde (1946) yaşanan esneklikle birlikte başta hahambaşılık olmak üzere Yahudi kurumları yeniden diriltilip düzenlenmiş, Yahudi okullarında İbranice ve Yahudilik derslerinin okutulmasına izin verilmiş, yeni Yahudi gazeteleri kurulmuş, Yahudiler siyasi partilere kabul edilmiştir.

Çeşitli kaynaklar, Osmanlı sınırları içindeki Yahudilerin toplam sayısının 20. yüzyılın başlarında yüz binin üzerinde olduğunu kaydeder. I. Dünya Savaşı'ndan sonra çok sayıda Yahudi'nin Fransa ve Amerika'ya göç etmesiyle birlikte, bu sayı 1927 sayımında seksen iki binin altına düştü. Daha sonra en büyüğü İsrail Devleti'nin kuruluşuna (34 bin) diğerleri ise –ülkede yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık dönemlerine denk gelen– Filistin'e göç dalgaları sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin Yahudi nüfusu azalmaya devam etti. Günümüzde ise bu sayının yirmi beş bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. 20. yüzyıl ortalarına kadar az veya çok Yahudi nüfusuna sahip olan Çanakkale, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, Aydın, Manisa, Muğla, Mersin, Kayseri, Gaziantep, Kahramanmaraş, Urfa ve Van gibi şehirlerde günümüzde ya hiç Yahudi aile kalmamış ya da sadece birkaç tane kalmıştır.

Çoğunluğu Sefaradlar'dan (%96) oluşan Türkiye Yahudileri, bugün başta İstanbul (yirmi iki bin) ve İzmir (iki bin) olmak üzere Ankara, Bursa, Antakya ve Adana'da cemaatlere sahiptir. Hahambaşılık etrafında teşkilatlanan Sefaradlar, kendi dinî ve sosyal kurumları ve yayın organlarıyla aktif bir iletişim ağına sahiptir. İstanbul'da (Şişhane) bulunan resmî hahambaşılık bünyesinde, en az üç hahamdan oluşup genellikle Hahambaşı'nın başkanlık ettiği ve evlenme, boşanma, miras ve nesep tespiti gibi konularla ilgilenen "dinî konsey" (bet-din), cemaatin eğitim ve kültür işlerini yürüten ve hâlen kırk sekiz üyeden oluşan "laik konsey" ve bu konsey içinden seçilen "icra kurulu" yer alır. 20. yüzyılın başlarından itibaren yerleşim bölgeleri Beyoğlu, Taksim, Şişli civarına ka-

yan ve bir kısmı da Kuzguncuk, Haydarpaşa ve Göztepe ile Ortaköy-Yeniköy arasında yaşayan İstanbul Sefarad cemaati içinde dindar ve seküler farklılaşması olmakla birlikte Batı'daki gibi cemaat bazında gruplaşmalar mevcut olmayıp, nispeten homojen bir yapı hâkimdir. İstanbul'un en eski Yahudi cemaati olan Romanyotları da zamanla kendi içinde eriten Sefaradlar, başta tarihî Ahrida (15. yüzyıl) ve Yanbol sinagogları (Balat), Etz Ahayim (Ortaköy), adını II. Abdülhamid'den alan Hemdat İsrael (Haydarpaşa), Bet-Yaakov ve Virane (Kuzguncuk), Cumhuriyet döneminde inşa edilip son yirmi yıl içerisinde iki talihsiz saldırı yaşayan Neve Şalom (Şişhane) ve Bet-İsrael (Osmanbey) ile Göztepe, Bakırköy, Sirkeci, Hasköy, Yeniköy, Büyükada, Heybeliada, Burgazada ve İstanbul İtalyan Musevi Cemaati tarafından yaptırılan İtalyan Sinagogu'ndan (Karaköy) oluşan, üçü her gün diğerleri ise Cumartesi veya bayram günlerinde ibadete açık toplam 17 sinagogta ibadetlerini sürdürürler. Sefaradlar ayrıca, Neve Şalom ve Göztepe sinagogları bünyesinde ritüel temizlik için kullanılan iki hamama (mikve), kendi mezarlıklarına, Or Ahayim (Balat) isimli bir hastaneye, Zülfaris Sinagogu'ndan dönüştürülen bir müzeye (Karaköy), iki "koşer" restorana (Eminönü ve Ortaköy), gençlik, kültür ve spor kulüplerine (Şişli ve Göztepe), ihtiyarlar ve düşkünler için yardım derneklerine (Hasköy ve Karaköy), Türkçe eğitim veren ilk ve orta öğretim kompleksine (I. Karma İlkokulu ve Ulus Özel Musevi Lisesi - Şişhane), 1947-98 arasında üç dilde birden (Türkçe, İbranice ve Ladino) günümüzde ise bir sayfası hariç Türkçe yayımlanan haftalık *Şalom* gazetesine, çeşitli dergilere (Göztepe Kültür Dergisi ve Tiryaki) ve bir yayınevine (Gözlem Gazetecilik - Nişantaşı) sahiptirler. İstanbul haricinde İzmir'de beş (Karataş, Alsancak, Çarşı), Bursa'da iki, Ankara ve Antakya'da birer tane tam veya yarı aktif sinagog ile yine İzmir'de bir hastane (Karataş) mevcuttur. İstanbul'daki çoğu Yahudi ailesi, çocuklarının eğitimi için daha ziyade Şişli-Teşvikiye bölgesindeki prestijli devlet okullarını ya da özel okulları tercih ederler. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren gerek devlet teşviki, gerekse Yahudilerin Türk toplumuna entegre olmasını arzulayan Yahudi aydınların gayretleri neticesinde Türkçe günümüzde Yahudilerin birinci dili hâline gelirken; daha çok evlerde konuşulan Ladino özellikle gençler arasında unutulmaya yüz tutmuş durumdadır. İbadet dili ise İbranice'dir. Din adamları "rav" (Aşkenaz: rebbe), ibadeti yürütenler "hazan" (Aşkenaz: kantor) olarak isimlendirilir.

Bu topraklardaki varlığı Sefaradlar'dan daha eskiye giden Aşkenaz Yahudileri ise dinî konularda Hahambaşılığa bağlı olmakla birlikte kendi cemaat konseylerine (Karaköy) ve sinagoglarına (Yüksekkaldırım) sahiptirler. 13-14. yüzyıllarda Almanya, Fransa ve Macaristan'dan sürülerek Osmanlı topraklarına sığınan ilk Aşkenaz grubunun büyük kısmı Edirne'ye yerleşmiştir. Kanuni'nin "Almanlar Fermanı" diye bilinen daveti ile Orta Avrupa'dan, sonraki dönemlerde de Rusya, Ukrayna ve Polonya'dan kaçıp gelenlerse İstanbul'a yerleşerek farklı cemaatler oluşturmuşlardır. Uzun süre kendi dinî ve kültürel kimliklerini koruyan Aşkenazlar, Batı'ya göçler sonucunda bugün sayıları birkaç yüz kişiye inmiş bir cemaat olup, evlilik ve sair yolla Türk Yahudi toplumuna büyük ölçüde entegre olmuş durumdadır. Yine de Yüksekkaldırım Aşkenaz Sinagogu ve Galata Aşkenaz Kültür Derneği ile kendi dinî-kültürel miraslarına sahip çıkmaktadır.

Sayıları yüz'ün altına inmesine rağmen İstanbul Yahudi toplumu içerisindeki yerini hâlâ koruyan bir diğer grup ise Karaylar'dır. Bugün Türkiye dışında İsrail, ABD ve eski Sovyet ülkelerinde (Rusya, Ukrayna, Litvanya, Polonya, Kırım ve Azerbaycan) mensupları bulunan Karaylar, daha ziyade Hazar-Türk boyundan gelen ve daha sonra kendileri gibi Yahudi dinine girmiş olan Kıpçak ve Kaliz Türkleriyle birleşerek karma bir grup oluşturan ve bağlı oldukları Karai mezhebinin ismiyle anılan Yahudi topluluğunu ifade eder.

İlk olarak Bizans döneminde (11. yüzyıl) Kırım'dan göç edip İstanbul'a yerleşen Karaylar, dil olarak Rumca'yı benimsemişlerse de, bugün Kırım'daki Karaylar'ın da hâlâ konuştuğu dil, içinde Hazarca kelimelerin de bulunduğu bir Kıpçak lehçesi olup, "Karayim Türkçesi" olarak isimlendirilir. Bu mezhep, Tevrat'a dayanmayan tüm Yahudi dini uygulamalarını reddettiğinden geleneksel Yahudi din âlimleri tarafından meşru kabul edilmemiştir. Osmanlı döneminde (15-16. yüzyıl) diğer Yahudi cemaatleriyle ortak kültürel çalışmalar yapmalarına rağmen, İstanbul Karayları günümüze kadar bağımsız bir cemaat olarak gelişmiştir. İsrail'deki uygulamadan farklı olarak Türkiye'de bugün hâlâ Yahudi-Karay evliliği kabul görmez. İbranice'yi kutsal dil kabul eden ve eskiden Tevrat öğrenimine büyük önem veren İstanbul Karayları günümüzde eğitim ve ibadet dili olarak Türkçe'yi benimsemiştir. İbadetlerini ise Bizans döneminden kalma Kal ha Kadoş be Kuşta Bene-Mikra (Hasköy) isimli yeraltı sinagogunda –kendi tabirleriyle 'kenesa'da– yaparlar.

Doğum, ölüm, evlilik ve sünnet merasimlerine sıkı sıkıya bağlı olan bu grup, yeme-içme (kaşrut) ve Şabat ile ilgili kuralları daha hafif biçimiyle uygularlar. Karaylarda ayrıca mabede ayakkabıyla girmemek, ibadetten önce el ve ayakları yıkamak, nişanlılık dönemi, düğün yemeği, ölünün arkasından helva pişirmek ve ölümden yedi gün sonra yapılan mevlit gibi Müslümanlarla benzeşen bazı âdetler mevcuttur.

BEŞİNCİ BÖLÜM
HİNDUİZM

Ali İhsan YİTİK
Doç.Dr. • Dokuz Eylül Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Hint alt kıtasında ortaya çıkan inanç sistemleri arasında tarihî bakımdan en eski gelenek Hinduizm'dir. Kendi mensuplarınca o, "sanatana dharma" (ezelî-ebedî şeriat) veya sadece "dharma" olarak anılır ve daha dünyanın yaratılış aşamasında, insanın burada huzurlu bir hayat yaşayabilmesi için Tanrı tarafından önerilen ve tesis edilen bir yol olarak kabul edilir. Hinduizm'in Hint alt-kıtasında zuhur eden diğer dinî sistemlerle münasebeti, bazı araştırmacılarca Yahudiliğin Hıristiyanlık ve İslam gibi diğer semitik dinlerle ilişkisine benzetilir. Zaten Hinduizm, dünyanın diğer bölgelerindeki Hinduların da bir biçimde Hint kökenli olmasından dolayı Hint Yarımadasıyla sınırlı bir din oluşu itibarıyla etnik kökenlidir ve bu yönüyle Yahudiliği çağrıştırır. Ama onu Yahudilik ve diğer dinlerden ayıran en önemli özellik, onun belli bir kurucusu ve amentüsünün bulunmayışıdır.

Hindular arasındaki bu yaygın kanıya rağmen Hinduizm'in bilinen tarihi yaklaşık otuz beş asırdan daha uzun bir zaman dilimini kapsar. Güvenilir kaynaklara göre en geç MÖ 2. bin yılın ortalarında Doğu Avrupa steplerinden gelen Ariler, önce kuzey-batı Hindistan'ı, daha sonra bütün Kuzey Hindistan'ı istila eder. Onların Hint yarımadasını ya-

vaş yavaş istila ettikleri bu dönem, aynı zamanda farklı kültürlerin birbiriyle karşılaştığı ve kaynaştığı bir devredir. Aslında Hinduizm, Ari dinî inanç ve gelenekleri ile yerli Dravidyen dünya görüşlerinin işte bu dönemdeki karışımı sonucu ortaya çıkan yeni bir dinî sistemin adıdır. Ancak ilk dönemlere ait yeterli yazılı kaynak ve belgelerin yokluğundan ötürü Hinduizm'in ihtiva ettiği unsurlardan hangisinin yerli kültüre ait olduğunu hangilerinin de Ari katkısı olduğunu tespit etmek en azından bugün için mümkün değildir. Belki 1921 yılından bu yana Mohenje-daro ve Harappa höyüklerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan, Ariler öncesi İndus Vadisi medeniyetine ait hiyerogliflerin çözümlenmesiyle, bu konuda kesin bilgiler söyleme imkânı doğabilir. Dolayısıyla hâlihazırda söylenecek her şey, bir varsayım veya tahminin ötesinde bir anlam taşımaz. Buna rağmen kaynaklarda, Ari düşüncesi ve hayat tarzına ilişkin çok farklı görüşlere rastlamak mümkündür.

1. Ariler ve Dinleri

"Asil, soylu" anlamına gelen Ari veya Arya terimi, bugün kullanılan İran ve İrlandalı (Eire) terimleriyle yakından ilgilidir. Zaten Hint-Avrupalı dil konuşan Arilerin, kültürel özellikleri bakımından Grek, Slovan, Germen, İtalyan, Arnavut, Ermeni dilleri ve kültürlerinin yanı sıra İran ve klasik Kelt kültürünün bugüne taşıyıcısı durumundaki İrlanda, Gal ve İskoç kültürlerine de önemli benzerlikler gösterdiği kabul edilir. Buna rağmen Aryaların anavatanı konusunda araştırmacılar arasında yakın zamana kadar fikir birliği olmamıştır.

Bunların yanı sıra Ari kültürüne ve dinlerine ait bugün elimizdeki en eski ve önemli yazılı kaynak durumundaki *Veda* metinlerine dayanarak Ari dinsel düşüncesinin bariz vasıfları arasında, gök ve hava hiyerofilerinin hâkim oluşu zikredilebilir. Buna göre başta güneş olmak üzere ay, rüzgâr, şimşek ve yağmur gibi pek çok gök cismi ve doğa olayı ya bizzat tanrı veya tanrıça olarak kabul edilmiş ya da tanrısal kudretin tezahürleri şeklinde algılanmıştır. Bunların her biri egemenlik, yaratıcılık ve aşkınlık gibi tanrısal vasıflara sahiptir. Ayrıca onlar, ata erkil aile yapısıyla uyumlu eril (erkek) tanrılardır. Bunun yanı sıra tanrıların anası kabul edilen *Aditi*, şafak tanrıçası *Usas* ve gece tanrıçası *Ratri* gibi silik rollerde ikincil konumda bulunan dişil tanrıçalara da rastlanır.

Ari dinsel düşüncesinin dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri, yukarıda bahsedilen tanrılar adına yapılan muhtelif ayinler ve kurban törenlerinin yaygın oluşudur. Yılın belirli dönemlerinde onlar adına koyun, keçi, at veya sığır gibi hayvanlardan kurbanlar kesiliyor ve etleri ateşte yakılmak suretiyle tanrılara ulaştırılıyordu. Böylece tanrıların öfkelerinin yatıştırıldığı veya insanların kendilerinden arzu ettikleri her şeyi gerçekleştirecekleri kabul ediliyordu. Özellikle ateş, tanrılar ile insanlar arasındaki aracı rolünden ötürü büyük itibar görüyor, hatta bazen o da *Agni* adıyla tanrı gibi algılanıyordu.

Ölü gömme âdetleri ve ölülerle ilgili yapılan törenler göz önüne alındığında, Arya dinine ait başka bir temel özelliğin ölüm sonrası hayat inancı olduğu söylenebilir. Ölülerin gömülme biçimleri ve sonrasında büyük bir itina ile gerçekleştirilen *sradha* törenleri, böyle bir inancın sonucu olarak yorumlanabilir. Ancak *Veda* metinlerinde daha sonra bütün Hint dinlerinin ortak ve temel inancı hâline gelen karma-tenasüh inancı yer almaz; zira bu inancın Arya kültürüne yerli Dravidyen kültüründen geçtiği ve muhtemelen MÖ 8. yüzyıldan itibaren Hint düşüncesinde ve kutsal metinlerinde yer aldığı kabul edilir. Aryaların ölüm sonrası inancı ise Zerdüştilik ve Semitik geleneğe ait dinlerin ölüm sonrası inançlarına benzer. Zira Vedalara göre ruhlar, dünya hayatındaki amellerinin ahlaki niteliğine bağlı olarak ya mükâfat görecekleri iyilikler diyarına/*svarga*ya ya da karanlık ve soğuk olan kötüler diyarına/*loka veya narakaloka*ya gidecek ve buralarda dünyadaki yaşamlarının karşılıklarını göreceklerdir.

2. Bir Alt Kimlik Olarak Hinduizm

Hint yarımadasında ortaya çıkan çeşitli dinlerin Tanrı ve varlık konusunda farklı anlayışlara sahip oldukları görülse bile hayata ve insana bakış açılarında şaşırtıcı bir benzerlik göze çarpar. Başka bir ifadeyle, bölgede ortaya çıkan Caynizm, Budizm ve Sihizm gibi dinler Hinduizm'e ait birçok unsuru bünyelerinde taşır, hatta bundan dolayı bazen ayrı dinler olarak değil, klasik Hindu mezhepleri biçiminde değerlendirilir. Zira Hint kökenli olan bu dinlerin her biri için, varoluş –ister yeryüzünde isterse başka bir metafizik mekânda olsun– acı ve kederden ibarettir. Bu nedenle insanoğlu hangi varoluş basamağında bulunursa bulunsun, nihai kurtuluşa ulaşamadığı sürece ıstırap ve sıkıntılarla dolu dünya hayatını tekrar tekrar yaşamaya mahkûmdur. Hint dinlerinde fer-

din böyle sıkıntılı bir varoluş girdabına düşmesinin temel nedeni, bu varoluşun mahiyeti ve ondan kurtuluşun imkânı konusundaki ortak görüşleri yaygın olarak *maya*, *karma*, *samsara* ve *mokşa* (nirvana) öğretileriyle ifade edilir.

A. Maya veya Avidya İnancı

Maya kelime olarak, yanılgı, illüzyon veya gerçekliği olmayan bir şeyin hakikat olarak algılanması demektir. Hint dinlerinde ise *maya*, kişinin gerçeği kavrayarak nihai kurtuluşa ulaşmasını engelleyen unsur anlamını ifade eder. Bununla birlikte *Rig-Veda* ve *Briharanyaka Upanişad* gibi Hindu kutsal metinleri ve Sihizm'in kutsal kitabı *Adi Grant* ile aynı terim olan maya, çoğunlukla "Tanrı'nın yaratıcı ve değiştirici kudreti veya bu kudretin eseri olarak yarattığı tabiat" anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle söz konusu terimin delalet ettiği *illüzyon* veya yanılgı mânâsının mutlak değil; bireyin, fenomenler âlemindeki varlıkların varlığı ve mahiyetiyle ilgili yanılgısı olduğu söylenebilir. Çünkü birey, tabiattaki varlıkların mahiyetini layıkıyla idrak edemediği için, tek ve yegâne hakikat olan Tanrı'yı unutur ve sadece bu varlıklara yönelir. İşte bu fani şeylere karşı gösterilen aşırı arzu-istek, hem bireysel varoluşun hem de hayatta karşılaşılan her türlü acı ve sıkıntının temel nedenidir.

Muhtemelen bundan dolayıdır ki, *maya* terimi birçok araştırmacı tarafından *avidyâ* terimiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Nitekim Sankhya ve Carvaka ekolleri dışındaki bütün Hindu düşünce ekolleri ve Sihizm'e göre *avidyâ*, fenomenler âlemindeki varlıkların çokluk ve çeşitliliğine kapılarak aslında tek olan Hakikat'in idrak edilememesi demektir. Sankhya ekolüne göre ise *avidyâ*, fenomenler dünyasının temelindeki iki ana prensip *prakriti* ve *purusa*'nın varlıklarının farkına varamamaktır. Carvaka ekolü ise materyalist bir sistem olduğu için eşyanın hakikati ve onun ardındaki gerçeğin araştırılması gibi bir problemle ilgilenmez.

Budizm'e göre *avidyâ*, gerçekte nedensellik çemberine bağlı olarak sürekli değişim hâlindeki varlıkların, geçici hâllerinin mutlak hakikat ve değişmez zannedilmesidir. *Avidyâ* aynı zamanda, on iki halkadan oluşan Budist nedensellik çemberinin ilk halkası ve âlemdeki her türlü kötülüğün üç temel nedeninden biridir. Hatta bu nedenlerden diğer ikisi *lobha* (aç gözlülük) ve *dosa*nın (nefret) da, eşyanın gerçek ma-

hiyetini kavrayamamak neticesinde ortaya çıktığı göz önüne alınırsa *avidyâ*, tıpkı Hinduizm ve Sihizm'deki gibi Budizm'e göre de, âlemdeki kötülüğün yegâne sebebidir denilebilir.

Caynizm açısından bakıldığında ise *avidyâ*, jiva atomunun ilk hareketinin, dolayısıyla varoluşun temel nedenidir. Çünkü Caynist düşünceye göre fenomenler âleminin oluşumu, *jiva* atomlarının böyle bir hareketi sonucu etrafındaki *pudgala* atomlarının onunla temasa geçmesi ve bu ilişki sonrasında *jiva*nın tekâmülüyle devam eden bir süreç sonucundadır. Böyle bir varoluş sürecinin hiç bir basamağında Tanrı veya benzeri bir yüce kudretin müdahalesi söz konusu değildir. Sistemin bu özelliği dikkate alınınca, *avidya*nın, gerek varoluş âleminin oluşumu, gerekse bu âlemdeki acı ve sıkıntının mevcudiyetinde ne kadar önemli bir faktör olduğu daha iyi anlaşılabilecektir.

Sonuç itibarıyla *maya* veya *avidyâ*, bütün Hint inanç sistemlerine göre bireyin maruz kaldığı her türlü acı ve sıkıntının nihai sebebi olan ezeli prensip veya acı ve ıstıraplı dünyevi varoluşun temel nedeni olarak kabul edilmektedir.

B. Samsara ve Karma İnancı

Samsara, dünyadaki doğum-ölüm-yeniden doğuş döngüsünü ifade eder. *Karma* ise ruhun bu fasit dairedeki hareketini düzenleyen prensibin adıdır.

Samsara inancı, dilimizde daha ziyade tenasüh veya ruh göçü kavramıyla ifade edilir. Bîrûnî *et-Tahkîk* isimli eserinde Hindu tenasüh anlayışı konusunda şöyle der; "Şehadet kelimesi İslam, teslis Hıristiyanlık, cumartesi gününe tazim Yahudilik için ne derece önemli ise tenasüh de Hindular için aynı derecede önemlidir. Bundan dolayı tenasühe inanmayan bir Hindu düşünülemez; zaten söz konusu din mensupları da böyle bir kimseyi Hindu kabul etmezler."[1] Yine Bîrûnî'ye göre Hinduların tenasühe inanmalarının nedeni, ruhun nihai kurtuluşunu temin edecek mutlak bilginin, ancak böyle silsile hâlindeki varoluşlar süresince cüzlerin tek tek tecrübe edilmesiyle elde edilebileceğine inanmalarıdır. Çünkü tek bir varoluş müddetince böyle bir tecrübenin tamamlanabilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı Hinduizm içerisinde birer re-

[1] Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *Alberuni's India*, ed. Edward Sachou, Yeni Delhi 1964, s. 50.

form hareketi şeklinde ortaya çıkan ve zamanla ayrı dinler hâline gelen Caynizm, Budizm ve Sihizm de karma-tenasüh inancını temel inanç olarak kabul etmiştir.

C. Mokşa veya Nirvana İnancı

Hint dinlerinin üçüncü ortak özelliği, *avidyâ* ve *samsara* çarkından kurtuluş imkânının kabul edilmesidir. Söz konusu dinlere ait kutsal literatürde böyle bir kurtuluşu ifade etmek için *mokşa, mukti, nirvana* (*nibbana*) ve *apavarga* gibi pek çok terimin kullanıldığı görülür. Ancak bütün bu terimlerden, bilhassa günümüz literatüründe *mokşa* ve *nirvana*nın diğerlerinden daha sık kullanılması söz konusudur. Bu iki terim, kelime olarak, "mutlak sükûnet, aydınlanma, kayıtsız şartsız özgürlük ve en yüksek mutluluk" anlamlarına gelir. *Nirvana*/mokşa'nın terim anlamı ise kişinin doğum-ölüm girdabından, dolayısıyla bunun neden olduğu her türlü acı ve kederden kurtulup mutlak aydınlanmaya kavuşması demektir.

Teistik dinler olmalarından ötürü Hinduizm ve Sihizm için böyle bir kurtuluş/aydınlanma, tabiatıyla fenomenler dünyasının temelindeki tek ve yüce Hakikatin, yani Tanrı'nın varlığının idrak edilmesidir. Bu arada *Upanişadlar* ve ona dayanan *Advaita Vedanta* ekolüne göre ise nihai kurtuluş, ferdî ruhun (atman) evrensel ruhla (Brahman) özdeşliğini idrak etmesidir. Nitekim *Mundaka Upanişat'ta* nihai kurtuluşun mahiyeti ve onunla birlikte ortaya çıkan özellikler şöyle tasvir edilmektedir:

> Ferdî ben'in Yüce Brahman'la özdeşliği idrak edilerek, hakikatin aslında tek ve bir olduğu kavranılınca, kalbin bütün düğümleri çözülür; bütün şüpheler ortadan kalkar ve arzu-istekten kaynaklanan her türlü karma da sona erer.[2]

Budizm ve Caynizm'e göre mutlak aydınlanma/nihai kurtuluş, Tanrı veya benzeri bir Yüce Kudret'in idrak edilmesiyle değil, sadece eşyanın aslının kavranılmasıyladır. Budizm açısından bunun anlamı, eşyanın hiçliğinin, faniliğinin idrak edilerek içimizdeki varoluş arzusunun sona ermesidir. Caynizm için ise *jiva*nın her türlü karmik birikim ve maddi unsurdan arınarak yeniden asli formunu kazanmasıdır. Bu da cehaletin, her türlü arzu-isteğin ve bunun sonucunda ortaya çıkan sıkıntıların sona ermesi anlamına gelir.

[2] *Mundaka Upanişad*, II. 2.8.

Burada sözü edilen mutlak aydınlanma hâli, ölümden sonra gerçekleşecek bir durum olmayıp, bilakis, bu hayatta tecrübe edilecek bir hâldir. Bu tecrübeyi yaşamış kimselere *jivanmukti* adı verilir. Kişinin bu noktadan ölümüne kadar geçen zaman içinde icra edeceği her türlü fiil, şahsi arzu-isteklerden kaynaklanmadıkları için, fert açısından kayıtlayıcı nitelik taşımaz. Bu tür bir karma, Hint düşüncesinde kavrulmuş tohum misaliyle ifade edilir. Nasıl ki kavrulmuş tohumların filiz vermesi tasavvur edilemezse, aynı şekilde *jivanmukti*nin amellerinin onu kayıtlaması söz konusu değildir.

Buraya kadar sayılan ortak inançlara ilave olarak, bütün Hint kökenli dinlerin, ferdin böyle bir nihai kurtuluşa ulaşabilmesi için önerdikleri reçetelerdeki benzerliğe de işaret etmek gerekir. Her ne kadar her bir dinî sistemin reçetesi teferruatta farklı ise de genelde hepsi züht hayatı ve yoga egzersizlerini böyle bir gayenin tahakkuku için zorunlu görür. Yoga egzersizleri her türlü şiddet ve öldürme eyleminden, yalancılık, hırsızlık, dünyevi hazların peşinde koşma ve mal-mülk sevgisinden uzak olma gibi davranışların yanı sıra sadece Tanrı'yı düşünme, bireyin ailesi ve dış dünya ile ilişkilerini tamamen kesmesi, kutsal metinleri okuması, önerilen *mantra*ları ve diğer uygulamaları layıkıyla yerine getirmesi gibi düzenli uygulamaları içerir. Bu yolun dindar kişiyi nihai kurtuluşa ulaştıracağı kabul edilir.

Burada sayılan dört nitelik aslında Hinduizm'e ait özelliklerdir. Ancak Hint Yarımadasında sonradan ortaya çıkan Caynizm ve Budizm tarafından da benimsenir ve bu dinlerin temel öğretileri arasında yer alır. Bundan dolayı Hindu öğretilerinin, aynı zamanda diğer bölge dinlerinin temelini oluşturduğunu ya da onlara kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

3. Tarihsel Gelişimi

Hinduizm'in bilinen tarihsel gelişimini, Klasik, Ortaçağ ve Modern Hinduizm olmak üzere üç ana bölümde inceleyebiliriz. Klasik Hinduizm dönemi, teşekkülünden MS 9. asırdaki *Advaita* hareketinin ortaya çıkışına kadar olan devreyi kapsar. Bu dönemin en önemli özelliği, söz konusu din içerisinde meydana gelen değişme ve gelişmelerin yabancı bir dinin tesiriyle değil, tamamen kendi içerisindeki değişimler sonucu ortaya çıkmasıdır. Ortaçağ Hinduizmi adını verdiğimiz ikinci

dönem ise *bhakti* hareketinin hızla yayıldığı; söz konusu dinin İslam ile karşılaştığı ve buna bağlı olarak din içerisindeki dönüşüm ve değişmelerin büyük ölçüde İslam'dan etkilendiği bir devre olarak dikkati çeker. Modern Hinduizm ise dindeki değişikliklerin, 19. yüzyılda ortaya çıkan Râm Mohan Roy'un *Brahma Samaj* hareketindeki gibi, daha ziyade Hıristiyanlık tesiriyle meydana geldiği dönemdir. Bu devre 1830 yıllarından günümüze kadar olan dönemi içine alır.

Söz konusu bu ana devrelere biraz daha yakından baktığımızda Klasik Hinduizm dönemi kendi içerisinde şu beş alt devreye ayrılabilir:

Vedalar Dönemi (Tahminen MÖ 2000 veya 1500 - MÖ 400): *Vedalar*, *Brahmanalar*, *Aranyakalar* ve *Temel Upanişadlar* adıyla anılan Hindu kutsal metinlerinin kompoze edildiği ve yazıya geçirildiği dönemdir.

Sutralar Dönemi (MÖ 500 veya 400 - MÖ 200): Bu dönem, Hinduizm içerisinde kurban törenlerinin artarak büyük önem kazanmaya başladığı ve zamanla karmaşık hâle geldiği bir devredir. O, aynı zamanda kurban törenlerinin el kitabı niteliğindeki *Kalpa Sutra*ların kompoze edildiği bir dönem olarak da dikkati çeker. Ayrıca başlangıçta Hinduizm içerisinde birer reform hareketi şeklinde ortaya çıkan Mahavira ve Buddha hareketlerinin müstakil birer din hüviyeti kazanmaları da yine bu döneme rastlamaktadır.

Destanlar Dönemi (MÖ 200 - MS 300): Bu dönem de tıpkı Vedalar dönemi gibi, *Ramayana* ve Mahabharata destanları, *Yajnavalkya* ve *Manu Kanunnâmeleri* ve *Bhagavata Purana* gibi Hinduizm açısından büyük önemi haiz kutsal metinlerin teşekkül ve kompoze edildiği, dolayısıyla Hinduizm'in bugün mevcut bütün inançlarının tamamlandığı bir devre olarak dikkati çeker. Aynı dönemin diğer bir özelliği ise Hinduizm'in, din adamlarının tekelinden kurtulup, halka mal olmasıdır. Teknik bir ifadeyle bu devre, söz konusu dindeki Brahmanizm devresinin sona erdiği ve dinin gerçek anlamda Hinduların dini hâline geldiği bir dönemdir.

Puranalar Dönemi (MS 300 - MS 750): Bu dönemin bilhassa ilk iki asrı Hinduizm'in yayılması açısından altın çağlar olarak kabul edilir. Çünkü Hinduizm bu dönemde, bütün Hint yarımadasına hâkim duruma gelmiştir. Dahası, halka mal olma ve sistemleşme sürecinde önemli mesafeler alınmıştır. *Puranalar* adıyla anılan kutsal yazılar ve Hint felsefi

sistemlerine ait klasik metinlerin kompoze edilmesi, aynı dönemde ortaya çıkan dikkate değer gelişmelerdir.

Son Darsana Dönemi (MS 750-1000): İki büyük Hint filozofu Kumarila ve Şankara'nın Advaita sistemini tesis ettikleri bir devredir. Bu dönem, monist Tanrı ve âlem anlayışının bütün dinî sisteme hâkim olduğu bir dönem olarak da karakterize edilebilir.

Ortaçağ Hinduizm'i adını verdiğimiz, 10. asırdan 17. asra kadar süren dinin ikinci ana dönemi ise iki önemli gelişmeyle dikkati çeker. Bunlardan birincisi, Güney Hindistan'da ortaya çıkan *bhakti-yoga*nın, *karma-yoga* ve *jnana-yoga*nın yanında üçüncü bir kurtuluş yolu olarak bütün Hindular arasında yaygınlık kazanmasıdır. Bireyin ancak "kendini sevgi ve samimiyetle Tanrı'ya vermesi, adaması" sayesinde kurtuluşa ulaşabileceğini telkin eden *bhakti* düşüncesi, ilk olarak Ramanuja (ö. 1137) tarafından ortaya atılan Visisthâdvaita düşüncesinde yer almış ve zaman içerisinde bütün Hint yarımadasına yayılmıştır. Ramanuja, Şankara'dan (ö. 820) farklı olarak, ihlas ve samimiyeti Tanrı'ya ulaşmada bilgiden daha üstün tutmuş ve ona gönülden bağlılığın nihai kurtuluş için en kısa yol olduğunu savunmuştur.

Modern Hinduizm döneminde ise ilki, 1830 yıllarında Ram Mohan Roy'un önderliğinde başlayan, Hinduizm'i politeistik inanç ve uygulamalardan kurtararak onu asli formuna yeniden döndürmeyi amaçlayan Brahma Samaj hareketi, diğeri de Ramakrişna (1834-1886) tarafından başlatılan ve Vivekenanda tarafından sistemleştirilen mistik hareket olmak üzere dikkate değer iki gelişme söz konusudur. Özellikle ikinci hareket, Ramakrişna teşkilatları ve Vedanta derneklerinin başarılı çalışmaları sonucunda bugün dünyada en çok tanınan ve hızla gelişen bir akım konumundadır.

4. Hinduizm'deki Çeşitlilik

Bugün yaklaşık 600-650 milyon mensubuyla dünyada en fazla taraftarı olan üçüncü veya dördüncü din durumundaki Hinduizm, aynı zamanda dünyanın en eski dinî geleneklerinden birisidir. Tarihî süreçte, söz konusu din içerisinde çok değişik mezhepler hatta dinler ortaya çıkmıştır. Bugün Hinduizm'in üç temel mezhebinden Vişnuculuk (Vaisnavizm) mezhebinin yirmi, Şivacılık (Saivizm) mezhebinin on, Sakta/Sakti mezhebinin beş ve bunların dışında daha irili ufaklı yaklaşık onbeş

mezhebin bulunduğu göz önüne alınacak olursa, Hinduizm'deki çeşitliliğin boyutları net olarak anlaşılabilir.

A. Çeşitli Ortak Değerler

Birçok farklı mezhebi ya da alt grubu Hinduizm çatısı altında toplamamıza imkân veren ortak özellikler arasında bütün bu gruplarca ortaklaşa kabul edilen kutsal metinler ilk sırada zikredilebilir. Bütün Hindu mezhepleri *Veda İlahîleri* (Rig, Yajur, Sama ve Atharva) başta olmak üzere, *Çandogya*, *Katha*, *İsa*, *Mandukya*, *Brihadaranyaka*, *Mundaka* gibi temel *Upanişadlan*, *Kaushitaki*, *Taittiriya* ve *Satapatha Brahmana*'yı, *Brihadaranyaka*, *Taittiriya*, *Aitteraya* ve *Kausitaki* Aranyakayı, Mahabharata ve *Ramayana* destanları ve *Bhagavata* Purana'nın kutsallığını ve dinî otoritesini kabul eder.

Her ne kadar yukarıda zikredilen ortak kutsal metinlerde bahsi geçen bütün tanrılara Hindular tarafından hürmet ve ihtiram gösterilmekte ise de, değişik nedenlerle bunlardan bazıları diğerlerinden daha fazla ön plana çıkmıştır. Nitekim Vaisnava mezhebinde Vişnu, Saivizmde Şiva, Sakti mezhebinde ise Durga veya Krişna'nın Yüce Tanrı olarak görülmeleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bununla birlikte, Hinduizm'de tanrı inancını ifade ederken veya anlamaya çalışırken mutlaka *Rig Veda*'nın şu cümlesinin daima göz önünde tutulması gerekir:

> Aslında hakikat birdir, ancak azizler ondan değişik isimlerle bahsetmişlerdir.

Yani Hindular her ne kadar pratikte farklı isimlerdeki tanrılara ibadet eder görünseler de çoğu zaman aynı tanrıya ibadet ettiklerini düşünür. Zira mutlak hakikat çoğu zaman güneş, ay, rüzgâr, yağmur ve fırtına gibi doğa olaylarıyla özdeşleştirilir ve özelikle Tanrı güneş formunda iken, sabahleyin Brahma, öğleyin Vişnu, akşamleyin de Şiva şeklinde tezahür ettiği fikri Hindular arasında çok yaygındır.[3]

Bütün Hindularca benimsenen son inanç ise karma ve tenasüh inancıdır. Bu da, kısaca ferdin bu hayatındaki yapıp etmelerine bağlı olarak, ölümden sonra yine bu dünyada yeniden bedenleşmesi anlamına gelir. Bu yeniden bedenleşmelerin insan formunda meydana gelme-

[3] Radhagovinda Basak, "The Hindu Concept of the Natural World", *The Religion of Hindus*, ed. K.W. Morgan, s. 92-93.

leri mümkün olduğu gibi, bitki, hayvan veya geçici bir süre de olsa cansız varlık formunda olmaları da söz konusudur.

Ortak ahlaki ve manevi idealleri ise zihnin ve kalbin manevi olarak temizlenmesi, züht ve riyazet egzersizleri (*yoga*) ile nefsin kontrol altına alınması, az ile yetinme, fani ve aldatıcı dünyanın ardındaki gerçeği, hakikati öğrenme arzusu ve hiçbir canlıyı öldürmeme, yaralamama (*ahimsa*) prensibi şeklinde sıralanabilir.

B. Diğer Ortak İnançlar

Bunları da evrenin oluşumu ve yapısı, toplumsal tabakalaşma ve organizasyon, bireyin ruhsal gelişimiyle ilgili inançlar ve uygulamalar, hayatın gayesine dair inançlar ve karma -tenasüh inancı olmak üzere beş ana grupta ele alabiliriz.

a. Evrenle İlgili İnançlar

*Upanişadlar*a göre evrenin gelişim seyri, madde ile başlar ve sırasıyla hayat, bilinçlilik, akıl ve yetkinlik basamaklarıyla devam eder. Bu sürecin bir ucunda, hemen hemen hiç ruhsal yönü olmayan saf madde, diğer ucunda ise maddi yönü bulunmayan saf ruh bulunur. Bu iki uç arasında madde ve ruhtan oluşan varlıklar yer alır. Varlıklar dünyası cansız nesneler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar şeklinde kategorilere ayrılır. Onların Mutlak Ruha (Brahman) benzerlik oranı, insanlar kategorisinden aşağıya doğru inildikçe azalır. Buna göre Mutlak Ruha en fazla benzeyen varlıklar, insanlar kategorisinde yer alanlardır. Ancak bu kategori içerisinde yer alan bütün varlıklar da aynı özellikte değildir. Mesela, sıradan bir kimseyle mukayese edildiğinde, bir *sadhu*nun (Hindu azizi) Mutlak Ruh'a benzerlik derecesi daha fazladır.

Bunun yanı sıra âlemin Brahman'dan sudur ederek oluştuğu düşüncesi de Hindular arasında yaygın olan bir diğer inançtır. Buna göre başlangıçta sadece Brahman –Vedalar ve destanlardaki yüce varlık Brahma, *Upanişadlar*daki Mutlak Hakikat ise Brahman olarak isimlendirilir– vardı; diğerleri ondan sudur ederek varlık sahasına çıkmıştır. Ancak bu oluşumun ne zaman ve niçin meydana geldiği belli değildir. Çünkü o, ezelidir, dolayısıyla zaman sürecinin dışındadır.

b. Kast Sistemi

Bütün Hindu mezheplerini birleştiren sosyal organizasyonla ilgili inanç ise günümüzde Hinduizm'in en belirgin karakteristiği hâline gelen kast anlayışıdır. Buna göre toplum kast içerisinde *brâhmin*ler (din adamları), *kşatriya*lar (yöneticiler ve askerler), *vaisya*lar (tüccar, esnaf ve çiftciler) ve *sudra*lar (hizmetçiler) sınıfı olmak üzere dört kategoriye ayrılır. Ayrıca bunların dışında, başta mensup olduğu kastın kurallarını çiğnemiş olmak gibi değişik nedenlerle kast dışına itilmiş ve bugün sayıları yüz milyonlara varan *parya*lar (dokunulmazlar) sınıfı mevcuttur.

Kast anlayışının kaynağı ile ilgili olarak, onun Hindistan'ın etnik yapısından kaynaklanan bir zarûret olduğu ve Arilerin bu bölgeyi istilasından sonra ortaya çıkan basit "toplumsal işbölümü" anlayışından kaynaklandığı şeklinde değişik görüşler ileri sürülmekle birlikte, Hindulara göre kast sistemi dinî bir inançtır ve *Rigveda*'ya dayanır. Bu inanca göre kastlar, Tanrı Brahma'nın insan şeklinde tasavvur edilen vücudunun çeşitli yerlerinden yaratılmıştır. Buna göre *brahmin*ler Brahma'nın ağzından, *kşatriya*lar kollarından, *vaisya*lar midesinden, *sudra*lar da ayaklarından yaratılmışlardır.[4] İnsanlar muhtemelen bu kaynak farklılığından dolayı gerek psikolojik bakımdan gerekse karakterleri bakımından farklı işleri yapmaya mütemayildir. Bundan dolayı herkesin öncelikle, kendi kastının gereklerini yerine getirmesi gerekir. Bireyin şu andaki hayatında çalışarak kastını değiştirme imkânı yoktur. Daha üst kastlardan birine mensup olarak yeniden dünyaya gelmek ise ancak şu anda içinde yaşadığımız kastın gereklerinin eksiksiz yerine getirilmesine bağlı olarak ölümden sonra gerçekleşebilir.

Kast sisteminin amacı ve farklı kastlara ait görevler *Manu Kanunnamesi*nde şöyle ifade edilir:

> Bütün dünyayı korumak için Yüce Varlık (Purusha) her bir gruba farklı görevler verdi. Buna göre brahminlere kutsal metinleri öğrenme-öğretme, kendi veya başkaları adına kurban törenlerini icra etme, hediye kabul etme ve vermeyi; kollarından yaratılan kşatriyalara (yöneticilere) yönetimleri altındaki

[4] "Brahminler onun (Purusa'nın) ağzından, rajanya (idareciler) kollarından, vaisya (esnaf-üretici) uyluklarından, sudra ise bacaklarından yaratılmıştır." *Rigveda*, X, xc, 12.

insanları düşmanlara ve tehlikelere karşı koruma, kurban ve diğer dinî törenleri icra etme ve insanların icra etmelerini sağlama, servetini yoksullarla paylaşma, kutsal metinleri öğrenme ve arzu-isteklerinin kölesi olmamayı; karnından yaratılan vaisyaya ise kurban törenleri için gerekli hayvanları yetiştirmeyi, gerekli malzemeyi tedarik etmeyi, servetini diğer insanlarla paylaşmayı, ticaret yapmayı, toprağı ekip dikmeyi ve para alıp-vermeyi; sudra (hizmetkârlar) için ise sadece diğer gruplara hizmet etmeyi emretti.[5]

c. Aşrama-Dharma

Hinduları birleştirici nitelikteki bir başka inanç, ideal bir insan hayatının dört devreye ayrılması anlamına gelen *aşrama-dharma*'dır. Buna göre ferdin ruhî tekâmülünün sürekli ve düzenli olabilmesi, ömrünün şu dört safhaya bölünmesine bağlıdır;

Öğrencilik dönemi (*Brahmacârin*): Genellikle 10-25 yaşları arasında, kişinin evini terk ederek bir brahminden kutsal metinleri okumayı ve dinini öğrendiği, hayata hazırlandığı dönemdir. Kısaca ferdin tamamıyla kendini öğrenmeye adadığı ve öğrendiklerinin icrasından sorumlu olmadığı bir devre olarak karakterize edilebilir.

Aile Hayatı Devresi (*Grhasthya*): Ferdin ilk dönemde öğrendiği bilgileri uygulamaya koymakla yükümlü olduğu ikinci devredir. Ayrıca o ferdin içinde yaşadığı topluma ve ülkesine karşı sorumluluklarını yerine getirme durumunda olduğu tek devre olarak da dikkati çeker.

İnziva ve riyazet hayatı devresi (*Vânaprastha*): Bireyin evini ve ailesini terk ederek, mümkün olduğu kadar beşerî hayatın problemlerinden uzak bir şekilde ormanda veya bir dergâhta/*aşram*da tefekkür ve tezekkür temrinlerine başladığı dönemdir.

Dinî dilencilik dönemi (*Sannyâsa*): Bireyin ailesiyle bütün bağlarını koparark, kendini tamamen din yoluna adadığı son devredir. Kişi bu dönemde sadece dilenerek topladığı yiyecek ve giyeceklerle hayatını devam ettirmek zorundadır. Böyle bir hayat sürdüren kimselere *sannyasin* denir.

[5] *The Laws of Manu*, Translated by Wendy Doniger-Brian Smith, Penguin Boks, Yeni Delhi 1991, I, s. 87-98'den özetlenerek.

d. Hayatın Gerçek Gayesine Ait İnançlar

Hindular, *dharma*, *artha*, *kâma* ve *mokşa*'yı beşeri hayatın asıl amaçları olarak kabul eder. Özet olarak *dharma*, dinî ve ahlaki kurallarla benimsenen bir hayat sürdürmeyi; *artha*, ferdin en azından kendine ve ailesine yetecek kadar mal-mülk sahibi olmasını; *kâma*, şehevi arzu ve isteklerin meşru çerçevede tatmin edilmesini; *mokşa* ise yukarıdaki üç gayeyi bir yana bırakarak, *samsara* çarkından kurtulup, mutlak kurtuluşa ulaşmayı hayatın yegâne gayesi edinmeyi ve buna ulaşmayı ifade eder.

5. Kutsal Metinler

Hint kutsal literatürü, *Vedalar*, *Brahmanalar*, *Aranyakalar* ve *Upanişadlar* adıyla bilinen onlarca ciltlik bir koleksiyondan oluşur. Bunlara vahyedilen veya ilham edilenler anlamında *sruti* türü eserler denir. Bunların yanı sıra *destanlar*, *sutralar*, *puranalar* ve dinsel hukuk alanında yazılmış kanunnameler de vardır ki bunlara da akledilen, düşünülerek kaleme alınan eserler anlamında *smriti* denir.

A. Sruti

a. Vedalar

"İlahi bilgi" mânâsına gelen Sanskritçe *Veda* terimi 'bilmek' kökünden türeyen bir isim olup "ilahî veya kutsal bilgi" anlamına gelir ve Hindu dininin temelini oluşturan kutsal metinleri ifade eder. Dilleri Sanskritçe olan bu kitapların yaygın olarak MÖ 1500-1000 yılları arasında kaleme alındıkları kabul ediliyor olsa da kesin olarak ne zaman ortaya çıktıkları ve kompoze edildikleri bilinmemektedir. Bir kısım Hindologlar bu metinlerin MÖ 1500 yılından önce kaleme alınmış olabileceğini iddia ederken, diğerleri onların, bu tarihlerde İndus vadisini istila eden ve zamanla bütün Hint Yarımadasına hâkim olan Ariler tarafından yazılmış olduğunu savunur. Her dört metnin de Tanrı Brahma'dan bir nefes şeklinde sudur ettiğini veya önce *rişi*lere vahyedildiği ve daha sonra yazıya geçirildiğini savunanların yanı sıra, sadece Rig-Veda'nın vahiy eseri olduğunu, diğerlerinin ondaki ilahilerden veya onlardan ilham alınarak söylenilen ve muhtelif amaçlar için bir araya toplanmış metinler olduğunu iddia edenler de epeyce fazladır. Günümüz Muhafazakâr Hindu-

larına göre ise onların hepsi vahiy eseridir ve *rişi* adı verilen azizlerce kaleme alınmıştır; dolayısıyla insan eseri değildir.

Her bir Veda, *mantra* ve *brahmana* isimleri verilen iki ana bölümden oluşur; *Mantralar*, şiir formunda manzum biçimde kaleme alınmış dua veya çeşitli tanrısal varlıklara övgüleri, *Brahmanalar* ise mensur olarak kaleme alınan ve *Mantralar*da sözü edilen olayları ve vazifeleri açıklayan kutsal metinlerdir. Dolayısıyla ilahi formundaki metinlerin, *Brahmana* türü nesirlerden daha eski olduğu söylenebilir.

Rig-Veda: *Rig-Veda Samhita* on bölümden müteşekkildir. Hint düşüncesinin en eski ve en klasik kutsal metni kabul edilen bu eserde yer alan ilahiler Agni, Surya, Varuna, İndra, Maruti gibi tanrısal varlıklara hitap etmekte ve onların gücü ve kudretiyle ilgili bilgiler içermektedir. Bu tanrıların her biri benzer şekilde her şeye gücü yeten, mutlak güç ve kudrete sahip birer tanrı olarak ele alınmakta[6] ve sonuçta, *Rig-veda* ilk bakışta politeist bir tanrı anlayışını savunur görünmektedir. Ancak yukarıda işaret edildiği gibi aynı kutsal metinde, "*İnsanlar onu Indra, Mitra, Varuna ve Agni, hatta güzel Garutman olarak isimlendirdiler. Hâlbuki hakikat tekdir, azizler onu farklı isimlerle çağırmaktadırlar.*"[7] gibi beyitlere de rastlanmakta ve *Rigveda*'nın tanrı anlayışını bir çeşit politeizm olarak tanımlamak zorlaşmaktadır. Bundan dolayı bazı araştırmacılar Rig-Veda'daki tanrı anlayışını Kathenotheizm veya Henoteizm olarak isimlendirmiştir. Kathenoteizm, çoktanrıcı bir yapı içerisindeki her bir tanrının, aynı ve tek tanrının farklı isimlerle çağrılması veya bu tanrılardan her birinin farklı zaman ve ortamlarda yüce tanrı olarak algılanması olarak tanımlanmaktadır.

Rig-veda'nın son kitabı içerik ve üslup bakımından diğer bölümlerden kısmen farklıdır. Zira burada ilk bölümlerden farklı olarak kâinatın yaratıcısının *Hiranyagarbha* (Altın yumurta) veya *Pragapati* (Brahma) adı verilen Yüce Tanrı olduğu; diğer ikincil tanrıları bunun yarattığı ve dolayısıyla kurban ve takdime sunulmaya en layık tanrının sadece o olduğu açıkça beyan edilir.[8]

Yajur-Veda: *Yajur-Veda* tamamen kurban törenleriyle ilgili bir kutsal metindir. O, Vedalarda emredilen dinî tören ve ayinleri düzenlemekle görevli *adhvaryas* rahiplerinin el kitabıdır; kurban törenleri, bü-

[6] Bu konuda bkz. *Rig-Veda*, I. 32; II. 28; IX. 15.
[7] *Rig-Veda*, I. 169; yine bu konuda bkz. 10, 121.
[8] *Rig-Veda*, X. 21.

yü ve tılsımlar ile tören esnasında okunacak dualar konusunda bilgi verir. Rig-Veda'dan alınmış bir kısım ilahilerin yanı sıra bunları açıklayan nesir kısımlar da vardır. Söz konusu bu metinlerin manzum bölümüne *mantra*, nesir bölümüne ise *brahmana* adı verilir. *Yajur-Veda*'nın özellikle *brahmana* bölümünü Yahudilikteki *Talmud*'a benzetebiliriz.

Yajur-Veda'daki yorumları asıl metinden ayırarak onu yeniden düzenleme gayretleri sonucunda Siyah (Krişna) ve Beyaz (Sukla) *Yajur-Veda* olmak üzere iki farklı metin ortaya çıkmıştır. Bunlardan *Taittiriya-Samhita* adı da verilen eski nüshanın, daha MÖ 3. yüzyıllarda bilindiği ve kullanıldığı kabul edilir. Yajnavalkya Vagasaneya'ya nispetle Vagasaneyinler denilen ikinci metin ise sistematik oluşu ve gerçek metinle yorumların birbirinden daha kolay ayrılabilir oluşundan ötürü daha fazla tercih edilir ve *Sukla-Yajur* diye isimlendirilir. Buradaki *krişna-sukla* (siyah-beyaz) ayırımı ilk anda iyi ve kötü büyü veya tılsımı akla getirse bile, anlaşılabilir ve sistematik eser ile bu niteliklerden mahrum kitap şeklindeki bir ayırımı ifade eder.

Sama-Veda: Bu kutsal metin Hindu dinsel törenlerinde veya özellikle *soma* adı verilen törenlerde okunan ilahileri ihtiva eder. Tamamı manzum bu ilahilerin bir kısmı, *Yajur-Veda*'da olduğu gibi Rig-Veda ilahilerinden aynen alınmıştır. 1549 beyitlik manzum bölümün yanı sıra nesir olarak kaleme alınmış bölümleri de vardır. Buradaki dua ve yakarışların büyük çoğunluğu Soma'ya, Agni'ye veya İndra'ya yazılmış ilahilerden oluşur.

Sama-Veda'nın manzum kısmı (mantra) edebiyat ve dinsel tarih bakımından dikkate değer görünmese bile manzum metinlerin tefsiri mahiyetindeki *brahmanalar* verdikleri zengin malumat yönüyle Hindu dinsel tarihi açısından oldukça önemli kabul edilir.

Atharva-Veda: Kronolojik bakımdan diğer Vedalardan oldukça sonra kompoze edildiği kabul edilen Atharva-Veda Samhita, tıpkı *Yajur-Veda* ve Sama-Veda gibi, dinî ayin ve törenlerde okunan dua ve yakarışları içeren bir ilahiler koleksiyonudur. Her ne kadar diğer metinlere göre oldukça geç bir tarihte kompoze edilmiş olsa da, metinde yer alan konular bakımından insan düşüncesinin ilk devrelerine ait fikirler yer alır. Kitapta yer alan ilahilerin yaklaşık altıda biri *Rig-Veda* ilahilerinden, özellikle onuncu bölümden alınmıştır. Dolayısıyla bu büyü ve tılsım kitabının Rig-veda'nın X. Mandalasından hemen sonra veya onunla aynı dönemde kaleme alınmış olabileceği kabul edilir.

b. Brahmanalar

Hindulara göre *Brahmana*lar, tıpkı Veda ilahileri ve *Upanişadlar* gibi vahiy eseri kitaplardır ve *şruti* kategorisinde yer alan temel eserlerdendir. *Hindu Talmudu* da denilen *Brahmana*lar, Vedalarda bildirilen kurban törenlerini izah ve tefsir eden nesir tarzındaki kutsal yazılardır. Bunlara *Brahmana* denilmesiyle ilgili olarak, onların Tanrı Brahma adına icra edilen törenler ve dualarla ilgili olması veya bu dinî törenlerin icrasında *brahminler* adı verilen din adamlarına yol göstermek gayesiyle kaleme alınmış olması gibi nedenler ileri sürülmüştür. Brahmana ifadesinin, brahmin rahiplerinin sözleri anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.

Bu metinlerde kurban ve diğer dinsel törenlerle ilgili açıklamaların yanı sıra Hindistan'ın geçmişi, eski âdetleri ve felsefi sisteminin kuruluşu hakkında değerli bilgiler yer alır. Bundan dolayı Hint tarihi bakımından da önemli bir coğrafi ve tarihi kaynak olarak kabul edilir. Bununla birlikte, ilgisiz konuların veya olayların birbiriyle özdeşleştirilmesi gibi mantık dışı çıkarsamaları, aşırı sembolik anlatımları, varoluşu monist çerçevede açıklamak uğruna sarf edilmiş aşırı gayreti ve henüz olgunlaşmamış felsefi görüşleri de *Brahmana*larda bulmak mümkündür. Bu durum doğal olarak onların hem kullanımını hem de anlaşılmasını önemli oranda zorlaştırmaktadır.

Tıpkı Vedalar gibi *Brahmana*ların da ne zaman kompoze edildikleri kesin olarak belli değilse bile, onların muhtemelen *Rig-Veda Samhita*'dan hemen sonra, yani MÖ 1000 - MÖ 500 yılları arasında kompoze edildikleri düşünülmektedir.

En eski *Brahmana* metni, MÖ 7. yüzyılda kompoze edildiği kabul edilen ve Rig-Veda'nın yorumu niteliğindeki *Aittereya Brahmana*'dır. Bunun yanı sıra yine *Rig-Veda*'ya ait *Kaushitaki Brahmana*, *Taittiriya Samhita*'ya ait *Taittiriya Brahmana*, *Vajasenayı Samhita*'ya ait *Satapatha Brahmana* da önemli ve klasik hüviyeti haiz *Brahmana* metinleri arasındadır. Bilhassa *Satapatha Brahmana*, sistematik oluşu bakımından Hindular arasında bugün yaygın olarak kullanılmaktadır.

c. Aranyakalar

Hint kutsal kitap koleksiyonundan olan *Aranyaka* literatürünün, genel Hint düşüncesi içerisindeki yerini tam olarak tayin ve tespit ede-

bilmek için, Hindu inancına göre insan hayatının "*caturashrama*" adı verilen dört devreye ayrıldığını hatırlamak gerekir. Öğrencilik, aile hayatı, ormanda inziva-riyazet devresi ve dilencilik dönemlerinden oluşan bu dört basamaklı sürecin üçüncüsünde, yani ormandaki inziva-riyazet döneminde birey, ailesi ve dünya hayatını tamamen terk ederek ormanlara veya *aşrama* denilen inziva merkezlerine çekilmekte ve kutsal yerleri ziyaret etmektedir.[9] Aranyaka denen metinler, bu münzeviler tarafından okunmakta ve üzerinde tefekkür edilmektedir. *Brahmana*lar ile *Upanişadlar* arasındaki bir dönemde yazıldıkları varsayılan *Aranyakalar*da kanlı kurban törenleri ile bunlara ait tasvir ve kuralların yerine "om" gibi gizemli heceler, dinî törenlerin gerçek anlamını kavrama ve "mutlak varlık" üzerinde tefekkür gibi felsefi konular ve uygulamalar ön plana çıkar. Başka bir ifadeyle, Aranyakalarla birlikte Hint düşünce sisteminde somuttan soyuta doğru bir dönüşüm ve gelişme göze çarpar; artık bundan böyle ilk dönemlerdeki kurban törenleriyle tanrının/tanrıların öfkelerini yatıştırma veya onların rızasını kazanma ve sonuçta da kurtuluşa ulaşma anlayışının yerini, tefekkür vasıtasıyla önce hakiki bilgiye sonra da kurtuluşa ulaşma düşüncesi almıştır.

Konu bakımından *Brahmana*lar ve *Upanişadlar*la çok yakından ilgili olan bu metinlerden bugün elimizde mevcut olanların adedi dörttür. Bunlar, *Brihadaranyaka*, *Taittereya*, *Aittereya* ve *Kaushitaki Aranyaka*'dır. Bazen *Brihadaranyaka* Upanişad olarak isimlendirilen *Brihad Aranyaka*, *Satapatha Brahmana*'yla ilgili bir metin iken *Aittereya Upanişad*, aynı isimle anılan *Brahmana*'nın bir parçasıdır. Öte yandan *Kaushitaki Aranyaka*'yı teşkil eden üç bölümden sonuncusu aynı zamanda *Kaushitaki Upanişad* diye anılmaktadır.

d. Upanişadlar

Hint düşüncesinin dayandığı en önemli kaynak veya Hint felsefesine dair en berrak düşüncelerin yer aldığı kutsal metinler olarak tanımlanan *Upanişadlar*, Hint kutsal literatürü içerisinde en son kompoze edilen kutsal metinler olarak bilinir. Sayıları 235, 170, 150 veya 108 olarak belirtilen Upanişad metinlerinin MÖ 8. yüzyıldan başlayan ve MS 1700 yıllarına kadar uzanan uzun bir dönem içerisinde kompoze edil-

[9] *The Laws of Manu*, Ter. G.Buhler, SBE serisi, XXV. 198.

dikleri tahmin edilmektedir. Bununla birlikte temel ve klasik olarak kabul edilen *Upanişadlar*'ın MÖ 800 - MÖ 400 yılları arasında meydana getirildikleri kabul edilir. Ancak onların en eski el yazma nüshaları da MS 1000 yıllarından öncesine gitmez.

Şah Cihan'ın büyük oğlu Dara-Şükûh, 1657 yılında "derya-yı tevhit" diye nitelendirdiği *Upanişadlar*'dan elli tanesini *Sırr-ı Ekber* adıyla Farsçaya çevirtmiştir.[10]

Upanişad terimi, çoğunlukla "yanlış ve doğru, bâtını veya gizli izah", "bâtını izahlardan elde edilen bilgi", "bu tür bilgileri elde edebilecek kişilerin uyması zorunlu kurallar veya yerine getirmeleri gereken dinî törenler" veya "bu tür bilgileri ihtiva eden literatüre isim" anlamlarında kullanılmaktadır. Temel/Klasik *Upanişadlar*, *Brihadaranyaka*, *Chandogya*, *Taittiriya*, *Kausitaki*, *Kena*, *İsa*, *Katha*, *Svetasvatara*, *Mundaka*, *Mandukya*, *Maitri* ve *Prasna Upanişad*'dan oluşur.

Bütün bu metinlerin amacı, "*Tat tvam asi*" (sen osun) veya "*Aham brahma asmi*" (Ben Brahma'yım) şeklindeki kısa bir cümlede özetlenebilecek hâlin her din mensubunca idrakine yardımcı olmaktır. Başka bir ifadeyle, insanoğlunun benlik duygusundan sıyrılarak, kendisinin evrensel ruh olan Brahman ile ayniliğini kavrayabilmesine yardımcı olacak bilgileri ona sunmaktır. Bundan ötürü *Upanişadlar*, insanoğlunu arzu ve isteklerinin elinde oyuncak olmaktan kurtarıp, ona ilahî bir vasıf kazandıracak gizli bilgileri ihtiva eden eserlere verilen isimdir denilebilir.

B. Smriti

Bu kategoride yer alan eserlere gelince; bunlar Vedaların aksine, kaynağı bakımından beşerî olan ve hikâye, destan, efsane veya kanunname formunda kaleme alınmış metinlerdir. Akıcı anlatımları, kolayca hatırlanabilir içerikleri ve en önemlisi kastla ilgili sınırlamaların dışında olmalarından ötürü Hint dinî ve sosyal hayatında Vedalardan daha etkilidir. Özellikle yaklaşık yüz bin beyitlik Mahabharata destanının yedi yüz beyitlik küçük bir bölümünü oluşturan *Bhagavat-gita* dinî hayattaki etkisi ve şöhreti bakımından bu dinin yegâne kutsal kitabı gibidir.

[10] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (I-III), Ankara 1987, I. 34.

Ramayana ve Mahabharata destanları, Hint kültürünün en önemli iki destanıdır. Yazarları ve kompoze ediliş tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, asırlarca şifahi olarak aktarıldıktan sonra tahminen MÖ 4-2. yüzyıllar arasında mevcut formlarını aldıkları, MS 1. veya 2. asırda ise yazıya geçirildikleri düşünülmektedir. Ramayana destanında, kahraman Rama'nın şahsında itaatkâr bir oğul, sadık bir koca, cömert bir kardeş, cesur bir savaşçı, kısacası mükemmel bir insan ve ideal bir Hindu portresi sunulmaktadır. Destan, böyle bir kahramanın haksız biçimde sürgün edilişi, eşi Sita'nın kötü kral Ravana tarafından kaçırılışı ve maymun yüzlü tanrı olarak bilinen Hanuman'ın yardımıyla tekrar kurtarılışını hikâye eder. İlk olarak aziz Valmiki, daha sonra ise Tulsidas tarafından yazıya geçirilen bu destan, yaklaşık yirmi dört bin beyitten oluşur.

Mahabharata destanı ise dünyanın en uzun destanıdır. Öyle ki Homeros'un *İlyada* ve *Odyssa*'sından yedi kat daha büyüktür. Akraba Kavrava ve Pandava sülaleleri arasındaki hükümranlık mücadelesini hikâye eden destan, Hint dinî düşüncesi hakkında inançtan ibadete, mitolojiden felsefeye uzanan çok geniş bir yelpazede bilgi sunar. O, bir destan olmasının yanı sıra *Manu Kanunnamesi*'nde yer alan kuralların yaklaşık yüzde seksenini ihtiva etmesinden dolayı aynı zamanda didaktik bir eserdir. Bu nedenle onun, Hinduizm'in soyut ve metafizik esaslarını destan tarzında ele alarak bunların halk tarafından kolayca anlaşılmasını ve özümsenmesini sağlayan bir eser olduğu söylenebilir. Bilhassa *Bhagavat-gita* olarak bilinen bölümü, ruhun mahiyeti ile *karma-yoga, jnana Yoga* ve *bhakti-yoga* gibi kurtuluş yollarına dair verdiği bilgiler dolayısıyla apayrı bir önemi haizdir ve Hindu dini hayatı açısından son derece önemli bir eserdir.

*Puranalar*a gelince; onlar dünyanın yaratılışı ve Tanrı'nın değişik bedenlere girerek (avatara) insanlık tarihine müdahalelerini anlatan mitolojik eserlerdir. Toplam sayıları otuzu aşan bu eserlerden bilhassa on sekiz tanesi, Hint mitolojisi kadar onun tarihi, felsefesi ve coğrafyası hakkında da önemli bir kaynaktır.

Dharma-şastralar ise Hint dinî kurallarını belirleyen veya açıklayan *smriti* kategorisindeki son eser türüdür. Onlar da tıpkı destanlar ve *Puranalar* gibi değişik şartlar ve farklı zamanlarda dinî hükümlerin nasıl uygulanacağı konusunda Hindulara rehberlik eder. Bunların en meşhuru Manu Kanunları adıyla tanınan *Manu-smiriti* adlı kanunnamedir.

Hindu Kutsal Metinleri ve Konuları

Kutsal Metinler	Tahmini Oluşum Süreci	Temel Özelliği ve İçeriği	Genel Eğilim
Vedalar	MÖ 1500-800	–Politeist ve animist Tanrı ve âlem görüşü –Ritüel ve büyü içerikli konular –Basit metafizik ve felsefi konular	İlk bölümlerinde, tanrı olarak algılanan doğa güçlerine ibadet telkin edilir; sonraki bölümlerinde ise felsefi konulara ve Brahmanizm'e doğru bir eğilim gösterir.
Brahmanalar Upanişadlar Sutralar	MÖ 800-200	–Veda dinsel törenlerinin anlamı ve icrasına dair bilgiler –Çeşitli ritüellere ait ayrıntılı açıklamalar –Temelde Vedalar üzerine felsefi yorumlar –Âlemin, ruhun ve kurtuluşun mahiyeti ile ilgili spekülatif bilgiler –Nirvanaya götüren en iyi yol olarak asketizme vurgu –Upanişadların yorumlanması ve özetlenmesi teşebbüsü	İnsani niteliklerden uzak, soyut Brahman kavramı tam olarak gelişmiş; bu, âlemin temelindeki kozmik güç olarak algılanmış ve bütün ruhların onunla bütünleşmeye çaba gösterdikleri ileri sürülmüştür.
Destanlar (Mahabharata ve Ramayana)	MÖ 200 - MS 300	–Vedalar üzerine daha geniş açıklamalar –Hindu ahlaki ve sosyal değerlerinin somutlaştırılması	Dinin insanlara ilginç hikâyeler aracılığıyla öğretilmesi çabaları, tanrıların soyut kavramlar yerine insanlara yardım eden ve onlarla beraber hareket eden insan üstü varlıklar olarak tanımlanması. Hinduizm içerisinde yeni dinî ihya hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.
Puranalar	MS 300-750	–Hindu tanrı ve tanrıçaları, eski yaratılış hikâyeleri aracılığıyla dini öğretim ve kitlelerin eğlendirilerek eğitilmesi	

6. Hinduizm'de İbadet

Hindular için ibadet, temelde bireysel bir faaliyettir. Tapınaklarda görevli brahminler liderliğinde okunan ilahiler (bhajan) dışında ibadetler çoğunlukla bireysel olarak icra edilir. Hindu ibadetlerini evde günlük yapılanlar, özel durumlarda icra edilen törenler ve ay takvimine göre yılın belli günlerindeki periyodik ibadetler olmak üzere gruplara ayırabiliriz.

Brahmin (din adamı), *kşatriya* (yönetici) ve *vaisya* (esnaf) sınıflarına mensup olan Hindular, sabahleyin güneş doğmadan önce, kuşluk/öğle vaktinde ve güneş battıktan sonra olmak üzere günde üç defa ibadet ederler. Şafak vaktinde kalkan dindar bir kimse, öncelikle kutsal "Om" hecesini okuyarak işe başlar, daha sonra Tanrı'nın isimlerini zikreder, üstadlarını hatırlar ve kendisinin Yüce Tanrı ile özdeş olduğunu hatırlatan sabah duasını okur. Daha sonra sabah banyosunu yapar, saçlarını toplar; evdeki *puja* odasında veya Ganj kenarında sabah ibadetini tamamlar.

Hindulara göre güneş, sabahleyin Brahma, öğleyin Vişnu, akşamleyin ise Şiva şeklinde tasavvur edilir. Bundan dolayı sabah duasında ilk olarak doğuya, yani güneşe doğru yönelmek gerekir. Bundan sonra bireyin mensubu olduğu mezhebin uygulamalarına uygun şekilde, "Şimdi her şeyin kaynağı ve sonunda kendisine döneceği, bütün dünyayı aydınlatan o ilahi güneşin üstünlüğü önünde eğilelim; dilerim ki o, kendine doğru ilerleyişimizde bizim anlayışımızı arttırır ve yakarışlarımızı kabul eder."[11] anlamındaki *Gayatri* mantrası tekrarlanır. Ayrıca *Rig-veda*, *Yajur-veda* ve *Sama-veda*'nın ilk mantraları/kısımları okunarak Tanrı'ya yakarılır ve böylece ibadet tamamlanmış olur.

Kuşluk veya öğle ibadeti ise güneşin doğuşundan zeval vaktine kadar olan zaman diliminde icra edilebilir. Ancak Hindular bundan önce sabah kahvaltısı/yemeği yiyemedikleri için günümüzde pek çok dindar aile, kuşluk vaktinde öğle ibadetini yapar ve ardından sabah kahvaltısına oturur. Öğle ibadetinde tanrı tasviri veya heykeli üzerinde yoğunlaşmak, ona yiyecekler sunmak ve adına tütsü çubukları yakmak esastır. Tapılan tanrı adına hayvanlara ve misa-

[11] *Rig-veda*, III. 62,10.

firlere ikramda bulunmak ve yiyecekler sunmak da törenin bir parçası kabul edilir. Tören, kutsal metinlerden çeşitli dualar ve parçalar okunarak tamamlanır.

Akşam ibadeti de büyük oranda öğle ibadetine benzer, ancak ondan daha kısadır. İbadete niyetlenen kimse önce su ile bir çeşit abdest alır; ibadet mahallini de öncelikle su ile kutsar. Daha sonra güneşin bulunduğu yöne, yani batı veya kuzeybatıya yönelir. Kısa bir tefekkür ve selamlama faslının ardından sabah ibadetinde olduğu gibi *Gayatri* duasını okur. Daha sonra da *Vedalar*dan kısa üç *mantra* okuyarak ibadetini tamamlar.

Hinduizm'de günlük ibadetlerin dışında *samskara* denilen ve doğum, evlenme ve ölüm gibi insan hayatının geçiş dönemlerinde gerçekleştirilen dinsel törenler vardır. İlk dönemlere ait kutsal metinlerde bunların sayısı kırk civarındadır ve bunlardan on sekiz tanesi ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Bugün ise sadece on tanesi yaygın olarak icra edilmektedir. *Samskaralar*ın ana gayesi, hayatın her bir dönemini kutsamak, bireyi zararlı etkilerden korumak ve onun bahtını açmak, yani iyi ve güzel şeylerle karşılaşmayı temin etmektir.

Hamilelik dönemiyle ilgili törenler günümüzde gözden düşmüştür. Dolayısıyla geçiş törenlerinin ilki, doğumla ilgilidir. Bu törenin amacı doğumdan kaynaklanan kirlenmeyi gidermek, anneyi ve çocuğunu korumaktır. Doğumun altıncı veya on ikinci günü çocuğa isim verme töreni (*nama karana*) yapılır. Bu törenle birlikte, anneyle ilgili birçok sınırlama da kalkar ve ev manevi kir ve kötü güçlerden temizlenmiş olur. Bazı aileler, çocuğun ilk güneşe çıkarıldığı, katı yiyecek yediği, saçının kesildiği veya kulağının delindiği günlerde de ailenin görevli brahmini yönetiminde muhtelif törenler yaparlar. Ancak bunlar, ad koyma töreni kadar yaygın ve önemli değildir.

Özellikle ilk üç kasta mensup olanlar için büyük önemi haiz bir diğer tören ise *upanayana* adı verilen erkek çocukların dine giriş törenidir. Bu törende adaya asalet ipliği takılır. Aday onu hiçbir zaman başından çıkarmaz; ayrıca onun her telini manevi kirlerden korumak zorundadır. Yine bu törende adaya, *Gayatri* duası öğretilir ve bunu kurallara uygun biçimde okuması istenir.

Evlilik töreni de Hinduizm'de dinî ve sosyal açıdan son derece önemlidir. Bundan ötürü düğünler oldukça ayrıntılıdır ve neredeyse en az bir hafta sürer.

Cenaze törenlerine gelince, bunlar bireyler adına gerçekleştirilen son törenlerdir. Cenaze törenleri konusunda uygulamada zengin bir çeşitlilik vardır. Cenaze törenleri, ruhun cesetten ayrılarak bu dünyayı terk etmesi ve atalar diyarına (cennet!) ulaşmasını temin etmek; hayalete dönüşerek dünyadaki yakınlarına zarar vermesini engellemek ve ölüm olayıyla birlikte ortaya çıkan ve cenaze sahiplerine zarar vermesi kaçınılmaz olan manevi kirlenmeyi gidermek gibi amaçlar için yapılır. Cenazeler genelde odun ateşinde yakılır. Ceset yakıldıktan sonra cenazeye katılanlara tatlı ikram edilir ve bu, törenin başarıyla tamamlandığı anlamına gelir. Ayrıca benzeri ikramlar ölümün onuncu ve yirminci günleri ile yıl dönümlerinde de tekrar edilir. Mevta adına yapılan tüm bu ikramların amacı da, bedenden ayrılan ruhun yeni bir ruhsal bedene girmesine yardımcı olmaktır. Gerek yakma eyleminin gerekse sonraki ikramların ölenin oğlu veya bir erkek akrabası tarafından eksiksiz gerçekleştirilmesi, ölenin iyi bir durumda yeniden bedenleşmesinin garantisi sayılır. Bundan dolayı Hindistan'da erkek bir evlada sahip olmak, hem dünyevi hayat hem de ölüm sonrası için büyük önem arz eder.

Bunlardan başka dinî açıdan önemli merkezleri ziyaret etmek de Hindular arasında hem yaygın hem de önemli kabul edilen başka bir uygulamadır. Bu ziyaretler, dinî sorumluluğu yerine getirerek sevap kazanmak, nihai kurtuluşu gerçekleştirmek, günahları affettirmek, büyüklerin hayır dualarını almak, öfkeli tanrı veya tanrıçaları teskin etmek, hastalıktan ve şanssızlıktan kurtulmak ya da mal veya toplumsal statü kazanmak gibi gayelerle gerçekleştirilir. Bazı ziyaret yerleri ise özel bazı tanrılarla alakalıdır. Örneğin *Brindevan* ve *Mathura* Krişna ile ilgilidir. Ancak Banaras ve Bodh-gaya, arzuları gerçekleştirme konusunda diğer yerlerden daha önemlidir.

Hinduizm'de bunların yanı sıra daha başka yıllık törenler de vardır. Günümüzde Hindistan hükümetince resmî tatil ilan edilen on altı bayram söz konusudur. Bunlar ay takvimine göre kutlandıkları için bayram günleri her yıl farklılık gösterir. Miladi takvime göre yıllık törenlerin ayı aynı, günü ise farklıdır.

Başlıca Hindu Bayramları

Hint Ayları	Miladi Karşılığı	Bayramın Adı	Önemi
Chaitra	Mart-Nisan	Ugadi (ilk gün)	Yılbaşıdır. Eğlence ve hediyeleşme ağırlıklı bir bayramdır.
		Ram Navami (9. gün)	Rama'nın doğum günüdür. Ramayana okunur ve Rama'nın tasvirlerine tazim gösterilir ve onun adına takdimeler sunulur. Bugün sebze, tahıl ve tuzlu yiyeceklerden uzak durmak bir âdettir.
Sravana	Temmuz-Ağustos	Raksha Bandan (dolunay)	Asalet ipliğinin yıllık olarak yenilendiği gündür. Bireyin hem Tanrı'ya hem de kardeşleri ve eşine karşı sorumluluklarının ve karşılıklı dayanışmanın hatırlandığı bir bayramdır.
		Krishna Janamashtami (23. gece)	Krişna'nın doğum günüdür. Krişna gece yarısı doğduğu için Hindular bugün uyumaz. Krişna'ya adanan tapınaklarda sabaha kadar törenler yapılır. Ertesi gün oruç tutulur, kutsal metinlerden Krişnaya ait bölümler okunur.
Asvina	Eylül-Ekim	Navaratri (ilk 9 gün)	Dokuz gece bayramıdır. Gelinler evlerine döner. Sadece günde bir defa meyve ve tatlı yenilerek on gün perhiz yapılır. Durga'nın Rama'ya ve insanlara yardımı hatırlanır.
		Dussehra (10. gün)	Durga'nın ruhunun onun tasvir ve heykellerinden ayrıldığına inanılır. Bundan dolayı onun adına yapılan heykeller ya ırmaklara atılır ya da yakılarak imha edilir.
		Diwali (son üç günü)	Işıklar bayramıdır. Her yer ışıklarla dekore edilir. Durga'nın diğer formu kabul edilen Kali'nin doğduğu gündür. İnanışa göre bu günlerde Vişnu'nun eşi Lakşimi evleri ziyaret eder. Bu nedenle de onun adına hazırlıklar yapılır.
Karttika	Ekim-Kasım	Diwali (ilk 2 gün)	
Magha	Ocak-Şubat	Mahashivaratri (ayın son günü)	Aslında her ayın son günü Şiva'ya atfedilir. Magha ayının ikinci yarısının son günü ise özellikle önemlidir. Bu geceyi uykusuz geçiren ve oruç tutan genç kızların istedikleriyle evlenebileceklerine inanılır.
Phalguna	Şubat-Mart	Holi (dolunay)	Hindistan'da baharın gelişini ve Tanrı'ya gönülden bağlı kimselerin kurtuluşunu sembolize eder.

7. Hindu Mezhepleri

Hinduizm'de üç temel eğilimden söz edilebilir. Bu eğilimler söz konusu dinin hemen her döneminde var olagelmiş, günümüzde de Şivacılık, Vişnuculuk ve Saktizm olarak varlığını sürdürmektedir. Bunların dışında Hıristiyanlığa tepki olarak veya onunla etkileşim sonucunda ortaya çıkan Arya Samaj, Brahma Samaj ve Krişnacılık akımları ile yoga egzersizlerine verdikleri aşırı önemden ötürü Yogacılık başlığı altında toplanabilecek başka akımlar da vardır. Ancak bunlar dış dünyada çok tanınmış olmalarına rağmen Hindular arasında çok yaygın değildir.

Şivacılık, Şivayı Tanrı kabul eden ve ona tapınmayı temel dinî görev olarak kabul eden bir mezheptir. O, 9. asır Hint filozoflarından Şankara ve Kumarila'nın görüşleriyle ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Aslında Şiva, Vedalarda zikredilen bir tanrı değildir. Ancak ona atfedilen nitelikler göz önüne alındığında, onun Vedaların bereket ve yok edici korkunç tanrısı Rudra'dan başkası olmadığı söylenebilir. Yani Rudra zamanla Şiva'ya dönüşmüştür. Mezhep taraftarlarına göre Şiva, hem öldüren hem de yaratan Tanrı'dır; iyiliğe ve iyilere yer açmak için kötüleri yok eder. Her türlü tanrısal niteliğe sahip bu tanrı, çoğu zaman yabani halkların korkunç tanrısı şeklinde de tanımlanır; üzerindeki kaplan postu elbisesi, kafataslarından müteşekkil kolyesi ve keçeleşmiş uzun, örgülü saçlarıyla korkunç bir varlık şeklinde resmedilir. Bununla birlikte o, aynı zamanda insanlara çok düşkün ve merhametli bir tanrıdır; kendine hürmet gösteren ve tazimde bulunanlar için her türlü iyiliği ve güzelliği yaratır. Onun bu yönünü anlatan dans eden Şiva veya *şiva-lingam* tasvirleri Hindular arasında çok yaygındır ve büyük rağbet görür.

Şiva aynı zamanda zahitlerin piri ve koruyucusudur, *mahayogi*dir (yoga egzersizlerine sıkıca bağlılığı sonucunda nefsini öldürmüş en büyük zahit). Bu bakımdan o, aynı zamanda en büyük yoga üstadı ve uygulayıcısıdır. Küllere boyanmış çıplak bedeniyle tefekküre dalmış Şiva tasvirleri bu anlayışın bir sonucudur. Şivacıların diğer mezhep mensuplarına nazaran zahitliğe düşkün oluşları ve yoga egzersizleri ile nefsin öldürülmesi için kendilerine işkence etmeleri ayrıca sert yataklarda yatma gibi katı kurallara eğilim göstermeleri bundandır.

Vişnuculuk ise Şivacılığın aksine asketizm ve öte dünyaya yönelik eylemlere fazla ilgi göstermez. Taraftarları nezdinde Vişnu, insanlara

çok düşkün ve onları çok seven müşfik bir babadır, şefkat ve merhameti ile öne çıkar. O, yeryüzündeki iyileri korumak ve düzeni sağlamak için zaman zaman yeryüzünde değişik formlarda tecessüm etmiştir. Rama ve Krişna Hindistan'ın her bölgesinde saygı gören bu inkarnasyonların (avatara) en tanınmışlarıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hinduların iki büyük destanı Mahabharata ve *Ramayana,* bu avataraların hayat hikâyelerini konu edinir.

Vişnuculuk 10. asır Hint düşünürlerinden Ramanuja ve takipcisi Madhva'nın görüşlerinden kaynaklanan ve Ramananda ve Chaitanya gibi şairler sayesinde yaygınlaşan bir akımdır. Vedalar döneminde Vişnu sıradan bir tanrı; Hindu teslisinde (trimurti) ise sadece hayatın devamından sorumlu bir tanrı olarak görülse bile Vişnuculukta o, her şeyi yaratmaya ve yok etmeye kadir Yüce Tanrı'dır; hatta Brahma ve Şiva onun sayısız avataralarından ikisi olarak kabul edilir. Genellikle okyanus üzerindeki yatağında, lotuslar arasında eşi Şri Lakshmi ile birlikte uyuyan bir tanrı olarak tasvir edilir. Kötü güçler iyileri rahatsız etmedikleri sürece o uyumasını sürdürür.

Vişnuculukta Vişnu tapınımının yanı sıra, özellikle *Bhagavat-gita* okumak, *Ramlila* ve *Krişnalila* denen faaliyetlere katılmak, Rama ve Krişna adına *kirtan* ve *bhajan* (bir çeşit ilahi) okumak en temel dinî sorumluluklardır. Krişna merkezli dinî törenler de hayli yaygındır.

Hinduizm içindeki üçüncü büyük grup, tanrıların *sakti* denilen ve çoğunlukla eşleriyle temsil edilen dişil/feminen gücüne inananlardır. Bugün yaklaşık 50 milyon Hindu'nun böyle çeşitli formlardaki tanrıçalara tapındıkları tahmin edilmektedir. Tanrı'nın dişil/feminen yönüne tapınma, muhtemelen Ariler öncesi döneme kadar gider. Tanrı'nın sakti adı verilen dişil yönü sıkça *kundalini* enerjisi ile ilişkilendirilmiş, bolluk ve yaratıcılığı ise çok çeşitli simgelerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu dişil güce zaman zaman diğer tanrılarla ilgisi olmayan apayrı bir tanrı olarak tapıldığı da görülür. Örneğin Kali, güzel ve şefkatli bir kadın/ana olarak tasvir edilir; Durga ise tersine vahşi ve acımasız bir tanrıçadır. Aslında eski çağlardan beri dişil tanrısal güçlere tapınma doğaya tapınmayla bağlantılıdır. Bu durum özellikle büyük ağaçlar ve ırmaklar örneğinde daha net görülebilir. Örneğin kutsal sayılan Ganj nehri son derece güçlü dişi bir varlıktır ve onun suları temizleyicidir; burayı ziyaret edenlerin günahlarının Ganj'ın sularıyla yıkanıp gittiğine inanılır. *Tantralar* denilen kutsal metinler de dişil ilahî varlıklara nasıl tazim edileceğini açıklar.

Sakti ibadetinde dişil tanrıçaların yanı sıra zaman zaman erkek özelliklere sahip tanrısal varlıklar da söz konusudur. Bunlar çoğunlukla adı geçen tanrıçaların eşleri konumundadır. Bu durum tanrısallıkta, dişi ve erkek prensiplerin beraberliği ve ebedi birliğinin gerekliliği şeklinde yorumlanabilir. Bu tanrısal çiftlerden dişi olanı, hayat verici gücü temsil eder; eril güç ise onu harekete geçiren ve böylece yaratmanın geçekleşmesini sağlayan ana unsur olarak görülebilir.

8. Günümüzde Hinduizm

Geçen satırlarda ifade edildiği gibi Hinduizm'in gelişimi, Hindistan yarımadasındaki farklı geleneklerden, bölgeye giren değişik dinlerden ve benzeri başka etkilerden kaynaklanmıştır. 9. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle de 16 ve 17. yüzyıllar boyunca uzun bir süre bölge Müslümanların etkisi altında kalmıştır. Daha sonra ise Avrupalı koloniciler bölgeye hâkim olmuştur. Hıristiyan misyonerlerinin çalışmaları özellikle 18. yüzyıl sonrasında yoğunlaşmıştır. Batılılar bu dönemde Hinduizm'e karşı küçümser bir tavır takınmış ve onu insanlığın dinsel hayatının ilk dönemlerine ait inançlar bütünü şeklinde nitelemişlerdir. Dahası, Batılılar, açtıkları okullarda Hinduizm'in felsefi olarak tutarsız ve ahlaki bakımdan yetersiz bir sistem olduğunu telkin etmiştir. Sonuçta bazı Hindular bu telkinlerin etkisiyle kendi dinlerinden ve kendi eski geleneklerinden uzaklaşmıştır. Bir kısmı da bu varsayımın doğru olmadığını savunmakla birlikte Hinduizm'i modern hayatla uzlaştırma çabalarına girişmiştir. Örneğin Mahatma Gandi, Batı etkisine karşı milliyetçi bir yaklaşımı savundu. Ancak onun söylemi de eski geleneğe Batı gözünde meşruiyet kazandırma çabası olarak değerlendirilebilir. Zira o, tüm dinlerde mevcut olan bazı temellerden bahseder ve Hinduizm'in de bu temellere sahip bir dinî gelenek olduğunu savunur. Bunun dışında, Batı etkisinden kaynaklanan ve daha eskilere dayanan bazı dinî ihya hareketlerinden söz etmek mümkündür. Bu ihyacıların en önemlilerinden biri Ramakrişna'dır (1836-1886). Onun saf dindarlık ve evrensel ruh öğretisi, "Ramakrişna Hareketi" veya "Vedanta Topluluğu" denilen grubun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ramakrişna'nın en önemli takipçisi Vivekenanda (1863-1902), Sanatana Dharma'nın evrensel mesajını Hindistan dışına ABD ve Avrupa'ya taşımıştır. Brahma Samaj ve Arya Samaj gibi reform hareketleri de Batı'nın Hint kültürüne etkisi sonrasında ortaya çıkan modern hareketlerdir.

Günümüz Hindistan'ındaki en ilgi çekici akımlardan biri de *Swadhyaya* hareketidir. Bu hareket, içerisinde yaklaşık yirmi milyon insanı barındırmaktadır ve temel özelliği, eski Hint metinlerine özellikle de Gita'ya verilen önemdir. Bireysel ve toplumsal gelişmeyi hedeflemesi ve bu konuda oldukça başarılı sonuçlar elde etmesinden ötürü bazıları tarafından sessiz bir toplumsal devrim olarak nitelenen bu hareketin kurucusu, kutsal metin araştırmacısı olan Vaishnath Athevale Shastri'dir. 1950'lerde bu hareketi başlatan Shastri'ye takipçileri, "ağabey" anlamında *Dada* der. Herhangi bir hiyerarşiyi içermeyen ve ücretli görevlileri olmayıp tamamen gönüllülüğe dayanan hareketin temel amacı, insanları geliştirmek, modern hayatın sıkıntılarını gidermek, toplumda yardımlaşma ve dayanışmayı artırmak ve geliştirmektir.

Modern dönemlerde Hindu geleneği içerisinden meditasyon ve yoga gibi unsurları ön plana çıkaran ve Batıda oldukça ilgi çeken bazı popüler hareketler de çıkmıştır. Bunların en meşhurlarından biri Transandantal Meditasyon'dur (TM). Maharişi Maheş Yogi'nin kurduğu ve daha sonra ABD'ye taşınan TM ruhsal huzur vaat ettiği gibi alkolizm, uyuşturucu vb. bireysel ve toplumsal sorunların çözülmesine katkı sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır.

ALTINCI BÖLÜM
BUDİZM

Ali İhsan YİTİK
Doç.Dr. • Dokuz Eylül Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Budizm, Tarihsel Gelişimi ve Temel Öğretileri

Budizm, MÖ 6. asırda kuzey Hindistan'da yaşadığı kabul edilen Siddharta Gautama Sakyamuni'nin öğretilerine dayalı olarak gelişen inanç sistemini ifade eder. Mensuplarınca Budda-dharma (Budda'nın şeriatı), Budda-vacana (Budda'nın sözleri) veya Budda-sasana (Budda'nın öğretileri ve mesajı) diye bilinen bu inanç sistemi, günümüzde dünyanın dört bir yanında mensupları bulunan ve en hızlı yayılan dinlerden biridir. İki bin beş yüz yılı aşan uzun tarihsel süreçte Budizm, Hint kültürünün yanı sıra Orta ve Güney Doğu Asya'nın yerel kültürleriyle de karşılaşmış ve sonuçta bu bölgelere ve kültürlerine egemen olmuştur. Ayrıca onun, daha Hıristiyanlık öncesi dönemde Orta Doğu'ya, Helen dünyasına ve Mısır'a kadar yayıldığı ve bu kültürleri de derinden etkilediği bilinmektedir. Şüphesiz bu, hiçbir zaman tek yönlü bir etkileme süreci olmamıştır. Zira yerel kültürler de Budizm'i etkilemiş ve sonuçta birbirinden oldukça farklı Budist okulları ortaya çıkmıştır. Örneğin, miladi birinci asrın sonlarında Orta Asya'dan gelerek Keşmir ve Pencab bölgesini ele geçiren göçebe toplulukların Budizm'i kabul etmeleri ve Budist din adamlarının söz konusu dini bu insanların anlayışları ve ihtiyaçlarına göre yorumlama gayretleri sonrasında Mahayana Budizmi de-

diğimiz mezhep ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Budizm'in Çin ve Japonya'ya yayılması da Çin Budizmi veya Zen Budizmi gibi yeni ekollerin doğuşuna imkân sağlamıştır. Birbirinden oldukça farklı din anlayışlarını temsil eden bütün bu okulların yegâne ortak özelliği, Budda'yı kendi ruhani liderleri kabul etmeleridir.

A. Budda'nın Hayatı

Tarihî ve çağdaş kaynaklarda Budda'nın hayatına dair iki farklı anlatım dikkati çeker. Özellikle Batı toplumlarına Budizm'i anlatmak için yazılan eserlerde Budda, her türlü maddi imkâna sahip olmasına rağmen hayatta özlemini duyduğu mutluluğu elde edemeyen ve sürekli arayış içerisinde olan bir genç olarak tanımlanır. Buna göre Budda, MÖ 6. asırda Hindistan'ın kuzeyinde Nepal sınırında yaklaşık 80 yıl yaşamış tarihsel bir kişidir. Sakya krallığında prens olarak dünyaya gelen bu gencin adı Siddharta, soyadı Gautoma, ünvanı ise Sakyamuni'dir. O, yirmi dokuz yaşına kadar sarayda büyük bir rahatlık ve konfor içerisinde yaşamıştır. Ancak yaşlılık, hastalık ve ölüm gibi dünya hayatının kaçınılmaz olayları karşısındaki kaygısı onu arayışa sevketmiş ve bu süreç onun, sarayı ve ailesini terk ederek münzevi bir hayat tarzını benimsemesiyle sonuçlanmıştır. Altı yıl katı riyazet hayatı sürdüren Siddharta, katı riyazetin, hayatın acı ve sıkıntıları için çözüm olmadığı sonucuna ulaşır. Bunun üzerine kendisinin "orta yol" olarak tanımladığı, aşırı rahatlık ve katı münzevilikten uzak "sekiz dilimli yolu" keşfeder. Bu yolu izleyerek otuz altı yaşlarında tüm hayatı kapsayan acı ve ıstırabın kaynağını keşfeder ve bundan sonra "eren veya ermiş" anlamındaki Budda lakabıyla anılır. Ömrünün geri kalan kırk beş yılını da edindiği tecrübeleri Ganj havzasındaki her sınıftan insana anlatarak geçiren Budda 80 yaşlarında hayata gözlerini kapar.

Budda'nın hayatına dair ikinci anlatım ise mitolojiktir ve Budistler arasında daha yaygındır. Bu anlatımda Budda, dünyaya gelmeden önce Tusita cennetinin otuz üçüncü katında yaşayan tanrısal bir varlıktır; insanlara olan merhamet ve düşkünlüğünden ötürü onlara hayatın kötülükleri ve sıkıntıları karşısında çıkış yolu göstermek için belli bir süre insan bedeninde yaşamıştır. Buna göre Budda'nın annesi Mahamaya, bir gece rüyasında semavi varlıklar tarafından Himalayalardaki Anavatapta gölüne götürülür ve orada semavi varlıklar tarafından banyo yaptırıldıktan sonra çevresine ışıklar saçarak gökten inen ve hortumunda nilüfer

çiçeği taşıyan beyaz bir fil yanına iner ve sağ tarafından karnına girer. Ertesi günü rüyasını yorumlattığında, kendisine evrensel bir hükümdar veya evrensel bir rehber olacak bir oğlan çocuğuna hamile olduğu söylenir. Hakikaten Mahamaya, on ay sonra bir oğlan çocuğu dünyaya getirir ve onun adını Siddharta koyar. O, doğar doğmaz yedi adım atar ve etrafa gülücükler saçar. Siddharta gerek anne karnında iken gerekse doğumundan sonra bulunduğu yere bereket getirir ve birçok mucizevi olayın yaşanmasına yol açar. Onun doğumundan bütün yer ve gök cisimleri haberdar olur, hatta Himalayalarda münzevi bir hayat sürdüren aziz Asita bile gökyüzünde meydana gelen olaylardan harikulade birşeyler olduğunu anlar ve Suddhadana'ların sarayına gelip yeni doğan çocuktaki otuz iki alameti görür ve bütün bunların Siddharta'nın ileride büyük işler başaracağının belirtileri olduğunu söyler.[1]

Görüldüğü gibi bu anlatıma göre Budda'ya dair bütün olaylar, tanrısal takdirin zaman içindeki tezahürleridir. Başka bir deyişle, tarihte Siddharta Gautama Sakyamuni olarak bedenleşen ve sonradan Budda diye anılan kimse, aslında tanrısal cevherin dünyadaki avataralarından sadece biridir. Dolayısıyla Budda her ne kadar insan suretinde görünse de gerçekte tanrısal bir varlıktır. Yapıp ettikleri de bu vasfına yaraşır nitelikte olmak durumundadır.

B. Budizmin Yayılışı

Budizm'in gelişim ve dönüşüm tarihini üç ana devreye ayırmak mümkündür. Bunlar, Budda'nın aydınlanmaya kavuşmasından Maurya kralı Asoka'nın MÖ 3. asırda Budizm'i krallığın resmî dini olarak kabul etmesine kadar geçen üç asırlık süre "ilk budizm dönemi"; Asoka döneminde belirlenen ahlaki ilkelere ve bunların bireysel uygulamalarına aşırı vurgunun yapıldığı "Hinayana Budizm'i devresi" ve Kral Asoka'dan Kuşhan kralı Kanişka'ya kadar geçen dönemde ve sonrasında yerel kültürlerle etkileşim sonrasında gelişen "Mahayana Budizmi safhaları" olarak adlandırılabilir.

Birinci dönemde Budizm, sadece Ganj havzasındaki manastırlarda keşişlerin yaşadığı ve Brahminlerce sapık sayılan bir mezhep niteli-

[1] Bu konudaki anlatımlar genelde miladın ilk asırlarında Kuşan Kralı Kanişka'nın saray şairi olan Asvaghosa'nın eserine dayandırılır. Bkz. "The Buddha–carita of Asvaghosha", tr. E.B.Cowell, *Sacred Books of East* (SBE), ed. F.M. Müller, IL, s. 1-206.

ğindedir. Halk arasında çok yaygın bir din hâline gelmemiş olsa bile bazı yerel yöneticilerin desteğiyle *Vinaya* ve *Sutta Pitaka* adı verilen Pali metinlerinin bu dönemde yazıldığı tespit edilmiş; yine ortaya çıkan dinî problemlerin çözümü için Hıristiyanlıktaki konsillere benzer geniş katılımlı dinsel toplantılar bu devrede gerçekleşmiştir.

Bunların ilki Rajgir/Rajagrha konsilidir. Bu toplantı MÖ 5. asırda, yani Budda'nın öldüğü yıl gerçekleştirilmiş ve Pali-Kanon'unu (Tri-pitaka) oluşturan metinlerden ilk ikisi, *Vinaya* ve *Sutta Pitaka* burada tespit edilmiştir. Yaklaşık 500 arhatın katıldığı kabul edilen bu toplantıya rahip Kasyapa başkanlık etmiş, Budda'nın gözde öğrencisi Ananda onun vaazlarını, Upali adındaki diğer rahip de Budda'nın öğrettiği Vinaya/manastır kurallarını topluluk önünde okumuştur. Toplantıdaki diğer öğrencilerin de onayladığı bu metinler Budist kutsal metinlerinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Dolayısıyla Rajagrha toplantısı, Budist kutsal literatürün oluşum sürecinin başlangıç toplantısı olarak kabul edilebilir.

Rajagrha toplantısından yüz veya yüz on yıl kadar sonra manastır kuralları ve keşişlerin yanlarında para, altın veya değerli mücevher taşıyıp taşımayacakları konusundaki tartışmaları çözüme kavuşturmak amacıyla ikinci bir konsil, Vaisali Toplantısı (MÖ 383) tertiplenmiştir. Rahip Revata başkanlığındaki bu toplantıya da yaklaşık 700 keşişin iştirak ettiği tahmin edilir. Konsilde keşişlerin yanlarında para veya değerli maddeler taşımalarının manastır yaşamıyla uzlaşıp-uzlaşmadığı konusundaki tartışmalar üzerine Budizm'de ilk bölünme meydana gelmiş; Budist cemaat, *Sthaviravâdins* (muhafazakârlar veya "Ataların öğretisine bağlı kalanlar" anlamında Pali dilinde *Theravâdins*) ve *Mahasanghikas* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Kaynaklarda liberal görüşleriyle tanınan ikinci grubun zaman zaman günümüz Mahayana din anlayışının ilk biçimi olduğu şeklinde değerlendirmelere rastlansa da Mahayana ekolünün daha sonraki dönemlerde vücut bulduğuna dair rivayetler daha yaygındır.

MÖ 350 yıllarında ise Vaisali toplantısının kararlarını tanımayan *Mahasanghikas* –bazı kaynaklarda bu gruptaki rahiplerin büyük çoğunluğunun mensup olduğu kabileye nispetle *Vrjiputrakas* olarak da isimlendirilir– tarafından üçüncü bir toplantı tertip edilir ve bu toplantı bazı kaynaklarda I. Pataliputra Konsili adıyla anılır. Ancak onunla ilgili birçok rivayetin mevcudiyetine rağmen böyle bir toplantının varlığı konusunda ciddi tartışmalar vardır. Örneğin, Theravada mezhebine bağlı

keşişler ve okullar bu toplantı kararlarını tanımaz ve Asoka dönemindeki II. Pataliputra toplantısını, Budizm tarihindeki üçüncü konsil olarak kabul ederler.

II. Pataliputra toplantısının amacına dair de iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayete göre o dönemde Budizm içindeki Muhafazakâr grubun başkanı olan Mahadeva, *arhat*ları tanrılaştırmış ve onların Budda ile eşdeğer görülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu durum muhalif grubu harekete geçirmiş ve onların *arhat*ların yanılabileceği, zaman zaman şüpheye düşebileceği, başkalarının fikir ve düşüncelerine de ihtiyaç duyabileceği, hikmet ve fedakârlık bakımından hiçbir zaman Budda ile mukayese edilemeyeceklerine dair karşı görüşler ortaya atmalarına yol açmıştır. Bütün bunlar bu konsilde tartışılmış ve sonuçta, *Mahasanghikas* adıyla anılan keşişler Mahadeva'nın tezlerini kabul ederken, *Sthaviras/Theravâda* denilen diğer grup ise Budda'nın da temelde insan olduğunu savunmuştur. Budda'nın tabiatı konusunda iki grup arasında uzlaşma olmayınca Budizm içindeki mevcut bölünmeler derinleşmiştir. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalarda *Mahasanghikas* denilen mezhebin bu tartışmalarla ilgisinin olmadığına dair görüşlere rastlanmaktadır.

İkinci rivayete göre ise toplantının nedeni, *Sthaviras/Theravâda* adı verilen grubun manastır hayatına dair yeni kurallar koyması ve *Mahasanghikalar*ın bunları kabul etmeyişidir. Bu rivayetlerden hangisi kabul edilirse edilsin, görülüyor ki I. Pataliputra Konsilinde Budist öğretinin tespitine yönelik tartışmalar yapılmıştır. Çünkü Budda'nın kimliği ve Sangha denilen keşişler topluluğunun dindeki durumu Budist amentüsü açısından son derece önemlidir.

Kral Asoka dönemi ise Budizm'in sapık bir Hindu mezhebi görünümünden kurtulup ayrı bir din konumuna ulaştığı devre olarak dikkati çeker. Asoka, Budizm'i benimsedikten sonra MÖ 250 yıllarında II. Pataliputra Konsili'ni toplamış ve onu yönetmiştir. Toplantı, farklı ekoller arasında uzlaşmanın sağlanması, temel Budist öğretinin ve kutsal literatürün belirlenmesinin yanısıra Budist düşüncelerin yayılması için dört bir yana gönderilecek misyonerlerin örgütlenmesi gibi amaçlar taşıyordu. Kral Asoka, tamamen Budda'nın sözlerinden oluştukları kabul edilen *Vinaya*, *Sutta* ve *Abhidhamma Pitaka*'dan müteşekkil Pali metinlerinin tespiti ve Budist misyonerlerin organizesi konularında başarılı olmuş, ancak farklı Budist ekolleri uzlaştırmayı başaramamış, hatta birleştirme çabaları, varolan görüş ayrılıkları ve düşmanlıkları daha da derinleşmiş-

tir. Örneğin, Budda'nın herkesden farklı olduğunu ve hiçbir *arhat*ın onun statüsüne yükselemeyeceğini savunan *Dharmaguptaka* ekolü ile zaman ve varlık konusundaki farklı yaklaşımlarıyla dikkati çeken *Sarvastivada* rahipleri, miladi birinci asrın sonlarına kadar kuzey Hindistan'da ve Orta Asya'daki Budistler üzerindeki etkilerini sürdürmüşlerdir.

Asoka dönemi (MÖ 260-218) kaya kitabelerinden, bu dönemde Orta Asya, Afganistan, Sri Lanka ve Burma'nın yanısıra Helen dünyasının dört bir yanına Suriye, Yunan ve Mısır'a bile Budist misyonerler gönderildiği anlaşılmaktadır. Doğuya ve güneye gönderilen misyonerlerin gayretleri kısa sürede semeresini vermiş ve Budizm, o dönemde Burma ve Sri Lanka'da egemen din konumuna yükselmiştir. Diğer bölgelerde aynı başarı elde edilememiş olsa bile, gerek Orta Asya'da, gerekse Ortadoğu'nun değişik bölgelerinde Budizm tanınan bir din hâline gelmiştir.

Asoka, bunun yanı sıra imparatorluğun dört bir yanına Budda'nın anısına stupalar inşa ederek Budizm'in imparatorluğun yegâne dini olduğunu göstermek istemiştir. Ayrıca onun ahlaki öğretilerini halkına anlatmak için yazdırdığı kaya kitabeleri de bugün Budizm'in ve dinler tarihinin en eski ve önemli tarihî belgelerindendir.

Budizm'in Tarihsel Gelişimi

MÖ 563-483	Budda'nın hayatı
MÖ 473	İlk Budist Konsili
MÖ 363	İkinci Budist Konsili
MÖ 273-236	Kral Aşoka'nın Budizm'i Maurya Krallığının dini kabul etmesi
MÖ 200	Theravada/Hinayana ekolünün doğuşu
MÖ 100	Pali dilindeki kutsal metinlerin tespitine yönelik çalışmaların başlaması
MS 50	Budizm'in Çin'e ve Doğu Asya'ya yayılması
MS 100	Mahayana Ekolünün doğuşu ve gelişimi
MS 200	Filozof Nagarjuna'nın "Hiçlik/sunyavada" teorisini ortaya atması
MS 220-552	Budizm'in Vietnam, Java, Burma ve Sumatra'ya yayılması

MS 550	Budizm'in Japonya'ya girişi
MS 600	Songtsan'ın, Budizm'i Tibet'in millî dini ilan etmesi
MS 749	İlk Budist manastırının Tibet'te kurulması
MS 805-806	Japon Zen Budizm'inin ortaya çıkışı
MS 845	Çin'de Budizm'i sindirme çabalarının başlaması
MS 1079-1153	Şair Milarepa'nın hayatı
MS 1222-1282	Nichiren'in Reformları
MS 1250	Budizm'in kuzey Hindistan'da etkisini yitirmesi
MS 1400	Budizm'in güney Hindistan'da etkisini yitirmesi
MS 1898	Jodo Shinshu mezhebinin Japon göçmenlerle Amerika'ya geçişi
MS 1931	New York'ta Zen Budist Topluluğunun kurulması
MS 1959	Çin'in Tibet'i işgali; Tibet Budistlerini kendi yönetimleri altına alması ve göçe zorlaması, Tibet Budistlerinin Dalay Lama liderliğinde Kuzey Hindistan'daki Dhramsala'ya yerleşmesi.

Asoka'nın ölümünden kısa bir süre sonra, Maurya Krallığı, Sunga Hanedanının (MÖ 185) eline geçince, Budizm için bir bakıma *diaspora* dönemi başlamıştır. Çünkü katı bir brahmin olan kral Sunga, ülkesindeki bütün stupaların yıkılmasını, viharaların Hindu mabetlerine dönüştürülmesini ve buralarda yaşayan Budist keşişlerin öldürülmesini emreder. Bunun üzerine Budistler, Keşmir ve Afganistan gibi Sunga krallığına uzak bölgelere sığınmak mecburiyetinde kalır. Hint Yarımadasının kuzey-batı bölgeleri ve Afganistan ise o tarihlerde, Orta Asya'dan gelen göçebe topluluklar (İskitler ve Kuşhanlar) veya Grek ordularının hâkimiyeti altındadır. Dolayısıyla bu dönemde, Budizm'in Hint kültürü dışında yabancı bir kültürle etkileşime girdiği, hatta bugünkü Mahayana Budizmi'ne özgü anlayışın başladığı veya kökleştiği söylenebilir. Nitekim Kuşhan kralı Kanişka'nın miladi ikinci asrın başlarında, kutsal metinleri ve temel öğretileri yeniden gözden geçirmek amacıyla topladığı konsilde alınan kararlar, Mahayana Budizmi'nin ana öğretileri kabul edilir. Aynı toplantıda Pali metinleri dışında benimsenen ve Pali yerine Sanskritçe kaleme alınan kutsal yazılar da aynı mezhebin önemli kutsal metinleri arasında yer alır.

Klasik devre olarak tanımlanan ve miladi 1. ve 6. yüzyılları kapsayan dönemde ise Budizm, kuzeyde İpek Yolu güzergâhını izleyerek ön-

ce Orta Asya ve Çin'de, 4. asırdan sonra da Kore ve Japonya'da yayılmıştır. Güneyde ise Sri Lanka ve Burma'da kökleşmiştir.

Miladi 7. asırdan itibaren Nepal ve Tibet'te, *Vajrayana/Mantrayana* mezhebi doğmuştur. Hinayana ve Mahayana mezheplerinden farklı olarak büyüsel ve gizemli uygulamalara önem veren ve mantraların sürekli tekrar edilmesinin birtakım manevi sonuçlar ortaya çıkaracağına inanan *Vajrayana*, zamanla Hinduizm'e ait birçok uygulamayı da bünyesine alır. Hatta bu durum Budizm'in yeniden Hindulaşması veya Vajrayana'nın bir Hindu mezhebi olarak tanımlamasına da yol açmıştır.

Günümüzde ise Budizm artık Hint Yarımadası veya Doğu Asya'ya özgü değil, dünyanın hemen her yerinde taraftarı bulunan bir dindir. Örneğin sadece ABD'de beş milyondan fazla Budist olduğundan söz edilir. Ancak karşılaşılan her yeni kültür, aynı zamanda yeni bir Budist mezhebin doğmasına yol açmıştır. Budizm'in yerel kültürlere uyumda gösterdiği başarı, onun yayılmasını kolaylaştıran en önemli faktör olmakla birlikte, onun kendi içinde çok farklı dinî düşünce ve uygulamaları barındırması, ilk formundan oldukça uzaklaşmasına da neden olmuştur.

C. Budda'nın Reformları

Budda, aydınlanmaya kavuştuktan hemen sonra Sarnath'ta, daha önceden tanıdığı beş arkadaşına yaptığı konuşmasında kendi öğretisini "orta yol" olarak tanımlar ve dindar bir kimsenin iki aşırılıktan uzak durmasını söyler. Bunlardan ilki, mutluluğu arzu-isteklerin, özellikle şehvetin tatmin edilmesinde aramaktır ki bu basit, yararsız ve sadece dünyayı düşünenlere uygun olan yaygın uygulamadır. Diğeri ise basit, değersiz ve sıkıntılarla dolu asketizm yoludur.

Budda'nın hayatına dair rivayetler göz önüne alındığında, burada eleştirilen iki yolun sırasıyla *brahmanik* ve *sramanik* din anlayışları olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o, yirmi dokuz yaşına kadar sarayda Hindu geleneklerine bağlı, brahmanlarca belirlenen bir hayat sürmüş, sonrasında ise altı yıl *sramanik* geleneğin önerdiği katı riyazet tecrübesini yaşamıştı. Şüphesiz Hinduizm sadece dünyayı düşünen ve mutluluğu sadece arzu-isteklerin tatmininde arayan bir din değildir. Ancak benimsediği kast anlayışı nedeniyle dinî emir ve yasaklar, neredeyse sadece brahminler sınıfını ilgilendirir hâle gelmiştir. Zira onların dışındaki toplumsal sınıflar kast anlayışına göre bireysel ve toplumsal ha-

yatın devamı için gerekli sosyal sorumluluklara sahiptir. Bu nedenle onlar, dinin öngördüğü nihai mutluluk hedefinden oldukça uzaktır ve *samsara* çarkından kurtuluş için yeni varoluşları beklemek zorundadır. Dolayısıyla Budda'nın uzak durulmasını önerdiği yollardan birinin geleneksel Hindu anlayışı olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Onun her sınıftan insana hitap etmesi ve onları kendi cemaatine alması da bu görüşü desteklemek için zikredilebilir.

Budda'nın karşı çıktığı Hinduizm'deki diğer bir anlayış *karmamarga* (dini ibadetleri ve kurban törenlerini icra ederek kurtuluşa ulaşma yolu) ve *jnanamarga* (Brahman, atman vb. soyut kavramlar veya metafizik hakikatlerin mahiyetini kavrayarak kurtuluşa ulaşma yolu) olarak isimlendirilen geleneksel kurtuluş yöntemleridir. Ona göre *karmamarga*, dünya ve insan üzerinde mutlak egemen oldukları kabul edilen tanrıların teskin ve tahmid edilerek onların inayetiyle kurtuluşu öngörüyordu. Budda ise kurtuluşun ancak bireyin çabasıyla gerçekleşebileceğini ve bu konuda hiçbir üstün gücün yardımına gerek olmadığını savunuyordu. *Jnanamarga* ise kişiyi soyut metafizik gerçekler üzerinde düşünmeye ve onların mahiyetini kavramaya zorluyordu. Hâlbuki insan, Budda'ya göre dünyada yaşıyordu ve öncelikle buranın gerçeklerini kavramalı ve ona göre davranmalıydı; aradığı mutluluğu temin edecek yegâne davranış buydu.

D. Kutsal Metinler

a. Pali Kanon

Budist kutsal literatürü aynen Hinduizm'deki gibi ilk dönemlerde sözlü olarak nakledilmiştir. Fakat bu sözlü nakil süreci çok uzun sürmemiş ve Budda'nın ölümünden kısa bir süre sonra keşişler tarafından onların tespiti ve kayda geçirilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Buna rağmen Budizm'in ilk asırlarından bütün hâlinde günümüze ulaşan herhangi bir metni yoktur. İlk yazılı metinlere MÖ 2. asırda Kral Asoka döneminde rastlanır. En eski toplu Budist dini metinleri ise hikmet yolu (*Dharma-Chakra-Pravattana*) adını taşır ve derlenişi tahminen MS 2. yüzyıldır.

Günümüzde Budist kutsal literatürü birçok dil ve lehçede olmasına rağmen Pali dilindeki metinler en sahih metinler olarak kabul edilir ve bu yazılara *Pali Kanon* (MÖ 350 - MÖ 90) ismi verilir. Hinayana/Güney

Budizmine ait bu metinlerin yanı sıra Mahayana ve Tibet ekolü ise kutsal literatüre *Pali Kanon*'da yer alan öğreti ve fikirlerin tefsiri veya gelişmiş biçimlerini içeren yeni bazı metinleri de ilave eder. *Pali Kanon* ismi, öğretinin MÖ 247'de Hindistan'dan Sri Lanka'ya nakli esnasında kullanılan Pali lehçesinden gelir. *Pali Kanon* için kullanılan diğer bir isim ise *Tripitaka*'dır. *Tripitaka* "üç sepet" mânâsına gelir ve sepet, öğretinin nesilden nesle nakli için kullanılan bir araçtır. Bunlar manastır kurallarını ele alan *Vinaya Pitaka*, Budda'nın vaazlarını içeren *Sutta Pitaka* ve felsefi açıklamaları ihtiva eden *Abhidhamma Pitaka*'dır. Bu üç bölümden ilk ikisi, birinci konsil olan Rajagrha konsilinde sözlü olarak tespit edilmiş; üçüncü bölüm ise ikinci konsil olan Vaisali'de tespit edilmiştir.

i. Vinaya Pitaka (MÖ 350): Bu metinde keşişlerin uyması gereken manastır hayatı kuralları yer alır. Bu yüzden "davranış kuralları koleksiyonu" olarak da bilinir. Rahip ve rahibelerin günlük ve dinî hayatta uyması gereken tüm kuralları içerir. Çünkü dinin temsilcileri olan bu kişilerin yaşam tarzı Budizm'de büyük önem taşır. Bu kuralların özü ise *Pratimokşa*dır ve *Uposatha* (hilal ve dolunay) günlerinde keşişler tarafından topluca okunan en önemli bölümdür. 227 maddeden oluşan *Pratimokşa* kuralları, cinsel ilişkiden kaçınma, hırsızlık yapmama, cinayet işlememe veya azmettirmekten kaçınma, insanüstü gücü olduğunu iddia etmeme gibi konuları ele alır. Bu kurallar günümüzde *sangha* sınıfı için hâlâ geçerliliğini korur.

ii. Sutta Pitaka (MÖ 300): Sutta "bağ, ip" mânâsına gelir. Öğreti ile insanlar ve onların yaşamları arasındaki bağa işaret eder. Suttalar beş ana bölüme ayrılır ve her bir bölüm de kısa kısa sutralardan müteşekkildir. Sutta Pitaka'da sadece dört hakikat ve sekiz dilimli yol gibi Budist öğretinin en önemli esasları değil, aynı zamanda Budistler için gerekli diğer birçok özel ve pratik bilgiler de yer alır. Bundan ötürü Budist dini metinler arasında en önemli metin olarak kabul edilir. Budda ve takipçilerinin sundukları öğretiler, Budda'nın hayat hikâyesi, onun 547 adet olduğu kabul edilen doğum hikâyeleri de suttalarda ele alınan başlıca konulardır. Budda'nın ilk vaazı olan Hikmet Yolu (*Dharma Chakra Pravattana*) da burada yer alır ve ahlak eğitimini ihtiva eden küçük bir risale gibidir. Hemen hemen bütün Budistler bu bölümü ezbere bilir ve bu vaaz dindeki önemi bakımından Hz. İsa'nın zeytin dağı vaazına benzetilebilir.

iii. Abhidhamma Pitaka: Dört temel gerçeklik, sekiz dilimli yol ve anatma öğretisi gibi Budizm'in temel öğretilerine dair felsefi açıklamalar

ve yorumları içerir. Yedi alt bölümden oluşan *Abhidhamma Pitaka*'da mantıksal ve psikolojik analizler de göze çarpar. Ayrıca öğretiye analitik ve sistematik yaklaşması açısından "üst dharma/yüksek din" olarak da adlandırılır. Suttalarda temas edilen konular burada daha ayrıntılı açıklanır.

Yukarıda ele aldığımız kutsal yazılar dışında bir diğer önemli metin ise yine Pali dilinde kayda geçirilmiş olan *Milindapanha* (Kral Milinda'nın Soruları) isimli eserdir. Milinda, Büyük İskender'in Hindistan'a atadığı validir. Bu metin, Milinda ile keşiş Nagasena arasında geçen söz konusu dine dair entelektüel tartışmaları içerir. Milinda keşiş Nagasena'dan kendisinin sorularına cevap vermesini, Budist öğretiyi açıklamasını ve kendisiyle tartışmasını talep eder. Nagasena onun bu isteğini, karşısına kral olarak değil sadece araştırmacı veya entelektüel kimliğiyle oturması şartıyla yerine getireceğini bildirir. Milinda bunu kabul eder ve onun, Budist düşünce sisteminde rastladığı seksen iki ikilemi ve aklına takılan diğer felsefi sorunları çözmesini ister. Budist teolojisi açısından büyük önemi haiz bu eser, diyalog tarzında kompoze edilmiştir.

b. Mahayana Kutsal Literatürü

Mahayana mezhebi, Hinayana gibi homojen değil, öğreti ve uygulamaları bakımından birbirinden oldukça farklı Madhyamika, Lamaizm, Yogacara, Çin ve Japon Budizmi gibi muhtelif alt mezheplerin genel adıdır. Bundan dolayı Mahayana kutsal literatürü Sanskritçe, Tibetçe ve Çince olarak kaleme alınmış çoğu Pali metinlerinin yorumu niteliğindeki yüzlerce eserden oluşur. Örneğin *Kanjur*ve *Tenjur*bölümlerinden oluşan Tibet Kanunu 1750 tarihli Narthang edisyonu esas alındığında toplam 322 ciltlik devasa bir koleksiyondan oluşur. Aynı şekilde Çince Kanon da yüz ciltlik bir koleksiyondur. Üstelik bu eserler bütün Mahayanistleri bağlamaz.

Bununla birlikte Sanskritçe kaleme alınan şu dokuz eser, zaman zaman *Mahayana Kanon* olarak da isimlendirilir:

Astasahasrikaprajnaparamita: Miladi üçüncü asrın başlarında kompoze edildiği düşünülen ve çoğu zaman sadece *Prajnaparamita* olarak adlandırılan bu eser, bir *bodhisattva*da bulunan altı mükemmellik üzerinde durur.

Gandavyuha: Mahayana Budizmi'nin efsanevi *bodhisattva*larından Bodhisattva Manjusri'nin faziletlerini anlatan bir eserdir. *Sunyata*,

dharmakaya ve dünyanın *bodhisattva*lar aracılığıyla kurtuluşu öğretileri açısından önemli bir eserdir.

Dasabhumisvara: Miladi 400 yıllarında kaleme alındığı düşünülen bu eserde bireyi *buddalık* mertebesine ulaştıran on basamak hakkında ayrıntılı bilgiler yer alır.

Samadhiraja: Meditasyonun kralı anlamına gelen bu eser, *bodhisattva*yı en yüksek aydınlanmaya kavuşturan muhtelif meditasyon basamaklarını tanımlayan bir diyalogtur.

Lankavatatra: Miladi 400 yıllarına dayandırılan bu eser Yogacara ekolünün görüşlerini ele alır.

Saddharma-Pundarika: *Lotus-sutra* adıyla meşhur olan bir metin, Mahayana Budizmi'nin en eski eserlerinden biridir ve miladi birinci asra dayandırılır. Özellikle Budda'yı bütün semavi varlıkların ötesinde sayısız asırlar yaşamış ve yaşayacak olan bir Yüce Varlık olarak tanımlaması ve *sravakas* (Budda'nın öğretilerini dinleyip uygulayanlar), *pratyekabuddas* (kendi çabalarıyla nihai kurtuluşa ulaşan, fakat merhametleri olmadığı için bildiklerini başkalarına anlatmayanlar) ve boddhisattvas (başkalarını acı ve sıkıntılardan kurtarmak için mutlak hikmet ve merhamete ulaşmaya yemin edenler) şeklindeki geleneksel üçlü ayrımı değiştirerek "Bütün Budistlerin tek hedefi vardır o da *buddalık*tır." görüşlerine yer veren ilk kaynak olması dolayısıyla Budizm tarihi bakımından önemlidir. Eserdeki anlayışa göre herkes Budda olabilir. Şüphesiz doktrinel bakımdan basit oluşu ve anlatımındaki canlılık ve sadelik de onun popüler oluşunda etkilidir. T'ien-t'ai ve Nichiren-shu ekollerinin temel kutsal metnidir.

Tathagata-garbha-sutra: Mutlak aydınlanma kapasitesinin her varlıkta var olduğunu ve bunun pek çok bireyde örtülü olduğunu anlatan kısa bir eserdir.

Lalitavistara: Budda'nın hayatını ve eylemlerini Mutlak Hakikat'in insan bedenindeki sıradan eylemleri olarak gören, dolayısıyla onu Tanrı'nın yeryüzündeki maceraları olarak tanımlayan bir eserdir. Özellikle Budda'nın hayatına dair edebi eserler için önemli bir referans kaynağıdır.

Suvarnaprabhasa: Konuları kısmen felsefi kısmen de efsanevidir. Tantra ayinlerini ele alır.

E. Budizm'in Temel İnançları

Budizm, Veda kutsal literatürünün dinsel otoritesini kabul etmez. Dolayısıyla onlardan kaynaklanan birçok dinî uygulama gibi kast anlayışına karşı çıkar ve bundan ötürü Hindularca sapık olarak tanımlanır. Buna rağmen, Hinduizm'in yeniden doğuş (*reenkarnasyon*), *karma* ve nihai kurtuluş (*moksha*) öğretileri bazen küçük değişiklerle bazen de olduğu gibi Budizm tarafından kabul edilir. İlk dönemlerde ve Hinayana mezhebinde Hinduizm'e reaksiyoner ve belirgin bir tavır sözkonusu olduğu hâlde bilhassa Mahayana geleneğinde Brahma, Indra ve Yama gibi Vedik tanrılara yer verildiği, Hindu ölüm sonrası hayat anlayışının aynen kabul edildiği ve Nirvana yolunda yoga egzersizlerine de başvurulduğu görülür. Bunun yanı sıra, bağımlı varoluş yasası, dört temel gerçeklik, sekiz dilimli orta yol ve nirvana öğretileri ise sadece Budizm'e özgü inançlar olarak zikredilebilir.

a. Pratityasamutpada (Bağımlı Varoluş Yasası)

Budizm'in bilhassa ilk dönemlerinde Yaratıcı Tanrı fikri yoktur. Ayrıca varlığın kendiliğinden veya yokluktan tesadüfi bir biçimde varoluşu da kabul edilmez. Her şey görecelidir, bir şeyin varlık dünyasına çıkışı bazı ön şartlara ve diğer faktörlere bağlıdır. Budizm'de bu durum, on iki halkalı Nedensellik veya Bağımlı Varoluş Yasası şeklinde tanımlanır.

Nedensellik ilkesinin ilk ve temel halkası *avidya*dır. *Avidya*, eşyanın hakikatine dair yanılgıyı, *cehaleti* ifade eder. Her türlü varoluşun yanı sıra hayattaki acı ve ıstırabın nedeni de *avidya*dır. Bunun yanı sıra eylem, bilinçlilik, zihinsel ve fiziki varlıklar (biçim ve form), beş duyu organı ve zihinden oluşan altı hassa (yeti), formlarla temas, algılama, varolma/yaşam arzusu, kavrama, oluş, doğuş ve ölüm basamaklarını izler. Demek oluyor ki her durum ve her yeni varoluş kendisinden öncekinin bir sonucu, daha sonraki durumun ise sebebidir.

b. Dört Temel Hakikat

Ey keşişler, dünyayı terkeden kimsenin bırakması gereken iki aşırılık vardır. Bu aşırılıklar nelerdir? Arzulara adanmış bir ha-

yat; yani arzu-isteklerin ve şehevi duyguların tatminine vakfedilmiş bir ömür. Bu insanı alçaltıcı, duyusal, adi, sıkıntı verici ve yararsız bir hayattır. Diğeri ise riyazet ve mücahedeye adanmış bir hayatır ki bu da acı verici, sıkıntılı ve yararsızdır. Kardeşlerim, ben bu iki aşırılığı terkederek Orta Yolun bilgisine ulaştım. Bu yol ki hikmete götürür, kavramayı sağlar, sükûneti, dinginliği ve bilgiyi getirir, kısacası mutlak aydınlanmayı temin eder. ...İşte bu sekiz dilimli asil yoldur; o da doğru iman, doğru amaç, doğru konuşma, doğru davranış, doğru meslek, samimi (yerinde) çaba, doğru murakebe ve doğru tefekkür basamaklarından oluşur.

...

Kardeşlerim, bu, acıyla ilgili temel gerçekliktir; doğum acıdır, tenzil acıdır, hastalık acıdır, ölüm acıdır, nefret ettiğimiz şeylerle veya kişilerle bir arada bulunma acıdır; sevdiğimiz şeylerden uzak durma acıdır, arzuladığımız şeyi elde edememe acıdır.

Kısacası, arzu-istekten sadır olan beş unsur (bir canlıyı oluşturan beş temel maddeye işaret) acıdır.

Acının kaynağıyla ilgili temel hakikat de şudur: Acı, varoluşun yenilenmesine yol açan, duyusal hazlarca eşlik edilen, kâh orada kâh burada tatmin edilmeyi arzulayan arzu ve isteklerden kaynaklanır. Başka bir deyişle, haz ve keyif isteği varoluş arzusu veya ölümsüzlük özlemi.

Kardeşlerim, acı ve ıstırabın sona ermesiyle ilgili temel hakikat da şudur; kesinlikle arzu-isteksizlik, yani bu arzunun tamamen sona ermesi; onun bir yana bırakılması, tamamen terkedilmesi, ondan azade kalınması ve artık onun hiçbir şekilde barındırılmamasıdır.

Kardeşlerim, bu acı ve ıstırabın son bulmasına yol açan asil gerçekliktir. O da kesinlikle sekiz dilimli temel yoldur... Ve bu bilgi ve idrak zihninde ortaya çıktı. Zihninin kurtuluşu asla sallanamaz. Bu benim son varoluşumdur ve ben bir daha asla dünyaya gelmeyeceğim (Budda'nın Sarnath'daki İlk Vaazı).[2]

[2] "Dhamma-kakka-pravattana Sutta", tr. T.W. Rhys Davids, *Sacred Books of East*, XI. 146-155.

Budda'nın burada dile getirdiği konular Dört Temel Hakikat olarak bilinir ve şu şekilde formüle edilir:

1. Hayat acı ve ıstırap doludur. Acı ve ıstırap dünyevi var oluşun temel özelliğidir.

2. Acı ve sıkıntıların nedeni arzulardır.

3. Acı ve sıkıntıları sona erdirmek, arzu ve isteklerden vazgeçmeye bağlıdır.

4. Arzu ve isteklerin üstesinden gelmek Sekiz Dilimli Yolu izlemekle mümkündür.

Budistlere göre bu ilkeler, maddi ve manevi bakımdan sıkıntı çeken insanoğluna, benzer durumları önceden yaşayan ve sonunda çareyi bulan birisi tarafından önerilen hayata dair temel gerçeklerdir. Buna göre insan, nefsinin esiridir. O, her zaman mutluluk, servet, güvenlik, başarı, uzun ömür ve haz peşinde koşar. Ama ilginçtir ki her zaman şansına acı-ıstırap, hastalık veya başarısızlık düşer. Ayrıca ölüm de herkesi bekleyen kaçınılmaz sondur. Aslında biz hayata sarılmakla kendimizi samsara okyanusuna, acı-ıstırap deryasına atmış oluruz. Dolayısıyla bütün sıkıntılardan kurtuluşun yegâne yolu her türlü arzuyu bırakmaktır. Bu, yegâne gerçek ve temel hikmettir.

c. Sekiz Dilimli Yol

Budda'nın, hayatın dördüncü temel gerçeği olarak tanımladığı bu yol, şu basamaklardan oluşur.

1. *Doğru Bilgi veya Kesin İman*: Burada söz konusu edilen bilgi, dört temel gerçekliğin idrak edilmesidir. Bu da ancak gerçek bir guru (manevi lider ya da mürşit) gözetiminde alınacak eğitim sayesinde, onun hikmet ve sevgisinin elde edilmesiyle başarılabilir.

2. *Doğru Amaç/Düşünce*: Zihnin şehvet, nefret ve hırs gibi kötü düşüncelerden kaynaklanan amaç ve eylemleri bırakıp diğerkâmlık ve hoşgörü gibi faziletlere dayanan iyi ve güzel eylemler ve amaçlara yönelmesidir. Ayrıca ruhsal gelişim yolunda karşılaşılan her türlü engeli aşma konusundaki kararlılıkla her gün daha ulvi ve daha yüce amaçlara yönelmektir.

3. *Doğru Konuşma*: Bireyin konuşması onun karakterini yansıtır. Dolayısıyla yalandan, kırıcı ve kötü sözlerden, dedikodudan, iftiradan, yararsız ve boş konuşmalardan kaçınmak *nirvana* yolcusunun görevidir. Ayrıca onun konuşmaları kötü niyet, bencil arzu ve dogmatik iddialardan da uzak olmalıdır.

4. *Doğru Davranış*: Günlük tavır ve davranışlarda öldürmekten, yalan söylemekten, hırsızlık yapmaktan, zinadan, alkollü ve bilincimizi giderici her türlü içecekten uzak durmak ilkelerine uygunluğu ifade eder. Manastırda yaşayan Budistlerin ise bu kuralların yanı sıra sadece kuşluk vaktinden öğleye, zeval vaktine kadar geçen zaman diliminde yemek, eğlenceli toplantılara katılmamak, parfüm ve takı kullanmamak, sert ve dar yataklarda yatmak, altın ve gümüş kabul etmemek gibi kurallara da sıkıca uymaları gerekir.

5. *Doğru Meslek*: Mesleğin dördüncü maddedeki beş ahlaki ilkeye uygun olması gerekir. Buna göre bir Budist, kasaplık, deri ticareti, tarım ilaçları ile av malzemelerinin üretimi ve satışı, alkollü ve uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi mesleklerde çalışamaz.

6. *Doğru/Sürekli Çaba*: İyi ve güzel alışkanlıkların edinilmesi, kötü ve çirkin olanların terk edilmesi konusunda sürekli ve kararlı çabayı ifade eder.

7. *Doğru/Sürekli Gözetim*: Bireyin yaptığı her eylemin farkında olması ve kendini sürekli muhasebeye çekmesi anlamına gelir. "Bu işi niçin yaptım ve yapmadım." şeklindeki düşüncelerin eşyanın hakikatiyle ilgili cehaleti ortadan kaldıracağı ve insanı olgunlaştıracağı varsayılır.

8. *Doğru/Tam Konsantrasyon*: Bu bir çeşit derin düşünme/tefekkür uygulamasıdır. Kendi içinde birbirini izleyen dört amaçtan oluşur. İlk hedef zihnimizdeki çalkantılı düşünceleri bir tarafa atmak ve böylece zihinsel huzura ulaşmaktır. Bunu, önce olumsuz duygu ve düşüncelerin, bilahare zihnin mutlak dinginlik noktasına erişebilmesi için haz ve mutluluk gibi iyi düşüncelerin de terk edilmesi izler. Nihai amaç, suje-obje farklılığının ortadan kalktığı zihin hâline ulaşmaktır. Başka bir deyişle zihnin hedefe kilitlendiği ve başka hiçbir şeye ilgi göstermediği bir hâli yaşamaktır.

"Ortayol" olarak da bilinen bu sekiz kuralın ilk yedisi birbirini izleyen basamaklar değildir. Bunlar bireyi derin tefekkür aşamasına hazır-

layan zihinsel ve fiziksel uygulamalardır. Dolayısıyla basamak basamak düşünülmemeli, hepsi aynı anda, bir arada uygulanmalıdır.

d. Karma Öğretisi

Budizm, Hinduizm'deki karma yasasının yanı sıra bunun doğal bir sonucu kabul edilen *reenkarnasyon* öğretisini de benimser. *Karma yasası*, bireyin dünyevi var oluşunu onun iradi eylemlerinin ahlaki sonuçlarına göre belirlenmesi şeklinde ifade eder. Bu yasaya göre insanın mevcut yaşamı geçmiş hayatlarındaki eylemlerin bir sonucu olduğu gibi gelecekteki yaşamları da bugün yaptıklarına göre belirlenecektir. Dolayısıyla Budizm'e göre insanın kaderi tanrı tarafından değil, kendi iradi eylemlerince çizilir ve bu süreç Nirvana'ya ulaşmaya kadar devam eder. Budist karma-reenkarnasyon ile Hindu öğretisi arasındaki temel farklılık Budist *anatta/anatman* öğretisinden kaynaklanır. *Anatman*, varlığın özünü oluşturduğunu düşündüğümüz, 'ruh' veya 'ben' adını verdiğimiz sabit bir cevherin yokluğunu ifade eder. Bu durumda *reenkarnasyon* sürecinde birbirini takip eden bedenlerin ayniyetini/özdeşliğini ispat etmek zorlaşır, hatta imkânsızlaşır. Sonuçta, *karma-reenkarnasyon* öğretisinin gerçekliği ve ahlakiliği tartışılır duruma gelir. Budizm'de bu sorun, yanan bir mumdan başka bir mumun yakılması örneğindeki benzer bir sebep-sonuç ilişkisi veya genel nedensellik yasası çerçevesinde çözülmeye çalışılır. Ancak asırlardır süren açıklamaların, problemi herkesi ikna edecek biçimde çözdüğünü söylemek mümkün değildir. Budist metinlerdeki karma yasasıyla ilgili bazı metinler şöyledir:

> Ne ektiysen onu biçersin. Şu tarlalara bak!
>
> Susam ekilen tarlada susam, mısır ekilende ise mısır var.
>
> İnsan da belirlenmiş kaderiyle doğar,
>
> Gelir ve ektiklerini toplar.[3]

Ayrıca, Dhammapada'da şöyle denilir:

> I-/1) Şu anki durumumuz, geçmişteki düşündüklerimiz ve yaptıklarımızın sonucudur.
>
> Eğer insan kötülük yaparsa, tıpkı sabanın adım adım öküzün ardından gittiği gibi acı ve elemle karşılaşır.

[3] *Mahapari-nibbana Sutta.*

II-/2) Şu anki durumumuz, geçmişteki düşündüklerimiz ve yaptıklarımızın sonucudur.

Eğer insan iyilik yaparsa ve iyi düşünürse, mutluluk ve haz onu izler, tıpkı gölgenin insanı izlemesi gibi.

XV-/15) Kötülük yapanlar, hem bu dünyada hem de sonrakinde acı çeker. O kötü eyleminin sonuçlarını görünce yas tutar ve acı çeker.

XVI-/16) Fazıl insan, hem bu dünyada hem de ötekinde mutludur. Her ikisinde de haz duyar. O kendi eyleminin güzel sonucuyla karşılaşınca sevinir ve mutlu olur.[4]

e. Nirvana

Sözlükte 'sönmek', 'sakinleşmek' anlamındaki *nirvana* terimi, Budizm'de nihai kurtuluşu ifade eder. *Nirvana,* eşyanın gerçek mahiyetiyle kavrandığı, dünyevi varoluş çarkının sona erdiği "mutlak aydınlanma" ve "mutlak huzur" hâli anlamına gelir. O, gelip geçici olmayan sürekli bir hâldir. Budist kutsal yazılarında bu hâl, bazen "karşı sahil", "fırtınalı denizdeki sakin ada", "serin mağara" ve "kutsal şehir" gibi sembolik ifadelerle bazen de "ölümsüzlük", "değişmezlik", "samsara çarkından ebedi kurtuluş" ve "sonsuz barış ve mutluluk" şeklinde tanımlanmıştır. Ancak onun "kelimelerle tanımlanamayan sadece tecrübe edilebilecek mutlak kurtuluş hâli" şeklindeki tanımı oldukça yaygındır.

Dini hayatın nihai gayesinin *nirvana* olduğu konusunda bütün Budist mezhepleri hemfikirdir. Ancak onun tanımı konusunda, yaklaşık iki bin beşyüz yıldan bu yana Budist araştırmacıları ve kelamcılarınca muhtelif tanımlar yapılmıştır. Bunlardan en dikkat çekeni, MÖ 1. asırda kaleme alındığı düşünülen *Milindapanha*'da yer alan tanımdır. Eserde rahip Nagasena ile kral Manender (Milinda) bu konuyu tartışmaktadır:

Kral Milinda sorar: "Ey yüce rahip, Nirvana salt mutluluk mudur, yoksa o, acı ve ıstırapla beraber midir?"

Nagasena cevap verir: O salt mutluluktur. Onda acı ve ıstırap yoktur. Fakat biz Nirvananın salt mutluluk olduğunu düşünemeyiz, onun acı ve ıstırapla beraber olduğunu zannederiz. Zi-

[4] *The Dhammapada*, tr. F. Max Müller, *Sacred Books of East*, X. 3-5.

ra biz, Nirvana yolcularının bedenlerine ve zihinlerine sıkıntı verdiklerini görürüz. Nitekim onlar ayakta durma, yürüme, oturma ve yemede kendilerini sınırlarlar; uykularını azaltır, duygularını baskı altında tutar, serveti, arkadaşları ve yakınlarını kenara atarlar.

Ancak Nirvana'nın sakin dünyasında mutlu ve mesut olanlar herşeyden zevk alır, haz duyar. Gözleri hep haz veren şeyleri görür; kulakları mutluluk veren şarkı ve nağmeleri işitir; burunları sadece güzel koku ve rayihaları alır; dilleri yiyecek ve içeceklerin hoş tadını hisseder. Bedenleri yumuşak, ince, narin ve hassas şeylere dokunur ve haz alır. Zihinleri de hem güzel hem de kötü ve günahkâr düşüncelerden haz alır. Her zaman bütün bu güzellikleri ve hazları yaşar.

Eğer duygularını geliştirmezsen, onların isteklerini engeller, yoksayar veya yerine getirmezsen bedenine ve zihnine eziyet edersin. Bedenine eziyet ettiğinde, bedeninde acı-ıstırap hissedersin. Aynı şekilde zihnine eziyet ettiğinde de orada acı duyarsın. İşte Nirvana acıyla beraberdir demem bu yüzdendir.

Nageasana: "Ey ulu kral, sizin acı olarak tanımladığınız şey, bizim Nirvana dediğimiz şey değildir. Bu Nirvana'ya giriştir, onu arayıştır. Nirvana mutlak mutluluktur; salt huzurdur. Bunun neden böyle olduğunu sana anlatacağım. Biz, kralların yaşadığı bir saltanat hazzından söz edebilir miyiz?"

Milinda: "Elbette yüce rahip, saltanat mutluluğu diye bir şey var."

Nagasena devam ediyor: Ancak sınırlara bir saldırı olduğunda kral ona karşı koymak zorundadır. O, yanında danışmanları ve askerleriyle birlikte sefere çıkar. Sefer esnasında birçok güçlüklere göğüs gerer. Savaşlarda büyük mücadele vermek zorundadır. Bir hükümdarın hayatı bundan ibaret değil midir?

Milinda: "Hayır, yüce rahip, bizim saltanat hazzı dediğimiz bu değildir. Bütün bunlar saltanat hazzı arayış sürecinde karşılaşılan durumlardır. Hükümdar zorluklar, mücadeleler sonucunda gücü elde eder. Daha sonra saltanatı ele geçirince onun hazzını yaşar. Saltanat/hükümdarlık hazzı elemle beraber değildir. Haz ve elem ayrı ayrı şeylerdir."

Nagasena: Aynen bunun gibi yüce kral, Nirvana mutlak hazdır. Acı ile beraber değildir. Nirvanayı arayanlar bedenlerine ve zihinlerine acı verirler. Ayakta kalışlarını, yürüyüşlerini, oturuşlarını, yeme ve içmelerini sınırlarlar. Uykularını azaltıp, nefsani isteklerine gem vururlar; böylece bedenlerini ve hayatlarını feda ederler, acı ve elemle Nirvanaya ulaşmak isterler. Daha sonra aradıkları mutluluğun zevkini yaşarlar. Tıpkı bir hükümdarın düşmanlarını yendikten sonra saltanatın hazzını yaşaması gibi. Nirvana mutlak hazdır ve elemle karışık değildir. Kısacası mutluluk ve elem birbirinden farklı şeylerdir.

Milinda: "Yüce rahip, her zaman Nirvanadan bahsedersin. Onun şekli, tabiatı, süresi veya ölçüsü hakkında bana bir metafor, bir delil, bir kanıt veya bir kıyas verebilir misin?"

Nagasena: "Ulu kral, Nirvana eşsizdir ve hiçbir şeyle mukayese edilemez. Onun şekli, tabiatı/doğası, süresi ve ölçüsü konusunda ne bir benzetme, ne rasyonel bir açıklama, ne kanıt, ne de bir akıl yürütme vardır."

Milinda: Fakat yüce rahip, Nirvana gerçek bir şeydir. Onun şekli, tabiatı, süresi veya ölçüsünü aklen izah etmenin mümkün olmadığını kabul edemem. Lütfen bunu bana açıkla.

Nagasena: Peki ulu kral, okyanus diye bir şey var mıdır?

Milinda: Evet, okyanus diye bir şey vardır.

Nagasena: Düşün ki birisi sana okyanusta ne kadar su olduğunu ve orada kaç tane canlı yaşadığını sordu. Böyle bir soruyu nasıl cevaplayabilirsin.

Milinda: "Aptal insan, derim, bana sorulmaması gereken bir soruyu soruyorsun. Hiç kimse böyle bir soruyu sormaz; böyle bir soru bir tarafa bırakılmalıdır. Bilim adamları okyanusları hiçbir zaman analiz etmediler. Hiç kimse oradaki suyu ölçemez ne de onun içinde yaşayan varlıklar sayılabilir." İşte o soruyu böyle cevaplarım.

Nagasena: Ancak ulu kral, okyanus gerçektir. Niçin böyle bir cevap verdin? Hâlbuki oradaki canlıları sayıp suyu da ölçtükten sonra "Okyanusta şu kadar su var ve şu kadar canlı yaşıyor." diyemez miydin?

Milinda: Hayır yüce rahip, yapamazdım. Bu soru imkânsızdır.

Nagasena: Tıpkı, suyunu ölçemeseniz ve içindeki canlıları sayamasanız bile okyanusun var olması gibi şeklini, doğasını, süresini ve ölçüsünü anlatacak bir metafor, makul bir izah, bir kanıt veya bir akıl yürütme olmasa da Nirvana vardır ve bir gerçekliktir. Hatta okyanustaki suyu ölçebilecek, içindeki canlıları sayabilecek büyüsel güce sahip bir insan bulunsa bile o kimse Nirvananın formunu, doğasını, süresini veya ölçüsünü tespit edemeyecektir.

Milinda: Nirvana da bulunan okyanusun dört niteliği midir?

Nagasena: Okyanusta hiçbir ceset yoktur. Nirvana her türlü arzu-istekten azadedir. Okyanus büyük ve sınırsızdır. Akan ırmaklar hiçbir zaman onu doldurmaz. Tıpkı bunun gibi Nirvana da büyük ve sınırsızdır. Ona dahil olan bütün varlıklar onu doldurmaz. Okyanus büyük varlıkların mekânıdır. Aynı şekilde o, ulu, kusursuz, güçlü ve kuvvetli kimselerin mekânıdır. Okyanus geniş ve muhtelif biçimlerdeki dalgalarıyla bir çiçeğe benzer. Nirvana ya gelince, o da özgürlük, bilgi ve saflığın geniş ve muhtelif goncalarıyla çiçek gibidir.

Milinda: Peki uzayın on özelliği nedir?

Nagasena: Uzay/mekânda ne varoluş, ne yok oluş, ne eksilme, ne ölüm, ne de yeniden zuhur vardır. Onu kuşatmak veya hırsızların onu çalması söz konusu değildir. O hiçbir şey tarafından desteklenmez; o kuşların yoludur; ona hiçbir engelleme yoktur ve sonsuzdur. Nirvana da uzay gibidir; onda var oluş, yok oluş, ölme, dirilme veya bir süre sonra yeniden ortaya çıkma yoktur. O topyekün kuşatılamaz ve hırsızlar tarafından çalınamaz. O hiçbir şey tarafından desteklenmez. O asil ruhların yoludur, onda hiçbir engelleyicilik yoktur. O sonsuzdur.

Milinda: Her türlü arzuyu hemen gerçekleştirdiği düşünülen sihirli elmasın üç özelliği nedir?

Nagasena: Sihirli elmas her arzuyu gerçekleştirir, Nirvana da öyledir. Sihirli elmas mutluluk verir, Nirvana da öyle, sihirli elmas ışıkta parlar, Nirvana da öyle.

Milinda: Kırmızı sandal ağacının üç özelliği nedir?

Nagasena: Kırmızı sandal ağacı zor bulunur, Nirvana'ya da kolay ulaşılmaz. Kırmızı sandal ağacının eşsiz bir kokusu vardır, Nirvana da öyledir. Kırmızı sandal ağacı ayırtedici oluşuyla takdir edilir, Nirvana da asil kimselerce takdir edilir.

Milinda: Güzel tereyağının üç niteliği nedir?

Nagasena: Güzel tereyağının rengi güzeldir; Nirvana da fazilet güzelidir. Güzel tereyağının kokusu hoştur, Nirvana da samimiyet güzelidir. Güzel tereyağının tadı güzeldir, Nirvana'nın da tecrübesi güzeldir.

Milinda: Zirvelerin Nirvanadaki beş niteliği nelerdir?

Nagasena: Nirvana dağın zirvesi kadar yüksek ve hareketsizdir. Dağın zirvesine ulaşmak zordur. Arzu ve isteklerle Nirvanaya ulaşılamaz. Dağın zirvesinde hiçbir bitki yetişmez, Nirvanada da hiçbir arzu barınmaz. Bir dağın zirvesi her türlü korku ve endişeden azadedir, Nirvanada da korku veya endişe yoktur.

Milinda: Peki efendim. Evet, böyledir ve böylece kabul ettim.[5]

F. Budizm'de İbadet

Budizm'de ibadetin objesi *Budda*'dır. Budda, ilk dönemlerde mutlak aydınlanmaya kavuşmuş bir insan olarak algılanmasına karşılık, zamanla duyular dünyasının ötesinde algılanamaz bir varlık şekline dönüşmüştür. Nitekim *Dharma-Kaya* (Hakiki-Beden), *Tathagatha-Garbha* (özünde aydınlanma nüvesi bulunan varlık), *Avalokitişvera* (gözetleyen Rab), *Amitabha* (sonsuz nur) veya *Budda* (aydınlanmış veya ermiş) kavramlarından her biri, âlemin ötesinde duyularla algılanıp tanımlanamayan Budda için kullanılan kavramlardan bazılarıdır. Budda'nın kimliği konusundaki bu farklılıklar, doğal olarak Budist ekollerin ibadet anlayışlarını etkilemiştir. Bazılarınca meditasyon veya derin düşünme yegâne ibadet biçimi olarak algılanırken, diğerleri dindarın günlük hayattaki her türlü eylemini ibadet sayar. Başka bir deyişle ibadet, sadece belirli bir şekille bağlantılı değildir. Zira bir Budist'in günlük yaşamında-

[5] *The Questions of King Milinda* (I-II), tr. by T.W. Rhys Davids, *SBE Series*, XXXV-XXXVI, II/181-195'ten özetlenerek.

ki tüm faaliyetleri de ibadet olarak görülebilmektedir. Bununla birlikte müstakil belirlenmiş ibadet zamanları ve mekânları da elbette mevcuttur. İbadet mekânlarının başında *vihara*lar gelir.[6]

Vihara, Budist dini yapıları için yaygın olarak kullanılan isimlerden biridir ve manastır, tapınak veya türbe şeklinde tercüme edilebilir. Theravada geleneğine ait bir terim olmakla birlikte tüm Budist ekollerce kullanılır. Tibetliler ise bu terim yerine "ayrı yer" anlamına gelen *gompa* terimini tercih eder. Viharalar genelde kampus veya külliye şeklinde inşa edilmiş yapılardır ve içerisinde bir kimsenin günlük tüm ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik imkânlar mevcuttur. Bir *vihara*da şu bölümler yer alır:

1. *Genel İbadet Salonu:* Budda heykelinin yer aldığı ana bölümdür. Kudsiyeti dolayısıyla Budda heykeli odadaki her şeyden yukarıda yer alır. Onun hemen önünde sandalyeler ve *sangha* üyelerinin *puja* esnasında oturmaları için hazırlanmış özel bir platform vardır. Salonların düzenlemesi hem sembolik hem de işlevseldir. Budistler burada, giriş kapısının tam karşısına yerleştirilmiş Budda heykelinden ilham alarak keşişlerce okunan ilahileri dinlerler.

Viharalar çok renkli yapılardır; tezyinat ve çevre düzenlemesi konusunda hiçbir fedakârlıktan kaçınılmaz. Budistler tapınağa gelirken Budda için özenle hazırlanmış çiçekler getirirler. Mahayana anlayışının hâkim olduğu bölgelerde daha ziyade manevi temizliğin sembolü olan Lotus çiçeğine rağbet ediliyor olsa da tapınağa her türlü çiçek getirilebilir. Tapınaklarda ibadet öncesinde zaman zaman mumlar veya geleneksel bitki yağı ya da özel olarak hazırlanmış tereyağı lambalarıyla ışık takdimi yapılır. Ayrıca, ibadet salonunun hoş kokması için çeşitli tütsüler yakılır. Mahayana Budistleri çiçek, tütsü ve ışık takdimine ayrıca yiyecek, içecek, müzik ve çeşitli hediye takdimleri de ilave ederler.

2. *Meditasyon Odası:* Ana salona göre daha az bilinen bir mekândır ve viharadaki herhangi bir oda bu amaçla kullanılabilir. Odada zihnin üzerine yoğunlaşacağı bir nokta veya duvar tablosu yer alabilir. Ayrıca burada meditasyonu yönetecek üstad için hazırlanmış ayrı bir sandalye veya minderlerle kaplanmış ayrı bir platform da bulunabilir. Sâlik-

[6] W. Oven Cole, *Six Religions in the Twentieth Century*, Hulton Educational Pub., Great Britian 1984, s. 143.

ler genelde platformun önünde üstadın karşısında oturarak meditasyon yaparlar. Zen Budizm'inde ise meditasyon yapanlar genelde yüksekce bir platformda yüz yüze oturarak meditasyonu tercih ederler.

3. *Misafirhane:* Genelde keşişlerin konaklaması için yapılan bu bölüm, Budizm'deki dinî amaçlı hemen her yapının ayrılmaz bir parçasıdır.

4. *Kutsal Emanetler Binası:* Sanskritçe *stupa* denilen bu yapıya Sri Lanka'da *dagoba*, Uzak Doğu'da *pagoda*, Tibet'te ise *chorten* ve *caitya* gibi değişik isimler verilir. Ayrıca, çok farklı şekillerde bina edilseler bile temelde konik kubbeleri ve abartılı iç ve dış süslemeleriyle Budist mimarisinin özgün niteliklerini yansıtır. Stupalar başlangıçta sadece Budda'nın yakılan cesedinden arta kalanların saklandığı yerler olarak kabul edilmiş ve hâlâ pek çok Budist tarafından böyle kabul edilmektedir. Ancak zaman içerisinde stupaların kral veya büyük manevi liderlerin yakılan cesetlerinden arta kalan kalıntıların saklandığı yerler hâline geldikleri de bilinen bir gerçektir. Oldukça yaygın başka bir rivayete göre Budda'nın kutsal kalıntıları önce sekiz stupaya dağıtılmış, Asoka zamanında ise bu bakiyeler inşa edilen binlerce (yaygın rivayete göre 84.000) yeni stupaya taksim edilmiştir. Bundan dolayı her *stupa* az bile olsa mukaddes emanete sahip bir mekân olarak algılanır.

5. *Özel Olarak Düzenlenmiş Avlu:* Her viharada genişçe bir avlu ve avluda da mutlaka kutsal bodhi ağacı vardır. Bu ağaçlar genelde Bodh Gaya'daki tarihî ağacın tohumlarından veya dallarından üretilir. Yine avlularda, keşişlere hayat çarkının sürekli dönüşünü hatırlatan, yaprağını döken başka ağaçlar da yer alır. Ayrıca birçok viharada hem estetik kaygılar hem de içerisinde Budizm'in diğer bir sembolü hâline gelen nilüfer çiçeği yetiştirmek için özel havuzlar da yer almaktadır. Havuzdaki nilüferler Buddalar veya Boddhisatvalara benzetilir. Çünkü bu nilüferler, tıpkı bu yüce ruhların, insanların acı ve elem içinde kıvrandıkları bu *samsara* okyanusunda *nirvana*ya ulaşarak mutluluğu yakaladıkları gibi, her yaprağın çürüyüp kokuştuğu bir ortamda hayat bulur ve bakanlar için neşe ve sevinç kaynağı olur. Başka bir deyişle, lotus çiçeğinin temizliği ve saflığı Budist din adamlarının durumuna benzetilir.

Tapınaklarda yaşayan keşişler, Budda heykelinin yer aldığı ana salonu ve meditasyon odasını kutsal metinleri okumak, ibadet/dua etmek ve meditasyon için kullanabilirler. Sıradan halk ise istediği zaman

tapınağa gidebilir, bunun için özel bir gün veya zaman söz konusu değildir. Hergün vihara ve tapınaklara giden Budistler olduğu hâlde çoğunluk ayda iki kez, yani "uposatha" denilen hilal ve dolunay günleri tapınaklara gider. Ayrıca Budizm'de cemaatle ibadete veya meditasyona katılmak da zorunlu değildir. Muhtemelen böyle bir anlayışın sonucu olarak, neredeyse her Budist aile, evinin bir odasını meditasyon veya ibadet odası olarak tanzim eder. Onlar her gün sabah uyanınca "Dilerim ki tüm varlıklar cehaletten kurtulur.", elbise giyerken de "Dilerim ki tüm varlıklar ahlak elbisesini giyer." anlamlarına gelen mantraları veya duaları da defalarca tekrar ederler. Aynı şekilde yemeğe başlamadan önce, yeni bir eve taşınınca veya benzeri başka durumlarda söylenmesi gereken sözler ve okunması gereken daha pek çok dua ve mantra söz konusudur. Bu konuda en önemlisi, bir Budist için günlük yaşamının her anında aklıselimle davranmanın ve serinkanlı olmanın da bir çeşit ibadet olarak görülmesidir. Budistler, dinî sorumluluklarını genelde orada yalnız başına yerine getirir ve sadece yıllık bayramlarda bir veya iki kez viharaya veya manastıra gider. Batı ülkelerinde ise insanların festivallere katılımını arttırmak amacıyla dinî törenlerin çoğunlukla pazar gününe denk getirildiği de dikkati çeken bir husustur.

Tapınaklara veya diğer kutsal mekânlara giden Budistler, her şeyden önce ayakkabılarını çıkararak kutsal mekâna saygılarını gösterirler. Tapınağa girince, önce Budda heykeli selamlanır ve ardından tapınağın bir köşesine çekilerek meditasyon yapılır ya da eller göğüsler seviyesinde birleştirilerek secdeye gidilir ve uzunca süre secde pozisyonunda kalınır. Bu hareket genelde *Budda*, *Dharma*, *Samgha* adına en az üç defa tekrar edilir. Bodh Gaya'yı ziyaret edenler ise aynı hareketi defalarca tekrar ederler.

Budda için özenle hazırlanmış çiçekler, kâseler içindeki rengârenk mumlar ve farklı kokular saçan tütsü çubukları Theravada geleneğinin en temel sunum maddeleridir. Mahayana Budistlerinin ise *puja* adını verdikleri yedi aşamalı bir ibadetleri vardır. Burada hamd, değişik takdimeler sunma ve ibadet bir aradadır. Bu ayrıntılı ibadet şu aşamalardan oluşur:

Secde: Tapınakta bir heykel veya ikon şeklinde temsil edilen *Budda* veya *Boddhisatva*'ya kendini teslim etmek ve saygı göstermek için yapılan davranışlar bütünüdür.

Takdimeler sunmak: Çiçek, ışık, tütsü, hediyelik eşya, yiyecek, içecek ve müzikten oluşan yedi parçanın tapınaktaki heykele sunulması işlemidir. Bunlar bazen bir kâseye konularak takdim edilir.

Günah itirafı: Kişinin yaptığı veya aklından geçirdiği kötü fiilleri ve düşünceleri itiraf etmesi ve sonrasında *Budda* veya *Boddhisatva*'dan geleceğe yönelik yardım istemesidir.

Sevinç gösterisi: İtiraf sayesinde ortaya çıkan ve insanın haz aldığı bir durumdur. Bu, *Budda* ve *Boddhisatva* sayesinde kötülükten uzaklaştırmanın ve iyiliğin farkına varmanın bir göstergesi olarak kabul edilir.

Niyaz etme: Dharma çarkının ebediyyen dönmesi için *Budda* ve *Boddhisatvalar*dan yardım dilemek anlamına gelir.

Budda ve *Boddhisatvalar*ın dünyada aktif kalmalarını isteme: Mahayanistler bunu sadece kendileri için değil tüm varlıkların adına talep ettiklerini söyleyerek, *Theravada* geleneğinden farklı düşündüklerini göstermek isterler.

Hediye vermek: *Puja* esnasında ziyaretçilerden elde edilen malların hepsi, bütün varlıkların iyiliğine adanır. Böylece, halk arasında bir paylaşım sağlanarak dinî vecibenin gurur ve bencillik için yapılmadığı gösterilmiş olur.

Budizm'de topluca icra edilen zorunlu bir ibadetin olduğu söylenemez. Genelde keşişler tapınaklarda veya manastırlardaki salonlarda dinî ibadetlerini icra ederken diğer Budistler dinî sorumluluklarını, müsait oldukları zaman evlerinde veya tapınaklarda yerine getirirler. Dualar çoğunlukla kutsal metinlerin orijinal dili/Palice ile yapıldığından birçok katılımcının yapılan duaları anladığını veya ona iştirak ettiğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte son yıllarda çok sayıda Budist'in Pali dilini öğrenme arzusunda olduğu da dikkat çeker.

a. Bayramlar (Festivaller)

Budist ibadet takvimi de diğer pek çok dinde olduğu gibi ay takvimine göre belirlenir. Buna göre her ayın birinci (hilal) ve on beşinci (dolunay) günleri *uposatha* günüdür. Uposatha "ziyaret etmek" mânâsına gelir. Bu günlerde Budistler viharalarda oruç tutan, dua eden ve meditasyon yapan keşişlere katılır. Ayrıca hilal ve dolunayı takip eden sekizinci günler de –*uposatha* günleri kadar olmasa bile– kutsal günler ara-

sında sayılır ve özellikle ruhbanların bu günlerde diğer iki gün gibi oruç tutmaları tavsiye edilir.

Dinî bayramlara ait kutlamalar ve bu günlere atfedilen önem değişik ekollere mensup Budist ülkelerinde farklılıklar gösterir. Bunların derecesi hakkında bilgi vermek amacıyla Theravada geleneğini takip eden Birmanya ile Mahayana geleneğine mensup Japon Budistlerine ait bayramlar aşağıda çizelge olarak verilmiştir.

Dinî bayramlar, din adamları ile sıradan halkın bir araya geldiği müstesna günlerdir. Halk, bayram vesilesiyle tapınaklara gelirken çeşitli yiyeceklerin yanı sıra, tabak çanak, çeşitli elbiseler ve şemsiye gibi eşyaları da hediye olarak getirir. Ruhbanların maddi ihtiyaçlarının önemli bir kısmı bu şekilde karşılanır.

Budist Dinî Bayramları

	Birmanya	Japonya
Nisan	Yeni yıl festivali, günahtan arınma töreni, hayır işlerine yönelme.	Çiçek festivali Budda'nın doğumu
Mayıs	Wesak, Budda'nın doğumunu, aydınlanma, ölümünü temsil eder.	
Temmuz	Yağmur sezonunun başlaması ile Vassa denilen züht döneminin başlaması	Ölülerin ruhlarını saygıyla anma töreni
Eylül		Sonbahar paylaşım festivali
Ekim	Yağmur sezonunun bitişi ile züht döneminin sonuna gelinir ve ışıklar bayramı kutlanır.	
Aralık		Budda'nın aydınlanmaya ulaşması
Ocak		Yeni yıl festivali
Şubat		Budda'nın Nirvanaya ulaşması
Mart		İlkbahar paylaşım festivali

b. Dua ve Meditasyon

Budistler dua ederken, dua tekerlekleri veya tespihleri kullanırlar. *Çakra* adı verilen tekerlekler *dharma* ve *samsara* çarklarının dönüşlerini sembolize ederken, dua tespihlerine *malas* adı verilir. Bunlar Hindu ve Sihlerin tespihleri gibi yüz sekiz taneden oluşur. Sayının yüz sekiz olma nedeni, Budizm öncesi dönemlere uzanır, hatta antik Hint astrolojisine dayanır. Tespihler odun veya kemik gibi herhangi bir materyalden yapılabilir. Ancak *bodhi* ve *sandal* ağaçlarından yapılmış tespihler ayrı bir önemi haizdir. Bilhassa Bodh Gaya'yı ziyaret eden bütün Budistler için bodhi ağacından yapılmış tespihler en değerli hediyedir.

Dua tespihleri sayesinde, yapılan secdelerin ve okunan *mantra*ların sayısı karıştırılmaz. Okunan *mantralar* kişinin düşüncesini bir noktaya, özellikle ibadet objesine yoğunlaştırmasını sağlar. Bazı Budistler, yüz sekiz taneli tespihlerin büyük oluşu, çok ses çıkarması ve secde esnasında elde tutulmasının zorluğu gibi sebeblerden ötürü yirmi yedi taneli *mala*ları tercih ederler.

Özellikle Tibet Budizm'inde kullanılan dua tekerlekleri "Dharma çarkını döndürme" vasıtalarından biridir. Bu tekerleklerin iç ve dış kısımlarında *Aum mani padme hum* (Nilüferdeki mücevhere selam olsun) mantrası yazılıdır. Tibetliler bu *mantra*yı günlük hayatta karşılaştıkları hemen her durumda okurlar. Örneğin mezarlıkların yanından geçerken, bir cenaze gördüklerinde veya hasta birini ziyaret ettiklerinde bu mantra okunur.

Meditasyon, Hint dini hayatının en önemli unsurlarından ve bu bölgede ortaya çıkan bütün dinlerde var olan bir ögedir. Tıpkı diğerleri gibi Budist meditasyonun amacı da bireyi öncelikle zihinsel sükûnete kavuşturmaktır. Böylelikle zihni rahatsız eden herşey ortadan kaldırılmış olur. Meditasyon denilince akla öncelikle sakin bir yer gelir, fakat kalabalık içerisinde veya yoğun trafikte de meditasyon mümkündür. Rahat oturma becerisi kazanma ve nefesi kontrol etme uygulamaları ile dış dünyaya karşı duyarsızlaşma gibi egzersizlerin de amacı aslında meditasyona hazırlıktır. Çünkü eğitilmemiş zihin sürekli daldan dala atlayan maymunlar gibidir. O da durmadan konudan konuya atlar durur; bir türlü sonu gelmeyen arzular, nefretler ve hayaller onu her zaman meşgul eder. Zihin zaman zaman bunların farkına varsa ve bu durum-

dan rahatsızlık duysa bile, böyle bir hâlde, arzu edilen nihai amaca ulaşmak mümkün değildir. Ancak duyulmaya başlayan rahatsızlıklar, bireyin iyi yolda olduğunun göstergesidir. Bundan dolayı, yapılan her şeyi bilinçli yapmak ve etrafta olup bitenlerin farkında olmak salt meditasyon tecrübesinin alt basamakları kabul edilir.

Zihinsel dinginliğe ulaşma, sadece dünyevi kaygı ve sıkıntıların sona ermesi ve bireyin sürekli haz ve mutluluk hâlini yakalaması değil, gerçekte acı ile hazzın, sevinç ile mutluluğun bir ve aynı olduğunun farkına varmasıdır. Bu durum insanı *nirvana*ya yaklaştırır. Sonuçta ise dünyadan çekilme değil dünyada faydalı olacak bir sakinliğe ulaşma söz konusudur. İki çeşit meditasyon vardır.

1. *Samadhi* (sakinleşme, sükûnete ulaşma): Sürekli zihinsel konsantrasyonu ve suje-obje ayırımının tamamen ortadan kalktığı mutlak kilitlenmişlik hâlini ifade eder.

2. *Vipassana* (Herşeyin iç yüzünü kavrama): Konsantre olma her şeyin içyüzünü görme ve eşyaların gerçek mahiyetini kavrama yeteneğini arttırır. Nihai amaç ise tüm varlıklar için *samsara*nın ortaya çıkardığı memnuniyetsizlikleri ortadan kaldırma ve herkesin *nirvana*ya ulaşmasını sağlamaktır.

c. Kutsal Mekânları Ziyaret

Tüm dinî geleneklerde olduğu gibi Budizm'de de birtakım kutsal mekânlar vardır. Fakat zorunlu dinî ibadetler arasında hac ibadeti yoktur. Bundan dolayı Budistler için bu kutsal mekânları ziyaret etmek, isteğe bağlı nafile ibadetlerdir. Bununla birlikte ünlü bir *guru*yu veya öğretmeni ziyaret etmek, çok uzaktaki kutsal bir mekâna gitmekten daha hayırlı bir iş olarak kabul edilir. Mecburi olmasa da kutsal mekânları ziyaret etmek, buraları mesken edinmiş keşiş ve keşişelere yardım etmek, çok iyi bir davranış olarak kabul edilir. Budizm'deki başlıca ziyaret yerleri Budda'nın hayat hikâyesine göre belirlenmiştir. Buna göre onun doğduğu, aydınlanmaya ulaştığı, ilk vaazını verdiği ve öldüğü yerler olan Lumbini, Bodhgaya, Sarnath ve Kushinagar başlıca kutsal mekânlar olarak kabul edilir.

Lumbini: Budda'nın doğduğu yerdir ve günümüzde Nepal sınırları içerisinde Hindistan'a yakın bir bölgede yer alır. Buraya MÖ 3. yüzyıl-

da imparator Asoka tarafından bir sütun diktirilmiş ve üzerine "Budda burada doğdu." yazılmıştır. Ayrıca yine burada sonradan Budizm'in değişik ekollerince tapınaklar inşa edilmiş ve bu tapınaklarda çeşitli geleneklere bağlı keşişlerin hizmet vermesi sağlanmıştır. Burayı ziyaret eden Budistler de keşişlerin icra ettiği dualara eşlik ederler ve onların önderliğinde meditasyon yaparlar. Ayrıca, Budda'nın ayak izlerini takip etmek suretiyle tapınakları tavaf ederler.

Bodhgaya: Budda'nın tahminen otuz beş yaşlarında iken aydınlanmaya kavuştuğu yerdir. Günümüzde Budistlerce en sık ziyaret edilen bu yer Hindistan'ın Bihar eyaletindeki Gaya şehrine on beş km. uzaktadır. Budda'nın altında aydınlanmaya ulaştığı kabul edilen Bodhi ağacı da hâlâ ayaktadır. Bu ağacın hemen yanına MÖ 3 veya 2. yüzyılda 59 metre yüksekliğinde *Mahabodhi* (Büyük Aydınlanma) tapınağı inşa edilmiştir. Dünyanın her tarafından gelen Budistler burayı ziyaret ederek Bodhi ağacı ve Mahabodhi tapınağını tavaf eder ve secdeye kapanırlar. Ayrıca Bodhi ağacı altında meditasyon yaparlar ve tapınak merkezinde yer alan Budda heykelini çiçeklerle donatırlar. Akşamları da yine bu tapınak ziyaret edilir. Bodhgaya'yı ziyaret eden Budistler yeniden doğduklarına, yani geçmiş günahlarının affedildiğine ve Budda'nın inayetini kazandıklarına inanırlar. Buraya gelenler en az bir iki ay burada kalmaya gayret ederler, bilhassa yaşlılar son nefeslerini burada vermeyi arzularlar. Bugün Bodhgaya'da değişik ülkelere ait pek çok tapınak, ziyaretçiler için misafirhaneler ve turistler için de oteller vardır. Hindistan'daki Agra ve Banaras kadar önemli bir dinî turizm merkezidir.

Sarnath: Budda'nın aydınlanmaya ulaştıktan sonra beş müridine ilk vaazını verdiği yerdir. Uttar Pradeş eyaletinde Varanasi şehrinin on km kuzeyinde yer alır. Burada ilk vaazını verdiği merkez vihara olan Mulaganghakati dışında onlarca tapınak mevcuttur. Budistler toplu hâlde bu tapınağı ve mensup oldukları ülkelerin tapınaklarını ziyaret ederek keşişlerin önderliğinde değişik ibadetlere iştirak ederler. Ayrıca rehber keşişler tarafından Budizm tarihi ve Sarnath'ın dinî önemi hakkında bilgilendirilirler. Yine, tarihî önemi ile geyiklerin koruma altına alındığı bir de hayvanat bahçesi vardır. Sarnath, dünyanın değişik yerlerinden gelen Budistlerin yanı sıra, Hindu hac merkezi Varanasi'ye olan yakınlığından dolayı birçok yerli ve yabancı turistin ziyaret ettiği bir yer hâline dönüşmüştür.

Kushinagar: Uttar Pradeş eyaletinde Kasia şehri yakınlarında yer alan ve Budda'nın öldüğü kabul edilen yerdir. Burada Budda'nın *Nirvana*'ya ulaşması anısına inşa edilmiş bir tapınağın yanı sıra yine değişik geleneklere ait manastırlar da vardır.

Günümüzde dünyanın dört bir yanındaki Budistler için bu kutsal mekânları kapsayan paket turlar organize edilmektedir ve bu organizasyona katılan bir Budist, Budda'nın ayak izlerini sürdüğüne ve böylelikle hac ibadetini yerine getirdiğine inanır. Keşişler de bu gezilere rehberlik ederek katılımcıları *Budda*, *Dharma* ve *Sangha* hakkında bilgilendirirler. Bu seyahatlere Budistler kadar diğer dinlere mensup insanların da iştirak ettikleri bir gerçektir. Bundan ötürü bu bölgeler, günümüzde sadece Budistlerin değil, farklı dinî geleneklere mensup insanların ziyaret ettiği turistik bölgeler hâline gelmiştir.

G. Başlıca Budist Mezhepleri

Budizm'de Hinayana ve Mahayana olmak üzere iki temel mezhepten söz edilebilir. Bunların ilk olarak ne zaman ortaya çıktıkları belli değildir. Ancak onların daha milâdın ilk yıllarında var oldukları bilinmektedir.

Güney Budizm'i olarak da anılan Hinayana mezhebi, Sri Lanka, Birmanya, Tayland, Vietnam ve Laos gibi Güney Doğu Asya ülkelerinde yayılmış ve bugüne kadar gelmiştir. Temelde bireysel kurtuluşu savundukları için Mahayanistler tarafından Hinayana denilen bu ekol mensupları, kendilerini "atalarının öğretilerine sadık kalanlar" anlamında Theravada diye isimlendirir ve Budda'nın öğretilerine en sadık kalanların kendileri olduğunu iddia ederler.

Öte yandan Mahayana mezhebi, Kuzey Budizm'i olarak anılır. Çünkü Tibet, Çin Japonya ve Kore gibi ülkelerde varlığını sürdürmüştür. Hinayana mezhebinin aksine kendi içinde daha fazla çeşitliliğe sahiptir. Bünyesinde Lamaizm, Çin Budizm'i ve Zen Budizm gibi birbirinden oldukça farklı anlayışları barındırır. Öyle ki Tibet Budizm'inde dünyadan el-etek çekmek en önemli dindarlık kriteri kabul edilirken, 12. asırdan sonra rahip Nichiren'in görüşleri etrafında oluşmaya başlayan Japon Budizmi'nde, başka insanların refahı ve mutluluğu için çalışmak en önemli dinî ibadet olarak kabul edilir ve Japon kalkınmasının temel dinamiklerinden birinin bu düşünceden kaynaklandığı kabul edilir. Dahası Mahayana mezhebi, yayıldığı bölgelerin yerel kültürlerine kolayca adapte olmasıyla da dikkat çeker.

a. Hinayana ve Mahayana Arasındaki Benzerlikler

1. Dinin amacı, eşyanın özüne dair yanılgının giderilerek mutlak aydınlanmanın elde edilmesi, bireyin acı ve elemden kurtarılarak sonsuz ve mutlak âleme girişinin temin edilmesidir.

2. Âlemin bir başlangıcı ve sonu yoktur. Ayrıca bir Yaratıcıdan da söz edilmez. Her şey nedensellik/bağımlı varoluş yasası çerçevesinde oluşur ve yok olur. Yani varoluş geçici ve görecelidir.

3. 'Ben', 'Ego', 'Ruh' veya 'Atman' olarak isimlendirilen ve eşyanın özünü oluşturan sabit bir cevher yoktur.

4. Nedensellik/bağımlı varoluş yasası sadece ahlak alanında değil, aynı zamanda fiziki âlemde de geçerlidir. Dünyadaki her var oluş böyle bir yasanın varlığını açıkça ortaya koyar.

5. Eşyanın hakikatine dair yanılgı/bilgisizlik evrensel acı ve ıstırabın temel nedenidir. Budda'nın önerdiği sekiz dilimli yol ve diğer ahlaki kurallar bireyin maruz kaldığı acı ve ıstırabı giderir.

b. Hinayana ve Mahayana Arasındaki Farklar

i. Bağımlı Varoluş Yasası

Hem topyekün varoluşun hem de bireysel varoluşların nedeni kabul edilen on iki basamaklı *bağımlı varoluş yasası* Budizm'de iki açıdan önemlidir. Birincisi, fenomenler âleminin geçici ve göreceli doğası onun sayesinde açık olarak ortaya çıkmış olur. İkincisi, doğum, ölüm, yaşlılık, hastalık gibi fenomenler dünyasına ait bütün sıkıntıların belirli şartlara bağlı olarak ortaya çıktığı ve bu şartların ortadan kalkmasıyla dünyevi sıkıntıların da ortadan kalkacağı düşüncesidir.

Hinayana ekolüne göre *bağımlı varoluş yasası* eşyayı oluşturan atomların (dharmas) ortaya çıkmaları ve yok olmalarını düzenleyen bir çeşit nedensellik yasası olarak algılanır. Mahayanistlere göre ise bu, iki bin beş yüz yıl önce dile getirilmiş bir çeşit izafiyet teorisidir; yani eşyanın ve onu oluşturan temel unsurların (dharmaların) varoluşunun gerçek ve sabit değil, bilakis geçici ve göreceli olduğunu ifade eder.

ii. Nirvana

Nirvana'nın ifade edilemezliği, ancak duyusal arzuların topyekün yok edilmesiyle yaşanabilecek bireysel bir hâl olduğu, bunun sürekli bir sükûnet ve huzur temin ettiği konusunda Hinayana ve Mahayana ekolleri hemfikirdir. Ayrıca bu hâlin tanımlanması hususunda da benzer tarifler ve çabalar dikkat çeker. Örneğin, *nirvana*'nın ölümsüzlük, değişmezlik, yok olmazlık, doğum-ölüm ve yeniden doğuş döngüsünden ezeli olarak kurtuluş, en son gaye, serin ve sakin mağara, karşı sahil, kutsal şehir, sığınak veya fırtınalı denizdeki sakin ada olarak tanımlanması da her iki ekolde aynıdır. Başka bir deyişle, hem *Pali Kanon*'da hem de *Mahayana*'ya ait metinlerde *nirvana*'nın bireysel arzuların sona ermesi veya aşkın bir hikmet ve barış hâli olarak tanımlanması söz konusudur.

Bununla birlikte Hinayanistler, *nirvana*'nın sonsuz, elde edilebilir ve *samsara* hâlinin karşıtı bir durum olduğu konusunda ısrarcı davranırken, özellikle Madhyamika, *nirvana* hâlinin tahmin edilemeyeceği, onun sonradan elde edilen bir hâl olmadığı ve en önemlisi *nirvana* ile *samsara* arasında bir farklılık olmadığını savunur. Onlara göre *nirvana,* bilincin berraklaşması, nefsin *dharma-kaya*'nın iradesine mutlak teslimiyeti, egoizmin kaybolup bireyin dış dünyaya karşı sevgi ve merhametle dolması veya bireyin mutlaklaşmasıdır.

iii. İdeal Kişi ve Özellikleri

Hinayanistlere göre ideal kişi *arhat*, Mahayanistlere göre *boddhisattva*dır. Başka bir ifadeyle birincilere göre nihai amaç bireysel aydınlanma iken ikincilere göre evrensel kurtuluştur. Sözlük anlamı itibarıyla "değerli" veya "bütün düşmanlarını (şehvet, nefret, aşırı dünya tutkusu gibi) yenmiş kahraman" olan *arhat,* nihai kurtuluşa ulaşmış kutsal kişi demektir. *Boddhisattva* ise mutlak aydınlanmaya erişmiş veya ramak kala kendini diğer insanların kurtuluşuna adayan kişiyi ifade eder. O potansiyel Budda'dır. *Dharma-kaya* bilincinin beşeriyetteki tezahürüdür.

Bu farklılık, bazen "Hinayanistlerin amacı *nirvanaya* ulaşmak, Mahayanistlerin amacı ise mutlak hikmet ve evrensel sevgiyi ifade eden *buddalık* derecesine kavuşmaktır." şeklinde de ifade edilebilir.

iv. Nirvanaya Ulaşma Vasıtaları

Hinayanistler, bireyin *ruh* veya *nefs* (pudgala) denen bir *ben*e (personaliteye) sahip olmadığını idrak etmesiyle nihai kurtuluşa ulaşabileceğine inanırlar. Buna karşılık Mahayanistler, nihai kurtuluş için sadece *pudgala*nın değil, onu oluşturan unsurların (dharmas) da sabit bir cevher olmadıklarının idrak edilmesiyle nihai kurtuluşun gerçekleşebileceğini iddia ederler.

v. Nirvana Yolundaki Engeller

Hinayanistlere göre şehvet, nefret, açgözlülük ve hırs gibi arzular hakikati örttüğü için kişi *nirvana*ya ulaşamaz. Bunlardan kaynaklanan her türlü eylem de *nirvana* yolunda bir engeldir. Eşyanın ve benin gerçek olmadığı, geçici ve anlık olduğu idrak edilince, dünyaya karşı bütün arzular sona erer, hakikati örten perdeler kaybolur ve *nirvana* gerçekleşir.

Mahayanistlere göre ise hakikati örten sadece arzular değil, onun yapısına dair bilgisizliğimizdir. Çünkü ona karşı tavrımız ve arzularımız bundan kaynaklanır. Eğer kişi *nirvana*yı arzuluyorsa sadece dünyevi arzulardan değil, aynı zamanda onun mahiyetiyle ilgili cehaletten de kurtulmalıdır.

vi. Dharma Anlayışı

Hinayanistlere göre eşyayı oluşturan en küçük parça, atomlar veya onun daha küçük parçaları diyebileceğimiz *dharmala*rdır. Âlem ve içindekiler, en küçük ve en temel gerçeklik kabul edilen *dharma* atomlarının sürekli akışıyla oluşmuştur. Mahayanistlere göre ise bunların varlığı gerçek değil, muhayyeldir, zihinsel bir kurgudur. Yani biz öyle varsayarız. Çünkü eşya *sunya*dır, gerçekliği yoktur.

vii. Budda Anlayışı

Budda'nın *rupa-kaya* adı verilen tarihsel bedeninin gerçek Budda olmadığı konusunda her iki mezhep hemfikirdir. Ayrıca onun yoga sayesinde elde ettiği ve böylece dünyevi kısıtlamalardan uzak kaldığı, istediği her yerde ve zamanda görünebildiği *nirmala-kaya* şeffaf/ruhani bedeni konusunda da fikir ayrılığına rastlanmaz. Tartışmalar gerçek Budda kabul edilen *dharma-kaya*nın mahiyetiyle ilgilidir.

Hinayanistlere göre *dharma-kaya*, Budda'ya dair bütün özelliklerin toplamıdır. Dolayısıyla "Budda'ya sığınırım." diyen kimse de tarihin belli bir döneminde yaşamış ve ölüp gitmiş Gautama Budda'ya değil, *Dharma-kaya* Budda'ya sığınmış olur. Bu konuda Mahayana ekolünde ise Budda formunda tecelli eden bizatihi Tanrı'dır. İnsanlara karşı sevgi ve merhametinden ötürü zaman zaman farklı biçimlerde tecelli etse bile *dharma-kaya* onun asli ve değişmez tabiatını ifade eder. O, insanlık tarihine müdahaleye karar verdiğinde önce *Nirmala-kaya*ya (şeffaf/ruhani bir forma) daha sonra *rupa-kaya*, yani gerçek dünyevi bir varlık formuna girer. Başka bir ifadeyle, Gautama Budda *Dharma-Kaya*'nın yeryüzündeki yüzlerce tezahüründen biridir. O, ne ilk ne de sondur. Tarihte pek çok Budda olduğu gibi o, gelecekte de gelecektir.

viii. Genel Din ve Dünya Görüşü

Hinayanistler, Budda'nın beşeri yönüne önem verir ve genelde rasyonalist bir dünya görüşüne sahiptir. Onların temel amacı, Budda'nın açıkladığı *sekiz dilimli yolu* eksiksiz izleyip nihai kurtuluşa ulaşmaktır. Nihai kurtuluş, öncelikle dünyevi sıkıntılardan kurtuluşu ifade eder. Buna karşılık Mahayanistler, Budda'yı her türlü varoluşun kaynağı, ilahî sevgi veya mutlak gerçeklik olarak görür ve Hıristiyanlıktaki inkarnasyon veya Hinduizm'de *avatara* anlayışlarına benzer tarzda onun insanlara olan düşkünlüğünden ötürü yeryüzüne indiğini düşünürler. İbadet anlayışları ve ibadet biçimleri de doğal olarak farklılaşmıştır. Çünkü onlara göre Budda, sadece kurtuluş yolunu gösteren bir rehber değil, bir bakıma ibadetin kendine yöneldiği, samimi insanlara her konuda yardım etmeye hazır bir Tanrı'dır. Dahası o *Avalokitesvara*, *Amitabha* ve *Maitreya*'dır.

2. Günümüzdeki Budist Mezhepleri

Şevket YAVUZ
Yrd. Doç. Dr. • Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Budizm'in ilk mezhebi olarak kabul edilen Theravada/Güney Okulu veya Hinayana "Küçük Vasıta" olarak adlandırılan okul, Sri Lan-

ka (eski Seylan, Serendip), Tayland, Kamboçya ve Birmanya'da varlığını sürdürmektedir. Komünist sistemlerin yıllarca din karşıtı politikalarının şiddetine rağmen Budizm, özellikle hümanist vurgusu ile ön plana çıkan bu mezhep ile tekrar Güneydoğu Asya'da taraftar kazanmaya başlamıştır.

Budizm'in ikinci büyük mezhebi olan Mahayana veya "Kuzey Okulu", tarihsel süreç içerisinde Hindistan ve Tibet hudutlarını aşarak Çin'de; oradan da Kore ve Japonya'da yayılmıştır. Eklektik bir teoloji ve bilgi felsefesine sahip olması sebebiyle de yerli kült, kültür ve dinlerle genellikle kolayca kaynaşmıştır.

Çağdaş Japonya'da ise Budizm'in durumu biraz daha karmaşıktır. Budizm'e karşı herhangi resmî bir politika olmamakla beraber Batılılaşma ve buna eşlik eden modernizm uygulamaları insanları mabetlerden uzaklaştırıp, ibadet ve meditasyonları ifa etmekten alıkoymaktadır. Budizm'e laik gruplar egemen olmaya ve içinde laik meditasyon grupları, kültleri ve ekolleri oluşmaya başlamaktadır. Örneğin, Sôkagakkai ekolü Budist din ve teolojisinde laiklere yeni birçok imkân ve fırsatlar sunmaktadır.

Sri Lanka ve Tayland gibi, Japonya da Budist misyonerliğine özel ilgi duyar. Ayrıca Japonya'nın Budist entelektüelleri oldukça önemli akademik çalışmalara ön ayak olarak, dünyada Budizm'in varlığının ve yayılmasının öncülüğünü yapmaktadırlar. Japonya'da çağdaş ekol sahibi filozoflar mesela, Nishida Kitarô, özellikle Budistler arasından çıkmaktadır. Ayrıca Japonya'nın sahip olduğu ekonomik zenginlik bir yandan Budizm'in daha da sekülerleşmesine yol açmakta, diğer yandan da kültürel ve spiritüel açılımlarını daha kolay kılmaktadır.

Vietnam'daki Budist deneyim ise oldukça önemlidir: Budist rahiplerin medyadaki kendilerine yönelik şiddet içerikli davranışları oldukça düşündürücüdür. Budist Sangha genellikle politikadan uzak durmakla beraber, Budizm karşıtı Katolik liderlerin bu durumu kötüye kullanmaları militan Budistlerin oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Nitekim kendilerine baskı yapan Ngo Dinh Diem'e karşı yapılan darbeyi desteklemişlerdir (1963).

Mahayana mezhebinin bazı adaptasyonlarla Tibet'te aldığı form, Lamaizm veya Tibet Budizmi'dir. Budizm'in üçüncü önemli kolu olan ve Vacrayana (Elmas Taşıt) adı ile de anılan bu ekol, Tibet'te var olma

mücadelesi vermektedir. Tibet Budistlerinin başı Dalay Lama 1959'dan beri sürgünde yaşamaktadır. 1965'teki Yeni Çin Anayasası sosyal hayattan Budizm'in silinmesini öngörmüş ve Kızıl Tugaylar Hareketi (1966-1969) devrinde Budistler, Çin ve Tibet'te şiddetli baskı ve zulümlerin hedefi hâline gelmişlerdir.

Diğer geleneksel kültürler ve dinler gibi, son iki asırdır yeni şartların ortaya çıkardığı sosyoekonomik ve kültürel durumlar karşısında Budist topluluklar, bir taraftan kendilerini değişen şartlara göre yeniden örgütlemeye diğer taraftan da dünya genelinde birçok Budist örgüt aracılığıyla Budizmin yayılmasına çalışmaktadırlar. Örneğin bu çerçevede 1950'de Dünya Budistleri Derneği (the World Fellowship of Buddhists) ve 1966'da Dünya Budist Sangha Konsili (World Buddhist Sangha Council) gibi çeşitli kuruluşlar oluşturulmuştur. Ayrıca Budizm'i çağdaş insanın rağbet edebileceği ve günümüz dünyasında etkili olabilecek bir tarzda reform etme çabaları da gözlemlenmektedir.

A. Theravada Budist Ekolleri (Güney Okulu)

a. Hindistan'da Budizm

Hindistan'da Budizm, tarihî süreç içerisinde yeni kült ve dinlerin kendi yerini alması, farklı kültürlere ve dinlere mensup olanların katliam, sürgün ve ötelemeleri sebebiyle âdeta yok olmuştur. Fakat Hindistan Budizm'i günümüzde yeniden doğuş sürecinde görünmektedir. Örneğin Bhimrao Ramji Ambedkar, altı yüz bine yakın mensubunu kitle hâlinde 1956'da Budizm'e döndürmüştür. Gerçi bu din değiştirmenin politik amaçlar bağlamında gerçekleştiği iddia edilse de son tahlilde Hintlilerin az da olsa tekrar Budizm'e dönüş sürecinde oldukları söylenebilir. Ayrıca Tibet Budistleri'nden sürgün edilenlerden bir kısmı da Hindistan'da Budizm'in varlığını gözle görünür kılmaktadır.

b. Sri Lanka/Seylan'da Budizm

Budizm'in en önemli merkezlerinden olan Sri Lanka, bu dinin kutsal emanetler merkezi gibidir. Hinduizm'in dinî ve kültürel etkisinde şekillenen Sri Lanka'da sömürge faaliyetleri sırasında otoritesi oldukça zayıflayan Budist meclis (sangha) 19. yüzyılın sonlarında tekrar güçlenmeye başlar. 20. yüzyılda Budist organizasyonlar kurulmaya, Budist ra-

hipleri yetiştiren eğitim merkezleri tesis edilmeye başlanmıştır. Özellikle Amerikan teosofistlerinden Henry Olcott ve T.W. Rhys Davids'in Sri Lanka'da Budizm'in yeniden inşasındaki katkıları oldukça önemlidir. Olcott bu tarihî dinin yeniden canlandırılmasında gayret sarf etmiş, Davids de Pali Metin Cemiyeti'ni (Pali Text Society) kurarak Budizm'in Batılılara sunumunda oldukça başarılı olmuştur.

c. Burma'da Budizm

Budizm Burma'ya 3. asırda girmiştir. Modern zamanlara kadar Budizm ve geleneksel halk inançlarıyla yapılanan Burma Budizmi'nin mensupları, az sayıda Mahayanist olmakla beraber genel olarak Theravada ekolüne mensuptur. Diğer Budist Güneydoğu Asya ülkelerinde olduğu gibi, Batı sömürge hareketleri burada da geleneksel Budist otoriteyi sarsmış; Budist manastırlarındaki disiplin ve düzen yıkılmaya başlamıştır. Budist rahiplerin ön ayak olduğu bağımsızlık mücadelesi 1947'de başarıya kavuşmuş ve sonuçta Budist cemaat (Sangha) tekrar güç kazanmaya başlamıştır. Günümüzde Burma Budizm'i genel olarak canlı ve oldukça yaygındır.

Burma Budizm'i, Singala Budizmi gibi Theravada geleneklerini korur. Burma Budizm'inde doktrinlerle ilgili oldukça geniş bilimsel faaliyetler yapılmaktadır. Nitekim halkın da oldukça rağbet ettiği Budda'nın hayatının ilk dönemleri ile ilgili kitabın bölümleri Burma diliyle yeninden yazılmıştır. Budist sangha/meclis halkla iç içe olup, manastır, mabet ve türbeler halkın ulaşabileceği yerlere ve kolaylıkla eğitim alabileceği tarzda inşa edilmiştir. Halkın da mensubu olabildiği manastırlar halkın eğitiminde önemli rol oynamaktadır.

d. Kamboçya, Laos ve Tayland'da Budizm

Bugün birbirinden ayrı olarak görünen bu üç ülke, tarihte benzer dinî değişim ve dönüşüm sürecinden geçmiştir. Tamamına yakını Budist olan bu yerlerde Budizm, 6. yüzyıla kadar gider. Kamboçya'ya Theravada Budizm'i Kimer kralları tarafından tanıtılmış ve zamanla Mahayana ekolünün yerini almıştır. Laos halkı da Kimerlerle beraber 14. yüzyılda tarih sahnesinde görünmüş, ilk Laos devleti tesis edilmiş ve halka Theravada Budizm'i öğretilmiştir. Kralların desteklediği Theravada Budizm'i aynı zamanda devletin de resmî mezhebi olmuştur.

Bugünkü Tayland'ın temellerini ise bir Budist keşiş olan Mongkut (ö. 1868) atmıştır. Budist sangha sisteminde de reformları devreye sokan Mongkut'un politikalarını oğlu da devam ettirmiş, Budizm'in kutsal kitabı Tipitaka'yı Tay diliyle Batı standartlarında bastırmıştır. Tayland'da Budist halk, sihirle uğraşan keşişler ve Sangha (Budist meclis/cemaat), eğitim ve dinî hayatta oldukça önemli rol oynar. Ayrıca Budda'nın bronzdan yapılan heykellerinin en görkemlileri de Tayland'da yapılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sahil ve şehirlerde artan Batı etkisine karşılık, iç ve kırsal bölgelerde Budist gelenek ve uygulamalar etkisini hâlâ sürdürmektedir.

B. Mahayana Budist Ekolleri (Kuzey Okulu)

a. Çin'de Budizm

Çin'e Mahayana Budizmi Chan-Yen (Japonca Shingon) ismiyle girer. Daha çok yabancılar ve alt sosyal tabakadakiler tarafından takip edilen Buddizm 2. asrın ortalarında hanedan ve entelektüel elitler tarafından da kabul görmeye başlamış; Taoist bilgin ve din adamlarının da desteğiyle Hint Budizm'inde temellenen dinin ana prensipleri Taoist terminoloji ile Çin sosyokültürel yapısına –mesela aile kurumunun önemine– vurgu yapan bir çerçeve ile adapte edilmiştir. Özellikle Fo Tu-Teng (ö. 349) gibi Budist rahip ve vaizlerin katkılarıyla Kuzey Çin bölgesinin büyük bir kısmı birkaç asırda Budizm'i kabul etmiştir.

5. asır genel olarak zenginlerin ve entelektüel elitlerin yoğun olarak Budizm'i kabul ettikleri bir zaman dilimi olarak göze çarpar. Japonya, Tibet, Moğolistan ve Kore'de olduğu gibi, Çin'de de en fazla mensubu olan Budizm'in Mahayana (Büyük Vasıta) mezhebi, kendi içinde inanca, çalışmaya, hedefe ulaştırıcı formüllere, politik hedeflere, ilham ve sezgiye önem verme özelliklerine bağlı olarak ekollere ayrılır. Güney Çin'de Hint ve Çinlilerin din, kült ve kültürlerinin tarihî buluşması sonucu daha çok Hint geleneğine göre şekillenen iki dinî grup ortaya çıkmıştır:

Hinayana mezhebi içinde yer alan Dhyana (meditasyon) ekolü, zihni kontrol ile tamah ve ihtirasları zaptederek, "ebedi çilenin" (*dukkha*) bukağısından ve dolayısıyla karma (tenasüh) döngüsünden kurtulmayı hedefler.

Prajna (Hikmet) ekolü ise Mahayana sutraları ile disipline ederek insanları "mutlak hakikate" ya da hikmete ulaştırmayı önceler. Ekol, Sangha ile entelektüeller arasında aracılık yapar ve Çin'de oldukça süratli bir şekilde yayılır. Bu dönemde Çin'de Tao An (ö. 385), Hui Yuan (ö. 416) ve Tao Chang (ö. 434) gibi Budist liderler tarafından Mahayana Budist manastırları kurulur.

Bu dinî ve kültürel hareketlerin meydana getirdiği ortamdan ve Konfüçyanist, Taoist ve Mahayana Budizm'inin tarihî buluşmasından "sinifikasyon" (çinleştirme) denilen ve Ulusal Çin Budist geleneğinin doğmasına yol açan bir tarihî ve teolojik durum meydana gelmiştir. Bu tarihî durum veya sinifikasyon Çin Budist ekollerinin hem tarihî ve teolojik arka planını hazırlamış, hem de Çin dinî tecrübesinin özgün ve değişik şekillerde ortaya çıkışını tayin etmiştir. Çin sosyal ve dinî düşüncesinin oldukça önemli bir ifadesi olan bu okullar başlıca dört ekol oluşturur:

i. T'ien T'ai

Güneydoğu Çin'deki manastırın bulunduğu dağın adından gelen ve Japonya'ya 9. yüzyıl ortalarında Tendai adı ile intikal eden bu ekolün, Nagarjuna'nın (ö. 3. asır) fikirlerinden etkilendiği kabul edilir. Chih K'ai (538-597) tarafından T'ang hanedanı devrinde başlatılan ekolün öğretileri, hiyerarşik bir yapı içerisinde Lotus Sutra (Saddarma Pundarika) adlı bir metinde bir araya getirilmiştir.

Ekolün varlık felsefesi ve âlem tasavvuru, Hint kökenli Madhyamika ekolünden alınan "boşluk" (*sunyata*) üzerine oturur. "Boşluk" kavramı "açıklık, bütünlük ve sonsuzluk" kavramlarıyla ifade edilir. Bu okulda bütünlük fikri oldukça önemli yer tutar; parça ve bütün esasta aynı, fonksiyonlarda farklıdır; bütün kâinat ve boddhisattvalar (Budda adayları) bir çekirdeğin içindedir ve Mutlak Akıl, bütünlüğü (evreni ve teleolojik dizaynı) bir bütün olarak kavrayabilir.

Dinin hayattaki fonksiyonel ideali, zihni konsantrasyon ile bilgi ve irfana erişmektir. Ekolün doktrinsel çerçevesi Üçlü Hakikat ile şekillenir: a) Her şey ve tüm dharmalar boştur; çünkü bunlar sebep sonuç ilişkisine muhtaçtır ve kendi öz tabiatlarına sahip değildir; b) her şey geçici bir varoluşa sahiptir ve varoluş iç içe geçen on safhadan müteşekkildir; sadece düşünce enstantanesinde varoluş içkin olarak tahakkuk eder; c) tüm dharmalar boş ve geçicidir. Bu üç hakikat birbiriyle ilintili-

dir ve birbirlerini doğrular. Kısaca bu ekolün felsefesi, "Tek-Tüm-İçinde ve Tüm-Tek-İçinde" formülü ile ifade edilebilir. Bu ekol, tarihî süreç içerisinde Kore ve Japonya'ya da intikal etmiştir.

ii. Hua Yen Ekolü

Tu-Shun (ö. 640) tarafından Tang hanedanı devrinde (618-907) ismen kurulan okul, Çin Budizm'inin en parlak dönemlerinden birinin habercisidir. Avatamsaka Sutra (3. asır) öğretilerine dayanan ve en büyük savunucusu Fa-Tsang (ö. 712) olan bu ekolün kurumsallaşmasında Çin sosyokültürel etkisi en bariz biçimde görülür.

İnsan tabiatıyla ilgili olarak, "sabit ve daimi olan hakiki zihin" kavramını kullanan ekol, bu hakiki zihni insanın varlığının esası ve kaynağı olarak konumlandırır. Ekolün âlem tasavvuru/ kozmolojisi de bu bağlamda şekillenir; tüm kâinat eş zamanlı olarak doğar. Dharmaların her biri evrensellik, özgünlük, benzerlik, farklılık ve 'ne'lik (suchness) özelliklerine sahiptir. 'Ne'lik iki türlüdür: a) statik: bu durumda 'ne'lik, boşluk, numen/fenomen-olmayan ve prensipler âlemi olarak sınıflandırılır; b) dinamik durum ise tezahür, fenomen ve gerçekler/olgular âlemi olarak ifade edilir. Bu iki durum birbiri içine geçmiş olup; tüm kozmos müşterek sebepler vasıtasıyla varolur. Zihin ve şuur tarafından yaratılan fenomenler/olgular dünyası birbirine kaynaşmıştır; biri akıl ve şuura katılarak insanı oluşturur; diğeri de zihin ve şuura katılmayarak sema ve yeri oluşturur.

Kapsayıcı özellikleriyle bilinen T'ien T'ai ve Hua Yen ekolleri aynı zamanda oldukça karmaşık ve kompleks doktrinleri ihtiva ediyordu. Bu karmaşık ve zor yapıyı kolaylaştırmayı hedefleyen ve doktrinlerini sadeleştirip, muayyen pratikler üzerinde yoğunlaşan ekoller de 6. asırdan itibaren varlığını göstermeye başlamıştır. Nitekim bunlardan en yaygın olanları Ching T'u (Temiz Ülke) ve Ch'an ekolleridir.

iii. Ching T'u (Temiz Ülke ya da Jodo) Ekolü

Bu okul, Ch'an ekolü ile beraber günümüze kadar Uzakdoğu'da, özellikle Çin ve Japonya'da varlığını sürdüren Mahayanist Budizm'in kollarından olup Çin etkisinin en mükemmel gözlemlendiği sosyal ve dinî bir harekettir. Çin'deki en eski Mahayanist topluluklardan olan ekol

muhtemelen Hui Yuan tarafından başlatılmış olup, tarihî süreç içerisinde değişik dönüşümlerle varlığını devam ettirmiştir.

İnsan tasavvuru ile ilgili olarak, zihni veya aklı Budda ve boddhisattva "Budda adayı"lara dönüştürerek hikmet ve manevi kudret temin etmeyi hedefleyen bu ekol, Hint Budizm'indeki Mahayanist trendin daha çok halk eksenli metinlerine –mesela Sukhâvatîvyûha ve Amitâyurdhyâna– dayanır. Bu metinlerdeki Amitabha/Amida (ezelî nur) aşkın Budda için kullanılır. İnsanların kendisine inanması yeterlidir ve Amitabha'nın "Temiz Ülke"sine onların bu inançla iletileceklerine inanılır. Orada Amitabha'ya iki Boddhisattva yardımcı olacaktır. Bunlardan Kuan-Yin'in (Ağlamayı İşiten), kadın ve çocukların koruyucusu olduğuna inanılır; bu hâliyle o, âdeta Taoist tanrıçaların yeni bir tezahürü olarak gözükür. Çin'de özellikle bu boddhisattva için birçok tapınaklar yapılmıştır. Diğeri ise Ta Shih Chih'dir. Mahayana geleneğinin en büyük kavramlarından olan boddhisattvalarda insanlığın kurtuluşu için "acı çeken tanrı/tanrıça" tasavvuru hâkim olup, her biri hayat-ölüm döngüsünden çıkmayı ifade eden Nirvana'yı evrensel mutluluk için ertelemektedir. Diğer ekollerin aksine bu ekol, hayatın içindeki sıradan halka hitap etmektedir, doktrin ve pratikleri de halkın anlayıp uygulayabileceği basitliktedir. İnsanlara "Temiz Ülke"de yeniden doğuş vaadedilmektedir.

Jodo ekolünün en büyük otoritelerinden birisi Shann-tao (ö. 681) bu ekole son şeklini vermiştir. Çin Budistleri'nin yarıdan fazlasının mensubu olduğu bu ekol, özellikle Budda'yı ayinlerde hayal etmeyi ve düşünceyi onun üzerinde yoğunlaştırmayı (nien-fo) ön plana çıkarır. Daha sonra Ch'an ekolüyle de karışarak, Hint kaynaklı Budda'yı zikir-eksenli ibadet şeklini, düşünmeyi ve zihnî yoğunlaşmayı önceleyen Çin pratikleriyle varlığını sürdürür.

iv. Ch'an Ekolü

Aydınlanmaya götüren 'meditasyon' mânâsındaki Sanskritçe dhyana kelimesinden alınan Chan, sezgiyi ve meditasyonu merkeze alan bir ekoldür. Günümüzde en zengin ifadelerinden birini Japon sosyo kültürel ve spiritüel dünyasında bulur. Uzakdoğu spiritüalizminin en saf formlarından biri sayılan okul, Japonya'da yaşanan bir din, düşünce sistemi ve bir yaşam biçimi olarak Batı dünyasında en fazla tanınan ekoldür.

Hindistan'dan Çin'e gelen Bodhidharma'nın (ö. 543) kurduğuna inanılan okul, doktriner esaslarını Hui Neng'den (ö. 713) almıştır. Meditasyon eksenli öğretilere göre ritüel ve yaşayışları şekillenen Budistler özellikle Hui Neng'den sonra mabetlerine ve evlerine meditasyon bölümleri ilave etmeye başlamıştır. Okulun inanç ve düşünce sistemleri Kore ve Japonya'ya da yayılmıştır.

Yeni Konfüçyüsçülüğü derinden etkileyen ekol, değişik zamanlarda politik ve askerî bazı yaptırımlara maruz kalmıştır. Bu ekol günümüze kadar gerek manastırlardaki keşişlerin yaşadığı elit dini gerekse Taoist, Konfüçyüsçü ve Budist unsurların halk mitoslarıyla harmanlandığı senkretik halk dini olarak varlığını sürdürmüştür. 20. yüzyılın ilk yarısında T'ai Hsü'nün (ö. 1947) çığır açıcı yaklaşımlarıyla yeniden canlanan Çin Budizm'i, Mao dönemiyle birlikte Çin'de yeniden gerileme sürecine girmiştir. 1949'da komünist yönetimle birlikte Çin'de dinî faaliyetler engellenmiş, tüm Budist kurumların vakıf ve mülklerine de el konulmuştur (1951).

Ch'an ekolünün varlık ve bilgi felsefesi, 'hakikati' tüm farklılıklardan uzak olarak birden ve bir bütün olarak kavramayı hedefler. Tek olan Mutlak Hakikat tüm ritüel, meditasyon, büyü ve düşünce formlarından ve kategorilerinden ayrı ve bağlantısız olarak anlaşılan "Budda hakikati"dir. Bilgiye dayanmayan bu hakikat, tüm zihnî fonksiyonların üzerinde, mantıki faaliyetlerin durduğu anda zuhur eden manevi aydınlanmadır. Çin Budizmine göre mevcut ile mevcut olmayan bir vehimdir; zira gerçekte evrendeki her şey Budda aklının bir ifadesi, onun tezahürüdür.

Ekolün bilgi felsefesi ise bilginin konusu olan nesne ile bir olmayı ifade eder. Nesneleri ve toplumu anlamak ve bilmekle başlayan süreç, 'özne'nin kendi kendini bilmesi ile gerçekleşmektedir. Bunun için de 'özne' veya 'ben'in, tanınmasını engelleyen unsurlardan temizlenmesini öngörür. Bunun yolu da ruhsal konsantrasyona erişmek olup, bu hedef için bedeni ve nefesi kontrol altına almak gerekir. 'Meditasyon' hâlini yaşayan kişi sürekli "lotus oturuşu" durumundadır. Bunun için dizler yere yaslanır hâlde bağdaş kurulur, baş hafifçe eğilir, gözler yere bakar vaziyette ve eller kucaktadır.

17. yüzyıldan itibaren Temiz Ülke ve Ch'an Budizmi bir sistem altında birleştirilmiş, Ch'an keşişleri Amitabha zikri yapmaya başlamışlardır.

b. Vietnam'da Budizm

Vietnam'a Budizm Çin ve Hint etkileri ile gelir. Özellikle bölgede asırlarca devam eden Çin istilaları, Konfüçyanist etkilerle beraber Taoist unsurları Vietnam Budizmi'ne katmıştır. Gerçi hem Hinayana hem de Mahayana mezhepleri Vietnam'da temsil edilmekle beraber, Ch'an Budizmi veya Vietnam'daki ifadesiyle Thiên daha etkin konuma gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde "Temiz Ülke" Budizmi daha çok kırsalda ve köylerde hâkimken, manastır merkezli Budist etki Thiên/Ch'an olarak varlığını sürdürmüştür. Modern zamanlarda ise Fransız sömürgeciliğine maruz kalan Vietnam, Fransız çerçeveli eğitim ve kültür politikalarının yoğun etkisinde kalmıştır.

Vietnam'da Budizm, Çin Budizmi'ndeki yeniden uyanış hareketinden etkilenerek 1930'larda tekrar canlanış sürecine girer. Daha sonra Vietnam Budist Derneği kurulur (1951). Bu birliğin getirdiği dayanışma ortamı bölgede bir Budist üniversitenin (Van-hanh Üniversitesi) kuruluşunu hızlandırır.

c. Kore'de Budizm

Günümüzde ruhçu kültler şeklinde varlığını devam ettiren Şamanizm, Korelilerin bilinen geleneksel dinî yönelimleridir. Kore'ye Budizm 4. asrın sonlarına doğru Çin istilaları ile girmiştir. Budistler genelde aristokratik monarşiyi desteklemiştir. Halk ise daha çok "Temiz Ülke" Budizmini takip etmiştir. 9. ve 10. yüzyıllarda Manastır Budizmi'nin en yaygın şekli olarak Ch'an (Korece Sôn) öne çıkmıştır. Japonya'nın bölgeye gelişi ile Budizm biraz daha canlanış sürecine girmiş fakat bu kez de keşişlerin evliliğini yasaklama gibi daha çok geleneksel Kore Budizmini takip edenler ile keşiş evliliğini onaylayan Japon Budizmini destekleyenler arasında ayrışma başlamıştır. Daha sonra Kore Budistleri tek bir mezhep etrafında yeniden birleştirilmeye çalışılmıştır (1935).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Kuzey Kore'de Budizm zor bir sürece girer, bölgedeki varlığı oldukça zayıflar. Güney Kore'deki Budizm ise yıllarca keşişlerin evlenme problemiyle uğraşmak durumunda kalır. Sorun daha sonra kısmen çözülse de (1962) sosyal ve dinî hayattaki etkileri hâlâ devam etmektedir. Budizm özellikle ulusal yapılanma faaliyetlerinde yapıcı bir rol üstlenmekte; gençlerin ve halkın eğitim işlerinde faal

rol oynamaktadır. Son zamanlarda Budizm, ülkenin inşa ve kalkınma süreçlerinde tarihî görevini üstlenmeye devam etmektedir.

d. Japonya'da Budizm

Akide, kutsal metinler ve ekolleri itibarıyla Çin Budizm'ine sıkı bir şekilde bağlı olan Japon Budizmi, sosyokültürel ve kurumsal karakteri açısından ondan ayrılır. Kore kanalıyla bölgeye ulaşan Budizm, bireysel, toplumsal ve politik dönüştürücü özellikleri göz önüne alındığında, Japon topraklarında Çinli Budist keşişlerin kültür ve din taşıyıcılığı ile yerleşmiştir. Takip eden asırlarda Budizm'in politik bir araç olarak kullanıldığı görülür. Japon Budizminin kurucusu olarak prens Shôtuku (ö. 622) kabul edilir. İddiaya göre Prens Shôtuku ilk Japon anayasasını Budizm'den aldığı ilhamla yazmıştır. Hossô teşkilatı gibi 20. yüzyılda da etkisini hâlâ devam ettiren rahip teşkilatları bu dönemde kurulmuştur.

8. yüzyılda Hua-yen/Kegon ekolü Çin, Kore ve Hintli üstatlar tarafından Japonlara tanıtılmıştır. Ekolün hem politik ideolojiye adapte edilebilirliği hem de daha somut dünya vizyonu vermesi, kolayca kabul edilmesinde önemli bir faktördür. Budizm, Japon medeniyetini, gelenek ve göreneklerini özellikle Nara Döneminde (710-784) derinden şekillendirmiştir.

Japonya'ya T'ien T'ai ekolü, Tendai adı ile imparator tarafından da desteklenen keşiş Saicho (ölümünden sonra Dengyô Daishi: "Öğretiyi Nakleden Büyük Üstad", ö. 822) tarafından getirilmiştir. Onun Hiei dağında (Kyoto'nun kuzeydoğusunda) inşa ettirdiği mabet bu ekolün merkezi olmuştur. Japon Tendai ekolü, Tantrik özellikler taşıması ve dışa açık olması gibi özellikleriyle Çin T'ien T'ai ekolünden ayrılır. Tüm hakikatin bireyin şuur dünyasında Buddalığı gerçekleştirmek üzere var olduğunu iddia eden bu ekol, kurtuluşu Buddalık mertebesine çıkmaya bağlar ve bunu hayatın ana gayesi olarak görür.

Budist Shingon ve Jodo mezhepleri, Japonya'da Japon sosyokültürel ve dinî karakterine uygun olarak, Çin asıllarından farklı bir tarzda oluşturulmuştur ve Amida (Çin'deki Amitabha) inancının yaygınlaşmasını temin etmiştir. Çin'deki Chen-yen (Gerçek Söz), Japonya'da Shingon olarak, büyük keşiş ve üstat Kûkai (Kôbô Daishi: "Dharma'yı Tebliğ Eden Büyük Üstad", ö. 835) tarafından kurulmuştur. Farklı mistik ve akidevi unsurları bünyesinde kaynaştıran Shingon ekolünün âlem ve tanrı

tasavvuru, zihnî ve maddi olarak gördüğü Budda'nın tezahürlerinden ibarettir. Bu ekol daha sonra Japon millî dini Şintoizm'in Ryobu Şinto adı ile yeniden doğuşunu da tetiklemiştir. Sonuçta her iki din kaynaşarak ortak bir inanç ve ahlak sistemi geliştirme yoluna gitmişse de 19. yüzyılın ilk yarısında Meiji devriyle beraber bu birliktelik son bulmuştur.

Jodo ekolü (Temiz Ülke) Honen tarafından kurulmuş (1175), Shinran (ö. 1263) tarafından da sistemleştirilmiştir. Çin'deki kaynağı gibi Japonya'da da Jodo mezhebi halk tarafından yaygın olarak benimsenmiştir. Günümüz Japonyasında da bu ekol diğer üç yankolu ile varlığını devam ettirmektedir. 20. asrın son çeyreğinde Jodo mensupları 4 milyon; Shinran'ın sistemleştirdiği Shinshu mensupları on üç milyon, Yuzunembutsu ve Ji kolları ise az sayıda taraftarı ile varlıklarını devam ettirmektedir.

Çin'deki Ch'an ekolü Japonya'da Zen adını alır. Budizm dünya genelinde daha çok Zen Budizmi formuyla tanınmaktadır. Bu ekol iç tecrübenin geliştirilmesi ile kutsal bilginin direkt olarak elde edilebileceğini, çünkü insan fıtratının mayalanmış olan Budda tabiatını realize edebilecek (Buddalaşma veya "aydınlanma") kapasitelerle donatıldığını, bunun için de meditasyon (yogo) ve derin tefekkür seanslarının gerektiğini savunur. Ayrıca meditasyonda Budda tabiatının kendini göstermesi gibi günlük hayattaki pratiklerde de aynı şekilde kendini gösterdiğine inanılır. Bu tasavvur, Japon sanat, edebiyat ve estetiğinin derinden şekillenmesinde, özellikle askerî tekniklerde –judo, kendo (kılıç müsabakaları), gibi– resim ve peyzaj sanatlarında, bahçe düzeni tekniklerinde, çay merasimi gibi sanat ve teknik alanlarda oldukça belirleyici bir role sahiptir. Halkın hayatındaki bu düzen ve insicam ideali, manastırlarda da temizlik, sessizlik, disiplin ve çalışma şeklinde kendini gösterir. Dolayısıyla keşişler toplumda çalışmayan insanlar olarak değil, meditasyon, el sanatları ve zanaatla uğraşan bir kesim olarak karşımıza çıkar.

Zen Budizm'inin alt kollarının hemen hepsi esas itibarıyla Çin kökenli olup, başlıca üç tanedir: 9. asrın ortalarında temelleri atılan Rinzai ekolü, sesli refleksler, vurmalar ve garip tabirler gibi "birden aydınlanma"da farklı teknik ve vasıtalar kullanmasıyla dikkati çeker. Eisai (ö. 1215) tarafından Japonya'ya tanıtılan bu ekol, Japon dinî ve millî ideallerini harmanlamıştır. 9. asrın ikinci yarısında kurulan Soto ekolü ise tüm varlık ve oluşun fenomenel birliğini savunur. Hakikate kavuşmanın veya Budda tabiatına ulaşmanın yolunun sessiz ve birden gerçekleşen

aydınlanma ile mümkün olduğunu savunan Dogen (ö. 1253), kurduğu manastırda tüm varlığın özündeki Budda tabiatını ortaya çıkarmak için nefsin arzularından temizlenmesinin gerektiğini ve bunu realize etmek için de zazen (meditasyonda bağdaş kurarak ve beli dik tutarak oturma) uygulamasını önerir. Buna göre Zazen hâlinde tüm arzu ve hükümlerden arınan şuur, aydınlanmaya (satori) kavuşacaktır. Sisteminin merkezine Budda tabiatını gerçekleştirme idealini yerleştiren Dogen, birden aydınlanma için katlanılan çileleri (koan) ikincil olarak konumlandırır. Budizm'in kutsal metinlerine ve nesnelerine hürmeti de esas alır. Son olarak, 17. yüzyılın ortalarında şekillenen Obaku ekolü, İngen (ö. 1673) tarafından kurulur. Züht hayatını önceleyen ekol, birden aydınlanmanın aşkın bir yardıma dayandığını; dolayısıyla normal insanların kademeli aydınlanmayı uygulamalarını önerir. Âdeta uzlaştırıcı bir tutum ile "birden aydınlanma"ya erişmek için zazen ve koan pratiklerini önerirken, kademeli aydınlanma için Amida'nın/Amitabha Budda'nın adının zikredilmesini teklif eder. Obaku ekolüne göre Amida şuurdaki Budda ruhu olup, zihin dışında bir varlığı bulunmaz.

Genel olarak bakıldığında Budist rahip ve keşişlerin bin yılı aşkın süre içinde Şintoizm'i Budizm'in potasında erittikleri dikkati çeker. 17. asırda varlığını hissettiren aşırı milliyetçi tutumlar Budizm'in Japonya'da varlığının aleyhine bir sürece yol açmış, Şintoizmin gelişmesini tetiklemiştir. Bundan da öte, Budizm'e mesafeliliği ile bilinen Şogun Nobunaga Hıristiyanlığın Japonya topraklarında yerleşmesinde ön ayak olmuştur.

C. Vacrayana Budizmi (Elmas Vasıta)

a. Nepal'de Budizm

Gautama Budda'nın doğum yeri olan Kapilavastu'nun Nepal'de olması sebebiyle bölge Budizm açısından çok önemli bir yer tutar. 14. yüzyılda Budist keşişlerin bir kısmı banras (değerliler) olarak değerlendirilir. Bu keşişler evliliği benimserler ve manastırlarında maden işçileri olarak faaliyet gösterirler. Vajrâcâryas (elmas üstatlar) olarak adlandırılan diğer grup ise halkın ibadet ve merasimlerini yönetenler olarak Nepal dini hayatında kabul görür. Halk Budizmi ile Tantrik Hinduizmin kaynaşması genel olarak Budizm'in bu bölgede zayıflamasına yol açmıştır. Budizm bu bölgede günümüze kadar iki şekilde varlığını sürdürmüştür: Kathmandu bölgesi "elmas üstatlar"ının takip ettikleri sanskrit

kaynaklara dayanan Budizm ile Sanskrit sûtra ve yorumların Tibet diline tercümesi ile oluşan kaynaklara dayanan Budizm. Nepal'in Dolpo ve Mustang bölgelerinde yaşayan Tibetliler ile Everest civarında yaşayan Şerpalar bu kaynaklara dayanır. Modernizmin getirdiği sekülerleşme, mabetlerden uzaklaşma ve yeni mensupların oldukça az oluşu bölgedeki Sangha'yı maddi olarak oldukça zor durumda bırakmıştır. Bu durum, Nepal'de Budizm'in geleceğinin pek de parlak olamayacağına delalet etmektedir.

b. Tibet Budizmi (Lamaizm)

Şamanist özellikler taşıyan ilk Tibet dini Bon'un yerine, kral Stongbcam-gampo 7. yüzyılda Budizm'i Tibet'te yaymıştır. Hindistan'dan Vajrayana (Elmas Taşıt) Budizmi'nin önde gelen üstatlarından Padma Sambhava (8. yüzyıl) bu ekolü bölgede tanıtan kişidir. İlk keşiş tarikatı "Kırmızı Takkeliler" sihirli ve gizemli ayinleri ile 11. yüzyılda Tibet Budist hayatına girmiştir. Tibet dinî ve politik sisteminin oluşmasında önemli gruplardan biri olan Sarı Takkeliler ise 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Sanskritçe asılları kaybolan metinleri Tibet diline çevirerek koruyan keşişler (Lama'lar) Tibet'i mabetlerle donatmışlardır. Doktrinlerinin merkezine "tek ilke"den (Adibuddha) çıkan bir kutsal Budda hiyerarşisini yerleştiren keşişler, özellikle şuur, rüya ve şuur safhaları ile ilgili yaptıkları değerlendirmeler ile ün yapmıştır. İbadetlerde Tantra ayin sistemi büyük ölçüde kabul edilmiştir. Budist öğreti, dört büyük manastır ekolü (Nyingma-pa, Kagyur-pa, Sakya-pa ve Dgelugs-pa) tarafından temsil edilir. Halk keşişlerin kontrolündeki manastırlara çocuklarını gönüllü olarak gönderir. Çin işgali öncesi Tibet'te halkın dörtte birinin keşişlerden oluştuğu söylenmektedir.

Lamaizm'in maddi ve manevi varlığının ve devamlığının ifadesi olan XIV. Dalay Lama (Tek İlke/Chenrezi'nin bedenleşmesi) Tenzin-Gyatso, Çin'in Tibet'i işgal etmesi üzerine Hindistan'a göç etmek zorunda kalmıştır (1950). 1959'dan itibaren Çin Halk Cumhuriyeti Tibet'teki varlığını ve etkisini daha fazla hissettirmiştir. Sonuçta on bin civarındaki keşiş ve lama ile beraber yaklaşık yüz bin Tibetli; Hindistan, Nepal, Avrupa ve Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Komünist politikalar Tibet'teki geleneksel dinî sistemi parçalanma noktasına getirmiştir. Günümüzde sürgündeki Tibetli Budistler dünyadaki en güçlü Budist gruplardan birisidir. Tibet Budizmi'nin inanç ve ibadetleri Batı dillerine ter-

cüme edilip, üniversitelerde öğretilen akademik bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahayana Budizmi'nin Tibet kültür havzasındaki temsilcisi olan Lamaizm'in sürgündeki varlığı, anavatanındaki varlığından daha umut vericidir.

c. Moğolistan'da Budizm

Asıl dinleri Şamanizm olan Moğollar, 13. ve 16. asırlarda Tibet Budizm'inin hegemonyası altına girmiştir. Yüan hanedanı (1260-1368) döneminde Budizm hanedanın gücünü paylaşmıştır. Fakat asıl ikinci ihtida döneminde (16. asır) Budizm halkın da dini olmaya başlamış ve Moğolistan Budist manastırların ve eğitiminin bir merkezi hâline gelmiştir. Moğol imparatoru Altan Han, bölgedeki rakiplerine karşı Tibetli bir keşişe Dalay Lama (Okyanus, Mutlak Rahmetli Keşiş) payesi vermiştir. İşte bu paye daha sonra Tibet Budizmi'nin önemli teolojik kavramlarından biri hâline gelmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM
CAYNİZM

Ali İhsan YİTİK
Doç.Dr. • Dokuz Eylül Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Tarihsel Gelişimi

Caynizm, tıpkı Budizm gibi MÖ 6. asırda, Hint Yarımadasının kuzeyinde Ganj havzasında yer alan Bihar eyaletinde geleneksel Hindu dininin kast anlayışına ve kanlı kurban törenlerine karşı reaksiyoner bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte uluslararası ölçekte yayılamamışsa bile, bugüne kadar Hint Yarımadasındaki varlığını sürdürmüştür. Dünyanın en az taraftarına sahip dinlerden birisi olan Caynizmin bağlılarının neredeyse tamamı Hindistan'da yaşamaktadır. Caynizm, kökü tarihin derinliklerine uzanan bir din olarak ve daha ziyade züht ve riyazet ehlinin dini olarak dinler tarihçilerinin ilgisini çekmeyi sürdürmektedir. Caynistler bilhassa son yüzyılda âlemdeki canlı-cansız her varlığın bir ruha sahip olduğu ilkesinden hareketle her türlü varlığa zarar vermeyi yasaklayan *ahimsa* prensibine katı bağlılıkları, savundukları ateist ve hümanist anlayışların yanı sıra Kalidas ve Mahatma Gandhi gibi uluslararası üne sahip Hintli edebiyat ve siyaset adamlarının destekleri sayesinde kendilerini dünyaya tanıtmayı başarabilmişlerdir.

Caynizm, Budizm'le yakın benzerliği nedeniyle çoğu zaman onun bir kolu veya versiyonu gibi görülmüştür. Gerçekten Caynizm ve

Budizm birçok bakımdan birbirine benzer. Söz konusu iki din arasındaki benzer hususları altı noktada toplamak mümkündür:

1. Her ikisi de Kuzey Hindistan'da aynı bölgede (Bihar) ve dönemde ortaya çıkmıştır.

2. Vedaların diline, dinî otoritesine ve onlardan kaynaklanan dinî uygulamalara karşıdırlar.

3. Hint toplumundaki geleneksel toplumsal tabakalaşmayı (kast sistemini) geçersiz ve anlamsız bulurlar.

4. Âlemin yaratılması ve devamında Tanrı veya tanrısal güçlerin rolünü kabul etmezler.

5. Nihai kurtuluşun ancak katı züht ve riyazet hayatı sayesinde gerçekleşeceğini kabul ederler. Nihai aydınlanmaya kavuşan kimsenin dünyevi ve insani sınırlamalar ile *samsara* çarkından ebediyyen kurtulacağına inanırlar.

6. *Arhat*, *Tathagatha*, *Siddha*, *Mukta* gibi terimleri nihai aydınlanmaya ulaşan kimseler için aynı anlamlarda kullanırlar.

Bütün bu benzerliklere rağmen Caynizm, perennial felsefeyi çağrıştıran din anlayışı, aynı ezelî hikmeti tarihin değişik dönemlerinde insanlara anlattıkları varsayılan *Tirthankara*ları, onların heykelleri etrafında oluşan dinî uygulamaları, âlemdeki her şeyin canlı ve sabit bir ruha sahip olduğunu kabul eden varlık anlayışı ve *karma*yı genel ahlaki nedensellik yasası dışında *jiva* atomlarıyla birleşerek onların asli özelliklerini örten bir çeşit ezelî maddi unsur olarak kabul eden ontolojik görüşleri ile Budizm'den; "*Ahimsa*, sadece insanlara değil, her tür canlıya karşı uyulması gereken bir kuraldır." ve "Dünyanın yaratılması, devamı ve yok edilmesinden sorumlu bir tanrı veya tanrısal varlıklar yoktur, ancak insani sınırlamaların olmadığı, nihai kurtuluşa ulaşanlara uygun bir tanrısal varlık kategorisi vardır." inançlarıyla da geleneksel Hinduizm'den farklı bir dinî sistemdir.

Mevcut kaynaklara göre Caynizm'in kurucusu veya sistemleştiricisi Vardhamana'dır. O, tahminen MÖ 540 yıllarında, Hindistan'ın kuzeyinde, bugünkü Bihar eyaletinin başkenti Patna şehri yakınlarındaki Vaisali'de doğmuştur. Tıpkı Budda gibi *kşatriya* (asker/yönetici) kastına mensup bir ailenin çocuğu olan Vardhamana, otuz yaşlarına kadar düzenli bir aile hayatından sonra züht ve riyazete başlar. Kaynaklarda böyle bir

karar almasında, o sırada anne ve babasını peşi sıra kaybetmesinin veya riyazetin, dönemin yaygın bir geleneği olmasının etkili olduğu zikredilir. On üç yıllık katı bir riyazet sonrasında o amacına, yani nihai aydınlanmaya kavuşur. Bundan sonra kendisine *Jina* (Muzaffer) veya *Mahavira* (Büyük Kahraman) ünvanı verilir. O, ömrünün kalan otuz yılını keşfettiği hakikatleri ve kendisinden önceki yirmi üç *Tirthankara*'nın öğrettiklerini yeniden yorumlayıp öğrencilerine anlatarak geçirir. MÖ 470 yıllarında ise 70 yaşlarında ölüm orucu sonucunda hayata veda eder.

Caynistlere göre kendi öğretileri Mahavira ile başlamaz. Çünkü o, bu dönemdeki yirmi dört *Tirthankara*'nın sonuncusudur. Caynist kozmolojiye göre yaşadığımız âlem ezeli ve ebedidir. Âlem, birbirini izleyen uzun yükseliş ve çöküş süreçlerinde varlığını sürdürür ve bu süreçler sonsuza dek periyodik olarak tekrarlanır. Yükseliş dönemlerinde âlemde mutluluk ve huzur hâkimdir, insanlar uzun ömre sahiptir. Dolayısıyla bu safhada ruhani liderlere ihtiyaç duyulmaz. Çöküş devreleri başlayınca, hayat günden güne zorlaşır, âlemdeki her türlü kötülük artar, insanların ömrü giderek kısalır. Dolayısıyla dünyada huzur ve mutluluk ortadan kalkar. İşte *Tirthankara* adı verilen ruhani liderler, dünyada huzur ve mutluluk arayan insanlara yardımcı olmak, onlara örnek olmak üzere çöküş ve sıkıntı devrelerinde ortaya çıkarlar.

Altı alt döneme ayrılan çöküş devresinin beşinci safhası Mahavira'nın ölümünden üç yıl sonra başlamıştır. İnsan ömrünün giderek azalacağı, fazilet ve güzelliklerin bir bir ortadan kalkacağı varsayılan bu safhanın yirmi bir bin veya kırk bin yıl devam edeceği varsayılır. Bundan sonra ise şartların daha da kötüleşeceği altıncı ve son safha başlayacaktır. Onun da sonunda, her şey fırtınalarla yok olacak ve bu felaketlerden çok az kimse kendini kurtarabilecektir. Böylece çöküş devresi sona erecek ve sonrasında her şeyin giderek iyileşeceği yeni bir gelişim devresi başlayacaktır. Bütün bu olaylar tamamen doğanın kendi kurallarına göre cereyan edecek ve yüce bir Tanrı'nın bu gelişmelerde bir müdahalesi olmayacaktır.

Dinler Tarihçileri, yeterli belge ve kanıtların olmamasından ötürü Mahavira'dan önceki *Tirthankara*lara dair rivayetlerin çoğunluğunu kabul etmez. Sadece 22., 23. ve 24. *Tirthankara*ların tarihî şahsiyetler olabileceğini kabul ederler. Bunların da muhtemelen MÖ 9-6 asırlar arasında yaşamış ve Vedalardan farklı bir din anlayışını savunan, nihai kurtuluş için kurban törenleri yerine katı züht ve riyazet hayatı öneren kimseler, diğerlerinin ise mitolojik varlıklar olabileceğine inanırlar.

Mahavira'nın öğrettikleri, onun XI. halefi kabul edilen Bhadrabhahu'ya kadar şifahi olarak aktarılmış ve MÖ 4. asırdan itibaren yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Maurya kralı Chandragupta'nın (MÖ 317-293) Caynizm'i benimsemesi ve onu krallığın resmî dini kabul etmesi, bu gelişmenin en önemli nedenidir. Caynizm bu dönemde altın çağlarını yaşamasına rağmen, yine aynı tarihlerde sonuçları bugüne kadar devam eden Digambara (çıplaklar) ve Svetambara (beyaz giyinenler) şeklinde bir bölünme yaşamıştır. Bunun temel nedeni olarak, keşiş Bhadrabhahu ile keşiş Sthulabhahu arasındaki liderlik mücadelesi kabul edilebilir. Çünkü iki mezhep arasındaki farklılıklar öğretide değil, daha ziyade dinî uygulamalardadır. Örneğin, Bhadrabhahu ve arkadaşları topyekün çıplaklığı savunurken, kadınların manastır hayatına girmesini ve *Angalan*ın Mahavira'nın öğretilerini içeren gerçek kutsal metinler olduğunu kabul etmezler. Buna karşılık Svetambaralar basit, beyaz elbiseler giymeyi manastır kurallarının çiğnenmesi olarak görmez, ayrıca kadınların da züht ve riyazet hayatına girebileceğini, *Angalar*ve onların yorumu niteliğindeki diğer yazılı metinlerin kutsal metinler olduğunu kabul ederler. Bugün Digambara rahipleri daha ziyade Hindistan Yarımadasının güneyindeki Dekkan platosu ve Mysore'daki *aşrama*larda yaşarken, *Svetamabaralar* Gücarat ve Rajastan'daki *aşrama*larda hayatlarını sürdürürler.

Miladi 13. asırda ortaya çıkan *bhakti* düşüncesi Caynizm'in gelişimini önemli oranda durdurmuş olsa bile onlar, varlıklarını hâlâ devam ettirmektedir.

2. Kutsal Metinleri

Orijinal dilleri Ardhamagathi, Prakriti ve Maharastri olan Caynist kutsal metinlerinin tamamlanması ancak miladi 5. asırda gerçekleşmiştir. Günümüzde Svetambara mezhebince kırk beş metinden oluştuğu kabul edilen bu eserlerin tespitine yönelik ilk çalışmalar ise aslında MÖ 300 yıllarında gerçekleştirildiği düşünülen I. Pataliputra toplantısına kadar uzanır. Mahavira'nın ölümünden sonra uzun yıllar şifahi olarak aktarılan ve bilahare yazıya geçirilen bu metinler şu eserlerden oluşur:

A. Purvalar (Birinciler, Öndekiler)

Bugün elimizde olmamalarına rağmen mevcut kutsal metinlerde sayıları on dört adet olarak bildirilen ve Mahavira'nın on bir havarisine

(*gandharas*) bizzat yazdırdığı kabul edilen metinlerdir. Kaybolan bu metinlerin ilk Tirthankara Risabha'dan Mahavira'ya kadar gelen yirmi dört Tirthankara'nın ortak görüş ve düşüncelerini ihtiva ettikleri kabul edilir. Bunlar, *Utpâda, Agrayaniya, Viryapravada, Astinastipravada, Jnanapravada, Satyapravada, Atmapravada, Karmapravada, Pratyakhyanapravada, Vidyanupravada, Avandhya, Pranayuh, Kriyavisala* ve *Lokabindusara*'dır.

B. Angalar (Temel Organlar, Yakarışlar)

Caynizm'e dair elimizdeki en eski metinlerdir ve sayıları on iki adettir. Bunlar;

1. *Acaranga*: *Angalar*ın en eskisi kabul edilen bu kitap Caynist keşişlerin uymaları gereken kurallar ve hayat tarzı hakkında bilgiler verir. İçerisinde manzum bölümler bulunmakla birlikte genelde nesir tarzında kaleme alınmış bir eserdir.

2. *Sutrakritanga*: Caynist öğretiyi yeni benimseyen ve uygulamaya çalışan bir kimsenin ilk dönemlerinde karşılaşacağı muhtemel zorlukları ve bunları aşabilmesi için yapması gerekenleri konu alan bir kitaptır.

3., 4. *Sthananga-Samavayanga*: Caynist düşünce ve önderlerin hayat hikâyeleri hakkında ansiklopedik bilgiler içeren eserlerdir. Ayrıca şu anda elimizde olmayan on ikinci *Anga Drstivada*'nın içeriği hakkında tanıtıcı bilgiler de bu metinde yer alır.

5. *Bhagavati*: Mahavira'nın çağdaşları ve selefleri hakkında bilgi veren bir kitap olmasından ötürü önemli kutsal metinler arasında zikredilir.

6. *Jnatadharmakathah*: Genel ahlak kuralları ve dinî öğretileri halka anlatmak ve benimsetmek amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Bu yönü itibarıyla Hindu *Puranalar*a ve Budist *Jatakalar*a benzetilir. Konular, bir hikâye ve kıssadan hisse tarzında anlatılmıştır. Örneğin, keşişleri gruplayan ve ideal bir keşişin kimliği, bir baba ile dört gelini arasında geçen şöyle bir hikâyeye dayandırılır. Hikâyeye göre bir baba, daha sonra geri almak üzere dört gelininden her birine beşer pirinç tanesi verir. Gelinlerden ilki, nasıl olsa istediğimde onları hemen bulabilirim düşüncesiyle pirinçleri atar. İkincisi, onları yer. Üçüncü gelin, pirinç ta-

nelerini geri istendiğinde kolayca bulabilmek için onları sandığında saklar. Dördüncü gelin ise onları toprağa eker ve babası geri istediğinde elinde çok miktarda pirinci olur. Bu hikâyedeki birinci gelin, Caynizm'de herkesin uyması gereken beş kuralı ciddiye almayan bir keşişi; ikincisi, bu kuralları tamamen unutanları; üçüncüsü sadece bu kuralları eksiksiz yerine getirmeyi yeterli gören ve başka bir şey yapmayanları; dördüncü gelin ise kurallara hem uyan hem de onu başkalarına anlatan ideal bir keşişi temsil etmektedir.

7-8-9. *Upasakadasah, Antakrddasah ve Anuttaraupapadika-dasah*: Bunlar insanları riyazet yoluna özendirmek amacıyla yazılmış hikâyelerden oluşan kitaplardır.

10. *Prasnavyakaranani*: Bir Caynist'in kaçınması gereken beş kötülük –ki bunlar öldürmek, çalmak, yalan söylemek, zina yapmak, dünya malına aşırı hırs göstermektir– ve edinmesi gereken beş güzel huy –ki yukarıdaki beş kötü durumdan kurtulmaktır– hakkında bilgi veren bir eserdir.

11. *Vipakasrutalar*: İyi ve kötü fiillerin yol açtığı güzel ve çirkin sonuçları anlatan efsanelerden oluşan bir eserdir.

12. *Drstivada*: Şu anda elimizde mevcut değildir. Onun varlığına ve içeriğine dair bilgiler az önce de ifade edildiği gibi üç ve dördüncü *Angalar*da yer alır. Buna göre söz konusu eser, Mahavira ile muhalifleri arasında geçen felsefi tartışmalar ile onun astroloji, astronomi ve çeşitli büyüsel tılsımlar hakkında verdiği bilgileri içermektedir.

C. Upangalar

Ele aldıkları konular arasında doğrudan bir bağlantı olmasa bile *Angalar*la ilişkili, hatta onların yorumları oldukları kabul edilir. Muhtemelen bunun en önemli nedeni, sayılarının tıpkı *Angalar* gibi on iki adet oluşudur. Bunlar, Mahavira'nın tenasüh ve kurtuluşa dair vaazlarını ihtiva eden *Aupapadika*, onun dönemin krallarına tavsiyelerini içeren *Rajaprasniya*, canlı ve cansızlar dünyası hakkında bilgiler verdiği *Jivabhigama* ve *Prajnapana*, astroloji, kozmoloji ve astronomiye dair *Suryaprajnapti*, *Jambudvipaprajnapti*, *Chandraprajnapti* ile değişik konuları ele alan *Niryavali*, *Kalpavatamsikah*, *Puspikah*, *Puspaculikah* gibi eserlerden oluşur.

D. Prakirnalar (Müteferrik Konular)

Dine ve ahlaka dair çeşitli konuları ele alan ve sayıları on adet olarak kabul edilen bu eserler *Catuhsarana*, *Aturapratyakhyana*, *Bhaktaparijna*, *Samstara*, *Tandulavaitalita*, *Candravcdhyaka*, *Devendrastava*, *Ganitavidya*, *Mahapratyakhyana* ve *Virasatva*'dır.

E. Cheda Sutralar (Manastır Kuralları)

Budist *Vinaya* metinlerinin Caynizm'deki benzerleri kabul edilen bu eserler, keşiş ve keşişelerin uyması gereken kuralları ve bunların çiğnenmesi hâlinde karşılaşılması muhtemel cezaları açıklayan altı kitaptan oluşur. Bunlar *Nisitha*, *Mahanisitha*, *Vyavahara*, *Acaradasah*, *Brhatkalpa* ve *Pancakalpa*'dır.

F. Mula Sutralar (Temel Metinler)

Bizzat Mahavira tarafından yazdırıldıkları kabul edilen dört eserdir. Bunlar, Mahavira dönemindeki muhalif görüşlere sık sık atıfta bulunan *Uttaradhyayana*; din adamı olsun olmasın herkesin uyması gereken altı kuralı ele alan *Avasyaka*; Caynist din adamlarının davranış kurallarını ele alan *Dasavaikalika* ve *Pindaniryukti* adı verilen eserden oluşur.

G. Nandi Sutra ve Anuyogadvara Sutra

Yukarıda zikredilen kutsal metinlere dair ansiklopedik bilgilerin yanı sıra onların doğru yorum tarzlarına dair bilgiler yer alır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Digambara mezhebine mensup keşişler bu metinlerin Mahavira'nın öğretilerini içermediğini ileri sürerek, onların dinsel otoritesini kabul etmez. Onlar, bu eserlere göre daha geç dönemlerde kaleme alınmış olmakla birlikte, onlara göre daha sistematik olan *prakaranalan* (sistematik metinler) kutsal yazılar olarak kabul ederler. Bunlar, miladi 1. asırda Vattakera'nın kompoze ettiği, yaklaşık 1250 beyitten oluşan *Mûlâcâra*; Kundakunda tarafından kaleme alınan ve Caynist öğretinin özünü kapsadığı düşünülen *Samayasâ-*

ra ve *Pravacanasâra* ile Sivarya'nın yazdığı ve iki bin'den fazla beyti ihtiva eden *Arâdhana* isimli eserlerdir.

3. Temel Öğretileri

Caynizm, insanın ve içinde yaşadığı âlemin bir tanrı veya benzeri bir varlık tarafından yaratılmış olduğu fikrine kesin olarak karşı çıkar. Bununla birlikte, *Tirthankara* anlayışı nedeniyle tanrısallığı bir varlık kategorisi olarak benimser ve ölümle bedenden ayrılan ruhun, dünyadaki iradi eylemlerinin ahlaki sonuçlarına bağlı olarak, âlemin *urdva* (tanrılar âlemi), *madhya* (yeryüzü) ve *adho* (kötülerin daimi veya geçici olarak kalacakları yeraltı dünyası) denilen katmanlarından birinde yaşamını sürdüreceğine inanırlar. Onlara göre içinde yaşadığımız âlem ezeli ve ebedidir; dolayısıyla dünyadaki pek çok dinde rastladığımız kıyamet öğretilerine Caynizm'de rastlanmaz.

Caynizm, Budizm ve Advaita düşüncesinden farklı olarak âlemin ve oradaki fenomenlerin reel gerçekliğini kabul eder. Başka bir ifadeyle Caynizm'de *sunyavada*, *anatma* ve *maya* öğretileri yoktur. Fiziki dünya, sınırsız sayıdaki *pudgala* (madde) ve *jiva* (ruh) atomlarının birbiriyle teması sonrasında oluşmuştur. Böyle bir birleşme ise *dharma* (hareket etme), *adharma* (durma), *akaşa* (mekan) ve *kâla* (zaman) prensipleri sayesinde gerçekleşmiştir. Varoluşun başlangıcı *jiva* atomlarının hareketiyledir, fakat bunun tarihini belirleme imkânımız yoktur, çünkü o *anadi*, ezelidir.

Eşyaya canlılık veren *jiva* sadece insanlar, hayvanlar ve bitkilerde değil, taş, kaya, ırmak ve dere gibi nesnelerde de vardır. Geleneksel *ahimsa* kuralının Caynizm'de yeryüzündeki hemen her varlığı içine alacak şekilde genişletilmesinin temelinde bu anlayış vardır. Caynist din adamlarının soğan, turp, sarımsak ve patates gibi sebzeleri *vejetaryen* diyet dışında tutmaları ile adım atacağı yeri önce süpürmesi ve ağızlarında maskeyle dolaşmaları da bundandır.

Temel özellikleri bakımından birbirinin aynı olan *jiva* atomları, ince toz zerreleri hâlindeki madde (*pudgala*) ile temasa geçtikleri andan itibaren farklılaşmaya ve temel özelliklerini yitirmeye başlar. Maddi atomların ruha karşı bu akışı, insanın iradi eylemleri (*karma*) sonrasında gerçekleştiği için bu maddi unsurlara *karmik unsurlar* da denir. Doğal hâlinde parlak ve saf olan ruh (*jiva*) karmik unsurlarla birleşince ka-

lınlaşır ve tanınmaz hâle gelir. Ruhun bu durumu, üzerindeki toz tabakasından ötürü berraklılığını ve akışkanlığını kaybeden bir damla zeytinyağı ile mukayese edilir. Bu damlanın yeniden eski görünüm ve özelliklerini kazanması ne kadar zor ise madde atomlarınca sarılan ruhun da yeniden eski hüviyetini elde etmesi zordur. Çünkü ruhu kuşatan karmik unsurlar yeni eylemlere, onlar da yeni karmik birikimlere yol açar ve bu süreç birçok ruh için sonsuza dek devam eder. Ancak bu akışın önüne geçmek mümkündür. Bunun için tövbe, kefaret gibi evrensel uygulamaların yanı sıra *doğru iman*, *doğru bilgi* ve *doğru davranış*tan oluşan ve nihai kurtuluş için emsalsiz bir mücevherat kadar değerli kabul edilen ve "üç mücevher" (*triratna*) diye anılan bir reçete önerilir.

1. *Doğru İman*: Kutsal metinlerin doğruluğundan şüphe duymamayı, dünyevi hazlara karşı isteksizliği, ruhsal kurtuluşun imkânına kesin olarak inanmayı ve bunu yegâne amaç olarak görmeyi, manevi özelliklerimizi arttırmayı, gerçekle yeniden irtibat kurmayı, doğru yolun yolcularını sevip saymayı ifade eder.

2. *Doğru Bilgi*: Bu, her şeyden önce âlemin varlığı ve mahiyetine dair tutum ve davranışımızı belirler. Bu sadece entelektüel olarak veya kutsal metinlerden değil, ancak varlığın gerçek bilgisine ulaşmış *tirthankaralar*dan elde edilebilecek derunî bilgidir. O, hem kendimizi ve etrafımızı tanımamızı sağlar hem de dış dünyaya karşı dikkatli ve kontrollü hareket etmemizi temin eder.

3. *Doğru Davranış*: Öncelikle *ahimsa* (öldürmemek), *satya* (doğru sözlü olmak), *asteya* (başkasına ait şeyi almamak), *brahmacari* (cinsel ilişkiden uzak durmak) ve *aparigraha*'dan (kanaatkâr olmak) oluşan beş temel kurala uymayı ve hayatı bunlar ışığında düzenlemeyi ifade eder. Bunun yanı sıra tıpkı Mahavira gibi züht ve riyazet hayatına girmek ve bu yolun gereklerine uygun davranmak da doğru davranış olarak değerlendirilir.

Caynizm'in bir başka öğretisi ise "her hüküm görecelidir", yani *syadvada* öğretisidir. M. Gandhi'nin bile plüralist düşüncesini temellendirdiği ve Vedânta düşüncesinin özü kabul ettiği bu öğreti, Caynist düşünce sisteminin temel inançlarındandır. Buna göre algılanan her obje, sayısız niteliklere sahiptir ve bu özelliklerin tamamı ancak bir *kevalin* (eren) veya *jivan-mukti* adı verilen ve mutluluk sahiline ulaştıkları düşünülen *tirthankaralar* tarafından kavranabilir. Bunların dışındaki sıra-

dan kimseler ise eşyanın özelliklerinin tamamını değil, sadece belli bir kısmını kavrayabilir. Böyle olduğu içindir ki onların eşya hakkındaki hükümleri mutlak değil, muhayyeldir. Yani eşyanın içinde bulunduğu duruma ve kişinin ona bakış açılarına bağlı olan göreceli bir hükümdür. Dolayısıyla eşyayı algılayışımızdaki görecelilik söz konusu eşya ile ilgili olarak verdiğimiz hükümlerde de ifade edilmelidir. Bu nedenle Caynistler, her hükmün başına mutlaka "bir açıdan, bir bakımdan" gibi, o hükümdeki izafiyeti ve şarta bağlılığı dile getiren tabirlere yer verilmesi gerektiğini savunurlar. Böyle bir tabir açıkça yazılmamış olsa bile, onun her ifadede en azından zımnen bulunduğunu kabul ederler.

Caynistlere göre eşya hakkındaki şartlı hükümlerin başlıca yedi değişik formu vardır:

1. Bir açıdan S P'dir (Syâd astî).

2. Bir açıdan S P değildir (Syâd nâsti).

3. Bir açıdan S hem P'dir, hem de değildir (Syâd astî çâ nâstî)

4. Bir açıdan S tanımlanamaz (Syâd avyakta).

5. Bir açıdan S hem P'dir, hem de tanımlanamaz (Syâd astî çâ avyakta).

6. Bir açıdan S hem P değildir, hem de tanımlanamaz (Syâd nâstî çâ avyakta).

7. Bir açıdan S hem P'dir, hem değildir, hem de tanımlanamaz (Syâd astî çâ nâstî çâ avyakta).

Hinduizm ve Budizm'deki karma-tenasüh öğretisi Caynizm tarafından da kabul edilmiştir. Karma-tenasüh, kökleri Vedalar ve *Brahmana*lardaki *yajna*, *sradha* ve *istapurta* törenleri veya *rta* yasası gibi bazı inançlarda bulunan ancak Hint düşüncesinde ilk olarak, *Upanişadlar*da ortaya çıkan bir öğretidir. *Upanişadlar*dan sonra Hinduizm içerisinde ortaya çıkan ve *Carvaka* hariç bütün felsefi ve dinî mezheplerce benimsenen bu inanç, ancak Caynist din adamlarının çalışmaları sayesinde çözümlenmiş ve anlaşılabilmiştir.

Bilindiği gibi karma-tenasüh, genel ahlaki bir nedensellik kanunu olmanın ötesinde, kişiyi hem geçmişe hem de geleceğe bağlayan bir bağdır, rabıtadır. O, geçmişle olan ilişkisi göz önüne alındığında, insanı önemli ölçüde kayıtlayan, bağımsız olarak iş yapmasını engelleyen bir

bağ olarak görülebilir. Muhtemelen o, kendi mensupları ve diğer bir kısım araştırmacılar tarafından bu özelliğinden ötürü, gerek insanlar arasındaki sosyokültürel ve ekonomik farklılıkları, gerekse değişik varlık kategorileri arasındaki bariz farklılıkları izah eden bir inanç olarak telakki edilmektedir. Çünkü karma-tenasüh anlayışına göre bireyin içinde yaşadığı sosyokültürel çevre, varoluş formu ve kategorisi, sahip olduğu kabiliyet ve diğer psikolojik özellikler onun *prarabdha-karma* adı verilen geçmiş karmik birikimleriyle belirlenir. Bundan dolayı söz konusu karmik birikimler, ferdin yeni varoluşları için bir tohum veya çekirdek mesabesindedir. Bugün yeryüzünde yaşayan her bir varlığın önceki karmik birikimleri farklı olduğu içindir ki, onların mevcut statüleri, sosyokültürel ve ekonomik durumları arasında açık farklılıklar mevcuttur. Hatta kardeşler arasında görülen psikolojik ve diğer kişilik farklılıklarının sebebi de yine *prarabdha-karma*'dır. Görüldüğü gibi bu durumda varlıklar arasındaki farklılıklar bir adaletsizlik değil, aksine adaletin bir gereği hâline gelir.

Caynizm'de ise *karma*, bu anlamların dışında *jiva*nın hareketi sonucu ona nüfuz ederek, onun asli özelliklerini örten, kirleten ezelî *pudgala* atomlarını da ifade eder. Bundan dolayı onun bu dinî sistemde ifade ettiği anlam, Hinduizm ve Budizm'den nisbeten farklıdır. Her şeyden önce Caynizm'de karma, diğer iki dinî sitemde olduğu gibi sadece insan davranışlarıyla ilgili ahlaki bir yasayı veya iradi bir eylemin sonucunda ortaya çıkan hâdis bir unsuru değil, aynı zamanda fiilin icrasından çok önce âlemde mevcut ezelî bir maddeye de delalet eder.

4. Başlıca İbadet ve Uygulamaları

Caynizm'in özgün öğretileri kadar dinsel uygulamaları da genel Hindu inanç ve uygulamalarını etkilenmiştir. Bundan dolayı Hindu zahitleri ile Caynist keşişlerinin uygulamaları arasında pek çok benzerlik göze çarpar.

Caynistler, *aşrama*larda toplu olarak yaşayıp zahitlik geleneğini sürdüren keşişler ve normal gündelik hayatı devam ettirenler olmak üzere iki ana gruba ayrılır. İlk bakışta birinciler dini yaşayan, hayatlarını onun kurallarına göre planlayanlar, ikinciler ise birincilerin dünyevi ihtiyacını karşılayan ve dinle çok fazla alakası olmayan kimseler görünümündedir. Bunun yanı sıra kadınların, ister manastır hayatını tercih et-

sin, isterse etmesin, erkeklerden farklı görev ve sorumlulukları söz konusudur. Bundan dolayı Caynist toplumu dinî bakımdan, züht ve riyazet hayatı yaşayan keşişler, normal hayatını devam ettiren erkekler, manastır geleneğine bağlı keşişeler ve dünyevi hayatı sürdüren kadınlar olmak üzere dört grupta ele alınabilir.

Bu gruplardan hangisinde yer alırsa alsın her Caynist, *triratna* (üç mücevher) denilen, *doğru iman*, *doğru bilgi* ile *doğru davranış* basamaklarından oluşan temel dinî esaslara uymak ve gereklerini yerine getirmek zorundadır. Bu, nihai kurtuluş için gereklidir, fakat yeterli değildir. Zira Caynizm'de nihai kurtuluşa sadece dünyevi bağlardan tamamen kurtulmuş keşişlerin (*nirgranthas*) ulaşabileceği kabul edilir. Bununla birlikte, tapınaklarda *Tirthankara* heykelleri etrafında yoğunlaşan dinsel törenlere devam eden ve beş temel kurala uygun yaşayan kimseler de nihai kurtuluş hedefine ilerleyen yolcular olarak tanımlanabilir. Herkesin yerine getirmekle sorumlu olduğu beş temel ahlaki kural şunlardır:

a) Hiçbir canlıya zarar vermemek (*ahimsa*),

b) Doğru sözlü olmak veya doğruluktan ayrılmamak (*satya*),

c) Başkasına ait bir şeyi almamak (*asteya*),

d) Cinsel ilişkiden kaçınmak veya zinadan uzak durmak (*brahmacarya*),

e) Az ile yetinmek veya kanaatkâr olmaktır (*aparigraha*).

Bunlara keşiş ve keşişeler için "geceleyin hiçbir şey yiyip-içmemek" şeklinde altıncı bir kural daha ilave edilir. Ancak böyle bir yasağın nedeni, karanlıkta, tek hücreli bile olsa diğer canlılara zarar vermemek olduğu göz önüne alınarak bu da çoğunlukla *ahimsa* kuralı içinde telakki edilir.

Mahavira, Caynistler için her bakımdan örnek alınması gereken bir modeldir. Dolayısıyla manastır hayatına ait tüm kurallar onun telkin ve uygulamaları göz önüne alınarak belirlenmiştir. Bütün keşişlerin onun yolunu izlediği ve hepsinin birer Mahavira adayı olduğu söylenebilir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, Mahavira on üç yıllık züht ve riyazet döneminde yalnız bir hayatı yeğlediği hâlde onun günümüzdeki takipçileri toplu manastır ve riyazet yaşamını tercih ederler. *Gana* veya *Gaccha* adı verilen rahipler topluluğu, cemaatin maddi ve manevi refa-

hından sorumlu olan *yaşlılar/aksaçlılar*, kutsal metinler konusunda uzman olan ve onları öğreten öğretmenler *upâdhyâyas*, yeni katılan müritlere ruhsal destek sağlayan manevi rehberler *âcâryas* ve müritlerden oluşur. Manastır yaşamına katılmak isteyen her aday, öncelikle dört aylık deneme sürecinden geçirilir. Ayrıca o, her türlü bireysel eşyasını terk etmiş ve ailesiyle bağlarını da koparmış olmalıdır. Rahiplik giysilerini giyen ve saçlarını kazıtan veya yolduran bir adayın bir sadaka kâsesi, bir süpürgesi, bir mendili ve cinsel bölgeleri örtmek için kullandığı bir parça bezi dışında artık başka özel bir eşyası yoktur. Ona önce basit ve genel kurallar öğretilir. Bu süreç günden güne ağırlaşır ve nihai aydınlanma tecrübesine (*kevalin* derecesine) kadar devam eder. Manastırlarda yaşayan erkek keşiş adaylarına *nirgranthas* (her şeyi terk edenler), *bhiksus* (dilenciler) ve *sâdhus* (dine bağlılar) gibi isimler verilirken, kadın adaylara da *nirgranthis*, *bhiksunis* ve *sadhvis* gibi ünvanlar verilir.

Keşişler/keşişeler öncelikle yukarıda zikredilen altı temel kurala sıkıca uymak zorundadır. Dahası, onlar için bir günlük veya bir yıllık hayat ayrıntılı olarak planlanmıştır. Örneğin, dört aylık muson yağmurları döneminde onların bulundukları bölgenin sınırları dışına çıkmaları yasaktır. Bu dönemde onlar, kutsal metinleri öğrenme ve öğretme faaliyetlerinin yanı sıra meditasyon egzersizlerine ağırlık vermek zorundadır. Yılın diğer aylarında ise onlar, geceyi ve gündüzü dört eşit parçaya bölmelidir. Buna göre gece ve gündüzün birinci ve dördüncü çeyrekleri çalışma, yine her ikisinin ikinci çeyreği meditasyon, gecenin üçüncü çeyreği uyuma, gündüzün üçüncü çeyreği de dilenme zamanı olarak kullanılmalıdır/kullanılır.

Caynist Keşişin 24 Saati

	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek	4. Çeyrek
Gece	Çalışma	Meditasyon	Uyuma	Çalışma
Gündüz	Çalışma	Meditasyon	Dinlenme	Çalışma

Manastırlarda veya keşişlerin konakladıkları diğer yerlerde onlar için özel yemek hazırlanmadığı ve her bir adayın yanında özel yiyecek bulundurması yasaklandığı için dilenme zamanı ve turları son derece önemlidir ve mutlaka iyi planlanmış olmalıdır. Ayrıca onlara verilen yi-

yeceklerin temiz ve kabul edilebilir (*vejeteryan* diyete uygun) olmasının yanı sıra özellikle din adamları için de hazırlanmamış olması gerekir. Dahası, Caynist rahiplerin *ahimsa* kuralını ihlal etmemek adına içtikleri suyu süzerek içmeleri, adım atacakları her yeri de önceden süpürmeleri gerekir. Bütün bunlara Svetambara mezhebinden 14. yüzyılda ayrılan *Stanakhavasi* rahiplerinin nefes alıp verirken herhangi bir canlıya zarar vermemek adına sürekli maske takmaları mecburiyeti de eklenince Caynist din adamları için hayatın ne kadar zor ve çetin olduğu ortaya çıkar.

Normal günlük hayatlarında bile günde sadece bir öğün yemekle yetinmek durumunda olan keşiş veya keşişeler senenin neredeyse yarısını oruçlu geçirirler. Özellikle her on beşlik günlük sürede en az üç gün [asnami (hilal), caturdasi (ondört) ve purnima (dolunay) günleri] zorunlu olarak oruç tutarlar. Oruçlu iken yemenin yanı sıra, banyo yapmak, parfüm kullanmak da yasaktır. Ancak onlar oruçlu veya perhizde oldukları dönemlerde normal veya kaynamış sıcak su, buğday, susam ve pirinç suyu içebilirler. Bu suların çok iyi süzülmüş olması ve içerisinde hiçbir katı maddenin bulunmaması gerekir.[1] Caynist keşişler arasındaki bir başka oruç ise ölüm oruçlarıdır. Bu da nihai kurtuluşu gerçekleştiren faziletli bir ibadet olarak kabul edilir.

Manastır dışındaki Caynistler için dinî hayat, keşiş ve keşişelerin günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunmak, zihinsel sükûnete erişmek için meditasyon yapmak, *Tirthankaralara* ve diğer manevi liderlere saygı ve hürmet göstermek, işlediği kusurlardan ötürü tevbe etmek ve bunu alışkanlık hâline getirmek, sık sık günah itirafında bulunmak, bedensel arzularına kayıtsız kalmak ile belirli yiyecekleri belli zaman ve mekânlarda tüketmemek gibi sorumlulukları yerine getirmekten ibarettir.

Caynist tapınaklardaki ibadetler ise özellikle sabahleyin güneşin doğuşu esnasındaki bir saatlik sürede *Tirthankara* heykelleri önünde meditasyona dalmak, secdeye kapanmak, etraflarında dönerek onları selamlamak şeklinde gerçekleşir. İsteyen, günün diğer saatlerinde de tapınaklara gidip bunları yapabilir. İbadetin objesi olan *Tirthankaralar*, inananlar için ilahî yardımcılar değil, sadece iyi birer örnektirler. Onlardan yardım veya inayet beklenmez. Çünkü Caynizm'e göre nihai kurtu-

[1] *Jaina Sutras*, tr. Herman Jacobi, SBE Series, XXII, 298-301.

luş ancak bireysel çabalar sayesinde gerçekleşebilir. Başka bir insanın veya tanrısal varlığın bu konuda bir inayeti söz konusu olamaz.

Bütün bunlara ilaveten Caynizm'e inanan herkesin, *kevalin* (eren) mertebesine erişebilmesi için şu ilkelere de uygun hareket etmesi ve hayatını buna göre düzenlemesi beklenir:

1. Kişi düşüncelerini, sözlerini ve davranışlarını sürekli kontrol etmelidir.

2. Yürüme, konuşma, dilenme ve yeme-içme gibi her türlü günlük işinde *ahimsa* kuralına azami ölçüde riayet etmelidir.

3. On iki hususu sürekli aklında tutmalıdır: Bunlar, dünyanın ve her şeyin faniliği, insanın çaresizliği ve zavallılığı, doğum-ölüm-yeniden doğuş (*samsara*) çarkının varlığı, her şeyin yalnızlığı, beden ve ruhun birbirinden asli farklılığı, bedenin kirliliği, karmik akışın sürekliliği ve ruhun günden güne batışı, bunu önleyebilme çareleri, ruhu yeniden asli formuna döndürme yolları, herkesin kendi kurtuluşunu gerçekleştirebileceği, nihai aydınlamanın zor ve herkese nasip olmadığı ve *Tirthankara*larca öğretilenlerin kesin doğruluğudur.

4. Ayrıca herkes şu on ahlaki fazilete sahip olmaya gayret etmelidir. Bunlar da sabır, alçak gönüllülük, dürüstlük, temizlik/saflık, doğruluk, soğukkanlılık, sadelik, fedakârlık, gurura kapılmamak ve samimiyettir.

5. Züht ve riyazet hayatının zorluklarına göğüs germeli, başarısız olma ihtimali söz konusu olunca intiharı seçmelidir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SİH DİNİ

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Hindistan'da ortaya çıkan dinsel akımlar arasında kuşkusuz Sih dininin de önemli bir yeri vardır. Bu din, diğer birçok inanç sistemine kıyasla oldukça yeni sayılabilecek tarihsel süreci ve senkretik yapısıyla dikkat çeker.

Terim anlamı itibarıyla "güçlü bir talib/öğrenci" anlamına gelen Sih (Sikh), 15.-16. yüzyıllarda yaşayan Nanak'ın öğretileri doğrultusunda gelişen dinsel geleneğe inanan kişiyi ifade etmektedir. Nanak'ın yaşamı ve Sih dininin temel karakteristikleri göz önüne alındığında bu dinsel geleneğin tıpkı Budizm ve Caynizm örneklerinde olduğu gibi Hinduizme yönelik reformist bir hareket görünümünde olduğu söylenebilir. Sih dini, bir taraftan Hinduizmin kast sistemine, tanrı düşüncesine, rahiplik anlayışına ve benzeri çeşitli özelliklerine karşı duruşuyla dikkat çekerken, diğer taraftan bu dinin karma ve reenkarnasyon/tenasüh öğretisi gibi Hinduizmin çeşitli özelliklerini adapte etmiş olduğu görülür. Nanak'ın aslen bir Hindu olması da bunu açıklamaktadır.

1. Guru Nanak ve Sih Dininin Tarihsel Gelişimi

1469'da Pakistan sınırları içerisinde Lahor yakınlarındaki Talvandi'de doğan ve 1538'de ölen Nanak, Hindu bir ailenin çocuğuydu. Ço-

günluğu Hindulardan oluşan Hindistan'da güçlü bir İslami etkinin olduğu bir zaman diliminde yaşadı. Dolayısıyla hem Hindu hem de İslami gelenekten –özellikle de tasavvuf anlayışından– oldukça etkilendi ve Hinduizmle İslam'ın bazı inançlarının sentezinden senkretik bir dinsel anlayış geliştirdi.

Nanak'ın kuzeyden güneye ve doğudan batıya birçok seyahat yaptığı, hatta bir defasında Mekke'ye gittiği de ileri sürülür. Gezip gördüğü yerlerdeki dinsel şiddet ve çatışmalardan oldukça rahatsız olduğu ve insanlar arasındaki barış ve kardeşliği ön plana çıkardığı anlatılır.

Nanak'ın yaşamı ve düşünceleri üzerinde başka birçok kişi gibi 15-16. yüzyıl düşünürü Kabir'in (1440-1518) de büyük etkisi olmuştur. Nanak'ın Kabir ile görüşmüş olduğu ve onun Hinduizmle İslam arasındaki senteze dayalı düşüncelerinden etkilendiği söylenir. Müslüman olmasına rağmen Hindu geleneğinden de etkilenmiş olan Kabir, şiir ve yazılarında kast ve sünnet geleneğini, putatapıcılığı eleştirmiş; yeniden doğuş öğretisini savunmuştur. Nanak kadar doğrudan olmasa bile Kabir'in Sih geleneğinin oluşumu üzerinde önemli bir etkisinin olduğu kesindir.

Akbar döneminde yürütülen dinsel özgürlük ortamı, Sih geleneğinin yaygınlaşması için önemli bir fırsat oluşturmuştur. Din-i ilahî adı altında senkretik yapıda evrensel bir dinsel gelenek oluşturmaya çalışan Akbar'ın çabaları fazla başarılı olamamış, kendinden sonraki yöneticiler İslam öğretilerine yeniden vurgu yapmışlardır.

A. On Guru

Sin dininde guru (öğretmen, hoca) geleneği oldukça önemlidir. Hoca ya da öğretmen anlamına gelen guru unvanı, öğrencilerince (sihlerce) öncelikle Nanak'a verilen bir unvandır. Nanak sonrası dönemde guru geleneği devam etmiş ve ardı ardına 9 guru daha yaşamıştır. Guru geleneği kişinin yaşamı boyunca devam etmiş ve her guru ölmeden hemen önce yerine gelecek olan guruyu tayin etmiştir. Gurulukta babadan oğula geçiş oldukça dikkat çekici şekilde uygulanmıştır.

Gurular

Guru Nanak

Guru Angad

Guru Amar Das

Guru Ram Das
Guru Aryan Dev
Guru Hargobind
Guru Har Rai
Guru Har Krişan
Guru Teg Bahadır
Guru Gobind Singh

Sih dini 1469-1708 arası yaşamış olan on gurunun yaşam tecrübeleri ve öğretileri çerçevesinde şekillenmiştir. Gurular ise yalnızca dinsel liderler olarak değil politik ve askerî faaliyetleriyle de ön plana çıkmışlar ve zaman zaman yöneticilerle çatışma ortamına girmişlerdir. Beşinci Guru Aryan (1581-1606), daha ziyade politik bir lider şeklinde faaliyet göstermiş ve Sih geleneğini politik bir ekol şeklinde organize etmiştir. Nitekim Guru Aryan, bu faaliyetlerinin yöneticileri rahatsız etmesi üzerine tutuklanmış ve sonunda kaçarken nehirde boğulmuştur. Yerine geçen oğlu Guru Har Gobind ise Sihleri askerî yönden teşkilatlandırmış ve babasının öcünü almaya çalışmıştır. Guru Ram Das ise günümüzde Sihlerin kutsal şehri olarak bilinen Amritsar'ı (Ramdaspur) kurmuş; oğlu dördüncü guru Aryan Dev ise Altın Tapınak'ı inşa ettirmiştir.

Vaftiz geleneği ve Sih Halsa teşkilatının kurulması da dahil birçok köklü etkinliğe imzasını atmış olan X. guru Gobind Singh (1675-1708) Sih dininin günümüzdeki yapısını belirleyen kişi olmuştur. Gobind Singh, kendisiyle birlikte artık yaşayan insan şeklindeki Guruluğun sona erdiğini ve kendisinden sonraki gurunun Adi Granth, yani kutsal kitap olduğunu ilan etmiştir. Böylelikle Sih inancının kutsal kitabı, değişmez bir guru olarak Sih geleneğindeki yerini almıştır. Gobind Singh, her erkek Sih'in 'Singh' yani 'aslan' lakabını taşıması ve Kakkas geleneğini başlatmıştır; Sihleri tamamen askerî bir tarzda örgütlemiştir. Onun bazı reformları bir kısım Sih'i rahatsız etmiş; Nanak ve Kabir'in görüşlerine aykırı bazı gelenekler ihdas etmiş olduğu iddiasıyla bu grup, Singhizm olarak adlandırdıkları Gobind Singh'in anlayışından ayrılmıştır.

B. Günümüzde Sihler

Sihler son yüzyıllarda genellikle Müslüman ve Hindularla yaşadıkları çatışmalarla gündeme gelmişlerdir. Şu anda Hindistan ve Pakis-

tan sınırları içerisinde olan Pencab bölgesinde bağımsız bir Sih devleti (Halistan) kurma yönünde faaliyetler yürütülmüş ve bu durum zaman zaman oldukça kanlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu olaylara yakın zamanlarda hafızalarda derin izler bırakan bir örnek 1984 yılındaki olaydır. Altın Tapınak'ta bir araya gelen silahlı bir grup Sih ile Hindistan askerî güçlerinin karşı karşıya gelmesi çok kanlı bir çatışmaya dönüşmüştür.

Sih inancı İslam, Hıristiyanlık ve Budizm kadar olmasa da evrensel düzlemde hakikat öğretisinin yayılmasına yer vermekte ve dolayısıyla tüm insanlığın kurtuluşunu hedeflemektedir. Bu bağlamda Sih dini mensupları yalnızca Hindistan'da değil Batı ülkelerinde de yayılma yönünde çalışmalar yapmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı ülkelerinde aile olarak Sih kökenli olmayan yeni nesil Sihler ortaya çıkmıştır. Günümüzde çoğunluğu Pencab'da yaşamakta olan yaklaşık yirmi milyon civarında Sih olduğu tahmin edilmektedir. Pencab'ın dışında İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi ülkelerin hemen hepsinde ve diğer çeşitli Batı ülkelerinde Sihler irili ufaklı gruplar hâlinde yaşamaktadırlar.

Günümüzdeki Sihlerin büyük çoğunluğu, bazılarınca Singhizm olarak da adlandırılan ana gövdeye bağlıdır. Bununla birlikte çoğunluk tarafından kabul edilmeyen hatta heretik olarak addedilen Namdhari, Nirankari, Ravidasi ve Balmiki gibi akımlar da bulunmaktadır.

2. Temel Öğretileri

Genel özellikleri dikkate alındığında Sih dini bir açıdan tıpkı Budizm ve Caynizm gibi Hinduizm içerisinde bir reform hareketi, bir başka açıdan ise Hinduizmle İslam arasındaki senkretik bir gelenek olarak dikkati çeker. Nanak, Hinduizmin karma ve reenkarnasyon öğretisi gibi karakteristik özelliklerini alırken başta kast sistemi olmak üzere tanrı düşüncesine, rahiplik teşkilatına ve benzeri özelliklerine eleştiriler getirmiştir. Sih geleneği insanlar arasındaki eşitlik ilkesine vurgu yapmış, özellikle kadın ile erkeğin eşitliği konusunu vurgulamıştır.

Sihler katı monoteist yapılarıyla dikkati çeker. İslam'ın Allah inancına paralel tarzda bir yaratıcı tanrının varlığı kabul edilir. Onun hiçbir benzeri, şekli ya da sureti düşünülmez.

> Şekilsiz üstün varlık ebediyet âleminde yaşar. Yaratıkları üzerine merhamet nazarını atar. Bu âlem bütün kıtalar ve evrenleri içerir; bunların hepsi sayısızdır. Dünyalar orada bulunur; hepsi onun iradesine itaat eder.

Resimlere, heykellere ya da suretlere tazim etmenin küfür olduğuna inanılır. Tanrı ile ilgili tanımlamada yapılacak olan herhangi bir sınırlamanın yanlış olduğu düşünülür ve Tanrı'nın birçok tarzda, birçok yerde ve birçok isimle tezahür ettiği ancak onunla ilgili en doğru isimlendirmenin 'Hak' olduğu belirtilir. Hindulardan farklı olarak Tanrı'nın inkarnasyonu ya da avatarası inancı kabul edilmez.

Maya öğretisi doğrultusunda Sihler, her obje ve nesnenin yaratıcının hakikatinin ifadesi olduğuna inanırlar. Sih öğretisine göre aslında her şey geçicidir ve yalnızca Tanrı gerçektir. Bir başka ifadeyle Tanrı'dan başka hiçbir şey gerçekte yoktur. Onlara göre maddi âlemin ihtirası insanların etrafına bir yalan ve sahtecilik duvarı örmekte ve insanların bu nihai hakikati anlayıp kavramasını engellemektedir. Yalnızca arzu ve ihtiraslardan sıyrılmış ruh, guruların inayetiyle bunu kavrayabilir ve her şeyde Tanrı'nın gerçekliğini görebilir. Mistik bir panteizm anlayışı içeren bu monist yaklaşımın, bazı İslam tasavvuf akımlarındaki vahdet-i vücud öğretisiyle paralelliği dikkat çekicidir.

Sih inancına göre maddi âlem gerçekte geçicidir; ruh, arınana ve nihai gerçekliği tam olarak kavrayana kadar reenkarnasyon yani ruh göçü sürecine tabidir. Bu ruh göçü, sonsuz değildir; Guruların öğretisine bağlanarak hakikat yoluna giren kişiler reenkarnasyondan kurtulur.

Sih inancına göre kurtuluş, nihai hakikate yönelik bir aymazlığı, duyguların ve egoizmin esiri olmayı ifade eden/içeren reenkarnasyon (tenasüh) sürecinin dışına çıkarak hakikate ulaşmak ve Tanrı'nın sevgisinde yok olup Tanrı'yla birleşip bütünleşmektir. Aslında bu bir yok oluş değil, bir bakıma Tanrı'nın sevgisinde fena olmaktır.

> Ben denizdeki su ve akıntıdaki dalga gibi Rable birleşeceğim. Ruh Tanrı'yla birleşecek... O hâlde niçin geri geleceğim (tenasühe bağlı olarak bedenleşeceğim)? Geliş gidiş Rabbin iradesi ve bu iradenin gerçekleşmesine bağlıdır; Rable birleşeceğim.

Sihler diğer birçok dinde inanıldığı tarzda bir cennet ya da cehennemin varlığını kabul etmezler. Onlara göre cennet Tanrı'nın mutlak hakikati ve sevgisinde fena olmak, cehennem ise bundan uzak ol-

maktır. Bu bağlamda reenkarnasyon süreci bir çeşit cehennem olarak düşünülebilir.

Sihler Tanrı'nın bir, ancak ona giden yolların farklı ve çok olduğuna ve bu bağlamda Sih olmayanların da kurtuluşa erebileceğine inanırlar.

Her Sih'in "beş hırsız" olarak adlandırılan kibir, öfke, hırs, tutku ve şehvetten uzak durması ve bunlara karşı "beş silah" olarak tanımlanan kanaat, hayırseverlik, şefkat, iyi davranış ve alçak gönüllülük ile donanması ahlak sisteminin temelini oluşturur.

Sih geleneğinde dürüstlük, başkalarıyla yardımlaşma ve infak oldukça önemlidir. Bütün insanlar eşit kabul edilir ve bu, Sihlerce inanılıp bağlanılması gereken sekiz erdem ya da temel değer arasında zikredilir. Sihler her kişinin yaşama hakkına sahip olduğunu ancak kişinin bu hakkının sınırsız olmadığını vurgularlar. Sihlerce kabul edilen diğer değerler arasında, bütün yaratıkların Tanrı'nın ruhunu taşıdığı dolayısıyla hepsine karşı saygılı olmak gerektiği, çocukların yetişip büyüdüğü aile yaşamının ve insanlar arasında yardımlaşmanın önemli olduğu gibi hususlar yer almaktadır. Sihler kazancın yüzde onunun sadaka ve yardımlaşma için bağışlanmasına önem verirler.

3. Adi Granth

Sih geleneğinin kutsal metni Adi Granth (ya da Granth Sahip) aslında birçok farklı dinsel geleneğe ait metinlerin, hikmetli sözlerin, şiirlerin, ilahilerin ve benzeri materyalin bir derlemesinden ve yorumundan ibarettir. Bu özellik kutsal metnin diline de yansımıştır. Pencabi lisanında olan metinde Farsça, Sanskritçe ve benzeri farklı lisanlarda metinler de bulunmaktadır. Adi Granth, Nanak'ın ve diğer guruların söz ve yorumları yanında Kabir, Namdev ve Ramanand gibi düşünürlerin şiirlerini de içerir. Bu metin ilk kez beşinci guru Aryan Dev tarafından 1604'te derlenmiştir. Bununla birlikte Sihler, daha önceki dönemde de guruların kendilerine gelen vahiyleri derlediklerine inanırlar.

Sihlere göre kutsal metin vahiy unsurudur ve Sihler için hem bir rehber hem de en temel kaynaktır. Adi Granth, Japji denilen ve her sabah Sihlerce okunan Nanak'ın bir ilahisiyle başlar:

> Bir tek tanrı vardır; O, Hak, yaratıcı, korku ve nefretten uzak, ölümsüz, doğmamış, kendiliğinden varolan, yüce ve merha-

metli olarak adlandırılır. Hak başlangıçtaydı, Hak geçmişteydi, Hak şu andadır ve ey Nanak, Hak aynı zamanda gelecektedir.

Adi Granth, Sih tapınağı Gurdvara'da merkezî bir yer tutar; Gurdvara'da oldukça süslü yüksek bir platform üzerinde bulundurulur ve okunması ibadetlerin en önemli kısmını oluşturur.

Sihler arasında kutsal kitabın hatmedilmesi geleneği de yaygındır. Belirli zamanlarda yapılan ve genelde iki gün süren sürekli okuma sonrası bir hatim töreni yapılır; hazırlanan muhallebi katılımcılara sunulur.

4. İbadet Anlayışları

Sabah erkenden güneş doğmadan önce meditasyon ve dua Sihlerin günlük ibadetleri arasındadır. Sihlerde Hıristiyanlık ya da Yahudilikte olduğu gibi belirli bir ibadet günü olmamakla birlikte Batıda Hıristiyan ülkelerde yaşayan Sihler toplu ibadetlerini pazar günü ifa ederler.

Her ne kadar genel yapısı itibarıyla İslam ve Hinduizm arasında bir gelenek olsa da Sih geleneğinde İslam ve Hinduizmde görülen hac, oruç ve kurban gibi ibadetler yoktur. Yine İslam ve Yahudilik gibi inanç sistemlerinde görülen sünnet olma geleneğine de Sihler yer vermezler. Yine Sihler bazı Hindu geleneklerinde ön plana çıkarılan asketizme, keşişlik yaşantısına, dilenciliğe ve dulların yakılması geleneğine de karşı çıkarlar.

Sih dininde alkol, uyuşturucu, sigara ve benzeri materyalleri kullanmak haramdır. Ayrıca yalan söylemek, dedikodu yapmak ve kibirlenmek de haram olarak kabul edilir.

Her Sih'in günlük yaşamında yanında beş önemli objeyi taşıması gerekir. Her birinin isimleri Pencabi dilinde K harfiyle başlayan bu objeler "5 K" ya da Kakkas olarak bilinir. Bunlar Keş (saçın uzatılması), Kanga (tarak), Kara (çelik bilezik), Kirpan (hançer) ve Kaça'dır (alta giyilen bir kısa don/şort). Bu objelerin giyilmesi geleneği Halsa sistemiyle yakından ilgilidir ve X. guru Gobind Singh tarafından sistemleştirilmiştir. Batı ülkelerinde Sihlerin Keş ve Kirpan gelenekleri zaman zaman ciddi sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır. Saçın kesilmemesini ya da uzatılmasını dinî bir yükümlülük olarak kabul eden Sihler, çocuklarının saçlarını tepeden kapatacak şekilde bir kurdele ile bağlamakta, yetişkinler ise saçlarını tamamıyla kapatan bir türban kullanmaktadırlar. Trafiğe çıkış gibi bazı

kurallarla bazı işyerleri ve okullarda baş kapatmanın yasak olması gibi uygulamalarda Sihlerin bunlara uymaya zorlanmaları ciddi rahatsızlıklara yol açmaktadır. Kirpan olarak adlandırılan bir hançer taşıma kuralını ise Sihler minyatür bir hançer ile yerine getirmeye çalışmaktadırlar.

Kakkas çeşitli sembolik anlamlar içermektedir. Örneğin saçın uzatılması Tanrı'nın yaratmasındaki mükemmelliğin hatırlanmasını, tarak ise düzen ve intizamı ifade etmektedir. Her Sih tarafından taşınan çelik bilezik Tanrı ile sözleşmeyi/ahdi canlı tutmayı, giyilen beyaz don ise iffet ve aile yaşantısına verilen önemi hatırlatmaktadır.

Bazı Sihler günlük yaşamlarında Kakkas kuralına tam olarak riayet etmezler. Sahajkari olarak adlandırılan bu kişiler, bu tavırlarına rağmen cemaatin dışında görülmezler.

Sih geleneğinde ölen kişilerin cesedinin yakılması geleneği yaygındır; fakat nadiren gömme ve benzeri uygulamalar da görülmektedir. Ceset önce yıkanıp kefenlenir, sonra da yakılacak yere götürülür. Cesetten geride kalan küller ise akarsuya atılır.

Sihlerce kutsal sayılan çeşitli günler ve zamanlar vardır. Guru Nanak'ın doğumu, guru Aryan'ın öldürülmesi gibi guruların yaşamlarıyla ilgili çeşitli olayların yıllık olarak anılmasına dayalı kutsal günler Gurpurb olarak adlandırılır. Bundan başka Baisaki ve Divali gibi, Hindistan'da diğer insanlarca da kutlanan çeşitli bayramlar Sihlerce de kutlanmaktadır.

5. Sih Geleneğinde Toplumsal Yapı

X. guru Gobind Singh, Halsa kardeşlik teşkilatını kurmuştur. Bu teşkilat erkek ve kadın bütün sihleri örgütlü bir yapı hâlinde bir araya getirmek amacına yöneliktir. Sihler belirli bir yaşa geldiklerinde ya da dışarıdan bir kişi Sih dinine girdiğinde, yapılan bir törenle Halsa teşkilatının üyesi olan ve dinin tüm yükümlülükleriyle sorumlu olan bir kişi olurlar. Bu tören sonrası erkek Sihler isimlerinin sonuna Singh (aslan), kızlar/kadınlar ise Kaur (kraliçe ya da dişi aslan) lakabını eklerler. Ayrıca Halsa teşkilatına bağlı olan Sihler Kakkas kuralına sıkıca riayet ederler. Gerek Hindistan'da gerekse Batı ülkelerinde yaşayan Sihler, yanlarında taşıdıkları Kakkas ve bunun bir parçası olarak kullanılan kendilerine özgü türbanlarıyla kolayca tanınırlar. Gobind Singh'in Sih geleneğine getirdiği bazı yeniliklere ve düzenlemelere katılmayan ve âdeta ayrı

bir mezhep hareketi şeklinde organize olan Sihler ise isimlerinde Sigh ve Kaur gibi lakapları kullanmazlar.

Erkek ve kadın Sihlerin Halsa kardeşlik teşkilatına giriş töreni olan Amrit Sanskar oldukça önemlidir. Bu tören, daha önce bu törenden geçmiş olan altı yetişkin kişi (Amritdhari) tarafından yönetilir. Aday bu kişiler gözetiminde saçlarını yıkar, başına türban takar, temiz elbiselerini ve Kakkas'ı giyer. Tören esnasında çelik bir kapta Kirpan ile karıştırılmak suretiyle şerbet hazırlanır; bu esnada kutsal kitaptan çeşitli bölümler okunur. Hazırlanan şerbetten adaya beş kez içirilir, saçlarına ve gözlerine serpilir; kalan şerbet ise törene katılanlar arasında taksim edilir.

Sih geleneğinde kadınların zorunlu olarak başlarını kapatmaları uygulaması yoktur; bununla birlikte Sih kadınları genelde –özellikle de mabetlere girerken– başlarını kapatırlar.

Sih geleneği Hinduizmde görülen geleneksel rahiplik sistemini reddeder ve kurumsal anlamda bir rahiplik sistemine yer vermez. Rahiplik sisteminin guru Gobind Singh tarafından kaldırıldığı söylenir. Gobind Singh, her Sih'in Granth Sahip'i (Adi Granth) kendi evinde ya da tapınakta okuyabileceğini savunmuştur.

Tapınaklarda ve gündelik yaşamla ilgili diğer durumlarda cemaat arasında en saygın kişi ibadetleri yönetir. Bu yönden Sih dininin İslam'dan etkilenmiş olduğu açıktır.

Sihlerin en dikkat çeken dinsel merkezi Amritsar'dır. Amritsar'da bulunan ve Altın Tapınak olarak da adlandırılan Har Mandir, bütün Sihler için en kutsal mekândır. Gerçi hac ibadetine karşı çıkılsa da bütün dünyadaki Sihler burayı ziyarete çok önem verirler.

Sih mabetleri olan gurdvaralarda hiçbir put, resim veya heykel bulunmaz. Mabetlerin içi genellikle dayalı döşelidir ve mabede girerken ayakkabılar çıkarılır; baş kapatılır. Gurdvaralarda bulunan açık mutfaktan her Sih yararlanır.

Sihlerde çocuğa ad verme töreni (Nam Karan) tapınakta yapılır. Gurdvara'da Adi Granth'dan ilahiler okunur, hazırlanan muhallebi yenilir ve anne ile çocuğa özel olarak dinî törenler için hazırlanan Amrit (şerbet) içirilir. Çocuğa verilecek adın belirlenmesi için kutsal kitabı okuyan kişi (Granthi) kutsal kitaptan rastgele bir sayfa açar ve çocuğa bu sayfadaki ilk harfle başlayan bir isim konulur.

DOKUZUNCU BÖLÜM
KONFÜÇYANİZM

Ahmet GÜÇ
Prof.Dr. • Uludağ Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Konfüçyanizm, Çin klasiklerine dayandırılan ve Çin'in büyük bilgin ve filozoflarından olan Konfüçyüs'ün adına izafe edilen dinî, ahlaki, sosyopolitik içerikli inanç ve uygulamalar bütününün adıdır. İsmini Konfüçyüs'ten almış olan Konfüçyanizm, "önceki dönemlerden beri Çin'de var olan tabii dinin üzerine perçinlenmiş bir ahlak sistemi" olarak da tanımlanmıştır. Konfüçyanizm, Çin'de Ju Chiao (Bilginlerin Öğretisi) ve K'ung Chiao (Konfüçyüs'ün Öğretisi) diye adlandırılmıştır. Kökleri Konfüçyüs öncesine, "Ju" diye bilinen bir bilgin sınıfının öğretilerine kadar gider. Bu sınıf, eski Çin'de, Gök'e ve Yer'e kurban ve duaların sunulduğu, yani tabiat tanrılarına ve ata ruhlarına tazim edilen resmî bir kültün dinî ayin ve törenlerinde görev alan uzman kişilerden oluşmaktaydı.

1. Konfüçyüs

Konfüçyüs (K'ung Fu-tzu), MÖ 551'de, Çin'de şimdiki Şantung'un bir bölümü olan Lu eyaletinin Tsou şehrinde dünyaya gelmiştir. K'ung Fu-tzu (Üstad veya Filozof Kung) olarak anılan Konfüçyüs'ün Çince ismi K'ung Ch'iu'dir ve kendisine Chung Ni unvanıyla hitap edilmiştir. O kendisini şöyle tanımlamaktadır:

> On beş yaşında kendimi öğrenmeye verdim. Otuz yaşında irademe sahip olabildim. Kırk yaşında şüphelerden uzaklaştım. Elli yaşında "Gök'ün emrini" öğrendim. Altmış yaşında seziş yoluyla her şeyi kavradım. Yetmiş yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden kalbimin isteklerini yerine getirebildim (*Konuşmalar*, s. 23-24).

Onun on dokuz yaşından itibaren bir okul açtığı ve öğrenci yetiştirmeye başladığı anlatılır. Onun metodu yeni görüşler ortaya koymak değil, sadece eskilerin hikmetli sözlerini aktarmaktır. Konfüçyüs'ün Yin Krallık ailesine mensup olduğu söylenirse de, ataları ve ailesi hakkındaki bilgiler daha sonraki kaynaklara ait olup güvenilir bulunmamaktadır. Lu'da belirli aralıklarla küçük memuriyetlerde bulunmuştur. 50 yaşından itibaren bazı resmî görevlerde bulunmuştur. O, eski bilgelerin faziletlerini yeni nesillere aktarmak suretiyle, barışın ve iyi yönetimin tesis edileceğine inanmıştır. Amacı, geçmişin faziletli idarecilerinin Çin'e barış ve huzuru nasıl getirdiklerini göstermektir. Bu sebeple kendisini tanıtma ve ülke yönetimi ile ilgili düşüncelerini pratiğe dönüştürme arzusu onu, on üç yıl Lu dışında dolaşmaya ve düşüncelerini anlatmaya sevk etmiştir. Bu amaçla Wei, Ch'en ve Sung gibi şehirlerde saraydan saraya dolaşmış; fakat o dönemin idarecilerini, kendi tavsiyelerine uyma konusunda isteksiz bulmuş ve 483'te Lu'ya geri dönmüştür.

Bir eğitimci olarak Konfüçyüs oldukça başarılıdır. Onun amacı, zamanının insanlarına geçmişin iyi bir yorumunu yapmaktır. Gençleri politik görevlere hazırlamaya çalışmış; öğrencilerini edebiyat, tarih, felsefe ve ahlak eğitimi almaya teşvik etmiştir. Öğrencileri de ona sevgi, sadakat ve samimiyetle bağlanmıştır. Konfüçyüs'ün gayesi ideal insanlardan meydana gelen ideal bir toplum oluşturmaktı. Ona göre ideal insan akıllı, cesur, kibar, müzik ve törenlere bağlı; hırslı olmayan mütevazı bir kimse, yani Chün-tzu'dur. Konfüçyüs MÖ 479'da vefat etmiştir.

2. Çin Ulusal Kimliği ve Konfüçyanizm

Konfüçyüs'ün tasarlamış olduğu ideal insan ve ideal toplum fikri, onu ideal bir hükümet düşüncesine sevk etmiştir. Onun idealindeki hükümet, bütün insanların fıtraten iyi olduğunu kabul eden ve halkın güvenini kazanan bir hükümettir. Halkın güvenini kazanmayan bir hükümet uzun süre ayakta kalamaz. O, korku ile yönetilen devleti değil, hüküm-

darla tebaası arasında karşılıklı anlaşma bulunan ortak bir idareyi savunmuştur. Bu noktada onun, modern demokrasi teorileriyle hem fikir olduğu tartışılmaktadır. Konfüçyüs, ideal bir toplum kurmada, halkı esas almakta ve onların yetiştirilmesini, refah ve saadete kavuşturulmasını istemektedir. Konfüçyüs'ün etkisi, öğrencisi Tseng-Tzu, torunu Tzu-Ssu, en büyük takipçisi Mensiyüs ve Hsün-Tzu'nun öğretileri sayesinde, ölümünden kısa süre sonra artmaya başlamıştır. Kısa ömürlü Ch'in hanedanlığı döneminde geçici olarak unutulduktan sonra, Han hanedanlığı döneminde (MÖ 206 - MS 225) meşhur olmuş; ahlaki ve politik etkileri giderek artmaya başlamıştır. Hatta o dönemde onu tanrılaştırma teşebbüsleri bile olmuştur. Böylece, yeni bir din ortaya koymayı düşünmediği hâlde, Lu'nun prensi onun onuruna bir mabet inşa etmiş ve adına kurbanlar sunulmaya başlanmıştır. Bu durum, Konfüçyanizm'in bir din olarak başlangıcı sayılır.

Daha sonra Konfüçyüs'ün öğretileri, imparatorluk törenleri ve imparator tarafından Gök'e yapılan ibadetle irtibatlandırılmaya başlanmıştır. Çin yönetimine bağlı bütün bölgelerde Konfüçyüs'e de ibadet edilmesi emredilmiştir. Böylece Konfüçyanizm, Çin'in resmî ve millî dini hâline getirilmiştir. Konfüçyanizm'in millî din olarak kabul edilmesinde, imparatorun, kendisinin "Göğün Oğlu" olduğu şeklindeki tasavvurunu dinin merkezine yerleştirmesinin etkili olduğu söylenebilir.

Han hanedanlığı döneminden itibaren, pek çok aile tarafından riayet edilen atalarla ilgili törenler, bilgin sınıfının resmî kültü hâline gelmiştir. Konfüçyüs'e ibadet de, atalara tapınmanın bir uzantısı, özel bir tatbik şekli olarak telakki edilmiştir. Çünkü başlangıçta Konfüçyüs'e torunları tarafından, alışılmış olduğu şekilde tapınılmış; daha sonra Han hanedanları tarafından mezarı başında kurbanlar sunulmaya başlanmıştır. MÖ 125'te ona, imparatorlara verilen şeref ve paye verilmiş; MÖ 59 senesinden başlayarak imparator, memurlar ve mektep çocukları tarafından devlet ilahına layık bir şekilde tapınılmış, adına sayısız mabet inşa edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde Konfüçyüs'e "saygıdeğer Ni, iyi yetişmiş Bilge", "en büyük Muallim" ve "K'ung, eski Muallim, gerçek Bilge" gibi unvanlar verilmiştir. İmparator Yuan Tsung (MS 713-776) ona "İyi Yetişmiş Bilge Kral", Cheng Tsung (1068-1086) ise "İmparator" unvanını vermiştir. Nihayet Çin'de 1906'da Gök'e sunulan kurbanların aynısının Konfüçyüs'e de sunulacağına dair bir ferman da yayımlanmıştır.

Yaklaşık iki bin yıl boyunca Konfüçyanizm, Konfüçyüs'ün düstur ve düşüncelerine dayandığı sürece üstün konumunu sürdürmüştür. Bu-

nunla birlikte Konfüçyanizm asla bir devlet dini ve özel bir inanç hâline gelememiş; bu konuda yapılan teşebbüsler genelde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat Konfüçyanizmin Orta Yol Doktrini'nin, Yeni Çin'in pek çok düşüncesinde farkedilebileceği belirtilmiştir.

1382'den itibaren Konfüçyüs'ün heykel ve tasvirleri kaldırıldıktan sonra, onların yerini tabletleri almıştır. Onun tabletleri yanına, dört arkadaşının, yani Konfüçyüs'ün gözde talebesi Yen Hui, Mensiyüs, Yseng Ts'an ve Orta Yol Doktri'nin yazarı Tzu-Ssu'nun tabletleri de konmuştur. Ayrıca mabetlerde Çin'in büyük bilgelerine de yer ayrılmıştır. İlkbahar ve sonbahar ortasında, Konfüçyüs adına yılda iki defa, bilim adamı ve öğrencilerle birlikte, her bölgeden sivil ve askerî görevlilerin katıldığı büyük festivaller düzenlenmiştir. Dinî törenle yapılan müzik ve dans eşliğinde ona takdimeler sunulmuş, dualar yapılmıştır. Ayrıca dolunay ve hilalde olmak üzere ona, bir ayda iki defa takdimeler sunulmuştur. Sunulan takdimeler arasında tütsü, hububat, bir fincan şarap ile öküz, koyun vb. hayvanlardan biri yer almıştır. Çin imparatorları 1912'ye kadar onun şerefine, ilkbahar ve sonbaharda olmak üzere, yılda iki defa kurban sunma törenini devam ettirmişlerdir. 1934'te ise Konfüçyüs'ün doğum günü olan 27 Ağustos, ulusal tatil günü ilan edilmiştir.

Çin'de Cumhuriyetin kurulmasıyla Gök kültü kaldırılmış; Mao devrinde Konfüçyanizmin kitapları yakılmış ve Konfüçyüs unutturulmak istenmiştir. Buna rağmen Konfüçyüs'e gösterilen saygı devam etmiştir. Diğer taraftan, Konfüçyanizmin bir din veya ahlak sistemi olup olmadığı öteden beri tartışılagelmiştir. Şüphesiz Konfüçyanizmin bir mabet teşkilatı, özel bir ruhban sınıfı, zorunlu bir amentüsü veya inanç esasları olmamakla birlikte bir Yüce Tanrı inancı, bir kurucusu, kutsal kabul edilen bir metin koleksiyonu vardı ve Konfüçyanizm Çin'in millî dinlerinden biri olarak kabul ediliyordu. Fakat Chu Hsi ve Yeni Konfüçyanizmin canlandırılmasından beri geçen 700 yıl boyunca pek çok Konfüçyüsçü bilim adamı tanrıya ve ölümden sonrasına (ahirete) inanma konusunda agnostik davranmıştır. Konfüçyanizm de, daima bu dünyada en yüksek gaye olarak sosyal ve ferdi hayatı tamamlamayı göz önünde bulundurmuş; ahlak kuralları, eğitim, politik ve sosyal istikrar üzerinde ısrarla durmuştur. Yine Konfüçyüs'e Çin tarihi boyunca iki bin yılı aşkın bir süre, üstün bir insan, Gök ve Yer'le birlikte Kutsal ve Bilge bir kişi olarak tapınılmış, düzenli bir şekilde kendisine dualar edilmiş, kurbanlar sunulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, dinin geniş bir tanımının yapıl-

ması hâlinde, Konfüçyanizmin, insanlığın etkili dinleri arasında yer alması düşünülerek ve bu dinde yönetici kozmik bir güç ve aşkın manevi değerler genel olarak kabul edilmek suretiyle, onun bir din olarak kabul edilmesi gündeme gelecektir.

3. Konfüçyanizmin Temel İnançları

Konfüçyanizm'de diğer inanç sistemlerinde görüldüğü şekilde bir tanrılar panteonu, rahiplik, mabet ya da kutsal kitap inancına yer verilmez. Çinliler bu yüzden Konfüçyanizm'e "Okul" ya da "Bilginler Doktrini" adını vermişlerdir. Konfüçyüs, hiçbir zaman kendisini ilahî bir kuvvetin elçisi olarak hissetmediği ve bir din kurucusu olarak görmediği gibi; tabiatüstü varlıklar, üstün kuvvetler ve ruhlardan da bahsetmemiştir (*Konuşmalar*, 7/20). Konfüçyüs'ün dine karşı takındığı tavır tamamen rasyonalist bir çerçevede olduğundan, Konfüçyanizm, insanların derin dinî duygu ve düşüncelerini tatmin edecek kadar canlı olmamıştır. Ayrıca Konfüçyüs, tanrıların ve ruhların varlığı hakkındaki düşünceleri de reddetmiştir. Bu sebeple bazıları, onun din değil felsefe tarihinde ele alınması gereken bir şahsiyet olduğunu iddia etmiştir. Ölümden sonraki hayatla da pek ilgilenmemiştir. Bu konudaki bir soruya: "Eğer insan hayatı henüz tanıyamamışsa, ölümü nasıl tanıyabilir?" diye cevap vermektedir (*Konuşmalar*, 11/11). O, ruhlar hakkında da konuşmamakta, "Eğer biz insana hizmet edemezsek, ruhlara nasıl hizmet edebiliriz?" demektedir (*Konuşmalar*, 11/11).

Çin'de Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm gibi dinler ortaya çıkmadan önce atalara saygı, gök ve tabiat ruhlarına tapınma, gelecekten haber verme, kutsal varlıklara kurban sunma ve Şang-ti diye adlandırılan bir Yüce Varlık inanışının olduğu bilinmektedir. Şang-ti, Yüce Tanrı karşılığında kullanılan Çince bir terimdir. O, daha fazla şahsi bir mana ile göğün hükümdarının ismidir. Aynı zamanda o, "En Büyük İmparator" anlamına gelmekte olup; "Gök" anlamına gelen, Konfüçyüs ve eski Çin entelektüellerinin tercih etmiş olduğu T'ien'in şahsi olmayan şeklinin aksine, dua ve devlet dininde kullanılan dinî hitabın şahsi şeklidir. Şang-ti'nin, önce yerdeki hükümdarla karşılaştırılmış olması muhtemeldir. Sonra imparatorun ecdadının vasıtasız olarak doğrudan doğruya göğe bağlanmış olduğunu söyleyen ilahiyatçılar, imparatora "Göğün Oğlu" ismini vermiştir. Bu hadise MÖ 12. asırda vuku bulmuştur. İmparator bu sıfatla, milleti idare edip gök gibi tarafsız olacak, adaletle tebaasına baka-

caktır. Burada bütün Çin dininin bir özelliği olan mikrokozm-makrokozm münasebeti göze çarpmaktadır. İnsan, büyük dünya ile küçük bir dünya olan kendi zatı arasındaki ahengi gerçekleştirmeli, göğün hareketine tam olarak uymaya çalışmalıdır. T'ien ile eşanlamlı olarak kullanılan Şang-ti, eski Çin'de en eski ata ruhu (Ti) idi. O, daha çok müşahhas ve antropomorfik terimlerle ifade edilmiştir. Yüce Tanrı olarak devlet dininde ibadet edilmiş, imparator tarafından ona kurbanlar sunulmuş ve dualar edilmiştir. Çin'de yaygın olan ve Şang-ti diye adlandırılan Yüce Varlık inancı Konfüçyüs'te de devam etmiştir. Ancak o, bu Yüce Varlığı ifade için, "T'ien"i tercih etmiştir. Konfüçyüs'e göre T'ien, o zaman anlaşıldığı üzere gökte oturan, kötü hükümdarları cezalandıran, yeni hanedanlar kuran ve iyileri mükâfatlandıran atalara verilen bir ad değildir.

T'ien yüce varlık, tabiat düzeninin idarecisi, her şeyin üstündeki varlık ve yaratıcı kudrettir. Bu terim Çin'in entelektüelleri tarafından da insan hayatının tamamlayıcı bir parçası olan tabiat nizamında etkili olan soyut gücü ifade etmek için kullanılmıştır. Zamanla o, Kader veya Tao ile eşanlamlı olarak kullanılmaya başlamıştır. Tanrı'yı ifade etmek için kullanılan terim ise Şang-ti'dir. Çince bir terim olan T'ien, Tanrı, tabiat anlamında Gök'e tekabül eder. T'ien, yukarıdaki tanrı, göğün kendisi demektir. Başlangıçta T'ien, antropomorfik bir tanrı düşüncesini temsil ediyordu. Fakat daha sonra (MS 200) *Shu Wen Sözlüğü*'nde o, insanların üstünde biri olarak açıklanmıştır. Tanrı T'ien'in ismi Sang Hanedanlığı dönemi dininde yer almıyordu. Muhtemelen o, Çin dinine Chou Hanedanlığı tarafından (MÖ 1000), Yüce Gök Tanrısı olarak sokulmuştu. Bu terim, Şang-ti'ye çok yakın anlamda Yüce Tanrı karşılığında kullanılmıştır. Konfüçyüs T'ien'i, "her şeye hâkim olan Tanrı" anlamında kullanmış; iyiliğin kaynağı olarak ona saygı göstermiş, bağlılığını itiraf etmiş (*Konuşmalar*, 6/26), emrini öğrenmiş (*Konuşmalar*, 2/4), onun da kendisini anladığına inanmıştır (*Konuşmalar*, 14/37).

Konfüçyüs'e göre T'ien aldatılamaz (*Konuşmalar*, 9/11), insanların hayatına yön verir (*Konuşmalar*, 11/8) ve onları korur (*Konuşmalar*, 9/5, 7/22). Sonraki dönemlerde T'ien, tamamen tabiatla ilgili terimlerle düşünülmeye başlanmıştır. Çin dininde, T'ien'e, bir mabet içine kapatılmamış, açık gökyüzü altındaki bir altar üzerinde, imparator tarafından icra edilen ibadet, ibadetlerin en üstünü sayılmıştır. Çinlilerin inancına göre imparator Gök'ün oğludur (T'ien Tsu) ve insanları idare etme emir ve yetkisini T'ien'den almıştır.

Konfüçyüs'e göre Tanrı, düşkün insanları korumak için hükümdarlar, "Tanrı Yolu"nda yardımcı olsunlar ve ülkenin her yanında huzuru sağlasınlar diye öğretmenler göndermiştir. O yücedir, yerdeki insanlara hükmedicidir ve kötüler çoğalınca da hükmü amansızdır. Ölüm ve hayat göğün emridir. Zenginlik ve şeref ise kaderin işidir (*Konuşmalar*, 12/5). Tanrı her şeyi açıkça görür ve bütün işlerde insanlarla beraberdir. Kanun ve yasaları/düzeni sağlayan yine Gök'tür. O, iyi insanlara uzun ömür bahşettiği gibi, faziletli davranışları da mükâfatlandırmaktadır. Fazilet dört kısımdan meydana gelir: İnsan sevgisi, adalet, emredilen merasime riayet ve bilgi. İnsan, bu dört asli fazileti bir arada toplayarak onlara göre hareket ederse, bahtiyarlık ve saadet kazanacaktır. İnsan göğün emrine göre hareket etmelidir. Çünkü Konfüçyüs'e göre "Gök'ü gücendiren bir kimsenin dua edecek başka yeri olamaz." (*Konuşmalar*, 3/13).

4. İbadetleri

Konfüçyanizm'de ibadet Gök, Yer ve atalara tapınma ile Konfüçyüs adına düzenlenen törenlerden ibarettir. Çin'de Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm gibi dinler ortaya çıkmadan önce atalara saygı, gök ve tabiat tanrılarına tapınma, gelecekten haber verme, kutsal varlıklara kurban sunma ve Şang-ti adı verilen yüce bir varlık inanışı vardı. Çin'de her devrin dinî özelliği hâline gelen atalara tapınma, Çinliler tarafından asırlardan beri uygulana gelmiştir. Bu uygulamayı Konfüçyüs de tasvip etmiş ve onu, faziletlerin en önde geleni olarak kabul ettiği ataya saygının bir ifadesi olarak teşvik etmiştir. Çin'de ataların tamamına tapınmaya yönelik genel bir tavır görülse de zamanla her aile kendi atalarına tapınmayı ön plana çıkarmıştır. Nitekim Konfüçyüs, başkalarının atalarına tapınmanın dalkavukluk olduğunu söylemiştir. Uzun süre bu ibadet atalara ait mabetlerde, ailenin, daha öncekilerin tamamını temsil eden en genç üyesinin huzurunda icra edilirdi. Daha sonra, ölenlerin isimlerini taşıyan ağaçtan yapılmış tabletlere tapınılmaya başlanmış ve bin yıldan fazla bir süre bu törenler mum yakma, kâğıt para bağışlama ve tabletlerin önünde buhur yakma; doğum ve ölüm yıl dönümlerinde mezarın yanı başında yiyecek ve içki sunma şeklinde devam etmiştir. Bu kurban sunumu görünümündeki törenlerin amacı, soylarından gelmiş oldukları atalarına teşekkürün ifadesiydi. Yoksa işlenen herhangi bir suçun cezası veya kefaret niyetine yönelik değildi; yalnızca atalara bağlılığın bir göstergesiydi. Bu husus bir Çin atasözünde: "Her şeyin kökü göklerdedir. İnsanların kökü ise atalarındadır." şeklinde açıklanmaktadır.

Konfüçyüs de atalarına, sanki onlar bedenen hazırlarmış gibi kurban sunmuş ve "Ölmüşlere, sanki onlar hâlâ bizimle birlikte yaşıyorlarmış gibi hizmet etmek, ataya saygının en güzel derecesidir." demiştir. Konfüçyüs'e tapınma da, ataya tapınmanın bir devamı olarak telakki edilmiştir. Asırlar boyunca Konfüçyüs'e, kendi torunları tarafından, alışılmış olduğu şekilde tapınılagelmiştir. MÖ 2. asırda ilk Han İmparatorları, mezarı başında onun adına kurbanlar sunmuştur.

Konfüçyüs'e ilkbahar ve sonbaharda yapılan ibadet en yüksek rütbeli sivil memur tarafından yönetilirdi. İbadet tütsü, hububat ve bir fincan şarap sunma; öküz, koyun vb. hayvanların kurban olarak takdiminden ibaretti. İbadet esnasında ilahiler söylenir, dinî müzik çalınır ve dans edilirdi. Müzik başlar başlamaz Konfüçyüs'ün ruhunun oraya geleceğine inanılırdı.

Çinlilerin bütün ilahî varlıklarla dua ve kurban vasıtasıyla sıkı münasebetleri vardı. İbadetlerin en önemlisi kurbandı. Çünkü kurban demek, faziletlerin en önemlisi ve Çinlilerin bilhassa sevdikleri hürmet ve evlat muhabbeti demektir. Eski Çin'de tabiata da tapınılmıştır. Yeryüzündeki olaylarla göktekiler arasında bir münasebetin bulunması gerektiğini düşünen Çinliler, aynı zamanda yıldızlara da tapınmışlardır. Konfüçyanizm ferdî ibadet veya duayı şart koşmadığı gibi kefaret ayinlerini, günah itirafını ve günahtan kurtulmak için nefse eziyet ve işkence yapmayı da şart koşmamıştır.

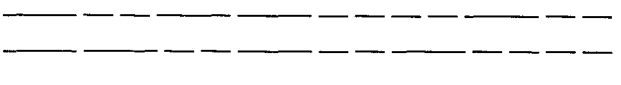
5. Kutsal Metinleri

Konfüçyüs, görüş ve önerilerini dinleyecek idareciler bulamayınca kendisini, öğrencileri ile birlikte, daha önceki Çin filozof ve bilginlerinin yazılarını bir araya getirmeye, onları derlemeye ve gözden geçirmeye vermiştir. Daha sonra öğrencileri Konfüçyüs'ün konuşmalarını da bir araya getirmişlerdir. Konfüçyüs ve öğrencilerinin bu gayretleri sonucunda, "Beş Klasik" (Wou King) ve "Dört Kitap" (Se Chou) adı verilen ve Konfüçyanizmin kutsal metinlerini oluşturan iki koleksiyon ortaya çıkmış olup mevcut şeklini Chu Hsi (1130-1200) yönetimindeki Sung hanedanlığı zamanında almıştır.

A. Beş Klasik

Beş Klasiğin isim ve özellikleri şöyledir:

1. *Yi King* (Değişiklikler Kitabı): *Chou I* diye de bilinir. Geleceğe dair olayları tahmin etmede yardımcı olabilecek eski bir kehanet el kitabı olup eskiye ait bir seri eski şema ve daha sonra onlar üzerine yapılan yorumlardan ibarettir. Metnin orijinal kısmının Konfüçyüs'ten daha önceye, Chou hanedanlığının ilk günlerine (MÖ 1000) ait olduğu söylenmiştir. Üzerinde yapılan yorumlar Konfüçyüs'e atfedilmektedir. Bazı bilim adamları da onun, MÖ 3. asrın ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Fakat diğer pek çok eser gibi *Yi King*'in de uzun bir gelişim süreci sonunda mevcut şeklini almış olduğu bir gerçektir. *Yi King*'in orijinal kısmı Pa Kua (Sekiz Trigram) adı verilen, aşağıdaki çizgilerden oluşturulmuştur.

Şemada görülen kesik çizgiler, dişi ya da pasif kozmik güç olan Yin'i; düz çizgiler ise erkek ya da aktif kozmik güç olan Yang'ı temsil eder. Hepsi birlikte, Çin kozmolojisine göre evreni meydana getiren sekiz temel kurucuyu sembolize eder. Bunlar, gök, yeryüzü, ateş, su, rüzgâr, gök gürültüsü, tepeler ve bataklıklardır. Bu çizgiler ana yönleri, ahlaki ve zihinsel vasıfları vs. de temsil eder. Onların aynı zamanda evrenin sırları hakkında birer ipucu ihtiva ettikleri düşünülmüş ve Çin'de kehanet ve fal bakma konusunda yoğun olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu sembollerin kendi bütünlükleri içinde, evrende bulunan ve insanlara tatbik edildiğinde onları refah, barış ve mutluluğa götürecek bütün hayat ve faaliyet prensiplerini temsil ettiklerine inanılmıştır. *Yi King*'in felsefesi tüm evrenin sürekli bir değişiklik hâlinde olduğu ve onun parçalarının karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu faraziyesine dayandırılmıştır. İster tabiatla ister insanla ilgili olsun, meydana gelen her şey kesintisiz bir bütün, bir tabii art arda geliş zinciridir. Bu kitap felsefi yönden diğer klasiklerden daha fazla etkili olmuştur. Çok sayıda dile çevrilmiştir. Çin Klasikleri arasında Avrupa ve Amerika'da en çok tanınanlardan birisidir.

2. *Şu King* (Tarih Kitabı): "Eski zamanlara ait belgeler" diye de adlandırılan *Şu King*, Çin'in en eski tarih kitabıdır. Konfüçyüs öncesi dönemde Çin'de, daha önceki dönemlere ait imparatorlar tarafından yapılmış ve saray tarihçileri tarafından derlenmiş konuşmalardan pasajlar ihtiva eder. Kitap, Gök'ün yalnız faziletli idarecileri barış ve bollukla mükâfatlandıracağını öğreten ahlaki ve dinî bir rivayettir. *Şu King*'in en az

yedi bölümünün eski geleneğe dayanarak oluşturulduğu ve Konfüçyüs öncesi dönemlere ait Çin dini ve medeniyeti hakkında önemli materyaller ihtiva ettiği konusunda genel kanaat vardır.

Şu King elli sekiz bölümden meydana gelmiş olup şu altı tür belgeyi ihtiva etmektedir: Kanunlar, öğütler, emirler, ilanlar, sözleşmeler, görev ve sorumluluklar. Bunlar, MÖ 3000'li yıllardan 630 yılına kadarki süreyi kapsayan belgelerdir. Kitabın her bölümünde tarihî bir olay hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Devamında da, bu olayın ahlaki ve politik önemini vurgulayan bir örnek veya anlatım yer almıştır. Eser zor ve çoğu kere de şifreli bir tarzda yazılmış olup tarih, yönetim, eğitim, coğrafya vb. gibi değişik kaynaklardan çok sayıda konuyu ihtiva etmektedir.

3. *Şi King* (Şiirler veya Şarkılar Kitabı): Çin şiirinin en eski derlemesidir. Batı Chou Hanedanlığı dönemine (MÖ 1111-770) ait üç yüz beş şiiri ihtiva eder. Bu şiirlerin çoğunun, Konfüçyüs'ün de yaşamış olduğu Chou dönemine ait olduğu, sadece beşinin Şang Hanedanlığı döneminde (MÖ 1751-1112) ortaya çıkmış olabileceği söylenmektedir. Konfüçyüs, bu şiirleri, üç bin şiirin bulunduğu bir koleksiyondan seçmiştir. Bu şiirlerin, atalar kültü ve tabiat güçleri etrafında yoğunlaşan sosyal sadakati ve dinî bağlılığı açığa vurduğu söylenmiştir. Bu şiirlerde meslekler, eğlenceler, din ve halkın duygusal hayatı çoğu kere açık ve hisli bir dille anlatılmıştır.

4. *Li King* (Ayinler Kitabı): Muhtemelen ilk Han Hanedanlığı döneminde yazılmıştır. Fakat birçok kısmı daha önceki devirlere aittir. Özellikle beşinci bölümü, MÖ 164'te İmparator Vang-ti'nin emriyle bir araya getirilmiş olan "İmparator fermanları"ndan meydana gelmiştir. Tarihi, MÖ 4. asra kadar götürülen *Li King*'in pek çok sayfası, en azından üçüncü sülaleye kadar varan âdet ve düşünceleri ihtiva eder. *Li King*, krallığa ait düzenlemeler, ayinin gelişimi, ayinle ilgili konular, kadınlar ve gençlere rehber, eğitim, sihir, ahlaki yasaklar, kurbanın anlamı, cenaze töreninde giyilecek kıyafetler ve bir bilim adamının davranışları gibi konular hakkındaki metinlerin tasnifini içerir. Ayrıca metinlerin çoğu, Konfüçyüs ve öğrencileri hakkındaki anektotları veya Konfüçyüs'le öğrencileri arasındaki diyalogları ele alır. *Li King*'deki tamamen felsefi metinler arasında, Dört Kitab'ın bir kısmını teşkil eden Büyük Bilgi ve Orta Yol Doktrini de yer alır.

Han Hanedanlığı döneminden itibaren *Yi Li* (Ayinler Kitabı) ile *Chou Li* (Chou'nun Ayinleri) adlı diğer iki kitap, *Li King* ile birleştirilmiştir. Bu üç kitap birlikte *San Li* (ayinler hakkında üç kitap) olarak bili-

niyordu. *Yi Li*, muhtemelen ilk Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 206 - MS 8) derlenmiş olup o dönemde bir klasik olarak göz önünde bulundurulabilecek yegâne ayin metniydi. *Chou Li* ise Chou'lar devrine ait hükümet idaresinden bahseder.

Li King 46 bölümden oluşur. Bazı bölümler Konfüçyanizm'in incelenmesi açısından son derece önemlidir. Herkese ait görevleri ve bilhassa hükümdarlık adabını öğrettiğinden, Çin'in birinci derecede kutsal metinleri arasında yer almıştır. Aynı zamanda o ibadet, sosyal ve ailevi ilişkiler hakkında yazılmış bir kurallar kitabı olup Çin medeniyet ve ahlakı hakkında etkili bir rehber olarak günümüze kadar gelmiştir.

5. *Ch'un Ch'iu* (İlkbahar ve Sonbahar Vakayinameleri): İlk Konfüçyüsyen tarih olup Konfüçyüs'ün doğduğu yer olan Lu eyaletinde, MÖ 480'de bizzat Konfüçyüs tarafından derlenmiş olduğu söylenmektedir. MÖ 722-481 yılları arasında Lu'da görev yapan on iki idarecinin idari dönemlerini ve o dönemlere dair olayları kapsar. Bir nevi Lu eyaletinin vakayinamesidir. Konfüçyüs'ün, ahlakın bozulmasına karşı bu eserle mücadele ettiği ileri sürülmüştür. Eser hakkında yazılan tefsirler de Çinlilerce kutsal metinlerden sayılmıştır.

B. Dört Kitap

Konfüçyanizm'in kutsal metinlerinden Dört Kitab'ın isim ve özellikleri de şöyledir:

1. *Lun Yü* (Konuşmalar): Konfüçyüs'ün konuşmaları, öğretileri ve yaptıkları hakkında başlıca bilgi kaynağıdır. *Lun Yü*, muhtemelen MÖ 400'lerde öğrencileri tarafından derlenmiş, mevcut şeklini MÖ 2. asırda almıştır. Baskı ve yorumunu Chu Hsi'nin (MS 1130-1200) üstlenmiş olduğu *Lun Yü*, Sung Hanedanlığı döneminden itibaren tüm eğitimin esasını teşkil etmiştir. Konfüçyüs'ün temel düşünceleri burada sunulmuş, fakat üzerinde hiçbir açıklama yapılmamıştır. Konfüçyüs'ün konuşmalarını, bazı konu ve olaylara dair anlatımlarını kısa paragraflar hâlinde sunan eser Konfüçyüs'ün düşünceleri ve takip ettiği yol hakkında fikir veren en önemli kaynaktır.

2. *Ta Hsüeh* (Büyük Bilgi): *Ta Hsüeh*, geçmiş sekiz yüz yıl süresince Çin'in eğitim sistemindeki temel dokümanları kapsar. Başlangıçta Ayinler Kitabı'nın 42. bölümü idi. Orijinal metnin kaynağı belli değildir.

Fakat geleneğe göre onun, Konfüçyüs'ün öğrencisi Tseng Ts'an'a (MÖ 505-436) atfedildiği ve Konfüçyüs'ün eğitim, ahlak ve politika hakkındaki düşünce ve öğretilerine yer verdiği söylenmektedir. *Ta Hsüeh*'in temel öğretileri üç prensip ve sekiz yol hâlinde özetlenmiştir. Üç prensip; kişinin karakterini açıkça göstermesi (en büyük erdem), insanları sevmek ve en iyide karar kılmaktır. Sekiz Yol ise; eşyayı incelemek, bilginin yaygınlaştırılması, niyetinde samimi olmak, doğru düşünmek, şahsi hayatın geliştirilmesi, ailenin düzenlenmesi, ulusal düzen ve evrensel barıştır. *Ta Hsüeh*'e göre ahlaki ve sosyal hayatın başlangıç noktası eşyanın incelenmesine kadar uzanır, bilginin yaygınlaştırılması ve diğerleri onu takip eder.

3. *Chung-yung* (Orta Yol Doktrini): *Chung-yung*, esasen Ayinler Kitabı'nın 31. bölümüdür. Özlü metin, sadece Konfüçyüs'e ait olduğu sanılan konuşmalardan meydana getirilmiştir. Metinde aşkın alan, zaman, öz ve hareket olarak tanımlanan, fakat aynı zamanda açık ve aşikâr olduğu belirtilen Gök'ün Yolu gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu metinde, insan tabiatına Gök tarafından yön verildiği, insan tabiatının Gök ile uyum içerisinde bulunduğu, kurbanlar esnasında daima hazır bulunacakları belirtilmiştir. *Chung-yung*'un mistik yönü, 5. asır gibi erken bir dönemde Budist ve Taoist bilim adamlarının yorumlarına konu olmuştur. 12. asırda, Yeni Konfüçyanizm hareketinin ortak metinlerinden biri hâline getirilmiştir.

4. *Meng-tzu* (Mensiyüs'ün Kitabı): Konfüçyüs'ün en meşhur tabilerinden olan Mensiyüs'ün (MÖ 371-289), Konfüçyüs'ün bizzat öğretileri hakkında yapmış olduğu felsefi yorumlarının muhtemelen öğrencileri tarafından kaydedilmiş derlemesidir. *Meng-tzu*, *Lun Yü*'deki konuların çoğunu ihtiva eder. Konular karşılıklı konuşma şeklinde tartışılmıştır. En önemli özelliği, onun insan tabiatının doğuştan iyi olduğu doktrinidir. Bu doktrin, daha sonraki Konfüçyanistlerin bu konudaki görüşlerinin esasını teşkil etmiştir. *Meng-tzu* aynı zamanda, insanların maddi zenginlik ve mutluluklarını paylaşarak, onları "insanca" yönetmeyen idarecilerin "Gök'ün vekâletini" uzun süre ellerinde tutamayacaklarını ve bunun da, bu tür idarecilere kaşı ayaklanmayı haklı kılacağını belirtmiştir.

Bu dört kitap, MS 11. yüzyılda, Sung Hanedanlığı döneminde bir araya getirilmiş ve yönetici sınıfın eğitiminin temelini oluşturmuştur. Yöneticiler, memur alımı için yapılan imtihanlarda onları esas almıştır. Diğer taraftan Konfüçyüs'ün, İlkbahar ve Sonbahar Vakayinameleri dışında yazılı bir

metin bırakmadığı ve Beş Klasik'ten çok azının ona atfedilebileceği belirtilmiştir. Öğretileri, ağırlıklı olarak *Konuşmalar*'da muhafaza edilmiştir.

6. Ahlaki Prensipler

Konfüçyüs, ayinlere büyük önem vermek ve her şeye hâkim olan Tanrı T'ien'e inancı ön plana çıkarmak suretiyle, zamanının geleneksel Çin dinini kabul ve tasvip etmekle birlikte, yeni bir din kurucusu olmaktan çok bir ahlak öğreticisi olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple Konfüçyanizm, bazı araştırmacılarca dinden ziyade bir ahlak ve hikmet yolu olarak gösterilmiştir. Aslında Konfüçyüs, bir "üstün insan", Orta Yol'u takip edecek ve başkalarına da her şeyde aynı itidal yolunu gösterecek kültürlü nazik insan yetiştirmeye yönelik hayat tarzını belirleme ile ilgilenen bir ahlak öğreticisidir. Onun sisteminin amaçları arasında bilgi, samimiyet, şahsi hayatı geliştirme, ailede ve sosyal ilişkilerde uyum ve dünya barışını sağlama yer almaktadır. Konfüçyüs'ün ahlak sistemi toplum ve millet içindir. Gayesi ise halkını siyasi terbiye yoluyla saadete kavuşturmaktır.

Konfüçyüs, ahlaki kurallara bağlılığa, insan kalbinin samimiyetini geliştirmeye çalışmış ve iyi ahlaka büyük önem vermiştir. O, iç güzelliğin edebi geliştirme ve törenlere riayet yoluyla tüm insani ilişkilerde gerçek ifadesini bulacağını öğretmiştir. Ona göre soyluluk miras yoluyla devralınmaz, bilakis herkes soylu olabilir. Gerçek soyluluğun işaretleri ise insanları sevmek, evladın atalarına karşı olan sevgisi, samimiyet, insanlarla iyi ilişki kurmak, doğruluk ve aşırılıklar arasında âhenkli bir denge kurmaktır. Konfüçyüs, kendisini Çin'in ailevi, sosyal ve politik hayatında esas olan ahlaki prensipleri kesin olarak yerleştirmekle sorumlu hissetmiştir.

Konfüçyüsçü ahlakın ana temeli, "Büyük Bilgi"de kendini, ev halkını, milletini yönlendirme ve barışı sağlamanın yolunu bulma şeklinde açıklanmaktadır. Konfüçyüs, *Konuşmalar*'da, dünyada beş şeyi her şeye uygulayabilmek yeteneğine "mükemmel erdem" demektedir. Bunlar ağırbaşlılık, cömertlik, samimiyet, doğruluk ve nezakettir. Bunları da şöyle açıklamıştır:

> Ağırbaşlı isen saygısızlık görmezsin. Cömert isen her şeyi elde edersin. Samimi isen halk sana güvenir. Doğru isen çok şeyi başarırsın. Nazik isen başkalarını hizmetinde kullanabilirsin.

Ona göre üstün insan, "düşkünlere yardım eder, zenginlerin servetini artırmaz." Üstün insanla küçük insan arasındaki farkı da şöyle belirtmiştir:

> Büyük ve üstün insan erdemi, küçük insan rahatını düşünür. Üstün insan kanunlar üzerinde kafasını çalıştırır, küçük insan ise kendi rahatını aramaya bakar. Büyük ve üstün insan yalnız doğruluğu, küçük insan ise yalnız faydayı düşünür (Konuşmalar, 6/3; 4/11, 16).

Konfüçyüs'e göre bir kimse dış güzellikten ziyade iyi ahlaka değer verirse, ailesine hizmette en büyük gayreti gösterirse, efendisine bütün hayatında bağlı kalabilirse, arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde samimi ise o insan için bir şey bilmiyor denilse bile, o insan bilgilidir.

Konfüçyanizm'de toplum, şu beş ilişkiden doğan şahsi münasebetlere ve ahlaki sorumluluklara göre değerlendirilir: Amir-memur, baba-oğul, büyük kardeş-küçük kardeş, arkadaşlar arasındaki ilişki. Bunlardan üçü aile ilişkisidir. Diğer ikisi de genellikle aile modellerine göre düşünülmüştür. Mesela, amir-memur arasındaki ilişki de, kardeşler arasındaki ilişkiye benzer. Bu sebeple Konfüçyüsçü toplum kendisini sanki geniş bir aile gibi kabul eder. *Konuşmalar*'da: "Üstün insan daima saygı görür ve başarısızlığa uğramazsa, diğerlerine karşı saygılı olur ve törenlere bağlı kalırsa, bütün dünyada herkes onun kardeşi olur. 'Üstün insan' kardeşleri olmadığı için neden üzüntü duysun?" denilmiştir (*Konuşmalar*, 12/5).

Konfüçyüs, bir kimsenin bütün hayatına rehber olabilecek bir şey var mıdır, sorusuna: "Karşılıklı davranış kelimesi kullanılamaz mı? Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapma." diye cevap vermiştir (*Konuşmalar*, 15/23). Onun bu sözü Çin kaynaklarında "Altın Kural" olarak ifade edilmiştir. Konfüçyüs'e göre faziletin en yüksek derecesi, bir insanın daima değişmez, Orta Yol'da yürümesidir. Âlicenap ruhlu adam için önemli şey adalettir; bunu icra edince ahlak ve edeplere göre davranır. Onları tevazu ile ifade, vakar ile icra eder. Konfüçyüs'ün ahlak anlayışının temelinde 'sevgi' vardır. Konfüçyanizm'de "evrensel fazilet" veya "en üstün erdem" olarak ifade edilen bu sevgi anlayışı Çince "*jen*" terimi ile ifade edilmiştir.

Konfüçyüs'ün idealindeki insan, özünde ve yaşayışında bir olan insandı. Bu insanın, bütün faziletleri kuşatan evrensel fazileti uygulama-

sı, onun tam ve mükemmel insan olması için yeterliydi. Bu "jen" terimi, "iyi kalplilik, iyilikseverlik ve sevgi" olarak tercüme edilmiştir. Konfüçyüs'ün "jen" öğretisi insan tabiatına dayandırılmıştır. İnsan "jen"i tatbik etmeye muktedirdir. Bunu uygulamadığı sürece de mükemmel insan sayılmaz. "Jen" hakkında sorulan sorulara her defasında farklı cevaplar vermiştir. Ona göre jen ahlaki düşüncelerin temelidir. Fakat bu terim *Konuşmalar*'da; insanların birbirlerine karşı gösterdikleri nazik duyguları, sevgi ve erdemi, iyilikseverliği, iyiliği ve prensip sahibi insanı içine almaktadır. Bu, aynı zamanda "Te" (fazilet, erdem) ile aynı mânâya gelmektedir (*Konuşmalar*, s. 9-10; 12/1; 15/23). *Jen* teriminin Tao ile de ilişkisi vardır. Halk Tao'ya sahip olursa gereken şekilde idare edilecek ve ahlaki prensipler de yeryüzünde hâkim olacaktır.

Konfüçyanizm'de, bütün ahlaki faziletleri de içine alacak beş temel fazilet vardır. Birincisi ve en üstün olanı yine *jen*'dir. Mensiyüs'e göre bu, başkalarının duygularını paylaşabilme ve onlara şefkat göstermede kendisini gösterir. Buna kısaca "iyilikseverlik" denilmektedir. İkincisi vazifedir (*yi*). Yapılan bir yanlıştan sonra utanma duygusunda ortaya çıkar. Üçüncüsü adab-ı muaşerettir (*li*). Âdetlere riayet duygusuyla dışa yansır. Dördüncüsü hikmettir (*chih*). Doğru ve yanlışa karar verme duygusuyla dışa yansıtılır. Beşincisi de doğru inançtır (*hsin*). Bu da güvenilirlik olarak açıklanmıştır.

7. Felsefi Sistem

Konfüçyanizm'de felsefi sistem evrenin yaratılışı hakkındaki mitosa dayandırılmıştır. Buna göre başlangıçta umumi kaos düşünülmüş, evrenin yaratılışı bu kaos içindeki iki asıl doğurucu ilkeye isnat edilmiştir. Bunlardan birine Yin, diğerine de Yang adı verilmiştir. Yin ile Yang birbirlerine karşılıklı tesir ederek elementleri meydana getirmiş, elementlerin birleşmesinden de evren meydana gelmiştir. Mesela ateş Yang'tan çıkmıştır. Güneş de ateşin asıl cevheridir. Su ise Yin'den çıkmıştır. Güneş ateşin asıl cevheri olduğu gibi, Ay da suyun asıl cevheridir. Bu şekilde meydana gelen Güneş ve Ay'dan diğer yıldızlar doğmuştur.

Çinlilerin, evrendeki tüm hayat ve varlıkların bu iki zıt ve tamamlayıcı İlk Şekiller'in veya yaratıcı unsurların karşılıklı etkileşimlerinin sonucunda meydana geldiği şeklindeki Yin-Yang nazariyesi, Chou Hanedanlığının sonlarına doğru önem kazanmıştır. Bu teori, Çin medeniyeti-

nin metafizik, kozmoloji, yönetim, sanat gibi, bütün tezahürleri üzerinde geniş etki meydana getirmiştir. Yin ve Yang esas itibarıyla, güneş tarafından aydınlatılmış bir setin karanlık ve aydınlık tarafları demektir. Fakat Konfüçyüs zamanında bu terimler, Çinli düşünürlerin her şeyde farkına vardıkları bir düalitenin zıt ve tamamlayıcı iki unsuru olarak, felsefi bir anlam kazanmıştır. Buna göre Yin; yeryüzü, olumsuz, pasif, karanlık, dişi ve tahrip edicidir. Siyah renkle bir ilişkisi vardır ve siyahla sembolize edilir; Ay'a bağlıdır, sonbahar ve kışta kuvvet alır. Aynı zamanda devler onun hükmü altında kalırlar. Hayatın devamı için lazım gelen meddücezir, çıkış ve iniş, yani elektrik cereyanında da göze çarpan prensip, eski Çin filozofları tarafından fikir sistemlerinin esası, fal sanatının da bir temeli sayılmıştır. Yang ise Gök, olumlu, aydınlık, erkek ve yapıcıdır. Yang'ın tevlid edici, güneşe bağlı kuvveti ilkbahar ve yazda artar; kırmızı renk ve tek sayı ile temsil edilir. Yin ve Yang'ın, "Yüce Hakikat" veya "Yaratıcı Prensip"ten (T'ai Chi) çıkmış oldukları varsayılmıştır. Bunlar, birinin etkisi artarken diğerinin etkisinin azalması şeklindeki daimi bir etkileşim içerisindedir. Bu nazariye, her şeyin karşılıklı olarak birbirleriyle ilişki içerisinde olduğu ve sürekli bir değişim süreci içerisinde bulunduğu şeklindeki görüşün geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bu nazariye, insanla tabiatın birliğini açıklamış; ahlaki ve sosyal öğretiler için de kozmolojik bir temel teşkil etmiştir.

Çinlilerin, her şeyin nihai sebebini açıklamak için kullanmış oldukları ve Yin ve Yang'ın kendisinden çıkmış olduğunu düşündükleri Yaratıcı Prensip, *Yi King*'in üçüncü ekinde şu şekilde anlatılmıştır: "Başlangıçta Yaratıcı Prensip vardı. O, Yin ve Yang'ı doğurdu. Yin ve Yang da dört simgeyi meydana getirdi. Dört simge de Sekiz Trigram'ı oluşturdu." "Yaratıcı Prensip" terimi Taoistler tarafından, bir şey olmayan fakat her şeyde bulunan esas Birlik'i ifade etmek için kullanılmıştır. Bu terimin, hareket ve sessizliğin karşılıklı etkileşimi ile evrensel yaratılış sürecini tasvir etmek için T'ai Chi T'u ya da Yüce Esas Diagramı'nı oluşturan Chou Tun I'dan (1017-1073) ödünç alınmış olduğu belirtilmiştir. Yeni Konfüçyüsçülere göre Yaratıcı Prensip, kendisi vasıtasıyla her şeyin var olduğu aşkın ilk sebep idi. O, tüm 'varlıklar' için esas olan özü (menşe) veya li'yi ihtiva eder ve Tao ile eşit sayılabilir.

Çinli Taoistlerin Tao, T'ai Chi ve T'ai Ho (Büyük Ahenk) terimleriyle eş anlamlı olarak kullanmış oldukları başka bir terim de T'ai I (Büyük Birlik) dir. Felsefi olarak T'ai I, Çinlilerin, evrendeki çeşitliliğin teme-

linde bulunan bir birliği bulma ve yaratılışın tarihini tespit etme teşebbüslerini temsil eder. Taoistlerden alınan bu düşünce, Sung Hanedanlığı döneminde Yeni Konfüçyüsçüleri etkilemiştir. Taoistlerin, her şeyin gerisinde bulunan evrensel birlik düşüncesinden etkilenen Yeni Konfüçyüsçü felsefe, 'Öz' ve 'Nefes' adı verilen iki temel terimi benimsemiştir. Onlara göre maddi dünya, kendisiyle katı şeylerin sıvılaştırıldığı ve kendisi içinde eritildiği Nefes'ten ibarettir. Nefes, tıpkı nefes alıp verme gibi, münavebeli olarak sükûnete doğru gider gelir; bu gidiş geliş esnasında hareket etmeye Yang, sükûnet hâline de Yin adı verilir. Aydınlık-karanlık, erkek-dişi, hükümdar-tebaa gibi her bir zıtlar çiftinde aktif üyenin nefesi Yang, pasif üyeninki de Yin'dir. "Yeşim'in içindeki damarlar" gibi somut bir anlama sahip olan bir kelime ile karşılanan Öz, her şeyin içine nüfuz eden bir tane (tohum, zerre) dir ki, onu takip etmek kolay, ona karşı gelmek zordur. Yeşim'in içindeki damarlar örneğinde olduğu gibi, bir şeyden diğer şeylere doğru geçen damarlarla birlikte düşünülerek, bilinenden hareketle bilinmeyeni istidlal etmeye teşebbüs edilmiştir. Böylece eski dünya nizamı, Yeni Konfüçyanizm'de rasyonel bir düzen olarak düşünülmeye başlamıştır. Öz, insanın içinde ahlaki bir prensip olarak mevcuttur. Fakat insan onu daima takip edemez. Çünkü Öz, insanın kendisinden ibaret olduğu Nefes tarafından oluşturulan yoğunluk ile insan için belirsiz hâle getirilmiştir. Fakat ahlak eğitimi ile Nefes, Öz'e göre davranmak kolaylaşıncaya kadar, tedricî olarak netleştirilebilir. Yeni Konfüçyüsçülere göre Yol ve Gök, Öz için kullanılmış basit isimlerdir. İki tür ruh olan Şen ve Kuei (geleneksel olarak "uzatmak, germek" ve "geri gelmek" anlamında anlaşılmışlardır), nefesin verilip alınmasıyla özdeşleştirilmiştir. Görüldüğü gibi buradaki eğilim, ruhu, bir çeşit şahsi olmayan güç şeklinde düşünme yönündedir.

Yeni Konfüçyüsçülerin, ölülerin ruhları hakkındaki şüphecilikleri ne rağmen, Konfüçyüsçüler, şahsi ruhlar hakkındaki yaygın inanca karşı çıktıkları zaman dâhi, genel olarak 'ruh'un bu anlamda gök cisimlerinde, dağlarda ve nehirlerde aktif olduğu konusunda şüphe etmemişlerdir. Bir çeşit tabii güç olarak ruhun rasyonelleştirilmesi bu şekilde anlaşılmıştır.

ONUNCU BÖLÜM

TAOİZM

Ahmet GÜÇ

Prof.Dr. • Uludağ Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Taoizm ismini, kısaca "yol" anlamına gelen Tao'dan almıştır. Eski Çinliler Taoizm'den, "T'ien Tao (Göğün Yolu)" diye söz etmişler ve onu "Yén Tao (İnsanın Yolu)" ile karşılaştırmışlardır. Onlara göre Göğün Yolu parlak, kutsal ve doğrudur; İnsanın Yolu ise karanlık ve Göğün Yolunun tersidir. Belirgin bir sistem olarak Taoizm'in kurucusu Lao Tsu'dir.

1. Lao Tsu

Çin filozoflarından birisi olan Lao Tsu, MÖ 604'te Honan eyaletine bağlı küçük bir köyde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Li Tan'dır. Lao Chün ve Lao Tan olarak da bilinir. "İhtiyar bilgin", "filozof" veya "yaşlı üstat" anlamında Lao Tsu ismi ona sonradan verilmiş bir lakaptır. Hayatı hakkında çok az şey bilinen Lao Tsu, imparatorluk sarayında arşiv memuru olarak görev yapmıştır. Onun hakkında bilinenlerin tamamı, Szu-ma Chien'in (MÖ 146-85) *Tarihî Kayıtlar* isimli kitabında yer alan bilgilerden ibarettir. Bu kitapta kaydedildiğine göre Konfüçyüs, bir merasim hakkında kendisine danışmak üzere Lao Tsu'yi ziyarete gitmişti. Lao Tsu'nin şu sözleri büyük bilgeyi şaşırtmıştır:

> İyi bir tüccar, sanki deposu boşmuş gibi hazinelerini gizli tutar. Son derece saygın bir bilge, kendisinin aptal olduğunu ima eden yüz ifadesini ve zahirî tavrı üzerine alır. Kibirli davranışlarını, pek çok ihtiyacını, yapmacık elbiselerini ve aşırı önemi bir tarafa bırak. Bunlar senin kişiliğine hiçbir gerçek değer katmaz.

Konfüçyüs, Lao Tsu'nin yanından ayrıldıktan sonra, onun nasıl bir kimse olduğunu öğrencilerine şöyle anlatmıştır:

> Biliyorum ki, kuşların uçmak için kanatları, balıkların yüzmek için yüzgeçleri, vahşi hayvanların koşmak için ayakları var. Ayaklar için tuzaklar, balıklar için ağlar, kanatlar için de oklar vardır. Fakat ejderhaya gelince, onun rüzgâr ve bulutlar üzerinde nasıl göğe yükseldiğini bilmiyorum. Ben Lao Tsu'yi gördüm. Ben bugün bir ejderha gördüm.

Lao Tsu, Chou Hanedanlığının yıkılmaya yüz tuttuğunu görünce, hükümet merkezini terk ederek Batı'ya doğru gitmiş; Honan geçidine geldiğinde buranın muhafızı ve onun öğrencisi olan Tsi, ondan bir kitap yazmasını istemiş, o da iki kısımdan oluşan ve yaklaşık beş bin kelimeden ibaret bulunan *Tao Te King*'i yazmıştır. Hayatının sonraki kısmı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Lao Tsu'nin 80 yaşını geçtiği bilinmekte ise de ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı otoriteler onun tarihî bir şahsiyet olarak asla yaşamadığını iddia etmişlerse de, pek çok Çinli bilim adamı Lao Tsu adı verilen tarihî bir şahsın varlığına inanır ve en azından *Tao Te King*'in özünü ona atfeder. Taoizm'in daha sonraki gelişimi, Lao Tsu'den sonra gelen ve Taoizm hakkında bilgiler veren yazarlar sayesinde kısmen öğrenilebilmektedir.

Lao Tsu'nin fikir sisteminin temelini Tao mefhumu oluşturmuştur. Lao Tsu, bu yaratıcı gücü, yumuşak olmasına rağmen her kuvveti yenen suya benzetmiştir. İnsan da Tao'ya benzemeye çalışmalı; iş yapması iş yapmaması, çalışması çalışmaması gibi olmalıdır. Bu düşüncesini, Çince bir terim olan ve Taoizm'in ülküsü hâline gelen wu wei, yani "iş yapmamak" prensibi ile açıklamıştır. Buna göre insan dünya nizamına uyarak yaşamalı, gayret sarf etmeksizin Tao'nun kanunlarına tabi olmalıdır. Bu şekilde sükûnet içinde yaşarken dünyanın tabii nizamını muhafaza etmek suretiyle mesut bir hayat sürebilir. İlk Taoist felsefeye özgü bir kavram olan wu wei, tüm hareket, değişim ve tabiatın kendiliğinden meydana gelen faaliyetlerinin merkezinde değişmez, tamamen hareketsiz

ve "iş yapmaksızın mükemmel yapan ve çaba sarf etmeksizin elde eden" Tao'nun bulunduğunu öğretmiştir.

Taoist filozoflar tabiatın, Tao'nun hareketsizliğinde merkezileşen bu kendiliğindenliğinin ferdi, sosyal ve devletle ilgili tüm insan davranışları için model olabileceğini öğretmişlerdir. Fert kendi tabii özüne dönüşü, güç, ihtiras ve insan tarafından ihdas edilen ahlaki ölçüleri bir tarafa bırakarak, akıl wu wei'yini terbiye etmenin yolunu araştırmalıdır. Bunun idareye tatbiki olarak idareci, olayları Tao'ya göre yönlendirerek ve böylece halkı Tao'nun güç ve fazileti (Tê) ile etkileyerek onların hür ve kendiliğinden faaliyetlerini faydalı hâle getirir. İdareci ne kadar hareketsiz olursa, yönetimi de o kadar mükemmel olacaktır. Hükümdar, iş yapmaması sayesinde devletini en mükemmel şekilde idare edebilir.

> Memlekette ne kadar çok şey yasak edilirse millet o kadar fakir olur. İnsanlara karşı yapılan muamele ne kadar hilekâr ve marifetli olursa insanlar arasında o kadar inanılmaz hileler meydana gelir. Ne kadar çok emir verilir kanun çıkartılırsa o kadar haramzade ve hırsız zuhur eder.

Lao Tsu savaşa da karşıdır. Harp, yalnız bozulmuş nizamı tamir etmek için helaldir. Harpte kazanan ise matemli olanların tarafında durmalıdır. Wu wei doktrini, ister askerî güç, ister kanunların çokluğu, isterse Taoizm'e göre sadece kanunsuzluk, saldırganlık ve insan ıstırabını artıran Konfüçyüsçü ahlak ölçüleriyle gerçekleştirilmiş olsun, baskıya karşı bir Taoist protestoyu yansıtmaktadır.

Lao Tsu, ahlaki prensiplere ve fazilete de büyük önem vermiştir. Taoizm'de beş ahlaki prensip ve on faziletten söz edilmektedir. Ahlaki prensipler; insan öldürmemek, alkol almamak, yalan söylememek, hırsızlık ve zina yapmamaktır. On fazilet ise ataya, evlada yaraşır şekilde saygı göstermek, imparatora ve öğretmenlere saygı göstermek, bütün yaratıklara şefkat göstermek, sabırlı olmak ve yanlışı tasvip etmemek, kendini fakirlere yardıma adamak, köleleri serbest bırakmak ve ağaç dikmek, kuyular kazıp yollar yapmak, cahilleri eğitmek ve refahı artırmak, kutsal kitapları incelemek ve tanrılara uygun takdimeler sunmaktır. Bu ahlak kanunları sadece fertler için değil, aynı zamanda milletlerarası münasebetler için de geçerlidir:

> Bir devleti büyüten, onun sanki en aşağı nehir havzasını teşkil etmesidir... Memlekette kadının rolünü oynamasıdır. Kadın, itiraz etmeksizin itaat etmesinden dolayı kocasını idaresi altına

> alabilir. Keza büyük devlet küçük devletin itaati altına girince, küçük devletler onun eline geçer; aksi takdirde, küçük devletler itaat vasıtasıyla büyük devletleri ele geçirir. Böyle bir tevazu, beraberinde merhameti de getirir. Kamil âlim, insanların hepsini, hatta düşmanları bile sevgi ile düşünür.

Lao Tsu, "İyilere karşı iyilik gösteriyorum; iyi olmayanlara karşı yine iyilik gösteriyorum, bu suretle hepsi iyi olur." demiştir.

Lao Tsu, insan faaliyetinin ürünleri olduklarından kültür ve medeniyeti reddetmiştir. Bu sebeple o, halkı idare etmede hareketsiz olma konusunda ısrar etmiş ve şöyle demiştir:

> Bırakın halk bilgi ve arzudan yoksun olsun... İş yapmadan faaliyette bulunarak herkes faaliyette bulunabilir. Hikmeti def et, bilgiden sıyrıl ve işte o zaman insanlar yüz misli kazanç sağlayacaktır.

Her şeye rağmen, Lao Tsu'nin öğretmek istediği derin hakikatler Çin düşüncesinde güçlü bir etki meydana getirmemiştir. Kendisi, "Tao'ya göre aydınlatılmış olanın aklı, insanlarca karanlıkla kaplanmıştır." diyerek, bu durumdan şikâyet etmiştir.

2. Temel inanç esasları

Lao Tsu'ye atfedilen Taoist doktrinin temeli "mistik bir panteizm"dir. Lao Tsu'ye göre dünyadan önce bir yaratıcı prensip (Tao) vardır. Hem Konfüçyüsçü hem de Taoist düşüncede yer alan merkezî bir kavram olan Tao, ilk Chou Hanedanlığı bronz kitabelerinde "Yol" anlamında ve özel isim olarak kullanılmıştır. Tao teriminin Konfüçyüs öncesi dönemde yol, yön, hareket etme, yol gösterme, söyleme, bir faaliyet yönü gibi anlamları ifade etmek üzere kullanıldığı kaydedilmiştir. Aynı zamanda Konfüçyüs ve Lao Tsu'nin fikir sistemlerinin temelini oluşturan ve Yin ile Yang arasındaki tezadı birleştiren prensip olarak da ifade edilen Tao'nun tanımı ve özellikleri şu şekilde belirtilmiştir:

> Tao, doğruluk, yol, tabii dünya nizamı, dünyanın değiştirilemez kanunlarına göre gidişi demektir. Tao, dünyayı yöneten sebeptir. İnsan onu bilmelidir. Tao, âlemden önceki ilk ve her şeyi kucaklayan yaratıcı prensiptir. Her şey onun vasıtasıyla meydana getirilir. O, varlığın değişen çokluğunun temelini

teşkil eden değişmez birlik, hayat ve hareketlerin her şekline sebebiyet veren güçtür. Kendi kendine var olandır. Şekilsiz ve mükemmeldir; Gök ve Yerden önce var olandır; sessiz, cisimsiz ve değişmezdir; her şeyi istila eden ve yanılmazdır; gözle görülemez, işitilemez, dokunulamaz, kolay kavranılamaz ve sınırsızdır; tüm şekillerde gözükmeyendir. Ezeli ve ebedidir. Kendiliğinden vardır. Her şeyde hazır ve nazırdır. Hiçbir tasvire sığmaz. Her şeyin temeli odur. Fakat o, 'yokluk' değildir. O tüm varlığın nedeni olup tabiat ve evrenin varolması onun sayesindedir. Her şeyin gerisinde ve temelindedir. Her şeyi yaratan ve besleyen de odur. İsimsiz olmasına rağmen bazen Tao'ya 'Ana' denilir. Çünkü her şey ondan gelir. Onun etkisi kendiliğinden meydana gelir. O, Gök ve Yer gibi bir şey değildir ve tüm varlık şeydir ve ondan "var olmayan" (wu) diye söz edilir. O sırf yokluk değildir, âlemi o meydana getirmiştir. Tao'dan bir, birden iki Yin ve Yang; ikiden üç, Yin, Yang ve Nefes; üç'ten yaratılmış evren doğar. Tao, göğün ve yerin kaynağı, yaratıcı ve aynı zamanda yaşatıcı prensiptir. Her şeyi yaratan Tao'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Başka güçlerle rekabet etmez. Dolayısıyla insanlar da hırstan uzaklaşırlarsa iyi bir hayata sahip olurlar.

Tao, aynı zamanda gök ve yerin şu anda kendisinde yaşadığı Yol'dur. Taoist filozofun amacı Tao'yu kavramanın yolunu araştırmak ve Tao ile kişinin kendi tabiatı ve evrenin uyumunu gerçekleştirmek olmalıdır.

Lao Tsu'ye göre Tao, yaratıcı prensip olmasına rağmen, yaratıcı değildir. O, Tao'yu müşahhas bir varlık olarak düşünmemiştir. Tao'nun "büyük fazileti", her şeyi yapması fakat hiçbir şey istememesidir. O 'boşluktur'; başka güçlerle rekabet etmez fakat kendi kendine yetinir. İnsanlar bu aynı hoşnutluk faziletini gösterdiklerinde iyi hayat sürerler. Lao Tsu'nin davranış hakkındaki öğretisinin temeli olan bu öğreti, insan hayatı hakkındaki şu üç öğretide kendini göstermiştir:

1. Tabiatta Hareketsizlik: Çin düşüncesinde tabiat kendiliğinden meydana gelen bir şeydir. İnsanın tabiattaki görevi, evrenin yaratıcı prensibi Tao'nun insan vasıtasıyla engelsiz olarak faaliyette bulunabilmesi için sessiz ve pasif olmasıdır. Kişi Tao'nun kendisinde Tao olmasına izin vermeli; kendi adına hiçbir şey yapmamalı, sadece tabiatın Tao'sunu veya Yol'u takip etmelidir.

2. Boşlukta Rekabet Etmemek: "Boşlukta rekabet etmemek", "tabiatta hareketsizlik" prensibinin diğer yanıdır. "Hareketsizlik" bir kimsenin zahiri fiillerine işaret eder. "Boşluk" ise dahili durumun karşılığıdır. O, arzunun yokluğu anlamına gelir. "Boşlukta en sona ulaş, sessizlik temeline karşı sıkı dur." denilmiştir. Bir kimse sessiz olursa, başkaları ile rekabet etmek zorunda kalmaksızın her şeyin üstesinden gelme gücünü elde eder.

Lao Tsu, tevazuun ve başkaları ile rekabet etmekten sakınmanın üstünlüğünü şöyle vurgulamıştır:

> Hikmetli kişi sonuncu olmayı tercih eder ve böylece her şeyin ilki olur: kişisel çıkarını reddederek kurtulur. En yüce iyilik su gibidir; su her şeye faydalıdır ve onlarla rekabet etmez. O, insanların hor gördüğü aşağı yerlerde durur, fakat böyle yaparak mahiyet itibarıyla Tao'ya yaklaşır.

3. Olana Razı Olmak (Mevcutla Yetinmek): Bu, tabiatta sessizliğin ve boşlukta rekabet etmemenin diğer bir ifadesidir. Kişi arzudan uzak ve ruh boşluğuna sahip olduğu ve basitçe tabiatın yolunu takip ettiği zaman, hoşnutluğu bilebilir ve ona ulaşır. Taoistin mutluluğu, hiçbir şey beklemeyen kimsenin mutluluğudur; zira "sahip olma arzusundan daha büyük bir günah, memnuniyetsizlikten daha büyük beddua yoktur." Hoşnutluğun olmadığı yerde mutluluk da yoktur. Lao Tsu, mutluluk yolunu işte bu şekilde öğretmiştir.

Tao Te King'de metafiziksel bir anlam kazanmış olan Tao kelimesi, Konfüçyüs'ün konuşmalarında bir ferdin, bir idarecinin veya bir devletin gitmek zorunda olduğu, Göğün insan davranışı için tanzim edici kıldığı Yol şeklinde genellikle ahlaki bir muhteva ile geçer.

Çinlilerin Yin ve Yang'ın kendisinden meydana geldiğini düşündükleri Yaratıcı Prensip ile eşit saydıkları Tao, "Kozmik Düzen"i ifade etmek için kullandıkları bir kelimedir. Tao, kendisini fenomenal dünyada açığa vuran, bazen tabiata ait terimlerle, bazen dünyanın maddi fenomeninin esasını teşkil eden ruhi-manevi bir realite olarak yorumlanan Nihai Prensip'tir (Kesin Kanun). İnsan, mutluluğu ancak ona boyun eğmekle elde edebilir ve insanın mükemmelliği yalnız bu kozmik düzenle uyum içerisinde yaşamakla sağlanabilir. İnsanın bütün görevi, evrenin Tao'sunun serbest hareket etmesi için gönüllü bir vasıta olmaktır.

3. İbadetleri

Çin'in ilk Şamanist ve büyüsel kültlerinin Lao Tsu ve Chuang Tzu'nun felsefelerindeki unsurlarla karışımından meydana gelen dinlerinden birisi olarak Taoizm, ilk dönemlerinde gerçek mutluluğu ve hayatın ebedi olarak sürdürülmesini amaçlamıştır. Bu amaçların Tao ile birlikte, wu wei'yi veya iş yapmamayı tatbik etmekle, hiçbir şeye karışmamakla, tevazu ve sükûnetle, şiddet, kibir ve kendi fikirlerinde ısrar etmekten kaçınmakla başarılabileceğini öğretmiştir. Taoizm'in ölümsüzlüğü elde etme konusunda insanlara yardımcı olması için simya, aşırı riyazet (sade bir hayat), sağlık bilgisi ve perhiz kuralları, Çin'e özgü yoga şekli, büyü ve çeşitli güçlü ilahlara dua ve niyaz gibi hususlar öğretilirdi.

Taoizm, Han Hanedanlığı döneminde (MÖ 2. yüzyıl) bir kült organizasyonu ve rahiplikle birlikte Çin'in her tarafına hızlı bir şekilde yayılan bir halk dini şeklinde gelişti. Takip eden yüzyıllarda, hem halkın hem de imparatorluğun desteğini elde etmek için Budizm'le yarıştı. İki din arasında büyük bir rekabet yanı sıra karşılıklı etkileşim de söz konusuydu. Taoizm, Budizm'in Budda ve Bodisatvalarına uydurmak için, evrenin sayısız ilahlarla dolu olduğu anlayışını benimsedi. Rahip ve rahibeler için Budist modellere uydurulan manastırlar ihdas edildi ve Budizm'in pek çok düşünce ve ritüeli benimsendi.

Taoizm, özellikle imparatorların Taoizm'in hararetli destekçisi ve hamisi olduğu T'ang hanedanlığı döneminde gelişti. İmparator Hsuang Tsang (MS 712-756) her şehirde bir Taoist mabedin yapılmasını emretti. Ayrıca her soylu ailenin, *Tao Te King*'in bir nüshasına sahip olması gerekiyordu. Sang Hanedanlığı dönemiyle birlikte (MS 960-1200) Taoist dinin ana modelleri ihdas edilmişti. Yaygın Taoist Kanon (Tao Tsang) MS 1019'da tanıtılmış ve basılmıştı. Bu arada Taoizm sayısız mezhebe ayrılmış ve bunlardan 86 kadarı kaydedilmişti. Fakat Taoizm'in iki ana ekolü varlığını devam ettirebilmiştir. Bunlar i) dünyadan uzaklaşma, züht, meditasyon ve dinî inceleme olarak da tanımlanan, bir nevi inzivayı ve manastır hayatını esas alan ekol ile ii) rahiplikte evliliğe ve soya çekim yoluyla din adamlığı sistemine yer veren ekoldür. Bu ekolde rahipler halk arasında dolaşır, dinî fonksiyonlarını icra eder, tılsım ve muskalar satar ve yıldız falına bakarlar. Onlar, genelde tılsım ve büyü sayesinde şöhret kazanırlar; onların bunlar vası-

tasıyla ruhsal âlemle haberleştiklerine, hastalıkları tedavi edebildiklerine ve talihsizliği savuşturduklarına inanılır.

Taoizm'in felsefi temeli daimi bir cazibe unsuru olagelmiştir. Dinin tüm tarihinde temsili bir karaktere sahip olan ilk ulusal Taoist organizasyon 1953 yılında Dinî İşler Dairesi'nin yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Bugün Taoizm, yaklaşık iki bin Taoist mabedin bulunduğunun tahmin edildiği Tayvan'da Çin diasporası arasında gelişimini sürdürmektedir.

4. Kutsal Metinleri

Taoizm'in başta gelen klasiği *Tao Te King*'dir (Yol ve onun gücü klasiği). Lao Tsu'ye atfedilen *Tao Te King*, Tao'yu (Yol) dünyanın kaynağı, gerçeği ve hayata tatbiki olarak ele alır. Tao'yu anlamanın kelime veya kavramların ötesinde bir şey olduğunu ifade etmesi sebebiyle bir mistisizm kitabı; kozmoloji, ontoloji ve ahlak ilmi ile ilgilenmesi sebebiyle de felsefi bir kitap olarak kabul edilir. Önemli bir özellik olarak felsefi mütalaalarla mistik düşünceler birleştirilir.

Aynı dönemin pek çok kitabı gibi *Tao Te King* de kral ve idarecilere yol gösteren bir el kitabı olarak derlenmiş ve Çin'de daimi bir etkiye sahip olmuştur. O, en az yöneten hükümetin en iyi yöneteceğini öğretir. Bu wu wey (iş yapmamak) prensibinin politik anlamıdır. Fakat *Tao Te King*, politik bir eser olarak başarısız olmuştur. Çünkü onun, kralın "iş yapmaksızın idare etmesi gerekir" şeklindeki görüşü, Çin tarihinde hiçbir idareci tarafından ciddiye alınmamıştır. Bununla birlikte felsefi bir eser olarak son derece etkili olmuştur. Çünkü o, eğitimli Çinliler için büyük cazibesi olan bir hayat tarzı sunmuştur. Onlara, Çin tarihinde düzenli bir hadise olan sosyal ve politik karışıklıklar karşısında nasıl davranmaları gerektiğini ve nasıl hayatta kalabileceklerini öğretmiştir. Hayatta kalmanın en iyi yolu ise mütevazı ve zayıf olmak, hırsı ve gereksiz istekleri azaltmaktır. O zaman insanın öldürülmek şansı da orantılı olarak azalır.

Tao Te King, farklı versiyonları olan küçük bir kitaptır. MS 708 tarihli bir yazıya dayanan standart versiyon, iki kısma ayrılmıştır: Tao'nun Klasiği adı verilen birinci kısım otuz yedi; Te'nin (Güç) Klasiği adı verilen ikinci kısım kırk dört bölümden oluşur. Dili kısa, özlü ve mısraları kısadır. Anlamı çoğu kere müphem ve şifreli olduğundan hakkında yo-

rum yapmayı zorlaştırır. Genelde üç veya dört kelimelik cümlelerden oluşan satırların yarıdan fazlası kafiyelidir. Bu kafiyeli pasajlar, muhtemelen kitabın uzun bir süre sözlü olarak nakledilen ve bu edebi türün geleneğine aşina olan kimseler tarafından sözlü olarak yorumlanan en eski kısmını oluşturur.

Kitap daha ziyade, ezeli ve ebedi, değişmeyen prensip, faaliyetlerinde çaba göstermeyen, kendi kendine var olan ve fenomenal dünyanın gerisinde duran Tao ile; Tao'nun, Te diye adlandırılan ve eşyadaki ferdiyet (başkalarına benzemeyiş) prensibi olan gücü ya da fazileti ile ilgilenir.

Tao Te King'in dışındaki Taoist Klasikler: Li-Ch'ang-ling (öl. 1008) tarafından derlenen ve "Yüce Birisi Tarafından Hazırlanan Bilimsel İnceleme" veya "Cevap ve Karşılıkta Bulunma" diye tercüme edilen *T'ai-shang Kan-Ying P'ien* ile "Sessiz Yol Risalesi" diye tercüme edilen anonim *Yin-chih W'en*'dir. 1120 cilt ve 5200 kısımdan meydana gelen bir koleksiyon olan Taoist kanon Tao Tsang ise on beş asırdan fazla bir sürede derlenmiştir. Bu kitaplar heterojen bir koleksiyon oluşturmakta olup tarihleri ve kaynakları bilinmemektedir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
BATIDA ORTAYA ÇIKAN YENİ DİNÎ AKIMLAR

Mehmet KATAR
Doç.Dr. • Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Yehova Şahitleri

Yehova Şahitleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan ve Mesihçi karakteri ve eskatolojik beklentileriyle tanınan senkretik bir dinsel akımdır. Bu hareketin temel öğretisi, dünyadaki mevcut düzenlerin çok yakında sona ereceği ve İsa Mesih'in tekrar gelerek yeryüzünde Tanrısal Krallığı kuracağı anlayışına dayanmaktadır. Yehova Şahitleri kendilerini, kurulacak olan bu Tanrı Krallığı'nın, yani Yahova'nın krallığının gerçek şahitleri ve müjdecileri olarak görmekte; bu nedenle de kendilerini "Yehova'nın Şahitleri" olarak adlandırmaktadırlar. Yehova Şahitleri ismi, Kitab-ı Mukaddes'in "İşaya" kitabında geçen bazı ifadelerden çıkarılmaktadır. İşaya, 42:8'de "ben Yahova'yım, ismim odur..." ifadesi geçmekte ve 43:10'da ise "siz şahitlerim ve seçtiğim kulumsunuz, ta ki bilip bana inanasınız ve benim o olduğumu anlayasınız..." denilmektedir. Yehova Şahitleri, İşaya kitabında geçen bu ifadelerden hareketle kendilerinin Tanrı Yehova'nın gerçek ve biricik şahitleri olduğunu iddia etmekte ve bekledikleri Tanrısal Krallığın müjdeleyiciliğini yapmaktadırlar.

A. Charles Russell ve Akımın Tarihsel Gelişimi

Yehova Şahitleri hareketinin kurucusu Charles Taze Russell, 1852 yılında ABD'de Allengheny'de doğdu. Çocukluk yıllarında çevresindeki eskatolojik beklentilere yönelik dillendirilen inançlardan yoğun bir biçimde etkilenmiş ve İsa'nın, Tanrısal Krallığını kurmak üzere, tekrar yeryüzüne döneceği vaktin çok yakın olduğu kanaatine kapılmıştı. O, özellikle Protestan Hıristiyan grupların yaygın bir biçimde kullandığı bir yöntemle Kitab-ı Mukaddes'i okuyup yorumlamak amacıyla 1870'lerin hemen başında kendi kasabasında bir kutsal kitap inceleme grubu oluşturmuştur. Russell ve grubu, Kitab-ı Mukaddes'ten İsa Mesih'in ne zaman dönerek Tanrı'nın krallığını yeryüzünde egemen kılacağını araştırmaya koyulmuştur. Bu araştırmaları onu, 1914 yılında, dünyadaki alışılmış düzenlerin ve devletlerin sonunun geleceği ve bu tarihten itibaren İsa Mesih'in yeryüzünde Tanrısal Krallığını kuracağı düşüncesine sevk etti. Russell, bu fikrini 1876'da New York Brooklyn'de yayımlanan Bible Examiner (Kitab-ı Mukaddes Tetkikçisi) adlı derginin ekim sayısında açık bir biçimde ifade etti ve milletlerin bilinen sürelerinin 1914 yılında sona ereceğini öne sürdü.

Russell ve taraftarları, ortaya atmış oldukları fikirleri daha geniş kitlelere duyurmak amacıyla 1879'da Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence (Siyonun Gözcü Kulesi ve İsa'nın Gelişinin Habercisi) adlı dergiyi yayımlamaya başlamış ve çevre kent ve kasabalardan taraftarlar kazanmaya başlamıştır. Bu hızlı gelişim sürecinde Russell ve taraftarları 1881'de "Zion's Watch Tower Tract Society"yi (Siyonun Gözcü Kulesi Cemiyetini) kurmuş; 1884'te bu cemiyet Russell'in başkanlığında tüzel bir kişilik kazanmıştır. Daha sonra derneğin adının başında bulunan ve Yahudiliği çağrıştıran Siyon adı atılmış ve dernek "Watch Tower Tract Society" olarak adlandırılmıştır. 1909'da bu grubun faaliyetleri, uluslararası bir boyuta ulaşmış ve teşkilat, bugünkü merkezi olan New York Brooklyn'deki kendi mülkü olan binaya taşınmıştır.

1914'te Russell ve taraftarlarınca beklenilen dünyevi düzenlerin sonunun gelmesi ve Tanrısal Krallık'ın gerçekleşmemesi üzerine Russell ve arkadaşları İsa Mesih'in 1914'te geleceği ile ilgili beklentiyi tevil etme yoluna gitmiş ve Tanrısal Krallığın bu tarihte göklerde kurulduğu, İsa'nın gökte kral olarak tahta oturduğu ve çok yakın bir zamanda yeryüzünde Tanrı Krallığı'nı tesis edeceği öğretisini savunmaya başlamışlardır.

1916 yılında hareketin öncüsü olan ve Tanrısal Krallığın kendi sağlığında kurulacağına inanan Russell ölmüştür. Sonraki yıl, onun yerine hareketin avukatlığını yapan Joseph F. Rudherford başkan olarak seçilmiş ve onun zamanında bazı değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında misyon faaliyetlerine daha fazla önem verilmesi ve daha önce yaygın biçimde kullanılan basın yayın faaliyetleri yanında ev ev gezerek öğretiyi yaymanın etkinleştirilmesi dikkati çekmektedir. Aynı çerçevede 1879'dan beri düzenli olarak yayımlanmakta olan "Watch Tower" (Gözcü Kulesi) dergisine ek olarak bugünkü adı "Awake" (Uyanın) olan "The Golden Age" (Altın Çağ) adlı ikinci bir dergi yayımlanmaya başlanmıştır. 1931'e geldiğimizde o zamana kadar "Russelistler", "Ciddi Kutsal Kitap Araştırıcıları" ve "Milletlerarası Kutsal Kitap Öğrenme Cemiyeti" gibi adlarla bilinen grubun adı "Yehova'nın Şahitleri" olarak değiştirilmiştir.

Russell'in kurduğu harekete Yehova Şahitleri adını veren ve yeni bir ivme kazandırarak daha geniş taraftar kitlesine kavuşturan Rutherford, 1942'de ölmüş, aynı yıl Nathan H. Knorr yeni başkan olarak seçilmiştir. Knorr, yoğun bir teşkilat içi eğitim programı başlatarak Gilead'da kutsal kitap araştırmalarının ve misyonerlik çalışmalarının merkezini teşkil eden okullar açmıştır. 1970'li yıllarda ise teşkilat üst yönetimine yeni bir şekil vererek yönetim kurulu üyelerinin sayısını arttırmış ve yönetimle ilgili sorumlulukları başkanlık heyeti arasında bölüştürmüştür. Knorr'un 1977 yılında ölmesinden sonra da bu teşkilat yapısı devam ettirilmiş ve günümüze kadar gelen süreçte Yehova Şahitleri bir başkanlık heyeti tarafından idare edilmeyi sürdürmüştür.

B. Öğreti ve İnançları

Yehova Şahitlerinin öğretilerinin özünü, Mesihin yakın zamanda yeryüzüne dönerek Tanrısal Krallığı kuracağı ve bu Tanrı Krallığı'nda sadece iyilerin yaşama hakkına sahip olacağı inancı oluşturmaktadır. Onlara göre bu krallık, 1914 yılında göklerde başlamıştır. Bu tarihten günümüze kadar geçen süre yeryüzündekilerin bu krallıktan haberdar edilmesi amacıyla verilmiş olan bir süredir ve bu süre çok kısa bir zaman sonra sona erecektir. Bu sürenin sona ermesiyle birlikte, Mesihin Tanrısal Krallığı, şeytan ve yandaşlarını yenerek yeryüzündeki bütün beşerî sistemleri, devletleri ve kötülüğün temsilcilerini ortadan kaldıracak ve göklerde egemen olan Tanrısal Krallık yeryüzünde de egemen olacaktır.

Bu zaferden sonra İsa Mesih ile birlikte yüz kırk dört bin kişilik seçkinlerden oluşan bir topluluk, bin yıllık bir süreyle bu Tanrısal Krallığı göklerden yönetecektir. Bu süre içerisinde insanlık ve yeryüzü Âdem'in günahından önceki özgün hâline kavuşacaktır. Bu bin yıllık dönemin sonunda İsa Mesih, krallığı, asıl sahibi olan Tanrı'ya devredecektir.

Yehova Şahitlerine göre Tanrı, yeryüzünü sonsuza kadar yok olmayacak ve bir yeryüzü cennetine dönüşecek şekilde tasarlamıştır. O, ilk insan çifti olan Âdem ve eşini de yeryüzünü dolduracak iyi nesiller oluşturmakla görevlendirmiştir. Ancak onlar kendilerine verilen bu görevi yerine getirmeyerek günaha düşmüşler ve dolayısıyla Tanrı'nın planının da gerçekleşmesini engellemişlerdir. Fakat Tanrı, yeryüzüyle ilgili bu amacından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve yaratıklarının ilki olan İsa Mesih'i, davranışlarıyla insanlığa örnek teşkil etmek ve Âdem'den beri hüküm süren günahı ortadan kaldırmak amacıyla yeryüzüne göndermiştir. İsa Mesih yeryüzünde, Tanrı'nın Krallığı hakkında şehadette bulunmuş ve havarilerine de bu krallığa şahitlik etme görevini vermiştir. Beşerî idarelerin ahir zamanı olan günümüzde ise Tanrı'nın Krallığı'na yönelik bu şahitliği Yehova Şahitleri yerine getirmektedir.

Yehova Şahitlerine göre İsa göklerde egemen olunca şeytan ve taifesini yenerek yeryüzüne atmıştır. Bu nedenle özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın da başladığı tarih olan 1914 yılından itibaren yeryüzündeki savaşlar, doğal felaketler ve kötülükler had safhaya varmıştır. Bu durum İsa'nın; kendisi dünyaya geri gelmeden önce yeryüzünde kötülük ve fenalıkların zirveye erişeceği ile ilgili İncillerde anlatılan kehanetine de uygun düşmektedir. Şimdi Tanrı Krallığı'nın yeryüzünde egemen olmasından önceki bu "son günler" yaşanmaktadır. Yehova Şahitleri, insanlara bunu tebliğ ederek onları Tanrı Krallığı'na inanmaya ve dolayısıyla Tanrısal Krallık döneminde kurulacak olan yeryüzü cennetinde yaşamaya davet etmektedirler. Onların bu tebliğ döneminin sonunda Armagedon savaşıyla şeytanın yeryüzündeki egemenliği sona erecek, bugün dünyada egemen olan ve esasta şeytana bağlı olan bütün beşerî sistemler ve devletler sona erecek, Tanrı'nın seçmiş olduğu kadın ve erkeklerden oluşan yüz kırk dört bin kişilik bir küçük topluluk, İsa Mesih ile birlikte göklerden yeryüzünü idare edecektir. Bin yıl sürecek olan bu Tanrısal Krallık döneminde şimdi yaşamakta olan iyiler yanında bütün ölüler de diriltilecek ve onlara bu Tanrısal Krallık'ta, Tanrı'nın iradesine uygun yaşama fırsatı verilecektir. Bu süre içerisinde Tanrı'nın iradesine uy-

gun yaşamayı benimseyenler yeryüzü cennetinde ebedi olarak yaşama hakkına sahip olurken, bu sınama döneminde Tanrı'nın iradesine uygun yaşamayanlar ise bir daha diriltilmemek üzere yok edilecektir. Bunlar için ayrıca bir cehennem ve cehennem azabı olmayacaktır. Çünkü Yehova Şahitlerine göre cehennem diye bir şey yoktur. Cennet de yeryüzünde oluşturulacaktır. Onlara göre Mesihin krallığında yaşanacak olan bu bin yıllık süre aynı zamanda bir restorasyon dönemi olacak ve insanlar iyi işleriyle yeryüzünü bir cennete çevirecektir. Bu iyi insanların kendileri ise ilk günahın sirayet etmesiyle ortaya çıkan hastalık, yaşlılık ve ölüm gibi olumsuzluklardan kurtularak ilk insanın yaratılışındaki özgün hâline dönecekler; genç, sağlıklı ve ölümsüz hâle geleceklerdir.

Yehova Şahitleri diğer Hıristiyan gruplarının hemen tümünde kabul gören ve Hıristiyan ilahiyatının temelini teşkil eden teslis prensibini kabul etmemekte ve Tanrı'nın birliğini savunmaktadır. Onlara göre İsa Mesih, tanrı değildir, Tanrı'nın ilk yaratığıdır. Bu nedenle o, "oğul" olarak adlandırılmıştır. Tanrı, ilk yaratığı olan İsa'yı, baş işçisi olarak kullanmış ve onun vasıtasıyla gökteki ve yerdeki diğer bütün varlıkları yaratmıştır. O, aynı zamanda onu kendi sözcüsü ve gelmekte olan Tanrısal Krallığın kralı tayin etmiştir. Onlar, diğer Hıristiyanların teslisin üçüncü unsuru olarak kabul ettikleri Kutsal Ruh'u ise bir şahıs olarak değil, Tanrı'nın aktif gücü olarak kabul etmektedirler. Teslis ve Tanrısal Krallık gibi konularda ana Hıristiyan kitlelerinden ayrılan Yehova Şahitlerinin başlıca inançlarını şu kırk iki maddede sıralamak mümkündür:

1. Kitab-ı Mukaddes Tanrı'nın sözüdür ve hakikattir.
2. Kitab-ı Mukaddes geleneklerden çok daha güvenilirdir.
3. Tanrı'nın adı Yehova'dır.
4. Mesih, Tanrı'dan daha aşağı bir konumdadır.
5. Mesih, Tanrı'nın yaratıklarının ilkidir.
6. Mesih, haç üzerinde değil bir direk üzerinde ölmüştür.
7. Mesih'in insan hayatı, itaatli insanlar için fidye olarak ödenen bir bedeldir.
8. Mesih, tek kurban olarak yeterlidir.
9. Mesih ölümsüz bir ruh olarak diriltilmiştir.
10. Mesih şimdi bir ruh olarak hazır bulunmaktadır.

11. Şimdi 'sonun vaktindeyiz'.

12. Mesih'in yönetimindeki krallık yeryüzüne barış ve adaletle hükmedecektir.

13. Gökteki Krallık yeryüzüne ideal yaşam koşulları getirecektir.

14. Yeryüzü hiçbir zaman yok olmayacak ve boş kalmayacaktır.

15. Tanrı bugünkü ortamı Armagedon savaşında ortadan kaldıracaktır.

16. Kötüler sonsuza dek yok olacaktır.

17. Tanrı'nın onayladığı insanlar ise sonsuz hayat sahibi olacaktır.

18. Hayata/kurtuluşa götüren sadece tek bir yol vardır.

19. İnsan, Âdem'in günahı yüzünden ölmektedir.

20. İnsan canı, ölümle yok olmaktadır.

21. Ölüler diyarı insanlığın ortak mezarıdır.

22. Ölülerin dirilme ümidi bulunmaktadır.

23. Âdem'den miras alınan ölüm kalkacaktır.

24. Sadece "küçük sürüyü" oluşturan yüz kırk dört bin kişi, göğe gidip Mesihle birlikte saltanat sürecektir.

25. Bu yüz kırk dört bin kişi Tanrı'nın ruhsal oğulları olarak yeniden doğacaktır.

26. Yeni Ahit, ruhsal İsrailliler ile yapılmıştır.

27. Cemaatin temeli Mesihtir.

28. Dualar, Mesih aracılığıyla sadece Yehova'ya yöneltilmelidir.

29. İbadette, resim ve heykel kullanılmamalıdır.

30. Ruhçuluktan kaçınılmalıdır.

31. Şeytan, dünyanın görünmez yöneticisidir.

32. Yehova Şahitleri, dinlerarası diyalog ve kaynaşma faaliyetlerine katılmamalıdır.

33. Yehova Şahitleri, kendilerini dünya lüksünden uzak tutmalıdır.

34. Beşeri kanunların sadece Tanrınınkilerle çatışmayanlarına itaat edilmelidir.

35. Bedene ağızdan ve damardan kan almak Tanrı'nın yasalarına aykırıdır.

36. Kitab-ı Mukaddes'in ahlak ile ilgili yasalarına itaat edilmelidir.

37. Sebt gününe uyma emri, yalnızca Yahudilere verilmiş ve Musa kanunuyla birlikte son bulmuştur.

38. Ruhban sınıfı ve özel unvanlar, uygun değildir.

39. İnsan evrim sonucu oluşmamış, yaratılmıştır.

40. Mesih, Tanrı'ya hizmet ederken izlenmesi gereken bir yol bırakmıştır.

41. Vaftiz, suya tamamen batırılarak yapılır ve adanmanın simgesidir.

42. Yehova Şahitleri, kutsal kitaplardaki gerçeklere coşkuyla şahitlik ederler.

C. İbadet Anlayışları ve Kurumsal Yapıları

Yehova Şahitleri, "krallık salonu" diye adlandırdıkları ibadet mekânlarında heykel, haç, resim gibi herhangi bir suret ya da sembol bulundurmaz. Bir çevrede bulunan cemaat üyeleri genellikle haftada üç defa toplanır. Bu toplantılar dua ile başlatılıp dua ile sonlandırılır. Bazen çeşitli ilahiler de okunur ancak toplantıların esas kısmını, Kitab-ı Mukaddes'in okunması, yorumlanması ve ondan çıkarılan vaazlar oluşturur. Toplantıları cemaat nazırı yönetir ve bu suretle o, cemaatin eğitim ve öğretimine önderlik eder. Ayrıca bu faaliyetlerinde ona yardımcı olmakla yükümlü olan birkaç yardımcı da bulunmaktadır. Ancak bu insanların diğer Kiliselerdeki gibi özel bir mevkii, kıyafeti veya bu iş için aldığı herhangi bir ücret yoktur.

Yehova Şahitleri, her yıl düzenli olarak, ulusal veya uluslararası büyük toplantılar gerçekleştirmektedir. Yıllık olarak yapılan ve bütün çevre ve bölge cemaatlerinin bir araya geldiği bu toplantılarda; toplu vaftiz törenleri yapılır. Kitab-ı Mukaddes'e dayalı özel bir eğitim ve ibadet programı gerçekleştirilir.

Toplu ibadetler yanında Yehova Şahitleri bireysel duaya da önem verir ve İsa Mesih aracılığıyla Tanrı'ya dua ederler.

Yehova Şahitleri ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren teşkilatlanma ve öğretilerini yayma konusuna büyük bir önem vermiştir. Bunun için oldukça düzenli ve sıkı denetime tabi bir teşkilat yapısı oluşturmuşlardır. Bugün bu teşkilat ile dünyanın iki yüz otuz kadar bölge veya ülkesinde faaliyetler aralıksız sürdürülmekte ve yeni taraftarlar kazanılmaya çalışılmaktadır. Merkezi teşkilatın en üst noktasında yönetim kurulu ve hizmet heyetleri yer almaktadır. Merkezdeki bu teşkilat her yıl dünyanın hemen her bölgesinde bulunan büro temsilcileriyle sıkı bir ilişki içerisinde faaliyetleri denetlemektedir. Bölge bürolarında bulunan temsilciler de sorumlu oldukları ülke veya yöreyi, bölgelere; bölgeleri ise çevrelere bölerek yönetmekte ve denetlemektedir. Her çevrede, yirmi kadar cemaat bulunmaktadır. Her cemaatin sorumluluk alanı ise küçük sahalara bölünmektedir.

Bölge ve çevrelerin birer nazırı bulunmaktadır. Bölge nazırları kendi bölgeleri içerisinde yer alan çevreleri dönüşümlü olarak denetlerken, çevre nazırları da kendi sorumluluk çevrelerinde bulunan cemaatleri yılda iki defa ziyaret ederek cemaatlerin faaliyetlerine nezaret etmektedir. Cemaatlerin sorumluluk alanında yer alan sahaların her biri ise bir Yehova Şahidinin sorumluluk alanını oluşturmakta ve her Yehova Şahidi bu sahalardan birindeki bütün evleri ziyaret ederek öğretiyi yaymakla yükümlü tutulmaktadır. Yapılan bu misyon faaliyetlerinin süresi ve kazanılan taraftar sayısı her yıl düzenli olarak bir üst birime rapor edilmektedir. Bu raporlar, Yehova Şahitlerinin dünya merkezinde toplanmakta ve yıllık olarak yayımlanmaktadır. 2003 yılı raporuna göre dünya üzerindeki Yehova Şahidi sayısı 6.429.351'e, cemaat sayısı da 95.919'a ulaşmıştır. Aynı yıl içerisinde üyelerin yapmış olduğu misyon faaliyetinin toplam süresi ise 1.234.796.477 saat olarak hesaplanmıştır.

Yayınlanan bu raporlara göre 2003 yılı itibarıyla Yehova Şahitlerinin Türkiye'deki sayıları 1.672; cemaat sayısı 32'dir. Aynı yıl Türkiye'de yaptıkları misyon faaliyetinin süresi ise 358.174 saattir. Yehova Şahitlerinin yaptığı bu faaliyetlerin çoğunluğunu, evlere yaptıkları ziyaretler oluşturmaktadır. Ev ziyaretleri, diğer Hıristiyan ve misyoner teşkilatlarına oranla, Yehova Şahitlerinin daha fazla benimsediği bir metot olarak dikkat çekmektedir. Ev ziyaretleri yanında, evlere posta yoluyla yayın ve broşürler ulaştırılmaya çalışılmakta ya da bu dokümanlar halka açık mekânlarda dağıtılmaktadır.

2. Mormonlar

Yasin AKTAY
Prof.Dr. • Selçuk Üniversitesi • Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Kendisini genelde "İsa Mesih'in Ahir Zaman Azizleri Kilisesi" olarak isimlendirmekte olan Mormonluğun Hıristiyanlık içi bir kilise hareketi olup olmadığı öteden beri tartışılmaktadır. Kendilerini ana gövde Hıristiyanlık içerisinde gören kiliselerce Mormonluğun Hıristiyanlık içinde bir mezhep değil, bağımsız inanca dayanan kilise eksenli yeni bir dinsel akım, heretik bir hareket olduğu ileri sürülmektedir. Diğer taraftan Mormonlar ise ısrarla kendilerini Hıristiyanlığın tek doğru yorumu olarak tanımlamaya dikkat etmektedirler.

A. Joseph Smith ve Mormon Kitabı

Mormonluğun tarihi 1820 yılında Batı New York bölgesinde ondört yaşındaki Joseph Smith'in yaşadıklarına dayanır. Smith'in kendi anlattıklarına dayalı Mormon tarih kayıtlarına göre 1820 yılında on dört yaşındaki Smith, kişisel bir bunalım döneminden geçmekte, ruhsal fırtınaların arasında yolunu kaybetmiş olarak yolunu aramaktadır. Bu esnada etrafta bulunan sayısız din ve kilisenin arasında hangi dinin daha doğru olduğu, hangi kilisenin doğru yola yönlendirdiği konusunda tam anlamıyla bir kararsızlık hâli yaşamaktadır. Mevcut olanlardan hiç birinin içindeki fırtınaları dindirebilecek bir sağlam liman oluşturamadığını hissetmektedir. Bu ondaki ruhsal huzursuzluğu daha da artırmakta ama aynı zamanda yoğun varoluşsal sorular eşliğinde arayışını daha da motive etmektedir. Babasının çiftliğinin yakınlarında bir ağaç koruluğu vardır. Smith, Tanrı'ya ne yapması gerektiğini sormak üzere o koruluğun içine kendini atmayı alışkanlık hâline getirmiştir. Daha önce Hz. İsa'nın havarilerinden James'ın mektubunda okuduğu üzere, akıl ve hikmetten yoksun kalmış olanların veya akıl ve bilgelik arayanların yapmaları gereken bir şey olarak bu alışkanlığı edindiği söylenir. Bu ziyaretleri esnasında Tanrı ve İsa'nın ayrı varlıklar olduğunu ve insanlar gibi göründüklerini kendisine öğreten vahiyler almıştır. Bu koruluğa ziyaretlerini sürdüren Smith, 21 Eylül 1823 tarihinde, yani ilk vahyi aldıktan tam üç yıl sonra,

Tanrı'ya, kendisine daha açık bir şekilde görünmesi için dua etmiş, Tanrı da kendisine yol göstermek üzere elçisi Moroni'yi göndermiştir. Smith'in korulukta kendisine görünen elçiyle ilgili olayı anlatışı şöyledir:

> Bana adımla hitap etti ve bana kendisinin Tanrı katından gelen bir elçi olduğunu ve adının Moroni olduğunu; Tanrı'nın benim için yapacak bir işi olduğunu söyledi... Ayrıca bu kıtanın önceki sakinlerinin bir anlatısını ve nereden geldiklerinin bir açıklamasını içeren altın tabakalara yazılı bir kitabın emanet edildiğini söyledi... Ayrıca ölümsüz İncil'in tamamının bu emanetin içinde olduğunu ve kurtarıcı (İsa) tarafından daha önce buranın eski sakinlerine verilmiş olduğunu söyledi.

Bu esnada Moroni kitabı değil sadece kitabın haberini getirmiştir. Hatta kitabın nerede bulunduğuna dair haberi de vermiştir. Joseph de kendisine tarif edilen yere, yani Cumorah Tepesi denilen yere ertesi gün giderek eliyle koymuş gibi altın levhalara yazılı kitabı taş bir sandukanın içine konulmuş olarak bulur, ama kitabı bu sefer sadece görmesine izin verilmiştir. Bundan sonra, kendisine verilecek olan kitabın ağırlığını kaldırabilmesi için dört yıllık bir eğitime tabi tutulması gerekecektir. Bu yüzden Moroni, Smith'i, ilk görünüşünün her yıldönümünde Cumorah Tepesi denen yerde buluşmaya çağırır. Her yıldönümünde oraya gittiğinde Moroni, kendisiyle görüşmekte ve her seferinde kendisini, Tanrı'nın mahiyeti ve planları, Tanrı Krallığı'nın mahiyeti, mevcut kilise veya dinlerin bu Krallığı gerçekleştirme bakımından yetersizliği ve tahrif edilmişliği gibi konularda aydınlatmakta ve gerçek kilisenin yeniden restore edilmesi işleminin kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu, bunun için de kendisinin seçilmiş olduğunu söyleyerek, kendisini büyük göreve hazırlamaktaydı. Nihayet 1827 yılının 22 Eylülünde Moroni, yine Joseph'e aynı tepede her yıl buluştukları yer ve zamanda görünmüş, ama bu sefer kendisine İngilizce'ye çevirmek üzere altın levhaları vermiştir. İbranice bilmeyen Joseph'in bu kitabı nasıl çevireceği de kendisine ilahî bir destekle bildirilmiştir. Antik dönemde peygamberler tarafından bir dili çözmek üzere kullanılmış olan Urim ve Thummim denilen taşlar, genç Joseph'e İbraniceyi anlaması ve bu dildeki metinleri İngilizce'ye çevirmesi için yardımcı olacaktır. Zaten çeviri devam ettiği süre içinde Moroni'nin desteği de devam etmekte, Moroni sürekli yapılan çevirilerin doğruluğunu temin etmek üzere kontrol etmektedir. Bu yüzden yapılan çevirinin de ilahî destekli ve onaylı bir çeviri olduğuna inanılmaktadır. Mormon Kitabı

hakkındaki algı ve kabuller bir yana, Mormon Kitabıyla birlikte İncil'in tahrif edilmemiş nüshalarının da bulunduğu fikri göz önünde bulundurulduğunda, Mormonlar diğer Hıristiyan mezheplerinin elinde bulunan İncil'in tahrif edilmiş olduğu ve asıl nüshaların kendi ellerinde olduğu ve tıpkı Mormon kitabında olduğu gibi bunda da ilahî destekli ve onaylı, güvenilir bir çeviriyle desteklenmiş oldukları iddiası taşımaktadırlar. Bu yüzden Mormonlar temel kitapları olan Mormon Kitabı'nın yanı sıra Yeni Ahit'i de kapsayan bir dinsel metin külliyatına sahiptirler. Mormon tapınak merkezinin bazı resmî baskılarıyla, Yeni Ahit'in Smith tarafından yapılmış çevirisi ile *Mormon Kitabı, Doctrines and Covenants* ve *Pearl of Great Price* bir arada yer almaktadır. Bu külliyat Mormonların kendilerini konumlandırdıkları İbrahimi gelenekle olan bağlarının ve bütünlüklerinin teolojik temellerini sağlamaktadır.

Mormon Kitabı'nın içeriği ve dayandırıldığı anlatı, esasen Mormonluğun mahiyetini büyük ölçüde anlatmaktadır. Kitap MÖ 600 yıllarında Tanrı'dan gelen, Kudüs'ün Babil İmparatorluğunun eline düşeceğine dair bir uyarı/haber üzerine Kudüs'ü terk eden takvalı İsrailoğullarından bir grubun gemilere binerek yaptıkları ve sonu Amerikan kıtasında biten uzun yolculuklarının bir hikâyesinden ibarettir. Mormon Kitabı'na göre İsrailoğullarının on iki kabilesinden iki tanesini oluşturan bu grup, Tanrı tarafından Kızıldeniz'e yöneltilmiş, bu denizin sahilinden giderek Arabistan'a ulaşmış, oradan da okyanusu aşarak bugün Batı Hemisphere denilen yere ulaşmıştır. Kitaba göre bu yolculuğa Tanrı'nın peygamberlerinin kılavuzluğu altında çıkan bu grup, kısa bir süre sonra ikiye bölünmüş ve izleyen bin yıl boyunca bu iki grup sürekli çatışma içinde olmuşlardır. Mormon Kitabı'nın çok önemli bir kısmı bu iki grubun, yani Nefi halkı ile Laman halkının birbirleriyle yaşadıkları çatışmaların ve ilişkilerin bir tarihidir. Anlatılanlara göre Kudüs'ten ve diğer İsrail kabilelerinden kopup ayrı bir hayat yaşayan bu iki halkın tarihi, bilinen dünyanın yaşadıklarına paralel olarak gelişmiş, bu halklara da peygamberler gelmeye devam etmiş, bu peygamberler hem Nefi ile Laman halklarına çıkardıkları huzursuzlukların, isyanların ve çatışmaların kötü sonuçları hakkında uyarılarda bulunmuş hem de Tanrı'ya itaat etmeleri gerektiğini hatırlatmışlardır. Aynı zamanda bu peygamberler gelecek olan bir Mesihin de haberlerini vermiştir. Ayrıntılarıyla geleceği bildirilen Mesih haberlerinin bilinen dünyayla bir farkı şudur: İsa Mesih'in Kudüs'teki işi biter bitmez Amerika kıtasında bulunan bu halklara da görünecektir. Nitekim Mormon Kitabı'na göre Hz. İsa Kudüs'te çarmıha ge-

rildikten hemen sonra ve göğe yükseltilmeden hemen önce meşhur yeniden diriliş zamanının üç gününü Amerikan kıtasındaki İsrailoğullarına görünerek geçirmiştir.

MS 385 yılına kadar süregelen din ve peygamberlerin bir anlatımından ibaret olan Mormon Kitabı, bu tarihte emin bir yere saklanmak üzere gömüldükten 1650 yıl kadar sonra, 1830 yılında tekrar ortaya çıkmış ve insanlara hitap etmeye yönelmiştir. Dolayısıyla Mormon geleneği, arada İslam'ın başrolünü oynadığı tarihin tamamını kapsayan uzun bir fetret dönemi algısına sahiptir. Uzun ve hareketli tarihiyle İslam'ın bu --öne sürülen– fetret dönemine tekabül etmesi, Mormonluğun İslam'a bakışının muğlak kalmasına neden olmuştur. Bugün Mormon resmî makamları Müslümanlarla karşı karşıya oldukları durumlarda, İslam'ın da Tanrı tarafından bir zamanlar insanlığa sunulan bir din olduğunu ifade etmekle birlikte[1] Mormon ilahiyatının gereği olarak Mormonluğun diğer bütün dinlerdeki tahrifatın restorasyonuna yönelik bir mesaj ve içerik taşıdığını iddia etmektedirler.

Amerika kıtasındaki halklara görünüşünde İsa, Kudüs bölgesinde yaptığının aynısını bu bölgede de yapar: Hastaları iyileştirir, ölüleri diriltir ve körlerin gözlerini açar. Onun buradaki halklara görünmesinin çok büyük bir etkisi olmuş ve yaklaşık yedi yüz yıllık zamana kadar sürekli olarak birbirleriyle çatışmış olan bu halklar İsa'nın görünüşü ve mucizelerini gösterişiyle birlikte iki yüzyıl sürecek istisnai bir barış ve huzur dönemi yaşamışlardır. Bu esnada halklar İsa'nın öğretilerine sımsıkı bağlı kalmışlardır. Ancak iki yüzyılın sonunda tekrar eski çatışmalı günler baş gösterecektir. O kadar ki, taraflardan biri diğerini tamamen yok edecek ve böylece Mormon kitabının hikâyesi de bitmiş olacaktır. Zaten Mormon kitabı, tam da bu taraflardan birinin diğerini imha ettiği Miladi 385 yılında yazımına bir nokta koymaktadır.

Anlatılan hikâyeler yoluyla, inananların kardeşler arasındaki çatışmalı durumlara karşı uyanık olması, yaşanan olaylarla anlatılan kıssalardan ibretler alınması hedeflendiği için Mormon Kitabı büyük ölçü-

[1] 1981 yılında Utah'ın başkenti ve Mormonların merkezi olan Salt Lake City'de Mormonluk ve İslam başlıklı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta Mormon tarafı genellikle Mormonluğun peygamberlik anlayışına uygun olarak, tarihte kendi dini kayıtlarının kaydetmediği binlerce peygamberin gelmiş olabileceği ihtimaline dayanarak Hz. Muhammed'in de bu peygamberlerden biri olduğunu dillendirmiştir. Mormonluğa göre peygamberlik sayfası hiç bir zaman kapanmamıştır ve kapanmayacaktır da.

de ahlaki bir kitap niteliğindedir. Kitabın yazarı bu halklara gelen ve kitaba adını da veren Mormon ismindeki, peygamberlerin sonuncusu olan zattır. Halklarının bütün tarihini, Mormon inancına göre bizzat Tanrı'nın emriyle özetle anlatan bu adam, ölümüne yakın bir zamanda bu yazdıklarını oğluna emanet etmiş ve günün birinde Tanrı'nın tekrar gün yüzüne çıkaracağı bir tarihe doğru korunmak üzere bir yere saklamasını istemiştir. Mormon'un oğlu ise Joseph Smith'e görünerek kitabın yerini bildiren ve zamanla da bu emanetleri çevirmek üzere kendisine bırakan Moroni'dir.

Kendisine emanet edilen levhaları kimseye göstermemek üzere sıkı sıkıya tembih edilmiş olduğu hâlde bir ara meleğin gelişinin uzun süre gecikmesinden dolayı kuşkuya kapılan Smith bu sırrını, daha sonra bu levhaları görmüş olduklarına şahitlik edecek üç kişiye açmıştır. Bu üç kişi başta Mormonluğa girmişler ama sonra bu dinden çıktıkları hâlde yaptıkları şahitlikten geri dönmemişlerdir. Gerçekte bunların şahitliğinden ve Joseph Smith'in iddiasından başka, Mormon Kitabı'nın orijinali hakkında hiçbir bilgi yoktur. 1829 yılında Mormon Kitabı'nın İngilizce'ye çevirisi bitmiş, 1830 yılında da New York'ta ilk baskısı yapılmıştır. Baskısının yapılmasından on beş gün sonra New York'ta ilk kilise kurulmuş, yoğun bir misyon çalışmasıyla ilk cemaat oluşturulmuştur. Bu cemaatin ilk üyeleri genellikle Protestan unsurlardan koptukları için, Protestan kiliseler Mormonların faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve onları New York'tan sürmüştür. Önceleri Ohio'ya göç eden Mormonlar, burada da aynı türden tepkilerle karşılaşınca Missouri yolu üzerinden Kirtland'a göçmüşler, ne var ki burada daha da yoğun bir muhalefetle karşılaşmışlar ve ilk can kayıplarını vermişlerdir. Joseph Smith ve kardeşi Hyrum Smith yeni din iddialarından dolayı tutuklanmış, taraftarları susturulmaya çalışılmış ve 1844'te Carthage Hapishanesi'nde Smith kardeşler öldürülmüşlerdir.

B. Temel Öğretiler

Mormon kitabının İsrailoğullarına dayanıyor olmasına karşılık, Mormon inancının İsrailoğullarıyla sınırlı olmaması, ilk etapta dikkat çeken bir noktadır. Mormon inancı böylece İsrailoğullarından olanların kayıtlarının gentile (Yahudi olmayan) insanlara da hitap etmesini sağlayan bir köprü işlevi de görmektedir.

Mormon inancı, mevcut Hıristiyanlığın bütün yorumlarının tahrif edilmiş olduğu iddiasını seslendirdiği hâlde getirdiği yeni teolojiyle Hıristiyanlığın mevcut mezhep veya pratikleriyle ancak kıyaslanabilir türden bir söylemle yani aynı paradigma içerisinde kalarak konuşmaktadır. Mormon inançları, aslında kategorik olarak diğer mezheplerin dillendirdiklerinden radikal anlamda bir farklılık göstermemektedir. Merkezde yine Hz. İsa vardır; İsa Mesih kurtarıcı bir figürdür. Baba'nın ilk çocuğu, bedeni olarak biricik oğlu ve dünyanın kurtarıcısıdır. Bütün insanlığın günahına kefaret olmak üzere kendisini kurban olarak sunmuş; çarmıha gerilerek öldürülmeye mahkûm edilmiştir. Mezarından kıyam eden İsa Mesih, yaşamını sürdürmektedir; Baba ile birlikte Smith'e görünmüştür. O, bir gün yeniden dünyaya dönecek ve tanrısal egemenliği kuracaktır.

Mormonlar da diğer evanjelik unsurlar gibi, Tanrı'nın ahir zamanda İsrailoğullarını vadedilmiş topraklarda bir araya getireceğine dair güçlü bir inanca sahiptirler. Tanrı'nın Krallığı'nın tesisiyle sonuçlanacak bu süreç, aslında Yahudilerin çoğunun ölümüyle sonuçlanacak bir büyük savaşı, yani *Armegedon*u içermektedir. Mormonluk da diğer Amerikan dinsel hareketleri gibi bütün hesabını ve gelecekle ilgili bütün siyasi ve ekonomik yatırımlarını bu savaş üzerine kurmaktadır.

a. Zion Öğretisi

Mormonluk Amerika'da ortaya çıkmış bir dindir. Kendini Hıristiyanlığın çağımızdaki daha doğru yorumu olarak ikame eden bir dünya dini olarak sunmak istese de Amerikalılık bu dinin her yanına sinmiş durumdadır. Mormonluk başlangıcından sonuna kadar bütün boyutlarıyla yerli bir Amerikan dini olma özelliğini taşımaktadır.

1831 yılında Smith'e vadedilmiş toprak (Zion) olarak bugünkü Salt Lake City şehrinin yerinin vahiyle bildirilmiş olduğuna inanan Mormonlar, Joseph Smith'ten sonra başa geçen Brigham Young öncülüğünde bu vaad edilmiş yere göç ettiler. Bu zamandan itibaren başlayan uzun ve yorucu göçün nihai amacı, ulaşacakları vadedilmiş toprakta Tanrı'nın Krallığı'nı, yani Amerika'daki Kudüs'ü tesis etmektir. Amerikan halk dindarlığında, özellikle de Evanjelik çevrelerde dinî açıdan Amerika'ya özel bir vurgu yapılmaktadır; genelde Amerika meşakkatli sürgünlerin sonucunda ulaşılmış kutsal bir vatan, vadedilen bir toprak ya da yeni Kudüs olarak görülür. Ancak hiçbir dinî grup Amerika'ya

Mormonların Utah'a atfettikleri kadar güçlü bir Kudüs vurgusu yapmaz. Mormonlar kendi misyonlarının önemli bir parçasını diğer Evanjeliklerden farksız olarak, ahir zamana doğru dünyada dağınık duran on iki (İsrail oğullarına mensup) kabilenin Zion'da bir araya getirilmesine hasretmiş olsa bile, Utah'ta bir yeryüzü cenneti olarak Kudüs'ü kurma konusuna apayrı bir önem atfederler. Dolayısıyla Mormonlar için Siyonizm, bir yanı Filistin topraklarında gerçekleşecek olan bir "toplanma", diğer yanı da özelde Utah'ın genelde ise bütün Amerika'nın bir yeryüzü cennetine dönüştürülmesini amaçlayan uzun bir programın adıdır. Bütün Mormonlar için misyon da budur.

Mormonların Joseph Smith'in öldürülmesinden sonra, bu amaçla başlattıkları ve Amerika'nın neredeyse bir ucundan öbür ucuna kadar o günün şartları altında yaptıkları göç, Mormon dinsel hafızasında çok kurucu bir rol oynamıştır. Denilebilir ki, bu göç, bir dinin kök salabilmesi için gerekli ıstırap ve çile unsurunu, Yahudiliğin Diaspora'sıyla kıyaslanabilir bir biçimde Mormonluğun bütünlüğüne çok köklü bir biçimde yerleştirmiştir. Mormonların 4 Şubat 1846 yılında başlayan bu meşhur göçü, 24 Temmuz'da ilk kafilenin, Brigham Young'ın meşhur "işte burası" sözüyle Zion olarak Salt Lake City'de karar kılmasıyla bitmiştir.

b. Aile ve Poligami

Mormon inancına göre Oğul tarafından, onun sayesinde ve onunla ilgili olarak dünyalar yaratılmıştır. Bunların mirasçıları olanlar Tanrı'nın biricik oğulları ve kızlarıdır. Bu bağlamda ilahî oğullar ve kızlar olarak Mormonlar aile sistemine çok önem verirler. Evlilik konusunda poligami ya da çok eşlilik Mormon tarihinde yaşanan bir olgudur. 1890'a kadar çok eşliliği, bütün peygamberlerin hayatında bulunan bir hayat tarzı olarak gören ve bunu dinin bir parçası sayan Mormonluk, bu yönüyle sürekli olarak başka insanların gözünde bir eleştiri kaynağı oldukları gibi Federal yönetimin bu konudaki baskılarına da maruz kalmışlardır. Bu baskıların dayanılmaz bir hâl aldığı ve askerî bir yaptırım tehdidiyle buluştuğu bir anda, 1890'da altı ayda bir Salt Lake City'deki Mormon Tapınağı'nda toplanan Mormon Konferansı'nda[2] yayımlanan

[2] Bir çeşit hac olan bu toplantı dünyanın her tarafından Mormonun katılımıyla gerçekleşmektedir. Son zamanlarda inşa edilen Salt Lake City'deki 35 bin kişiyi aynı anda alan yeni konferans salonu, görkemli bir yapıya sahiptir. Bu merkez, Mormon dininin periyodik ve son derece düzenli bir faaliyetiyle bir ökümenik toplantı merkezi işlevi görmektedir.

"Manifesto" ile çok eşlilik uygulamasına son verilmiştir. Bu karar aynı zamanda Utah eyaletinin Federasyona dahil olma şartını da yerine getirmiş oluyordu. Tabi birçok Mormon, "baskı altında gelen vahiy" gerekçesiyle bu kararı tanımayarak, sahih Mormonluğa devam etmek adına çok eşlilik uygulamasını sürdürmüştür. Burada "baskı altındaki vahiy" düşüncesi, doğrusu Mormonluğun resmî makamının artık Tanrı'nın değil, egemen güçlerin kontrolünde olduğu eleştirisini içinde barındırarak, Mormonluk tarihi içindeki ilk büyük kırılmayı da oluşturmuştur. Doğrusu, olayın oluş biçimi Mormon resmî makamları hakkında böyle bir düşünceyi beslemek için güçlü bir gerekçe oluşturmuştur. Ana akım Mormonluğa nazaran istisna olarak kalmışsa da bugün özellikle Utah'ın görece daha kırsal kesimlerinde poligami geleneğini daha sahih bir dinsellik adına sürdürmekte ısrar edenler bulunmaktadır.

Mormonlara göre evlilik basitçe iki insanın maddi olarak bir arada olması değildir. Gökte asılı duran ruhların gerçek bir mevcudiyet kazanabilmesi yani yeryüzüne indirilmesi için evliliklerin çocuk doğurmayı temel bir misyon olarak benimsemesi gerekir. Dolayısıyla cinsel birleşme basitçe, arzuların tatmininden ibaret değildir; bu ruhların asılı durmaktan kurtarılması, bir bedene kavuşturulması, başlı başına bir misyondur ve yaratış sürecinin de bir parçasıdır. Zaten insanın Allah'la ilişkisi tanrı-kul ilişkisinden ibaret değil, baba-oğul ilişkisini de kapsadığı için, insanın Tanrı'ya benzediğine dair birçok göstergenin en önemlilerinden birisi de budur.

Mormon aileleri genellikle çok çocukludur. Aile hayatı ve çocuk doğurma çok güçlü bir biçimde teşvik edilir. Bu teşvikin dinsel temeli o kadar güçlüdür ki, sıkça rastlandığı gibi Mormonluğu aile temelli bir din/teoloji olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim Mormon resmî makamları 1995 yılında bir deklarasyon yayımlayarak ailenin teolojik konumunu yeniden tesis etmiştir. Çoğalmanın teolojisi o kadar etkili olmaktadır ki, Mormon ailesinin demografik açılımı çocuk sayısının fiili oranlarına yansımıştır.

C. Cemaat Yapılanması ve İbadet

Mormonlar, her 24 Temmuz gününü bir festival olarak kutlarlar ve on yılda bir, yaptıkları tarihsel yolculuğu canlandırmak üzere bir yolculuk yaparlar.

Vücuda zararlı olacak hiç bir şeye yanaşmamak örneğin, kesinlikle alkol almamak, sigara içmemek ve içindeki vücuda zararlı 'kafein'den dolayı hiçbir kolalı meşrubat, çay ve kahve içmemek gibi hususlara özen gösterilir. Mormonlar, insan vücudunu Tanrı'nın verdiği bir mabet olarak görürler. Bir mabet nasıl kirletilmemeliyse bu tür nesnelerle insan vücudu da kirletilmemelidir.

Amerika'da, kilisenin ilk ve tek eyaleti Utah olmakla birlikte Mormonlar, başta Utah'a komşu eyaletlerdeki, örneğin California, Arizona ve Nevada'daki kolonileri dolayısıyla görece daha fazla olan nüfuzuyla birlikte Amerika'nın hemen her tarafına yayılmıştır.

Bugün inananlarının sayıları on bir milyonu bulmuş, dünyanın hemen her tarafına yayılmış son derece zengin kilise örgütü ve sistematik misyonerlik ağlarıyla Mormonluk dininin merkezi ABD'nin Utah eyaletidir. Bu eyaletin büyük bir çoğunluğu (yaklaşık % 80'i) Mormonlardan oluşmaktadır. Eyaletin iki senatörü ve valisi genellikle Mormon'lar arasından seçilir. Eyalet ekonomisinde de en güçlü banka ve yatırımlar Mormonlarındır.

Mormon kilisesinin çok büyük örgütsel gücü, sosyal ve mali imkânları vardır. Kiliseye bağlı birçok menkul ve gayrimenkul emlakle son derece zengin bir örgütü, kendine ait üniversitesi (Brigham Young University), televizyon kanalı ve şirketleriyle Amerika'nın en güçlü kiliselerinden biridir. Sıkı ve düzenli örgütsel yapı, açık kuralların varlığı ve yoruma açık dine sahip olmaları, muhtemel ihtilafları geciktirmeksizin ve Mormon cemaatinin faydalarını gözetecek şekilde problemleri anında çözecek peygamberlerinin varlığı, Mormonların kısa zamanda kat etmiş oldukları mesafeyi açıklamaktadır. Özellikle sonuncusu, yani yaşamakta olan bir peygamber geleneği, ihtilaf vukuunda onların inancına göre ilahî vahiy destekli bir çözüm imkânı sunarak iç sürtüşmelerin bir mezhepleşmeye yol açmasını engellemektedir. Mormon kilisesinin başkanı aynı zamanda özel ilahî işaretlerle seçilmiş olduğu kabul edilen bir peygamberdir ve bu tür bir liderin varlığı tartışmaların kilitlendiği yerde ilahî bir işaretle bitirilmesini sağladığı için derin ihtilaflara yol açabilen tartışmalar kolayca çıkmamaktadır.

Mormonluğun en önemli özelliklerinden birisi de rahiplik kurumunun veya din adamları sınıfının olmamasıdır. Herkes kendi dininin rahibidir ve bu şekilde bir eğitim almaktadır. Neredeyse her Mormonun,

on dokuz yaşına geldiğinde, hizmet edeceği yer kilisenin inisiyatifinde ve atama yetkisinde olmak kaydıyla, gönüllü olarak, dünyanın herhangi bir yerinde iki yıllığına misyonerlik faaliyetine katılması gerekir. Gerek bu faaliyetlere hazırlık aşamasında, gerekse bu faaliyet içinde ve sonrasında bir ömür boyu her Mormon, dinini hem kendisi için hem de başkalarına anlatabilecek bir temsil boyutunda çok iyi öğrenmek durumundadır. O yüzden karşılaşabileceğiniz herhangi bir Mormon size son derece iyi yetişmiş bir Mormon ilahiyatçısı görüntüsü verebilir.

Mormonların din adamları sınıfı olmadığını söylemek Mormon kilisesinin hiçbir hiyerarşiye sahip olmadığını söylemek anlamına gelmez. Zira kilisenin örgütsel şemasında başta, ilahî bir işaretle seçilmiş olduğuna inanılan bir lider (peygamber) ve onun altında, birinci başkanlık konseyi olarak, iki yardımcısı vardır. Bunların dışında Hz. İsa'nın on iki havarisine öykünen ve "oniki havariler kurulu" olarak adlandırılan on iki kişilik bir konsey bulunur. On bir milyonluk bir cemaatin yönetiminde bu on iki kişi bir çeşit kabine işlevi görmektedir. Ayrıca yine Hz. İsa'nın tavsiye etmiş olduğuna inanılan yetmiş kişilik meclis ile bir yedek meclis daha vardır. Bu makamlara seçilmek hem kilise içindeki hizmet süresiyle bağlantılıdır hem de Mormon değerlerine bağlılığın zaman içerisinde sürekli kanıtlanması yoluyla olmaktadır.

Mormonlar kutsal mekânlarını 'tapınak' olarak adlandırırlar. Başta Salt Lake City'deki tapınak olmak üzere, Mormon tapınaklarına ancak Mormonların girmelerine izin verilir; Mormon olmayanlar bu mekânlara giremezler. Tapınaklarda başta evlilik törenleri olmak üzere çeşitli ayinler icra edilir. Bunun dışında Mormonların hemen her yerleşim biriminde bir çeşit cemaat evi olarak da düşünülen ve dua törenleri yanında günlük toplantı ve eğlenceler için de kullanılan toplantı mekânları vardır. Bu mekânlara yabancıların girmesinde sakınca görülmez.

3. Moonculuk

Mustafa BIYIK

Dr. • Gazi Üniversitesi • Çorum İlahiyat Fakültesi

A. Sun Myung Moon

Moonculuk, Sun Myung Moon'un (1920-) 20. asrın ikinci yarısında Hıristiyanlığı Doğu din ve gelenekleri çerçevesinde yeniden yorumlaması sonucu kurduğu Mesihçi nitelikte yeni bir senkretik dindir.

6 Ocak 1920'de bugünkü Kuzey Kore'de Konfüçyanist bir ailenin çocuğu olarak doğan Moon, on yaşına gelince ailesinin Hıristiyanlığı benimsemesiyle Hıristiyan bir aile ortamında yetişmiştir. Moon on altı yaşına geldiğinde İsa'nın kendisine gözüktüğünü ve onun tamamlayamadığı ilahî misyonu yerine getirme görevine seçildiğini ileri sürmüştür.

İlk vizyonu sonrasında Seul'e giderek Teknik Yüksek Okul'a kaydolan Moon, teolojisini oluşturmaya çalıştığı bu süreçte başta Musa, İsa, Buda ve İbrahim olmak üzere pek çok dinsel şahsiyetle ve hatta Tanrı ile görüştüğünü; onların kendisine yardımcı olduklarını savunmuştur. 1941 yılında Japonya'da Waseda Üniversitesi'ne elektrik mühendisi öğrencisi olarak kaydolmuşsa da bu okulu bitiremediği gibi Japonya'da görüşleri nedeniyle çeşitli kilise ve yerel yöneticilerin tepkilerini çekmiş ve pek çok defa tutuklanmıştır. Son olarak 22 Şubat 1948'de beş yıllık mahkûmiyet kararıyla tutuklanmış ve Hungnam'da bir çalışma kampına gönderilmiştir. Onun buradaki tutukluluk hâli iki yıl sekiz ay sürmüş ve sonunda Birleşmiş Milletler'in Kore Savaşı'na müdahalesi sırasında 14 Ekim 1950'de Birleşmiş Milletler Güçleri'ne bağlı Amerikan askerleri tarafından özgürlüğüne kavuşturulmuştur. Serbest kalan Moon aynı yıl güneydeki Pusan'a giderek yeniden vaazlarına başlamıştır. Moon hiçbir dinsel nitelikli okuldan resmî anlamda bir ders almadığı hâlde 1 Mayıs 1954'te gittiği Seul'de yaygın ismiyle Birleştirme Kilisesi (Moonculuk) adlı kendi kilisesini kurmuştur. Moon'un 1971'de ABD'ye gelip hareketin merkezini New York'a taşımasıyla Moonculuk ulusal ve uluslararası düzeyde hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Diğer taraftan Kore, Japonya ve ABD'de kısa sürede ticarete el atan Mooncular, çeşitli alanlarda yaptıkları yatırımlardan elde ettikleri büyük gelirleri ile hareketin gelişmesini sağlamışlardır. Mooncular özellikle üst düzey kimseler ve devletlerarası ticari ilişkileri ile adlarını kısa sürede tüm dünyaya duyurmuşlardır. ABD'nin 1970-80'li yıllarda Sovyetler Birliği'ni tek rakip olarak görmesi ve komünizmle sıkı mücadele etmesine paralel olarak Mooncuların da Cumhuriyetçi Parti ile yakın ilişki içerisinde yer alıp ideolojik temelde komünizm aleyhtarı bir tutum içerisinde olması ve bunu eylem planına taşıması Moon'a geniş ve rahat bir hareket alanı sağlamıştır. Cumhuriyetçi Parti'nin iktidara gelmesini, sahip oldukları önemli basın ve yayın organları ile devamlı destekleyen Mooncular bunun en güzel örneğini de meşhur Watergate Skandalı sırasında Nixon'a verdikleri güçlü destekle göstermişlerdir. Ekonomik yatırımları ile devamlı dikkatleri üzerine çeken Moon ve Mooncuların, Demokrat Parti dönemlerinde

sıkıntıya düşmelerine karşın Cumhuriyetçilerin iktidara gelişlerinde geniş imtiyazlar elde etmelerinin altında yatan temel sebep buradan kaynaklanmaktadır. Vergi kaçakçılığına adı karışan Moon, çeşitli hapis ve para cezalarına da çarptırılmıştır

B. Temel Öğretileri ve Uygulamaları

Moonculuğun öğretileri, Moon'a vahyedildiğine inanılan ve Kutsal Kitap olarak tazim gören *İlahi İlke*'de *(Divine Principle)* ortaya konmuştur. 1957'de basımı yapılan bu eserde ifade edilen Mooncu öğretinin temelinde insanlığın yaratılışı, düşüşü ve yeniden kurtuluşu çalışmaları yatmaktadır. İnsanlığı, asli günahla gelen düşüşten kurtarma sürecinde kendisini gösteren Mesih öğretisi, Moonculuğun temel vurgusunu oluşturmaktadır.

Moonculuk, hemen hemen bütün dinsel geleneklerde yer alan ve Hıristiyanlıkta ayrı bir öneme sahip olan insanlığın yaratılış ve düşüş motifine getirdiği Hıristiyan temelli farklı ve bir o kadar da ilginç yorumlarıyla dikkatleri üzerine çekmektedir. Yaratılış, düşüş ve kurtuluş öğretisi, aynı zamanda Moonculuğun doktrinel, politik ve sosyal içerikli tüm öğreti ve anlayışlarının da temelini oluşturmaktadır. Öğretiye göre Âdem ve Havva'yı tam mükemmelleşmemiş biçimde yaratan Tanrı'nın amacı, Âdem ve Havva'nın mükemmelleşmelerini sağlayıp bunları Tanrı'nın gerçek birer oğlu ve kızı hâline getirmektir. Böylece Tanrı ile doğrudan iletişim kurabilecek niteliklere sahip Gerçek Ebeveyn konumundaki bu mükemmel eşlerin evlenmeleri ile tanrı merkezli iyi bir soy ağacı başlatılmış olacaktır. Bununla birlikte *İlahi İlke*'de sunulan öğretiye göre Havva daha mükemmelleşmesini tamamlamadan, kendisine hizmetçi olarak verilen Başmelek konumundaki Lüsifer ile cinsel ilişkiye girmiş ve bu ilişki sonucunda da Kabil doğmuştur. Bu ilişki sonrasında şeytan konumuna düşen Havva'nın daha sonra yine kendisi gibi henüz mükemmelleşmemiş durumdaki Âdem'i kandırması ve onunla da ilişkiye girmesi, yanlışa bir yanlışı daha eklemiştir. İlk ilişkisi ile Lüsifer'den aldığı kötü unsurları Âdem'e taşıyan Havva, yanlış kişi ile ve vakitsiz olan bu ilişkisi sebebiyle fiziksel, yine vakitsiz olan ikinci ilişkisi ile de manevi düşüşe yol açmıştır. Böylece girilen ilişkiler neticesinde Tanrı yerine şeytan merkezli bir insanlık soyu başlatılmıştır. Bununla birlikte bu süreçte ilk ilişkiden doğan Kabil ve soyu kötülüğü; ikinci ilişkiden doğan Habil de soyu ile birlikte iyiliği temsil etmektedir. Havva'nın Lü-

sifer ile ilişkisi yanlış kişi ile olduğundan ve Lüsifer'den kötü unsurları alarak Âdem'e taşıdığı ikinci ilişkisi de vaktinden erken olduğu için fiziksel ve manevi düşüşe yol açmıştır. *İlahi İlke*'de geniş biçimde yer alan bu öğretiye göre insanlık bundan böyle Tanrı yerine şeytan merkezli bir soy ağacında asli suçu taşır hâle gelmiştir.

Öğretiye göre insanlığın düşüşten kurtuluşu ancak Mesih konumunda asli günahı olmayan mükemmel bir insan ve onun evleneceği mükemmel bir eş sayesinde gerçekleşebilir. İsa bu konumda Mesih olarak gelmiş ve çarmıhta kanını dökerek fiziksel düşüşe denk gelen fiziki kurtuluşu sağlamıştır. Fakat evlenip yaratılışta tasarlanan ideal bir eş ile Gerçek Ebeveynlik konumuna erişemediği ve ideal aileyi kuramadığından misyonunu tamamlayamamıştır. Dolayısıyla insanlığın kurtuluşu Mesih'in ikinci gelişi ile mümkündür.

Bu bağlamda Mesihlik öğretisine yoğunlaşan Moon, Uzakdoğu'nun dinsel ve kültürel motiflerinin ve düşünce akımlarının da etkisiyle Kutsal Kitap'ı yeniden fakat saliklerinden farklı biçimde yorumlayarak kendisini Mesih olarak ortaya koymaya, farklı bir bedenle ve farklı bir isim altında İsa'nın ikinci gelişi olduğunu yaymaya girişmiştir. Kendisini İsa'nın ikinci gelişi olarak sunmanın başlangıçta kendisine yöneltteceği eleştiriler karşısında bunu tedrici olarak ve muğlak biçimde yapan Moon, 1992'de Hıristiyanların beklediği ikinci Mesih olduğunu kamuoyuna açıkça ilan etmiştir. Dahası Âdem ve İsa'nın başaramadıklarını başarıp Gerçek Baba olduğunu, 1960'ta evlendiği son eşi (Mooncu literatürde hiç bahsedilmese de Moon'un ilki 1940'ta olmak üzere üç evliliği daha vardır) Hak Ja Han'ın da Gerçek Anne olduğunu ve dolayısıyla onların kutsadığı kimselerin günahlardan arınarak şeytani soy ağacından tanrısal soy ağacına geçtiğini ilan etmiştir.

Moonculara göre Moon mükemmelliğini tamamlamakla Tanrı ile doğrudan iletişim kurabilecek bir konuma ulaşmıştır. Kurtuluşa ulaşmak sadece ona intisap etmekle mümkündür. Aksi hâlde kurtuluş mümkün değildir. Geçmiş dönemlerdeki Yahudi ve Hıristiyanlar geçmişin kutsal kitabı olarak verilen Eski ve Yeni Ahit'e uymaları şartıyla kurtuluşa erme hakkını elde etmişlerse de bugün için Eski ve Yeni Ahit dönemi sona ermiş ve içinde bulunduğumuz Tamamlanmış Ahit dönemi için yeni sözler olarak *İlahî İlke* verilmiştir. Dolayısıyla bu dönemin tüm insanları kurtuluş için yeni tanrısal sözler olarak *İlahî İlke*'yi benimsemek ve Moon'a tabi olmak durumundadır.

Mooncuların kendine özgü ibadet ve bayramları bulunmaktadır. Onların Hıristiyan ibadethaneleri olarak kiliselerle bir bağlantısı yoktur. İbadetler ev veya bu işe tahsis edilmiş yerlerde yapılır. İbadet yerinin mimarisi önemli değildir. Yeter ki burada Gerçek Anne ve Gerçek Baba olarak Moon ve eşinin resmi asılı olsun. En önemli ibadet, cemaatle kadın-erkek birlikte yapılan haftalık pazar ayinidir. Bu ayini genellikle eski bir üye idare eder. Hıristiyanlıktaki pazar ayininden tamamen farklı olarak yapılan tören sırasında Gerçek Ebeveynler'e ve Moonculuğa bağlılığı ifade eden sekiz maddelik Vaadler'in okunmasına dikkat edilir. İbadet sırasında çeşitli ilahiler de okunur. Vaadler her ayın ilk günü ve bayramlarda da okunur. Sabah-akşam yapılan günlük ibadetlerde ilahi ve dua ile *İlahî İlke*'den pasajlar okunur; bunların Mooncu bakış açısıyla yorumları yapılır.

Evlilik öncesi üç veya yedi gün, diğer günlerde de arzu edildiğinde tutulan orucun süresi yirmi dört saat olup, su ve şekersiz kahvenin orucu bozmadığına inanılır.

Kurtuluşu cemaatine intisapta bulan ve cemaat dışındakileri şeytanın hükümranlığı altında gören Moon, cemaatin tek ve tartışmasız lideridir. Üyeler onu Mesih ve Gerçek Baba, eşini de Gerçek Anne olarak kabul ederler. Onlara itaat esastır. Merkez dışında, bölgesel temsilciler ve misyonerler aracılığıyla cemaatin bir arada tutulması sağlanır. Üyeler en açık ve yaygın ifadeyle tüm dünyada 'Mooncular' olarak bilinir. Kendilerini Moonculuğa adayanlar genellikle bulundukları ülkenin merkezî yerlerinde yaşarlar ve tüm vakitlerini cemaate maddi destek sağlama ve üye kazandırmaya harcarlar.

Tanrısal Krallığın kurulmasında işe toplumun en küçük yapı taşı olan aileden başlayan Moon, her bireye kendisini örnek almalarını ve gerçek birer anne ve baba olmalarını telkin eder. Günahsız ideal çocuk yetiştirmek ancak bu şekilde mümkün görülür. Bu bağlamda evlilik müessesesi, önem verilen bir kurumdur. Mooncuların cemaat dışından biri ile evlenmesine müsaade edilmez. Farklı dinsel, dilsel ve kültürel geri plana sahip bekar Mooncular, harekete en az üç yıl hizmet etmeleri, bu sürede en az üç kişiyi Mooncu yapmaları ve son olarak da erkeklerin yirmi beş, bayanların da yirmi dört yaşına ulaşmış olmaları şartıyla (bu şarta sonraki dönemde esneklik getirilmiştir) Moon tarafından belirli tarihlerde bir araya getirilir ve yine onun tarafından eşleştirilerek evlendirilir. Üyeler kalp gözünün açık olduğuna ve kendileri için en iyi seçimi yaptığına inandığı Moon'un bu tercihine ses çıkarmaz. Bu şekilde daha

çok büyük stadyumlarda gerçekleştirilen ve Mooncular adına âdeta bir şov ve boy gösterisi hâline dönüşen toplu nikâh törenleri, ulusal ve uluslararası görsel ve yazılı basın yayın organlarıyla tüm dünyaya sunularak Moonculuğun tanıtımı yapılmaya çalışılır. Moon, 1960 yılındaki evliliğinin ardından toplu nikâh törenlerini başlatmış ve aynı yıl on iki çifti kutsayarak evlendirmiştir. Mooncuların toplu nikâh törenleri bundan sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Tek eşlilik esas olup zina, ilk insanda düşüşe yol açtığı ve topluma zararı olduğu gerekçesiyle büyük bir günahtır.

C. Cemaat Yapılanması ve Etkinlikleri

Moonculukta Kutsal Kitap ve Uzakdoğu kültür ve gelenekleri temelleri üzerine senkretik yapıda teolojik bir sistem ortaya konmaya çalışılırken, aynı zamanda aktif biçimde ideolojik yapılanma içerisine de girilmiştir. Mooncular, komünizmi hedef almış ve *İlahî İlke*'de de yer bulan komünizmle mücadele çerçevesinde çeşitli düzeylerde öğrenci dernekleri, vakıflar ve değişik kuruluşlar kurarak bunları aktif çalışma içerisine sokmuşlardır. Bu da o dönemde tek rakibi Sovyetler Birliği olan ABD'nin dış politikası ile uyuşunca, Mooncuların iktidarlarla yakın ilişkileri ve neticede geniş bir hareket alanı ortaya çıkmıştır.

Mooncuların öne çıktıkları bir başka alan da bir kısmı uluslararası nitelikteki Moonculara ait çeşitli dinsel ve kültürel vakıflar ile düzenlenen ulusal ve uluslararası nitelikte konferans, sempozyum ve seminerlerdir. Moonculara ait Uluslararası Din Vakfı, Uluslararası Dostluk Vakfı ve Uluslararası Kültür Vakfı bünyesinde yapılan çalışmalara katılan değişik dinsel ve kültürel arka plana sahip akademisyenlerin çoğunun Moonculara sempati besleyen kimseler olması dikkat çekicidir. Buralara çağrılan akademisyen, gazeteci ve iş adamlarına Moonculuğun iyi bir tanıtımı yapılmaktadır. Bayan Moon da zaman zaman ABD'de ve ABD dışında verdiği konferanslarla eşine destek vermektedir. Onun çoğunlukla kadınlara yönelik konferanslar serisinin bir halkası da 1993'te İstanbul'da gerçekleşmiştir.

Sun Myung Moon Enstitüsü, Birlik Teoloji Fakültesi ve Song Hwa Teoloji Fakültesi başta olmak üzere çok sayıda çeşitli düzeylerde eğitim kurumlarına sahip olan Moonculuğun önemli bir ayağını da kendilerine ait güçlü medya organları oluşturmaktadır. Başta The Washington Ti-

mes ve The Middle East Times olmak üzere ulusal ve uluslararası nitelikte çok sayıda nitelikli gazete, Paragon House ve Rose of Sharon gibi güçlü yayınevleri, çeşitli dergi ve video şirketleri yanında Washington ve Manhattan televizyon merkezleri, Moonculuğun ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımını yapmaktadır.

Moon kilisesinin kurulmasının ardından ticarete el atılmış ve hareket kısa sürede bir ticari holding hâline gelmiştir. Bu da doğal olarak Mooncuları, emlâk, endüstri ve yatırımlarıyla, bir kiliseden çok finansman kurumunu andırdığı şeklindeki ithamlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Kilisesini kurmasının ardından taraftara ihtiyaç duyan Moon, başlangıçta ilk üyelerini bizzat kendisi eğitmiş ve onları uluslararası alanda faaliyet gösterecek hâle getirmiştir. Daha 1957'de otuz ülkede faaliyet göstermeye başlayan Mooncuların 1994'te faaliyet alanı yüz altmış ülkeyi aşmıştır. Özellikle basın yayın, ticaret ve çeşitli dinsel-kültürel faaliyetler altında çalışmalarını sürdüren Mooncular, geniş ve kapsamlı uluslararası toplantılarda özellikle barış, diyalog ve hoşgörü gibi temalara yoğunlaşmaktadırlar. Bununla birlikte tek gerçek din olarak kendisini gören ve kurtuluşu kendisine intisapta bulan Mooncu öğretinin temel kaynaklarında diğer dinlere yönelik aynı hoşgörüyü ve çoğulcu yaklaşımı görmek mümkün değildir.[3]

Diğer taraftan Mooncuların Yahudi ve Hıristiyanları geçmiş dönemler için ilahî vahye mazhar olmuş gerçek birer din salikleri olarak görmüş olmaları, onları diğer dinlere öncelemekten ve kendi mesajını yaymada onların desteğini alma düşüncesinden çok öteye gitmemektedir. Zira Moon'un "Misyonumuz başarıya ulaşıncaya kadar Kutsal Kitap'tan alıntı yapmalıyız ve *İlahî İlke*'yi açıklamak için onu kullanmalıyız. Hıristiyan kilisenin mirasını aldıktan sonra ise Kutsal Kitap olmaksızın öğretilerimizi aktaracağız." ve yine onun "Bizler Hıristiyanlar olarak Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh'un adıyla dua ettik. Şimdi Gerçek Ebeveynlerin adıyla dua etmeliyiz." şeklindeki sözleri,[4] onun Hıristiyanlığı dahi mesajını ulaştırmada bir araç olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Hıristiyanlar nazarında Moonculuk, İsa'nın ikinci geliş hakkını gasp etmiş sapkın birisinin kurduğu sapık bir harekettir ve onun Hıristiyanlıkla hiçbir alakası yoktur. Mooncuların dünyada potansiyel hedef kitlesi Hıristiyanlar başta olmak üzere bütün insanlıktır.

[3] *Divine Principle*, The Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity, 5. bsk., New York 1977, s. 478-480.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde pek çok ülkede faaliyetlerini sürdürmekte olan Mooncular, yaklaşık üç-dört milyon taraftarı ile özellikle ABD, Kore ve Japonya'da yoğunlaşmış durumdadırlar.

Mooncular Türkiye'ye yönelik faaliyetler de yürütmektedirler. 1980'li yılların başından itibaren Türkiye'de kısa aralıklarla düzenlenen uluslararası nitelikte seminer ve konferanslarla etkinliklerde bulunmaya çalışmışlardır. Çeşitli zamanlarda Türkiye'den önde gelen akademik ve siyasi çevre ile iş dünyası ve gazetecilerden oluşan gruplar ABD ve benzeri ülkelerde düzenlenen seminer ve tanıtım toplantılarına götürülmek suretiyle Moonculuk lehine bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Türkiye'ye yönelik çalışmalar, hazırlanan çeşitli kitap, kitapçık ve broşürlerle de desteklenmektedir.

4. Sayentoloji Kilisesi

Ekrem SARIKÇIOĞLU

Prof.Dr. • Süleyman Demirel Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Sayentoloji Kilisesi (Scientology Church) ismiyle ortaya çıkan akım, yaygın dinsel geleneklerden farklı özellikleriyle dikkati çeker. Yeni Çağ dini hareketleri (*new age movements*) arasında yer alan Sayentoloji, sıradan bir Hıristiyan mezhebi olmaktan öte, genel özellikleri dikkate alındığında senkretik bir akım görünümündedir.

Kavram olarak Sayentoloji (Scientology) "yeni ilim, yeni bilgi yolu" mânâsında kullanılmakla birlikte genel anlamda dinî karakterdeki bir cemaatin, bir mezhebin adıdır. Kavramsal kullanımına 1951'den sonra başlanmış ve tüm hayatı, ruhu, zihnî problemleri içine alan bir inanç sistemi olarak görülmüştür.[5]

Sayentoloji, taraftarlarına psikoanaliz yöntemlerle dünyada olağanüstü bir yetenek, ölüm sonrası da ebedî saadet kazandırmayı vaat

[4] Bkz. Sun Myung Moon, *Master Speaks-7*, 1965, s. 1'den naklen David Wolfe, Sun Myung Moon Claims To Be The Messiah The "Sinless Savior of The World" *Is His Unification Church A Cult? Is The Women's Federation for World Peace which was founded by Rev. Moon Being Used by Moon to Further his Agenda?*, Copyright © 1997, New Covenant Publications, http:www.caic.org.au/biblebase/moondoctrine.htm (15.08.2000).

[5] L.R. Hubbard, *The Phoenix Lectures*, Sussex 1968, s. 1.

eder. Amaç, Hint geleneklerinde olduğu gibi ruhu reenkarnasyondan kurtararak, ezelde var olduğu düşünülen sınırsız üstün yeteneklerini tekrar kazandırmaktır. Kurucusu, kendisinin Budizm'in beklenen mehdisi Maitreya olduğunu söyler.[6]

A. Ron Hubbard

Lafeyetta Ron Hubbard, 1911'de ABD Nebraska Tilden'de Deniz Kuvvetlerinde subay Harry Ross ve annesi Dora May'in çocukları olarak doğar.[7] Çocukluğunu on yaşına kadar büyük anne ve babasının yanında geçirir. Oğlundan uzak kalan Uzakdoğu'daki babası oğlunun eğitim ve öğrenimdeki eksikliklerini görerek onu yanına alır ve eğitimde kaybettiği zamanı telafi ettirmeğe çalışır.[8] Ancak Ron'un Uzakdoğu'da hangi okula gittiği, hangi Budist büyüklerinden nasıl ders aldığı konularında bilgi yoktur.

1930 yılı güz döneminde Üniversiteye kaydolan Ron'un üniversiteden mezuniyetine dair hiçbir kayda rastlanmaz. Geçimini sinema senaryoları ve bilimkurgu hikâyeleri yazarak kazandığı anlatılır. İkinci Dünya savaşı esnasında Güney Pasifik donanmasında görevlendirildiği, savaşa katıldığı ve yaralandığı, kısa bir tedaviden sonra Kuzey Atlantik'e gönderildiği, burada torpido muhrip komutanı olarak hizmet gördüğü, ağır yaralı olarak ülkesine döndüğü, psikiyatrik tedavi gördüğü, uzun süren tedavisi esnasında psikiyatristlerle dostluk kurduğu ve ruhsal problemlere ilgi duyduğu söylenir.[9]

Hastane sonrası Ron, spritualist/ruhçu akımlarla daha yakından ilgilenmiş, ruh ile ilgili çağdaş görüş ve teoriler üzerinde bilgi edinmiştir. Bir süre 1946'larda ilişki kurduğu Pasadona'daki "Ordo Templi Orientis" (Doğu Mabet Cemaatı) isimli spritualist bir mezhep içinde bulunmuş, mezhebin ileri gelenleriyle aynı çatı altında ikamet etmiştir. Daha sonraları görüş ayrılığı sebebiyle cemaatten ayrılmıştır. 1948 yılında psikoterapinin yeni bir teorisini savunan *Dianetics: The Original Thesis* isimli kitabını yayımlamıştır. Sayentolojinin kutsal kitabı konumundaki

[6] L.R. Hubbard, *Hymn of Asia*, Los Angeles 1974, 23a, 55a, 114a, 121a.
[7] L.R. Hubbard, *Dianetics: The Original Thesis*, Copenhagen 1970, s. 158. L.Ron Hubbard, *Have You Lived Before This Life?*, Los Angeles 1977, s. 297.
[8] L.R. Hubbard, *Mission into Time*, Copenhagen 1977, s. 4 vd.
[9] Hubbard, *Dianetics: The Original Thesis*, s. 158.

bu eser öyle bir yankı uyandırmıştır ki 1954 yılı Şubatında Sayentoloji Kilisesi (Church of Scientology) ismiyle kurulan yeni hareketin temelini oluşturmuştur.[10]

Sayentoloji teşkilatının lideri olan Ron, çeşitli ülkelerde hakkında gelişen menfi hava sebebiyle, 1958 yılında teşkilat idaresini ve Sayentoloji'nin geliştirilmesiyle ilgili araştırmaları "Yetmişler" olarak isimlendirilen bir meclise bırakmış, ölümüne kadar (1986) geri planda sakin bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Onun ve karısı Mary Sue'nin Sayentoloji Mezhebinin OT[11] makamı dediği uluhiyet makamında olduklarına, tanrılaştıklarına inanılır.

B. Temel Öğretileri

Sayentoloji akımının temel felsefesi Budizmde de görüldüğü üzere tefekkür ve ruhsal aydınlanmaya dayanmaktadır. Ruh ve madde kesin hatlarla ayrıştırılmakta ve kişinin mutluluğunun tekrar eden bedenlerden kurtulmasında görülmektedir.

Ron'un binlerce satırlık yazılarına oranla, uluhiyet ile ilgili sözleri yok denecek kadar azdır. Tanrı ve insan ruhları cevher bakımından insanlarla aynı fakat makam yönünden insanlardan ayrıdır; onlar tabiatüstü âlemlerde oturan varlıklardır. Sayentoloji ifadesine göre kendisine tanrı ismi verilen varlıklar, 8. dinamiğe, "Ulu Varlık" dinamiğine, makamına ulaşan ruhlardır. Bu dinamiğe ulaşabilen her ferdî ruh, 'tanrı' olur.[12] Bu sebeple de Tanrı'nın veya tanrıların insanların hidayetleriyle ve yaratılışlarıyla hiçbir ilişkisi yoktur; Tanrı'ya inanılıp inanılmamasının, ibadet edilip edilmemesinin, mutlak Tanrı'nın olup olmamasının da bir önemi yoktur. Diğer dinlerin bahsettiği Tanrı, varsa dahi yeterince bilinmeyen bir varlıktır. Sayıları ise pek çoktur. Sayentolojistlere göre tanrıların da aydınlanmaya ve kurtuluşa ihtiyaçları vardır.

Hubbard, Eski Çağ din felsefelerinde izlerine rastlanan çoktanrıcı kurtuluş öğretilerinin ıslah edicisi ve çağdaş reformcusu olduğunu söyler. Ona göre hakikate en yakın din olan Budizm dahi, Budda'nın öğretisin-

[10] Hubbard, *Have You*, s. 304.

[11] Kevin Victor Anderson, *Report of the Board of Inquiry into Scientology*, Victoria 1965, s. 66; .L Ron Hubbard, *Scientology: A History of Man*, Edinburg 1968, s. 44; Hubbard, *The Church of Scientology*, Sussex 1970, s. 23.

[12] *The Church of Scientology*, s. 23.

den çok uzaklaşmış, hidayet rehberi olma özelliğini kaybetmiştir. Zaten Budda da bulduğu yolun güçlüğü karşısında manen fazla ilerleyememiş, Sayentolojide ifade edilen aydınlanma makamını biraz geçebilmiştir.[13]

Sayentolojiye göre varlığın temelini ruhlar oluşturur. Tefekkürleri ile ruhlar ezelde maddeyi yaratmışlar ve maddeyle ilişkilerinden canlılar dünyası meydana gelmiştir. Ruhlar bazı elektronik dalga boylarından etkilenirler. Ruhların etkilendiği bu dalga boylarının ve yayılma yöntemlerinin ayrıntılı keşfinden sonra onları kontrol etmek ve şartlandırmak mümkün olacaktır. Ruhlar yüksek adalet duygusuna sahiptir. Onlar kendi aralarında toplanarak cemaat teşkil edebilirle, duygusal temaslara sevinebilirler, acı duyabilir, sakatlanabilir ve parçalanabilir. Ancak Ruhlar düşünme ve fiillerinde örnek kullanmazlar; yani bir şeyin nasıl çalıştığını, ne olacağını kendiliklerinden bilirler. Onlar aralarında kavga da ederler ve birbirleri üzerine enerji akımları ve kütleleri fırlatırlar.[14]

a. Tenasüh ve Ruhun Dünyadaki Hayatları

Hubbard'a göre tenasüh (inkarnasyon) teorisi karmaşık bir problemdir. Hint dinlerinde görüldüğü üzere ruhun balık, yılan, kuş, insan ve benzeri fiziki vücut sahibi bir canlı olarak doğduğu inancı, yanlış anlamalar sonunda ortaya çıkmış bir kanaattir; gerçekle ilişkisi yoktur.[15] Ruh canlının hayati bir parçası olarak canlıyla birlikte doğmaz, o ancak meydana gelmiş ve doğmuş bir canlıya hulul eder. Otomobil ve sürücüsü örneğinde olduğu gibi sürücü otomobile fabrika çıkışından sonra biner, otomobil sürücüsüyle birlikte imal edilmez. Sürücü otomobilin bir parçası da değildir. Aynı şekilde ruh da vücudun bir parçası değildir. Vücut ruhla birlikte meydana gelmez, genellikle ruh vücuda doğduktan sonra nüfuz eder, ölünceye kadar da ondan ayrılmaz. Canlı bedende ruh ve genetik varlık olmak üzere iki ayrı varlık bulunur.

i. Genetik Varlık

Canlılardaki genetik varlık bir taraftan fiziki vücutların şekillerini ve karakterlerini geleceğe taşırken diğer taraftan da kalp atışlarını ve

[13] Hubbard, *The Creation of Human Ability*, Sussex 1968, s. 81.
[14] Hubbard, *A History*, s. 43.
[15] Hubbard, *Have You.*, s. 58.

vücudun genel biyolojik ahengini düzenler. Istırapları yok etmeğe, zevkleri arttırmağa çalışır hatta kedi, köpek ve benzeri herhangi bir hayvanın 'aklını' meydana getiren bir varlık olur. Ölüm esnasında da ruhun (thetanın) fiziki vücudu terk etmesinden çok daha sonra cesetten ayrılır. Fiziki vücudun ölümünü en sonuna kadar görür ve yaşar.

Genetik varlığın önemli özelliklerinden biri hücresel tecrübeleri kaydetmesidir. Geçmişteki sayısız hayatlarından en son hayata kadar devam eden fiziki vücutların bütün tecrübe kayıtları onda saklanır. Şuur veya gayri şuur hâlinde, aynı anda elli çeşit algıyı kaydedebilir. Bu sebeple anne karnındaki bir cenin, dışarıda olup bitenleri de duyar. Annedeki peklik, barsak bozuklukları, kusmalar, spor temrinleri, yüksek kan basıncı, düşük teşebbüsleri ve benzeri her şeyi, embriyodaki genetik varlık algılar ve kaydeder. Hatta genetik varlıkta döllenme öncesi kayıtlar da yer alır. Çünkü sperma gayet şuurludur, uzun bir yolculukla yumurtaya nasıl ulaşacağını ve nüfuz edeceğini bilir. Onunla karışarak yeni bir muhteva olur.[16]

ii. Ruh

Vücudun iradesi ve 'beni' ise ondaki ruhtur. Ruh aslında 36,5 derecede çalışan bir karbon-oksijen makinesinin mühendisidir. Vücuttaki mekânı, vücudun dış kısmındadır. Başın herhangi bir yerine doğrudan doğruya temasla, akla tesir eder, yol gösterir. Ruh için en kötü yer ise vücudun iç kısmıdır. En iyi yeri başın üst ve arka tarafıdır. İstediğine göre yerini değiştirebilir. Bedenin ölümüyle de vücudu terk eder. Sahip olacağı bir başka beden arar.

C. Dianetics

Sayentoloji mezhebinin kültsel kısmına Ron'un verdiği bir isimdir. Kelimeyi 'Dia Nous' (akıl) ve 'Ethics' (ahlak ilmi) kelimelerinin senteziyle türetmiştir. Mezhebin teknik ve kült kısmıdır. Akıl ve ruha yönelik bir ilim olduğu iddia edilir.[17] Okkültizm ve psikiyatri karışımı bir öğretidir. İleri sürülen yöntemle bütün ruh ve psikosomatik hastalıkların tedavi edilebileceği, zekâ ve kabiliyetlerinin normalin çok üzerine çıkartılabileceği,

[16] Hubbard, *A History*, s. 20.
[17] Hubbard, *Dianetik: Die Moderne Wissenschaft der Geistigen Gesundheit*, Copenhagen 1974, s. 6.

hatta körün tekrar görebileceği, kötürümün yürüyebileceği iddia edilir. Yine herkesin öğrenebileceği bir yöntem olduğu söylenir. Sağlık kuruluşlarının muhalefetlerini kırmak için de, psikiyatri, psikanaliz, hipnotizma ve psikoloji olmadığı, kendisine has bir ilim olduğu ifade edilir.[18]

a. Engramlar

Kişinin şuur dışı hâllerindeki kontrolsüz (reaktif) aklın kayıtları olmaktadır. Kontrollü (analitik) aklın devre dışı kalmasıyla, reaktif akıl faaliyete geçer. Çevrede bulunan bütün sesleri ve vücudun algılayabildiği her şeyi ses, koku, dokunma, ışık vs. hepsini bütün teferruatıyla hafızaya kaydeder. İşte bu gayri şuur hâlindeki reaktif aklın kaydettiği, bütün bu algı kayıtları engramları teşkil eder. Normal bir hafıza kaydı ile yani şuurlu analitik akıl kayıtlarıyla, şuursuz reaktif akıl kayıtları olan engramlar arasında büyük fark vardır. Bir engram daima organizmanın bir kısmına veya bütününe nüfuz eder ve onun sağlıklı çalışmasını önler. Ruhun sınırsız yeteneklerini gölgeleyenler ve çeşitli hastalıkların kaynakları bu bedensel hayıtlardır. İdeal sağlığa kavuşma da bunlardan kurtulmaktır.

Bilim-kurgu özellikli Sayentoloji kilisesi başta ABD olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde örgütlenmiştir. Tüm dünyada yürüttüğü misyon çalışmalarını Türkiye'de de sürdürmektedir. Ron Hubbard'ın bazı kitapları Türkçe'ye çevrilmiş sanal ortamda çeşitli Türkçe siteler oluşturulmuştur. Kült ve cemaat oluşturma çalışmaları devam etmektedir. Gelirlerinin büyük bir kısmı psikoterapi kurslarından ve kitap satışlarından elde edilmektedir. Almanya örneğinde olduğu gibi bazı ülkelerde zaman zaman Sayentoloji akımına karşı yasaklamalar gündeme gelmektedir.

5. Satanizm

Ahmet GÜÇ
Prof.Dr. • Uludağ Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Yahudi-Hıristiyan geleneğine, özellikle de Hıristiyanlığa karşı başlatılan bir reaksiyonun adı olan Satanizm'e "Modern Protesto Hareketi" de denilebilir. Bugün geldiği nokta itibarıyla, başta Hıristiyanlık

[18] Hubbard, *Dianetik: Die Moderne Wissenschaft*, s. 203.

olmak üzere, bütün dinlere ve dinlerin ortaya koymuş olduğu kutsal değerlere karşı bir başkaldırıyı temsil etmektedir. Bu itibarla Satanizm, muhalefet ve başkaldırıyı esas alarak, dinin ve dinî olan her şeyin karşısında dolayısıyla Tanrı'nın karşısında olanın yani şeytanın ve onun temsil ettiği şeylerin yanında yer alma hareketidir. Aynı zamanda Satanizm'in özünde dinî veya dünyevi hiçbir kanun ve kural tanımamak da vardır.

Satanizm'in tarihi kimi bakış açılarına göre Ortaçağa kadar götürülür. Hıristiyan din adamları, özellikle günahkârları devamlı olarak şeytanla korkutmuşlar ve günah işlemeye devam etmeleri hâlinde şeytanın onların ruhuna hâkim olacağı düşüncesini yaymaya çalışmışlardır. Hıristiyan din adamlarının bu tür tutum ve davranışları insanlardan bir kısmının –sırf bir tepki sonucu olarak– şeytanın yanında daha çok yer almasına sebep olmuş ve böylece şeytan âdeta kahramanlaştırılmış ve zaman içerisinde pek çok şeytan yanlısı grup ortaya çıkmıştır. Fakat bunların günümüzde yeniçağ akımları/kültleri arasında görülen modern Satanizm'le doğrudan bir ilgisi yoktur.

A. Anton Szander LaVey

Günümüz Satanist anlayışını önemli ölçüde yansıtan Modern Satanizm hareketi 1960'larda ABD'de başlamıştır. Bu hareketin kurucusu Anton Szander LaVey (1930-1997), 1966'da San Fransisko'da "Şeytanın Kilisesi"ni kurmuş ve onun başrahibi olmuştur. Mensupları arasında "Kara Papa" olarak da bilinen LaVey, kendisini böyle organize bir topluluk meydana getirmeye sevk eden gerekçeyi de şöyle açıklamıştır:

> Ben, cumartesi gecesi âlem yaparken yarı çıplak vaziyette dans eden kızların arkasından şehvet düşkünlüğü gösteren bazı kimseleri, pazar sabahı aileleri ve çocukları ile birlikte kilise mahfillerinde oturmuş Tanrı'nın kendilerini bağışlamasını ve onları şehevi arzulardan temizlemesini isterken; yine bir sonraki cumartesi gecesi âlemde ve diğer bazı eğlence yerlerinde tekrar eski hâllerine döndüklerini görüyordum. İşte o zaman Hıristiyan Kilisesinin insanları ikiyüzlülüğe sevk ettiğini ve insanın şehevi yapısının ortaya çıkabileceğini ve bu noktada, insan ne kadar temizlenirse temizlensin veya insan, kendisine doğru yolu gösteren ve onun kurtuluşunu esas alan

herhangi bir din tarafından ne kadar kamçılanırsa kamçılansın, hiç önemli olmadığını anladım.

Anlaşılacağı gibi LaVey, Hıristiyanlığın ve onun Yahudilik'ten devraldığı mirasın antitezi olarak hizmet edecek bir din oluşturmaya teşebbüs etmiştir. Aslında LaVey'in böyle bir hareketi başlatmaktaki amacı özel olarak Hıristiyanlığa fakat genelde bütün dinlere karşı, "insanlık dini, beden dini" gibi isimler de verilen "alternatif bir din" ortaya koymaktır.

B. Temel Özellikleri

a. Dokuz İlke ve Yirmi Bir Amaç

Satanizm'in, LaVey tarafından oluşturulan ve bir anlamda şeytanı tanıtan dokuz ilkesine göre şeytan:

1. Yasak yerine müsamahayı temsil eder.

2. Dinsel hayaller ve boş umutlar yerine canlı varlığı temsil eder.

3. İkiyüzlü bir şekilde kendini aldatma yerine saf hikmeti temsil eder.

4. Nankör kimselere boş yere gösterilen sevgi yerine, onu hak edenlere karşı şefkat ve sevecenliği temsil eder.

5. Öbür yanağını çevirme yerine intikam almayı temsil eder.

6. Ruhsal vampirlere ilgi yerine, sorumluya karşı sorumluluğu temsil eder.

7. İnsanı, tamamen başka bir hayvan gibi –bazen daha iyi, çoğu kere de dört ayak üzerinde yürüyenlerden daha kötü olarak– temsil eder. Çünkü insan, "Tanrı tarafından kendisine bahşedilen ruhi ve akli gelişme ile" tüm hayvanların en kötüsü olmuştur.

8. Hepsi de fiziki, zihni veya heyecan uyandıran zevke götürdüğünden, tüm sözde günahları temsil eder.

9. Tüm bu yıllar boyunca onu işlerlikte tuttuğu için, kilisenin (şeytana uyanlar cemaatinin) en iyi arkadaşı olmuştur.

Satanizm'in, Order of Nine Angels (ONA) ekolüne ait olduğu belirtilen yirmi bir hedefi de şöyledir:

1. Acınacak şeye veya güçsüzlüğe saygı duyma, çünkü onlar güçlüyü hasta yapan bir hastalıktır.

2. Daima kendi gücünü test et, çünkü başarı gücün içinde yatar.

3. Mutluluğu galibiyette ara, fakat asla barışta arama.

4. Kısa süreli bir dinlenmeden yararlanmak, uzun süreli olandan daha iyidir.

5. İnsanlara bir orakçı gibi yaklaş, çünkü bu şekilde sen tohum ekeceksin.

6. Hiçbir şeyi ölümüne dayanamayacağın kadar sevme.

7. Kum üzerine değil, bilakis kaya üzerine bina inşa et ve bugün veya yarın için değil, daha uzun süre için plan yap.

8. Daha fazlası için çalış, çünkü fetih hiçbir zaman tamamlanmamıştır.

9. Ve boyun eğmek, teslim olmaktansa ölümü göze al, öl.

10. Sanat eserlerini değil fakat ölüm kılıçlarını taklit et, çünkü büyük sanat onda yatar.

11. Kendini, yine kendinin üzerine yükseltmeyi öğren, böylece her şeyin üstesinden gelirsin.

12. Yaşayanların kanı, yeni yetişenlerin tohumu için iyi gübre olur.

13. Kafataslarının en yüksek piramidi üstünde duran kimse daha öteleri görebilir.

14. Sevgiyi bertaraf etme, bilakis onu bir sahtekâr gibi ele al, fakat daima doğru ol.

15. Büyük olan her şey acı (keder) üzerine bina edilmiştir.

16. Sadece ileriye değil, fakat yukarıya doğru da çalış, çünkü büyüklük en yücede yatar.

17. Kırıp bozan ve aynı zamanda yeniden meydana getiren taze güçlü bir fırtına gibi ol.

18. Bırak hayat sevgisi bir amaç olsun, fakat senin en büyük amacın büyüklük olsun.

19. İnsanoğlu dışında hiçbir şey güzel değildir; fakat hepsinin en güzeli kadındır.

20. Tüm kuruntu ve yalanları bir tarafa bırak, çünkü onlar gücü engeller.

21. Öldürmeyen kimse daha güçlü yapar.

b. Tanrı ve Şeytan

Satanistler inanç, düşünce ve tanrı anlayışı bakımından üç gruba ayrılabilir: Bazı Satanistler, Yahudi ve Hıristiyan geleneğindeki şeytanı, bu dünyanın gerçek tanrısı, hayat gücü ve 'sağlıklı' doğal içgüdülerle aynı anlama sahip bir varlık; Tanrı'yı ise insan doğasını ve bedeni zararlı bir şekilde baskı altında tutmayı teşvik eden kötü bir varlık olarak görmektedir. LaVey'in temsil ettiği en 'liberal' Satanizm kanadına göre Satanistlere ait tüm sembolik sistem, insanların kendi dünyevi ve maddi yönlerini suçluluk hissine kapılmadan kabul etmelerine yardım eden bir mit ve ritüelden çok farklı değildir. Diğer gruba göre şeytan kötülüğün prensidir; bu grup şeytan uğruna şeytanı kabul etmekte ve ölümden sonra onun karanlık ülkesinde ödüllendirilmeyi ummaktadır.

Anlaşılacağı gibi, LaVey'in temsil ettiği Satanizm tanrıtanımaz (ateist) bir anlayış üzerine bina edilmiştir. Ona göre Tanrı tamamen insan uydurmasıdır. LaVey, Tanrı hakkındaki görüş ve düşüncelerini şu sözleriyle açıklamıştır:

> Tanrı düşüncesi, insan tarafından yorumlandığı şekliyle, asırlar boyunca o kadar değişmiştir ki Satanist, kendisine en uygun gelen tanımı basitçe kabul eder. İnsan, kendi tanrılarının onu yaratması yerine, daima o kendi tanrılarını yaratmıştır. Tanrı bazılarına göre iyi kalpli, diğerlerine göre de korkunçtur. Sataniste göre tanrı, ona hangi adla hitap edilirse edilsin veya tamamen isimsiz olarak çağrılsın, tabiatta dengeleyici faktör olarak görülür. Bu, evrene nüfuz eden ve dengeleyen etkili güç, yaşadığımız toprak küresi üzerindeki et ve kandan oluşan yaratıkların mutluluk veya ıstırabı konusunda dikkat edemeyecek kadar kişisel olmaktan çok uzaktır.

LaVey, yine mensuplarına hitaben yapmış olduğu bir konuşmasında, tanrı hakkındaki düşüncesini daha açık ve net olarak şu şekilde ifade etmiştir:

> Her şeyden önce dürüst olalım. Tanrı diye bir şey yoktur. İnsanın kaderi konusunda hüküm verecek veya lanet okuyacak hiçbir ilah da yoktur. Sizi kurtaracak tanrı siz kendiniz olabilirisiniz. Bu 'Yeryüzü' dışında cennet veya cehennem de yoktur. Yalnız bir kurtarıcı vardır. O da sizin kendi aklınız, bedeniniz ve ruhunuzdur. Şeytani asır üzerimize gelip çatmıştır. Bunu kabul edin, onun avantajından yararlanın ve "Yaşayın" ki kötü olan geçmişte kalmıştır.

LaVey'e göre "bütün ruhi karakterli dinler de insan uydurmasıdır." Dolayısıyla Satanizm'in mensuplarına göre tanrı diye bir varlık olmadığı gibi, bu dünya hayatının dışında bir hayat, cennet veya cehennem de yoktur.

LaVey, şeytan konusundaki görüş ve düşüncelerini de şöyle açıklamaktadır:

> Şeytan ve onun işleri uzun bir zaman dilimi içinde pek çok şekil almıştır. Son zamanlara kadar Katoliklere göre Protestanlar, Protestanlara göre de Katolikler şeytandı. Her ikisine göre de Yahudiler şeytandı. Keza Doğuluya göre Batılı bir şeytandı. İnsanın, başkalarını kötüleyerek kendisini yüceltme şeklindeki kötü alışkanlığı uygunsuz bir fenomen olmakla birlikte, açıkçası onun duygusal mutluluğu için yine de gereklidir. Bu davranış usulleri gücünü kaybetmiş olmasına rağmen, hakikatte herkese göre bir grup, kötünün somut örneğini temsil eder. Ancak, bir kimse, başka birisinin kendisini hatalı, kötü veya dünya işlerinde bir amaç için kullanılabilir olarak kabul ettiğini düşünse bile böyle bir düşünce çabucak zihinden çıkarılıp atılır. "Kötü adam" damgasını taşımayı çok az kimse ister. Fakat durun! Bizler tarihte, kötü adamın sürekli olarak kahramanlaştığı yegâne dönemlerden birini yaşıyoruz. Kahraman karşıtlığı kültü, başkaldıranı ve kötülük edeni yüceltmiştir.

Yine LaVey'e göre 'şeytan' kelimesi Hıristiyanlık'tan önce çok kötü bir anlama sahip olmamıştı. Dolayısıyla ona ve ona tabi olanlara göre şeytan, kırmızı bir kıyafete bürünmüş, boynuzları ve kuyruğu olan ve günahkâr insanları dürtmek üzere elinde saman tırmığı tutan klişeleşmiş bir yaratık olmayıp insanların, içyüzünü kavramaya henüz yeni başladıkları karanlık güçlerdir. Aynı zamanda şeytan, dünyevi işlerin işleyi-

şinden sorumlu olan, fakat bilimin ve dinin herhangi bir izahını yapamadığı, tabiatta gizli karanlık güçten başka bir şey değildir. LaVey'in anladığı şeytan, "ilerleme ruhu, medeniyetin gelişmesine ve insanlığın ilerlemesine katkıda bulunan tüm büyük hareketlerin telkin edicisidir. O, özgürlüğe götüren isyanın ruhu, özgürlüğe kavuşturan bütün sapıklıkların somut örneğidir".

Pek çok Satanist de şeytanı, çatal tırnakları, dikenli kuyruğu ve boynuzları olan antropomorfik bir varlık olarak kabul etmez. O sadece bir tabiat gücünü; hiçbir dinin karanlıktan çıkaramadığı için o şekilde isimlendirilmiş olan karanlık gücü temsil eder. Bu güç için teknik terminoloji kullanmaya bilimin gücü yetmemiştir. O, bağlantı kurulamamış bir haznedir. Satanistler bu bilinmeyene 'şeytan' demeyi tercih etmişlerdir. Şeytan, tanrı, yarı tanrı, şahsi kurtarıcı veya ona ne denilirse denilsin, yeryüzündeki her dinin kurucuları tarafından sadece insanın yeryüzündeki güya kötü fiil ve davranışlarına nezaret etmesi için icat edilmiştir. Görüldüğü gibi Satanistler, şeytanın kendisinden ziyade onun "başkaldırı, isyan ve meydan okuma" gibi bazı özelliklerini benimsemiş ve bu özelliklerinden dolayı onu kendilerine bir sembol olarak seçmişlerdir.

C. Belli Başlı Satanist Gruplar

Belli başlı Satanist gruplar arasında Geleneksel Satanizm, Hellfire Clup, Left Hand Path, Sinister Path, Order of Nine Angels (ONA), Modern Satanizm, Temple of Set ve benzeri örgütler yer almaktadır.

Geleneksel Satanizm, Hıristiyanlığın şeytan anlayışı, inanç esasları, bazı ibadet ve ayinleri, ahlak ve felsefesi, hayat ve dünya görüşü esas alınarak onların üzerine bina edilen, fakat tamamen Hıristiyanlık karşıtı bir görüş ve düşünceye sahip bulunan bir grubun temsil ettiği anlayıştır. Geleneksel Satanistlere göre Satanizm, gerçek şahsi tehlikeyi göze almayı gerektiren bir maceradır. Üyeliğe yeni kabul edilen bireyler bu macerada kendilerini psişik, akli ve ruhi yönden, kapasitelerinin son sınırına ve hatta ötesine götürecek gerçek "meydan okuma"ları kabul ederler. İlk başlarda bu macera, bireylerin 'gizli' ve 'karanlık' (bilinmeyen) yanlarını keşfetmelerini ve ayrıca 'esrarlı' ve büyü ile ilgili tören ve ayinlere açıktan katılmalarını gerektirir.

Geleneksel Satanistlere göre Satanizm'in amacı, her şeyden önce gururlu, güçlü, karakterli, anlayışlı bireyler oluşturmaktır. Oluşturulan

bu bireyler, çoğunluğun ötesine geçer ve böylece daha yüksek bir sınıfı teşkil ederler. Gerçek Satanist gruplar boyun eğen, itaat eden, çökmüş, zayıf iradeli müntesipler istemez, öylelerinin peşine de düşmezler. Onlar seçkin, önceki kimlik ve kişiliğinden tamamen sıyrılmış, hiçbir kanun ve kural tanımayan yepyeni bireyler oluşturmaya çalışırlar. Yine Geleneksel Satanistlere göre Satanist, gerçek hayata katılmak suretiyle amaçlarını gerçekleştirir, üstünlük ölçülerini, başkalarının çoğu kere geçmeye can attığı mevkii meydana getirir. Hakiki Satanist, gerçek hayatta, bir 'canavar' (yırtıcı hayvan) veya 'katiller', 'savaşçılar', 'kanun kaçakçıları' gibi olmalıdır.

D. Şeytana Tapınma Ayini: Black Mass

Satanistler tarafından şeytana tapınma adı altında icra edilen Black Mass, aslı itibarıyla, Roma Katolik Kilisesinde, ölmüş kimselerin hatırasına düzenlenen ayine verilen isimdir. Ayinde siyah elbiseler giyildiği için ona bu isim verilmiştir. Aynı zamanda Roma Katolik Ayini olan Mass'ın Satanistler tarafından inkârcı bir tutum içerisinde ve alaycı bir tarzda taklidine de Black Mass denilmiştir. "Şeytan'a Tapınma Ayini" diye de ifade edilen Black Mass, Roma Katoliklerinde "Ekmek-Şarap Ayini" olarak bilinen "Mass"a alternatif olarak düzenlenen bir ayindir. Ayinde kullanılan unsurlar ve dinî kavramlar tamamen Hıristiyanlık'taki Mass'tan alınmış, fakat aslından ve kutlanış amacından saptırılarak inkârcı ve hakaret içeren bir tutum içerisinde uygulamaya konulmuştur. Özellikle ayinde İsa'nın ve Tanrı'nın isminin geçtiği yerlere, bu isimler çıkarılarak şeytanın ismi konulmuştur. Bu ayinde, Hıristiyanlıktaki tüm semboller ve dinî merasim tersine çevrilmiştir. Ayinde icra edilen Mass kurbanı da, Tanrı yerine şeytana sunulmaktadır.

E. Satanik Semboller

Satanistler tarafından kullanılan sembollerin başında, çok eski bir geçmişe sahip olan ve değişik zamanlarda farklı gruplar tarafından şeytanı temsil etmek üzere kullanılan, "Satanik keçi sureti" diye de nitelendirilen ve genellikle bir keçi başıyla temsil edilen Baphomet'in sureti gelmektedir. Bu suretin, keçinin üretken verimliliği yanında, tabiatta mevcut olan "karanlık güçleri" temsil ettiği de söylenmiştir. Buna aynı

zamanda "Günah Keçisi" de denilmiştir. Ayrıca bu keçi suretinin, mason localarında kullanılan keçinin aynısı olduğu da ifade edilmiştir.

Satanistler tarafından kullanılan sembollerden birisi de, ortasında keçi başı bulunan ve ters çevrilmiş olan beş köşeli yıldızdır (pentagram). Normalde yıldızın yukarıda olan üç ve aşağıda bulunan iki ucunun, insanın ruhsal yapısını sembolize ettiği söylenir. Fakat Satanizm, insanın içgüdüsünün veya ruhi tabiatının aksini temsil ettiğinden, beş köşeli yıldız, keçinin kafasına kusursuz bir şekilde uydurulmak için ters çevrilmiştir. Böylece, yıldızın yukarıya çevrilen ve keçinin boynuzları ile örtüşen iki ucu bazı dinlerdeki ikili anlayışı, aşağıda kalan diğer üç ucu da inkâr edilen veya ters çevrilen teslis inancını temsil eder. Aynı zamanda bir tılsım olarak kabul edilen ve keçi kafası ile sembolize edilen Baphomet sembolü, özellikle vaftiz edilen kimseler ve bazı Satanistler tarafından muska olarak da takılmaktadır.

Satanistler'in kullanmış olduğu sembollerden bir diğeri de ters çevrilmiş haçtır. Haçın ters çevrilişi, Hıristiyanlık'ta dinî bir sembol olarak kullanılan ve başta İsa'nın, insanları ezeli günahlarından kurtarmak üzere kendisini feda etmesi olmak üzere pek çok anlama gelen haçın ve onun etrafında oluşan inanç ve telakkilerin reddedilişi anlamına gelmektedir. Satanist ayinlerinde giyilen elbise yakılan mumlar ve benzeri eşyalarda özellikle tercih edilen siyah rengin de tabiatta mevcut olan "Karanlık Güçler"i temsil ettiğine inanılmaktadır. Siyah rengin bu önemi sebebiyle Satanistler genellikle siyah kot, siyah tişört vs. giymektedirler.

Batı'da Satanizm'in yayılmasında "Şeytan Kilisesi" gibi isimler altında faaliyet gösteren Satanik gruplar ve internet siteleri başta gelmektedir. Bunun yanında LaVey gibi Satanizm'in önde gelen isimlerinin Satanizm'in inanç ve felsefesini oluşturan kitaplarının da Satanizm'in yayılmasında önemli ölçüde rolü vardır. Ayrıca bazı Satanist gruplar "Not Like Most", "The Raven", "The Cloven Hoof", "The Black Flame", "Diabolica", "Azazel", "Canada's Satanic Forum" gibi aylık ve yıllık dergiler yayımlamaktadırlar. Müzik CD ve kasetleri de Satanizm'in propagandasında kullanılmaktadır. Özellikle Satanik Black Metal orkestraları tarafından yapılan müzik parçaları gençleri Satanizm'e çekmede birer tuzak görevi yapmaktadır. Suicide Song ve Iyric gibi müzik türleri ile de şeytana ve şeytani güçlere dua edilmektedir.

6. Hümanizm ve Postmodernizmin Din Anlayışı

Cafer Sadık YARAN
Doç.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

A. Hümanizm ve Din

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, hümanizm ya da daha Türkçe bir ifadeyle insancılık, kendisine çok belirsiz anlamlar verilebilen ve çok farklı tanımları yapılabilen bir kavramdır. Bunlar arasında iki tanesi daha belirgindir ve hümanistlerin din anlayışlarının anlaşılması açısından da daha ufuk açıcıdır.

Birinci tanıma göre hümanizm, Rönesans Avrupasının kültürünü karakterize eden entelektüel bir harekettir. 14. yüzyılda İtalya'da başlayıp daha sonra öteki Avrupa ülkelerine yayılan Rönesans hareketi filozoflarının çoğu hümanist olarak nitelendirilirler. Bu filozoflar, başta akıl olmak üzere insanın farklı yetileri ve kapasitesi konusunda son derece iyimserdiler. Onlar, Ortaçağ Hıristiyanlığının idealleştirdiği yüzü; tamamen öte dünyaya dönük rahip, rahibe ve çileci insan tipi yerine, akıllı ve özgür insanın daha ziyade bu dünyadaki yaşamına yönelik ilgileri, başarısı ve mutluluğu ile ilgilenmeye başladılar. Bununla birlikte, bu anlamda hümanizm, aşağıda daha detaylı olarak değinileceği gibi tanrı inancıyla ve hatta büyük hümanistlerden Erasmus örneğinde açıkça görülebileceği üzere Roman Katolik dindarlığı ile karşıtlık içinde değil, onunla oldukça uyum içinde idi. Hümanizmin bu şekilde anlaşılması sadece Rönesans hümanistlerine özgü de değildir. 20. yüzyıldaki bazı Kıta Avrupa'sı filozofları da hümanizmi buna benzer bir biçimde tanımlarlar. Örneğin, Heidegger'in tanımına göre "Hümanizm şudur: insanın insanca (*humanus*) olmasına ve insanca olmanın dışında bir şey, 'gayrı insani', yani özünün dışında olmamasına ihtimam göstermek ve bunu düşünmektir."

İkinci tanım, genelde dinî inançları ve özellikle de tanrı ve ahiret inançlarını reddeden ateistler ve naturalistlerin yaptıkları tanımdır. 20. yüzyılda daha yaygın kullanılan bu tanıma göre ise hümanizm, insanın sadece –onlara göre– var olan tek dünyadaki yani bu dünyadaki refahı ile ilgilenilmesi gerektiğinde ısrar eden bir felsefi görüştür.

20. yüzyılın genel tutumu ile uyum içinde Türkiye'de de felsefe kitapları ve ansiklopedilerde hümanizm genellikle sadece bu ikinci anlamda veya ona yakın bir biçimde tanımlanmaktadır. Bunlara göre hümanizm, "dinden bağımsız bir kültür kurmak" isteyen modern insanın yeni hayat anlayışını ve duygusunu dile getiren bir akımdır yahut benzer ifadelerle o, "insanın yazgısının insanın kendisi dışında hiçbir güce emanet edilemeyeceğini" savunan, "özünde, ateizme ya da agnostisizme dayanan ve dini ya da dinî inancı dışlayan" bir yaşam görüşüdür.

Batı'da yazılmış eserlerde birinci tanıma da yer verildiğinin bilinmesinde yarar vardır. Zira bu, hem hümanizm (insancılık) kavramına ve ilk dönemin gerçek hümanistlerine haksızlık yapılmasını önlemekte hem de Mevlânâ ve Yunus Emre gibi Müslüman düşünür, mutasavvıf ve şairlerin hümanist olup olamayacakları gibi bir anlamda yersiz ama bitmez bir tartışmanın basit ve makul bir çözümüne yol açmaktadır.

Özellikle din anlayışları açısından bakıldığında hümanizmle ilgili tarihsel dönemlerin farklılığı da ayrı bir önem arz etmektedir. Tarihsel açıdan bakıldığında hümanizm, köken itibarıyla, felsefi düşüncenin merkezine doğa yerine insanı geçiren Sokrates ile "insan her şeyin ölçüsüdür" diyen Protagoras gibi antik Yunan düşünürleri ve bunlar yanında bazı Ortaçağ İslam düşünürlerine kadar geri götürülebiliyorsa da, esas itibarıyla Rönesans dönemi düşünürlerinin (Lorenzo Valla, Pico della Mirandola, Erasmus, Thomas More, vd.) her alanda insana yaptıkları vurguyla ortaya çıkmış sayılır. Daha sonra o, ilerlemeci Aydınlanma felsefesi ve modernist hareket ile gelişir. Bu dönemde, Voltaire, Diderot, Rousseau, Bentham ve Hume gibi filozoflar hümanizmin tümüyle dindışı bir kimliğe bürünmesinde etkin rol oynamışlardır. 18. ve 19. yüzyıllarda hümanizm, bireyi ve bireyin özgür yaratma gücünü öne çıkaran yeni bir çehreye bürünür. 20. yüzyılda ise özellikle İngilizce konuşulan dünyada, ateizm aşırı bir akılcılık ve aşırı bir insan-merkezcilik ile eş anlamlı bir terim hâline gelir. 20. yüzyılda dinleri sorulduğunda 'hümanist' diye cevap veren ve hümanizmin bir din olduğunu iddia eden ama gerçekte savundukları görüşün basit bir ateizm ve evrimci naturalist felsefeden pek farkı olmayan insanlar da vardır.

Son yüzyıllarda kendisine yüklenilen aşırı ateistik ve din karşıtı anlam, hümanizmi, din ile ilgili insanların ilgisizliğine ve hatta yüzeysel de olsa eleştirilerine maruz bıraktığı gibi aşırı bireyselci ve insan-merkezci tutumu da onu, 1970'lerden günümüze doğru gelen anti-hümanizm (in-

sancılık karşıtlığı) akımını doğuracak kadar şiddetli eleştirilere maruz bırakmıştır. Yapısalcı, post-yapısalcı ve postmodernist düşünürlere göre hümanizmin, insanı kendi geleceğine kendisi karar veren özerk bir varlık olarak tasarlaması ya da kendi yazgısını kendisi belirleyen "özgür insan" tasarımı, yanılsamadan başka bir şey değildir. Bu düşünce akımlarının ortak paydasına göre insan, toplumsal, siyasal, ekonomik, dilbilimsel ya da ruhbilimsel yapılara bağımlı olan ya da onlar tarafından kuşatılmış bulunan bir varlıktır. Günümüzün bazı postmodernist ve feminist felsefi çevrelerinde hümanist tabiri artık övgü nitelemesi değil alay ve aşağılama nitelemesi hâline gelmiştir. Onlara göre hümanizm, kulağa hoş gelen bir tabir olsa da aslında artık Batı'nın kendisinin bile inanmadığı miadı dolmuş bir ideolojiden başka bir şey değildir.

Öyle görünüyor ki hümanizmin bu denli eleştirilecek ve yerilecek hâle düşmesinin bir nedeni, sonraki dönemlerdeki ateist ve naturalistlerin kendi dünya görüşlerindeki zafiyetlerini örtmek için –Tanrı'yı ve öte dünyayı inkâr ettikten sonra yerine koyabildikleri hiçbir pozitif değer olmadığı şeklindeki güçlü eleştiriden kurtulmak için– 'insancılık' gibi her insanın kulağına hoş gelen bu olumlu kavramı kendi lehlerinde kötüye kullanmaları ve haksız yere ona ateizmin gülen yüzü gibi bir anlam yüklemeleri olmuştur.

Dini açıdan bakıldığında, ne son yüzyıllarda ateizmle eş anlamda görülen modern hümanizm çeşitleri (seküler hümanizm, sözde dinî hümanizm, naturalistik hümanizm, vb.) ne de onun son onyıllarda yapılan şiddetli eleştirilerine dayalı postmodern anti-hümanizm üzerinde fazlaca durmaya gerek vardır. Bunlar, din ve sağduyu açısından bakıldığında, birbirinin tez ve antitezini oluşturan ifrat ve tefrit akımlarıdır. Bu aşırılıklardan herhangi birinin farklı dönemlerde moda oluşuna aldırmaksızın, hümanizmin ("din karşıtlığı" veya "tanrısız din" olma iddiası değil de) "din anlayışı" üzerinde durulacaksa incelenmesi ve vurgulanması gereken hümanizm, Rönesans dönemi hümanistlerinin hümanizmidir.

Rönesans döneminde hümanistler, manastır yaşamının dinî açıdan üstünlüğüne, tarikatçılığa ve bu çevrelerde ideal yaşam biçimi olarak görülen çileciliğe karşı çıkmakla birlikte, din karşıtı veya Hıristiyanlık karşıtı bir özellik taşımıyorlardı. Dinî alanda da savundukları şey öteki alanlarda olduğu gibi insanın değeri, özgürlüğü ve kapasitesi etrafında dolanıyordu. İncil'de, sadece ölümden sonraki öte dünya mutluluğu değil bu dünyadaki mutluluğun da vurgulandığını öne çıkarmaya çalışı-

yorlardı. Onlara göre dinin temel işlevlerinden birisi de günlük yaşamın sıkıntıları karşısında insanın desteklenmesiydi.

Hoşgörü, hümanistlerin din anlayışlarının temel özelliklerinden biriydi. Onların, dinlerin çokluğu ve çeşitliliği karşısındaki hoşgörülü tutumu, insanlığın bütün dinî inançlarının temelde bir olduğu ve bundan dolayı da evrensel bir dinî barışın mümkün olduğu şeklindeki kanaatlerinden kaynaklanıyordu. Sadece dinler arasında değil, din ile felsefe arasında da ortak bir zeminin bulunduğunu ve daha sıcak bir dostluğun mümkün olduğunu savunuyorlardı. Pico della Mirandola başta olmak üzere birçok hümanistin kanaatine göre farklı inançlar, aslında tek bir kaynaktan, başlangıçta var olan bir vahiyden meydana gelmişlerdir ve bu vahyin, aslında birbiriyle çelişmeyen fakat her biri bir ölçüde kısmi kalan ifadeleridirler. Hümanistlerin birçok alanda arzuladıkları ve önerdikleri "asıl kaynaklara dönme" ilkesi dinî alanda da gerçekleştirilmiş olsa onlara göre bu farklı din mensupları arasındaki teolojik nefret ve hoşgörüsüzlüğün sona ermesi ve insan türünün mutlu atalarının, dinî barış anlayışı ve ortamına geri dönüş olurdu. İlk dönem hümanistlerinin bu görüşleri daha sonra 16. yüzyılın ilk yarısında daha modern ve daha etkili bir biçimde Hollanda'lı hümanist Erasmus ve İngiliz hümanist Thomas More tarafından savunulmaya devam edildi.

Örneğin Erasmus, *Deliliğe Methiye* adlı eserinde hilekâr sofuluğu, muskacılığı, sihre güveni eleştirdikten sonra bütün bu deliliklerin ortasında bir "Hâkim insan kalkıp, şu hakikatleri ilan etsin." diyerek gerçek dindarlığa yönelik önerilerde bulunur: "Hâkimce yaşamakladır ki müessif kazalardan sakınırsınız; günahlarınız yalnız rahiplere verdiğiniz para ile değil fakat günah korkusu, göz yaşları, uykusuz geceler, dualar, oruçlar ve bütün diğer "âmâli hasene" ile affolur." Bir başka yerde şekilci dindarlığı eleştirip, iffeti ve ilahî sevgiyi vurgular: "Mesela birçok kimseler," der "Meryem'in tasvirlerinden biri önünde öğle vakti bir mum yakarak ona büyük bir tazimde bulunduklarını zannederler. Ama onun iffetini, tevazuunu, ruhi ve ilahî şeylere sevgisini taklide uğraşanlar ne kadar azdır." Yine o, din adamlarının din adına savaş bezirganlığı yapmalarını da eleştirir. Dönemin din adamlarını, "Mesih'in kilisesi kanla kuruldu, kanla temellendi, kanla büyüdü, diye onu idare ve müdafaa etmek için de kan dökmek lazımdır, sanırlar." diye eleştirdikten sonra, kendi kanaatini belirtir: "Savaş, o kadar dinsizcedir ki Mesihin büsbütün zıddıdır." Kısacası, bu hümanist filozofun eserindeki dinle ilgili pek çok eleştirinin tamamı,

ima veya iddia edildiği gibi doğrudan dine yönelik değil, "hakiki dine" verdiği zarardan dolayı "uydurma bir dindarlığı" eleştirmekten ibarettir.

Thomas More'un din anlayışında da benzer özellikler görülür. Dinsel bağnazlık ve çilecilik eleştirilirken, din özgürlüğü ve tüm dinlere hoşgörü ile bakılması gerektiği savunulur. More'un *Utopia* adlı eserine göre "Utopialıların en eski yasalarından biri şudur: Kimse dininden ötürü kötülenemez." Ayrıca, "her insan istediği dini tutabilir, başkalarını kendi dinine çekmek için elinden geleni yapabilir yeter ki bunu tatlılıkla, alçakgönüllülükle, efendice yapsın ve inandıramadığı insanlara karşı zor kullanmasın, onları suçlamasın, ikilik yaratan tatsız sözlerden kaçınsın." Öteki dinlere karşı hoşgörü ile birlikte More, boş inançlardan daha akla yatkın inançlara doğru bir ilerleme olabileceğini öngörmektedir. *Utopia*'da çeşitli dinler vardır; kimi Güneş'e tapar, kimi Ay'a. "Ama Utopia'lıların büyük çoğunluğu ve en akıllıları, bütün bu putları bırakıp, bir tek Tanrı bilirler... Onun dışında hiçbir varlıkta tanrılık görmezler. Utopia'lıların dinleri ne kadar değişik olsa da hepsi şu inançta birleşirler: Dünyayı yaratan ve yürüten bir yüce varlık vardır." Erasmus gibi More'un asıl eleştirdiği şeyler de gerçek dindarlık değil din kisvesi altındaki falcılık, kâhinlik, savaşçılık ve benzerleridir. Onun ifadesiyle, "başka ulusların pek önem verdikleri fallara, kehanetlere gelince, Utopialılar bunları saçma bulur ve alaya alırlar. Buna karşılık, tabiat yasalarını aşan mucizelere saygıları vardır onlarda Tanrı varlığının ve gücünün bir belirtisini görürler."

Görüldüğü gibi hümanizmin yahut hümanistlerin din anlayışı hiç de bazılarının göstermeye çalıştığı gibi din karşıtı bir anlayış değildir. Başka bir deyişle insancılık, "Tanrı karşısında insan"cılık değil, sadece Ortaçağ Hıristiyanlığının ihmal ettiği, öte dünyaya ertelediği ve çoğu kere de yozlaştırdığı, insanlığını unutmuş ya da insanlığından çıkmış sözde insan anlayışı karşısında, bu dünyadaki insanlığını, mutluluğunu, değerlerini, özgürlüğünü ve kapasitesini de hatırlayan, önemseyen ve geliştirmeye çalışan insana yönelik bir insancılıktır. Kısacası, hümanizm, "Tanrı'ya karşı insan"cılık değil, "sahte insana karşı gerçek insan"cılıktır.

20. yüzyılın sözde hümanist ateistleri ve naturalistleri bir yana koyulmak şartıyla klasik insancıların din anlayışı da tanrı veya din karşıtlığı değil "sahte dindarlığa karşı gerçek dindarlık" taraftarlığıdır. Din anlayışlarının en belirgin özelliklerinden bazısı "daha akla yatkın" inançlara sahip olma, "daha işlevsel ve yararlı" bir dindarlık biçimi benimseme ve öteki dinlere karşı "daha hoşgörülü ve çoğulcu" bir tutum

içinde olma özlemi ve çabası olarak özetlenebilir. Bunlar, İslam dini açısından bakıldığında dine zararlı olan ve karşı olunması gereken şeyler değildir. Bunlar ve benzerleri, zaten İslam'ın bazı Hıristiyanlık yorumlarına yönelik yaptığı klasik eleştirilerinin Hıristiyanlık içinden yapılan tekrarlarından ibarettir.

B. Postmodernizmin Din Anlayışı

Baştan belirtmek gerekir ki postmodernizmi tanımlamak veya özet bir biçimde anlatmak bu konunun uzmanlarının ve hatta savunucularının bile kaçındığı bir husustur. "Post" öntakısı, modernizm "sonrası" anlamına geliyorsa da bu müphem anlam, modern olandan hepten kopma ve ona eleştirel bir alternatif oluşturma anlamına da gelebildiği gibi modern olanın devamı, uzantısı ve ileri bir evresi olma anlamında da kullanılabilmektedir. Tanımla ilgili bu kargaşa karşısında çoğu yazar postmodern filozof Lyotard'ın tanımına sığınmaktadır. Lyotard'ın kendisi de bu güçlüğün farkındadır ve "Ekstrem olanı basitleştirmek amacıyla postmoderni meta-anlatılara yönelik inanmazlık (ineredulity) olarak tanımlayacağım." der. Bu tanım, özellikle dinler ve İslam dini açısından bakıldığında daha ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü burada sözü edilen "meta-anlatı", bütünselleştirici üst anlatı yahut daha basit bir deyişle kuşatıcı dünya görüşleri arasına Aydınlanma, Marksizm, Liberalizm, Pozitivizm gibi felsefi ideolojiler girdiği gibi Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi büyük dinler de girmektedir.

Postmodernizm, daha çok modernitenin ve Aydınlanmanın araçsal akılcılığına, pozitivizmine, doğrusal ilerlemeciliğine, ataerkil ve hiyerarşik yapısına ve seçkinci kültür fikrine karşı eleştirel bir tavır ve tepki olarak doğmuştur. Doğa bilimlerinin evrensel geçerlilik iddialarıyla bu bilimlerin somutlaştırdığı araçsal, nesnelleştirici ve indirgeyici akılcılığa karşı çıkış Nietzsche ve Heidegger gibi filozoflardan sonra Lyotard, Derrida ve Rorty gibi postmodernistlerce de eleştirilmiştir. Örneğin Lyotard'a göre "Bilimsel bilgi, bilginin bütünlüğünü temsil etmez... Bilgi kavramıyla kastedilen sadece bir düzanlamsal önermeler kümesi değil bundan ötede bir şeydir, "nasıl yapılacağını bilme", "nasıl yaşanacağını bilme" ve "nasıl dinlenileceğini bilme" düşüncelerini de içermektedir". Böylece modernizmin akılcılık (rasyonalizm), bilimcilik (pozitivizm), insancılık (hümanizm) gibi en temel kabullerine karşı çıkan postmodernistler, bunlar ve benzeri değerler yerine, görececiliği (relativizm), ço-

ğulculuğu (pluralizm), kuşkuculuğu (septisizm), seçmeciliği (eklektisizm), farklı gelenekleri ve öteki'nin haklarının savunuculuğunu öne çıkarmaktadırlar. Onlar, evrensel bir hakikat ve aklın, evrensel ahlaki değer ve ölçütlerin imkânından kuşku duymakta iyi ve kötü gibi temel ahlaki değerlerin yetersiz olduklarını insanların öznel yorumlar geliştirmekten öteye gidemeyeceklerini vurgulamaktadırlar.

Modernistlerin akılcılık ve bilimcilik eksenli eleştirilerinden son birkaç asırdır rahatsızlık duymakta olan dindar insanlar, postmodernistlerin modernizm ve modernitenin aşırılıklarına yönelik eleştirilerini de bunlar yerine öne sürdükleri çoğulculuk, hoşgörü, öteki'ne vurgu ve bir dereceye kadar görececiliği de az çok memnuniyetle karşılayabilmektedirler. Zira geniş anlamda bakıldığında, bir postmodernist düşünürün dediği gibi "Postmodern akıl, modern bilimsel akıl tarafından itilip kakılan ya da sınırdışı edilen bu aileye [dine] daimi bir oturma izni vermeyi kararlaştırmış bulunuyor." Bununla birlikte öyle görünüyor ki biraz daha yakından ve ayrıntılı bakıldığında postmodernizmin olsun, onun toplumsal yaşam biçimine dönüşmüş hâli olan postmodernitenin olsun, dinin ve özellikle de İslam gibi makullük ve evrensellik iddiası olan büyük dinlerin temel iddialarının ve inanç esaslarının, kavramsal, tarihsel ve toplumsal varlıklarını inkâr etmeseler de, hakiki anlamlarının yahut ontolojik gerçekliklerinin en azından altını oydukları gözden kaçmamaktadır.

Bryan Turner'ın dediği gibi, "Eğer postmodernizm, büyük söylemler bakımından eleştirisel bir şüphecilikten ibaretse o zaman büyük dinlerin büyük anlatıları da aynı derecede alay ve parodi konusu olacaktır." Turner'a göre dine yönelik tehlike postmodernizmden çok postmoderniteden gelecektir. Zira kültürün postmodernizasyonu, inancı erozyona uğratmaktadır. "Batı'nın tüketim kültürü ve hedonizminin (hazcılık) mevcudiyeti, geleneksel dinî inançların doğası üzerinde, örneğin bir köy düzeyinde, kilise ya da akademinin dinî liderleri ya da diğer entelektüel seçkinlerinin entelektüel inançlarından çok daha önemli bir etki yapmaktadır. Postmodernizm yalnızca seçkin bir entelektüel grubunun entelektüel dünyasını yeniden organize etmekle, inançlarda bir değişim meydana getirmemektedir. Daha çok, kültürel değişim aracılığıyla, günlük hayatta malların hedonistik (hazcı) tüketimi yoluyla sosyal değişimlere neden olmaktadır."

Turner, sosyolojik açıdan postmodernitenin din anlayışına yönelik doğurabileceği tehlikeye dikkat çekerken haklı ise de postmodern

din felsefesi ve teolojinin dine etkisinin boyutlarını görememekte ya da fazla küçümsemektedir. Zira Yahudilik, Hıristiyanlık ve özellikle İslam'da din, her şeyden önce Tanrı'nın gerçek anlamda var olduğuna ve yine gerçek anlamda var olan ölümden sonraki bir hayatta adalet ve rahmeti ile insanları hesaba çekip mücazat veya mükâfatlandırarak ebedi bir hayat bahşedeceği inancına dayanmaktadır. Oysa postmodernizm, bu gibi "meta-anlatılara yönelik inanmazlık"la yahut kuşkululukla tanımlanmakta ve modernizmdeki gibi açık, sert ve doğrudan olmasa da benzer bir inanmazlığın daha kapalı, hoşgörülü ve dolaylı bir savunusunu yapmaktadır.

Zira "Nietzsche'nin "Tanrı'nın öldüğünü" ilan etmesi, postmodern dinin mihenk taşıdır." Bununla birlikte postmodern eleştirel vurgu, dinin dikey boyutuna yapılır; tanrı kavramının tarihe yön vermiş ve ahlaka varoluş nedeni sağlamış olduğu gerçeğine değil. Postmodern bir yazarın diliyle, "Tanrı artık bir meta-söylem statüsüne sahip değildir. O nedenle, teolojik olduğu iddia edilen problem, birden bire toplumsal ya da tarihsel bir problem hâline gelmektedir... Bu nedenle, yalnızca dinin yatay boyutu denilen boyutuna ciddi önem verilebilir." Daha açık bir ifadeyle postmodernistler açısından, gündelik faaliyete eşlik eden ve böylece toplumda barış, adalet, aşk ve yardımseverlik gibi erdemlerin yerleşmesine katkıda bulunan, toplumsal adaletsizliğe müsamaha göstermeyen, zalimlere ceza, mazlumlara ümit vadeden bir din, Tanrı'nın ölümüne ve dolayısıyla Tanrı tarafından vahyedilmemiş olmasına rağmen, toplumsal kurtuluş politikasının moral gücü olarak görülebilmektedir. Postmodern anlayışa göre Tanrı ölmüş yahut gerçek anlamda hiç var olmamış olsa da din, toplumsal endişelere cevap verebilir, toplumsal politikalara vicdan sağlayabilir, toplumsal bağı güçlendirebilir. Bunları yaptığı sürece de var olmasında bir mahzur yoktur; aksine yararlı da olabilir.

Posmodern düşüncenin öncülerinden Heidegger'e göre "*Causa sui* olarak tanrıyı, felsefenin tanrısını terk etmek zorunda olan tanrı-sız düşünce bu nedenle belki de ilahî Tanrı'ya daha yakındır. Burada bu, yalnızca şu anlama gelir: Tanrı-sız düşünce, ilahî Tanrı'ya, onto-teo-lojik'in kabul etmeyi isteyebileceğinden daha açıktır." Görüldüğü üzere bu pasajda Heidegger hem tanrı kavramını korumakta hem de tanrısız düşünceyi övmektedir. Heidegger'in teolojisi ile ilgili ona sempati duyan bir araştırmacının iddiası, aslında bütün postmodernistlerin din an-

layışları için aşağı yukarı genelleştirilebilecek bir iddiadır. Peacocke şöyle der: "Ortaya attığım iddia, Heidegger'in asli düşünme tarzının, özünde dinsel olduğu ve bu anlamda, içine daldığı geleneğin bir parçası olan teolojikleşmiş Hıristiyanlıktan ziyade sekülerleşmiş bir Budizm dinine çok daha yakın olduğudur."

Sonuç olarak denilebilir ki, postmodern din anlayışı, tanrı merkezli İbrahimî dinlerden ziyade, bazı mezhepleri itibarıyla tanrısız din olduğu varsayılan Budizm türü bir din anlayışını yansıtmaktadır. Nitekim *Postmodernizm Ansiklopedisi*'nde, postmodern din anlayışı ve postmodern teoloji, bazen "ateizm" kavramındaki "a" öntakısına benzer şekilde "ateoloji" ("postmodern a\theology") kavramıyla, bazen "dinsiz dinin dönüşü" ("the return of religion without religion") nitelemesiyle, bazen de açıkça "varlığı olmayan Tanrı'nın teolojisi" (*a theology of God who is not being God*) gibi ifade ve açıklamalarla özetlenmektedir.

Bu durumda büyük dinlerin ve özellikle de akla uygunluk, ilme aykırı olmamak, evrensel bir kurtuluş reçetesi olmak gibi iddiaları olan ve bunları da her şeyden önce Allah'ın gerçek anlamda ontolojik olarak var olduğu, dünyayı yarattığı, yürüttüğü ve insanlarla hem bu dünyada hem de öte dünyada ilgilendiği inancına dayandıran İslam dininin, postmodernizm ile bazı ortak cepheleri ve bazı ortak değerleri olsa bile metafizik ve teolojik kökenden kavramsal anlamda olmasa bile gerçek anlamda yoksun olan salt dünyevi ve beşerî bir postmodern din anlayışına bir bütün olarak sıcak bakması mümkün değildir.

Dinler ve İslam dini, modernitenin ifrat hâli ile uyuşamadığı gibi postmodernitenin tefrit hâli ile de uyuşamaz. Bununla birlikte modernizmin, akla, ilme, hukukun üstünlüğüne ve hatta ilerlemeye vurgusu, aşırılığa, köktenciliğe ve dışlayıcılığa varmadığı sürece aslında nasıl İslam ile uyuşan değerler ise postmodernizmin, akıl dışındaki bilgi kaynaklarına, çoğulculuğa, öteki'nin haklarına ve hatta göreliliğe vurgusu da aynı şekilde aşırılığa, köktenciliğe ve dışlayıcılığa varmadığı sürece İslam inançlarıyla da sağduyu sahibi pek çok insanın inançlarıyla da uyuşan değerlerdir.

Dinlerin din anlayışı ve özellikle de İslam dininin din anlayışı, modernistlerin pratiği (amelî yönü) olmayan teorik din anlayışlarından farklı ve fazla bir şey olduğu gibi postmodernistlerin teoriği (metafiziksel temeli) olmayan pratik din anlayışlarından da farklı ve fazla bir şeydir.

ON İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜNYASINDA ORTAYA ÇIKAN SENKRETİK AKIMLAR

Mustafa ÖZ
Prof.Dr. • Marmara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

1. Bâbilik ve Bahâilik

A. Tarihsel Gelişimi

Bâbilik ve devamı sayılan Bahâiliğin tarihi Şii İmamiyye fırkası bünyesinde doğan Şeyhiyye ve Keşfiyye diye adlandırılan tasavvufî hareketlere dayanır. Bâbiliğin kurucusu Mirza Alî Muhammed (1819-1850) Şiraz'da doğmuş, babasını küçük yaşta kaybettiği için dayısı tarafından yetiştirilmiş, intisap ettiği ticari hayatı beğenmeyerek gaybi ilimler ve Hurufiliğe merak sarmış, Kerbela'da öğrenimi sırasında her asırda mutlaka bir kâmil şiinin geleceği inancını işleyen el-Ahsâî'nin müridi ve Keşfiyye'nin kurucusu Kâzım er-Reştî'ye (ö.1843) öğrenci olmuş, büyük ölçüde onun düşüncelerinin tesirinde kalmıştır. Şia'nın ortaya çıkmasını beklediği mehdinin kendisinin ölümünden hemen sonra zuhur edeceğini söyleyen Kâzım er-Reştî, mensuplarını onu arayıp bulmaya yönlendirmişti. Bu düşünceleri kendi lehinde değerlendiren Mirza Alî Muhammed 23 Mayıs 1844 tarihinde, kayboluşundan itibaren

bin yıl geçmesi sebebiyle kendisinin gelmesi beklenen 12. İmam Muhammed el-Mehdî'nin bâbı yahut temsilcisi olduğunu, ertesi yıl sonbaharda hac için gittiği Mekke'de ise beklenen mehdi olduğunu ilan etti. 1845 yılında İran'ın muhtelif şehirlerini dolaşarak çok sayıda taraftar kazanan Alî Muhammed, müritleri içinden görevlendirdiği propagandacılar vasıtasıyla iddialarını yaymaya çalıştı. Ona göre Hz. Muhammed'in peygamberliği, 12. imamın kaybolmasından itibaren bin yıl sürmüş, 1260/1844 yılında kendisinin ortaya çıkışıyla nihayete ermiş, böylece kendi devri başlamıştır. *el-Beyân* adlı Farsça ve Arapça eserlerinde Kur'an-ı Kerim'in neshedildiğini, İslami emir ve yasakların kaldırıldığını yeni bir devre ve şeriat başladığını iddia etmiş, âlimler karşısında davasını ispata çağrıldığında, her defasında isnat edilen düşünceleri benimsemediğini ortaya koymakla birlikte, fikirlerinde ısrar etmekten geri kalmamıştır. Bu esnada çoğalan taraftarlarının İran'da devlete karşı başlattığı silahlı mücadele tehlikeli bir hâl almaya başlayınca, kendisine halef olarak Mirzâ Yahyâ Nûrî'yi tayin eden Bâb Alî Muhammed, İmamiyye müçtehitlerinin fetvasına dayanılarak 1850 yılında Tebriz'de kurşuna dizilmek suretiyle öldürülmüştür.

Bâbiliğin devamı sayılan Bahâiliğin kurucusu Bahâullâh adıyla anılan Mirzâ Hüseyin Alî, 1817 yılında, İran sarayında mali işlerden sorumlu Mirzâ Abbâs Büzürg'ün büyük oğlu olarak dünyaya geldi. Çocukluğunda saray imkânlarıyla iyi bir tahsil gördüğü anlaşılıyorsa da, hem kendisi hem de mensupları onun okuyup yazma bilmeyen bir ümmi olduğunu iddia etmektedirler. Mirzâ Hüseyin Alî, 1844 yılında şahsen hiç görmediği Bâb Alî Muhammed'in görüşlerini benimsedi. 1852 yılında iki bâbinin İran şahı Nâsıruddîn'e yaptığı başarısız suikastı takiben, çok sayıda Bâbinin hapsedilip öldürülmesi sırasında Bâb'ın kendisinden sonrası için halef seçtiği Yahyâ Nûrî ve ağabeyi Mirzâ Hüseyin Alî, Rus ve İngiliz sefaretlerinin aracılığı ile 12 Ocak 1853 tarihinde Osmanlı idaresinde bulunan Bağdat'a sürgün edildi. Bâb'a haleflik konusunda ortaya çıkan ihtilafta kardeşine galip gelen Mirzâ Hüseyin Alî, 21 Nisan 1863'te Bağdat yakınlarındaki Necip Paşa bahçesinde kendisinin Bâb tarafından önceden haber verilen Allah'ın ortaya çıkaracağı kişi ve kurduğu hareketin de Bahâilik olduğunu ilan etti. Hâlbuki Bâb, Allah'ın ortaya çıkaracağı kişinin kendisinden iki bin bir yıl sonra geleceğini söylemişti. Bu durumda o kişi on üç yıl sonra çıkmış oluyordu. Bu vaziyet karşısında Bâbiler arasında büyük anlaşmazlıklar

ortaya çıktı. Durum İstanbul'a bildirilince, her iki kardeş ve yakınları 1863'te önce İstanbul'a getirildiler. Burada dört aylık ikamet devresini takiben, Edirne'ye sürgün edildiler. Mirzâ Hüseyin Alî burada kaldığı dört buçuk yıl süresince kendisinin Allah tarafından gönderilen kişi olduğu iddiasını ısrarla ileri sürerek bütün Bâbiler'in kendi etrafında toplanmaları çağrısı yaptı. Ayrıca o günkü dünya siyasi liderlerine yazdığı mektuplarla Bahâilik adıyla anılan yeni dinî hareketi tebliğ etti. Bu durumda kardeşi Yahyâ Nûrî ile kendisi arasında zaten var olan anlaşmazlıklar had safhaya çıktı. Osmanlı idaresi vaziyetin daha tehlikeli bir hâl almasını önlemek için, 1868 yılında Bahâullâh'ı Akka'ya, can düşmanı saydığı kardeşi Yahyâ Nûrî'yi de Magosa'ya sürgüne gönderdi.

1871-74 yılları arasında Bahâilik hareketinin kutsal kitabı olan *el-Akdes*'i yazan Bahâullâh, bu eseriyle daha önceki kutsal kitapların ve Bâb Alî Muhammed tarafından yazılan *el-Beyân*'ın hükümlerinin ortadan kaldırıldığını ilan etti; yazdığı diğer eserleriyle de hareketin gelişmesini sağlamaya çalıştı. 29 Mayıs 1892 tarihinde Akkâ'da ölünce oğulları arasında ortaya çıkan ihtilaflardan sonra yerine geçen büyük oğlu Abdülbahâ ünvanlı Abbâs Efendi zamanında Bahâilik önemli gelişmeler kaydetti. Bilhassa 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonraki serbest ortamda yaptığı seyahatlerle Bahâiliği Avrupa ve Amerika'da tanıtan ve birçok kişinin bu harekete katılmasını sağlayan Abbâs Efendi'nin 28 Kasım 1921'de ölümünü takiben kızından torunu olan Şevki Efendi Rabbânî (1897-1957), Emrin Velisi ünvanı ile hareketin liderliğini üstlendi. 4 Kasım 1957 tarihinde çocuğu olmadan vefat eden Şevki Efendi'den sonra 1963 yılında kurulan ve üyeleri beş yılda bir seçilen Hayfa'daki Umumi Adalet Evi, günümüzde Bahâiliğin en yüksek idari merciidir. Bahâilik 20. asır başlarında İslami bir grup olmayıp müstakil bir din olduğunu ilan etmiştir.

Bahâilik'in gelişmesi ve Bâbilik'le yollarını ayırması sonucunda, Bâbiler önemli ölçüde güç kaybına uğramıştır. Özellikle, Bâb Alî Muhammed'in halef tayin ettiği Mirzâ Yahyâ Nûrî'nin güçlü bir varlık gösterememesi ve 1912 yılında ölümünü takiben kendisine halef olanların güçlü kişiler olmaması dolayısıyla Bâbiler giderek azalmış ve zayıflamışlardır. Çağımızda Bâbiler daha çok İran'ın muhtelif yerlerinde küçük cemaatler hâlinde bulunmaktadırlar.

B. Temel Öğretileri

Bâb Alî Muhammed tarafından yazılan *el-Beyân*, Bâbilik'in kutsal temel kitabı olarak kabul edilir. *el-Beyân*'ın başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere bütün ilahî kitaplardan üstün olduğuna ve hepsinin hükümlerini ortadan kaldırdığına inanılır. Bâbiler'e göre Hz. Muhammed'in peygamberliği, 12. İmam Muhammed Mehdî'nin kaybolmasından (260/873) itibaren bin yıl devam etmiş, 1260/1844 yılında Alî Muhammed'in zuhuru ile sona ermiş, böylece Bâb'ın devresi başlamıştır. Bu sebeple İslam ve diğer dinlerin emir ve yasakları kaldırılmıştır. Bâb Alî Muhammed, Allah'ın göndereceği son kişi olmayıp daha sonra Allah'ın ortaya çıkaracağı kişi ancak iki bin bir yıl sonra zuhur edecektir. Buna göre Bâb'ın dini belirtilen süre içinde geçerli olacaktır. Her harfin ve sayının ayrı özellik ve değerinin bulunduğunu benimseyen Bâb'a göre 19 rakamı kutsal olup yıl 19 ay, her ay da 19 gündür. Her 19 günün bitiminde bir bâbi, bir bardak su bile olsa dindaşlarına ikram etmek zorundadır. Cenaze namazı dışında cemaat hâlinde ibadet etmek kaldırılmış olup zekât olarak malların beşte biri verilir. Bâb'ın doğum yeri ile hapsedildiği yerler birer hac merkezi olarak kabul edilmiştir. Sigara ve alkollü içkiler kullanmak, dilenmek ve dilenciye para vermek yasaklanmıştır. Boşanma caizdir ancak hoş görülmez; dul erkekler boşanmadan sonraki doksan gün, kadınlar ise doksan beş gün içinde evlenmekle yükümlüdürler. Katil, maktulün varislerine ödeyeceği maddi tazminat yanında, on dokuz yıl süre ile her türlü cinsi yakınlıktan uzak durmak zorundadır. Ayrıca her Bâbinin sahip olabileceği kitap sayısı kutsal rakam olan on dokuzu geçmeyecektir.

Bâb Alî Muhammed'in ölümünden on üç yıl sonra ortaya çıkan Bahâilik'e göre Bâb'ın Allah tarafından ortaya çıkarılacağını haber verdiği kişi Bahâullâh Mirzâ Hüseyin Alî'dir. Bu hareketin kutsal kitabı ise onun tarafından yazılan *el-Akdes*'tir. Allah Bâbilik'teki gibi bütünüyle bilinemeyip insan idrakinin ötesinde, bir, eşsiz ve sonsuz olup hiçbir şey kendisine benzememektedir. Onun varlığının bilinmesi emrinin mezahiri yahut belirtileri olan nebiler ve resullere bağlıdır. Nebi ve Resuller Allah'ın zuhurlarıdır. Allah onlarda güneşin temiz bir aynada yansıması gibi tecelli eder. Buna göre peygamberlerin beşerî ve ilahî

olmak üzere iki yönleri vardır. Beşerî yönleri itibarıyla diğer insanlar gibi yer, içer, hastalanır ve ölürler; fakat ilahî yönleri itibarıyla bir anlamda tanrıdırlar. Onlarla konuşulduğunda Tanrı ile konuşulmuş, onlara secde edildiğinde de Tanrı'ya secde edilmiş olur. Hz. Âdem'den itibaren gelen peygamberler, tam ve kâmil bir ilahî zuhur olan Bahâ'yı müjdelemek için gelmişlerdir. Onun gelişiyle dinlerin noksanlığı tamamlanmış olup daha sonraki Tanrı mazharı olacak kişi, bin yıldan önce gelmeyecektir. Allah'ın mürsil yani resuller gönderici olma sıfatı dolayısıyla peygamberler muhtelif zaman dilimlerinde kesintiye uğramadan devam edecektir. Bu bakımdan hiçbir ilahî zuhur Tanrı'nın son zuhuru olmayacaktır. Allah'ın yaratıcılık sıfatının bulunmayacağı bir an düşünülemeyeceği gibi yaratılmış olan dünya da ebedi olarak devam edecektir. Dünyanın sona ermesi, kıyametin kopması söz konusu değildir. Onlara göre cennet ve cehennem hakikaten var olmayıp birer sembolden ibarettir. Cennet, yaratıcıya ve emirlerine yönelmeyi, cehennem ise yokluğa gidişi ifade etmektedir.

Namaz, sabah akşam samimiyetle Allah'ı anmaktan ibarettir; oruç ise 2-21 Mart tarihlerinde arasında on dokuz gün olarak tutulur. Belirli zaman ve merasime bağlı olmaksızın Bâb'ın Şiraz'daki evi yahut Bahâullâh'ın Bağdat'ta kaldığı evi ziyaret etmek hac olarak değerlendirilir ve malların beşte biri zekât olarak alınır. Herkesin geçimini temin etmek için ticaret, sanat veya başka bir işle uğraşması ibadet sayılır. Sabah akşam yorgunluk vermeyecek derecede Bahâullâh'ın dua ve sözlerini okumak her Bahâî için vaciptir. Ayrıca zina, hırsızlık ve alkollü içki içmek, kötü fiil sayılarak bunlardan kaçınılması istenir. Bahâî hareketinin propagandasına geniş yer verilirken, cihat prensibi yasaklanmıştır.

C. Günümüzde Bahâilik

Sayıları iki ila beş milyon arasında değiştiği belirtilen Bahâilerin günümüzde en çok bulunduğu ülke, yasaklanmasına rağmen doğduğu yer olan İran'dır. Bunun dışında ABD'de önemli bir Bahâî mevcudu bulunmaktadır. Bunun dışında Avrupa ülkeleri ile Irak, Suriye, Lübnan, Mısır ve İsrail gibi Ortadoğu ülkelerinde bulunan Bahâî nüfusu fazla değildir. Bahâiler, yaşadıkları ve dinlerinin resmen tanındığı ülkelerde Meşriku'l-Ezkâr adı verilen mabetler kurmuşlardır. Bu mabetlerin çev-

resinde, tesis ettikleri okullar, hastaneler, yetimhaneler, çocuk yuvaları ve turizm dernekleri ile inançlarını yaymaya çalışmaktadırlar. Türkiye'de birkaç bin civarında Bahâî bulunduğu tahmin edilmektedir.

2. Kadiyanilik

19. yüzyıl sonlarına doğru Hindistan'da Kadiyanlı Mirzâ Gulam Ahmed tarafından kurulan, İslam kültüründeki kıyametle ilgili haberlere dayanan bir hareket yahut mezhep olan Kadiyanilik, kurucusunun doğduğu yere nispetle Kadiyaniyye, kurucusunun adından hareketle Mirzaiyye ve daha çok Ahmediyye diye anılır. Mensupları daha çok Ahmediyye Hareketi, muhalifleri ise Kadiyaniyye ismini kullanmaktadırlar.

A. Mirzâ Gulam Ahmed

Mirzâ Gulam Ahmed 1839'da Lahor'un güneydoğusunda bulunan Kadiyan şehrinde Mirzâ Gulam Murtazâ isimli şahsın oğlu olarak dünyaya geldi. Ailesi Gürkanlı Devleti'nin kuruluşunu takiben 1530 yılında Hindistan'a gelen Hacı Barlas soyundandır. Dedelerinden Mirzâ Abdülhâdi Beg, maiyetiyle Semerkant'tan Hindistan'a göçmüş, Amritsar yakınlarında bugünkü Kadiyan denilen yerde yerleşmiştir. Burada kökleşen ve büyük bir maddi servet temin etmiş olan aile, 19. asır ortalarına doğru bölgeye Sihler'in yerleşmesiyle mülklerinin çoğunu kaybetmiş, 1849 İngilizlerin Sihleri mağlup ederek bölgeye hâkim olmasıyla servetleri iade edilmiş bu sebeple tam anlamıyla bir İngiliz taraftarı olmuşlardır. Gulam Ahmed 6 yaşından itibaren özel öğretmenler nezaretinde Kur'an-ı Kerim, Arapça, Farsça, mantık ve felsefe öğrendi. Babasının, kendi işini takip etmesini istemesine rağmen o inzivaya çekilmeyi tercih etmiştir. Hukukçu olmasını isteyen babası, 1864 yılında Sialkot Bölge Mahkemesi'nde bulduğu küçük bir memurluğa tayinini yaptırdı. Başarısız geçen bir memuriyet döneminden sonra 1868 yılında çevresi biraz genişlemiş Hindular, Hıristiyanlar ve diğer dinî topluluklar hakkında bilgi sahibi olmuş bir kimse olarak Kadiyan'a döndü. Burada tekrar inzivaya çekilerek Kur'an, hadis, tefsir ve dinler konusunda bilgisini geliştirmeye çalıştı. 1876'da babasının ölümü üzerine kendisinin vahiy olarak adlandırdığı bazı sesler duyduğu-

nu ileri sürerek, aynı yıl mahalli gazetelerde Hindular ve Hıristiyanlara karşı yazılarla Müslüman çevrede tanınmaya başladı. Yaşadığı devrede Hindu ve Hıristiyanların İslam'a saldırılarına karşı çıkarak onlara karşı 50 ciltlik bir reddiye yazacağını ilan etti. *Berâhîn-i Ahmediyye* adıyla Urduca kaleme aldığı eserinin İslam'ı savunmaya ayrılan ilk iki cildini 1880'de; vahyin kesilmeyip devam ettiğini, Hz. Peygamber'e uyan bir kimsenin zahiri ve bâtını bilgilerle bezeneceğini, kendisinin bu yolla pek çok vahiy aldığını bildirdiği 3. ve 4. ciltleri 1884'e kadar yayımlayarak çevrede iyice tanındı. Bu arada ailesinin şükran borçlu olduğu İngiliz Hükümeti'ne övgüler yazmaktan geri kalmadı. 1885'te kendisinin 14. hicri yüzyılın müceddidi olarak görevlendirildiğini ilan etti. 1 Aralık 1888 tarihinde Ludhiana'da, mensuplarından biat alarak ayrı bir cemaat oluşturmasının Allah tarafından emredildiğini belirterek tabilerinin uymak zorunda olduğu on maddelik dindarlık şartlarını ilan etti. Bundan üç yıl sonra aldığı vahiylerin Meryem oğlu İsa'nın tabii bir ölümle öldüğünü, kendisinin Müslümanların ahir zamanda beklediği, İsa gibi sulh taraftarı, cihadını kılıçla değil kalemle yapan Mesih ve mehdi olduğunu, aldığı vahiyler ve gösterdiği mucizeler sebebiyle kendisine inanmanın gerekliliğini ilan etti. Bu arada kâfir olduğuna dair yayımlanan fetvalara aldırmadan düşüncelerini yaymaya çalıştı. 11 Nisan 1890'da okuduğu ilhama dayalı olduğu iddia edilen hutbeden sonra kendisi için kullanılan nebi ve resul ifadelerine ses çıkarmayan Gulam, 1902 yılında Amritsar'da toplanan konferansta kendisinin Allah'ın zıllî anlamda bir peygamberi olduğunu, şeriat getirmediğini, nübüvvetinin Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bir yansıması olduğunu ilan etti. 1904 yılı Kasım ayında Sialkot'ta, kendisinin Müslümanlar için mehdi, Hristiyanlar için Mesih, Hindular için de Krişna olduğunu ilan etti. Bu arada 1905 yılında elli cilt yazacağını ilan ettiği eserinin aradaki sıfır farkını dikkate almayarak beşinci cildini neşredip bitirdiğini ilan etti. Aynı yıl "el-Vasıyye" adlı vasiyetini yayımladı. 26 Mayıs 1908'de bir tebliğ sunmak üzere gittiği Lahor üniversitesi salonunda ansızın ölen Gulam Ahmed, ertesi gün götürüldüğü Kadiyan'da defnedildi.

Gulam Ahmed'den sonra cemaatin liderliği, iyi bir eğitim görmüş ve hareketin beyni niteliğindeki Hâkim Nûreddîn'e geçti. Toplumun birliğini muhafaza etmeyi başaran bu zatın, 13 Mart 1914'te ölümünden

kısa bir süre önce Gulam'ın oğlu Beşîruddîn Mahmûd'u halifeliğe aday göstermesiyle cemaat Lahor ve Kadiyan kolu olarak ikiye ayrıldı. Gulam'ın bir nebi, ona inanmayanın kâfir olduğunu iddia eden Kadiyan grubuna karşı bu düşünceyi reddeden Mevlânâ Muhammed Alî liderliğindeki Lahor grubu arasında başlayan çekişme devam etmektedir. Ekseriyeti teşkil eden Kadiyan grubu bünyesinde önemli reformlar yapan ve teşkilatlanmayı düzenleyen Mirzâ Beşîruddîn'in 1965'te ölümüyle oğlu Mirzâ Nâsır Ahmed, üçüncü halife oldu. Bu şahsın 1982 yılında ölümü üzerine dördüncü halife olarak seçilen Mirzâ Tâhir Ahmed'in 2003 yılında vefatından sonra hâlihazır halife Mirzâ Mesrûr Ahmed, Kadiyan Ahmedîleri'nin liderliğini sürdürmektedir.

Daha ılımlı, küçük ve etkili bir grup olan Lahor Ahmedîleri, Mevlânâ Muhammed Alî öncülüğünde oluşup yayılma imkânı bulmuş, Muhammed Alî'nin 1951'de ölümünü takiben Mevlânâ Sadruddîn lider olmuştur. 1982'de Sadruddîn'in ölümünü takiben Lahor grubunun başkanlığına Sa'îd Ahmed Han getirilmiş. Onun 1996'da ölümü üzerine grubun emirliği hâlen Dr. Asgar Hamîd Sâhib tarafından devam ettirilmektedir.

B. Temel Öğretileri

Kadiyaniliğin temel görüşleri çoğunlukla Gulam Ahmed'in şahsı ve özellikleriyle ilgilidir. Gulam 1885 yılından itibaren kendisinin bazı ilahî görevlerle donatıldığını ileri sürmüş, önce müceddid daha sonra sırasıyla Mesih, mehdi, bir tür peygamber ve Krişna avatarası olduğu iddialarını ortaya atmıştır.

Gulam, 1885'te Allah'ın kendisini hicri 14. asrın müceddidi tayin ettiğini, imam ve halife kıldığını, kendisine ledün ilmini öğrettiğini, ümmeti ıslah edecek bilgilerle donattığını, görevinin insanları aydınlıklara çıkarmak olduğunu, bir üstünlük olmak üzere kendisini Mesîh b. Meryem diye adlandırdığını ilan etti. Kadiyan ve Lahor kollarının kesin olarak birleştikleri husus, müceddidin mutlak surette Allah tarafından tayin edileceği ve ona uymanın İslam adına gerekli olduğudur. Gulam'ı müceddidlik derecesinin üzerinde tasavvur eden Kadiyan grubu bu konuyla fazla ilgilenmemiş; Lahor cemaati ise konuya son derece önem vermiştir.

1891'de Meryem oğlu İsa'nın diğer peygamberler gibi öldüğünü ve Allah'ın kendisini İsa'nın gücü ile Mesih olarak gönderdiğini ileri süren Gulam, kendisinin İsa'nın cevherinden yaratıldığını ve geleceği vadedilmiş Mesih olduğunu, bir kısım delillerle ispata çalışmıştır.

Ahir zamanda insanların bozulduğu bir devrede gelecek ve dünyayı ıslah edecek mehdinin, Müslümanları sevk ve idare edeceği şeklinde yaygın olan düşünceyi kullanan Gulam, insanların gönlünde Kur'an'ın yer tutmasının, özel olarak seçilmiş temiz bir kişinin aracılığı ve Allah'ın ruh üflemesiyle olacağını, bu görevi üstlenecek kimse ile Mesihin iki ayrı kişi olmayıp aynı kişi olduğunu, çünkü hadislerde İsa'dan başka mehdi yoktur, denildiğini de belirterek, mehdiliğini ortaya koymuş olmaktadır. İfadesine göre Musa'nın Mesihi İsa nasıl sulhsever ise Hz. Muhammed'in mehdisi olan Ahmed de dini kılıçla yaymayacak ve sulhsever olacaktır.

Gulam, 11 Nisan 1900'de kurban bayramı namazında okuduğu Arapça hutbenin 1901'de yayımlanması üzerine, taraftarlarından Mevlevi Abdülkerîm'in, kendisi için nebi ve resul kelimelerini kullanması karşısında, mensuplarından bir kısmının itirazına rağmen karşı çıkmayarak, bazı yorumlarla kendisinin yeni bir kitap getiren kişi olmayıp Allah tarafından seçilen kişi anlamında nebi ve resul olduğunu, bu nebi ve resullüğün zıllî ve büruzî yani gölge gibi yeniden beliren bir şekilde anlaşılabileceğini, ayrıca kendisinin Allah tarafından haberdar edilen (muhaddes) kimse olduğunu iddia etti. Bu konu daha sonra cemaat arasında büyük ihtilaflara sebep oldu. Kadiyan grubu onun gerçek anlamda bir nebi olduğunu iddia ederken Lahor grubu Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu ondan sonra hakiki ve mecazi anlamda peygamber gelmeyeceğini, Gulam'ın ancak bir müceddid, Mesih ve mehdi olduğunu ileri sürmüştür.

Bütün bu iddialar yanında 2 Kasım 1904'te Sialkot'ta, Allah'ın kendisi vasıtasıyla Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Hinduların yenilenmesini istediğini belirten Gulam, Hindular için Tanrı Vişnu'nun iki şahsiyetinden biri ve insanın Tanrı'yı tanımasının aracı olan Krişna'nın avatarası olduğunu ilan etti. Ona göre Krişna ile beklenen Mesih aynı şahıstır. Bu sebeple Hindular ile Müslümanlar arasında isim farkından başka bir ayrılık olmadığını ileri sürdü. Gulam'ın bu düşünceleriyle, o

günkü Hindistan coğrafyasındaki dinleri kendi otoritesi altında birleştirmek istediği sonucu çıkmaktadır.

Ahmedîler'e göre iman, Allah'a, peygamberlerine ve onların Allah'tan getirdiği esaslara inanmak, kalple tasdik, dille ikrar etmek ve hayırlı işler yapmaktır. Küfrün, doğrudan ve dolaylı küfür olduğunu ileri süren Kadiyan grubu, ilkinin şeriat getiren peygamberi inkâr, diğerinin ise Mesihi yahut Gulam'ı inkâr olduğunu belirtir. Bunlardan ikinci tür küfrün (dolaylı küfür) kişiyi İslam dairesi dışına çıkarmayacağını ifade eder. Peygamberlerin şefaati konusunda Lahor grubuna muhalif olan Kadiyan cemaati, Gulam Ahmed'i de bir tür peygamber kabul ettiği için onun da şefaat yetkisine sahip bulunduğunu benimsemektedir.

Gulam, taraftarlarına mümkün olduğu kadar siyasetin dışında ve üstünde kalmalarını tavsiye etmesine rağmen bu durum genellikle nazari safhada kalmıştır. Her cemaatte olduğu gibi onlar da az veya çok siyasetle uğraşıp, bazı siyasi düşünceler ortaya koymuşlardır.

Onlara göre siyasi ve dinî otoriteyi ifade etmek için kullanılan kelime hilafet olup bu terim İslam dünyasının dinî başkanlığı anlamına gelmektedir. Halifelik şeriatla ilgili bir husus olduğu için, toplum halifesiz devam edemez. Halife ise mutlaka dindar ve liyakat sahibi bir kimse olmalıdır. Toplum kelimesinden bütün İslam toplumu anlaşılmamalıdır. Halifeliği tek elde toplamak mümkün değildir bu sebeple hilafet, millî hilafet yahut İslam hükümeti şeklinde olabilir. Gerek Lahor, Gerekse Kadiyan cemaatleri bu sistemin ancak seçimle ortaya konulabileceği kanaatindedir. Kadiyaniler hakkında en çok sözü edilen hususlardan biri de cihattır. Din konusunda her imkândan yararlanarak mücadele etmek demek olan cihat, Gulam'a göre kesinlikle silahla yapılamaz. Onlara göre cihat, nefisle mücadele ve iyiliğe yönelme anlamını taşımaktadır. Bu düşünce Hindistan'daki İngiliz sömürge hükümetinin emelleri ile paralellik arz etmektedir.

C. Günümüzde Kadiyanilik

Kadiyanilik, belirtilen bazı özellikleri sebebiyle diğer Müslüman topluluklar tarafından yadırganan bir topluluktur. Hareketin en çok yaygın olduğu Pakistan'da hareketin her iki kolu da, Parlamentonun 7 Eylül 1974 tarihli kararıyla "İslam dışı bir azınlık" olarak kabul edilmiş

bulunmaktadır. Günümüzde faaliyetlerini Pakistan dahil daha çok Avrupa, Asya Pasifik, Amerika ve kısmen Afrika'da yoğunlaştırmış olan Kadiyaniler'in sayısı yaklaşık iki milyon civarındadır. Asli gelirleri, mensuplarının ödediği zekât, aylık ödemeler ve ölen kimsenin malının onda birinin mezhep teşkilatına ödenmesi ve diğer bağışlara dayanan her iki kolun da mensuplarının bulundukları yerlerde kurulmuş bulunan dinî, sosyal, kültürel ve cemaat menfaatlerini takip eden organları faaliyetlerini devam ettirmektedir. Ayrıca her iki cemaatin de başta Kur'an-ı Kerim tercümeleri olmak üzere çeşitli kitap, dergi, gazete ve diğer yayın faaliyetleri devam etmektedir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SABİİLİK

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Günümüzde bütün inanç ve ritüelleriyle yaşayan son Gnostik din olarak bilinen Sabiilik seksen ila yüz bin civarındaki inananıyla küçük bir dinsel gelenektir. Ancak sahip oldukları zengin dinî literatürle Gnostik öğretileri, kendilerine has dilleri, İslam tarihi ve literatüründe oynadıkları rol ile Sabiiler, Ortadoğu dinleri arasında üzerinde özel olarak durulmayı hak eden bir dinî gruptur. Sabiiler, genellikle güney Irak'ta Fırat ile Dicle'nin birleştiği bataklık bölgelerle Basra ile Bağdat gibi büyük şehirlerde ve İran'da Karun nehri boyunca yer alan yerleşim birimlerinde yaşarlar. Ayrıca başta İsveç, Danimarka, ABD, Avustralya ve Kanada olmak üzere birçok Batı ülkesinde yerleşik Sabii cemaatleri de bulunmaktadır.

Sabiilerce kutsal metin ve ibadet dili olarak kullanılan ve Aramicenin diyalektlerinden biri olan Mandencede bilgi, hikmet anlamına gelen 'manda' teriminden türetilen Mandayuta, Sabiiliği ifade eden ve Sabiiler arasında yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Bu terimden hareketle Batılı araştırmacılar Sabiliği Mandeizm olarak isimlendirirler. Sami dillerdeki Nasara (İbranca ve Mandence *nasara*, Akadca *nasâru*, Arapça *nazara*, "korudu, gözetti, muhafaza etti") fiil kökünden gelen Nasa-

ruta ise Sabii literatürü içerisinde erken dönemlere ait metinlerde Sabiilik için kullanılan ve Nasuraizm anlamına gelen bir isimdir.

> ...bu, ruhu Yahudilikten çıkarıp Mandayuta'ya (Mandaizme) götürendir (*Alf Trisar Şuialia*, s. 255).
>
> Senin silahın Nasaruta (Nasuraizm) ve Kuşta'ya inançtır (*Ginza*, s. 45).

Hem Nasaruta hem de Mandayuta terimleri Sabiilerce özelde kendi dinlerini ifade etmede kullanılan terimlerdir ve bu terimlerden hareketle Sabiiler kendi dinlerine mensup olan sıradan cemaat üyelerini Mandayye (Mandenler, bilenler ya da arifler) diye adlandırırken, cemaat içerisinde ilmi ve otoritesiyle ayrıcalıklı yere sahip olan kimselerle atalarını ise Nasurayye (Nasuralar, doğru inancı koruyup gözetenler) olarak adlandırırlar. Bu arada onlarla ilgili kullanılan Sabii (Subbâ, Subbi, Sâbiûn) ve Sabiilik terimleri, Sabiilerin kendilerince kullanılan bir isim olmaktan ziyade, Arap komşularınca nehirde boy abdesti almak ayininden hareketle onlar için kullanılmaktadır.

Sabiilerle ilk karşılaşmalarında Batılılar onları Hıristiyanlığın uzantısı olan bir mezhep bağlıları olarak değerlendirmişler ve onlarla ilgili olarak "Vaftizci Yahyâ Hıristiyanları" ismini kullanmışlardır. Ancak ilerleyen dönemlerde Sabii inanç ve geleneği daha iyi tanındıkça onların farklı bir dinî cemaat olduğu anlaşılmış ve Sabiilerin kendilerini adlandırdıkları şekilde onlar Mandenler olarak anılmaya başlanmıştır.

1. İslami Kaynaklarda Sabiilerin Kimliği Sorunu

Kur'an'da üç ayette (2. Bakara, 62; 5. Mâide, 69; 22. Hac, 17) zikredilen Sabiiler terimiyle kimin kastedildiği öteden beri bir tartışma ve spekülasyon konusu olmuştur. Kur'an diğer dinî topluluklarla birlikte bahsettiği bu grup hakkında herhangi bir tanımlama yapmamış, onları yalnızca ismen anmıştır. Bu ayetlerden Bakara 62 ve Mâide 69'da Sabiiler, Araplarca Ehl-i Kitab olarak da bilinen dinsel gruplarla (Yahudi ve Hıristiyanlarla) birlikte zikredilmiş ve bunlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe inanır ve salih amel işlerse onların kurtuluşa erecekleri vurgulanmıştır; Hacc, 17'de ise Sabiiler de dahil Arapların yaşadıkları çevrede bilinen tüm dinsel gruplar anılarak Allah'ın bunlar arasında hükmedeceği belirtilmiştir.

Diğer gayrimüslim gruplarla birlikte Sabiilerin de Kur'an'da zikrediliyor olması, Kur'an'ın nazil olduğu dönem Araplarının onlardan haberdar olduklarını gösterir. Zira Arapların, kendi kültürlerinde olmayan ya da hakkında bilgi sahibi olmadıkları herhangi bir kavram veya terimin Kur'an'da kullanılması durumunda, Hz. Muhammed'e itiraz ettikleri, en azından "bu da nedir" diye sordukları bilinmektedir. Kur'an'da kullanılan Sabii terimi konusunda böylesi bir itirazın ya da bunların kim olduklarına dair bir sorunun Peygamber'e yöneltildiği bilinmemektedir.

Diğer taraftan çeşitli hadis kaynaklarında yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre müşrik Araplar, Mekke döneminde bizzat Peygamber Muhammed (sas.) ve ona tabi olanlar için de Sabii ismini kullanmışlardır. Abdurrahmân ibn Zeyd (ö. MS 798) gibi bazı ilk dönem İslam âlimleri aksini iddia etseler de[1] Kur'an'da geçen terimle, Hz. Muhammed'e ve ona tabi olanlara Sabii denmesi arasında bir ilişki yoktur. Zira Hz. Peygamber ve ashabı için Mekke döneminde müşriklerce kullanılan Sabii terimi Arapça "döndü, ortaya çıktı veya değişti" anlamlarına gelen *saba'a* veya "meyletti, döndü" anlamlarına gelen *sabâ'* fiil köklerinden türetilen bir isimdir. Araplar *saba'a* fiilini, geceleyin yıldızlar ortaya çıktığında yıldızlar için ve deve geri dönüp geldiğinde deve için kullanırdı. Yine bu fiil, aniden çıkıp gelen herhangi bir şahıs için de kullanılırdı. Ayrıca Araplar, dinini terk edip başka bir dine giren herhangi bir kişinin davranışını ifade etmek için de bu fiili kullanırdı. Örneğin, Peygamber (sas.) zamanında bir kişi Müslüman olduğunda onlar *saba'a fulânun* "falan kişi dinini değiştirdi (dininden döndü)" derlerdi. Nitekim Benî Cezîme kabilesi halkı, Hâlid b. Velîd kendilerini İslam'a davet ettiğinde "*saba'nâ saba'nâ* = döndük, döndük (veya dinimizi değiştirdik)" demişlerdi. Dolayısıyla birçok İslami kaynağın da vurguladığı gibi, müşrik Araplar, geleneksel Kureyş dinini tanımayıp karşı çıktığı ve başka bir dine uyduğu için Peygamber'i (sas.) ve etrafındakileri Arapçada "dönen" anlamına gelen Sabii terimiyle adlandırmışlardır.

[1] Abdurrahmân ibn Zeyd şöyle der: "Müşrikler Peygamber ve arkadaşları hakkında –onları Sabiilerle kıyaslayarak– "bunlar Sabilerdir." derlerdi. Zira Cezîretu'l-Musul'da yaşayan Sabiiler "Allah'tan başka bir ilah yoktur." diyorlardı. "Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Kahire 1968, I. 319; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kahire 1956, I. 104; Aynca Atâ ibn Ebî Rabâh (ö. h. 114) ve İbn Curayc (ö. h. 150) de Savad bölgesinde yaşayan Sabiilerle Mekkeli müşriklerin Hz. Peygambere "O bir Sabidir." demeleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Bkz. Taberi, aynı yer.

Diğer taraftan Kur'an'da geçen Sabii teriminin, Hz. Peygamber (sas.) için kullanılan "dönen" anlamındaki Sabii ismiyle ve ismin kökenini oluşturan Arapça *saba'a* veya *sabâ'* fiil kökleriyle bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Her şeyden önce Sabiilerin Kur'an'da dinsel bir grup olarak zikredilmeleri, onların Hicaz bölgesi Araplarınca bilinip tanındıklarını göstermektedir. Kur'an'da isimleri geçen diğer dinsel gruplar konusunda olduğu gibi Sabiiler için de Kur'an yeni bir isim kullanmamakta Araplar arasında yaygın olarak bilinip kullanılan ismi kullanmaktadır.

Öteden beri, güney Mezopotamya'da yaşayan Sabiilerin Arap komşularınca Subba ya da Subbi olarak adlandırıldıkları bilinmektedir. Her ne kadar Sabiiler kendileri için bu ismi kullanmasalar ve kendilerini Mandenler (bilenler, arifler) ve Nasuralar (hakikati koruyup gözetenler) diye adlandırsalar da komşuları onları, dinlerinin en göze çarpan karakteristiği olan sürekli boy abdesti ibadeti nedeniyle Subba ismiyle isimlendirmişlerdir. Sabiilerin kendi dilleri olan Mandencede "vaftiz olan, suya dalan, yıkanan" anlamlarına gelen Subba terimiyle ilişkili birçok kavram (örneğin en önemli Sabii ibadeti olan Masbuta) Sabiilikte yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Arap komşuları, inançları gereği gizlilik ilkesine sıkı sıkıya bağlı olan bu cemaati dışa yansıyan ibadetlerinde özellikle de boy abdestinde sıkça kullanılan "suya dalmak" anlamındaki *saba'e* teriminden hareketle Sabiiler olarak adlandırdılar. Nitekim İbn Nedîm gibi bazı İslam âlimleri, Sabiilerin Arapça "el-Muğtasılah" (yıkananlar, gusl olanlar) şeklinde adlandırıldıklarını da ifade ederler. Burada kullanılan Muğtasılah terimi anlam itibarıyla Sabii teriminin Arapça karşılığı konumundadır.

Kur'an'da kendilerinden bahsedilen Sabiilerin kim oldukları konusunda Hicri ilk iki asırda yaşayan ve aralarında çeşitli sahabi ve tabiinin de bulunduğu İslam âlimlerinin görüşleriyle sonraki dönemlerde yaşayan çeşitli âlimlerin görüşleri arasındaki farklılık dikkat çekicidir. Abdullâh ibn Abbâs, Hasanu'l-Basrî, Mücâhid ve Atâ ibn Ebî Rabâh gibi ilk dönem İslam âlimleri, Sabiiliğin Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecusilik arasında (ya bunlara benzeyen ya da bunlardan birinin bir mezhebi durumundaki) bir din olduğunu ifade etmişlerdir. Bu İslam âlimlerinden bir kısmı, Sabiilerin Kûsâ, Savâd-ı Irak ve Cezîretu'l-Musul'da yaşadıklarını, Zebur okuduklarını ve meleklere taptıklarını belirtir. Bununla birlikte onlardan bazıları (örneğin Ziyâd ibn Ebîhî ve Vehb ibn Münebbih) Sabiilerin peygamberleri kabul ettiklerini ve Allah'tan başka bir ilahın

olmadığına inandıklarını ifade etmiştir. Hatta Hasanu'l-Basrî'nin rivayetine göre halife Muaviye döneminde Irak valisi olan Ziyâd ibn Ebîhi, Sabiilerden cizyeyi bile kaldırmayı düşünmüş ancak sonradan kendisine Sabiilerin meleklere taptıkları söylenince bu fikrinden vazgeçmiştir.

İlk dönem İslam âlimlerinin Sabiilere ilişkin bu değerlendirmelerinde dikkati çeken en önemli husus, onların Sabiilerle ilişkili olarak asla Harran'dan ve Harranlılardan bahsetmemeleridir. Yine bu İslam âlimlerinin sonraki dönem Müslüman yazarların aksine Sabiilikle ilişkili olarak yıldız-gezegen kültünden ya da paganizmden hiç bahsetmemeleri oldukça önemli bir husustur.

Bu İslam âlimlerinin Sabiiler konusundaki değerlendirmelerinin genelde doğru olduğunu görüyoruz. Gerçekten de Kûsâ, Savâd-ı Irak ve Musul civarı, Sabiilerin MS 2. yüzyıldan beri yaşadıkları bölgedir. Zira Sabiilerle ilgili yapılan çalışmalardan, MS 1. yüzyılda anavatanları Filistin-Ürdün bölgesinden Yahudi baskısı nedeniyle göç eden Sabiilerin, önce Musul civarındaki dağlık Medye bölgesine (Adiabene yöresine) sonra da büyük oranda buradan güney Mezopotamya'ya gelip yerleştikleri bilinmektedir. Nitekim Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Sabiiler, yaklaşık beş yüz yıldır güney Mezopotamya'nın bataklık yörelerinde yaşamaktaydılar. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar bu yöreyi fethettiklerinde, Sabiiler kendilerinin de Ehl-i Kitap olduklarını ispatlamak amacıyla Müslümanlara kutsal kitapları *Ginza*'yı göstermişler, ayrıca kendilerinin putperest olmadıklarını vurgulamışlar, Müslüman yöneticiler de onlara ehli zimmet statüsünü tanımışlardır. Müslümanlarca onlara herhangi bir kötü muamelenin yapılmadığına ilişkin anlatılara Sabii metinlerinde de rastlamak mümkündür.

Çeşitli ilk dönem İslam âlimlerince Sabiilerin meleklere taptıkları ve Zebur okuduklarına dair ileri sürülen görüş, Sabiilere ilişkin genellikle duyumlara ya da yetersiz dış gözleme dayalı eksik bilgiden kaynaklanmış olmalıdır. Sabiiler, taptıkları yüce varlığa kendi dillerinde Malka d Nhura (Işık Kralı) adını vermektedirler. Ayrıca genel anlamda Malka (çoğulu Malkia), Yüce Tanrı Malka d Nhura'nın etrafındaki sayısız ışık varlığı için genel bir isim olarak da kullanılmaktadır. Dolayısıyla Sabiiler günlük ibadet ve dualarında Malka ve Malkia terimlerini sıkça telaffuz etmektedirler. Sabiilerle bir arada yaşayan ancak Sabiilerin dışa kapalı yapıları nedeniyle onları yeterince tanıma fırsatı bulamayan Arap komşuları Sabiilikteki Malka terimini Arapça melek olarak algılamış ve onla-

rın meleklere taptıklarını sanmışlardır. Yoksa gerçekte Sabiiler asla meleklere tapmazlar. Aynı şekilde Sabiilerin Zebur okudukları kanaatı da yanlış bir değerlendirmeden kaynaklanmış olmalıdır. Başta *Ginza* ve *Kolasta* olmak üzere Sabii kutsal kitaplarının önemli bir bölümü ilahî tarzında yazılıdır. Muhtemelen bu metinleri Müslümanlar Davud'un Mezmurlarıyla karıştırmış ve onların Zebur okuduklarını sanmışlardır.

Görüldüğü gibi Kur'an'ın nazil olduğu dönemden itibaren ilk dönem İslam âlimlerinin, Kur'an'daki Sabiilerin kimliğine ilişkin olarak ifade ettikleri görüş ve nitelemeler, MS 2. yüzyıldan itibaren güney Mezopotamya'da yaşayan kendilerini Mandenler ya da Nasuralar diye adlandıran, ancak Arap komşularınca Subba ya da Subbi diye isimlendirilen dinsel gruba yöneliktir. Ancak sonraki dönemlerde Kur'an'daki Sabiilerin kim olduklarıyla ilgili önceki dönem İslam âlimlerinin görüşlerinin aksine yaygın bir kanaat hasıl olmuş ve Sabiiler özelde Harran putperestleriyle özdeşleştirilerek onların yıldız ve gezegenlere tapan politeistler oldukları ileri sürülmüştür. Özellikle Abbasiler dönemi ortalarından itibaren yaygınlaşan bu kanaat, tefsirden fıkha hemen her alanda yazılan eserlerde tekrarlanmış ve günümüze kadar süregelmiştir. Yine bu dönemde, Kur'an'daki Sabii terimi anlam itibarıyla Arapça *saba'a-yasbau* fiil kökünden hareketle "doğru dinden sapıp batıla yönelmiş olan" ya da "bilinen yaygın dinlerden ayrılarak ortada kalmış olan, herhangi bir dini olmayan" şeklinde değerlendirilmiş, ilerleyen dönemde ise Sabii terimi kısaca "putperest" ve "Müslüman olmayan" şeklinde algılanmıştır. Bu nedenle genelde Çin'den Yunan'a, Orta Asya'dan Mısır'a kadar –Hıristiyanlar da dahil– bütün gayrimüslimler Sabii olarak adlandırılmışlardır.

Sonraki dönem İslami kaynaklarda Sabii terimi genelde bütün gayrimüslimler için kullanılan bir isim olarak görülürken özelde ise Harran putperestleri Sabiiler olarak tanımlanmış; Harranilerin eski Asur-Babil dinsel geleneğinin bir devamı şeklinde sürdürdükleri yıldız-gezegen kültüne dayalı paganizmi Sabiiliğin en önemli karakteristiği olarak belirtilmiştir. Her ne kadar bu döneme ait bazı yazarlar Harran putperestlerinin gerçekte Sabii olmadıklarını, asıl Sabiilerin güney Mezopotamya'da yaşadıklarını ve bunların dinsel sistemlerinin Harranilerden tamamıyla farklı olduğunu vurgulasalar da "Harran Sabiileri" adı altında Harranilerin İslam dünyasında gittikçe artan şöhretleri ve Sâbit ibn Kurrâ gibi bazı Harranilerin halifelerin saraylarında yapılan tartışmalarda kendi paganist inançlarını ısrarla savunmaları nedeniyle Müslümanların

dikkatleri Harraniler üzerine çekilmiş ve Müslüman yazarlar eserlerinde Sabiilik adı altında Harran paganizmini ve politeizmini tanımlamışlardır.

İbn Nedîm, Bîrûnî, Hamza el-Isfahânî ve el-Havârizmî gibi Müslüman yazarların eserlerinde açıkça ifade ettikleri gibi gerçekte Harran putperestleri Sabii adını geç bir dönemde, muhtemelen Abbasiler döneminde zimmi statüsünü sürdürebilmek amacıyla almışlardır. Harranlıların daha önceki dönemlerde Sabii ismiyle herhangi bir ilişkileri olmamıştır. Tarihi MÖ üçüncü binli yıllara kadar uzanan Harran halkı, Bîrûnî'nin de vurguladığı gibi Abbasiler dönemi öncesinde komşularınca "putperestler" ya da kısaca "Harraniler" olarak adlandırılmışlar. Zaten ilk dönem İslam âlimlerinin Sabiilerle ilişkili olarak Harran'dan ve Harran paganizminden hiç bahsetmemeleri de Harran halkının Sabiilikle gerçekte bir ilgisinin olmadığını göstermektedir.

Halife Me'mûn dönemi, Sabiilerin kim oldukları konusunda günümüze kadar gelen spekülasyon ve yanlış değerlendirmeler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde, o zamana kadar Sabiilikle hiçbir ilgisi olmayan, çevrelerinde "putperestler" ve "Harraniler" gibi adlarla tanınan ve geleneksel Asur-Babil politeizmini (gök cisimlerini ve onları sembolize eden putlara tapınmayı) devam ettiren Harranlılar, Sabii adını almışlardır. Bu adı almalarının nedeni, İbn Nedîm'in anlatısına göre Halife Me'mûn'un ölüm tehdidinden kurtulmaktı. Zira Me'mûn, onların putperest yapılarını İslam devletinde zimmi (anlaşmalı) statüsüyle yaşamalarına mani olarak görmüş ve onları ya Müslüman olmaları ya da Kur'an'da adı zikredilen gruplardan birine girmeleri konusunda tehdit etmişti. İnançları konusunda sıkışan putperestler "Sabii" ismine sığındılar. Harranlı putperestlerin böylelikle Sabii ismini almalarından sonra, birçok Harranlı bilgin (ünlü Sâbit ibn Kurrâ ve İbrâhîm ibn Hilâl gibi) Sabii adı altında Bağdat gibi merkezlerde meşhur oldu ve bunların bazıları kendi inançlarını (Sabiilik adı altında) hararetle savundu. Bu arada gerçek Sabiiler ise dinlerinin bir gereği olarak inançlarını dışa vurmamaları ve bilim ve edebiyat gibi sahalarda herhangi bir varlık göstermemeleri nedeniyle bir bakıma unutuldular. Dolayısıyla bu dönemden itibaren İslam âlimleri eserlerinde Sabiilik adı altında Harran politeizmine geniş yer verdiler. Diğer yandan el-Bağdâdî, Bîrûnî ve İbn Nedîm gibi bazı İslam âlimleri, Sabiileri "Harran Sabiileri" ve "Vâsıt Sabiileri" diye ikiye ayırarak, güney Irak'ta yaşayanları kasteden Vâsıt Sabiilerinden "gerçek Sabiiler" olarak bahsettiler. Ayrıca bunlar, Harranlıların

aslında Sabii olmadıklarını zira bunların Sabii ismini sonradan aldıklarını açıkça ifade ettiler. Bununla birlikte Sabiilik konusundaki bu karmaşa sonraki dönemlerde de devam ederek günümüze kadar geldi. İslam kültürü açısından hiç de yabana atılmayacak bir öneme sahip olan bu din ve cemaat hakkında, yakın zamanlara kadar Müslümanlar tarafından ilk elden kaynaklara dayalı çalışmalar maalesef ihmal edildi.

2. Sabiliğin Tarihsel Gelişimi

Her ne kadar Sabiiler, kendi dinlerinin Hz. Âdem'le birlikte başlayan bir "ilk-din" olduğunu iddia etseler de Sabiiliğin tarihçesi gerçekte günümüzden yaklaşık iki bin yıl önce başlar. Sabiilik MÖ son iki yüzyıl içerisinde Filistin-Ürdün bölgesinde mevcut olan heterodoks Yahudi akımları içerisinde filizlenmiştir. Bu tarihte Kudüs'teki ana cemaat tarafından temsil edilen, resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkan birçok cemaat mevcuttu. "Kumran Cemaati" olarak da bilinen Esseniler, Vaftizciler ve Nasuralar, bunlar arasında en önemlileriydi. Sabiilik açısından özellikle Nasuralar dikkat çekicidir. Zira kutsal kitaplarında Sabiiler, Filistin'deki atalarından Nasuralar olarak bahsederler ve onların Yahudilerle olan mücadelelerini anlatırlar. Nasuralar ekolü, resmî Yahudilik anlayışına karşı çıkan gruplar arasında en önemlisiydi. Bu nedenle Yahudiler, o dönemde kendi içlerinden ortaya çıkan her yeni hareketi Nasuralardan olmakla suçladılar. Nitekim o dönemde Hz. İsa ve cemaati de onlar tarafından ilk zamanlar Nasuralar ismiyle isimlendirildi.

Sabiiler tarafından "büyük bir önder" ve "bir ışık peygamberi" olarak adlandırılan Hz. Yahya da büyük ihtimalle Nasuralar cemaatiyle ilişki içerisindeydi. Hz. İsa'nın çağdaşı olan Yahya, Yahudi toplumunun bir üyesi olarak doğmuştu. Ancak sonradan bir peygamber olarak Yahudiliğe karşı çıkmış ve Kudüs dışında kendi cemaatini kurmuştu. Hz. İsa, risaleti öncesi zaman zaman yaşça kendisinden büyük olan Hz. Yahya'nın vaazlarını dinlemeye gelirdi, hatta bir defasında bizzat onun eliyle gusül abdesti aldı. Yahya'nın faaliyetleri resmî Yahudilik taraftarlarını telaşlandırmıştı. Böylelikle onlar, Roma'nın bölgedeki valisi olan Herod Antipas'ı çeşitli desiselerle Yahya aleyhine kışkırttılar ve neticede Yahya tutuklandı. Birçok eziyet ve işkenceden sonra Hz. Yahya, başı kesilmek suretiyle idam edildi ve taraftarları sıkı bir takibat ve katliama tabi tutuldu. Bu katliam olayına Sabiiler kutsal kitaplarında geniş yer verirler. *Ginza*'nın ifadesine göre Yahudiler, başta üç yüz altmış beş ileri gelen

olmak üzere binlerce Nasurayı (Sabiilerin atalarını) katletti. Katliamdan kurtulanlar ise zamanın Arsakid kralı himayesinde kuzey Mezopotamya'ya doğru kaçtı. Sabii kutsal kitapları bunların sayısının altmış bin civarında olduğunu vurgular. Bir müddet sonra Nasuralar/Sabiiler buradan güney Mezopotamya'ya göç ederek buraya yerleştiler. Mecusiliğin İran'da resmî din olarak kabul edildiği MS 3. yüzyılın ilk yarısına kadar Sabiiler bu bölgede altın çağlarını yaşadılar. 7. yüzyılda Irak'ın Müslümanlarca fethedilmesi üzerine diğer yöre halkı gibi Sabiiler de zimmi statüsüyle İslam hâkimiyeti altına girdiler.

Bu tarihî süreç içerisinde Sabiiler, değişik inanç ve kültür mensubu çeşitli halklarla komşuluk ilişkileri içerisinde yaşadılar. Doğal olarak onlar, zamanla bu geleneklerden çeşitli alanlarda etkilendiler. Kendi asli Yahudi kültürleri yanı sıra İran dinlerinden (ölü ile ilgili bazı törenler, ayin yemekleri ve yıldızlarla ilgili çeşitli tasavvurlar konusunda olduğu gibi), Babil-Asur dininden (sihir ve büyü formülleri ve benzeri) ve Hıristiyanlıktan (pazar gününün kutsallığı gibi) çeşitli unsurları adapte ettiler. Sabiiler bu arada Filistin'deki katliam ve takibat nedeniyle Yahudilere karşı birçok polemik geliştirdiler ve zamanla Yahudilikten iyice uzaklaştılar.

İlerleyen zaman sürecinde Sabilik gittikçe kan kaybetmeye başladı. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi Sabiiliğin yapısı gereği soya çekime dayalı içe dönük bir dinsel gelenek olmasıdır. Bu durum, Sabii bir aileden gelmeyen hiç kimsenin Sabii olmasına izim vermemekte, Sabiliği komünal bir toplum yapısına hapsetmektedir. İkincisi ise Sabiilerin aralarında yaşadıkları egemen kültürden etkilenmeleri ve özellikle genç nesil arasında dine ilgisizlik ya da din değiştirme gibi durumların yaygın şekilde ortaya çıkmasıdır. Bu iki husus, Sabiliği neredeyse yok olmaya yüz tutan bir gelenek hâline getirmiştir. Ancak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya genelinde yaşayan Sabii cemaatleri hızla örgütlenmeye, kendi kimlik ve kültürlerini yaşatmaya ve yeni nesilleri asimilasyon ve sekülerleşmenin olumsuz etkisinden koruyarak Sabilik bünyesinde tutmaya çalışmaktadırlar.

3. Kutsal Kitapları

Oldukça zengin bir dinî literatüre sahip olan Sabiilerin kutsal kitapları yazılı metinler ve sır metinleri şeklinde iki ana grupta toplanabilir. Yazılı metinler de kendi aralarında temel kutsal kitaplar, esoterik

(gizli) özelliğe sahip metinler, divan, şerh ve tefsirler, astrolojik metinler, büyü ve sihir yazmaları şeklinde çeşitli gruplara ayrılabilir.

Sabii kutsal kitapları arasında en önemli yeri oluşturan temel kitaplar *Ginza, Draşia d Yahya* ve *Kolasta*'dır. İki ana kısma (Sağ Ginza ve Sol Ginza) ayrılan ve "hazine" anlamına gelen *Ginza* yaklaşık altı yüz sayfadan oluşur. "Âdem'in Kitabı" diye de adlandırılan bu kutsal kitap, çeşitli dualar, teoloji, mitoloji, ölüm ve ölüm sonrası hayat ve benzeri konuları ihtiva eder. *Draşia d Yahya* (Yahya'nın Öğretileri) ise adından da anlaşılacağı gibi büyük ölçüde Yahya'yı ve öğretilerini konu alan bir kitaptır. *Kolasta* (Kolleksiyon ya da Övgü) ise gusül, ayin yemekleri ve benzeri ibadetlerle ilgili dua ve uygulamaları konu alan bir günlük ibadet kitabıdır.

Yalnızca rahipler ve rahip adaylarınca kullanılmasına izin verilen esoterik kitaplara *Alf Trisar Şualia* (Bin On İki Soru), *Alma Rişaia Rba* (Büyük İlk Âlem) ve *Alma Rişaia Zuta* (Küçük İlk Âlem) örnek olarak verilebilir. Bu eserler de çoğunlukla teolojik konularla çeşitli mitolojik tasavvurları ele almaktadır. Divan, şerh ve tefsirler çeşitli konularla müstakil olarak ilgilenen kitaplardır.

Astrolojik metinler ise gelecekle ilgili kehanette bulunma, eksorsizm (kötü ruhları ve cinleri kovma) ve doğum, ölüm, yeni yıl ve evlenme gibi durumlarda ilgili kişinin ve günün ad, saat ve tarihiyle ilgili –ebced hesabına benzer yolla– çeşitli astrolojik hesaplar yaparak ilgili olayları yorumlama konusunda bilgiler veren metinlerdir. Bunların en önemlisi *Sfar Malvaşia*'dır (Burçlar Kitabı). Sabii sır metinleri ise çeşitli dönemlerde hastalık, kara büyü, sihir, bela, afet ve benzeri kötülüklere karşı çanak, çömlek gibi eşyalar üzerine ya da metal veya papirüs sayfalara yazılan kısa muskalar ve sihir metinleridir.

Sabiiler kutsal kitaplarının, –özellikle temel kitaplarla yalnızca rahiplerin okumalarına izin verilen esoterik metinlerin– yaratılışta Yüce Tanrı tarafından ilk insan Âdem'e vahyolunduğuna inanırlar. Sabii literatürü üzerinde yapılan çalışmalar, bu literatürden en azından bir kısmının MS 2. ya da 3. yüzyılda derlendiğini ortaya koymaktadır.

Sabii kutsal metinlerinin yazılı olduğu dil Aramcanın doğu lehçelerinden birisi olan Mandencedir. Günlük hayatta Arapça konuşan Sabiiler, bu dili anlamadan sadece ibadet dili olarak kullanırlar. Bu dili okuyup yazabilme ayrıcalığı ise yalnızca rahiplere aittir. Bununla birlikte

günümüzde Sabiiler –örneğin İran'daki cemaat– kendi dillerini okuma yazma düzeyinde öğrenme/öğretme ve günlük bir dil olarak kullanma konusunda bazı çabalar içerisindedirler. Bu amaçla Mandence eğitim veren bazı okullar kurulmuştur.

4. Temel İnanç Esasları

Gnostik dinler ve gelenekler olarak bilinen Maniheizm, çeşitli Hıristiyan akımları (Valentinianlar, Setianlar, Marsiyoncular), Hermetikler ve benzeri akımlarda olduğu gibi Sabilikte de inanç esaslarının ifadesinde kullanılan dile sembolik ve metaforik bir üslup hâkimdir. Temel inanç esaslarını konu alan Sabii kutsal metinleri, genelde mitolojik anlatılarla bu öğretileri betimlemeye çalışır.

A. Gnostik Düalizm

Baştan sona Sabii öğretilerine metafizik ve içinde yaşanılan evren düzleminde kabul edilen bir düalizm egemendir. Yalnızca ahlaki düzlemde bir düalizmden farklı olan bu anlayış Gnostik Düalizm olarak da nitelenebilir. Bu dualizme göre bir tarafta ışık ve nur âlemi, diğer tarafta ise karanlık âlemi bulunur. Işık âleminin başında "Yüce Hayat", "Kudretli Ruh" ve "Yüceliğin Efendisi" gibi isimler de verilen Malka d Nhura (Işık Kralı) bulunur.

> Bana ışık, nur ve karanlıktan, iyilik ve kötülükten, ölüm ve hayattan, doğru ve yanlıştan bahset... Bahsettiğin iyilik ve kötülüğü katıp karıştırdım. Zira onlar hayat suyu ve acı su, hayat ve ölümdür. Yanlış ve doğru, yaralama ve iyileştirmedir... Onlar ruh ve candır (*Alf Trisar Şualia*, s. 210-211).

Malka d Nhura, en üstün niteliklerle mücehhez ve bütün eksikliklerden münezzeh olan yüce varlıktır. *Ginza*'daki şu ifade onu en iyi şekilde tanımlar:

> Sana hamd olsun... kudreti dışa taşan ve sonsuz olan Gerçekliğin Tanrısı, bitmek bilmeyen saf Nur ve yüce Işık; merhametli, bağışlayan, rahim (müşfik) ve şefkatli (yüce varlık); bütün inananların kurtarıcısı, bütün iyiliğin sahibi, kudretli, akıllı, (her şeyi) bilen, gören, hikmet sahibi olan ve her şeye gücü yeten (varlık); yukarı, orta ve aşağı ışık âlemlerinin hepsinin sahibi,

izzetin yüce siması, saltanatında bir ortağı olmayan ve tahtını paylaşacak bir şeriki bulunmayan sonsuz ve görünmez (varlık) (*Ginza*, s. 5).

Işık âleminde yüce varlık Malka d Nhura'nın etrafında sayısız nurani varlık bulunur. Uthria (zenginler) ve Malkia (krallar) diye adlandırılan bu varlıkların görevi, Malka d Nhura'yı takdis ve tesbih etmektir. Işık âlemi ve bu âlemin varlıkları kötülükten tamamıyla münezzehtir. Bu âlem yokluk, eksiklik, fanilik ve yanlışlık gibi sıfatlardan da tamamıyla uzaktır. Sabii kutsal kitaplarında, yönlerden kuzeyde olduğuna inanılan Işık âleminin düzen, varlık ve verimliliği sembolize eden Hayat (Hayye) prensibinden oluştuğu ifade edilir. Böylelikle hayat prensibi bütün Sabii teolojisine baştan sona hâkimdir.

Öte yandan düalizmin diğer kanadını oluşturan karanlık âlemi de ışık âlemi gibi benzer bir yapılanmaya sahiptir. Işık âleminin hayat prensibinden oluşmasına karşılık, karanlık âlemi yokluk, eksiklik ve düzensizliği sembolize eden kaos ya da "Kara Su"dan oluşmuştur. Yönlerden güneyde olduğuna inanılan ve âlemin başında zaman zaman Ur ya da "Büyük Canavar" diye de adlandırılan Malka d Hşuka (Karanlık Kralı) bulunur. Malka d Hşuka, karanlık âlemindeki sayısız kötü varlığın yaratıcısı ve yayıcısı olarak nitelenir. Birçok olağanüstü nitelik ve güçlere sahip olan bu varlık, kötü ve karanlık vasıfların tümüne sahiptir. *Ginza*'da onun, aslan başlı, ejderha gövdeli, kartal kanatlı ve kaplumbağa sırtlı korkunç bir surete sahip olduğu, dudaklarının kalınlığının yaklaşık 800.000 km olduğu, nefesinin demiri erittiği ve bir bakışıyla dağları sarstığı belirtilir. Buna rağmen, yüce Işık Kralı karşısında yer alması nedeniyle onun bir aptal ve sersem olduğu vurgulanır.

Malka d Hşuka'nın etrafında sayısız kötü varlık, devler, şeytanlar, kötü ruhlar, canavarlar ve benzeri varlıklar bulunur. Bu varlıklara ilaveten karanlık âlemi içerisinde bir de düşmüş ışık varlıkları vardır. Bunlar kötü varlıklarla işbirliği ya da ezeli bir takdirin (kaderin) bir tezahürü olarak karanlıklar âlemine atılmış varlıklardır. Bunların başında Ruha isimli bir dişi figür gelir. Ruha, özellikle âlemin ve insanın yaratılışı mitolojisinde kötü varlıkları harekete geçirmesi konusunda Malka d Hşuka'yı kışkırtan bir varlık olarak nitelenir. Ayrıca ışık âlemiyle karanlık âlemi arasında bir bakıma aracı varlıklar olan Yuşamin, Abatur ve Ptahil (maddi âlem ve insanın yaratıcısı) gibi figürler de karanlık âlemine atılmış varlıklar arasındadır.

Sabii ilahiyatına göre Malka d Nhura gibi Malka d Hşuka da ezeli ve ebedidir. Dünyanın sonunda bütün kötü varlıklar yok edilecek ancak karanlık ve kaos prensibiyle karanlık tanrısı Malka d Hşuka varlıklarını ebediyen sürdürecektir. Bununla birlikte bunlar Malka d Nhura tarafından kendi kabukları (âlemleri) içine hapsedilecektir.

B. Evren ve Evrenin Yaratılışıyla İlgili İnançlar

Sabiilerin kâinatın ve yeryüzünün oluşumu ile ilgili tasavvurları baştan sona mitolojiyle iç içedir. Gerek kâinat ve yeryüzünün gerekse insanın yaratılışı, ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük arasındaki kaçınılmaz mücadeleyle ilgili ilahî kaderin bir tecellisi olarak görülür. Kâinatın yaratılışı öncesi dönemde karanlık âlemiyle ışık âlemi birbirinden tamamıyla ayrı durumdadır. Karanlık âlemi, yapısı gereği kaos ve düzensizlik hâlinde Kara Su'dan oluşmuştur; hayat ve verimlilik unsurları taşımadığından düzenli hiçbir şey var edemez. Dolayısıyla Karanlık Kralı, ışık âlemi varlıklarını ele geçirip tutsak etme planları kurmaktadır. Durumdan haberdar olan Işık Kralı ise buna karşı çeşitli tedbirler almaktadır. Nitekim ışık elçisi Manda d Hayye'yi özel görevle gizlice karanlık âlemine gönderir. Manda d Hayye, yanındaki kutsal silahlarıyla Karanlık Kralı'nı yakalar ve zincire vurur. Ancak sonradan ışık âleminde yaşayan bazı ışık varlıkları, kendilerinin dışındaki âlemleri ve varlıkları merak ederek ışık âlemiyle karanlık âlemi arasındaki perdeleri aralar ve Kara Su'ya (karanlık âlemine) bakar. İşte onların bu merakı ışık Cleminden düşüşün ya da atılışın başlangıcı olur. Işık âleminden atılan varlıklardan her biri sonradan hatalarını anlayıp, tekrar ışık âlemine dönmek isterlerse de onların bu isteği ilahî kader gereği kabul edilmez. Ancak maddi âlemin (kâinatın) varlığına son verildiğinde bunlar günahlarından temizlenerek tekrar ışık âlemine kabul edilecektir.

Evrenin yaratılışı açısından özellikle Yuşamin, Abatur ve Ptahil'in düşüşleri çok önemlidir. İkinci Hayat, Üçüncü Hayat ve Dördüncü Hayat olarak da adlandırılan bu üç varlık, ışık âlemiyle karanlık âlemi arasında bir bakıma temas kurma ve aracılık yapma görevini üstlenir. Bir başka açıdan bu üç varlık, yaratılışla ilgili karanlık âlemine düşüşün üç aşamasını oluşturur. Bir diğer ifadeyle Yuşamin ve Abatur'un durumunda karanlık âlemine düşüş tam olarak gerçekleşmez; ancak Ptahil ile düşüş tamamlanmış olur. Yuşamin ve Abatur, düştükleri karanlık âlemin sınırlarında kendilerine ait bir dünya kurmak isterlerse de başarılı olamazlar.

Nihayet Abatur, kendi âleminin perdesini aralayarak Kara Su'ya bakar ve o anda Kara Su'da kendi sureti yansır. Bu yansımadan Dördüncü Hayat olarak adlandırılan Ptahil oluşur. Ptahil kendisinde bulunan ışık parçacıklarıyla kara sular içinde kendisine ait bir dünya yaratmaya çalışır; ancak bunda başarılı olamaz. Daha önceden karanlık âlemine atılmış olan ve Ptahil'in bu çalışmalarını gören Ruha, Karanlık Kralı büyük canavar Ur'la işbirliği yapar, onun zincirlerini çözer ve ikisi birlikte Ptahil'e dost görünerek onu maddi âlemi yaratma işinde teşvik eder. Zira niyetleri Ptahil'in yaratacağı dünyaya sonradan hâkim olmaktır. İlk girişiminde başarılı olamayan Ptahil, Işık Kralı'na yardım etmesi için yalvarır. Bu arada ileriye dönük planlarını gerçekleştirme yönünde dişi figür Ruha ile Karanlık Kralı birleşir ve bundan kötü varlıklar olan yedi gezegenle on iki burç doğar. Ptahil'in yalvarmaları karşısında Işık Kralı ona hayat nurunu verir ve Ptahil bununla kara sularda dünyayı yaratır. Bu dünyanın maddi yönleri kara sudan, hayat ve verimlilik taşıyan yönleri ise hayat nurundan oluşur. Bu yaratılış tamamlandığında kötü güçler kara suyla birleşen hayat nurunun (ışık varlığının) kaçmaması için bu dünyanın etrafına kendi çocukları olan yedi gezegen ve on iki burcu yerleştirir. Böylelikle Ptahil'in dünyası tamamıyla gözetim altına alınmış olur. Kötü güçler bununla da kalmayıp hileyle dünyayı Ptahil'in elinden alır ve onu cinler, devler ve şeytanlar gibi sayısız kötü varlıkla doldurur.

Görüldüğü gibi dünyanın yaratılışı olayında yaratıcı güç, Yüce Işık Tanrısı değil, düşmüş ışık varlığı olan demiurg Ptahil'dir. Sabii literatüründe dünyanın yaratılışıyla ilgili nadiren monistik (dünyayı yaratanın Yüce Tanrı olduğu şeklinde) yaklaşımlara da rastlanmaktadır. Ancak bunların Sabiiliğe sonradan adapte edilmiş olduğu kesindir.

C. Sabiiliğe Göre İnsan

Sabiilerin insanın oluşumu ve yapısı ile ilgili tasavvurları, kâinatın ve dünyanın yaratılışı mitolojisiyle bir bütünlük arz eder. Yarattığı dünyanın kötü güçlerce ele geçirilip doldurulduğunu gören demiurg Ptahil, hiç olmazsa dünyada kendisine vekâlet edecek bir varlık oluşturmak ister ve insanı yaratmayı planlar. Ancak, kötü güçler yine onu kandırmayı başarır ve onunla bu konuda da işbirliği yapar. Böylelikle insanın maddi yönünü oluşturan ceset, Ptahil tarafından yaratılır.

> Ptahil dünyayı yaratttıktan sonra Âdem'i kendi suretinde, Hava'yı ise Âdem'in suretinde yarattı (*Ginza*, s. 242).

Ancak bu yaratma işi başarısızlıkla sonuçlanır, zira yaratılan varlık hayat unsurundan yoksun, dolayısıyla cansızdır. Ona can vermek için kötü güçler türlü yollar dener, fakat bir türlü başarılı olamaz. Sonunda Ptahil, Yüce Işık Tanrısı'na yalvarır ve kendisine yardım etmesini ister. Bu seslenişe cevap olarak Işık Kralı, insanın ruhunu ışık âleminden yeryüzüne indirir ve bir ışık elçisi (Manda d Hayye) aracılığıyla cansız bedene yerleştirir. Bunun üzerine insan (Âdem) ayağa kalkar ve konuşur.

Sabii inancına göre Âdem, inanan bir insandır. Zira Yüce Tanrı insanı kötü varlıkların eline bırakmamış, ruhun bedene konuluş anından itibaren onu eğitmesi için Manda d Hayye'yi ve onu korumaları için de üç ilahî muhafızı (Hibil, Şitil ve Anuş'u) yeryüzüne indirmiştir. Böylelikle ilahî yolu tanıyan ilk insan yüce Işık Kralı'na itaat eden bir varlık hâline gelmiştir. Ayrıca Âdem'in yeryüzünde yalnız kalmaması amacıyla Havva da yaratılmıştır. Öte yandan Sabii kutsal metinlerinde Havva'nın yaratılışı ve yapısı konusunda zaman zaman farklı yaklaşımlara da rastlanmaktadır. Dünyanın süfli yapısı nedeniyle insanın Âdem ve Havva olarak ikiye ayrıldığı şeklinde görüşler de mevcuttur. Âdem'le Havva'nın evliliklerinden üç erkek ve üç kız dünyaya gelmiş ve bunlar vasıtasıyla insanlık çoğalmıştır.

Görüldüğü gibi Sabiilere göre insan madde ve ruhtan oluşan iki farklı unsurdan meydana gelir. Ceset maddi varlığı itibarıyla kötülük ve karanlığı, ruh ise iyilik ve nuru temsil eder. Ceset varlık itibarıyla bu süfli âleme aittir, ruh ise takdir gereği ilahî ışık âleminden bu süfli dünyaya indirilerek cesede konulmuştur.

D. Kurtuluş Öğretisi

Sabii düşüncesine göre süfli bedene yerleştirilen ruh, bu durumdan hiç de memnun değildir. O, bu süfli dünyadan kurtulmak ve kendi mekânı olan ışık âlemine tekrara yükselmek için çırpınıp durmaktadır. Diğer yandan kötü ve karanlık güçler ise ele geçirdikleri bu ışık varlığını elden kaçırmamak için birçok önlem almış ve onu çepeçevre kuşatmıştır. Onlar bir taraftan mal mülk ve çeşitli dünya nimetleriyle, diğer taraftan ise hırs, şehvet, kıskançlık ve diğer pek çok nefsi istek ve arzuyla ruhu bu dünyaya bağlamaya çalışır. Bu durumda ruh, beden içerisinde bir hapishane hayatı yaşar.

Sabiilere göre kurtuluş yalnızca ruh için geçerlidir; zira beden bu süfli dünyaya aittir. Ruhun kurtuluşu ise beden hapishanesinden ve

dünyadan kurtulmasına bağlıdır. Kurtuluş için ruhun gerekli olan şeyleri yapması, yani doğru inanç ve ibadetlere bağlanması gerekir. Ancak bu bile kurtuluş için yeterli değildir. Zira Sabii düşüncesine göre kurtuluşun tek yolu ilahî kurtarıcı bilgiye (buna manda, yani "hikmet" ya da "kutsal bilgi" denir) sahip olmaktır. Bu bilgi ise kazanılan veya öğrenilen bir bilgi değil bahşedilen, verilen bir bilgidir. Bu kurtarıcı bilgiye sahip olmak için insanın yapması gereken şey bu bilgiyi alabileceği uygun ortamı hazırlamaktır. İşte bu da doğru iman ve ibadetlerle mümkündür. Doğru inanç ve ibadetleri izleyen bir ruha kurtarıcı bilgi ilahî kurtarıcı (redeemer) tarafından iletilir. Bu bilgiye sahip olan ruh, bu süfli âlemden tamamıyla temizlenerek ilahî nur âlemine, yüce Işık Kralı'nın katına yükselir. Böylelikle kurtuluş gerçekleşmiş olur.

Sabiiler, kurtuluşun ilk örneğinin ilk insan Âdem'in şahsında gerçekleştiğine inanırlar. Yaratıldıktan sonra Âdem, kötü varlıklardan uzak durmuş, yüce Işık Kralı'na yönelmiş ve kurtuluş için yalvarmıştır. Buna mukabil kendisine Manda d Hiia vasıtasıyla kurtarıcı bilgi gönderilmiş, böylelikle Âdem'in ruhu ışık âlemine yükselmiştir. Âdem'in şahsında cereyan eden bu kurtuluş modeli, bütün Sabiiler için bir örnektir.

E. Gelecek Dönem ve Ahiret Tasavvurları

Sabiiler, ilk insanın yaratılışından kıyamete kadar dünyanın yaşını 480.000 yıl olarak hesaplarlar. Bu süre dört döneme ayrılır. Âdem'in yaratılışıyla başlayan ilk dönem 216.000 yıl sürer. Bu dönem sonunda insanlık kılıç ve hastalıkla yok edilmiş, ancak bundan bir çift kurtulmuştur. 156.000 yıl süren ikinci dönem sonunda da ateş ile insanlar yok edilmiş, yine sadece bir çift kurtarılmıştır. Toplam 100.000 yıl süren üçüncü dönem sonunda ise insanlar bu defa su (tufan) ile yok edilmişler ve bu olaydan sadece Nuh ve ailesi gemiyle kurtarılmışlardır. Şu an içinde bulunduğumuz son dönem ise bu son tufanla başlayıp kıyamete kadar devam edecek olan son 8.000 yıldır.

Sabiilere göre dördüncü dönemin son 2000 yılı, yani Nuh'tan 6000 yıl sonra Kudüs'ün kuruluşuyla başlayarak dünyanın sonuna kadar devam edecek olan süre ahir zamanı temsil eder. Ahir zaman kötülük, zulüm, fitne ve savaşların gittikçe arttığı bir dönemdir. Bu dönemde Sabiiler aleyhine zulüm ve takibat yoğunlaşır. Ayrıca bu dönemde tabii denge de bozularak altüst olur; kıtlık, kuraklık, doğal felaketler ve çöl-

leşme yaygınlaşır. Bu dönemde pek çok şey tersyüz olur (efendilerin hizmetçi ve hizmetçilerin efendi olması gibi). Bundan başka salgın hastalıklar ve çeşitli belalar insanları kasıp kavurur. İşte bu dönemin sonlarında dünyanın sonunun iyice yaklaştığını gösteren çeşitli işaretler görülecektir. Bunların başlıcaları gökten bir yıldızın okyanusa düşmesi, yedi denizde kırmızı suların akması ve bundan içenlerin kısır kalması ve son olarak büyük bir fırtınanın çıkmasıdır. Bu işaretlerden sonra mehdi Praşai Siva ("son savaşçı" ya da "son kral") ortaya çıkar ve yeryüzüne hâkim olur. Mehdinin döneminde bütün ahlaki kötülüklere son verilir; savaşlar, fitneler ve zulüm kaybolur. Ayrıca doğal düzen de bu saadet döneminden olumlu olarak etkilenir. Öyle ki hiç kış olmaz. Böylelikle mehdi Praşa i Siva dönemi bir altın çağ olur. Mehdinin hükümranlığı dünyanın sonuna kadar devam eder.

Sabiiler yeryüzü hayatı sonunda genel bir kıyametin olacağına inanırlar. Buna göre yeryüzündeki hayatın sonunda önce havanın zehirlenmesiyle bütün canlılar yok edilecek; sonra da yeryüzünün kendisi ve yeryüzünü çevreleyen gezegenler ve burçlar yok edilecektir. Kıyamet sonrası ruhlar için genel bir hesap yapılacaktır, ancak bu hesap yalnızca günahkâr ruhlar için yapılacaktır. Zira dünya hayatında insanlar öldüğünde ruhları dünyayı çevreleyen ve bir bakıma gözetim evi görevini ifa eden yedi gezegenden sırasıyla geçerek Abatur'un terazisine ulaşır ve oradan ışık âlemine doğru yükselirler. Ölen kişi eğer inanan bir kimseyse bunun ruhu şimşek hızıyla bu gözetim evlerini geçer ve ışık âlemindeki cennete (Mşunai Kuşta'ya) ulaşır. Ancak ölen kişi inanmayan ya da günahkâr olan bir kimseyse bunun ruhu bu gözetim evlerinde takılır ve işkenceye tabi tutulur. İşte genel hesapta kıyametle birlikte yeryüzünden kurtarılan günahkâr ruhlarla daha önceden yeryüzünden ayrılmakla birlikte günahkârlıkları nedeniyle gözetim evlerinde alıkonup eza ve işkence çeken ruhlar, Abatur'un terazisinde tartılarak yargılanacak ve günahlarını çekmek üzere bir çeşit cehennem olan Suf Denizi'ne atılacaktır. Günahları sona erdiğinde bu ruhlar da tekrar ışık âlemine alınacaktır.

> Bundan sonra o (ışık elçisi) onları (günahkâr ruhları) Ur'un dişleri arasından aldı ve günahları çözülünceye kadar onları büyük Suf denizine attı. Sonra bu ruhlar hayat suyuna atılan beyaz susam gibi olacaklar. Ve o onları yüce vaftizle vaftiz etti... O, her bir ruhu sağ eliyle alır ve ona büyük saygıyla (ışık

âlemindeki) mekânını gösterir (*Draşia d Yahya*, s. 239).

Sabii inancına göre Sabii olmayanların ruhları günahlarının çokluğu nedeniyle ebediyen Suf Denizi'nde kalacaktır.

> Eğer günahların kaldırılmamışsa ve borçların ödenmemişse sen ey ruh, ikinci bir ölüm tadacaksın ve gözlerin ışığı görmeyecek (*Ginza*, s. 588).

Ayrıca Sabiiler, kıyamet esnasında kötülük tanrısı Malka d Hşuka'nın yakalanarak ebediyen kendi kabuğuna hapsedileceğine inanırlar. Bu arada Yuşamin, Abatur ve Ptahil gibi düşmüş ışık varlıkları da tekrar ışık âlemine kabul edileceklerdir.

5. Temel İbadetleri

Sabiilerin yaşantısı dinî kurallarla baştan sona disiplin altına alınmıştır. Onlar ibadetlerin, kişiyi kurtuluş için gerekli olan ortama ileteceğine inanırlar ve bu nedenle ibadetlerin uygulanmasına son derece önem verirler. Sabii ibadetleri arasında en önemli olanı boy abdesti ya da vaftizdir. Masbuta, tamaşa ve rişama şeklinde üç çeşit dinî yıkanma/temizlenme ayini vardır. Boy abdesti ya da tam vaftiz olarak da adlandırılan masbuta, rahip gözetiminde bir akarsuya dalıp çıkmak şeklinde yapılmaktadır. Bu yıkanma ibadetinin her Sabii tarafından haftada en az bir kere pazar günü yapılması zorunludur. Tamaşa ise dinî kirlenmeler sonrası bir Sabiinin rahibe gereksinim duymaksızın kendi başına nehre üç kez dalıp çıkması şeklinde yaptığı gusüldür. Üçüncü dinî yıkanma/temizlenme türü olan rişama ise İslamdaki normal abdeste benzer bir ibadettir.

Sabiiler dinî yıkanma ibadetinin mutlaka bir akarsuda ya da akarsudan açılan kanallarda yapılması gerektiğine inanırlar. Onlar, akarsuları ilahî ışık âlemiyle ilişkili olarak görür ve onları Mia d Hayye (hayat suyu) diye adlandırırlar. Öte yandan durgun suları ise pek hoş karşılamazlar. Haftada en az bir kez zorunlu olarak yapılmasından başka, dinî gün ve bayramlarda, evlilik, doğum, ölüye dokunma, ciddi hastalık ve bir yolculuktan dönme gibi durumlarda ve kavga, yalan söyleme ve küfretme gibi günah sayılan şeyler akabinde de Sabiiler boy abdesti alırlar.

Sabii ibadetleri arasında çeşitli nedenlerle tertiplenen ayin yemekleri törenleri de önemli yer tutar. Bunlardan en önemli olanı masiq-

ta adı verilen törendir. Bu tören ölen bir kişinin ruhunun gözetim evlerinden (yedi gezegenden) hızla geçerek ışık âlemine ulaşması için yapılır. Rahip gözetiminde çeşitli özel yemekler hazırlanır ve bunlar vaftiz, dua ve benzeri ayinler eşliğinde yenilir. Ölüm olayı dışında ata ruhlarını anma, rahipliğe giriş töreni ve mabedin temizlenmesi gibi sebeplerle de ayin yemeği merasimleri düzenlenir.

Sabiilerde rükûlu ve secdeli namaza benzer bir ibadet yoktur. Ancak kuzeye dönerek yapılan günlük dua ayini vardır. Sabiiler günün belirli saatlerinde (*Ginza*'ya göre üç kez gündüz, iki kez gece) yüce Işık Kralı'na dua ederler.

> Onlara dua ve hamdı öğret; öyle ki onlar üç kez gündüz ve iki kez gece bütün âlemlerin Rabbi, yüce Işık Kralı huzurunda doğrulsun ve ona hamdetsinler (*Ginza*, s. 16).

Sabiiler ayin yemeklerine hazırlık aşamasında güvercin ve koç kurban ederler. Bu kurbanlar ayrı bir ibadet şekli olmaktan ziyade ayin yemeği törenlerinin bir parçasıdır. Kurban hayvanı ancak bir rahip tarafından kesilebilir. Rahip kurban sırasında kuzeye döner ve elinde küçük bir değnek tutar. Kesim sonrası bu değneği hayat suyu adını verdiği nehre atar.

Sabiilikte yiyip içmeme şeklinde bir oruç söz konusu değildir. Bunun yerine Sabiiler eli, dili, kalbi, kulağı ve diğer organları kötülükten uzak tutmak şeklinde bir oruca davet edilirler.

Sabiiler, yılın çeşitli gün ve saatlerini uğursuz (mbattal) olarak adlandırır ve o zamanlarda iş yapmamaya, dışarı çıkmamaya gayret ederler. Öte yandan belirli günlerde de bayram yaparlar. Bayramlar arasında en önemli olanı bir çeşit bahar bayramı olarak kutladıkları beş günlük Panja ya da Parvania bayramıdır. Bu bayram, ayın hareketlerine göre hesaplanan Sabii takviminin son ayı ile yeni yılın başlangıcı arasında oluşan beş günlük ara zamanda kutlanır. Bu süre zarfında duaların kabul olunacağına ve günahların affolunacağına inanılır. Ayrıca Sabiilerin Dihba Rabba, Dihba Hnina ve Dihba Daimana adını verdikleri diğer çeşitli bayramları da vardır.

Bazı Gnostik dinî geleneklerin aksine Sabiilikte dünyaya önem vermemek ya da dünyadan el etek çekme tarzında bir asketik yaşantıya yer verilmez. Her ne kadar dünyanın kötü güçlerce yaratılan bir yer ol-

duğuna inansalar da Sabiiler evlenme, çocuk sahibi olma veya iş kurma gibi hususlara oldukça önem verirler.

Sabiiler ibadetlerini evlerinde ve belirli durumlarda Mandi adı verilen bir yapının önünde bulunan havuzda ve havuz kenarında yaparlar. Mandi, genellikle bir nehir kenarında kuzeye doğru yapılmış, güney tarafında bir kapı bulunan, penceresiz, küçük ve basık bir kulübeden ibarettir. Bu yapının güneyinde nehirden bir kanalla açılan ve diğer bir kanalla nehre tekrar bağlanan küçük bir havuz bulunur. Mandi içerisinde herhangi bir döşeme ya da tezyinat bulunmaz; burada herhangi bir ibadet de yapılmaz. Mandi bir bakıma ışık âleminin yeryüzündeki bir sembolü olarak telakki edilir. Rahiplerin dışında diğer cemaat üyelerinin buraya girmeleri yasaktır; rahipler ise yalnızca belirli zamanlarda mandi içine girebilir. Dolayısıyla mandinin bir mabet olduğunu söylemek bile çok zordur. Zira o, mabetten ziyade bir kült kulübesi mahiyetindedir.

6. Toplumsal Yapı

Sabiilikte toplum içinde kastlar ya da birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış sınıflar mevcut değildir. Bununla birlikte toplumda dinî ayin ve törenleri idare eden rahipler grubu vardır. Sabiilikte teorik olarak vücutça kusursuz ve sağlam olan ve soyunda bir zındıklık ya da dinden dönme olayı olmayan herkes rahip olabilir. Ancak pratikte rahiplik babadan oğula geçen bir meslek şeklinde algılanmaktadır. Rahip olacak kişinin evli olması ideal olarak görülen bir durumdur. Rahipler görev öncesi dönemde uzun müddet bir rahip gözetiminde (ona yardımcı olarak) adaylık veya öğrencilik dönemini yaşarlar. Daha sonra düzenlenen bir rahipliğe giriş töreniyle rahip olurlar. Sabiilikte rahiplik hiyerarşik yapı açısından dört gruptan oluşur. Rahiplikteki en üst tabakaya "Riş ama" adı verilir. Bu görev yalnızca dinî anlamda değil siyasal anlamda da Sabii toplumunun liderliğini ifade etmektedir. Günümüzdeki Sabiilerin bir Riş ama'sı bulunmamaktadır. Ganzibra'lık ise yöresel başrahiplik görevine tekabül etmektedir. Normal rahiplere Tarmida, yardımcı rahiplere ise Aşganda adı verilmektedir.

Sabii rahipleri, her Sabiinin dinî tören ve ayinlerde giymek zorunda olduğu Rasta'ya (beyaz ayin elbisesine) ilaveten giyim kuşamlarını rahipliklerinin nişanı olan bazı şeylerle tamamlarlar. Bunlar arasında en önemli olanı sağ elin küçük parmağına takılan altın bir yüzük, zeytin

dalından yapılan ve törenlerde sağ elle tutulan uzunca bir asa, ağzı ve burnu kapatacak şekilde başa sarılan sarık ve saçları bağlamak üzere başa bağlanan bir kurdeledir. Yalnızca rahiplere has olan bu şeylerin uygun şekilde giyilmesi ya da taşınması bir rahip için çok önemlidir. Bu nesnelerden yüzükle asa rahibin ölümünde kendisiyle birlikte gömülür.

Günümüzde Sabilikte yalnızca erkekler rahip olabilmektedir. Ancak Sabiilerin dinsel ve tarihsel metinlerine bakıldığında eski dönemlerde kadın din görevlilerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

Sabii cemaati içerisinde Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir dine kabul töreni yoktur. Sabii bir ailede doğan herkes cemaatin doğal üyesi kabul edilir. Kutsal kitaplarda açık bir ifadeye rastlanmamakla birlikte dışarıdan bir kimsenin (Sabii bir anne babadan doğmuş olmayan bir kişinin) Sabii olması mümkün değildir.

Her Sabiinin bir dünyalık ismi, bir de gizli dinî ismi olmak üzere iki ismi vardır. Dinî isimler çocuğun doğumunda rahiplerce çeşitli astrolojik hesaplamalar yapılarak tespit edilir. Dışarıya karşı Sabiiler dünyalık isimlerini kullanırlar; kendi aralarında ve ibâdetleri esnasında ise asıl isimleri olan dinî isimlerini kullanırlar. Sabii cemaatinin gizlilik prensibine riayet etmesi çok önemlidir. Dinin herhangi bir kuralı ya da bir öğretisinin dışarıya (Sabii olmayanlara) aktarılması büyük günah –hatta küfür– olarak görülür. Her Sabii kutsal elbisesi olan beyaz rastasını giymek zorundadır. Zira rastasız olarak ölmek, ölüm sonrası büyük cezalara maruz kalmak demektir. Dolayısıyla genellikle Sabiiler, dış elbiselerinin altına rastalarını da giyerler. Sabiiliğin bu katı ve taviz vermez yapısı cemaat arasında dine ilgisiz kalma ya da din değiştirme hadiselerinin giderek artmasına neden olmaktadır.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MANİHEİZM

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Maniheizm, MS 3. yüzyılda Mani tarafından kurulmuş olan Gnostik bir dinî gelenektir. Gelişmiş bir misyonerlik teşkilatına sahip olması nedeniyle kısa zamanda kendi doğuş mahalli olan Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşan Maniheizm, 4. yüzyılda birçok bölgede Hıristiyanlığın en büyük rakibi konumuna geldi. 8. yüzyılda (762/63'te) Bögu Han'ın bir genelgesiyle Doğu Türkistan'da Uygurların resmî dini olan, ancak 6. yüzyıldan sonra batıda, 12. yüzyıldan sonra ise Asya'da gerilemeye başlayan Maniheizm, Mezopotamya ve İran'ın MS 7. yüzyılda Müslümanlarca fethedilmesiyle doğduğu yer olan bu bölgede hemen hemen tamamıyla yok oldu. Maniheizm günümüzde müntesibi kalmamış olmasına rağmen, İslam hâkimiyeti öncesi dönemde Ortadoğu'da etkin olan, inanç esasları ve Gnostik hayat anlayışı açısından oldukça dikkat çekici olan bir dindir.

Maniheizmle ilgili kaynaklar başlıca iki kategoride toplanabilir. Birinci grup, Maniheizmin ilk elden kaynaklarından müteşekkil olan Maniheist yazmalardan oluşur. İkinci grup ise Maniheizmle ilgili bilgi veren çeşitli ikinci el kaynaklardır. Kendisi de önceleri bir Maniheist olan St. Augustin gibi çeşitli kilise babaları, İbn Nedîm ve el-Bîrûnî gibi İslam âlimleri bunlar arasında sayılabilir.

1. Mani

MS 216'da Güney İran'da doğan Mani, Hıristiyan heterodoksisi içerisinde yer alan Elkesai mezhebine mensup bir aile içerisinde yetişti. Mani'nin yetiştiği yöre ve civarında Mani'nin de mensubu olduğu Hıristiyanlığın Elkesai mezhebi yanı sıra Sabiilik ve Mecusilik gibi inanç sistemleri de yaygındı ve bunlar Mani'nin düşünce sisteminin oluşmasında çeşitli şekillerde etkili oldu. Maniheist metinlere göre Mani henüz beş-altı yaşlarındayken, ağaçların kendisinin önünde eğilip yüceliğine şahadet etmeleri gibi çeşitli tecrübeler yaşıyordu. On iki yaşındayken Mani, "ikizim" adını verdiği ilahî bir elçi vasıtasıyla çeşitli ilhamlar almaya başladı. Yaklaşık yirmi yaşında bu ilham alma tecrübesi tekrar başladı ve bundan sonra Mani, inanç sistemini şekillendirmeye ve bunu etrafa yaymaya başladı. Kral I. Şapur zamanında Mani'nin hareketine oldukça geniş bir tolerans gösterildi ve bu sayede o, başta İran olmak üzere çeşitli yörelerde dinini yayma fırsatı buldu. Nitekim I. Şapur'a olan minnet borcunu, ona atfen yazdığı Şapuragan isimli eserle bir bakıma ödemeye çalıştı. I. Şapur sonrası dönemde Maniheizme gösterilen tolerans bir müddet devam etti. Ancak I. Behram döneminde (274-277) buna son verildi. Özellikle imparatorluğun Mecusi başrahibi Kartir'in yayımladığı bir genelgede yer alan, Mecusiliğin dışındaki aralarında Maniheizmin de bulunduğu bütün dinlerin takibat altına alınması kararıyla, Maniheistlere karşı yoğun bir sindirme kampanyası başlatıldı. Nihayet Mani yakalandı, zindana atıldı ve yirmi altı günlük zindan hayatı sonrası 276'da başı kesilmek suretiyle öldürüldü. Mani'nin öğrencileri, dinlerini tebliğ için gittikleri yörelerde onun misyonunu devam ettirdiler. Onu, Mecusilere "Zerdüşt'ün manevi oğlu", Budistlere "geleceğin Buddha'sı" (yani Maitraya) ve Hıristiyanlara "Paraklit" diye isimlendirerek anlattılar.

2. Maniheizmin Kutsal Kitapları

Mani, dinsel inanç ve öğretilerini bizzat kendisi kaleme alan ender din kurucularından birisidir. O, eserlerini zaman zaman resim ve figürlerle süslemiş, böylelikle düşüncelerini resim ve şekillerle de anlatma yoluna gitmiştir. Eserlerinin büyük bir bölümünü Aramicenin doğu lehçesiyle yazan Mani, öğretilerini yedi kitapta bir araya getirmiştir. Bunlar:

1. Hayat İncili
2. Hayat Hazinesi

3. Pragmateia
4. Sırlar Kitabı
5. Devler Kitabı
6. Mektuplar
7. İlahiler ve dualar.

Bunların dışında o, kendisini himaye eden I. Şapur'a atfen Pehlevi dilinde yazdığı Şapuragan isimli eserinde de yukarıdaki yedi kitabında ifade ettiği inanç ve öğretilerini özetlemiştir. Ancak Mani tarafından yazılan bu kitaplardan hiçbiri maalesef tam hâliyle günümüze kadar ulaşmamıştır. Yakın zamanlara kadar bu literatürle ilgili bilgiler, çeşitli Kilise Babaları, Süryani ve Arap yazarların bazı eserlerinden öğrenilebilmekteydi. Ancak 20. yüzyılın başlarından itibaren yapılan çeşitli araştırma ve kazı faaliyetleri sonucu Mani'nin talebeleri ve diğer Maniheist yazarlar tarafından yazılan binlerce sayfalık yazılı doküman elde edildi. Doğu Türkistan'da yer alan Turfan bölgesinden Cezayir'e kadar çok geniş bir bölgedeki çeşitli yerleşim merkezlerinde bulunan ve Kıptice, Süryanca, Uygur Türkçesi, Çince, Farsça ve Latince gibi çeşitli dillerde yazılmış olan bu literatür yedi başlık altında toplanır:

1. Mani'nin Mektupları
2. İlahi Kitabı
3. Kefalaya
4. Hayat İncili Yorumu
5. Köln Mani Kodeksi olarak bilinen Mani'nin hayatı ve Maniheizmin ilk dönemini konu edinen bir kitap
6. Homilies (Vaazlar)
7. Bazı fragmentler

Günümüzde batılılarca Dublin, Berlin ve Köln gibi merkezlere götürülen bu literatür, gerek Mani ile ve gerekse Mani'nin yazdığı kitapların içeriğiyle ilgili en önemli kaynak konumundadır.

3. Temel Öğretileri

A. Gnostik Düalizm

Bütün gnostik dinlerde olduğu gibi Maniheizmde de bir gnostik dualizm fikri mevcuttur. Bu dualizm, birbirine zıt iki asli prensip ve bu

prensiplerin birleriyle olan ilişkilerine dair üç zaman tasavvuruna dayalıdır. İki asli prensip, ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülüktür. Nitelik olarak birbirinden tamamen farklı karakterlere sahip olan bu prensiplerin her ikisi de başlangıçsız ve sonsuzdur. Işık dünyasına hâkim olan Yüce Işık (nur) Tanrısı, "Yüceliğin Babası", "Işık Âleminin Kralı" veya kısaca "Tanrı" diye adlandırılır. Bazı metinlerde ondan, İran geleneğine uygun tarzda Zürvan ismiyle de bahsedilir. Mani bu yüce varlığı şöyle tanımlar:

> O hayat sahibidir ve sonsuza değin yaşayan, her şeyden önce var olan ve her şeyden sonra da var olacak olandır. Her şey onun varlığına bağlıdır ve onun gücüyle yaşayacaktır.

Yüce Tanrı, uluhiyet, nur, güç ve bilgiden oluşan dört kudrete sahiptir. Kendisinden başka ışık âleminde on iki aeon (ışık âlemi) bulunur. Hava, rüzgâr, ışık, su ve ateşten oluşan beş unsurdan müteşekkil olan ışık âlemi, ayrıca beş ilahî niteliğe de sahiptir. Bunlar akıl, düşünce, idrak, bilgi ve temkinden ibaret olup aslında yüce varlığın niteliklerinin bir açılımından ibarettir. Ayrıca bu âlem sevgi, iman, sadakat iyilik ve hikmet niteliklerine de sahiptir. Yüce Tanrı ile birlikte tüm ışık âlemi bir "hayat ağacı" olarak da tasvir edilir. Öte yandan karanlık âlemi de ışık âlemine benzer, ancak onun tam aksine bir yapılanma gösterir. Bu âlemin de başında bir yüce varlık olan karanlık kralı ya da tanrısı bulunur. Karanlık Tanrısı, bazen yılanbaşlı, ejderha vücutlu, kuşkanatlı, balık kuyruklu ve yabani hayvan ayaklı bir canavar olarak da tanımlanır. Onun etrafında sayısız kötü varlık ve beş zulmet âlemi bulunur. Bunlar duman, ateş, rüzgâr, su ve karanlıktır. Aynı zamanda Karanlık Tanrısı'nın birer niteliği olan bu âlemlerin her birinde kötü varlıklar ikamet eder ve bir kötü yönetici (arkon) bulunur. Işık âleminin aksine tamamıyla olumsuz niteliklerle donatılmış durumda olan karanlık âlemini baştan sona "ölüm zehiri" olan bir duman kaplamıştır. Ayrıca bu âlemde maddeyi sembolize eden ve sayısız dallarından savaş, şiddet, kin ve her türlü kötülük fışkıran bir "ölüm ağacı" mevcuttur. Bu iki asli âlemden ışık âlemi mekân olarak kuzey, doğu ve batıyı kaplarken, karanlık âlemi ise güneyde yer alır. Bunlar arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir zıtlık ve çekişme söz konusudur. Bu iki âlemin birbirleriyle olan münasebetleri açısından zaman, Mani tarafından üç kategoride ele alınır. Bunlar ışık ve karanlık arasındaki çekişmede bir bakıma pasif mücadelenin söz konusu olduğu geçmiş ve gelecek zamanlarla, aktif bir mücadelenin yaşandığı şimdiki zamandır. Maniheist bir metinde bu üç zaman şöyle anlatılır:

> Yer ve göklerin henüz mevcut olmadığı önceki zamanda yalnızca ışık ve karanlık vardır. Işığın tabiatı hikmettir; karanlığınki ise aptallıktır. Her zaman onlar birbirine karşı muhaliftir. Şimdiki zamanda karanlık, ışığı işgal eder. ... Buna mukabil ışık ise karanlık âlemine girer ve bu büyük belayı defetmek için harekete geçer. Işık, asli vücudundan ayrılmış olmaktan nefret eder ve yeni ateşten mekânından ayrılmak için yalvarır. Dolayısıyla bir kişi gerçek tabiatını kurtarmak için fiziksel vücudundan ayrılmalıdır. ... Gelecek zamanda ise öğrettiğimiz ve vaaz ettiğimiz şeyler bir son bulur ve hakikat ve yalan kendi köklerine döner. Işık yeniden yüce ışığa aittir ve karanlık yine nihai karanlığa döner. Böylelikle iki prensip tekrar normal duruma döner ve birbirlerinden aldıkları şeyleri bırakır ve birbirine iade eder.

Dolayısıyla geçmiş zaman, ışık ve karanlık âlemlerinin birbirlerinden kesin olarak ayrılmış oldukları, bir başka ifadeyle her iki âlemin de birbirinin sınırlarına tecavüz etmeksizin kendi mekânlarında bulundukları ve birbirlerine karşı pasif bir mücadele yürüttükleri asli durumu içeren bir zamandır. İçinde bulunduğumuz zamanı da kapsayan şimdiki zaman ise birbirine zıt bu iki prensibin yani ışık ile karanlığın yer yer birbirine karıştığı ve aralarındaki mücadelenin aktif olarak sürdüğü zamanı ifade eder. Üçüncü zaman olan gelecek zaman ise bu aktif mücadele sonunda her iki tarafın tekrar kendi sınırlarına çekilmeleri suretiyle geçmişteki asli konumun tekrar sağlanacağı zamandır.

B. Âlem ve İnsan Tasavvuru

Maniheizme göre ışıkla karanlık arasındaki aktif mücadele, kaos ve verimsizlik özelliklerine sahip olan karanlığın (*huşuk*), hayat ve düzen niteliklerine sahip olan ışık âlemini ve ışık varlıklarını ele geçirebilmek amacıyla ışık âlemine karşı saldırıya geçmesiyle başlar. Bu amaçla karanlık güçler ışık âlemi sınırlarına gelir. Yüce Işık Tanrısı ise karanlığın bu saldırısını bertaraf edebilmek ve onu tekrar kendi mekânına hapsederek, ezeli pasif konumuna döndürmek için üç aşamalı bir planı yürürlüğe koyar. Aynı zamanda Yüce Işık Tanrısı tarafından belirlenen ilahî bir kader olarak da anlaşılması mümkün olan ve içinde yaşamakta olduğumuz şimdiki zamanı da içeren bu plan, karanlığa karşı yürütülen mücadelenin aşamaları açısından üç safhaya ayrılır. Yüce Işık Tanrısı, bu üç safhanın her birinde karanlığa karşı mücadeleyi yürütmek üzere, kendisinin tezahürlerinden başka bir şey olmayan üç ilahî varlık yaratır.

Birinci safhada Yüce Işık Tanrısı önce "Yüce Ruh" ya da "Hikmet"i yaratır, bundan ise "Hayatın Anası" zuhur eder. Hayatın Anası da mütecaviz karanlık güçlere karşı savaşması için İlk İnsan'ı (Anaş Kadmi, Ohrmazd, Urmensch) yaratır ve onu beş unsurla donatır. Aynı zamanda İlk İnsan'ın elbiseleri ve silahları olarak da adlandırılan bu beş unsur ateş, rüzgâr, su, ışık ve havadır. Maniheistlerin İlk İnsan olarak adlandırdıkları bu mitolojik varlık, insanlığın babası olan Âdem değil, ilahî bir varlıktır. İlk İnsan, yanındaki silahlarıyla birlikte savaşmak üzere karanlık âlemine iner, ancak savaşta yenilerek tutsak edilir ve elindeki silahları karanlık güçlerince (arkonlarca) yutulur. Böylelikle aktif mücadelenin bu ilk safhası karanlığın galibiyetiyle sonuçlanır. Ancak Maniheistler, İlk İnsan'ın bu yenilgisinin aslında bir mağlubiyet olmadığını, fakat ilahî takdir gereği karanlığa verilen bir yem olduğunu ifade ederler. Bir Maniheist metinde bunun, vahşi aslanı yakalamak ve sürüsünü ondan emniyete almak için bir kuzuyu yem olarak vermek suretiyle ona tuzak kuran çobanın durumuna benzediği ifade edilir. Zira aslan kuzu için geldiğinde çoban böylelikle onu yakalayacak ve sonra da yaralanan kuzunun yaralarını sararak tekrar iyileştirecektir.

Işık âlemi açısından öncelikli olarak yapılması gereken şey, bu ilk sıcak çarpışma sonucunda karanlık âleminde esir edilen mitolojik İlk İnsan ve onun beş silahının kurtarılması işidir. Bunun için Yüce Işık Tanrısı aktif mücadeledeki ikinci safhayı yürürlüğe koyar ve "Yüce Mimar" ya da "Hayat Ruhu" adı verilen kurtarıcı varlığı yaratır. Bu kurtarıcı varlığın İran geleneğindeki ismi Mitra'dır. Bunun da yanında "Işık Ademileri" adı verilen beş oğlu ya da silahı vardır. Böylelikle Hayat Ruhu, İlk İnsan'ı kurtarabilmek için faaliyetlere başlar ve ona çağrıda bulunur. İlk İnsan bu seslenişe karşılık verir ve böylelikle karanlık âleminden kurtularak ışık âlemine döner. Bu kurtuluş motifi, daha sonraki dönemde kurtulmak isteyen herkes için de bir model teşkil eder. Bu kurtuluştaki "seslenme ve buna karşılık verme" motifi tüm gnostik geleneklerin soterioloji (kurtuluş) doktrinlerinde önemli bir yer tutar. Bu şekilde İlk İnsan'ın kurtarılmış olması ışık güçleri açısından bir başarıdır; ancak kurtarma işi henüz tam olarak gerçekleşmemiştir. Zira arkonlar tarafından yutulan İlk İnsan'ın beş silahı hâlâ karanlık âleminde tutsaktır. Bunları da kurtarabilmek amacıyla Hayat Ruhu karanlık âlemi içerisinde kozmosu oluşturmaya başlar. Bunun için o, kötü arkonların arasından hızla geçerek onların yutmuş oldukları ışık parçacıkları vasıtasıyla yıldızları, yeryüzünü ve gökyüzünü yaratır. Böylelikle kozmos ışık ve ka-

ranlık unsurlarından meydana gelmiş olur zira onun hareketsiz maddi yönü karanlık unsurlardan, hayat taşıyan ruhsal yönü ise ışık unsurlarından teşekkül etmiştir. Daha fazla ışık saçan güneş ve ay gibi varlıklar daha fazla ışık parçacıkları taşımaktadır. Kozmik düzenin sağlanmasından Hayat Ruhu'nun beş oğlu sorumludur, onların her biri bu âlemin bir parçasını korumaktadır. Bu arada kozmik âlemdeki ışık unsurlarının kurtarılabilmesi için bu âlemin harekete geçirilmesi zorunludur. İşte bu noktada Yüce Işık Tanrısı kötülük ve karanlığa karşı aktif mücadelenin bir diğer aşaması olan üçüncü ve son safhayı yürürlüğe koyar.

Üçüncü safhada "Üçüncü Elçi" yaratılır. Mekânı güneş olan bu ilahî varlığın yaptığı ilk iş, karanlık âleminden kurtarılacak ışık unsurları için bir kurtuluş mekanizması hazırlamak olur. Öncelikle onun dişi görünümlerinden burçları temsil eden "on iki ışık bakiresi" oluşur. Ayrıca o, ateş, su ve rüzgârla ilgili üç tekerlek şeklindeki ışık temizleme mekanizmasını harekete geçirir. Temizlenmiş ışık parçacıklarını kabul için "ihtişam direği" ya da "mükemmel insan" olarak adlandırılan ilahî yolu yaratır. Bu ilahî yol Samanyolu suretinde tezahür eder. Karanlık ve kötülükten temizlenerek kurtuluşa hak kazanan ışık unsurları bu ilahî yol yani Samanyolu içerisinde önce aya sonra güneşe ve daha sonra da diğer ilahî âlemlere (aeonlar) geçer.

Bu kurtuluş mekanizmasını yarattıktan sonra "Üçüncü Elçi", kötü arkonların yutmuş oldukları ışık unsurlarını kurtarabilmek amacıyla onların arasında dolaşır ve kendisini onlara cazibeli bir kadın ve çekici bir erkek suretinde gösterir. Onun bu görüşünden erkek ve dişi arkonlar etkilenir. Böylelikle erkek arkonlardan yeryüzündeki karalara dökülen meniden bitkiler dünyası oluşur, denize dökülenlerden ise bir deniz canavarı oluşur ancak Işık Ademileri bunun hakkından gelirler. Dişi arkonlardan düşen düşüklerden ise yeryüzündeki ifritler meydana gelirler. Bu ifritler yeryüzündeki bitkileri yiyerek döllenir ve böylelikle hayvanlar âlemini oluştururlar. Bu şekilde arkonlardan yeryüzüne düşen her varlıkta karanlık unsurları yanısıra ışık parçacıkları da bulunur. Işık parçacıkları en fazla bitkilerde bulunur. Ayrıca daha az olmak üzere hayvanlarda ve ifritlerde de ışık unsurları mevcuttur.

Olayların bu şekilde ışık âlemi lehine geliştiğini ve kendi kontrolünden çıktığını anlayan Karanlık Tanrısı kendi âleminde tutsak ettiği ışık unsurlarını kaybetmemek amacıyla son bir atak yapar ve "Üçüncü Elçi"ye karşılık, yeryüzünde kendi emrinde olan bir varlık yaratmaya

karar verir. Bunun için iki seçkin ifrit olan Aşkalun (Saklas "aptal") ve Namrael (ya da Nebroel) görevlendirilir. Bunlar diğer karanlık varlıklarda kalan son ışık unsurlarını da kendilerinde toplarlar ve sonra birleşirler. Onlardan "Üçüncü Elçi"nin erkek ve dişi suretine benzer şekilde olan ilk insan (Gehmurd) çifti, yani Âdem ve Havva doğar. Görüldüğü gibi, bütün Gnostik sistemlerde olduğu gibi Maniheizmde de insanın yaratıcısı Yüce Tanrı değil kötülük güçleridir. Zira Yüce Tanrı, insanı oluşturan zıt unsurlardan ancak ışık veya iyilik yani insanın ruhsal yönünden sorumludur. İnsanın maddi yönü ise karanlık ve kötülük âlemine aittir. İnsanın bu şekilde yaratılışı sonrası bütün olaylar insanın kaderine bağlıdır. Yeryüzündeki son ışık parçacığı da kurtarılana kadar ışık ile karanlık güçleri arasındaki bu aktif mücadele devam edecektir. Son ışık unsurunun da kurtulmasıyla dünyanın yaşamına son verilecek ve karanlık tekrar kendi âleminde tutsak edilerek pasifize edilecektir.

C. Kurtuluş Öğretisi

İlk insan çifti olan Âdem ve Havva'nın karanlık güçlerince yaratılması üzerine Yüce Işık Tanrısı, Âdem'e gerçeği anlatmak ve ona kurtuluşun yolunu öğretmek üzere ilahî elçi "Muhteşem İsa'yı" gönderir. Muhteşem İsa, Âdem'e ilahî çağrıyla gelir ve Âdem bu çağrıya müspet cevap verir. Daha sonra muhteşem İsa, Âdem'e kurtarıcı ilahî bilgiyi getirir. Böylelikle Âdem, kendi mahiyeti ve ilahî âlemle ilgili hakikati kavramış olur ve kurtuluşu hak eder. Dolayısıyla karanlığın süfli planı bir kez daha alt edilmiş olur. Öte yandan Âdem ile Havva'daki ışık unsurları aynı oranda değildir. Havva'da daha az ışık parçacıkları mevcuttur. Âdem, kendisini bu süfli dünyaya bağlayacağı için Havva ile cinsel ilişki kurmaması konusunda İsa tarafından uyarılır. Âdem ilk zamanlar buna riayet eder. Ancak kendisinde ışık unsurlarını daha az bulunduran Havva, Âdem'den ilgi göremeyince babası kötü arkona ilgi duymaya başlar ve onunla birleşir. Bu birleşmeden Kabil doğar. Sonra Kabil annesiyle birleşir ve bundan da Habil doğar. Bu uygunsuz birleşmelerin biri diğerini takip eder ve daha sonra bir arkon (Sindid), Havva'ya kendisiyle birleşmesi konusunda Âdem'i sihirle nasıl kandıracağını öğretir. Böylelikle Havva tarafından kandırılan Âdem de kendisini tutamayarak Havva'yla birleşir ve bu birleşmeden Şit doğar. Şit'i Âdem'in kendisi yetiştirir ve ona hakikati öğretir. Âdem'in oğlu olan Şit bütün Gnostik toplumlarca Âdem'in gerçek oğlu ve Gnostiklerin atası olarak kabul edilir. Kötü

arkon Sindid, Âdem'i kandırarak yeniden birleşmesi için tekrar Havva'yı kışkırtır. Âdem yine Havva'ya aldanır, ancak bu defa Şit, Âdem'i ikaz eder ve onu kendisiyle birlikte doğuya, ışık âlemine gelmeye davet eder. Böylelikle ölümü sonrası Âdem ve onun nesli ışık âlemine yükselir. Diğer yandan Havva ve onun nesli ise cehenneme gider.

Bu şekilde kötü beden içerisinde ışık âlemine ait olan ruhun hapishane hayatı yaşadığı insanlık, üremeye ve çoğalmaya devam eder. Ancak Âdem'in kurtuluşu onun soyundan gelen bütün insanlık için bir örnek, bir model teşkil eder. Âdem'den kaynaklanan insanlığın kurtuluşu için Muhteşem İsa, bütün ışık elçilerinin babası olarak kabul edilen "Işık Zihni'ni" (Manuhmed) görevlendirir. Işık Zihni, beşli niteliğiyle kurtarılacak olan her insana manen gelir. Ruh, onu bu beşli özelliğinden tanır ve onun davetine icabet eder. Diğer yönden kurtuluşu hak etmeyen ve dolayısıyla Işık Zihni tarafından uyarılmamış olan ruh ise kurtuluşu hak edene ya da son hesap gününe kadar yeryüzünde tekrar tekrar doğar. Dolayısıyla Maniheizmde sınırlı bir reenkarnasyon (ruh göçü) düşüncesi vardır. Buna göre ruhun reenkarnasyona tabi olması bir yönden onun kötülük ve karanlıktan bir temizlenme sürecidir, diğer yönden ise bu ilahî elçi tarafından uyarılmayı hak etmeyen ruha beden hapishanesinde tekrar tekrar kalma cezasının verilmesidir.

Kurtuluş için ruhun, öncelikle gerekli hazırlıkları yapması, süfli maddi dünyadan ve bedenin istek ve arzularından uzak durması gerekir. Bu arada kendi yapısını bilmesi ve kurtuluş için bir özlem duyması şarttır. Daha sonra ilahî elçinin davetine icabet etmeli ve onun gösterdiği yola girmelidir. Ancak bu sayede o, ilahî elçi tarafından getirilen kutsal bilgiye vâkıf olarak kötü beden ve maddi âlemden soyutlanabilir.

Mani, çeşitli zamanlarda ilahî elçilerin (Paraklit) insanlara kurtuluş yolunu öğretmek üzere yeryüzünde yaşadıklarına ve kendisinin bu Işık elçilerin sonuncusu olduğuna inanır. Kendisinden önce yaşamış olan Zerdüşt, Buddha ve İsa gibi bütün şahsiyetler insanlara kendisinin de tebliğ ettiği kurtuluş yolunu öğretmek üzere gelmişlerdir. Kendisi ise son elçidir. Kendisinden sonra başka bir elçi gelmeyecek, ancak yalancı elçiler zuhur edeceklerdir. Maniheistler, son Işık elçisi olan Mani'nin yeryüzünden ayrıldıktan sonra doğrudan ışık âlemine gitmediğine, yükselişte ilk durak olan ayda yeryüzündeki son ışık nüvesinin de kurtuluşuna kadar beklemekte olduğuna ve oradan ruhlara yol göstermeyi sürdürdüğüne inanırlar.

Maniheizme göre beden hapishanesinden kurtulan ruh önce Samanyolu'nu izleyerek aya yükselir. Bir müddet burada ikamet ettikten sonra ise aydan güneşe geçer. Maniheistler, ayın yavaş yavaş önce hilal şeklini almasını sonra dolunaya dönüşmesini ve daha sonra tekrar incelerek bir müddet için kaybolmasını yeryüzünü terk eden ruhların aya yükselmesiyle izah ederler. Buna göre yeryüzünden aya yükselen ışık nüveleri ayı doldurdukça ay parlaklaşır ve dolunaya dönüşür. Ancak belirli bir zaman sonra buradaki ruhlar güneşe hareket ettiklerinden ay yavaş yavaş kararmaya başlar ve bu süreç sürekli tekrarlanır. Bir müddet de güneşte ikamet ettikten sonra ruhlar, oradan da ışık âlemindeki dünyalara (aeonlara) yükselir. Böylelikle ay ve güneşteki sınırlı ikamet, Maniheistlerce aynı zamanda küçük günahlara karşı bir kefaret ve onlardan temizlenme süreci olarak da değerlendirilir.

D. Gelecek Dönem Tasavvurları

Mani'ye göre ruhların yeryüzü ve beden hapishanesinden kurtularak ışık âlemine yükselmelerine paralel olarak dünyada zulüm ve şiddet artacak, kötülük çoğalacaktır. Zira yeryüzünde tutsak olarak yaşayan ışık unsurları birer ikişer burayı terk ettikçe yeryüzünde daha az ışık unsuru kalacak, dolayısıyla onlardan kaynaklanan iyilik ve barış da azalacaktır. Mani'ye göre ahir zamanda yalancı peygamberler zuhur edecektir. Ayrıca "Yalancı Mitra" (deccal) ortaya çıkacak ve insanları saptırmaya çalışacaktır.

Yine Mani'ye göre ahir zamanda son ışık parçacığının da kurtuluşunun yakın olduğu bir dönemde dünyanın sonunun yaklaştığının habercisi olan büyük bir savaş çıkar, ardından dünyaya yalnızca günah ve kavga egemen olur. Daha sonra ışık elçisi İsa Mesih, ikinci kez yeryüzüne gelir ve insanları yargılamaya başlar. Bunun için o, dünyanın tam ortasına oturur ve iyiyi kötüden ayırır. Bu ayrıma göre o ana kadar henüz süfli yeryüzünden ayrılmamış olan Maniheistler ona katılarak onun sağ tarafına oturur ve kazananlardan olurlar. Onun solunda yer alan günahkârlar ise cehenneme atılırlar. Bu arada ona katılmış olan inananlar meleklere dönüştürülür. Daha sonra İsa Mesih, Samanyolu şeklinde tezahür etmiş olan ilahî varlığa ve evreni ayakta tutan beş ışık ruhuna yerlerinden ayrılmaları için işaret eder. Onların bir anda ayrılmaları üzerine bütün kâinat yüzüstü çöker ve 1468 yıl sürecek olan büyük bir ateş çıkar. Işık elçisiyle birlikte geride kalmış olan son ışık unsurları da ilahî ışık âlemlerine yükselirken,

savaşı kaybeden karanlık gücü ve taraftarları kendileri için hazırlanmış olan büyükçe bir çukura çekilirler ve çukurun deliği büyükçe bir kayayla kapatılır. Böylelikle iyilikle kötülük arasındaki aktif mücadele dönemi tamamlanmış ve geçmiş zamandaki ışık ve karanlığın birbirlerinden ayrı olarak varlıklarını sürdürdükleri asli konuma tekrar dönülmüş olunur.

4. İbadet Anlayışları

Mani'nin öğretilerine göre ruhun yeryüzü ve beden hapishanesinden kurtulabilmesi için kendi saflığına zarar verecek ve tutsaklığını devam ettirecek olan bazı fiillerden uzak durması, çeşitli ibadetleri yerine getirmesi gerekir. Bu nedenle Maniheistler "Beş Emir" ve "Üç Mühür" kuralına uymakla yükümlüdürler. Uyulması gereken beş emir arasında oruç, dua ve sadakaya devam etmek, yalan söylememek, herhangi bir canlıyı öldürmemek ve et yememek, temizlik ve saflığa dikkat etmek, mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek, alçakgönüllü ve mütevazı olmak yer alır. Öte taraftan üç mühür ise eline, diline ve gönlüne (ya da düşüncene veya beline) hâkim olmak prensibidir. Ağzın mührü, kötü söz söylememeyi, et yememeyi ve içki içmemeyi gerektirir. Mani'ye göre ette bitkilerden daha az ışık nüveleri bulunur. Her ne kadar hayvanlar bitkilerle beslenseler de yedikleri bitkilerde var olan ışık nüvelerinin bir kısmı hayvanların vücutlarından kaçar. Kalan diğer kısım ise hayvanların cinsel birleşmeleri nedeniyle ete dönüşür. Dolayısıyla Mani, taraftarlarını bitkisel diyet uygulamaya çağırır. Bitkilerdeki ışık miktarı da türden türe değişiklik arz eder. Bitkiler içerisinde en fazla ışık nüvesi salatalık, kavun ve karpuz gibi sebze ve meyvelerde bulunur. Öte yandan insanı sarhoş etmesi ve Yüce Işık Tanrısı'nı düşünmekten alıkoyması nedeniyle içki içmek de yasaktır. Elin mührü ise inanan kişiyi madde içerisinde tutsak olan ışık unsurlarına zarar verecek herhangi bir davranışta bulunmaktan alıkoyar. Bunun için Maniheistlerce ideal olan bir davranış tarzı hiç bir hayvanı öldürmemeyi hiç bir bitkiye zarar vermemeyi hatta toprağı sürmemeyi ve hasat yapmamayı öngörür. Hatta dindar bir Maniheist bir ota basmamalı, bir ekini çiğnememelidir. Sudaki ışık unsurlarını kirletebileceği endişesiyle yıkanma dahi hoş görülmez. Son olarak gönlün ya da belin mührü ise evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı gerektirir. Zira Maniheizme göre maddi varlığın devamını sağlayan ve yeni bedenlerin oluşmasına imkân veren evlenme kötü arkonların âdetini taklit etmeden ibarettir, dolayısıyla hoş görülmez.

Maniheizmin bu katı kurallarına uyma açısından Maniheist cemaat iki gruba ayrılır, Seçkinler ve dinleyiciler. Tam anlamıyla bu kurallara uyum gösterenler elit bir tabaka olan seçkinlerdir. Halkın ekserisini oluşturan dinleyiciler ise bu kuralların çoğuna (özellikle evlenmeme, toprağı ekip-biçmeme gibi kurallara) tam olarak riayet etmez. Bu durumda Mani'nin öğretisine göre kurallara tamamen riayet eden elitler öldüklerinde temizlenmiş olarak doğrudan ışık âlemlerine yükselir. Öte taraftan kurallara riayet etmeyen kimseler ise elitler tabakasından birileri olarak doğuncaya kadar reenkarnasyon sistemine tabi olur ve yeryüzünde tekrar tekrar doğarlar. Onların yaşantılarında elitlere yaptıkları hizmetler ve dinî öğretiyi destekleme konusunda gösterdikleri tutum, bir sonraki doğumlarında daha iyi birisi olarak bedenleşmelerini sağlayacaktır. Diğer taraftan bunların yalnızca şu on kurala riayet etmeleri Maniheizme mensubiyeti devam ettirmeleri için yeterlidir: Tek evlilik yapmak, zinadan, yalandan, hırsızlıktan, riyakârlıktan, putperestlikten, sihirden, hayvanları öldürmekten ve din konusunda herhangi bir şüpheden uzak durmak ve seçkinlere hizmet etmek.

Maniheistlerin günlük dua (namaz) ve oruç uygulamaları da vardır. Buna göre seçkinlerin günde yedi vakit kuzeye yönelerek dua etmesi şarttır. Dinleyiciler ise yalnızca dört vakit dua eder. Dua esnasında Yüce Işık Tanrısı'na hamd ve onu tesbih içerikli çeşitli metinler ve ilahiler okunur. Ayrıca yılın değişik zamanlarına serpiştirilmiş birçok oruç günlerine de riayet etmek şarttır. Seçkinler, otuz günü Bema kutlamaları öncesine denk düşen yılın son ayında ardarda olmak üzere, toplam yüz gün oruç tutarlar. Bu arada pazar günleri tutulan haftalık oruç da buna dahildir. Bundan başka en önemli ayinlerden bir diğeri ise günlük olarak düzenlenen, seçkinlerin genel yemeğinin düzenlenmesidir. Bunu düzenlemekle sorumlu olan dinleyiciler, yemek için salatalık, kavun, karpuz, çeşitli meyve suları ve buğday ekmeği temin ederler; bu hizmetleri karşılığında günlük olarak günahlarının kefareti ödemiş sayılırlar. Ayrıca haftalık olarak yapılan tövbe ve günah itirafı törenleri de vardır. Bu arada yılda bir kez cemaat hâlinde tövbe ayini de yapılır. Son olarak, dinleyicilerin gelirlerinin yedide ya da onda birini cemaat için vermeleri dinî bir görev olarak telakki edilir.

Maniheistlerin kutladıkları çeşitli kutsal gün ve bayramlar da vardır. Bunlar arasında en önemlisi Bema bayramıdır. Bema, bir bayramdan ziyade bir yıllık anma töreni görünümündedir. Mani'nin şubat ya da

martta ıstırap çekerek öldürülmesi anısına, oruç ve yıllık tövbe ayı olan yılın on ikinci ayının nihayetinde bu seremoni düzenlenir. Bu tören için bir bakıma ışık elçisi Mani'yi temsil eden beş basamaklı bir kürsü (bema) hazırlanır ve üzerine Mani'nin resmi asılır. Daha sonra Mani için çeşitli ilahiler, dualar ve methiyeler okunur. Bundan başka musafaha yapma ve kutsama törenleri de yapılır. Ayrıca Maniheistler ölüler için bir anma seremonisi de düzenlerler.

5. Toplumsal Yapı

Maniheizm, oldukça gelişmiş bir hiyerarşik toplumsal yapı öngörür. Buna göre genel olarak cemaat, dinin katı asketik kurallarına sıkı sıkıya bağlı olan "seçkinler" ve bu kurallara uymamakla birlikte seçkinlere hizmet etmeyi temel gaye edinen "dinleyiciler" olmak üzere iki gruba ayrılır. Seçkinler, tutsak ışık unsurunun kurtuluşu için çaba gösteren dünyevi elçiler olarak görülürler; zira onlar yedikleri yiyeceklerdeki ışık unsurlarını tasfiye eder ve yemekten sonra geğirerek onların serbest kalmalarına yardımcı olurlar. Yemeğe başlamadan önce seçkinler, yiyecekleri yemeğin elde edilişinde ve hazırlanmasında kendilerinin bir sorumlulukları olmadığını da vurgulayan bir başlama duası yaparlar; bununla asketik yaşantı sürmeyen dinleyicilerin hata ve günahlarından sorumlu tutulmamayı amaçlarlar. Maniheizmde her ne kadar dinleyiciler, dinde kabul edilmeyen dünyevi bir yaşam sürüyor ve dinî öğretilere tam olarak riayet etmiyor olsalar da onların cemaat içinde oynadıkları rol önemli ve değerli görülür. Zira ışık unsurlarının kurtarılması işiyle uğraşan seçkinlerin yaşamlarını sürdürmelerine yardım etmek ve buna uygun ortam sağlamakla onların da ışığın kurtarılışı görevinde aktif rol oynadıkları kabul edilir.

Maniheist cemaat içerisinde vaaz, dinî öğretileri talim, cemaatı temsil etme, ayinleri idare etme gibi işleri doğal olarak seçkinler grubuna dahil olanlar yürütürler. Öte yandan seçkinler grubu içerisinde de birtakım hiyerarşik yapılanma söz konusudur. Bu şu şekilde sıralanır;

1. Mani'nin vekili olarak cemaatı yöneten bir lider.
2. Havarileri temsilen on iki öğretici.
3. Yetmiş iki piskopos.
4. Üç yüz altmış kişilik yaşlılar grubu.

Üstten alta doğru sıralanan bu dört grubu sade seçkinler ve onları da dinleyiciler kitlesi takip eder.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

MECUSİLİK

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Zerdüşt'ün isminden hareketle Zoroastrianizm ya da Zerdüştçülük ve inanç sisteminde önemli yer tutan ateş kültünden dolayı "Ateşperestlik" olarak da adlandırılan Mecusilik, Eski İran kökenli bir dinsel gelenektir. Bu inanç sistemi büyük ölçüde bağlılarını kaybetmiş olsa da Mecusilik bugün hâlâ yaşayan bir din olarak varlığını devam ettirmektedir. İran'da yaşayan Gabarlarla Hindistan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Parsiler bazı konularda çeşitli yorum farklılıklarıyla birlikte Mecusi inanç ve öğretilerine bağlılıklarını sürdürmektedirler

Kur'an, Mecusilerden bir ayette yalnızca ismen (mecûs) bahsetmekte onları Müminler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler ve müşriklerle birlikte anarak Allah'ın onların arasında hükmedeceğini vurgulamaktadır.[1] Onlar için kullanılan Mecusi ismi, Eski İran geleneğindeki bir toplumsal sınıfı ifade eden Mecuş'tan gelmektedir. Persler döneminden itibaren bu yönetici-rahip sınıf mensupları başta Anadolu olmak üzere çeşitli bölgelerde oluşturulan kolonilerde yerleşmişler ve onların temsil et-

[1] Bkz. 22. Hac, 17.

tiği inanç sistemi zamanla yerli halk tarafından Mecusilik olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

1. Zerdüşt

Batıda Zoroaster olarak bilinen ve ismi (Zarathustra) "güzel develere sahip olan" anlamına gelen Zerdüşt'ün ne zaman ve nerede doğduğu tam olarak bilinmemektedir. Eski Yunan kaynakları doğumunu milattan birkaç bin yıl öncesine götürmekte ve onun Trojan savaşından –bazı kaynaklara göre ise Eflatun'dan– altı bin yıl kadar önce yaşamış olduğunu ileri sürmektedir. Zerdüşt'e atfedilen Gathalardaki ifadelerle Vedalar arasındaki benzerlikten hareketle bazı günümüz araştırmacıları, onun MÖ 1600-1400 arasında yaşamış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Diğer taraftan yaygın İran geleneği Zerdüşt'ün Büyük İskender'in İran Seferinden (MÖ 330) 258 yıl önce yaşamış olduğunu var saymaktadır. Bu durumda Zerdüşt MÖ 6. yüzyılda Ahemenidler döneminde yaşamış olmalıdır.

Zerdüşt'le ilgili çeşitli deliller onun MÖ 6. yüzyılda yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Behustin kayalıklarındaki kitabelerden Büyük Daryüs'ün (MÖ 522-486) Zerdüştçülüğün hararetli bir destekçisi olduğu anlaşılmaktadır. Pers imparatoru Cyrus'un Zerdüşt ve yüce tanrı Ahura Mazda ile ilişkisi ise oldukça tartışmalıdır. Örneğin Babil'in düşüşünü ilan eden bir kitabede Cyrus'un hem Babillilerin tanrısı Marduk'u hem de İsrailoğullarının tanrısı Yahve'yi anarken Tanrı Ahura Mazda'yı anmaması dikkat çekicidir. Ancak Cyrus'un bir Mazda tapıcısı olduğuna dair deliller de bulunmaktadır. Bundan Cyrus döneminde Zerdüşt'ün henüz fazla taraftar edinmemiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

İran kaynakları, Zerdüşt döneminde onun öğretilerine tabi olan Kral Viştaspa'dan bahsetmektedir. Viştaspa'nın Büyük Daryüs'ün babası olan Histaspes ile aynı kişi olduğu kabul edilirse Zerdüşt MÖ 7-6. yüzyıllarda yaşamış olmalıdır. İran geleneğine göre Zerdüşt yetmiş yedi yıl yaşamıştır. Bu durumda onun MÖ 630/628-553/551 yılları arasında yaşamış olduğu söylenebilir.

Avesta'ya ve Yunan kaynaklarına göre Zerdüşt Doğu İran'da yaşamıştır. Nitekim Kral Viştaspa'nın saltanat sürdüğü Horasan bölgesi de buradadır. Bazı kaynaklar ise onun İran'ın kuzeybatısında bulunan Maveraünnehr bölgesinde hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe kabilelere

mensup olduğunu ve dolayısıyla doğu İran'a daha sonra gelip yerleştiğini ileri sürmektedir.

Genelde Zerdüşt'e atfedilen Gathalardaki sınırlı bilgiler dışında Zerdüşt'ün yaşamıyla ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Zerdüşt'ün annesi Dugdova, babası ise Poyruşaspa'dır. Babasının bir rahip olduğu söylenir. Yirmi yaşlarında evlenen Zerdüşt'ün bu evliliğinden İşatyastra adındaki bir oğlu ve üç kızı olmuştur. Mecusi kaynaklarına göre çocukluğundan itibaren sürekli bir arayış içerisinde olan Zerdüşt, yirmi yaşına geldiğinde önemli değişikler yaşamaya başlamış, sık sık dağlara ve ıssız yerlere çekilerek inziva yaşantısı sürmeye çalışmıştır. Otuz yaşındayken, ibadet amacıyla nehirden su alıp çıkarken aniden kıyıda Tanrı'nın meleği Vohu Manah kendisine gelmiştir. Vohu Manah ona bu ilk karşılaşmada ilk vahiyleri iletmiş ve kendisini ruhsal olarak Ahura Mazda'ya götürmüştür. Bu vahiy tecrübesini ileride diğerleri izlemiş ve Zerdüşt, yaşadığı dönemin çoktanrıcılığına karşı tektanrı inancına dayalı bir öğretiyi insanlara yaymakla görevli olan bir elçi olarak faaliyetlerine başlamıştır.

Faaliyetlerinin başlarında Zerdüşt'ün fazla başarılı olmadığı; aksine içinde yaşadığı toplum tarafından tepkiyle karşılandığı anlatılmaktadır. Öyle ki otuz yaşındaki ilk vahiy tecrübesinden sonra başladığı inancı yayma çabalarında ilk on yıl içerisinde yalnızca kuzenini kendisine inandırabilmiş olduğu söylenmektedir. Bunun üzerine o, bulunduğu bölgeden ayrılarak daha doğudaki Kral Viştaspa'nın ülkesine göç etmiş ve orada çalışmalarını sürdürmüştür. Bu yeni yerleşim merkezinde Viştaspa'nın, Zerdüşt'ün öğretilerini kabul etmesi yeni din için tam mânâsıyla bir dönüm noktası olmuştur. Zerdüşt, Kral Viştaspa ile yakın ilişkiler kurmuş ve onun maiyetiyle birlikte bu dine girmesini sağlamıştır. Bundan başka o, kraliyet hanedanıyla akrabalık ilişkileri de kurmuş ve kız kardeşini kralın danışmanlarından biriyle evlendirmiştir. Kendisi de kralın bir diğer danışmanının kızıyla evlenmiştir. Böylelikle Viştaspa'nın yanında güçlü bir yer edinen Zerdüşt, inanç sisteminin yayılması için yoğun bir çalışmaya koyulmuştur. Bu arada komşu ülkelerin Viştaspa ile yaptığı çatışmalarda da ister istemez taraf olmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda yapılan savaşlara ve elde edilen zaferlere Mecusi kutsal metinlerinde yer verilmektedir. Nitekim bu savaşların birisinde komşu Turanlıların Viştaspa'yı ve ordusunu yenmesi bir bakıma Zerdüşt'ün de sonu olmuş ve bu savaşta ölmüş ya da öldürülmüştür.

Zerdüşt'ün yaşamına ait Mecusi kaynaklarında –özellikle de sonraki dönemlere ait Pehlevice metinlerde– birçok menkıbe anlatılmaktadır. Buna göre örneğin annesi on beş yaşındayken Zerdüşt'e mucizevi şekilde hamile kalmıştır. Onun doğumuna bütün âlem sevinmiş, yeryüzünü neşe kaplamış ve insan şeklinde serbestçe dolaşan şeytanlar yeraltına kaçmıştır. Yine buna göre Zerdüşt gülerek doğmuş, yüce tanrı Ahura Mazda ile konuşmuş, Ehrimen'den yüz çevirmiş ve kutsal ateşi bulmuştur. O, rahiplik, savaşçılık, çiftçilik, tabiplik ve sanatta da eşsiz bir üstünlük göstermiştir. Zerdüşt'le ilgili bu ve benzeri anlatıların birçoğunun diğer dinlerde de din kurucusu, önderi, peygamberi ve benzeri şahsiyetlerle ilgili anlatılara paralel olması dikkat çekicidir. Örneğin doğumundan hemen sonra bir Turan prensi olan Herod'un onu öldürmeye çalışması ile Yahudi geleneğinde Hz. Musa ve Hıristiyan geleneğinde Hz. İsa konusundaki benzer anlatılar arasındaki paralellik ilginçtir.

2. Mecusiliğin Tarihsel Gelişimi

Mecusiliği tarihsel gelişim süreci açısından dört döneme ayırmak mümkündür:

i) Zerdüşt'le başlayan ve tek tanrı Mazda tapıcılığını ön plana çıkaran ilk inanç dönemi.

ii) Daryüs sonrası başlayan ve MS 3. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden dönem.

iii) MS 7. yüzyıla kadar süren Sasaniler hanedanı dönemi.

iv) Sasanilerin yıkılışı ile başlayan ve günümüze kadar devam eden son dönem.

İlk dönemde Mecusilik ya da daha yerinde bir ifadeyle Zerdüşçülük, Gathalarda bulunan temel öğretilere bağlı tektanrıcı bir din görümündedir. Zerdüşt, yüce tanrı Ahura Mazda'dan vahiy yoluyla aldığı öğretileri Gatalarda insanlara aktardığını ifade etmektedir:

> Bütün insanlığın işitmesi için yüceler yücesi Ahura Mazda'nın
> bana söylediği sözleri konuşacağım.

Bu dönemde çoktanrıcılığa ve paganist kült ve ritüellere karşı çıkılmış, Zerdüşt'ün Ahura Mazda'dan aldığı ilhamlar doğrultusunda öğretiler savunulmuştur. Bu dönemde din evrensel boyutta yayılma tema-

yülü göstermiştir. Özellikle Daryüs zamanında İran sınırları dışında Anadolu ve Avrupa'da Zerdüştçülük yayılmaya çalışmıştır. Bu döneme ait bazı İranlı krallar Kitab-ı Mukaddes'te de geçmekte, örneğin İsrailoğullarını Babil sürgününden kurtaran kral Cyrus, Tanrı'nın "çobanım" ve "Mesihim" iltifatına mazhar birisi olarak anılmaktadır.[2] Ahura Mazda'nın tek tanrı olarak ön plana çıktığı bu monoteist dönemdeki dinsel yapı aynı zamanda Mazdaizm olarak da adlandırılır.

Persler zamanında Zerdüştçülüğün yayıldığı geniş alanlarda Zerdüşt'ün öğretilerinden yer yer ayrılmış olan bazı heretik ekollerin ortaya çıktığı görülür. Ahemenidler döneminde imparatorluğun Batı bölgelerinde kurulan ve Hıristiyanlığın başlangıcına kadar varlığını sürdüren çeşitli kolonilerin rahip sınıfı olan Magianlar (Mecuş) bunlar arasındadır. Yunan kaynaklarında Zerdüştçülüğün Ortodoks olmayan taraftarları diye tanımlanan Magianlar, Zerdüşt'ün öğretileriyle yaşadıkları bölgenin inanç ve gelenekleri arasında senkretik bir yapı oluşturmuşlar ve daha çok astroloji ile uğraşmışlardır. Nitekim Hıristiyanlığın kutsal kitabı Yeni Ahit'te yeni doğan Hz. İsa'yı görmeye gelen doğulu bilge kişiler olarak bunlara işaret edilmektedir. Perslerin zayıflayıp yıkılması ve İran da dahil Zerdüştçülerin yaşadığı bölgelerin büyük oranda Yunan egemenliğine girmesiyle gerek Zerdüşt öncesi İran dinsel inançları gerekse İran civarındaki çeşitli dinsel geleneklerle Helenistik inanç ve ritüeller Zerdüştçülüğü etkilemeye başlamıştır. Bu durum doğal olarak Zerdüştçülüğün monoteist yapısından uzaklaşarak hızla senkretizme kaymasına yol açmıştır.

Sasaniler döneminde Mecusilik düalist yapısıyla dikkati çeker. Bu dönemde iyi ve kötü düalizmine dayalı teolojik doktrinler genel kabul görmeye başlamış ve Mecusiliğin sözlü geleneği yazıya geçirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, özelikle MS 272'de imparatorluk başrahibi Kartir'in göreve gelmesiyle Mecusilik resmî din ilan edilmiş ve imparatorlukta yaşayan diğer din mensuplarına yönelik bir takibat başlatılmıştır. Yine bu dönemde Mecusilik Sasanilerin siyasal ve askerî gücüne paralel olarak İran dışında Irak, Bahreyn, Umman ve Yemen gibi bölgelerde yöneticilerin dini olarak da yayılmış hatta Batı Hindistan ve Çin'de de Mecusi topluluklar oluşmuştur.

Sasanilerin yıkılması ve İran'ın İslam egemenliğine girmesiyle birlikte başlayan dördüncü dönemde Mecusilik hızla gerileme sürecine

[2] İşaya, 44:28, 45:1.

girmiştir. Müslüman yöneticiler Mecusilere zimmi muamelesi yapmıştır. "Onlara Ehli Kitab gibi muamele yapın." diyen Hz. Muhammed, bizzat kendisi Yemen ve Hecer Mecusilerine bu muameleyi yapmıştır. Hz. Muhammed, onların kadınlarıyla evlenmemek ve kestiklerini yememek kaydıyla onların cizyeye bağlanmasına izin vermiştir. Dört halife döneminde de bu uygulama devam etmiştir.

İslami dönemde Mecusilerin büyük bölümü Müslümanlaşmak ya da Hıristiyanlaşmak suretiyle din değiştirmiştir. Din değiştirmede, özellikle Müslüman olmada gerek yerel yöneticilerin telkin ve teşviki gerekse cizyeden kurtulmak veya İslam imparatorluğunda siyasal ve sosyal açıdan bazı imkânlar elde etmek şeklindeki amaçlar etkili olmuştur.

İslami dönem, Mecusi dinsel literatürünün derlenmesi açısından da önemlidir. MS 9. yüzyılda Denkard, Bundahişn, Pendname-i Zerdüşt ve Datistan-ı Mînûg-ı Hıred gibi Pehlevice metinler derlenmiştir. Yine bu dönemde çeşitli Mecusi ekolleri de ortaya çıkmıştır. Örneğin Şehristânî, Mecusilerin Keyûmartiyye, Zürvaniyye, Zerâdaştiyye ve Seneviyye gibi fırkalarından; Abdulkâhir el-Bağdâdî ise Zürvaniyye, Messihiyye, Hurremdiniyye ve Bihaferidiyye gibi ekollerinden bahseder.

Zerdüşt hayattayken, inancını Tacikistan ve Belucistan'ı da içine alan Harezm bölgesinde yayma fırsatı bulmuştur. Kral Viştaspa'nın yardımıyla civar ülkelere gönderilen Zerdüştiler buralarda da Zerdüştçülüğü yaymaya çalışmışlardır. Ancak bu dönemde Viştaspa'nın (Histaspas'ın) ülkesi hariç İran'ın genelinde eski İran inançları hâkimdi. Zerdüşt'ün ölümü sonrası ise onun öğretileri İran genelinde hızla yayılmaya başladı ve kısa zamanda İran'ın yaygın dini hâline geldi. Yeni dinin sağladığı dinamizmi de arkasına alan Kral Daryüs, imparatorluk sınırlarını hızla genişletti. Özellikle Perslerin Asur ve Babil imparatorluklarının mirasına konmasıyla Zerdüştçülük buralarda da yayılmaya başladı. İlerleyen dönemde Hindistan'dan Anadolu ve Avrupa'ya, Horasan bölgesinden Arap yarımadasına kadar oldukça geniş bir bölgede taraftar edinen yeni din, doğal olarak yavaş yavaş kendi özgün teolojik doktrinlerini kaybetmeye ve yayıldığı bölgelerin yerel inanç ve gelenekleriyle kaynaşmaya başladı. Farklı yerel geleneklerle bu karşılıklı temas ve birbirinden etkileşim süreci, sonunda Zerdüşt'ün öğretilerinin irtibatta bulunduğu geleneksel dinler ve kültürler çerçevesinde yorumlanarak, Zerdüştçülüğün senkretik bir dinsel gelenek şeklinde ortaya çıkmasını sağladı. Örneğin bu süreçte, Zerdüşt ve ilk taraftarlarının politeizmle

mücadele kapsamında karşı çıktıkları ve ortadan kaldırılmasına çalıştıkları eski İran'ın Mitra kültü yeniden adapte edildi; ışık ve güneş tanrısı Mitra Zerdüştçü öğretilere uyarlandı. Mitra kültünü ön plana çıkaran Mitraizm, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Roma imparatorluğunda da kendisine önemli ölçüde taraftar buldu.

Günümüz Mecusileri büyük oranda Hindistan'da, başta ABD ve Kanada olmak üzere çeşitli Batı ülkelerinde yaşamaktadır. İran'da yaşayan ve Gabarlar olarak bilinen Mecusiler küçük bir gruptan ibarettir. Hindistan'da yaşayan Parsiler ise sosyoekonomik açıdan oldukça iyi durumda olan küçük bir grup olarak varlığını devam ettirmektedir.

3. Avesta

Mecusiliğin kutsal kitabı olan Avesta birkaç ana bölümden oluşan bir metindir. Bu bölümler Yesna, Visperad, Yaşt, Videvdat (Vendidat) ve Hurda Avesta (Küçük Avesta) olarak bilinir. Bu bölümler arasında en eski metinler yetmiş iki kısımdan oluşan Yesna'da bulunur. Yesna'nın on altı kısmı, geleneksel olarak Zerdüşt'ün kendisine atfedilir ve bunlar Gathalar (ilahiler) diye adlandırılır.

Mecusi geleneği orijinal Avesta'nın, Kral Viştaspa tarafından 12.000 öküz derisi üzerine altın mürekkeple yazıldığını (ya da yazdırıldığını) ve bunun iki nüshasından birisinin Şiz kraliyet hazinesine, diğerinin ise Stakhr arşivine konulduğunu kabul eder. Bu inanışa göre Stakhr nüshası Büyük İskender'in İran'ı istilası esnasında (MÖ 4. yüzyılda) çıkan yangında yok olmuş; Şiz nüshası ise ele geçirilerek Yunancaya çevrilmiştir. Bu orijinal Avesta metninden ancak üçte birlik bir kısım hafızalarda kalarak sonraki dönemlere aktarılmıştır. Yine geleneğe göre yazılı fragmentleriyle hafızalarda kalan sözlü malzemeden hareketle Avesta'nın yazılı bir nüshasının derlenmesi çalışmaları Arsakid kralı Valkaş (MS 51-75) ve Sasani hanedanının kurucusu Ardeşir Papakan (MS 226-241) tarafından başlatılmış; neticede Kral II. Şapur (MS 310-379) döneminde derleme tamamlanmıştır. Diğer taraftan yapılan araştırmalar ise eldeki yazılı Avesta metninin MS 4. yüzyıl öncesine gitmediğini göstermektedir.

Doğu İran diyalektlerinden bir dile sahip olan Avesta, muhtevası itibarıyla MÖ 7. yüzyıl ile MÖ 4 veya 3. yüzyıl arası bir dönemi kapsamaktadır. Sasaniler dönemiyle ilk İslami dönemlerde birçok Pehlevice metin

yazılmıştır. Mecusi rahiplerince yazılan ve âdeta Avesta'nın yorumu olan bu metinler, genel olarak Zend adıyla adlandırılmaktadır. Bu metinler, genellikle Sasanilerin son yüzyıllardaki teolojik görüşlerini yansıtır.

Pehlevice metinlerin çoğu ise MS 9. yüzyıla aittir. Bunlar arasında Avesta'nın kayıp kitaplarının bir özetiyle Zerdüşt'e dair çeşitli efsanelerin yer aldığı Denkard ile evrenin yaratılışıyla ilgili kozmogonik bir metin olan Bundahişn oldukça önemlidir.

4. Temel Öğretileri ve İnanç Esasları

Günümüzde Mecusiler, inanç sistemlerinin tarihin en eski hatta ilk evrensel tektanrıcı dinsel geleneği olduğunu sıkça vurgularlar. Oysa tanrı inancı açısından tarihin çeşitli dönemlerinde monoteizmden politeizm ve düalizme kadar farklı inanç özellikleri Mecusi geleneğinde kendisini göstermiştir. Örneğin Gathalarda gözlemlenen erken dönem Mecusiliğinde, evrensel bir monoteizm dikkati çekmektedir. Zerdüşt, başlangıçtan beri var olan bir tek üstün gücün, Ahura Mazda'nın üstünlüğünü savunmuştur. Yesna'da Ahura Mazda şöyle tanımlanır:

> Ahura Mazda ona (Zerdüşt'e) cevap verdi: Benim ismim kendisinden istenilendir, ey Zerdüşt! İkinci ismim, sürüleri bahşedendir; üçüncü ismim ise mükemmel yüceliktir. Dördüncü ismim güçlü, kudretli olan, beşinci ismim ise Mazda tarafından yaratılan bütün iyi şeyler, yüce ilkenin bütün ürünüdür. Altıncı ismim anlayıştır, yedinci ismim kavrayan, sekizinci ismim ilimdir. Dokuzuncu ismim ise bilge olandır.

Buna göre Ahura Mazda her şeyi bilen, mutlak iyi ve mükemmel olan tanrıdır. Bu düşüncesiyle Zerdüşt, yaşadığı dönemde İran'da yaygın olan naturalistik politeizmi reddetmiş, politeist gelenek içerisinde oldukça önemli olan Mitra gibi tanrısal varlıklara inanç sisteminde yer vermemiştir.

Zerdüşt bütün varlıkların Ahura Mazda'dan zuhur ettiğine inanmaktaydı. O, var oluşun başlangıcını Yüce Tanrı'dan zuhur eden ya da onun tarafından yaratılan yedi asli ilahî varlıkla açıkladı. Ahura Mazda öncelikle kendisinin kutsal ruhu Spenta Mainyu ile diğer 6 ilahî varlığı yarattı. Ameşa Spenta (kutsal ölümsüz) olarak da adlandırılan bu altı yüce varlık; Vohu Manah (iyi düşünce), Aşa Vahişta (iyi gerçek), Spenta Ar-

maiti (iyi sadakat), Khşatrha Vairya (cazip hükümranlık), Haurvatat (bütünlük) ve Ameratat'tır (ölümsüzlük). Bu ilahî varlıklar, aynı zamanda Bilge Rab Ahura Mazda'nın soyut veçheleri olarak da görülür. Bunlardan sonra ise diğer ilahî varlıklar, yani Apam Napat, Sraoşa, Aşi ve Geuş Urvan gibi varlıklar var olmuştur. Bu diğer ilahî varlıklar Yazatalar ya da "tapınmaya değer varlıklar" olarak da nitelenir. Âdeta bir südur süreciyle Ahura Mazda'dan tezahür eden bütün bu ilahî varlıklar bir bakıma Yüce Tanrı'yı çevreleyen melekler konumundadır. Bir olan varlıktan südur eden Ameşa Spentalar, Avesta'nın Yaşt bölümünde şöyle tanımlanır:

> İyi, güçlü ve lütufkâr Ameşa Spentaların Fravaşilerine (ruhlarına) tazimde bulunuruz. ... Onların hepsi bir düşüncede yedi, bir sözde yedi ve bir işte yedidir.

Zerdüşt, iyilikle (aşa) kötülüğün (drug) metafizik boyutta değil ahlaki boyutta var olduğunu düşünmüş ve tezahür eden varlıklar içinden kötülüğe ve yalana yönelişler nedeniyle kötülüğün ortaya çıktığına inanmıştır. Kötülük ve yalana rağbet eden ruhlar, Ahura Mazda'nın düşmanları olarak görülmüştür. Kötü olan ruhlar arasında en başta geleni Angra Mainyu'dur. Kötü karakterli ruhlara verilen genel bir ad olarak Daevalar (devler) terimi kullanılmıştır. Diğer taraftan Ahuralar ismi ise hakikati yani Aşa'yı tercih eden ve doğru karakter taşıyan ruhlar için kullanılmıştır.

Zerdüşt'ün kurmaya çalıştığı bu tektanrıcı inanç sistemi fazla başarılı olamamış, doğa tapınmacılığına dayalı Mitraik politeist geleneği tam anlamıyla alt edememiştir. Öyle ki Ahemenidler döneminde yüce tanrı Ahura Mazda ön plana çıkarılmış fakat sonradan Baga diye bahsedilen diğer tanrısal varlıklardan da vazgeçilmemiştir. Böylelikle Zerdüştçü rahipler, vaaz ve dinsel uygulamalarında Zerdüşt tarafından bahsedilen meleksi ilahî varlıklarla birlikte geleneksel İran politeizminin Mitra ve Anahita gibi tanrısal varlıklarına da yer vermişlerdir. Ayrıca sonraki döneme ait kaynaklarda Ahura Mazda'nın eşlerinden bahsedilmiş, bundan başka o, Vohu Manah ve Armaiti'nin babası olarak nitelendirilmiştir.

Sonraki dönemlerde Zerdüştçüler arasında kötülük problemini açıklama konusunda bazı kesimlerce monist yaklaşımlar tercih edilmeye başlandı. Aslında iyi ve kötü talihin dağıtıcısı olarak kaderin efendisi ve zamanın kaynağı olan ilahî varlık olduğuna inanılan Zürvan'ın, yani zamanın ezeli ve ebedi bir güç olarak her şeyi var ettiği düşüncesinden

hareketle iyi ve kötü karşıtlığının metafizik düzlemdeki temsilcileri olarak kabul edilen Ahura Mazda (Ohrmazd) ile Angra Mainyu'nun (Ehrimen'in) Zürvan tarafından yaratılan iki kardeş oldukları ileri sürüldü. Böylelikle Zürvanist monizm, geleneksel Mecusi düalizmi öncesi Zerdüştçüler arasında heretik bir akım olarak ortaya çıktı.

Mecusiliğin dikkat çekici özelliği olarak bilinen Ahura Mazda ile Angra Mainyu düalizmi ise Sasaniler dönemi ve sonrası ortaya çıkmıştır. Her ne kadar daha önceki dönemlerde de düalizmin referansı olabilecek inanç ve düşünceler var idiyse de Mecusi düalizminin sistematize edilmesi bu dönemde olmuştur. Pehlevice Mecusi metni Bundahişn bu düalizme dayalı var oluşu, açık bir şekilde anlatır. Buna göre başlangıçtan itibaren iki asli tanrısal varlık vardır. Bunlardan Ohrmazd, kudret ve iyiliklerle çevrili ışık dünyasında yaşıyor; Ehrimen ise karanlıklarla çevrili olan derin çukurlarda kana susamış bir hâlde yaşıyordu. Her iki tanrısal varlık da kendi âlemlerinde bir dizi yaratma eylemi gerçekleştirdi. Böylelikle Ohrmazd; zamanı, ilahî varlıkların özünü, Ameşa Spenta'yı ve diğer ilahî varlıkları yarattı. Ehrimen de benzer şekilde kendi ruhsal varlığıyla altı kötü varlığı ve diğer kötü/şeytani varlıkları yarattı. Sonra Ohrmazd dünyayla ilgili olarak göğü, suyu, yeri, bitkileri, sığırı ve insanı yaratırken; Ehrimen canavarları ve benzeri kötü varlıkları yarattı. Görüldüğü gibi bu düalizmde, her ikisi de yaratılmamış olan, bütün iyiliklerin yaratıcısı ve sorumlusu bir iyi tanrı ile bütün kötülüklerin yaratıcısı ve sorumlusu bir kötü tanrının varlığı esas alınmakta; bu iki güç ve onlara bağlı Aşa ile Drug arasında çetin bir mücadelenin var olduğu kabul edilmektedir.

Mecusiliğe göre Ahura Mazda yaratmayı iki aşamada tamamlamıştır. O, önce her şeyi ruhsal (menog) sonra da maddi (getik) olarak var etmiştir. Varlıkların maddi olarak ortaya çıkmasıyla iyi-kötü savaşı aktif hâle gelmiştir. Öyle ki Mecusi inancına göre Ehrimen metal âlemini yararak su yoluyla yeryüzü dünyasına çıkmış, buradaki bazı bölgeleri çöle çevirmiş, Ahura Mazda tarafından yaratılan ilk insan ile boğayı öldürmüş ve kutsal ateşi duman ile kirletmiştir.

Mecusilikte yeryüzüyle ilgili yaratılış Ahura Mazda'dan südur eden yedi asli varlıkla da ilişkilendirilir. Bu asli varlıklardan Vohu Manah sığırın, Aşa Vahişta ateşin, Khşatrha Vairya metallerin, Spenta Armaiti yeryüzü tabakasının yani toprağın, Ameretat bitkilerin, Haurvatat ise suyun efendisi olarak görülür. Son olarak insanın ise Ahura Mazda'nın ruhsal varlığı olan Spenta Mainyu'nun koruması altında olduğuna inanılır.

İnsanın yaratılışı konusunda Mecusilik, Ahura Mazda'nın önce ilk prototip insan olan Gayomart'ı yarattığını düşünür. Gayomart, Ahura Mazda ile Spendarmat'ın yani yeryüzünün oğlu olarak tanımlanır. Daha sonra öldürülen Gayomart'ın tohumları/zürriyeti yeryüzüne dökülmüş ve bundan Âdem'le Havva'ya tekabül eden ilk insan çifti olan Maşye ile Maşyâna doğmuştur.

Mecusilikte kozmik zaman tıpkı Sabiilik ve Maniheizmde olduğu gibi üç döneme ayrılır. Bunlardan ilk zaman yaratılış dönemini içermektedir. Tanrı yeryüzünü, yeryüzündeki varlıkları, insanı ve yaratıcı iyiliğin sembolü olan boğayı bu dönemde yaratmıştır. İkinci zamanda kötü tanrı Angra Mainyu'nun saldırısı gerçekleşmiş ve ondan kaynaklanan kötülük yeryüzüne karışmıştır. Bu İkinci dönem iyilikle kötülük arasındaki aktif mücadele dönemidir. Bu dönemde insan, Angra Mainyu ve beraberindeki Daevalar ve diğer karanlık güçlere karşı Ahura Mazda'ya Ameşa Spentalara ve diğer iyi güçlere (Yazatalara) yönelerek korunup kurtulabilir. Bu dönemin sonunda iyilikle kötülük arasında son bir savaş yapılacak ve kötü güçler alt edilecektir. Üçüncü ve son dönem ise kötülüğün yok edileceği ve âdeta yeniden ilk döneme dönüleceği restorasyon ya da iyilikle kötülüğün birbirinden ayrılma dönemidir. Kötülüğün egemenliğinin ebediyen ortadan kalkacağı bu dönemde insanlar ebediyen mutlak iyilik içinde yaşayacaklardır.

Mecusilikte dünyanın gidişatı var oluştan kıyamete kadar süre açısından birbirine eşit dört devre ayrılır. Toplam 12.000 yıllık bu dört devirden sonuncusunda Zerdüşt, peygamber olarak yeryüzüne gönderilmiştir. Zerdüşt, Gathalarda kendisini Manthra, yani peygamber olarak tanımlamıştır. Aynı nitelemeyi Zerdüşt sonrası yaşayan bazı Mecusi ileri gelenleri de kendileri için yapmışlardır. Dolayısıyla Mecusilikte peygamberliğin Zerdüşt sonrası da devam edeceğine inanılmaktadır.

Mecusi inancına göre dördüncü dönem ahir zamana tekabül etmektedir. Bu zamanın sonlarına doğru kurtarıcı Saoşyant gelecektir. Zerdüşt'ün soyundan olan ve bir bakireden doğacağına inanılan Saoşyant'la yeryüzünde iyiliğin egemenliği tekrar tesis edilecektir. Anlaşılacağı gibi Saoşyant hemen hemen bütün dinsel geleneklerde var olan Mesih ya da mehdi inancına tekabül eden eskatolojik bir kurtarıcıdır.

Mecusilikte ölüm ve ölüm ötesi yaşamla ilgili inançlar oldukça gelişmiş durumdadır. Ölüm sonrası ruh; ilahî âleme, sırasıyla yıldızları, ayı

ve güneşi geçerek ulaşmak durumundadır. Ayrıca ruh, dünyada sergilemiş olduğu inançlar ve davranışlar açısından sorgudan geçirilir. Sraoşa, Mitra ve Raşnu tarafından yapılan bu sorgulamada kişinin amelleri bir terazide tartılır. Bu terazi âdeta bir köprü gibidir. Şayet kişinin iyilikleri ağır basarsa Chinvat adı verilen bu "ayrışma köprüsü" genişler ve kişi oradan yukarıdaki cennete gider. Ama günahları ağır basarsa o zaman da köprü âdeta bir bıçak ağzı gibi daralır ve kişi aşağıdaki cehenneme düşer. Bedeninden ayrılarak cennete giden ruhlar orada güzel bir kız suretindeki kendi eşiyle buluşup birleşir. Zira Mecusi inancına göre yeryüzündeki her canlının ilahî âlemde bir sureti ya da eşi vardır. Fravaşi öğretisi olarak da bilinen bu inanca göre yeryüzündeki maddi varlık geçicidir; aslolan ruhun ilahî âlemdeki bedeniyle birleşmesidir. Cennetteki eşiyle birleşen ruh ise orada ebediyen mutluluk içerisinde yaşar. Mecusiliğe göre cehennem bir arınma yeridir; Angra Mainyu tarafından yönetildiğine inanılan bu mekânda arınan ruhlar da sonra cennete gidecektir. Zamanın sonunda metal eriyiğinden oluşan bir nehir dünyaya akacak ve herkes bu nehirden geçmek zorunda olacaktır. Bu nehir, iyiler için âdeta ılık bir süt gibi olacak kötüleri ise yok edecektir. Nihayet bu nehir cehenneme de dökülecek ve oradaki Angra Mainyu'yu da yok edecektir.

5. Ateş Kültü

Mecusilikte önemli bir kült objesi olan ateşle ilgili inanışlar ve uygulamalar oldukça önemlidir. Yedinci yaratılışla özdeşleştirilen ve ilahî varlıklardan Aşa Vahişta tarafından korunduğuna inanılan ateş, Tanrı tarafından yaratılan saf, temiz ve iyi bir varlık olarak görülür. Bu nedenle erken dönemlerden itibaren ateş Mecusi tapınaklarında önemli bir yer tutar. Özellikle Sasaniler döneminde ortaya çıkan ikonaklazm hareketinde tapınaklardan temizlenen tanrı suretlerinin yerini kutsal ateş almış ve ateşin ibadet esnasında kullanımı yaygınlaşmıştır. Ateş motifi eski İran paralarında da kullanılmıştır.

Yaygın olarak inanıldığının aksine Mecusilikte ateş bir tapınma objesi ya da bir tanrı değildir; tanrısal saflığın, temizliğin ve iyiliğin bir sembolüdür. Bu nedenle Mecusilikte ateşle ilgili temizlik kurallarına riayet etmek oldukça önemlidir. Örneğin ateşe çöp ve benzeri kirli/pis şeyler atılmaz, ateş kirletilmez. Ateşte kullanılan yakıtların temiz ve kuru olmasına özel bir itina gösterilir.

Mecusiliğin İran genelinde etkin olduğu dönemlerde her toplumsal tabakanın kendine has bir kutsal ateşinin olması dikkat çekicidir. Bunlardan Adur Farnbag, rahipler sınıfının ateşidir. Adur Guşnasp askerlerin, Adur Burzen Mihr ise çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanların ateşidir.

Mecusi tapınaklarında farklı kategoride sınıflanan ateşler de vardır. Bunlardan Ataş Vahram (Bahram) tapınakta yirmi dört saat yakılı tutulan önemli bir kutsal ateştir. Bunun dışında önem açısından daha alt derecede olan çeşitli ateşler de bulunmaktadır. Tapınakta yanan ateş, tapınaktaki özel bir bölmede bir yükselti üzerinde bulunan bir kap (Ataş-dan) içinde bulunur. Kutsal ateşin önünde yapılan dualar esnasında rahipler, nefeslerinin ateşi kirletmemesi amacıyla yüzlerinde peçe benzeri beyaz bir örtü bulundururlar.

6. Temel İbadetler ve Temizlik Kuralları

Mecusiliğin ahlak sisteminin özü "humuta, hukhta, huvarşta" yani iyi düşünce, iyi söz ve iyi davranış esasına dayalıdır. Beş vakit dua Mecusiliğin günlük ibadetleri arasında oldukça önemlidir. Güneş doğarken, öğlen tepedeyken, öğleden sonra, güneş batarken ve gece olmak üzere bu beş vakitte her Mecusi güneşe, ışığa ya da ateşe dönerek dua okur. Dua öncesi İslamdaki abdeste benzer bir temizlenme ibadeti yapılır. Bunun için öncelikle yüz, sonra eller ve ayaklar yıkanır, bu arada kutsal kuşak (kutsi) çözülür. Dua esnasında yeniden bu kuşak bağlanır.

Mecusilerin okudukları dualar arasında Ahuna Vairya ya da Ahunvar denilen dua oldukça önemlidir. Bu, her Mecusi çocuğa ilk öğretilen dualar arasındadır. Ayrıca her Mecusi'nin "Bir Mazda-tapıcısı, Zerdüşt'ün takipçisi, Daevalara düşman, Ahura'nın öğretilerini seven Ameşa Spentalara hamd eden ve yakaran birisi olduğumu ikrar ederim." diye başlayan ve Fravarane adı verilen iman formülünü (ya da amentüyü) günlük olarak okuması beklenir.

Mecusilikte her çocuk on beş yaşına geldiğinde kendisi için bir çeşit dine giriş (inisiyasyon) töreni sayılabilecek bir tören düzenlenir. Bu törende çocuklar dualarla dinî elbiseler giyinip, kutsal kuşak takarlar. Üç kez bele dolanan, önden ve arkadan bağlanan bu kuşağı erkek ve kadın dindar Mecusiler her zaman bağlarlar.

Mecusilikte yılın çeşitli aylarına dağılmış vaziyette dinî kutsal gün ve bayramlar bulunmaktadır. Yıllık olarak kutlanan yedi büyük bayramdan en önemlisi No ruz (Nevruz) adı verilen yeni yıl bayramıdır. No Ruz tabiatın dirilişi anısına kutlanan bir çeşit bahar bayramıdır. Güneş takviminin ilk ayı olan Fervardin'in ilk gününde (21 Mart) bahardaki gündüzgece eşitliği döneminde kutlanmaya başlanan Nevruz, efsanevi İran kralı Cemşid'le ya da Zerdüşt'le ilişkili olarak görülür. Bir geleneğe göre Nevruz, Cemşid'in ifritlerce çekilen ilahî saltanat arabasıyla göklere yükselmesi anısına kutlanmaktadır. Saltanat arabasını çeken bu ifritleri Cemşid'in yakaladığına ve insanların hizmetine verdiğine inanılır. Bir başka geleneğe göre ise Zerdüşt, eskiden beri var olan ve ateşin kutsiyeti anısına kutlanan bahar bayramını Nevruz şeklinde düzenlemiştir. Mecusilikte Nevruz ateşin efendisi Aşa Vahişta'ya atfedilmiştir. Nevruz kutlamalarında sonbaharla birlikte yeryüzünden ayrılan bitkilerin ve suların koruyucusu ilahî varlık Rapitvan'ın ilkbaharda yeniden yeryüzüne dönüşü de kutlanmaktadır. Bundan başka İran geleneğinde Nevruz günü, Fravaşiler inancıyla da irtibatlı olarak düşünülmektedir. Buna göre 20 Martta dünyaya dağılan Fravaşiler (ruhlar) bu günün sonunda yeryüzünden çekilmektedir. Mecusiler, 21 Martta Fravaşilerin yeryüzünü kapladığı bu günün bitimini kutlamaktadırlar. Son olarak Nevruzun insanın ve dünyanın yaratıldığı gün olduğuna da inanılmaktadır.

Diğer altı bayram ise genel olarak Gahambar adıyla bilinir. Bunlar Hşathra Vairya ve göğün yaratılışı anısına kutlanan Maidhyoi Zaremaya (orta bahar), Ahura Mazda ve insan için kutlanan Homaspathmaedaya (ya da Fravaşiler bayramı), Maidhyoi Şema (orta yaz), Maidyairya (orta kış), Paitişahya ve Ayathrima bayramlarıdır. Bu bayramlar Ahura Mazda, Ameşa Spentalar ve onlar tarafından var edilen ya da korunan kutsal yaratıklar adına kutlanır. Bunlardan başka sonbaharda hasat zamanı kutlanan Mehregan (Mihrican) da önemli bir bayramdır.

Mecusi bayramlarında dua ve bayramlaşmalar yanı sıra topluca yenilen yemekler dikkat çeker. Ayrıca Mecusilikte erken dönemlerden itibaren özel olarak bazı bitki sularından elde edilen ve süt ile karıştırılan Haoma içeceği de önemli bir işleve sahiptir. Kutsal metinlerde Haoma içeceğinin kişiye ölümsüzlük kazandırdığı belirtilir.

Her ne kadar sonraki dönemlerde aksi uygulanmış olsa da Zerdüşt kanlı kurban törenlerine karşı çıkmış, politeist Mitra kültüyle özdeşleşen boğa kurbanlarını reddetmiştir. O, kanlı kurbanın yerine Ha-

oma içeceğini ve kişinin ibadetlerine bir şahit olarak da ateş sembolizmini kullanmıştır.

Cenaze törenleri açısından da Mecusilik oldukça dikkat çekicidir. Çok eski dönemlerde ölü gömme âdetinin varlığını gösteren işaret bulunmakla birlikte sonraları Mecusilikte tıpkı Tibet Budistlerinde olduğu gibi cesetlerin açıkta bırakılarak etlerin vahşi hayvanlar ve kuşlarca yenilmesi âdeti yaygınlaşmıştır. Mecusilerce ruh bedenden ayrıldıktan sonra ceset kirli sayılır ve onu toprağa gömmek, suya atmak ya da ateşte yakmak suretiyle temiz olan toprağı, suyu veya ateşi kirletmesine izin verilmez. Bunun yerine eski dönemlerde ıssız dağ başlarında, yakın zamanlarda ve günümüzde ise Dakhma adı verilen özel binalarda cesetler çıplak şekilde açığa konulur ve yalnızca kemikler kalıncaya kadar bu şekilde bekletilir. Mecusilikte cesede yalnızca cenaze taşıyıcıları gibi bazı özel kişiler yaklaşabilir, bu kişilerin de özel bazı arınma ayinlerini yapmaları gerekir.

Mecusilikte, ateşle ilgili temizlik kuralları yanında su ile ilgili kurallar da önemlidir. Suyu ya da çeşme, dere, göl gibi su kaynaklarını kirletmek günah sayılır. Hatta su, kirli ya da pis şeye doğrudan temas ettirilmez. Eski dönemlerde Mecusiler kirli şeyleri temizlemek için üçlü bir metot uygularlardı. Buna göre kirli bir şey önce sığır sidiğiyle yıkanır, ardından da toprak veya kumla silinip kurulanırdı. Ancak bundan sonra o şey su ile yıkanarak durulanırdı. Benzer temizlik kuralları toprak için de geçerlidir. Toprağa çöp gibi pis şeyleri gömmek hoş karşılanmaz. Bunun yerine çöplerin özel yerlerde uygun yöntemlerle yok edilmeye çalışılması öğütlenir. Mecusilikte kan, nefes, tükürük ve benzeri vücuttan çıkan şeyler kirlenme unsuru olarak kabul edilir ve bu bağlamda âdet gören kadınlar toplumdan tecrit edilir; hatta bazen bunların normal günlük işlerini yapmaları da yasaklanır.

7. Toplumsal Yapı

Mecusilikte toplumsal yapı çeşitli sınıflardan oluşur. Mecusiliğin İran'da egemen din olduğu eski dönemlerde toplumda kraliyet hanedanı, rahipler, askerler ve diğer halk birbirinden ayrılmış vaziyetteydi. Rahipler, askerler ve diğer halkın (çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanların) kutsal büyük ateşleri farklı farklıydı. Bundan başka kraliyet hanedanı-

nın da kendisine has kutsal ateşi vardı. Hatta bir kral tahta çıktığında onun kutsal ateşi onunla birlikte önemini artırır ve saltanatı boyunca bu ateş sürekli yakılı tutulurdu.

Mecusilikte çeşitli rahiplik sınıfları var olmuştur. Bunlardan en önemlisi Mecuş ya da Meci denilen rahip grubudur. İran imparatorlukları hâkimiyeti altındaki Batı bölgelerinde yerleşik Mecusi kolonilerinde etkin olan Meciler eski Yunan gibi Batı dünyasında Mecusiliğin bu adla âdeta özdeşleşmesine neden olmuşlardır. Bunlardan başka rahipler hiyerarşisi içinde Erbad (Herbad), Mobad (Magbad) ve Bagnapad gibi rahip grupları da dikkati çekmektedir. Bunlardan Mobadların ateş tapınaklarındaki başrahipler oldukları bilinmektedir. Mecusilikte rahiplik babadan oğla geçen bir sistemle devam ettirilmektedir. Rahiplerin giysileri başa takılan külah benzeri bir başlık, bir elbise, ağzı kapatacak şekilde yüze takılan bir peçe ve bir kuşaktan oluşmaktadır. Bu giysiler beyaz olmak zorundadır; zira temizlik ve saflığı simgeleyen beyaz, rahip rengi olarak bilinir. Rahipler cenaze ve evlenme törenleri, inisiyasyon ayinleri ve benzeri törenleri idare ederken bunun karşılığında belirli bir ücret alarak geçimlerini sağlarlar.

Erken dönem Mecusiliğinde tapınmak amacıyla kullanılan kutsal mekânlar ya da sunak yerleri (altarlar) fazla görülmemektedir. Ancak zamanla özellikle Mecusiliğin toplumda yaygın egemen bir din hâline gelmesiyle tapınaklar ve sunak yerleri oluşturulmaya başlanmıştır. Ateşgede adı verilen ve içerisinde kutsal ateşin yakılı olduğu tapınaklar İran'ın dört bir tarafında inşa edilmiştir. Ateş tapınakları genellikle iki bölümden, kutsal ateşin yakılı tutulduğu bir özel kısım ile inananların dinî ibadetlerini yerine getirdiği daha büyük bir kısımdan oluşmaktadır. Sasanilerin yıkılışı sonrası ateşgedeler hızla yok olmuştur. Bugün İran, Azerbaycan ve Hindistan'da çeşitli ateşgedelerin var olduğu bilinmektedir.

8. Parsiler ya da Hindistan Mecusileri

Bazı Mecusilerin henüz İslam öncesi dönemde Hindistan'ın batı bölgelerine yerleşmiş oldukları bilinmektedir. Diğer taraftan Parsi geleneği Hindistan'a göçle ilgili bir tek olay üzerinde durur. 1600'de Parsi rahip Bahman tarafından yazılan Kıssa-i Sancan'a göre Müslümanların İran'ı fethi üzerine yaklaşık yüz yıl dağlarda saklanmış olan Mecusiler daha sonra İran körfezini geçerek Hindistan'ın batı sahilinde bulunan

Gujerat'a gelmiş ve buradaki yöneticilerin, dinsel inançlarını açıklamak, silah taşımamak, yerel Hint elbiseleri giymek ve evlilik törenlerini akşamları yapmak şartlarını kabul ederek yerleşmişlerdir.

Yeni yerleşim bölgelerinde Fars kökenli olanlar anlamında Parsiler (Parsîk) olarak tanınan Mecusiler, zamanla yerel kültür ve geleneklerden etkilendiler. Bu etkilerden birisi Gujerati dilinin anadil olarak kullanılmaya başlanması, bir diğeri ise Hint giyim ve kuşamının adapte edilmesidir. Her ne kadar ibadetler esnasında hâlâ beyaz elbiseler kullanılsa da günlük yaşamda Hint elbiseleri giyilmeye başlanmıştır. Ayrıca Hindu geleneğinin bir etkisi olarak, sığır kurbanı terk edilmiş, bunun yerine keçi kurbanı geleneği sürdürülmüştür. Bundan başka yine muhtemelen Hint geleneğinin etkisiyle kuzenlerin birbirleriyle evlenmelerine yasaklama getirilmiştir.

18. yüzyılda kaleme alınan Kıssa i Zarduştan i Hindustân'a göre Gujerat Parsi toplumu zamanla farklı yerleşim merkezlerinde müstakil cemaatler hâlinde gelişmiş ve böylelikle her biri bir rahip grubunun idaresi altında olan beş ana bölgeye (panth) ayrılmıştır: Sancaralar, Bhagaryanlar, Godavralar, Bharuchalar ve Khambattalar.

13. yüzyılda bölgede egemen olan Müslümanlar, Parsilere "ehli zimmet" statüsü uygulamış ve Parsiler cizyeye bağlamışlardır. 16. yüzyılda imparator Akbar döneminde, Akbar'ın genelde bütün dinlere yönelik olumlu tavrı nedeniyle Parsilerden de cizye kaldırılmış ancak Akbar sonrası Parsiler yeniden cizye ödemek durumunda kalmışlardır. 13. ve 15. yüzyıllar arası yörede çeşitli Müslüman ve Hindu yöneticilerin güç mücadelesinden Parsilerin yaşadıkları yerleşim birimleri zaman zaman olumsuz etkilenmiş, şehirler yağmalanmış ve halk zarar görmüştür.

İlerleyen zaman içerisinde bazı Parsi rahipler, başta Avesta olmak üzere çeşitli dinî metinleri Gujerati diline çevirme faaliyetlerine koyulmuştur.

Hindistan'ın İngilizler tarafından kontrol edildiği ve yönetildiği dönemlerde Parsiler, İngilizlerle olumlu ilişkiler kurdular ve bu dönemden itibaren başta Bombay olmak üzere önemli ticaret merkezlerine yerleşmeye başladılar. Hindistan'ın İngiltere'den bağımsızlığı sürecinde de bazı Parsi ileri gelenler aktif rol aldılar. Hindu-Müslüman ayrılığı sonrasında ise Hindistan ve Pakistan Parsileri yaşadıkları ülkelerin sosyal yapı ve yönetimlerine adapte oldular. Gerek Hindistan'da gerekse Pa-

kistan'da Parsilerin, sosyoekonomik ve eğitsel açıdan toplumun geri kalanından hayli üst düzeyde oldukları dikkati çekmektedir.

20. yüzyılda önemli miktarda Parsi başta İngiltere ve Kanada olmak üzere çeşitli ülkelere göç etmişlerdir. Günümüzde Parsi diyasporası yaygın olarak Londra'da bulunmaktadır. Bütün dünyadaki Parsilerin toplam sayısı ise yüz bin civarındadır.

17. yüzyıldan itibaren Parsiler arasında çeşitli görüş ayrılıklarının ve bazı mezhepleşme hareketlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. 15. yüzyıldan itibaren Parsi dinsel yaşamının merkezi olan Navsari'de, Sancana rahipleriyle Bhagaryan rahipleri arasında dinsel hizmetlerin yürütülmesi konusunda ayrılık oluştu. Bu ayrılıkta Bhagaryanlar tarafından yürütülen bazı dinî ayin ve törenlere talip olan Sancanalar, bu istekleri kabul edilmeyince, tapınaktaki kutsal Ataş Bahram'ı da alarak Navsari'yi terk ettiler ve Sancan yakınlarında yeni bir dinsel merkez oluşturdular.

Sonraki dönemlerde Bhagaryanlar arasında da bazı ayrılıklar ortaya çıktı. Surat'taki cemaat Bhagaryanlardan ayrılarak Suratyalar grubunu oluşturdu. Bu yeni grup içerisinde de bazı konularda ciddi tartışmalar yapıldı. Örneğin ölüm sonrası cesede ağız örtüsü (padan) takıp takmama ve cesedin ayağının nasıl bırakılacağı (çapraz mı yoksa düz mü bırakılacağı) konularında görüş ayrılıkları oluştu. Bu tartışma konularında İran'dan din adamları çağrılarak onların hakemliğine müracaat edildi. Bundan başka takvim konusunda baş gösteren bir tartışmada, bir grup rahip İran takviminin daha eski/kadim olduğunu, dolayısıyla bunun kullanılması gerektiğini savundular ve yüzyıllardır Parsilerce kullanılan geleneksel takvimi kullanmaktan vazgeçtiler. Bunlara Kadmiler adı verildi. Buna karşılık cemaatin çoğunluğu ise geleneksel takvimlerine bağlı kaldı ve bunlara da Rasimiler ya da Şenşailer (Şarşai veya Şahinşahi) denildi. Kadimiler ve Şenşailer arasındaki ayrılık öyle ciddi boyutlara ulaştı ki her iki topluluk kendi özel tapınaklarını kurdu. Kadmilere kızgınlıkları nedeniyle Şenşailerin oluşturduğu çoğunluk, yüzyıllardır Parsiler arasında bir gelenek olan belirli konularda İran'daki din adamlarının görüşlerine müracaat etme âdetinden vazgeçti. Takvim konusundaki tartışmalar 20. yüzyılda da sürdü ve bu yüzyıl başlarında takvim konusunda yapılan bir diğer tartışmadan Fasliler denilen bir grup ortaya çıktı.

19. yüzyıl ve sonrasında gittikçe yoğunlaşan Hıristiyan misyonerliği ve oryantalistlerin çalışmaları Parsiler üzerinde etkili oldu ve bu se-

beple Parsiler arasında "Genç Bombay Partisi" ve Zerdüşti Reform Cemiyeti" gibi bazı yeni anlayışlar ve modernist akımlar da ortaya çıktı.

Parsi toplumu din adamları ve sıradan cemaat üyeleri ya da laik halk (behdin) şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Din adamları da kendi içerisinde farklı gruplar oluştururlar. Ortaçağdan itibaren Parsi cemaati rahipler sınıfınca beş ana bölgeye (panth) ayrılmıştı ve her panthak belirli bir rahip grubunun (panthaki) dinsel rehberliği altındaydı. Rahiplik hiyerarşisinde sıradan rahiplere Mobed, başrahiplere ise Dastur adı verilir. En yüksek dereceli rahipler ise Dasturan Dastur olarak adlandırılır. Diğer taraftan Kadmiler grubu din adamları için Molla ismini kullanırlar.

Parsilikte rahiplik babadan oğla geçen bir sistemle sürdürülür. Rahip adayları olan çocuklar yedi yaşından itibaren sıkı bir eğitime tabi tutulurlar.

Parsilikte dinin soya dayalı olarak devam ettiği düşünülür, dolayısıyla dışarıdan ihtida olaylarına izin verilmez. Büyük ihtimalle bu, Hint toplumunda Parsilerin ayrı bir kast olarak görülmesiyle de yakından ilgilidir. Bununla birlikte zaman zaman görülen Parsilerin farklı din mensubu kişilerle evliliklerinden doğan çocukların da Parsi inisiyasyon törenine katılmalarına izin verilir.

Parsi tapınağı Dar ı Mihr ya da Agyari olarak adlandırılır. Tapınakta kutsal ateşin bulunduğu mekânı ifade eden Adaran ile törenlerin yapıldığı İzişngâh bulunur. Adaran'da bir metal kap içerisinde kutsal ateş yakılı tutulur. Tapınaktaki ateş kültü, Zerdüşti gelenekte var olan kalp ateşinin canlı tutulması inancının bir uzantısı görünümündedir. Tapınakta yürütülen en önemli ayin, ateşin sürekli olarak yakılı olmasını gözetmektir. Bu nedenle rahiplerce günde beş vakit dualar eşliğinde ateş temizlenmiş odunla beslenir. Bu esnada rahipler, nefeslerinin ateşi kirletmemesi amacıyla ağızlarını bir örtü (padan) ile örtmek zorundadırlar. Tapınaklardaki ateşler, kutsiyet derecesine göre üç grupta toplanır. Bunlardan en kutsalı Ataş Bahram'dır. Bunlar, en yüce ateşler olarak değerlendirilir. Zira bunların kutsanma ayinleri çok uzun sürmekte ve oldukça ayrıntılı törenler yapılmaktadır. Gujerati'ye yerleşen Parsilerin 10. yüzyılda Sancan'da yaptıkları tapınaktaki Ataş Bahram'ları yaklaşık beş yüz yıl tek tapınak ateşi olarak korunmuştur. Günümüzde ise Hindistan'da yalnızca sekiz Ataş Bahram bulunmaktadır. Bunlardan Udvada'daki Ataş Bahram'ın bin yıldır sürekli yakılı olduğuna inanılmaktadır.

Ataş Adaran olarak adlandırılan tapınak ateşi ise ikinci derecede kutsaldır. Bunların kutsanması da yine uzun törenlerle olur. Ataş Bahram ve Ataş Adaran'a yalnızca rahipler dokunabilirler; sıradan halkın dokunması yasaktır. Son sıradaki ateş ise Ataş Dadgah olarak adlandırılır. Bu ateş, tapınaklar yani sıra evlerde de tutulabilir; dolayısıyla bunlara sıradan halkın da dokunmasında beis görülmez. Bu her üç ateşle Parsi olmayanların temas kurmalarına ise kesinlikle izin verilmez.

Parsi inanç sistemi Zerdüşt'ün öğretilerine dayalıdır. Parsiler, Mazdayasna olarak adlandırdıkları yüce varlık Ahura Mazda'nın her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten tek rab olduğu inancına sahiptirler. Genelde hâkim olan bu monoteizm yanı sıra, zaman zaman Parsi inanç sisteminde iyi-kötü düalizmine dayalı bir ortodoksiye de rastlanılır. Ayrıca Parsilikte ateş, toprak ve su gibi maddi varlıkların, ilahî gücün bir çeşit tezahürü olarak görülmesi, bir çeşit panteist inancın varlığı olarak da görülebilir. Parsiler Zerdüşt'ün peygamberliğine, vahye, ruhun ölümsüzlüğüne, haşre, hesaba ve öte dünya (cennet ve cehennem) yaşantısına da inanırlar.

Bir Parsinin yaşamında, hakikat ve doğruluk yanı sıra hem fiziksel hem de zihinsel temizliği ve iyiliği ifade eden Aşoy (aşa) kavramı oldukça önemlidir.

Parsiler ateşi tanrısal gücün, saflığın ve rahmetin varlığının bir sembolü olarak görür; ona büyük saygı gösterirler. Tapınaklarda sürekli yakılı tutulan ateşin sönmesini büyük bela ve afet habercisi olarak değerlendirirler. Ateş, toprak ve suyun kirletilmemesine büyük özen gösterirler.

Çocuklar yedi-dokuz yaş arası inisiyasyon törenine (navcot) tabi tutulurlar. Erkek ve kız çocukları için tapınakta düzenlenen bu törenlerde çocuklara önce banyo yaptırılır sonra da dinî elbise (sudreh) ve kutsal kuşak (kutsi) giydirilir. Ayrıca çocuklara bazı dinî emir ve kurallar da öğretilir. İnisiyasyon töreni sonrası bu çocuklar sorumlu birer Parsi olarak görülürler.

Parsilikte doğum, evlilik ve cenaze törenleri dinî olaylar olarak değerlendirilir. Doğum sonrası bebek tapınağa götürülür ve rahip tarafından ağzına kutsal hom suyu verilir. Evlilik (nikah) törenini de rahip yönetir. En dikkat çekici tören ise cenaze törenidir. Ölümle ruhun bedenden ayrıldığı düşünülür. Ceset ise kirli sayılır ve bir an önce cenaze

töreninin tamamlanması yeğlenir. Ancak cenazenin gündüz vakti kaldırılması gerekir. Ceset önce yıkanıp beyaz elbise ile kefenlenir, daha sonra ceset taşıyıcıları (naseh-salar) onu bir sedye üzerinde bir çeşit mezarlık olan Dakhma'ya götürürler. Kirli sayılan cesede bu görevli kişiler dışındakilerin dokunmaları yasaktır. Silindirik taş duvarlı üstü açık bir yapı olan Dakhma ya da Sessizlik Kulesi'nde ceset açık alanda taş bloklar üzerine yatırılır ve üzerindeki elbiseler tamamen çıkartılarak açığa bırakılır. Böylelikle akbabaların cesedi yiyip yok etmelerine imkân sağlanır. Parsiler, kirli sayılan ölü bedenin toprağı kirleteceği gerekçesiyle gömülmesinin, ateşe ya da suya atılmasının doğru olmadığına inanırlar ve dünyadan ayrılırken de iyi şeyler yapmak amacıyla cesetleri, Tanrı'nın bu iş için seçip yarattığı akbabaların yemesine bırakmanın en doğru şey olduğunu ileri sürerler. Bununla birlikte Hindistan'ın iç bölgelerinde yaşayan bazı Parsilerin cesetleri gömme âdetini uyguladıkları da bilinmektedir. Cesedi Dakhma'ya bırakan görevliler, bu iş sonrası yıkanıp temizlenirler. Yaklaşık iki hafta sonra ise Dakhma'ya giderek kalan kemikleri toplar ve Dakhma içindeki özel bir havuza bırakırlar.

Parsiler, bedenden ayrılan ruhun dördüncü gün sabahı öte dünyadaki Çinvat köprüsünden geçeceğine inanırs. İyi ile kötünün ayırt edilmesi yeri olan bu köprüyü ancak iyiler geçebilir, kötüler bunu geçemeyip aşağıdaki cehenneme düşers. Çinvat köprüsünün karşısında ise iki ilahî yargıç olan Raşnu ve Mithra oturur. Bunlar ruhların amellerini tartarlar.

Parsiler dinî ayinlerinde kullanılmak üzere kılları tamamıyla beyaz olan bir boğa (varaysa) beslerler. Bu boğa, kesilmek için değil hom suyunu süzmeye yarayan eleğin yapımında kullanılan kuyruk kılları için beslenir. Parsiler domuz ve sığır eti yemezler, tek evlilik yaparlar ve zorunlu olmadıkça boşanmayı uygun görmezler.

ON ALTINCI BÖLÜM
ESKİ TÜRK DİNİ

Harun GÜNGÖR
Prof.Dr. • Erciyes Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

Eski Türk dini, Türklerin Gök Tanrı temelinde yazılı bir kaynağa dayanmaksızın kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze kadar ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür.

1. Temel İnanç Esasları

A. Gök Tanrı

Eski Türk dininin temel unsurları dikkate alındığında, bunların ilkini Gök Tanrı inancının oluşturduğu görülür. Tanrı inancı sürekli bir özelliğe sahiptir. İlk bakışta, en genel anlamı ile Türk din tarihinin, Türklerin Tanrı ile ilişkilerinin tarihi olduğunu ve burada Tanrı'ya olan inancın temel bir 'arketip'i oluşturduğunu ifade edebiliriz.

Her ne kadar elimizde yazılı belgeler bulunmasa da Türklerin arasında tanrı inancının çok daha gerilere uzanan varlığının izlerinden söz etmek de mümkündür. Çeşitli araştırmacılar, Sümerlerin "parlak" tanrısı "Dingir" ile Türklerin Gök Tanrısı arasındaki paralelliğe dikkat çekmektedir.

Asya'nın doğu ucundan Orta Avrupa'nın içlerine kadar her yerde kendini gösteren bütün tarihî Türk topluluklarında tanrı inancı hep merkezî bir yer almıştır. Tanrı kelimesi çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin fonetik özelliklerine göre Yakutlarda "tangara", Kazan Türklerinde "teri", Çuvaşlarda "tura" ya da "tora", Moğollarda "tenggeri" gibi şekillere bürünmüşse de yine de asli formunu muhafaza ederek, Türklerin kabul ettikleri bütün dinî sistemlerde yerini almıştır.

Gerçi Türk din tarihi içerisinde, Türklerin tanrıyı ifade etmek için, İdi, İz, Ugan, Çalab, Bayat ve benzeri terimleri kullandıklarını zikretmek de mümkündür. Ancak bunların hiçbiri Tanrı sözcüğü ölçüsünde yaygın bir kullanıma erişmediği gibi tarihî olarak da "Tanrı" kavramı kadar eski ve köklü kelimeler olmaktan uzaktırlar.

Hunlar Gök Tanrı'ya inanıyor, onu daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un ifade edeceği üzere, hem gök hem de tanrı anlamını içeren "Tengri" kelimesi ile ifade ediyorlardı. Göktürkler de aynı anlamda Tengri kelimesini kullanıyorlardı. Ayrıca Göktürkler Tonyukuk Kitabesi'nde "Türk Tanrısı" kavramına yer vermişlerdir. 763'te Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına Kün, Ay ve Kün-Ay kelimelerini ilave ederek Kün Tengri, Ay Tengri ve Kün-Ay Tengri kavramlarını oluşturmuşlardır. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmud, Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye tengri dediklerini ifade ediyorsa da Türklerde tanrı kelimesi yalnızca Gök Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır.

Türkler yüce ve soyut bir tanrı telakkisine ulaşmış olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim Orhun Kitabelerinde "üze kök tengri" terkibinde Tanrı, aynı zamanda gök mânâsını da taşımaktaydı. Hatta Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkân dahilinde görülmüştür.

Gök Tanrı, kudretli ve aşkın, "Yüce Tanrı" şeklinde kendini göstermektedir. Bu amaçla kitabelerde "semavi", "yüce" ve "küçlü" terimleri yer almıştır. Ebedi anlamındaki "bengü" terimine ise ancak Moğol çağında rastlanmaktadır. Aynı şekilde "yaratıcı" sıfatıyla o, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görülmektedir. Türklerde Gök Tanrı en azından mefhum olarak yaratıcı ve Kadir-i Mutlak Tanrı şeklinde telakki edilmektedir. Ezeli ve ebedi olan, Hakanlara kut ve güç

veren, kozmik düzeni ve toplumsal organizasyonu sağlayan, insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök Tanrı'nın tapınakları mevcut değildir. Aynı şekilde Eski Türkler tarafından onun resmi ve heykeli yapılarak onlara tapınılmış da değildir.

Eski Türk dinindeki Gök Tanrı inancı ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan birisi de onun antropomorfik (insanbiçimci) özellikler taşımamasıdır. Bazı Türk destan ve hikâyelerinde büyük olasılıkla dış etkilerle ve şüphesiz müteakip dönemlerde Tanrı'nın çocuklarından söz edilmekle birlikte bu durum en azından asli formu itibarıyla Türklerde Gök Tanrı inancı için geçerli değildir. Eliade'in da özellikle ifade ettiği üzere Türk tanrı anlayışında temelde "kutsal evliliğe" (hierogamie) rastlanmamaktadır.[1] Türkler, daha eski Türk dinî döneminde, evrensel ve semavi dinlerin tektanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadırlar. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir "Ulu Varlık" telakkisi, Türklerin daha Asya Hunları döneminde monoteizme doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip olduğuna işaret etmektedir. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök Tanrı tamamen manevi bir kudret hâline yükselmiştir.

Özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de her ne kadar Göktürkler döneminde Tanrı'nın Türkleri koruması, hatta onları başka milletlerden üstün tutması, hakanların iktidarı ondan alması sebebiyle Tonyukuk Kitabesi'nde "Türk Tanrısı" şeklinde bir ifade kullanılmakta ve bu nedenle de Türklerde Gök Tanrı sanki "ulusal bir tanrı" imiş gibi görünmekte ise de gerçekte o "millî bir ilah" olmaktan ziyade "evrensel tanrı" olarak kendini göstermektedir.

Gök Tanrı'nın, eski Türk dinî tarihi içerisinde *deus otiosus* durumunu alması, kutsallığın gökten daha aşağı inerek yaygınlaşıp çoğalması, aynı zamanda Gök Tanrı'nın çeşitli etkilerle antropomorfik telakkiler yönünde kişileştirilerek, başka isimler ve ilahlarla birleştirilmesi sonucunu da doğurmuştur. Örneğin Altay Türklerinde Gök Tanrı, "büyük" ve "ulu" anlamında "Ülgen" veya "Ulu Zengin" mânâsında "Bay Ülgen"e; Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Soyotlarda Tanrı, "Kayrakan"a; Yakutlarda ise Budist etkilerle şekillendiği anlaşılan "Ürüng Ayı Toyon"a dönüşmüştür.

[1] Mircea Eliade, Traite d'histoire des religions, Payot-Paris 1974, s. 66.

B. Tabiat Güçlerine İnanma

Eski Türklerde, naturalist inançlara, Orhun Kitabelerinde "Yer-Sub" şeklinde rastlanmaktadır. Yer-Sular "ıduk" yani kutsaldır. Her ne kadar, eski Türk dininde naturalist inançların Türklerin hayat şartları ile fonksiyonel bağlarını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de özellikle Yer-Sular söz konusu olduğunda bu, kısmen kendini göstermektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, dağ, orman, ırmak ve benzeri unsurlarla ilgili Yer-Su inançları Türklerde gelişmek suretiyle, özellikle imparatorluklar döneminde "vatan kültü"ne dönüşmüştür. Kağanların merkezi "ıduk Ötüken" ve Tamir suyunun kaynağı "Tamag ıduk baş" buna örnek olarak gösterilebilir.

Bununla birlikte, Türk din tarihinde Yer-Suların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türklerde "dağ kültü", Gök Tanrı inancı ile ilgilidir. Orta Asya'da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Ata, Kuttağ ve benzeri isimlerle anılmıştır. Eski Türklerde dağlara Han, Ata gibi isimler verilmiş olması, animist bir anlayışla bunların kişileştirilmek suretiyle kutsallaştırıldıklarını da ifade etmektedir. Efsaneler, Eski Türklerde dağların, insanlar gibi konuşan, duyan, hatta evlenip çoluk çocuk sahibi olan ruhsal varlıklar şeklinde tasavvur edilerek kutsallaştırıldıklarını bildirmektedir. Nitekim etnografik araştırmalardan, Altay dağlarının Han addedildiklerini öğreniyoruz. Sagay gelinleri bu dağları "kayın babaları" olarak görüyor, onlara öyle sesleniyorlardı. Öte yandan, Eski Türklerde her reis ve oymağın kendine has kutsal bir dağı olduğu gibi daha büyük birliklerin de kutsal dağları bulunmaktaydı. Çinlilerin Tienşan dedikleri Tanrı Dağı Hsioung-nuların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur. Çok eski zamanlarda Wu-huanlar Kızıldağ denilen bir yeri kutsal bilmekteydiler. Tabgaçlarda her yıl hakan, atının üzerinde sabaha karşı kutsal dağa döne döne tırmanır ve orada Gök Tanrı'ya kurban sunardı. Çin kaynakları, Göktürklerin Ötüken'den başka kutsal bildikleri, Ötüken'in 250 km. batısında yer alan "Bodin İnli" adlı bir dağın bulunduğunu da haber vermektedir. Cüveynî'nin naklettiği bir efsane, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan ve kendisine Kuttag denilen bir dağın bulunduğunu göstermektedir.

Eski Türk dini içerisinde, tabiat güçlerine inanç çerçevesinde dağ kültünün yanı sıra "orman ve ağaç kültü" de önemli bir yer tutmaktadır.

Türklerde Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve "Ötüken Yış" (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal bilinmektedir.

Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görüyorlardı. Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha "ot izi" adını vermişlerdir.

Ateş yoluyla temizlenmenin ve böylece ateşe kutsal ve temizleyici bir anlam ve önem atfetme uygulamasının tipik bir örneğini de yine Türkler arasında oldukça yaygın olan, hastalıkları, evleri, ölüleri "tütsüleme" uygulamasında görmekteyiz. Türklerde ateş ayrıca kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Öte yandan Türklerde ateş kültünün, "aile ocağı kültü" ile yakından ilgili oluşu da dikkate değerdir. Aile ocağı kültü ise çok büyük bir ihtimalle, "atalar kültü" ile ilgilidir.

Yer-Su terimi, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprağın ve aynı kategoriye dahil olmak üzere bir kısım taşların ve kayaların da eski Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun Kitabeleri'nde "mavi gök" ile "yağız yer" iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirlerini tamamlamaktadır. Öte yandan Gök Tanrı inancı dolayısıyla göğün bir anlamda kutsallık kazanmasının yanı sıra "ıduk Yer-Sub" terimi de, Eski Türklerin yere de bir tür kutsallık atfettiklerini göstermektedir. Türkler ıduk olan yerlerin birer "izi"sinin bulunduğuna inanmışlardır. Ayrıca bazı kitabelerde, Yer-Su terimini zikretmeksizin, sadece "ıduk yer"den söz edildiği de görülmektedir. Iduk sayılan yerler, Türkler tarafından korumaya alınmış, bu yerlerin ağacını ve ormanını kesmek, oralarda avlanmak yasaklanmıştır.

C. Atalar Kültü

Ölmüş ataları tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, eski Türk dininin en önemli unsurlarından biridir. Atalar kültü özellikle patriarkal aile tipinin egemen olduğu toplumlarda sıkça görülen bir özelliktir. Atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler. Bu anlamda "ölüler kültü" ile "atalar kültü"nü de birbirinden ayırt etmek gerekmektedir.

Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kanıtlar mevcuttur. Orta Asya Türkleri arasında görü-

len ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar "töz", Yakutlar "tangara" diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları "tanrıların tasvirleri" şeklinde bildirmiştir. Tözlerin, put ve fetiş oldukları ya da onların tanrıların tasvirleri değil, fakat ölen hısım ve akrabaları temsilen onlar anısına yapılıp tapınaklarda saklanan nesneler olduklarına dair görüşler vardır.

Ongon ya da töz veya töslerle ilgili olarak kayda değer hususlardan biri de, gerek Moğollarda, gerekse Türklerde bunların genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap gibi şekiller altında tasavvur edilmesi ve "tilik", "kozan", "aba", "bürküt", "tiyin" gibi isimlerle anılmakta olmasıdır. Eski Türk dininde ruhun tasavvuru konusunda zoomorfizm yaygın bir karakteristik olarak dikkat çekmektedir.

Kayda değer olan hususlardan biri de Türklerde aynı anlamdaki "aba", yahut "apa" kavramlarıdır. Bunlar aynı zamanda baba, ata anlamlarını da içermektedir. Buna rağmen 11. yüzyılda Kıpçaklar ve Altay Türkleri ona "aba", Yakutlar ise "ese", "ebe", "ebüge" demişlerdir ki bunların hepsi "ata" anlamındadır. Bu husus atalar kültü ile yakından ilişkilidir. Eski Türk dininde hayvanlara verilen önem, zamanla yıldızlarla ilgili tasavvurlara da yansımış, yıldızların hayvanlarla temsil edilmeleri suretiyle, on iki Hayvanlı Türk Takvimi'nin oluşumuna imkân verilmiştir. Bu hayvanlar sıçan (fare), ud (inek), pars, tavuşgan (tavşan), it (köpek) ve tonguz (domuz) dur.

D. Kozmoloji ve Yaratılış

Eski Türk dini, Gök Tanrı inancı, Yer-Sular ve atalar kültü ile evrensel bir sistem eğiliminde olduğundan, Türklerin evreni temel anlayış biçimi de "üniversalizm" veya "üniversizm" şeklinde adlandırılmıştır. Bazıları, yer ile gök arasındaki iki ilkeli bu ilişkiyi dikotomik bir biçimde görmek istemiş, bu bakımdan da evren anlayışını "dikotomik üniversalizm" şeklinde adlandırmışlardır.

Türklerdeki bu iki katlı dikotomik üniversalist kozmoloji anlayışının, belli bir dönemden itibaren üç tabakalı bir tasavvura dönüştüğü görülmektedir. Böylece, gök ve yer katlarına bir de yer altı eklenmiştir. Yer

altı kötülükler ülkesi ve cehennem olarak düşünüldüğüne göre Türk dünyasında kozmolojinin bu gelişim ve değişiminin dinî kavramların gelişmesi hadisesi ile ilişkili olduğu görülmektedir.

Deist bir anlayış esasında şekillenmiş olan Orhun Kitabeleri'nde "kök tengri asra yagız yir kılındıkda ekin ara kişi oglı kılındığından" söz edilmekte, bu da ilk kozmogonik esasları göstermektedir.

Türk mitolojisinde yaratılışla ilgili efsaneler daha geç dönemlere aittir. Üstelik bunlarda yaratma düşüncesi açık bir şekilde kendini göstermez. Efsanelerde Tanrı'nın yaratıcılığı yoktan var etme şeklinde değil kaostan kozmosa geçişi sağlamaktan ibarettir. Yaratılışta suya dalış motifi de önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Eski Türkler kıyamet meselesine daha az ilgi duymuşlardır. Kitabelerde dünyanın sonu ile ilgili net bilgiler mevcut değildir. Öyle görünüyor ki, kıyamet anlayışı Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet etkisi ile oluşmuştur. Altaylılar kıyamet gününe "Kalgançı çak", diğer Türk toplulukları ise "Uluğ kün" adını vermişlerdir.

2. Temel İbadetler

Tarihî kaynaklar Hunlar'ın her yıl mevsim değişiklikleri ile bir bayram kutladıklarından, Çin kaynakları da Göktürkler de "Fu-yun-se" adı verilen ibadethanelerin varlığından söz etmektedir. Burada ayrıca Türk çadırının da Türklerde ibadet mekânı olduğunu söylemek gerekmektedir.

Eski Türk dininde sistemli olarak yapılan ferdî ibadetler bulunmasa da yine de duaların ferdî yapıldığını ifade etmek gerekir. İbadet türü açısından bakıldığında ise eski Türk dininde "saçı" ile "yalama" adı altında ağaçlara bağlanan çaputlardan söz etmek gerekir. Birer kansız kurban olan bu saçılar, Anadolu Türkçe'sinde yer alan "darısı başınıza" temennisi ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Türklerde en eski ve köklü ibadet kan akıtarak yapılan hayvan kurbanıdır. Kurban için kullanılan "kergek", "kereh", "kudayı", "Allahlık", "itık", "ıyık", "yağış" ve "tapığ" kelimeleri kan akıtarak yapılan kurban ibadetinin önem ve yaygınlığını göstermektedir.

3. Şamanlar ve Şamanizm

Eski Türk dininde kamlar önemli bir yer tutmaktadır. Türkler tarafından "kam" adı verilen bu otorite tipine –Tunguzların dilinden alınmış olmakla birlikte– "şaman" adı verilmektedir. Şaman, dini/sihri/mistik bir otorite tipini temsil etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki *deus otiosus* konumunu almış bir Gök Tanrı, ikinci dereceden ve bazen onunla rekabette imiş gibi görülen kutsiyetler, beşeri ruhun kararsızlığı, kötü ruhların sebep oldukları hastalıklar ve ölüm, öteki hayatta ruhun kaderi meselesi, sosyal hayatın çeşitli problem ve sıkıntıları, önceleri iki, daha sonra üç bölgeli ve çok katlı evren anlayışı ve bunların arasında bağlantının sağlanması meselesi gibi birçok husus, kamları/şamanları eski Türk dini içerisinde önemli bir konuma getirmiştir. İşte bu sebeple bazıları eski Türk dinine "Şamanizm" adını vermiştir.

Gerçekte "Şamanizm" arkaik bir dinî-sihrî-mistik olaydır. Ona Paleolitik Çağ'dan bu yana rastlanılmaktadır. Kamları ya da bir asırdan fazla bir zamandır yaygın bir terim hâline gelmiş olan şekliyle Şamanları özellikle eski Türk dinine mahsus bir otorite tipiymiş gibi algılamak yanlıştır. Her ne olursa olsun kamlar, eski Türk dini içerisinde belli bir yere sahiptir. Bununla beraber onların faaliyetleri, statüleri ve fonksiyonları sınırlıdır. Bu bakımdan da onları Eski Türklerin dinî tecrübelerini kuşatan tipler şeklinde algılamak hatalı olur.

Çin kaynaklarından Suy-şu'da (7. yüzyıl'ın ilk yarısı), Türklerin "Hu" adını verdikleri sihirbazlardan söz edilmektedir. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un *Divanı*'nda "Kam" kelimesi 'kahin' şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı yüzyılda Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde onlar "otacılar" ile eş değerde görülmektedir. Tanglara ait Çin yıllıkları, 9. yüzyılda Kırgızların "gan" adını verdikleri ve Çince "wu" denilen bir otorite tipinden söz etmektedir. Bunun kam olması çok muhtemeldir. Nitekim 11. yüzyılda Kırgızlarda kamların varlığından söz edilmektedir. Altaylı Türklerde de kam kelimesi mevcuttur. Anlaşılan bu kelime Türklerde yaygın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar ve Moğollar bunları ifade için farklı kelimeler kullanmıştır. Yakutlar erkek ve kadın şamanlar arasında ayırım yapmakta ve birincisine "oyun" ikincisine de "udagan", Kırgız- Kazaklar "bahsı- bakşı" demektedir.

Kamlar, gerek Türklerde ve gerekse de öteki birçok toplumlarda yer almış, bulundukları şekil altında her şeyden önce bir "vecd ve istiğrak" teknisyenidir. Şaman, her şeyden önce kendi özel usulleri sayesinde vecd hâli içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yer altına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir "trans" ustasıdır. Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır.

Kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dinî yaşayışının tamamına hâkim olamamışlardır. Zira Orta Asya'da kamların dışında büyücü, kâhin ve halk hekimi gibi tipler mevcuttur. Onlar birçok durumda kamlarla birbirlerine karıştırılmışlardır.

Türklerde kamların kendilerine özgü bir otorite tipi olduğuna önemle işaret edilmelidir. Örneğin, Altaylarda kurban kesme görevi kamlara ait değildir. Ölüm ve evlenme törenlerinde de onlar ancak kısırlık ve güç doğum gibi sıkıntılı hâllerde müdahale edebilirler. Ava çıkmadan önce, bereketli bir av olması için kamların duasına başvurulurdu. Sürülerin aç kurtlardan korunması için kamlara müracaat edilmekteydi. Buna karşılık olayların normal cereyanı içinde Gök Tanrı veya öteki kutsiyetlere yapılan ibadetlerde, dinî merasimlerde kamların yeri yoktur. Hastalık ve ölüm gibi hâllerde ise onlar uzman kabul edilirler. Bu bakımdan kamlar gerçek birer "psychopompe"durlar. Onların en başta gelen fonksiyonu hastalıkları iyileştirmede kendini göstermektedir.

Herkes kam olamaz. Bu teknik kendi kendine öğrenmekle de elde edilemez. Bunun yollarından birisi irsiyettir. Bir başka yöntem, kam olmaya doğal istidattır. Kamlık mesleğine eğilim ve istidat çoğu zaman garip davranışlarla kendini belli eder. Dalgınlık, hayal görme, inziva eğilimi, kendi kendine konuşma vb. davranışlar bunun belirtilerinden sayılır. Ayrıca asabiyet, zaman zaman bayılma, sara nöbetlerine benzer ve ağızdan köpük gelmesi yoluyla kendini gösteren patolojik hâller, ağaç kabukları ile beslenme, kendini ateşe ve suya atma, bıçakla kendini yaralama gibi davranışlar da kamlık eğilimi ve kabiliyetinin belirtileri sayılmaktadır. Veraset yoluyla kamlığa seçilenlerin, ata şamanın ruhu tarafından rahatsız edildiği tasavvur edilir. Bu bakımdan onlarda da yukarıda sayılanlara benzer davranışlar gözlenebilir.

Dikkate değer hususlardan biri de kamların genellikle erkek oluşudur. Bununla birlikte kadın kamlardan da söz edilmektedir. Hatta bir

rivayet Tobalar'da kadın Şamanlardan söz etmektedir. Cücenler için de benzeri rivayetler mevcuttur.

Altay Şamanlığında kamlar "ak" ve "kara" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ak Kamların yalnızca göğe, iyi ve aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban ayin ve törenleri düzenledikleri; buna karşılık Kara Şamanların kötü ve karanlık tanrılarına, cehennem ilahı Erlik'e ayinler düzenledikleri görülmektedir. Kadınların yalnızca Kara Şaman olabilecekleri düşünülmektedir. Kamlık, demircilik, sanat ve ateşle de ilişkili görülmektedir.

Kamlar, özel bir kıyafet ile de toplumda ayırt edilmektedir. Her kamın kendine mahsus özel bir cübbesi, külahı, davulu ve maskesi mevcuttur. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır. Altaylılarda davulun yerine tef mevcuttur. Gerek cüppe, gerek külah ve gerekse de davulun üzerinde özel süsler daha doğrusu semboller mevcuttur. Bunlar güneş, ay, yıldız, gök kuşağı, dünya ağacı gibi sembollerdir. Onların hepsi kamların ekstazi hâlindeki iniş ve yükselişleri ile katlı kozmik anlayışı simgeler görünmektedir. Çin kaynakları özellikle davulun şaman ayinlerinde çok eskiden beri kullanıldığını haber vermektedir.

Şaman ayininde göğe yükselişin bir de yer altına yani cehenneme iniş şeklindeki karşılığı mevcuttur. Anlaşılan bu durum yükselişe göre daha güç ve karmaşıktır. "İniş", düşey veya yatay-düşey olabilmektedir. Birinci durumda şaman/kam, sanki yedi basamaklı bir merdivenden yer altı katlarına iniyormuş olarak düşünülür. Her basamakta yahut yerin altının her bir katında engellerle karşılaşmakta, onları aşmak için çeşitli yollara başvurmaktadır. Nihayet yedinci kata ulaşan şaman orada cehennem dünyasının hâkimi olan Erlik Han'a yakarmakta; bu arada Bay Ülgen'i de anmakta ve sonuçta geri dönmektedir.

Kamların trans hâlinde gerek göğe yükselişleri gerekse de yer altına inişlerinin başta Altay ve Yakut kültürleri olmak üzere eski Türk topluluklarının hayatında önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Sürüler ve ürünün rekoltesi hakkında bilgiler, ölen ve yer altına gidemeyen ruhların oraya ulaştırılması, hastanın ruhunun tutsaklıktan kurtarılarak sahibine iadesi, bu yolculuğun ana amaçlarını oluşturmaktadır. Bu amaçlarla hemen daima aynı senaryo uygulanmakta ancak toplum ve kültürlere göre olaylar çeşitlenmektedir. Her hâlde kamlar bu toplumların psi-

şik bütünlüğünün korunmasında esaslı bir rol üstlenmiş görünmektedirler. Onlar kötü ruhlarla mücadelenin kahramanları olarak görünmekte; hastalıklar, kötü ruhlar ve kara büyü onların uzmanlık alanına girmektedir. Genel olarak denebilir ki kamlar hayatı, sağlığı, verimliliği ve aydınlığı, ölüme, hastalıklara, kısırlığa, kötü ruhlara karşı savunmaktadır. Şamanlar, görünmez âlemin kötülüklere eğilimli sakinlerine karşı insanların arasından, onlarla ve daha genel olarak ruhlar âlemi veya kutsal âlemle ve Tanrı'yla teması sağlayabilen, gerektiğinde de onlara yardımlar eden, en azından onlara haber getiren bir otorite tipi olarak toplumun manevi hayatında seçkin bir yere erişmiş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan bu toplumlarda ölümle, öte dünya ile görünmez âlemle ilgili mitolojinin gelişmesinde, ahiret ve ölümden sonraki hayatla ilgili tasavvurlar ve inanışların şekillenmesinde, kamların ekstazik seyahatlerinin ve bu konuda onların naklettiklerinin önemli rolü olmuştur.

ON YEDİNCİ BÖLÜM
İSLAM ÖNCESİ ARAP DİNİ

Şinasi GÜNDÜZ
Prof.Dr. • İstanbul Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi

İslam öncesi dönem Arap toplumunun yaygın inancını ifade eden dinî gelenek İslami kaynaklarda genellikle "cahiliye dönemi Arap dini" olarak tanımlanır. Bu tanımlamada cahiliye terimi, Kur'an'ın vahyi öncesi Arap geleneğinin sosyokültürel yapısını tanımlamada kullanılmaktadır. İslam öncesi dönemde, belirli merkezlerde odaklanan Yahudi, Hıristiyan ve –çok az sayıda da olsa– Mecusi gruplar bir tarafa bırakılacak olursa Arap yarımadasının tamamına hâkim olan dinî geleneğin çoktanrıcılığı ve putatapıcılığı temel almakta olduğu görülür. Başta Kur'an olmak üzere İslami kaynaklar, Hicaz bölgesini merkez alarak bu dinî geleneğin çeşitli inanç ve öğretilerine çeşitli tenkitler yöneltmektedir. Klasik İslami kaynakların birçoğu Amr ibn Luhayy isimli bir Mekke reisinin yaşadığı döneme kadar Hicaz bölgesine tevhit inancının hâkim olduğunu, ancak Amr ibn Luhayy ile birlikte başta Mekke olmak üzere yöreye çoktanrıcılıkla putatapıcılığın girdiğini ileri sürerler. Bu geleneksel kabule göre Amr, Şam tarafına yaptığı bir yolculuğunda bu yörede yaygın olan politeizm ve paganizmden etkilenmiş ve başta Hübel olmak üzere bazı tanrısal sembol-

leri yanında getirerek Hicaz bölgesinde politeizmi ve putperestliği başlatmıştır. Yaşadığı zaman tam olarak bilinemeyen bu şahısla birdenbire Hicaz bölgesinde tevhit akidesinin bir tarafa bırakıldığı ve putatapıcılıkla çoktanrıcılığın yöreye hâkim olduğu iddiasını kabul etmek zor gözükse de Hicaz bölgesi dinî geleneği üzerinde Kuzey Arabistan (özellikle Nebati) geleneğinin etkili olduğu bir gerçektir. Örneğin Nebatilerle Hicaz bölgesi Araplarının, tanrı inançlarından çeşitli ayinlerine kadar birçok özelliği karşılaştırıldığında bu iki gelenek arasında büyük bir paralellik bulunduğu dikkati çekmektedir.

1. Haniflik

İslami kaynaklar Hz. Muhammed'in peygamberliği öncesi dönemde inanç ve düşünceleriyle toplumun genelinden farklı olan bazı kişilerden söz eder. Kuss ibn Sâide, Varaka ibn Nevfel, Abdullâh ibn Cahş ve Osmân ibn el-Huveyris gibi bu şahsiyetler toplumda yaygın olan çoktanrıcılıktan ve putatapıcılıktan uzak duruşlarıyla ve tektanrı inancına bağlılıklarıyla tanınırlardı. Varaka örneğinde olduğu gibi bu kişilerden bazıları Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerden de haberdardılar. İslami kaynaklar bunları, Kur'an'da özellikle Hz. İbrahimle ilişkili olarak kullanılan "Hanif" terimiyle isimlendirmiş ve bunların Kur'an öncesi dönemin muvahhidleri olduklarını ifade etmiştir.

2. Arap Politeizmi ve Paganizmi

Eski Arap dininin en dikkat çekici özelliği inanç sisteminde politeizme dayalı bir tanrılar panteonuna yer vermesidir. Özellikle Orta Arabistan'ın göçebe ve yarı göçebe kabileleri arasında politeizm ve buna bağlı olarak paganizm hâkimdi. Arapların tanrılar panteonunun başında –diğer birçok politeist geleneğe paralel tarzda– bir üstün güç bulunmaktaydı. Araplar bu üstün gücü Allah ismiyle adlandırmaktaydılar. Araplarca inanılan Allah, Mircea Eliade'nin kavramıyla bir çeşit *deus otiesus*'tu; yani evreni yaratan, düzenleyen, rızıklandıran ve sonra aşkınlığından dolayı evrenle ve insanla ilişkileri daha alt düzeydeki aracı varlıklara devreden bir güçtü. Nitekim Kur'an'da da ifade edildiği gibi Araplar, tanrılar panteonunda yer alan diğer tanrısal varlıklara, onlar

kendilerini bu üstün güce yani Allah'a ulaştırsınlar diye tapındıklarını düşünmekteydiler.[1]

Eski Arap panteonunda yer alan tanrısal varlıklardan en önemlileri Kur'an'da da isimlerinden bahsedilen Lat, Uzza ve Menat (53. Necm, 19-20) ile Hübel'dir. Araplar bunlardan Lat, Uzza ve Menat'ı "Allah'ın kızları" olarak adlandırırlardı. Kült merkezi Taif'de bulunan Lat, Sakif kabilesi ve Mekkelilerce tazimde bulunan bir tanrıçadır. Dört köşeli bir kesme kaya parçasıyla sembolize edilen Lat adına "Taif Kabesi" olarak da adlandırılan bir beyt yapılıydı. Bir diğer önemli tanrısal varlık olarak Araplar Uzza'ya tapınırdı. Uzza, Eski Ortadoğu'nun İştar-Venüs kültüne paralel olarak Mezopotamya politeizminde Atargatis, Tarata, Azizos ve benzeri isimlerle yer verilen verimlilik tanrıçasının Hicaz bölgesindeki karşılığıydı. Kült merkezi olan Nahle'de Uzza, üç büyük dikenli ağaçla temsil edilirdi. Kaynaklar Uhud Savaşı sonrası Ebû Sufyân'ın Hübel'in yanı sıra Uzza ile de Müslümanlara karşı övündüğünü aktarır. Bir diğer tanrıça olan ve bazı kaynaklarda Arap panteonundaki en eski tanrısal varlık olduğu söylenen Menat'ın ise kaza ve kadere hükmeden yüce güç olduğuna inanılır ve Kudayd denilen yerde bulunan bir dikili taş ile temsil olunurdu. Son olarak, savaş ve yağmur tanrısı olarak tapınılan Hübel ise sağ eli kırık bir insan şeklinde temsil edilirdi.

Bunların dışında Arap panteonunda onlarca başka tanrısal varlığa yer verilirdi. Safa ve Merve'de temsilleri bulunan İsaf ile Naile, Mekke ile Taif arasında bir ağaç ile temsil edilen Zat-ı Envat, yine Safa'da bulunan Nuheyk, ayrıca Menaf, Sâide, Sa'd, Mutimu't-Tayr, Züşşera, Zülhalasa ve benzeri tanrısal varlıklara Araplar tazimde bulunurlardı.

Araplar tapındıkları tanrısal varlıkların isimlerini sıklıkla şahıs ismi olarak da kullanırlardı. Bu bağlamda çocuklara Abduşşems, Abduluzza, Zeydulmenat ve benzeri isimler verilirdi.

Araplar arasında tanrısal varlıkların temsil ve suretlerini yapmak yani putçuluk oldukça yaygındı. Bazı kaynaklar Müslümanların Mekke'yi fethi sırasında Kâbe ve etrafında 360 kadar put olduğundan bahsetmektedir. Araplar putları ahşaptan, taştan ve çeşitli madenlerden yaparlardı. Yapıldıkları maddelere göre putlara nusûb, vesen veya sanem gibi adlar verilirdi. Arap putlarının büyük bir kısmı temsili olmayan

[1] Bkz. 39. Zümer, 3, 43-44; 10. Yunus, 18; 23. Müminun, 84, 86, 88.

düz/kesme kaya parçalarından ya da taşlardan ibaretti. Genellikle dikili taşlar şeklindeki putlar yaygındı. Araplar tapınma objesi olarak kullandıkları bu putların şeklinden çok taşıdığını düşündükleri tanrısal ruhu önemserlerdi. Bu nedenle örneğin –bazı kaynakların anlattığı şekilde– yolculuk esnasında konakladıklarında çevrede buldukları en dikkat çekici taşı ya da kayayı tapınma objesi olarak kullanırlar, oradan hareket ettiklerinde onu atar giderlerdi. Bu bağlamda Araplar putları kaba anlamda tanrısal birer varlık olarak değil uluhiyetin ya da tanrısal gücün odaklandığı objeler olarak kabul ederlerdi. Taş ve kaya parçalarından başka Araplar ağaçlar ve benzeri bitkiler gibi sıradan doğal varlıkları da tapınma objesi olarak kullanırlardı. Genellikle tanrısal varlıkların bu şekilde herhangi bir canlı suretinde olmayan soyut ifade taşıyan nesnelerle veya tabii varlıklarla temsil edilmesi, yalnızca Arap paganizmine has bir özellik değildir; zira eski dönemlerde genelde Kuzey Arabistan, Suriye ve Filistin bölgesinde yaşayan Batı Sami halklarında da bu özellik görülmektedir. Örneğin Batı Sami kavimlerinin kült merkezlerinde yapılan araştırmalarda Masseba adı verilen ve tanrılar için yapılmış olan düz taş dikitlere ve tanrıçalar için yapılmış olan ve Aşera adı verilen ağaçtan dikitlere sıkça rastlanmaktadır.

3. Yıldız ve Gezegen Kültü

Eski Arap dininin bir diğer önemli özelliği birçok eski Ortadoğu dinsel geleneğinde var olan ve gök cisimlerinin tanrılaştırılmasını ifade eden yıldız ve gezegen kültüdür. Özellikle ay ve güneş Araplarca ilahlaştırılan gök cisimleri arasında oldukça önemliydi. Abduşşems ismi Araplarca kullanılan bir şahıs ismiydi. Şems, Beni Temim kabilesi tanrılar panteonunda yer alan ve kendisi için mabet yapılmış olan bir uluhiyetti. Aya ve yıldızlara tapınmak da Araplar arasında yaygındı. Örneğin Kinane kabilesi aya tapınır, Temim ise yıldızlara tazimde bulunurdu. Yine Kays kabilesi Şi'ra yıldızına, Esed, Utarid'e (Merkür'e), Lahm ve Cüzam kabileleri ise Jüpiter'e ibadet ederdi.

Araplar gök cisimlerinden başka melekler ve cinler gibi varlığı kabullenilen her türlü metafizik varlığa da uluhiyet atfetmekteydiler. Eski Arap dini konusunda en önemli kaynak olan Kur'an'da yer alan ifadelerde, cinler ve meleklerin Araplarca Yüce Tanrı Allah'ın akrabala-

rı olarak görüldüğü belirtilmekte ve bu düşünce şiddetle reddedilmektedir (2. Bakara, 116; 6. En'âm, 100).

4. İbadet Anlayışları

Putperest Araplar inanç sistemlerinde yer verdikleri tanrısal varlıklara tapınma ve tazim bağlamında çeşitli ritüellere yer verirlerdi. Bunlar arasında, tanrısal varlıkları temsil eden putlar önünde ve kült merkezlerinde kurban kesmek oldukça önemliydi. Genellikle kesilen kurbanın kanı, ilgili tanrısal varlığın temsili üzerine sürülürdü. Araplar yemek maksadıyla kestikleri hayvanlara tanrılar panteonunda en yüce varlık olarak yer verdikleri Allah'ın adını anmazlardı. Kesilen bir hayvan için Allah'ın adının anılmasının o hayvanı Allah için bir adak hâline getireceğini ve dolayısıyla ondan yemenin mümkün olmayacağını düşünürlerdi. Bu nedenle kestikleri hayvanlara genelde diğer tanrısal varlıkların adlarını anarlar ya da hiçbir varlığın adını anmadan keserlerdi. Araplar bazı hayvanların kutsal olduklarına yönelik çeşitli inançlar da taşırlardı. Belirli şartlara bağlı olarak bazı hayvanlar kutsal ya da tabu sayılır ve başıboş bırakılırdı. Bu hayvanların etini yemenin caiz olmayacağı düşünülürdü.

Tanrı temsilleri önünde fal oku çekmek de oldukça yaygın bir uygulamaydı. Bununla Araplar ilgili tanrısal varlığın şahitliğine ve ilahî yönlendiriciliğine başvurmuş olduklarını düşünürlerdi. Sihir ve büyü gibi âdetler de Araplar arasında yaygındı. Genellikle düğüm atmak, belirli nesnelere üflemek ve benzeri yöntemlerle sihir ve büyü yapılır ya da çözülürdü.

Putlara dokunmak, el ve yüz sürmek gibi âdetler de oldukça yaygındı. Birçok pagan/putperest gelenekte olduğu gibi bu âdetler, ilgili kutsallıkla irtibata geçmek ve onların yardımını sağlamak amacına yöneliktir. Tanrıları temsil eden putlar ya da kült merkezleri etrafında dönmek ya da tavaf etmek de önemli bir ayindi. Bu, ilgili tanrısal varlığa bağlılığın, onunla iletişim kurmanın ve ona sığınmış olmanın en önemli vasıtasıydı. Araplar, tanrısal varlıkların kült merkezlerini ve tapınaklarını birer sığınak olarak kabul ederlerdi. Bazen hırsızlık gibi suç işleyenler bile bu merkezlere sığınmak suretiyle cezadan kurtulurdu. Örneğin dağlık bir bölgede bulunan ve uzaktan bakıldığında insanı an-

dıran bir kaya parçasından ibaret olan Fals putunun kült merkezine sığınanların affolunacağına inanılırdı. Bu nedenle bazı kaynaklara göre bizzat Fals'ın bekçisi de dahil birçok hırsız çaldıkları eşyalarla birlikte buraya sığınarak cezalandırılmaktan kurtulmuştur.

Eski Arap geleneğinde en yaygın ibadet biçimlerinden bir diğeri putların önünde eğilmek ve secde etmek şeklindeydi. Dua ve yakarış da putların önünde yapılırdı. Bu nedenle Araplar her zaman evlerinde ve yanlarında tanrısal varlıkları temsil eden putlar bulundururlardı. Hatta bazen yolculuklarında daha pratik olması açısından helva gibi yiyeceklerden suretler oluştururlar ve gerektiğinde bunları da tapınma amacıyla kullanırlardı. Herhangi bir yolculuğa çıkarken ya da yolculuktan dönerken putlar ziyaret edilirdi. Ayrıca savaşa çıkarken de putlar ziyaret edilir ve ilgili tanrısal varlıkların yardımı istenirdi. Zat-ı Envat örneğinde olduğu gibi bazı putların üzerine silahlar asılır ve tanrısal varlığın gücüne sığınılırdı.

Eski Arap geleneğinde beytlerde ve diğer kült merkezlerinde putlara hizmet eden, sihir, büyü ve falcılıkla uğraşan bazı din adamlarına da rastlanmaktadır.

5. Beytler

Eski Arap dininin dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri ise tanrısal varlıklar adına yapılan bir çeşit kutsal mekânı ifade eden beytlerdir. Beyt adı verilen bu kutsal evler, genellikle soyut olarak düşünülen bu tanrısal gücün bir bakıma hülul ettiği mekânlar sayılır ve dolayısıyla buralara büyük kutsiyet atfedilirdi. Çeşitli tanrısal varlıklar adına bina edilen bu kutsal mekânlar yalnızca ilgili tanrı ya da tanrıçanın kültünü değil, diğer tanrısal varlıkları temsil eden birçok kültün de merkezini teşkil ederdi. Bu nedenle bu evlerin içinde veya civarında bazen yüzlerce put bir arada bulunur ve bunlara kurbanlar sunulurdu. Bu evlerin bir diğer özelliği de birer paganist kült merkezi olarak her birinin bulundukları yörenin toplantı merkezleri olmasıdır.

Mekke'de bulunan Kâbe, Hicaz bölgesindeki en dikkat çekici beytti. Kur'an'da tevhidin simgesi olmak üzere Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından Allah adına inşa edildiği belirtilen Kâbe (Beytullah) cahiliye döneminde Hicaz paganizminin bir merkezi hâline getirilmişti.

Mekke'deki Kâbenin dışında Taif'te bulunan ve Tanrıça Lat için yapılmış olan bir beyt (Taif Kâbesi) ve ayrıca güneyde Yesemlilerin Kâbesi olarak adlandırılan ve Zülhalasa putu için yapılmış olan bir başka beyt vardı. Bunlardan başka kaynaklarda San'a'da bulunan Himyer ve Yemen halkının rağbet ettiği Ruam adı verilen bir diğer beytin bulunduğu da ifade edilmektedir.

Bu beytler, bulundukları yörelere yalnızca birer kült merkezi olma özelliği kazandırmakla kalmayıp buraların birer sosyokültürel ve ticari merkez hâline gelmesini de sağlamaktaydı. Bu nedenle, kaynaklardan edinilen bilgilere göre beytlere sahip olan yerleşim merkezleri arasında büyük bir çekişme ve rekabet yaşanıyordu. Ancak yine de Mekke'de bulunan Kâbe'nin diğerlerine karşı açık bir üstünlüğü vardı.

KRONOLOJİK TABLO

MÖ

1500-1000	Hint kutsal metinlerinden Vedaların derlenişi.
800-400	Upanişadların derlenişi.
722	İsrail krallığının Asurlularca ortadan kaldırılması.
630/628-553/551	Zerdüşt.
604	Lao Tsu'nun doğumu.
563-483	Budda.
551- 479	Konfüçyüs.
587	Yahuda krallığının Babil kralı Nabukadnezzar tarafından yıkılması ve Yahudilerin Babil sürgününün başlangıcı.
540-470	Caynizmin kurucusu olarak kabul edilen Vardhamana.
473	İlk Budist konsili.
400	Konfüçyanizmin kutsal metinlerinden Lün Yü'nün derlenişi.
317-293	Maurya kralı Chandragupta. Caynizmi krallığın resmi dini ilan etti.
273-236	Kral Aşoka'nın Budizmi Maurya krallığının resmi dini olarak kabul etmesi.
200	Budist Theravada ekolünün ortaya çıkması.

63	Kudüs'ün Romalı general Pompey tarafından ele geçirilişi.
59	Çin'de Könfüçyüs'e bir ilah olarak tapılmasının yaygınlaşması.
y. 4	Hz. İsa'nın doğumu.

MS

26-28	Hz. Yahya'nın Hz. İsa'ya Ürdün nehrinde gusül abdesti aldırması.
29-30	Hz. İsa'nın Roma valisi tarafından çarmıh cezasına çarptırılması.
50-60	Q ve Tomas İncillerinin derlenişi.
64	İmparator Neron döneminde Roma'da yaşanan yangın ve bundan Hıristiyanların sorumlu tutulması.
70	Yahudi isyanı üzerine Kudüs'ün ve Kudüs'te bulunan mabedin Romalılarca yıkılışı.
70-80	Markus İncilinin derlenişi.
90	Yahudilerin Jamnia sinodu.
90-110	Yuhanna İncilinin derlenişi.
100	Budist Mahayana ekolünün ortaya çıkması.
132-135	Bar Kokhba önderliğindeki Yahudi isyanı.
150-240	Mesene bölgesinde Sabiilerin altın çağı.
216-276	Mani.
255-336	Arius. Onun tarafından başlatılan Arianizm, 319 yılından itibaren etkili olmaya başladı.
272	İran'da imparatorluk başrahibi Kartir'in göreve başlaması ve Mecusilik dışındaki diğer dinlere karşı takibat yapılması.
313	Milan fermanı ile Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunca koruma altına alınması.
325	Hıristiyanlığın İznik konsili.
380	İmparator Theodosius döneminde Hıristiyanlığın Roma'nın resmi dini haline gelmesi.
381	Hıristiyanlığın İstanbul Konsili.
431	Efes konsili.
451	Kadıköy konsili.

571	Hz. Muhammed'in doğumu.
578	Yaptığı faaliyetleriyle Süryani kilisesinin Yakubilik diye de adlandırılmasını sağlayan Jacob Baradaeus'un ölümü.
622	Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti; Japon Budizminin kurucusu Shotuku'nun ölümü.
632	Hz. Muhammed'in vefatı.
680	Hıristiyanlığın altıncı ökümenik konsili olan III. İstanbul Konsili.
762/763	Bögü Han tarafından Maniheizmin Uygurların resmi dini ilan edilmesi.
9. yüzyıl	Hindistan'da Advaita hareketinin ortaya çıkışı; İran'da Mecusiliğe ait Denkard ve benzeri birçok dini metnin derlenmesi.
805-806	Japon Zen Budizminin ortaya çıkışı.
820	Şankara'nın ölümü.
1054	Katolik Roma ile Doğu Ortodoks İstanbul kiliselerinin birbirinden ayrılması.
1137	Ramanuya'nın ölümü.
1204	İstanbul'da bir Latin krallığının kurulduğu ve Ortodokslara yönelik çeşitli takibatların yapıldığı Dördüncü Haçlı Seferi.
1270	Ünlü Yahudi din bilgini Moşe Nachmanides'in ölümü.
1309	Papalık merkezinin Fransa'da Avignon'a alınması.
1330-1384	İngiltere'de reformun öncülerinden John Wycliffe.
1378	Biri Roma'da diğeri Avignon'da olmak üzere iki papanın ortaya çıkması.
1409	Pisa kentinde bir grup kardinalin yeni bir papa daha seçmesiyle papaların sayısının üçe çıkması.
1418	Çoklu papa döneminin sona ermesi.
1440-1518	Hindistanlı düşünür Kabir.
1453	İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi.
1469-1538	Guru Nanak.
1483-1546	Martin Luther.
1484-1531	Ulrich Zwingli.
1509-1564	John Calvin.
1517	Luther'in meşhur 95 maddelik manifestosunu halka ilanı.

1529	Katoliklerce düzenlenen Speyer Meclisinde Luther ve reformlarının sapkın sayılmasına karşı çıkan reform yanlılarının bu toplantıyı protesto etmeleri.
1532	İngiltere'de reform yanlısı Thomas Cranmer'in Cantenbury Başpiskoposluğuna getirilmesi.
1545-1563	Trent konsilinde vahiy kitabının Yeni Ahit metinlerine dahil edilmesi.
1589	Moskova kilisesinin patriklik düzeyine yükselerek İstanbul Ortodoks kilisesinden ayrılması.
1600	Rum Ortodoks kilisesi patrikhanesinin Fener'e taşınması.
1643-1648	İngiltere'de hazırlanan Westminster İnanç Bildirgesi.
1650	George Fox'un Kuveykırlar hareketini başlatması.
1675-1708	Sih dininin gelişiminde önemli rol oynayan birçok etkinlik gerçekleştirmiş olan 10. Sih gurusu.
1703-1791	Metodist canlanma akımının öncülerinden John Wesley.
1715-1770	Metodist canlanma akımının öncülerinden George Whitefield.
1782-1849	Adventizmin kurucusu William Miller.
1795-1874	Siyonizmin gelişiminde önemli rol oynayan haham Zvi Hirsch Kalischer.
1798	Önemli Hıristiyan misyoner teşkilatlarından Church Missionary Society'nin kuruluşu.
1810	Önemli misyonerlik kuruluşlarından American Board olarak da adlandırılan The American Board of Commissioners for Foreign Missions teşkilatının kuruluşu.
1820	Mormonluk akımının peygamberi Joseph Smith'in ilk dinsel tecrübelerini yaşaması.
1828	Ram Mohan Roy tarafından Brahma Samaj hareketinin kuruluşu.
1830	Ram Mohan Roy öncülüğünde Brahma Samaj hareketinin başlangıcı.
1836-1886	Ramakrishna.
1846	Londra'da The Evangelical Alliance'ın kuruluşu.
1852-1916	Yehova Şahitleri akımının kurucusu Charles Taze Russell.
1863-1902	Ramakrişna'nın en önemli takipçisi Vivekananda.

1865-1935	Siyonizme damgasını vuran ve İngiliz mandası döneminde Filistin'in ilk Aşkenaz baş hahamı olan rabbi Avraham Yitzhak Kook.
1869-1870	I. Vatikan konsili
1875	Dayananda Sarasvati tarafından Arya Samaj hareketinin kuruluşu.
1897	Ramakrişna Misyon Merkezinin kuruluşu.
1934	Çin'de 27 Ağustos tarihinin Konfüçyüs'ün doğum günü olarak ulusal tatil ilan edilmesi.
1947	Ölü Deniz Yazmaları'nın bulunuşu.
1948	Yahudilerce İsrail devletinin kuruluşu.
1949	Komünist yönetimle birlikte Çin'de dini faaliyetlerin engellenmesi.
1950	Vaishnath Athevale Shastri tarafından Swadhyaya hareketinin başlatılması; Dünya Budistleri Derneği.
1954	Sun Myung Moon tarafından Moonculuk akımının kuruluşu.
1959	Çin'in Tibet'i işgali ve Dalay Lama'nın Tibet'ten ayrılarak Hindistan'a yerleşmesi.
1962-1965	II. Vatikan konsili.
1966	Dünya Budist Sangha Konsili.

KAYNAKÇA

Abdürrezzak el-Hasenî, *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâiyyûn*, Sayda 1969.

Adam, B., *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yay., İstanbul 2001.

Ahmed, Akbar S., *Postmodernizm ve İslam*, çev. O.Ç. Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul 1995.

Aktay, Y., "Amerika'da Kudüs'ü Kurmak İçin: Mormonlarda Din ve Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi,* sayı 3, 2004.

Alalu, S. (ve diğerleri), *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem, İstanbul 1996.

Alexander, G., *A History of the Methodist Church, South in the United States*, Publishing House of the M.E. Church, South Nashville 1907.

Anderson, Kevin Victor, *Report of the Board of Inquiry into Scientology*, Victoria 1965.

Asmussen, J.P., *Manichaean Literature*, New York 1975.

Aydın, M., *İsa Tanrı mı? İnsan mı?,* İz Yayıncılık, İstanbul 2002.

_____, *Tarihsel İsa: İmanın Mesihinden Tarihin İsa'sına,* Ankara Okulu, Ankara 2002.

Bahaullah Mirza Hüseyin Ali, *el-Akdes*, Bombay 1308/1890.

_____, *İkan Kitabı*, çev. Mecdettin İnan, İstanbul 1996.

Balmer, R., *Blessed Assurance: A History of Evangelicalism in America*, Beacon Press, Boston 1999.

Barton, B., *The Church of Satan*, USA 1990.

_____, *The Secret Life of a Satanist*, Feral House 1992.

Basak, Radhagovinda, "The Hindu Concept of the Natural World", *The Religion of Hindus*, ed. K.W. Morgan.

Bayur, Y.Hikmet, *Hindistan Tarihi (I-III)*, Ankara 1987.

Benbassa, E., A. Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, by. 2001.

Bischoff, E., *The Kabbala: An Introduction to Jewish Mysticism and Its Secret Doctrine*, by. 1995.

el-Bîrûnî, Ebû Reyhân, *Alberuni's India*, ed. Edward Sachou, Yeni Delhi 1964.

Bosch, D.J., *Transforming Mission, Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 1991.

Boyce, M., *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, Londra 1979.

Chatterjee, Satischandra, Dhirendramohan Datta, *An Introduction to Indian Philosophy*, Calcutta 1984.

Cohn-Sherbok, D., *Modern Judaism*, Macmillan Press, Londra 1996.

Cole, W. O., *Six Religions in the Twentieth Century*, Hulton Educational Pub., Great Britian 1984.

Conkin, Paul K., *The Uneasy Center: Reformed Christianity in Antebellum America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill & Londra 1995.

"Dhamma-kakka-pravattana Sutta", çev. T.W. Rhys Davids, *Sacred Books of East*, XI.

Doctrine and Covenants, The Church of the Latter Day Saints, Salt Lake City 1999.

Edwards, David L., *Christianity: The First Two Thousand Years*, Orbis Books, Maryknoll 1997.

Eliade, M., *Patterns in Comparative Religion*, Londra 1958.

_____, *Le Chamanisme et les Techniques Archaiques de L'Extase*, Payot, Paris 1951.

_____, *Kutsal ve Dindışı*, Ankara 1991.

_____, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı, İstanbul 2003.

Epstein, I., "Jewish Mysticism: 'The Kabbalah'," *Judaism*, 1977, s. 223-51.

Erasmus, *Deliliğe Methiye*, çev. N. Hızır, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1989.

Esslemont, J.E., *Bahâ'u'llâh and the New Erea*, Wilmette 1946.

Fığlalı, E.Ruhi, *Babilik ve Bahailik*, Mekke 1402/1981.

Fohrer, G., *History of Israelite Religion*, çev. D.E. Green, SPCK, Londra 1975.

Forell, Georg W., *The Protestant Faith*, Fortress Press, Philadelphia 1975.

Glaubensbekenntnisses des Bundes Evangelisch, Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland 1944, Artikel V.

Gopalan, S., *Outlines of Jainism*, Wiley Eastern Private Ltd., Yeni Delhi 1973.

Green, A., "Hasidism," *Contemporary Jewish Religious Thought*, 1998, s. 317-24.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 1999.

Güç, A., *Satanizm: Şeytana Tapınmanın Yeni Adı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Günay, Ü., H. Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2003.

Gündüz, Ş., *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi, Ankara 1998.

_____, *The Knowledge of Life; Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, Oxford 1994.

_____, *Sabiiler Son Gnostikler*, Vadi, Ankara 1996.

_____, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı,* Ankara Okulu, Ankara 2001.

_____, *Anadolu'da Paganizm*, Ankara Okulu, Ankara 2005.

_____, *Misyonerlik*, Ankara 2005.

_____, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüd, Samsun 1998.

Hallsell, G., *Tanrıyı Kıyamete Zorlamak*, çev. M. Acar, H. Özmen, Kim, Ankara 2002.

Hanson, Bradley, C., *Introduction to Christian Theology*, Fortress Pres, Minneapolis 1989.

Haigh, C., *English Reformations*, Clarendon Press, Oxford 1992.

Herbert, R., *Introducing Anglican Beliefs*, Church Information Ofice, Westminster 1962.

Hillman, E., *The Church as Mission*, Londra 1966.

Holmes, D.L., *A Brief History of Episcopal Church*, Trinity Press, Valley Forge 1993.

Hubbard, L.R., *Dianetics: The Original Thesis*, Copenhagen 1970.

_____, *Scientology: A History of Man,* Edinburg 1968.

_____, *The Church of Scientology*, Sussex 1970.

_____, *The Phoenix Lectures*, Sussex 1968.

Idel, M., "Mysticism," *Contemporary Jewish Religious Thought*, 1998, s. 643-55.

İnan, A., *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972.

Küng, H., *Christianity*, London SCM Pres, Londra 1995.

Lao-Tzu, *Taoizm*, çev. M.N. Özerdim, Ankara 1963.

Lavey, A.S., *The Satanic Bible*, USA 1969.

_____, *The Satanic Rituals*, USA 1972.

Lee, U., *John Wesley and Modern Religion*, Cokesbury Press, Nashville 1936.

Leonard, Emile G., *A History of Protestantism: Reformation*, The Bobbs-Merril Co., by. 1968.

Levy, A. (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, by. 1994.

Leyburn, James G., *The Scotch-Irish: A Social History,* The University of North Carolinas Press, Chapel Hill 1962.

Lieu, S.N.C., *Manichaeism*, Manchester University Press, by. 1985.

Ling, T., *A History of Religion East and West*, Macmillan Press Ltd., Londra 1974.

Luther, Martin, *Luther's Works*, ed. J.J. Pelikan, H.C. Oswald, H.T. Lehmann, Concordia Publishing House, Saint Louis 1999.

Lyotard, J.F., *Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor*, çev. Ahmet Çiğdem, Vadi, Ankara 2000.

Makdisi, George, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West with Special Reference to Scholasticism,* Edinburgh University Pres, Edinburgh 1990.

McBride, I.R., *Scripture Politics: Ulster Presbyterians and Irish Radicalism in the Late Eighteenth Century,* Clarendon Press, Oxford 1998.

McGrath, Alister E. (ed), *The Blackwell Encylopedia of Modern Christian Thought*, Blackwell, Oxford 1995.

McKonkie, B.R., *Mormon Doctrine,* Bookcraft, Salt Lake City 1966.

Monier-Williams, M., *Modern India and the Indians*, Delhi 1987.

Moore, L.R., *Religious Outsiders and the Making of American,* Oxford University Press, New York 1986.

Nebil Zarandi, M., *Nebil Tarihi*, çev. Minu Dırahşan, Sabit, Ankara 1973.

Neill, S., *Anglicanism*, Morbray, Londra 1997.

_____, *A History of Christian Missions*, Penguin Books, Londra 1990.

Newcombe, D.G., *VIII. Henry and the English Reformation*, Lancaster Pamphlets, Londra 1995.

Nigosian, S.A., *World Faiths,* St. Martin Press, New York 1994.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi II*, İstanbul 1994.

Rex, R., *Henry VIII and The English Reformation*, St. Martin's Press, New York 1993.

Richter, J., *A History of Protestant Missions in the Near East*, Londra 1910.

Ringgren, H. & Ake V. Strom, *Religions of Mankind: Today & Yesterday,* Oliver & Boyd, Londra 1967.

Roux, J.P., *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984.

Rudolph, K., *Gnosis*, Edinburgh 1983.

Sarıkçıoğlu, E., *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* Fakülte Yayınevi, Isparta 2002.

Scholem, G., *Major Trends in Jewish Mysticism*, by. 1995.

Sevilla-Sharon, M., *Türkiye Yahudileri,* by. 1992.

Shaw, S.J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, by. 1991.

Shoghi Effendi, *Gleanings from the Writings of Bahâ'ullah*, New York 1935.

Smart, N., *The Religious Experience of Mankind*, New York 1969.

Smith, Huston, "Postmodernism and the World's Religions", *Islam and the Challange of Modernity: Historical and Contemporary Contexts,* ed. Sharifah Shifa Al-Attas, ISTAC, Kuala Lumpur 1996.

Stcharbatsky, T., *The Conception of Buddhist Nirvana*, Motilal Banarsidass, Delhi 1989.

Stephens, W.P., *Zwingli: An Introduction to His Thought*, Oxford University, Oxford 1992.

Suzuki, B.L., *Mahayana Buddhism A Brief Outline*, George Allen & Unwin Ltd. 3rd ed., Londra 1959.

Taraporewala, I.J.S., *The Religion of Zarathustra*, Tahran 1980.

The Book of Church Order of the Presbyterian Church in the United States, Presbyterian Committee of Publication, Richmond 1942.

The Book of Concord: The Confessions of the Evangelical Lutheran Church, çev., ed. Theodore G. Tappert, Fortress Press, Philadelphia 1959.

The Book of Mormon: Another Testament of Jesus Christ, The Church of the Latter Day Saints, Salt Lake City 1999.

"The Buddha--carita of Asvaghosha", çev. E.B.Cowell, *Sacred Books of East*, ed. F.M. Müller, IL.

The Dhammapada, çev. F. Max Müller, *Sacred Books of East*, X.

The Laws of Manu, çev. Wendy Doniger-Brian Smith, Penguin Books, Yeni Delhi 1991.

The Questions of King Milinda (I-II), çev. T.W. Rhys Davids, *SBE Series*, XXXV-XXXVI.

Turner, Bryan S., *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İ. Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul 2002.

Wallis, Roy, *The Road to Total Freedom, A Sociological Analysis of Scientology*, Londra 1976.

Ward, K., *Christianity: A Short Introduction*, Oneworld, Oxford 2000.

Warner, W.J., *The Wesleyan Movement in the Industrial Revolution*, Green and Co., Londra 1930.

Westminster Confession of Faith, Free Presbyterian Publications, Singapore 2001.

Winchester, C.T., *The Life of John Wesley*, Macmillan Company, New York 1934.

Yitik, A.İ., *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh Madde Yayınları, İstanbul 1996.

Zeahner, R.C., *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, Londra 1961.

KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

Abatur : Sabiilikte bir ilahî varlık; ışık âlemine yükselişlerinde ruhlar onun terazisinde tartılır.

Acaryalar : Caynizmde cemaate ruhsal destek sağladığı düşünülen manevi rehberler.

Adaran : Parsi tapınaklarında kutsal ateşin bulunduğu mekân.

Adho : Caynizmde kötülerin daimi ve geçici olarak kalacakları yeraltı dünyası.

Adhvarya : Vedalarda emredilen dini törenlerle ayinleri düzenlemekle görevli olan rahipler.

Adi Granth : Sihlerce on birinci ve son guru/rehber olarak kabul edilen kutsal kitap.

Aditi : Hinduizmde gökyüzü, geçmiş ve gelecekle ilgili bir uluhiyet.

Adur Burzen Mihr : Mecusilikte çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanların kutsal ateşi.

Adur Farnbag : Mecusilikte rahipler sınıfının kutsal ateşi.

Adur Guşnasp : Mecusilikte askerlerin kutsal ateşi.

Advaita Vedenta : Upanişadlara dayanan ve nihai kurtuluşun ferdi ruhun (atman) evrensel ruhla (Brahman) özdeşliğini idrak etmesi olduğunu düşünen bir akım.

Advent : Hıristiyanlıkta Krismas öncesi hazırlık dönemi.

Aeon : Gnostik geleneklerde ışık âlemleri.

Aforoz : Hıristiyanlıkta din dışı ilan etme.

Agni : Hinduizmin ateş tanrısı.

Agnostik : Tanrının bilinemezliğine inanan.

Agyari : Parsi tapınağı.

Ahimsa : Hint geleneklerinde hiçbir canlıya zarar vermeme ilkesi.

Ahmediyye : Kadıyanilik.

Ahunvar (Ahuna Vairya) : Mecusilikte sıkça okunan bir dua.

Ahura Mazda : Mecusilikte yüce iyilik tanrısı.

Ahuralar : Mecusilikte iyi karakterli ruhlar.

Ak Kamlar : Altaylarda iyi ve aydınlık ruhlara yakaran ve onlarla ilişki kuran Kamlar.

Altar : Kiliselerde bulunan kürsü.

Altın Kural : "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına da yapmama" kuralı.

Altın Tapınak : Beşinci Sih gurusu Aryan Dev tarafından Amritsar'da yaptırılan kutsal mabet.

Am Hasagula : Yahudilikte seçilmişlik inancını ifade eden kavram.

Ameşa Spenta : "Kutsal ölümsüz", Mecusilikte yüce tanrıdan sudur eden ilk 6 varlık.

Amida : Yahudilikte ibadet esnasında ayakta durma.

Amitabha : "Sonsuz nur"; aşkın Budda için kullanılan bir unvan.

Amrit : Sihlerce ayinlerde içilen içecek; şerbet.

Amrit Sanskar : Sihlerde Halsa kardeşlik teşkilatına giriş töreni.

Amritdhari : Sihlerde Halsaya giriş törenini yöneten yetişkin kişi.

Amritsar (Ramdaspur) : Sihlerin kutsal şehri.

Anahita : Mecusi geleneğinde bir uluhiyet.

Ananda : Budda'nın en gözde öğrencisi.

Anaş Kadmi : Maniheist mitolojide mütecaviz karanlık güçlere karşı savaşması için Işık Alemi tarafından gönderilen ilk prototip insan.

Anatman : Budizmde varlığın özünü oluşturan sabit cevherin, ruh ya da ben'in yokluğu öğretisi.

Angra Mainyu : Mecusilikte kötü tanrısal güç Ehrimen'e verilen bir diğer isim.

Antropomorfizm : İnsan biçimli tanrı inancına yer veren bir teolojik anlayış.

Apam Napat : Mecusilikte bir ilahî varlık.

Apavarga : Hint dinlerinde kurtuluşu ifade etmek için kullanılan bir terim.

Apokaliptik : Gizli olan şeyleri ifşa etmeye ve gelecekle ilgili bilgi vermeye yönelik.

Apokrif : Sahih ve otantik olarak kabul edilmeyen.

Apostolik : Havarilere dayanan.

A'raf : Hıristiyan geleneğinde öte dünyada henüz affolunmamış kişilerin konaklayacakları mekan.

Arhat : Budizmde cemaat arasında önde gelen, nihai kurtuluşa ulaşmış ideal kişiler.

Arianizm : İsa'nın uluhiyetini reddeden Arius'u izleyen grup.

Arkon : Gnostik kozmolojide karanlık güçler; yıldız ve gezegenlerde ikamet ettikleri düşünülen kötü yöneticiler.

Armaiti : Sonraki dönem Mecusi geleneğinde Ahura Mazda'nın çocuğu olduğu düşünülen ilahî varlık.

Armegedon : Hıristiyan inancına göre iyilerle kötüler arasında ahir zamanda gerçekleşecek olan son savaş.

Aron-Hakodeş : Sinagoglarda içinde elyazması Tevrat tomarlarının bulunduğu dolap.

Artha : Hinduizmde ferdin en azından kendisine ve ailesine yetecek kadar mal mülk sahibi olması.

Arya Samaj : 19. yüzyılda ortaya çıkan ve Vedalarda ifade olunan gerçeği yeniden ortaya çıkarmayı amaçlayan bir akım.

Asita : Budda'nın doğumu esnasında Himalayalarda münzevi bir yaşam sürdüğü düşünülen bir keşiş.

Asketizm : Münzevi yaşamı esas alma; elden geldiğince dünyadan el etek çekme.

Asli günah : Hıristiyan geleneğinde ilk insan tarafından işlenen ve bütün insanlığa sirayet eden günah.

Astroloji : Yıldız bilimciliğe dayalı kehanet, sihir ve simya ilmi.

Aşa : Mecusilikte iyilik, iyi ilke.

Aşa Vahişta : Mecusilikte ateşin efendisi olarak görülen ilahî varlık.

Aşera : Batı Sami kavimlerin tanrıçalar için hazırladıkları ağaçtan dikitler.

Aşkalun : Maniheizme göre Adem'le Havva'nın babası olan eril ifrit.

Aşkenaz : Orta ve Doğu Avrupa Yahudileri için kullanılan bir isim.

Aşrama : Caynist manastırları.

Aşrama-dharma : Hint geleneğinde ideal bir insan yaşamının dört evresi.

Atalar Kültü : Bir kişinin, klanın ya da halkın atalarına yönelik inanç ve ibadetleri.

Ataş Vahram/Bahram : Mecusilikte tapınakta sürekli yakılı tutulan kutsal ateş.

Ataş-dan : Mecusi tapınaklarında içinde kutsal ateşin yakıldığı kap.

Ateizm : Tanrı tanımazlık; tanrının varlığını kabullenmeme.

Ateşgede : Mecusi tapınakları.

Atman : Doğu dinlerinde eşyanın özünü oluşturan sabit cevher; ego ya da ruh.

Avalokiteşvara : Budizmde "gözetleyen rab".

Avatara : Hindu geleneğinde tanrının (özelde Vişnu'nun) inkarnasyonu ya da çeşitli varlıklar şeklinde bedenleşmesi.

Avesta : Mecusiliğin kutsal kitabı.

Avidya : Budizmde eşyanın hakikatine dair yanılgı.

Baga : Mecusilikte çeşitli tanrısal varlıklara verilen genel bir ad.

Bagnapad : Mecusilikte bir rahip sınıfı.

Bahaullah : Bahailiğin kurucusu Mirza Hüseyin Ali'ye verilen bir ad.

Bahsı : Kırgızlar ve Kazaklarda erkek Şamanlar.

Baisaki : Bir Hindu bayramı.

Balmiki : Ana gövde akım tarafından heretik sayılan bir Sih cemaati.

Baphomet : Satanistlerce kullanılan keçi kafası sembolü.

Bayat : Türk boylarında Tanrıyı ifade etmede kullanılan bir isim.

Bema : Maniheizmde Şubat-Mart aylarında Mani'nin ölümü anısına yapılan törenler.

Bet Hamikdaş : Hz. Süleyman tarafından Kudüs'te yaptırılan mabet.

Başhaham : Yahudilikte üst düzey bir din görevlisi.

Başpiskopos : Bölgesel anlamda kilisenin üst düzey din adamları.

Bay Ülgen : Eski Türk geleneğinde yüce tanrısal varlık.

Bhagaryanlar : Parsiler arasında oluşan bir akım.

Bhajan : Hindu geleneğinde tapınaklarda okunan ilahîler.

Bhakti : Hindu geleneğinde tanrıya teslim olma.

Bhiksu : Caynizmde bir keşiş sınıfı; dilenci.

Birleştirme Kilisesi : Moonculuk.

Boddhisattva : Budizmde başkalarını acı ve sıkıntılardan kurtarmak için mutlak hikmet ve merhamete ulaşmaya yemin eden; ideal kişi, Budda adayları.

Bodhi ağacı : Budda'nın altında aydınlanmaya kavuştuğuna inanılan ağaç.

Bon : Budizm öncesi Şamanist karakterli eski Tibet dini.

Brahma Samaj : Hinduizmi politeistik görünümden kurtararak asli yapısına döndürmeyi amaçlayan bir yaklaşımla 19. yüzyılda ortaya çıkan bir akım.

Brahmacari : Caynizmde cinsel ilişkiden uzak durmak.

Brahman : Hint geleneğinde mutlak ruh; yaratıcı ilke.

Brahmana : Hint geleneğinde mensur biçimde kaleme alınmış olan kutsal metinler.

Brahminler : Hint kastları arasında din adamlarından oluşan en üst sınıf.

Budda (Buddha) : Aydınlanmış hakikate ermiş; Budizmde Siddharta Gautama'ya verilen bir unvan.

Budda-dharma : Budistlerce Budizme verilen bir isim; "Buda şeriatı".

Buda-sasana : Budistlerce Budizme verilen bir isim; "Budda'nın öğretileri".

Cemşid : Mecusi mitolojisinde bir kral.

Chan-Yen : Mahayana Budizminin Çin'deki uzantısı.

Chorten (Caitya) : Tibet Budizminde içerisinde kutsal emanetler bulunan yapılar.

Chün-tzu : Konfüçyüs'e göre, hırslı olmayan mütevazı, ideal insan.

Çarka : Budizmde dua tekerlekleri.

Çalab : Türk boylarında Tanrıyı ifade etmede kullanılan bir isim.

Çinvat : Mecusilikte ölüm sonrası ruhların geçmesi gereken yol/köprü.

Dada : Swathyaya akımı mensuplarınca akımın kurucusu Shastri'ye verilen unvan.

Daevalar : Mecusilikte kötü karakterli ruhsal varlıklar.

Dakhma : Mecusi (Parsi) geleneğinde cesetlerin konulduğu/açıkta bırakıldığı özel binalar.

Dalay Lama : Tibet Budizminin lideri.

Dar ı Mihr : Parsilerde tapınağa verilen bir ad.

Dastur : Parsi başrahipleri.

Dasturan Dastur : Parsilerde en üst derecedeki din adamı.

Deist : Yaratıcı bir tanrının varlığını kabul etmekle birlikte vahiy, risalet ve tanrının âleme müdahale etmesi gibi hususlara karşı çıkan.

Demiurg : Gnostik geleneklerde maddi âlemin yaratıcısı tanrısal güç.

Deus Otiesus : Evreni yarattıktan ve düzenledikten sonra aşkınlığından dolayı yarattığı alemden el-etek çekmiş olan üstün varlık.

Dharma-Kaya : Budizm'de "hakiki beden".

Diaspora : Sürgün ya da anavatanının dışında yaşayan.

Digambara : Caynizmin hava giyinenler mezhebi.

Dingir : Bir Sümer tanrısı.

Dini İlahi : Akbar döneminde Hindistan'da oluşturulmaya çalışılan senkretik din.

Divali : Bir Hindu bayramı.

Diyakoz (Diyakon) : Hıristiyanlıkta rahipler hiyerarşisinde bir alt rütbe.

Diyofizit : İsa'nın şahsında birbirinden ayrılmaz ve birbiriyle birleşmez iki ayrı tabiatın bulunması.

Dogma : Yanlışlığı sorgulanmadan olduğu gibi kabul edilen.

Dravidyen : Hindistan'da, Aryalardan önce yerli halkın sahip olduğu gelenek.

Drug : Mecusilikte kötülük, yalan.

Durga : Vahşi ve acımasız olduğuna inanılan bir Hindu tanrıçası.

Düalist : İki tanrıcı; ikircikli.

Easter : Hıristiyanlığın Paskalya bayramı için Batıda yaygın olarak kullanılan terim.

Ehrimen : Mecusilikte kötü tanrısal güç.

Eklesiosentrizm : Kilise merkezlilik.

Elohist metin : Torah içerisinde tanrı için Elohim isminin kullanıldığı kısımlar.

Endüljans : Günah itirafına bağlı olarak kilise tarafından verilen af belgesi.

Engramlar : Sayentoloji akımına göre şuur dışı hâllerindeki kontrolsüz aklın kayıtları.

Epifani : Hıristiyanlıkta İsa'nın vaftiz olarak ortaya çıkışı bayramı.

Episkopal : Piskopos, rahip ve diyakonlardan oluşan Anglikan kilise yapılanması.

Erlik : Eski Türk geleneğinde cehennem dünyasının hâkimi.

Eskatoloji : Ahir zaman, kıyamet, ölüm ötesi gibi geleceğe ilişkin beklentileri inceleyen bilim dalı.

Esoterik : Gizli, gizemli.

Esseniler : Miladi yılların başlarında aktif olan heterodoksal bir Yahudi akım.

Etnosentrik : Etnik grup, soy ya da klan merkezli.

Evharist (Evharistiya) : Ekmek-şarap ayinine verilen bir ad.

Fals : Eski Araplar tarafından tapınılan ve hırsızlar için bir sığınak olduğu düşünülen bir tanrısal varlık.

Fısıh : Yahudilikte Mısır'dan çıkış anısına kutlanan bayram.

Filioque öğretisi : Hıristiyanlıkta Kutsal Ruh'un Oğul'dan da çıkmış olduğu öğretisi.

Fravarane : Mecusilikte iman formülü ya da amentü.

Fravaşiler : Mecusilikte ruhlar.

Fu-yun-se : Çin kaynaklarında Göktürk tapınaklarına verilen ad.

Fundamentalizm : Hıristiyan evanjelikelizmi içerisinde tutucu görüşleriyle tanınan bir dini akım.

Gabarlar : İran'da Mecusilere verilen ad.

Gahambar : Mecusilikte altı bayrama verilen genel ad.

Gana (Gaccha) : Caynizmde rahipler.

Ganzibra : Sabiilikte başrahip.

Gathalar : Avesta'da Zerdüşt'e atfedilen kısım.

Gayatri : Hindularca sıkça okunan bir dua.

Gayomart : Mecusilikte Ahura Mazda tarafından yaratıldığına inanılan ilk prototip insan.

Gehmurd : Manihaizm'de ilk insan çifti (Adem'le Havva).

Gemara : Yahudilikte Mişna'nın yorumu.

Gentile : Yahudi geleneğinde çeşitli vesilelerle kutlanan kutsal günler.

Ger : Yahudilikte mühtedi.

Getik : Mecusilikte yaratmadaki maddi unsur.

Gnostik : Esoterik ve gizli bir bilgiyle kurtuluşa inanan.

Granthi : Sih ayinlerinde kutsal kitabı okuyan kişi.

Gompa : Tibet Budistlerinin manastırları.

Goy : Yahudilikte, Yahudi olmayan yabancı anlamına gelen bir kavram.

Gök Kültü : Çeşitli geleneklerde (özellikle Çin geleneğinde) üstün bir güç olarak görülen göğe ilişkin inanışlar.

Gurdvara : Sihlerin mabedi.

Gurpurb : Sih dininde guruların yaşamlarıyla ilgili çeşitli olayların yıllık olarak anılmasına dayalı kutsal günler.

Guru : Sih dininde dini rehber, lider; hoca, öğretmen.

Halistan : Sihlerce Penjab'da kurulmaya çalışılan kutsal devlet.

Halsa : Sihlerin kardeşlik teşkilatı; Sih cemaati.

Hanif : Kur'an öncesi dönemdeki muvahhidler için kullanılan bir terim.

Hanuman : Hinduizmde maymun yüzlü tanrısal varlık.

Haoma : Mecusi ayinlerinde kullanılan bir içecek.

Har Mandir : Sihlerin en kutsal tapınağı olan Altın Tapınak'a verilen bir ad.

Havra : Yahudilikte tapınak; havra.

Helenizm : Eski Yunan felsefi ve dini geleneği.

Henoteizm : Birçok tanrının varlığını kabullenmekle birlikte bunlardan birisine tapınmak.

Herbad (Erbad) : Mecusi rahipleri.

Heresi : Sapkınlık.

Heretik : Sapkın; doğru yoldan ayrılmış sayılan.

Heterodoksi : Doğru din yorumunun dışında olma/sayılma.

Hexateuch : Yeşu kitabının da Torah metinlerine eklenmesi suretiyle altı kitaptan oluştuğu var sayılan Torah'a verilen isim.

Hierogami : Kutsal evlilik.

Hiranyagarbha : "Altın yumurta"; Vedalarda kâinatın yaratıcısı olduğu düşünülen yüce varlık.

Hu : Çin kaynaklarına göre Eski Türk geleneğindeki sihirbazlar.

Hübel : Eski Arapların bir tanrısı.

Iduk : Eski Türk geleneğinde "kutsal".

İbrahimi Dinler : Bazı araştırmacılarca Hz. İbrahim'e önemli yer vermelerinden dolayı İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık için kullanılan bir tanımlama.

İki Krallık doktrini : Luther tarafından dile getirilen ve tanrısal ve sivil otoriteyi aynı oranda kutsallaştıran anlayış.

İkona : Hıristiyan geleneğinde aziz ve azizelerin resim ve kabartmaları.

İndra : Bir Hindu uluhiyeti.

İnisiyasyon : Dine giriş töreni.

İnkarnasyon : Çeşitli tanrısal varlıkların maddi varlıklar şeklinde bedenleşmesi; tenleşme ya da hulul etmesi.

Işık Ademileri : Maniheist mitolojiye göre evrende varlıkları kabul edilen ışık güçlerinden bir grup.

İznik Kredosu : Hıristiyanlığın MS 4. yüzyıla ait bir iman formülü.

Japji : Her Sih tarafından sabah ibadetinde okunan ilahî.

Jina : "Muzaffer" anlamında Caynizmin kurucusuna verilen bir unvan.

Jiva : Caynizmde eşyaya, her şeye canlılık veren ruh.

Jivanmukti : Hinduizmde mutlak aydınlanma tecrübesini yaşamış kimseler.

Jnanamarga : Hinduizmde Brahman, Atman ve benzeri soyut kavramlar veya metafizik hakikatlerin mahiyetini kavrayarak kurtuluşa ulaşmayı esas alan bir anlayış.

Ju : Eski Çin'de bir bilgin sınıfı.

Kabalizm : Yahudi mistisizmi.

Kabda : Sabiilikte batıl, yanlış ve yalan.

Kaça : Sihlerce kullanılan dini bir obje; alta giyilen kısa don.

Kadmiler : Parsiler arasında geleneksel takvimi kullanmayı reddeden bir ekol.

Kakkas : Sihlerde K harfiyle başlayan 5 kutsal obje.

Kali : Hinduizmde dişil bir tanrısal figür; güzel ve şefkatli ana.

Kam : Eski Türk geleneğinde dini, sihri ve mistik bir otorite.

Kama : Hint geleneğinde şehevi arzu ve isteklerin meşru şekilde karşılanması.

Kanga : Sihlerce kullanılan dini bir obje; tarak.

Kanonik : Sahih sayılan.

Kara : Sihlerce kullanılan dini bir obje; çelik bilezik.

Kara Papa : Satanizmin kurucusu LaVey'e verilen bir ad.

Kara Şamanlar : Altaylarda kötü ruhlarla ilişki kuran Kamlar/Şamanlar.

Kardinal : Katolik kilisesinde kilise hiyerarşisinde bir üst düzey sınıf.

Karma (Dharma) : Hinduizmde ferdin bu hayatında yapıp ettiklerine bağlı olarak bu dünyada yeniden bedenleşmesine dayalı bir ahlak sistemi.

Karmamarga : Hinduizmde dini ibadetleri ve kurban törenlerini icra ederek kurtuluşa ulaşma yolu.

Kast : Hint geleneğinde toplumsal sınıflar.

Kathenoteizm : Çok tanrıcı bir yapı içerisinde her bir tanrıyı farklı zamanlarda ve ortamlarda yüce tanrı olarak algılama.

Katolikos : Ermeni kilisesi gibi bazı Doğu kiliselerinde en üst düzey din adamına verilen unvan.

Kaur : Sih kadınlarınca kullanılan ve kraliçe ya da dişi aslan anlamına gelen bir lakap.

Kefaret doktrini : Hıristiyanlıkta İsa'nın insanlığın günahtan temizlenmesi için kendisini çarmıhta ölüme feda ettiği öğretisi.

Kergek : Eski Türk geleneğinde kurban.

Keş : Sihlerce kullanılan dini bir obje; saçın uzatılması.

Kevalin : Caynizmde nihai aydınlanma tecrübesi derecesi.

Kipa : Yahudilikte erkeklerin başlarına taktıkları takke benzeri başörtüsü.

Kirpan : Sihlerce kullanılan dini bir obje; hançer.

Komünyon : Ekmek-şarap ayinine verilen bir ad.

Konsil : Dini toplantı.

Koşer : Yahudi geleneğinde "helal".

Kotel : Yahudilikte ikinci mabetten kalan ve "ağlama duvarı" olarak da adlandırılan batı duvarına verilen isim.

Kredo : İman formülü; amentü.

Kristmas : İsa'nın doğumu sebebiyle Hıristiyanlarca kutlanan bayram.

Kristoloji : Hıristiyanlıkta İsa Mesih'in şahsıyla ilgili görüş ve düşünceleri inceleyen bilim dalı.

Kristosentrik : Mesih merkezli.

Kşatrialar : Hint geleneğinde yöneticiler ve askerlerden oluşan ikinci kast.

Kudas : Keldani kilisesinde ekmek-şarap ayinine verilen bir isim.

Kundalini : Hinduizmde tanrıların dişil yönü ile ilişkilendirilen enerji.

Kutsi : Mecusilerce kullanılan kutsal kuşak.

Kuşta : Sabiilikte doğru yol; hak ve hakikat.

Kült : Belirli bir nesne ya da objeye yönelik inanç ve tasavvurlar bütünü.

Lamaizm : Tibet Budizmi ya da Vacranaya ekolü.

Lat : Eski Arapların bir tanrıçası.

Lent : Easter öncesi tutulan oruç.

Liturji : Hıristiyanlıkta genelde bütün ayinler, özelde ise evharist için kullanılan bir kavram.

Loka : Hindu geleneğinde hava, su ve toprak.

Lusifer : Başmelek olduğu düşünülen iblis.

Mahasanghikalar : Budizmde ortaya çıkan ilk bölünmede liberal görüşleriyle muhafazakârlardan ayrılanlar.

Mahavira : "Büyük kahraman" anlamında Caynizmin kurucusuna verilen bir unvan.

Mahayama : Budda'nın annesi.

Mahayogi : Hindu geleneğine göre Yoga egzersizlerine sıkıca bağlılığı sonucunda nefsini öldürmüş olan en büyük zahit.

Maitraya : Budizmde beklenen kurtarıcı; geleceğin Buddhası.

Malas : Budizmde dua tespihleri.

Malka d Hşuka : Sabii geleneğinde kötü karakterli tanrısal varlık; karanlık kralı/tanrısı.

Malka d Nhura : Sabii geleneğinde yüce tanrı; ışık kralı/tanrısı.

Malkoye Melkit : 451 Kadıköy Konsili kararları yanında yer alan Süryanilere verilen isim.

Manda : Sabiilikte kurtarıcı bilgi.

Manda d Hayye : Sabiilikte ışık elçisi olan bir ilahî varlık.

Mandayuta : Sabiilikte sıradan cemaati tanımlamada kullanılan bir isim.

Mandi : Sabiilikte kült kulübesi; içerisinde ibadet edilmeyen bir çeşit mabet.

Manthra : Mecusi kutsal metinlerinde Zerdüşt için kullanılan bir ifade; peygamber.

Mantra : Hint geleneklerinde manzum biçimde kaleme alınmış olan dua ve ilahîler.

Manuhmed : Maniheizmde "Işık zihni" olarak da adlandırılan ve Işık elçilerinin babası olduğu düşünülen ilahî varlık.

Marduk : Babillilerin yaratıcı tanrısı.

Marunî : Moronit patrikliğine bağlı olan Monotelit akide yanlısı Süryaniler.

Masbuta : Sabiilerde akarsuda yapılan vaftiz ya da boy abdesti ayini.

Masiqta : Sabii geleneğinde bir ayin yemeği.

Mass : Ekmek-şarap ayinine verilen bir ad.

Masseba : Batı Sami kavimlerinin tanrısal varlıklar için hazırladıkları düz taş dikitler.

Massoretik : Ortaçağda Yahudi kutsal metninin, İbranicesinin orijinal okunuşunu sağlamak amacıyla noktalama işaretleri ve harekeler eklenmiş hali.

Maşye ve Maşyana : Mecusilikte Adem'le Havva'ya tekabül eden ilk insan çifti.

Maya : Sihlerce savunulan, her obje ve nesnenin yaratıcının hakikatinin ifadesi olduğu öğretisi.

Mazdayasna : Mecusilerde (Parsilerde) yüce varlık Ahura Mazda'ya verilen bir ad.

Mecuş (Magianlar) : Eski Mecusi din adamları sınıfı.

Meditasyon : Doğu dinsel geleneklerinde teemmül ve istiğrak hali.

Mehregan (Mihrican) : Mecusilikte hasat bayramı.

Menat : Eski Arapların bir tanrıçası.

Menog : Mecusilikte yaratmadaki ruhsal unsur.

Merkabah : Mistiklerin ilahî âleme yükseltilmeleri tasavvuruna dayalı Yahudi mistisizmi.

Meşriku'l-Ezkar : Bahai mabedi.

Metafizik : Doğaüstü âleme ve varlıklara yönelik.

Metatron : Merkabah mistisizminde baş melek; tanrıdan sonra gelen ikinci varlık.

Metropolit : Başpiskopos.

Mezuza : Yahudilikte evlerin giriş kapılarına takılan ve içerisinde kutsal metinler bulunan kutu.

Millenyarist : Hıristiyan geleneğinde binyılcı.

Mişna : Yahudilikte Tanah'ın yorumundan oluşan metin.

Mitolojik : Doğruluğuna, yaşamda rehber ve model olduğuna inanılan kutsala ilişkin anlatılar.

Mitra : Eski İran geleneğinde kurtarıcı tanrısal varlık.

Mitraizm : Mitra tapıcılığını ön plana çıkaran dinsel gelenek.

Mobad : Mecusi ateş tapınaklarında görevli baş rahipler.

Mokşa : Hint geleneğinde Samsara çarkından kurtularak mutlak kurtuluşa ulaşmayı gaye edinme.

Molla : Parsilerin Kadmiler ekolünde din adamı.

Monizm : Tek ilkecilik.

Monofizit : Hıristiyanlıkta İsa Mesih'te bir tek ilahî ilkenin varlığını kabul eden; insani yönün ilahî yön tarafından absorbe edildiğini düşünen.

Monoteist : Tek tanrıcı.

Monotelitizm : İsa'nın beşeri ve ilahî tabiatlarının birleşmesinden doğan tek irade/enerji düşüncesine dayalı akide.

Moroni : Mormon inancına göre Joseph Smith'e gelen ilahî elçi.

Mşunai Kuşta : Sabiilikte ışık âlemi, cennet.

Muhteşem İsa : Maniheizmde, yaratılan ilk insana kurtuluş yolunu öğretmiş olan ve ileride tekrar geleceği beklenen kurtarıcı ilahî elçi.

Mukti : Hint dinlerinde kurtuluşu ifade eden bir kavram.

Nam Karan : Sihlerde çocuğa isim verme töreni.

Nama Karana : Hinduizmde çocuğa isim verme töreni.

Namdhari : Ana gövde akım tarafından heretik sayılan bir Sih cemaati.

Namrael (Nabroel) : Maniheist mitolojide Adem'le Havva'nın annesi olduğuna inanılan dişil ifrit.

Narakaloka : Vedalara göre ruhların amellerinin ahlaki yönden olumsuz konumuna göre gidecekleri düşünülen karanlık ve soğuk kötüler diyarı.

Nasaruta : Sabiilerde din adamları ve ileri gelenler için kullanılan bir isim.

Navcot : Parsilerde çocuklar için düzenlenen dine giriş töreni.

Nefi ve Laman halkları : Mormon inancına göre diğer İsrail kabilelerinden ayrılarak uzun yıllar birbiriyle çatışan iki halk.

Ner-Hatamid : Sinagoglarda devamlı yakılı tutulan ışık.

Nevruz (No Ruz) : Mecusilikte yeni yıl ve bahar bayramı.

Nirankari : Ana gövde akım tarafından heretik sayılan bir Sih cemaati.

Nirgranthalar : Caynizmde dünyevi bağlardan tamamen kurtulmuş olan keşişler.

Nirmala-Kaya : Budda'nın ruhani bedeni.

Nirvana (Nibbana) : Budizmde Karmadan kurtuluş; acı ve ıstıraplardan kurtularak mutlak huzur hali.

Noel : Hıristiyanlıkta İsa Mesih'in doğuşu anısına kutlanan bayram.

Nuh Kanunları : Tektanrıcılığı ve evrensel ahlak kurallarını içeren yedi temel ilke.

Nuhilik (Bney Noah) : Yahudilikte Yahudi olmayan ancak Nuh kanunlarına riayet edenlere verilen ad.

Ohrmazd : Anaş Kadmi için kullanılan bir isim; Ahura Mazda'nın bir diğer ismi.

Om : Hinduizmde inananlarca sıklıkla okunan/telaffuz edilen kutsal hece.

On Emir : Hz. Musa'ya levhalara yazılı halde verilen temel ilahî emirler.

Ortodoksi : Dini geleneklerde ana gövde; çoğunlukça kabul edilen dinsel yorum.

OT Makamı : Sayentoloji akımına göre uluhiyet makamı.

Otosefal : Bağımsız.

Oyun : Yakutlarda erkek Şamanlar.

Ökümenik : Evrensel.

Padan : Mecusi ayinlerinde takılan ağız örtüsü.

Pagan : Putperest.

Pagoda : Budizmde Budda'ya ait kutsal emanetlerin bulunduğu kutsal yapılar.

Panja : Sabiilikte en önemli bayram.

Panteizm : Tanrı evren ayniliğini ya da her şey tanrıdır düşüncesini savunan teolojik akım.

Panthaki : Parsilerde bir bölgedeki rahip grubu.

Papa : Katolik kilisesi lideri.

Paskalya : Hıristiyanlıkta İsa'nın ölümden dirilişi anısına kutlanan Easter bayramına verilen bir diğer ad.

Paraklit : Hıristiyan geleneğinde İsa sonrası dönemde inananlara yönelik uyarıcılık görevini yürütecek olan tesellici; Kutsal Ruh.

Parsi : Hindistan Gjurati bölgesinde yaşayan Mecusilere verilen ad.

Paryalar : Hint geleneğinde kastın dışına itilmiş oldukları düşünülen dokunulmazlar sınıfı.

Patrik : Çeşitli kiliselerin en üst düzey din adamı.

Pentakost Pazarı : Hıristiyanlıkta Kutsal Ruh'un inişi anısına yapılan bir kutlama.

Pentarky : Roma, İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs'ün birer dini merkez olmasına dayalı beşli anlayış.

Pentateuch : Beş kitaptan müteşekkil olmasından ötürü Torah'a verilen bir isim.

Pentegram : Satanistlerce kullanılan beş köşeli yıldız.

Piskopos : Hıristiyan geleneğinde üst düzey din adamı.

Pluralizm : Çoğulculuk.

Politeist : Çoktanrıcı.

Pontifex Maximus : Eski Roma'da en üst düzey din adamına verilen unvan.

Pozitivist : Gerçeğin ve bilginin yalnızca akıl ve tecrübeye dayalı olarak kavranacağını varsayan.

Pragapati (Brahma) : Hint geleneğinde yüce tanrı.

Prakriti : Hindu geleneğinin Sankhya ekolüne göre fenomenler dünyasının temelindeki iki ana prensipten biri.

Praşai Siva : Sabiilikte gelmesi beklenen kurtarıcı figür.

Pratyekabudda : Budizm'de kendi çabasıyla nihai kurtuluşa ulaşan, fakat merhameti olmadığı için başkalarına anlatamayan.

Presbiterler : Presbiteryen kilisesinde bulundukları konuma göre atama veya seçimle işbaşına getirilen din adamları.

Presbiterlik : Presbiteryen kilisesinde bir çeşit üst idari kurul.

Ptahil : Sabiilikte maddi evreni ve insanın bedenini yaratan ilahî varlık.

Pudgala : Caynizmde ince toz zerreleri halinde madde.

Puja : Hindu geleneğinde evlerde bulunan dua odası; Mahayana Budizminde yedi aşamalı ibadet.

Purusa : Hindu geleneğinin Sankhya ekolüne göre fenomenler dünyasının temelindeki iki ana prensipten biri.

Q İncili (Quellen) : Markus İncilinin muhtemel kaynağı olduğu düşünülen bir hipotetik İncil metni.

Qurbana : Keldanilerde yedi temel sakramentten en önemlisi.

Rabbi (Rabay) : Yahudilikte din bilgini.

Rabbinik gelenek : Yahudilikte ortodoks din yorumuna temel olan gelenek.

Rama : Hindu geleneğinde kahramanlık sembolü olarak Ramayana destanına konu olan bir varlık.

Rasta : Sabiilikte dini elbise.

Raşnu : Mecusilikte bir ilahî varlık.

Ravana : Ramayana destanında kötü kral.

Ravidasi : Ana gövde akım tarafından heretik sayılan bir Sih cemaati.

Ratri : Hinduizmde gece tanrıçası.

Redeemer : Gnostik geleneklerde kurtarıcı.

Reinkarnasyon : Yeniden doğuş, ruh göçü ya da tenasüh.

Rişi : Hindu geleneğinde vahiy ürünü kutsal metinleri derleyen azizler.

Ritüel : Ayin, ibadet.

Roş Haşana : Yahudilikte Eylül-Ekim aylarındaki iki günlük yılbaşı günü.

Rudra : Vedaların bereket ve yok edici korkunç tanrısı.

Ruha : Sabiilikte özellikle âlemin ve insanın yaratılışında kötü varlıkları harekete geçiren dişil figür.

Ruhçuluk : Ruha ve ruhlara dayalı inanç ve düşünceleri dinin temeli olarak kabul eden gelenek.

Rupa-Kaya : Budda'nın tarihsel bedeni.

Saçı : Eski Türk geleneğinde ağaçlara bağlanan çaputlar.

Sadhu : Hindu azizi, ermişi.

Saivizm : Şiva'yı yüce tanrı kabul eden Şivacılık akımı.

Saklas : "Aptal" anlamına gelen terim, Gnostik mitolojide karanlık âleminin yüce varlığı için kullanılır. Maniheizmde ise Adem'in babası olduğu düşünülen Aşkalun'un bir lakabıdır.

Sakrament : Hıristiyan geleneğinde temel ibadetler; kutsallar, gizler.

Sakti : Hinduizmde tanrıların dişil/feminen gücü; Durga ya da Krişna'yı yüce tanrı olarak gören bir akım.

Sakyamuni : Budda'ya verilen bir unvan.

Samsara : Hindu geleneğine göre Karma düzeninde gerçekleşen sürekli ruh göçü kısırdöngüsü.

Samskara : Hindu geleneğinde doğum, evlenme ve ölüm gibi olaylar vesilesiyle yapılan dini törenler.

Sanatana Dharma : "Ebedi gerçek"; Hindularca Hinduizm için kullanılan bir ifade.

Sangha : Budist keşişler topluluğundan oluşan cemaat.

Sannyasa : Hint geleneğinde kişinin ailesinden ayrılarak kendisini tamamen din yoluna vermesini ifade eden dini dilencilik dönemi.

Saoşyant : Mecusilikte zamanın sonunda geleceği beklenen kurtarıcı.

Saracenler : Ortaçağda bazı Hıristiyanlarca kötülemek amacıyla Müslümanlar için kullanılan bir isim.

Satya : Caynizmde doğru sözlü olmak.

Sen Sinod : Hıristiyanlıkta kutsal meclis.

Senkretik dinler : Farklı dinsel geleneklerin birbirini etkilemesi neticesinde ortaya çıkan yeni dinsel akımlar.

Septuagint : Eski Ahit'in "Yetmişler Çevirisi" olarak da bilinen Yunanca tercümesi.

Sessizlik kuleleri : Parsi geleneğinde mezar binalarına verilen bir ad.

Sırrı Ekber : Upanişadların bir kısmının 17. yüzyılda yapılan Farsça çevirisi.

Siddharta Gautama : Budda'nın ismi.

Siddur : Yahudilikte günlük ibadet kitabı.

Sinagog : Havra.

Sindid : Maniheizme göre Adem'le birleşmesi konusunda Havva'yı eğiten bir kötü güç ya da arkon.

Singh : Aslan anlamında Sihlerce kullanılan bir lakap.

Sinod : Bazı Hıristiyan kiliselerinde üst düzey bir kurul.

Sinoptikler : Birbirine benzeşen Matta, Markus ve Luka İncilleri.

Siyon : Yahudilikte kutsal topraklar.

Siyonizm : Yahudi siyasal düşüncesi.

Smriti : Hinduizmde akledilerek ve düşünülerek yazıya geçirildiğine inanılan kutsal metinler.

Sokagakkai : Budizm'de din ve teolojide laik gruplara imkanlar sunan bir ekol.

Soma : Hindu ayinlerinde kullanılan kutsal içecek.

Soterioloji : Dinlerin kurtuluş doktrinlerini konu alan bilim dalı.

Spendermat : Mecusilikte yeryüzü.

Spenta Armaiti : Mecusilikte yüce tanrıdan sudur eden kutsal ölümsüzlerden birisi; "iyi sadakat".

Spenta Mainyu : Mecusilikte Ahura Mazda'dan sudur eden ilk 7 varlıktan biri; Ahura Mazda'nın kendi kutsal ruhu.

Sramanik gelenek : Hindu geleneğinde katı riyazeti esas alan bir dini anlayış.

Sraoşa : Mecusilikte bir ilahî varlık; ruhları sorgulayacak olan varlık.

Sravakalar : Budda'nın öğretilerini dinleyip uygulayanlar.

Sruti : Hinduizmde vahiy ve ilhama dayalı olduğu düşünülen kutsal metinler.

Sthaviravadinler : Budizm'de ortaya çıkan ilk bölünme hareketinde muhafazakârlar.

Stupa : Budizm'de içerisinde kutsal emanetler bulunan yapılar.

Sudra : Keldani din adamlarınca giyilen beyaz elbise.

Suf Denizi : Sabiilikte kötülerin cezalandırılacağı bir çeşit cehennem.

Suratyalar : Parsiler arasında oluşan bir akım.

Surdalar : Hint geleneğinde hizmetçiler sınıfından oluşan dördüncü kast.

Svarga : Vedalara göre ruhların dünya hayatlarındaki amellerinin ahlaki niteliğine bağlı olarak mükâfat görecekleri iyilikler diyarı.

Svetambara : Caynizmin beyaz giyinenler mezhebi.

Swadhyaya : Hinduizm içerinde eski Hindu metinlerine özellikle de Gita'ya önem veren yeni bir akım.

Syadvada : Caynizmde her hükmün göreceli olduğu öğretisi.

Şabat : Yahudilikte haftalık kutsal dinlenme ve ibadet günü; cumartesi.

Şaman : Eski Türk geleneğinde dini, sihri ve mistik bir otorite.

Şang-ti : Çin geleneğinde yüce tanrıya verilen ad.

Şapuragan : Mani tarafından I. Şapur'a atfedilen kitap.

Şema Yisrael : Yahudilikte iman ikrarı gibi önemli olan bir dua metni.

Şenşailer (Şahinşahiler) : Parsiler arasında geleneksel takvime bağlı olan akım.

Şiva : Hinduizmde bir tanrısal varlık.

Şofar : Yahudilikte çeşitli dini merasimlerde kullanılan boynuzdan yapılmış nefesli bir çalgı.

Şoftim : İsrailoğulları tarihinde Yeşu'dan sonra dağılmaya yüz tutan kabileleri idare etmeye çalışan hakimler.

Şri Lakshmi : Hindu geleneğinde tanrı Vişnu'nun eşi.

T'ai Chi : Çin geleneğinde Yin ve Yang'ın kendisinden çıktıkları düşünülen Yüce Hakikat ya da Yaratıcı Prensip.

Talmud : Yahudilikte sözlü geleneğin yazıya geçirilmesiyle oluşan yazılı koleksiyon.

Tallit : Yahudilikte dua şalı.

Tanah : Hıristiyanlarca Eski Ahit olarak adlandırılan Yahudi kutsal metni.

Tangara : Yakut Türklerinde atalar kültü çerçevesinde yapılan semboller.

Tannaim : Yahudilikte bir döneme ait hahamlar.

Tantra : Hindu geleneğinde bir kutsal metin koleksiyonu.

Tao : Çin geleneğinde kader; yol.

Tarmida : Sabiilikte rahip.

Tapığ : Eski Türk geleneğinde kurban.

Tathagatha-Garbha : "Özünde aydınlanma nüvesi bulunan varlık".

Te : Çin geleneğinde erdem, fazilet.

Tefilin : Yahudilikte alna ve sol kola takılan ve içerisinde Şema Yisrael duası yazılı olan kutu.

Teizm : Tanrı inancına yer verme.

Teva : Sinagoglarda bulunan kürsü.

Teleoloji : Âlemin gaye ve amaçları açısından, son neden ve sebepleri konu alan doktrinler bilimi.

Teosentrik : Tanrı merkezli.

Teotokos : Tanrı anası anlamına Meryem için kullanılan bir unvan.

Teslis : Hıristiyanlıkta Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan uluhiyet.

T'ien : Çin dinsel geleneğinde yüce tanrı; gök.

T'ien Tao : "Göğün Yolu"; Eski Çin'de Taoizme verilen ad.

Tirthankara : Caynizmde ezeli hikmeti tarihin değişik dönemlerinde insanlara anlatan önderler.

Töz : Altay Türklerince ataları temsilen yapılan sembollere verilen ad.

Transandantal Meditasyon : Maharişi Maheş Yogi tarafından kurulan, öğretileri arasında ruhsal huzur bulmaya, uyuşturucu ve benzeri sorunları çözmeye yer veren bir akım.

Tulsidas : Ramayana destanını yazıya geçiren kişi.

Tusita : Bazı Budistlerce inanılan cennet; Budda'nın yeryüzüne gelmeden önce Tusita cennetinin 33. katında olduğuna inanılır.

Udagan : Yakutlarda kadın Şamanlar.

Ugan : Türk boylarında Tanrıyı ifade etmede kullanılan bir isim.

Uniates : Doğulu Katolik kiliseleri.

Upanayana : Hinduizmde erkek çocuklar için düzenlenen dine giriş töreni.

Ur : Sabiilikte kötü tanrısal varlığa verilen bir ad.

Urdva : Caynizmde "tanrılar âlemi".

Urim ve Thummim : Mormon inancına göre peygamberler tarafından bir dili çözmek üzere kullanılmış olan taşlar.

Urmensch : Anaş Kadmi için kullanılan bir terim.

Usas : Hinduizmde şafak tanrıçası.

Uzza : Eski Arapların bir tanrıçası.

Vaisnavizm : Vişnu'yu yüce tanrı kabul eden Vişnacılık akımı.

Vaisyalar : Hint geleneğinde tüccar, esnaf ve çiftçilerden oluşan üçüncü kast.

Valmiki : Ramayana destanını yazıya geçiren aziz.

Varaysa : Parsi geleneğinde dini ayinler için beslenen beyaz boğa.

Vardhamana : Caynizmin kurucusu ve sistemleştiricisi.

Vertabetlik : Ermeni kilisesinde gerekli eğitim almış olan evlenmemiş papazlara ilişkin bir unvan.

Vihara : Budist manastırları.

Visisthadvaita : Ramanuja tarafından savunulan bir öğreti.

Vohu Manah : Zerdüşt'e vahiy getiren melek.

Whitsunday (Beyaz Pazar) : Hıristiyanlıkta İsa'nın yeniden dirilişinin ellinci gününde havarilerin Kutsal Ruh tarafından vaftiz edilmesi anısına kutlanan bir bayram.

Wu wei : Taoizmde sükunet, iş yapmama ilkesi.

Yahova (Yahve) : Eski Ahit'te tanrı.

Yahvist metin : Torah içerisinde tanrı için Yahve isminin kullanıldığı en eski kısımlar.

Yalama : Eski Türk geleneğinde ağaçlara bağlanan çaputlar.

Yalancı Mitra : Maniheizme göre Deccal.

Yama : Bir Hindu uluhiyeti.

Yazatalar : Mecusilikte tapınmaya değer görülen varlıklar/ruhlar.

Yen : Konfüçyüs öğretilerinde ahlaki ilkeler, erdemler.

Yeni Ahit : Kitab-ı Mukaddes'in İnciller, mektuplar, Resullerin İşleri ve Vahiy kitabından oluşan ikinci kısmı.

Yer-Sub : Eski Türklerdeki natüralist inançları ifade eden bir terim.

Yetro : Yahudi geleneğinde Musa'nın bir müddet yanında çalıştığı Medyen kâhini; Hz. Şuayb.

Yin-Yang ilkesi : Çin geleneğinde iki asli doğurucu ilke; varlıkların özünde yer alan pasif ve aktif kozmik güçler.

Yoga : Hint geleneklerinde zihnin ve kalbin temizlenmesi amacıyla yapılan züht ve riyazet egzersizleri.

Yom Kipur : Yahudilikte kefaret günü.

Zazen : Meditasyonda bağdaş kurarak ve beli dik tutarak oturma.

Zohar : Kabalacılığın en önemli kitabı.

Zürvan : Mecusi geleneğinde zamanın kaynağı olduğuna inanılan uluhiyet.

DİZİN

I. Behram 494
I. Büyük Sahak 145
I. Mabet Dönemi 214
I. Mary (Tudor) 179
I. Pataliputra 310-311, 360
I. Pataliputra Konsili 310
I. Şapur 494-495
I. Vatikan Konsili 108, 110
I. Vatikan konsili 553
I. Velid devri 50
II. Bayezit 267-268
II. Gennadious 117
II. Mabet Dönemi 214, 220
II. Mahmud 268, 270
II. Murad 268
II. Pataliputra 311
II. Şapur 513
II. Vatikan konsili 108, 110
II. Vatikan konsili 553
III. Edward 178
III. Enoch 219-220
III. Leon 106
III. Tridates 141
IV. Henry 106
IX. Pius 225
VI. Edward 179-180
VII. Gregory 106
VIII. Bonfica 106
VIII. Henry 178-179
XII. Pius 225-226
XIII. Leo 225
XIV. Dalay Lama 354
XIV. Luis 224

A
A. Kleinhans 226
A. Miller 226
Abatur 482-484, 487-488
Abbâs Efendi 461
Abbasi 50-51, 135-136, 476-477; ~ler 50-51, 136, 476-477
ABD 155-156, 158-160, 163, 170, 172, 178, 181-182, 185, 187-193, 274, 304-305, 314, 412, 427, 429, 433, 435-436, 440-441, 463, 471, 513
Abdest 67, 249, 299
Abdulkâhir el-Bağdâdî 20, 512
Abdullâh ibn Cahş 542
Abduluzza 543
Abdurrahmân ibn Zeyd 473
Abduşşems 543-544
Abdülbahâ 461
Abdülmuttalib 43
Abhidhamma Pitaka 316
Abingdon 191
Abraham Abulafia 253
Abraham Geiger 247
Abraham Heschel 246
Abraham Miguel Cardozo 265
adalet 23, 71, 367, 387, 389, 396, 416, 438, 456, 461
Adana 272
Adaran 525-526
Addai 146, 151
Addis Ababa 140
Âdem (Hz.) 35, 62, 70, 87-89, 97-98, 126, 255, 266, 414, 416, 430-431, 463, 478, 480, 484-486, 498, 500-501, 517
Adho 364

Adi Granth 375, 378-379, 381
Aditi 278
Adnânîler 43
Adonay 245
Adonis 90
Adur Burzen Mihr 519
Adur Farnbag 519
Adur Guşnasp 519
Advaita 282-283, 285, 364, 551, 563
Advent 100-101, 173, 176; ~ist 173-176, 202; ~istler 173-176, 202
Aeon 496, 499, 502
Afganistan 52, 312-313
aforoz 92, 116, 123, 133, 135, 137, 146, 150
Afrika 29-30, 51-52, 91, 111, 182, 187, 191, 193, 198, 201, 469
Aggai 151
Agni 279, 291-292
Agnostik 30, 57, 386
Agyari 525
Ahemenidler 508, 511, 515
Ahimsa 287, 357-358, 364-365, 368, 370-371
ahiret: ~ günü 41, 61, 70, 75, 149, 472; ~ inancı 60; ~in güzellikleri 70
Ahit Sandığı 213, 251
ahitlerine vefa gösterenler 70
ahlak 22-24, 41, 53, 69, 74, 127, 157, 213, 232, 316, 331, 338, 352, 361, 378, 383-384, 386, 394-396, 399, 403, 408, 417, 439, 446, 519; ~ kuralları 22, 24, 127, 361, 386; ~i duyarlılık 71; ~i yapı 22
Ahmedîler 468
Ahmediyye 464-465
Ahuna Vairya 519
Ahunvar 519
Ahura Mazda 508-511, 514-517, 520, 526
Ahuralar 515
Aiguptioi 138
aile kurumu 24, 345
Âişe (Hz.) 49-50, 69
Akabe 46
Akbar 374, 523
akıl 70
Akkâ 461
Akra 153
Aksum 140
Alak 38, 40
Alex Geddes 224
Alexius 116
Ali (Hz.) 50, 53
Alî Muhammed 459-462
Alkoş 153
All Saints Moda 182, 188; ~ Kilisesi 182
Allah: ~'ın halifesi 69; ~'ın hükümranlığı 64
Alman 91, 110, 115, 120, 122-124, 131, 154-155, 164-165, 167-169, 191-193, 233, 247, 253, 262, 267, 274, 440; ~ya 91, 110, 120, 124, 154-155, 164, 193, 233, 253, 262, 274, 440
Alsancak 182, 273
Altan Han 355
Altar 167, 388, 522
Altay 530-538
Altın Kural 396
Altın Tapınak 375-376, 381
Am Hasagula 227
Amadiye 153
Ameretat 516
American Board 552
Amerika 52, 110-111, 119-120, 124, 128, 132, 140, 149, 154-158, 160, 162-163, 167, 170, 173, 177, 184-185, 187, 193-195, 199, 201-202, 246-248, 262, 272, 313, 354, 391, 411, 421-422, 424-425, 427, 461, 469; ~n Puritanları 155
Ameşa Spenta 514-517, 519-520
Amida 239, 348, 351, 353
Âmir b. Rebîa 47
Amishler 172
Amitabha 328, 341, 348-349, 351, 353
Amr ibn Luhayy 541
Amrit 375, 381, 464-465; ~ Sanskar 381
Amritdhari 381
Amritsar 375, 381, 464-465
Amsterdam 161, 219, 263
Ana baba 71-72
Anabaptist 161, 172
Anadolu 51, 89, 91, 113-114, 142, 188, 197-198, 201, 250, 266-267, 493, 507, 511-512, 535
Anahita 515
Anan ben David 250
Ananda 310
Anaş Kadmi 498
Anatman 323
Anavatapta 308
Andreas 114
Andrew Melville 183
Anglican Evangelical Church Missionary Society 199
Anglikan 100-101, 143, 161, 176, 178-183, 188-190; ~ Kiliseleri 100-101; ~lar 100, 181
Angra Mainyu 515-518
Ankara 102, 111, 182, 188, 205, 218, 272-273, 295, 411
Anne Boleyn 178
Antakya 89, 92-93, 102, 104-105, 112-113, 119-120, 134-137, 142-143, 147-148, 150-151, 197, 267, 272-273
Antonyi 138
antropologlar 18
antropomorfik 33, 252, 388, 446, 531
Anuş 485
Apam Napat 515
Apavarga 282

apokaliptik 79, 218, 251, 258, 260-261; ~ yazılar 79
apokrif 27, 92
Apokrifa 257
Apostolik 95, 105, 114, 141, 146
Arabistan 50, 135, 421, 542, 544
Araf 109, 125, 149, 179
Arafat 68
Arami: ~ ve Asuriler 147; ~ler 147
Aranyakalar 284, 290, 293-294
Araplar 41, 44, 47, 57, 63, 472-474, 542-546
Ardeşir 513
Ardeşir Papakan 513
Arhat 311, 339, 358
Ari 278
Arianizm 92, 550, 565
Ariler 277-278, 290, 303
Arius 92, 550, 565
Arizona 427
Arkon 496, 498-501, 503
Armaiti 514-516
Armegedon 161
Arminian-Holiness Kilisesi 158
Arnavut 93, 119-120, 263, 278
Aron-Hakodeş 237, 241
Arsakid kralı Valkaş 513
Artha 290
Arya 278; ~ Samaj 302, 304; ~ Samaj 553, 565
Arz-ı Mevud 212, 247
Asgar Hamîd Sâhib 466
Asita 309
Asketizm 302, 314
asli günah 69, 86, 89, 430
Asoka 309, 311-313, 315, 330, 336
Assisili Francis 200
Astroloji 334, 362, 511
Asur 214, 477; ~ca 147; ~lular 214, 249; ~lular 549; ~î 216
Asya 30, 51, 91, 135, 147, 171, 199, 267, 307, 312-314, 337, 342, 344, 469, 476, 493, 530-533, 537
Aşa 29, 38, 51, 54, 98, 133, 161-162, 226, 240, 253, 277, 287, 322, 331, 333, 342, 361, 391, 403, 406, 415, 421, 428, 448-449, 451, 457, 481, 483, 489, 493, 497, 499, 514-516, 518, 520, 526-527, 531; ~ Vahişta 514, 516, 518, 520
Aşi 515
Aşkalun 500
Aşkenaz 234, 253, 263, 267, 269-270, 273-274
aşkın: ~ âlem 21; ~ varlık 20-22; ~lık 20, 278
Aşoka 312
Aşrama 289, 294, 360, 367; ~-dharma 289
ata: ~ ruhları 18, 31, 383, 489; ~lar kültü 17, 392, 533-534
Ataş Bahram 524-526
Ataş Dadgah 526
Ataş Vahram 519
Ataş-dan 519
Ateizm 450-451, 457
Ateşgede 522
Athanasius 138-139
Atharva-Veda 292
Atman 282, 315, 338
Augustine 185
Avatamsaka Sutra 347
Avatara 296, 303, 309, 341, 377, 466-467
Avedik 142-143
Avesta 508, 513-515, 523
Avidya 280-281, 319
Avignon 107, 551
Avot 216
Avraham ben İsak As 269
Avraham Kastro 268
Avraham Levi 270
Avram 228
Avrupa 30, 51-52, 91, 105-107, 110, 119-120, 124, 132, 149, 154-156, 158, 171, 173, 177, 193, 195, 198-199, 202, 233, 244, 246-247, 264, 267, 272, 274, 277-278, 304, 354, 391, 449, 461, 463, 469, 493, 511-512, 530
Avustralya 119-120, 182, 187, 193, 471
Avusturya 110, 120
Ayasofya Kilisesi 116
Aydın 20, 53, 62, 108, 132, 143, 170, 177, 194-195, 266, 272-273, 282-283, 298, 309, 314, 318, 320, 324, 328, 335-336, 338-339, 348-349, 352-353, 358-359, 369, 371, 398-399, 404, 420, 437-438, 450, 454, 466, 538-539
Aydınlanma 132; ~ dönemi 20
Aynaroz 120
Ayşe Hanım 264
Azarya Yehoşua 270
Azer 207
Aziz 94, 100, 102, 109, 114, 125, 139-144, 151, 179, 191, 198, 263, 266, 286, 291, 296, 309, 419
Aziz Ignatius 102

B

Baal Şem Tov 245-246
baba 72, 95, 99, 109
Baba Tanrı 84, 93-94
Babil 32, 107, 147, 150, 152, 206, 214-216, 218, 221, 225, 229, 250-252, 259, 421, 476-477, 479, 508, 512
Bâbilik 459, 461-462
Babürlüler 52
Baga 515
Bagnapad 522
Bağdat 136, 152-153, 221, 460, 463, 471, 477

Bahâilik 459-463
Bahâullâh 460-463
Bahram 519, 524-526
Bahreyn 39, 511
Bahsı 536
Baisaki 380
Bakırköy 267, 273
bakire Meryem 85-86, 90, 94
Balat 267-268, 273
Balkanlar 51, 91, 111, 113-115, 117, 142, 262, 265, 267, 272
Balmiki 376
Banaras 300, 336
Baphomet 447-448
Baptist 155-158, 161-172, 175, 185, 194, 199; ~ler 156-157, 161-172, 175, 185, 194
Baptizm 161-163, 166
Bar Kokhba 550
Barsauma 151
Bartolomeos 141
Basel Society 199
Basil 138, 143
Basra 39, 54, 153, 471
Başpiskopos 113, 120, 142, 145-146, 152, 178, 181; ~luk 113, 145, 181
batıl 29; ~dinler 29
Bay Ülgen 531, 538
Bayat 530
Bayezîd-i Bistâmî 54
Bedir 48, 148
Belçika 120, 193
Bema 504-505
Benedikten 138
Benî Kaynuka 48
Bentham 450
Benyamin 87
Berberiler 51
berzah 60
besmele 69
Beşerî 58, 96-97, 134-135, 137, 139, 289, 295, 413-414, 457, 462-463
Beşîruddîn Mahmûd 466
Bet-Hamikdaş 214, 237
Betlehem 83, 100, 260
Beyaz Pazar 101
Beyoğlu 272
Beyrut 153
Beytullah 67, 75, 546
Beytülhikme 74
Bhadrabhahu 360
Bhagaryanlar 523-524
Bhajan 298, 303
Bhakti 284-285, 296, 360
Bharuchalar 523
Bhiksu 369
Bible 78, 155, 157, 199, 412, 435
Bihar 336, 357-358
bilim adamları 20, 226, 326, 391, 394
Billy Graham 160
Birleştirme Kilisesi 429
Birmanya 333, 337, 342
Bîrûnî 281, 477, 493
Bizans 50-51, 91, 93, 105, 116-117, 133-135, 137-139, 142, 146, 151-152, 261, 267, 274
Black Mass 447
Bney Noah 232
Boddhisattva 339, 346, 348
Bodh-gaya 300
Bodhgaya 335-336
Bodhi ağacı 330, 336
Bodhidharma 349
Bon 106, 354, 439
Boniface 198
borçlular 68
Bornova 182
boşanma 82, 110, 144-145, 149, 178, 243, 272, 462, 527
boy abdesti 67, 472, 474, 488
Bozcaada 120
Brahma 284-295, 298, 302-304, 314, 319, 365-366, 368
Brahma Samaj 284-285, 304, 552, 566
Brahmacari 365
Brahman 282, 287, 295, 314-315
Brahmana 284, 286, 290-294, 366
Brahma-Samaj 302
brahmin 288-289, 293, 298, 309, 313-314; ~ler 288, 293, 298, 309, 314
Bretren 172
Brezilya 187-188, 193
Brigham Young 424-425, 427
British and Foreign Bible Society 199
British Foreign Bible Society 155
Brooklyn 191, 412
Bryan Turner 455
Buda 429
Budda 307-312, 314-316, 318, 320-321, 328-332, 335-341, 344-346, 348-349, 351-354, 358, 407, 437-438,549, 564-567, 572, 574-578, 580
Budda-dharma 307
Buddha 284, 309, 354, 494, 501
Budin 52
Budist 280, 307-308, 310-318, 321-324, 328-337, 341-346, 348-351, 353-355, 361, 363, 394, 407, 436, 494, 521, 531; ~ konsili 549
Budist Mahayana ekolü 550
Budist Theravada ekolü 549
Budizm 28, 279-283, 307-316, 318-319, 323-324, 328, 330-332, 334-338, 341-355, 357-358, 364, 366-367, 373, 376, 387, 389, 407, 436-437, 457, 535
Buhârî 38, 54

Bulgar 117, 120; ~ Kilisesi 117
Bulgaristan 91, 93, 119-120
Bundahişn 512, 514, 516
Burgazada 273
Burma 312, 314, 344
Bursa 142, 267, 269-270, 272-273
büyü 17, 142, 167, 173, 211, 217, 235, 252, 272-273, 291-292, 314, 327, 349, 362, 378, 403, 407, 446, 452, 479-480, 537, 539, 545-546
Büyük Daryüs 508
Büyük Herod 83
Büyük İskender 267, 317, 508, 513

C
Câhız 42
Cahiliye dönemi 32, 37, 59, 63, 541
Caitya 330
California 427
Calvin 107, 121, 125-128, 131, 180, 182-183, 185-187
cami 20, 74-75, 237-238, 249
Campus Crusade for Christ ve International Fellowship of Evangelical Students 159
Cantenbury Başpiskoposluğu 552
Carthage Hapishanesi 423
Carvaka 280, 366
Castile 253
Catrina 178-179
Caynizm 279, 281-283, 357-358, 360-368, 370-371, 373, 376 ,549, 563, 566, 568, 570-571, 574, 576-580
Cebrail 37-38, 44, 63
cehennem 60, 109, 165, 193, 237, 377-378, 415, 445, 463, 487, 518, 526, 535, 538
Cemel savaşı 50
cemerata taş atma 68
Cemşid 520
Cenevre 126-128, 182
cennet 60, 109, 118, 165, 174, 232, 237-238, 300, 377, 415, 445, 463, 518, 526
Cerularius 115-116
Cezayir 265, 495
Cezîretu'l-Musul 474
Ch'an Budizmi 349-350
Ch'en 384
Ch'in 385
Chandragupta 549
Chan-Yen 345
Charlemagne 91
Charles Haddon Spurgeon 162
Charles Taze Russell 552
Charlmagne 106
Cheng Tsung 385
Ching T'u 347
Chorten 330
Chou Hanedanlığı 388, 391-392, 397, 402, 404
Chou Tun-I 398
Christ for All Nations 159
Christ Kilisesi 182
Christian Coalition 160
Chu Hsi 386, 390, 393
Chung Ni 383
Church Missionary Society 155, 552
Chün-tzu 384
cinayet 72, 316
cinsel boşalma 67; ~ ilişki 68, 160, 316, 365, 368, 430, 500
cinsiyet 70, 254
Cizvit 140, 196, 198
Cizvitler 140, 196, 198
Clapham Sect 155
Constance 107
Constantinople 92
Cordovero 269
Cranmer 178
Cuma namazı 67
Cumorah Tepesi 420
Cuneyd el-Bağdâdî 54
cünüp 67
Cüveynî 532
Cüzam 544
Cyprian 220
Cyril 91, 138, 140
Cyrus 214, 508

Ç
Çalab 530
Çanakkale 193, 272, 341
çarmıh 81, 84-86, 88-89, 95, 97, 99, 167, 431
Çek-Slovak 119-120
Çin 31, 85, 119, 135, 148, 193, 208, 287, 308, 312-314, 317, 322, 326, 337, 342-343, 345-352, 354, 377, 383-393, 395-398, 401-402, 404-408, 476, 495, 511, 527, 532, 534-536, 538 ,550, 553, 567-570, 578-579, 581
Çinvat 527
Çoktanrıcı 17-18, 32, 291, 437, 509-510, 541-542; ~lık 17-18, 541-542

D
Dabriah 215
Dada 239, 305
Daevalar 515, 517
dağ vaazı 82
Dakhma 521, 527
Dalay Lama 313, 343, 354-355 ,553
Dallas 194
Daniel 257-259, 261
Danimarka 91, 199, 471
Dar ı Mihr 525

Dara-Şükûh 295
Darunnedve 47
dârülilm 74
Dastur 525
Dasturan Dastur 525
Datistan-i Menok-i Hrat 512
David Asseo 271
Davud (Hz.) 62, 78, 213-214, 222-223, 229, 234, 257-259, 261, 476
deccal 123, 264, 502
Decius 90
deist 30, 32, 56, 535
Delhi sultanları 52
Demiurg 484
Dengyô Daishi 351
Denkard 512, 514, 551
Detroit 153
Deus Otiesus 32, 542
dharma 31, 277, 289-290, 296, 304, 307, 312, 315-318, 328, 331-332, 334, 337-341, 346-347, 351, 364
Dharma-Kaya 328, 339-341
Dhramsala 313
Diakonluk 138
Diaspora 218, 233, 248, 313, 408, 425
Dicle 471
Diderot 450
Digambara 360, 363
dîn-i kayyim 36
Diocletian 90
Dionysos 90
Divali 380
Diyakon 152
Diyakoz 145, 169-170, 176, 181, 186-187, 190
Diyarbakır 136, 150
Diyofizit 134-135
Dogma 86, 91, 95-97, 111, 143, 191, 322
Doğu Avrupa 52, 124, 267, 277
Doğu Kiliseleri 115, 133-137, 139, 143-144, 188
Doğu Ortodoks İstanbul kiliseleri 551
Doğulu Katolik Kiliseleri 93
Dominik 198
Dora May 436
doxa 111
Dördüncü Haçlı Seferi 116, 551
Dravidyen 278-279
Drug 515-516
dua 46, 56, 63, 66, 82, 99-102, 130, 144, 148, 166, 179-180, 185, 190-191, 238-239, 248, 251, 291-292, 330-332, 334, 379, 387, 389-390, 406-407, 417, 420, 428, 432, 434, 448, 463, 480, 489, 503-504, 519-520, 546
Dugdova 509
Durga 286, 303
düalist 30, 32, 511
Dünya Budist Sangha Konsili 553
Dünya Budistleri Derneği 553
Dürüstlük 71, 177, 371, 378
düşkünler 70-71, 203, 273

E
Easter 100-101
easter/paskalya 100-101
Eber 205
Ebiyonit 141
Ebû Bekir (Hz.) 39, 44, 47, 50
Ebû Cehil 47-48
Ebû Eyyûb el-Ensârî 47
Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr 54
Ebû Sa'îd el-Harrâz 54
Ebû Sufyân 48, 543
Ebû Tâlib 43, 45-46
Eçmiyazin 141-142
Edessa 151
Edirne 263, 265, 268-270, 272, 274, 461
Efes 79, 113, 134-135, 137, 146, 150-151
Efes Konsili 113, 134-135, 150
Ehl-i Kitap 41, 42, 139, 472
Ehli Sünnet 53
Ehrimen 510, 516
Ein-Sof 253, 255
Eklesiosentrizm 202
ekoller 24, 311, 329, 347
el-Ahsâî 459
el-Bağdâdî 20, 54, 477, 512
elçiler yılı 50
elçilik 63, 87, 268
el-Havârizmî 477
Eliade 18, 531, 542
Elisabeth 179-180
Eliyau Mizrahi 270
Ellen Gould White 173
el-urvetü'l-vüskâ 37
Emeviler 50-52
Eminönü 273
Endonezya 52, 111
Endüljans 122, 124, 179
Endülüs 50, 52, 200
Engramlar 440
Enoh 219-220
Enohiyan 218
Epifani 100-101, 119, 152
Epiphanius 140
Episkopal 158, 179, 181, 190-192, 194
Episkopos 138, 148, 151; ~luk 138
Erasmus 449-450, 452-453
Erbad 522
Erbil 153
Erlik 538
Ermeni 92, 111, 133-134, 137, 141-146, 148, 188, 270-271, 278

Ermenistan 141, 145
Es'ad b. Zurâre 46
Esav 209
Esed 544
Eski Ahit 78-79, 82, 92, 139, 150, 213, 215, 222-226, 229, 250, 252, 256-258
Esmai Hüsna 57, 59
Esoterik 479-480
esoterizm 28
Esseniler 78, 221, 478
Estonya 91, 119
Eşkenazi 268-269
Ethan 215
Etiyopya 92, 141, 139-140
etnik aidiyet 70
Etnisite 141
Etnosentrik 30, 216
Etz Ahayim 267, 273
evanjelik 154-161, 170, 184-185, 188, 191, 193, 195, 202, 424-425
Evanjelizm 132, 153-160, 196
Everest 354
evharist 98-99, 116, 118, 144, 168, 175, 180, 186, 191
evharistiya 109, 112, 124, 128, 137-138
evlilik 44, 52, 98-99, 124-125, 137, 152, 177, 207, 216, 243, 274-275, 300, 425-426, 428, 432, 485, 488, 504, 523, 525-527
evrensel: ~ dinler 25, 29; ~lik 103, 194, 347, 455
Eyyub 62
Ezekiel 218-219
Eziel 215
Ezra 214-217, 220, 225, 233

F
F.B. Bahn 173
Fa- Tsang 347
Falaşalar 140
Fals 546
Farsça 42, 295, 378, 460, 464, 495
Fasliler 524
Fâtımî 74
Fatih Sultan Mehmed 117, 267
Fatiha 40, 66
Fatma Hanım 263
Felix Manz 172
Fener 93, 111, 117, 120, 552
Fener patriği 111
Ferisi 78, 87, 220-221, 244
Fırat 471
Fısıh 84, 241
fidye 68, 87-89, 415
Fil Vak'ası 43
filioque 109, 115-116, 118, 144
Filioque öğretisi 115
Filistîler 213
Filistin 50, 78, 188, 201, 206, 218, 221, 230, 233-234, 250-251, 256, 261, 263, 267-268, 272, 425, 475, 478-479, 544
Finlandiya 91, 93, 119-120
Floransa 116
Fo Tu-Teng 345
fragment 38-39, 495, 513
Francis Asbury 190
Frank kralı 106
Frankist 262
Fransa 51, 91, 106-107, 110, 120, 128, 142-143, 199, 224, 252, 272, 274, 551
Fransız 107, 126, 142, 244, 271, 350
Fravarane 519
Fravaşiler 520
Frazer 17
Freiburg 172
Frikya 267
Frumentius 139
Fundamentalizm 132, 157
Fu-yun-se 535

G
G. Fox 177
G. Pfander 201
Gabarlar 507, 513
Gabriel ibn Turaik 139
Gaccha 368
Gahambar 520
Gal 278
Galata 182, 267, 274
Gamaliel 87
Gana 368
Ganj 298, 303, 308-309, 357; ~ nehri 303
Ganzibra 490
Gathalar 508-510, 513-514, 517
Gautoma 308
Gaya 336
Gayatri 298-299
Gayb 53, 64
Gayomart 517
gayrimüslim 42, 47, 201, 473, 476
Gaziantep 188, 272
Gazneliler 52
Gazzâlî 54
Gazze 263-264
Gazzeli Nathan 262
Ge'ez 139
Gehmurd 500
Gelibolu 263
gelişmiş dinler 29
Gemara 222
General Association of Regular Baptist Churches ve Independent Fundamental Churches of America 157

Gentile 79, 227, 423
George Fox 176, 552
George Whitefield 155, 193, 552
Gerizim Dağı 249
Germen İmparatoru 123
Getik 516
Geuş Urvan 515
gezginci bir vaiz 81, 84
Girit 120
gizemcilik 28
gnostik 28, 30, 56, 92, 251, 264, 266, 471, 481, 489, 493, 495, 498, 500
Gobind Singh 375, 379-381
Godavralar 523
Gompa 329
Gordon Newby 218
Goy 227
Gök Kültü 386
Gökçeada 120
Göktürk 530-535; ~ler 530-531, 533-535
Göztepe 273
Grandük Lucas Notaras 116
Granth Sahip 378, 381
Granthi 381
Gregorios 141-143
Gregoryan 101, 141, 143, 146
Grek 105, 111-112, 114-116, 120, 134, 136, 141, 143, 251, 258-259, 270, 278, 313
Gujerat Parsi 523
Gujerati 523, 525
Gulam Ahmed 464-466, 468
Gurdvara 379, 381
Gurlular 52
Gurpurb 380
guru 321, 335, 371, 373-375, 377-381
Guru Aryan 375, 378, 380
Guru Har Gobind 375
Guru Nanak 551
Guru Ram Das 375
gusül abdesti 67, 478, 550
günah 23, 53, 58, 69, 72-73, 85-89, 94-95, 97-99, 102, 109, 118, 121-122, 127, 129, 144, 149, 152, 154, 165, 168, 174-175, 189, 191, 193, 214, 217, 229, 233, 236-237, 239, 243, 255, 258, 260-261, 266, 300, 303, 325, 332, 336, 370, 390, 406, 430-433, 441-442, 445, 448, 452, 483, 487-489, 491, 502, 504-505, 518, 521
Gürcü 120
Gürkanlı Devleti 464

H

Habeş 133-134, 139-140; ~istan 45, 140
Habil 430
hac 68; ~ ibadeti 68, 335, 337, 381
Hacer 207-208
Hacerü'l-Esved 43
Hacı Barlas 464
Hafsa (Hz.) 39
Haggadacı 215
Haham Yehudah Alkalai 233
Haham Zvi Hirsch Kalischer 233
Hak Ja Han 431
Hâkim et-Tirmizî 54
Hâkim Nûreddîn 465
Halep 153
Haliç 267
Hâlid b. Velîd 49, 473
Halife Me'mûn 74, 477
Halistan 376
Hallâc-ı Mansûr 54
Halsa 375, 379-381
Ham 205
Hamza el-Isfahânî 477
Hanbelilik 53
Hanefilik 53
Hanif 36, 207, 542
Hanuka 241
Hanuman 296
Haoma 520
Har Mandir 381
haram 59, 61, 72, 75, 86, 176, 241-242, 379, 403
Harappa 278
Hâris el-Muhâsibî 54
Harran 207, 209-210, 475-477
Harry Ross 436
Harun 61-62, 211, 257, 529
Hasan el-Basrî 54
Hasidiler 245-246
Hasidizm 245-246, 262
Hasköy 267-268, 273-274
haşir 41, 60
Hatay 150
Hatice (Hz.) 46
Hatice bint Huveylid 43
Haurvatat 515-516
Havari Thomas 146
havariler 93, 99-100, 103, 105, 110, 145, 152, 165, 191, 194, 428
Havra 237
Havva 70, 430, 484-485, 500-501, 517
Haydarpaşa 273
Hayfa 461
Hayıstan 141
Hayim Moşe Beserano 271
Hayim Nahum 271
Hayk 141
Hayk'a 141
Hayyim Vital 255
Hazrec kabilesi 46
Hecer 512
Hegel 17

hegemonyal 27
Heidegger 449, 454, 456-457
Helen 77, 258, 307, 312
Helenistik 87, 511
Henoteizm 291
Henry Jakob 162
Henry Olcott 344
Heraclea 113
Herbad 522
heresi 26-27
heretik 26, 91-92, 135-136, 262, 264-265, 376, 419, 511, 516
Hermannus Dalmata 42
Hermetik 481
Herod 83, 85, 478, 510
heterodoks 478; ~al akım 27; ~i 25-27, 494
Hevazinliler 50
Hexateuch 225
Heybeliada 273
Hılfu'l-Fudul 43
Hıristiyan: ~ azizleri 109; ~ Olmayanlar Sekreteryası 108
Hıristiyanlar 59, 73, 89-90, 92-93, 95, 98-105, 127, 129-130, 135, 138-139, 151, 155, 158-159, 165, 173-174, 200, 207, 216-217, 220, 223, 232, 264, 266, 431, 434, 464, 467, 472, 476, 507
Hıristiyanlık 23, 25-28, 30, 57, 74, 77-78, 90-93, 102-103, 108-109, 111-113, 121, 129-130, 133, 135, 138, 140-142, 146, 152, 154, 194, 196-197, 217, 219-221, 223, 227, 235, 264, 270, 277, 281, 284, 307, 310, 341, 376, 379, 419, 430, 432, 434, 440, 445-448, 451, 454, 456-457, 474, 479, 491, 535, 542
hırsızlık 46, 72, 283, 316, 322, 403, 463, 504, 545
Hırvatistan 110
Hibil 485
Hicaz 49, 218, 220, 474, 541-543, 546
hicret 40, 45-48
hicri takvim 40
Hikaptah 138
Hillel 87
Himalayalar 308-309
Himyer 547
Hinayana 309, 312, 314-315, 317, 319, 337-339, 341, 345, 350
Hindistan 51-52, 135, 149, 182, 187-188, 193, 277, 285, 288, 293, 295, 300, 303-305, 307-308, 312-313, 316-317, 335-336, 342-343, 349, 354, 357-358, 360, 373-376, 380, 464, 468, 507, 511-513, 522-523, 525, 527
Hindu 28, 149, 277-290, 292-294, 296-305, 311, 313-315, 319, 323, 334, 336, 341, 343, 353, 357-358, 361, 366-367, 373-377, 379, 381, 464-465, 467, 523
Hint 29, 31, 52, 92, 134, 277-285, 290-291, 293-296, 302-305, 307, 313-314, 334, 343, 345-346, 348, 350-351, 357-358, 366, 436, 438, 523, 525; ~ kutsal metinleri 549
hipotetik 80, 82
Hira 37, 44, 318
Hiram Edson 173
Hiranyagarbha 291
hizipçi Hıristiyanlar 91
Hoffmaniler 172
Hollanda 128, 161-162, 452
Homeros 296
Horasan 50, 54, 508, 512
Horeb 211
Horepiskoposluk 138
Horus 90
Hsuang Tsang 407
Hsün-Tzu 385
Hua Yen 347
Hubbard 435-440
Hud 61
Hudeybiye Antlaşması 49-50
Huguenotlar 128
Hui Yuan 346, 348
Huldrych Zwingli 182
Hulefa-i Raşidin 50
Humbert 116
Hume 450
Hunlar 530, 535
Hurda 513
Huttariler 172
Huzeyfe b. Yemân 39
Hûzistan 42
Hübel 541, 543

I
Iduk 532-533
Ignatius 102, 115, 136, 196
Irak 39, 50, 136, 145, 150, 152, 188, 201, 218, 250, 463, 471, 474-475, 477, 479, 511
Isaac Angelus 116
Isaac Bermays 247
Isaac Luria Aşkenazi 255
Isaac the Blind 252
Islahat Fermanı 121
Işık Ademileri 498-499
Işık Kralı 475, 481-486, 489

İ
ibadet 24-25, 28, 31, 37, 41, 44, 57, 64-69, 74, 77, 86, 93, 95, 101, 108, 110, 112, 118-119, 121-123, 125, 129-130, 132, 138, 145, 152, 165-168, 174-176, 179-181, 185-186, 188, 191, 195, 213, 227, 230, 237, 239-240, 245-247, 249, 273-275, 286, 298-299, 315, 328-332, 334-

337, 341-342, 348, 353-354, 370, 379, 381, 385, 388-390, 393, 417, 432, 437, 446, 462-463, 471, 474-475, 480, 486, 488-491, 503, 509, 518-519, 521-523, 535, 537, 544, 546
İberya Yahudileri 267
İbn Hazım 226, 236
İbn Meymûn 261
İbn Nedîm 474, 477, 493
İbnu'l-Arabî 54
İbnu'l-Fârız 54
İbrahim (Hz.) 36, 61-62, 68, 205-210, 212, 228-229, 232, 429, 542, 546
İbrâhîm ibn Hilâl 477
İbrani 79-80, 87, 205-207, 209, 215-216, 220, 227, 230, 238, 243, 248, 251-253, 256-257, 267, 272-274, 420; ~ Tomas İncili 80; ~ce 205, 207, 216, 220, 227, 230, 238, 243, 248, 251, 253, 257, 267, 272-274, 420
icma 75
ideal kral 78, 257-258
ihram 68
ilah 31-32, 37, 44-45, 55, 57-58, 69, 74, 251-253, 255, 264, 407, 445, 473, 531, 544
ilahî: ~ elçi 60, 500-501; ~ mesaj 36-37, 56, 61-62, 73; ~ Oğul Rab Mesih 86; ~ sevgi 95, 341, 452; ~ yargılama 60
ilahiyatçılar 97-98, 232, 387
ilkel: ~ dinler 29; ~ler 18
İmparator Neron 550
İmparator Theodosius 550
inanç sistemi 17, 20-21, 24-25, 28, 35-36, 235, 307, 373, 435, 494, 507-509, 515, 526
İncil 27, 61-62, 79-85, 92, 96-97, 103, 138, 152-155, 163, 165, 167, 172, 178, 196-197, 223, 226, 414, 420-421, 451
İndra 291-292
İndus Vadisi 278, 290
İngen 353
İngiliz 155, 162, 164, 171, 178-179, 182, 190, 201, 224, 234, 248, 376, 420, 423, 450, 452, 460, 464-465, 468, 523
İngiltere 91, 120, 128, 155, 162, 176-185, 188-190, 262, 523-524, 551-552
İnisiyasyon 526
inkarnasyon 77, 95-98, 303, 319, 341, 438
insan hürriyeti 64
insanoğlu 88, 97-98, 279, 295, 321
İpek yolu 313
İran 32, 50, 52, 142, 145, 151, 153, 201, 256, 278, 460-461, 463, 471, 479, 481, 493-494, 496, 498, 507-509, 511-515, 518-522, 524, 550-551, 568, 573
İrlanda 91, 182-185, 187, 278
İsa (Mesih) 24-25, 42, 61-62, 68, 77-78, 82, 85-88, 92-94, 96-97, 99-100, 110, 112, 128, 135, 140, 148, 154, 159, 161-162, 164-168, 170, 173-175, 196-197, 203, 206, 217, 220, 223, 236, 244, 266, 411-412, 414-415, 417, 419, 421, 424, 428, 478, 502, 510-511, 550; ~'nın annesi Meryem 80, 83, 100; ~'nın Rablığı 87
İsaf 543
İshak (Hz.) 62, 68, 206, 208-209, 212, 229, 232
İskandinav 124
İskenderiye 26, 92-93, 104-105, 112-113, 119-120, 138-140, 142
İskitler 313
İskoç 278
İskoçya 91, 128, 183-185, 187-188
İslam: ~ ahlakı 53, 69; ~ âlimleri 20, 54-55, 63, 473-477, 493; ~ dini 19, 200, 263, 454, 457; ~ mabetleri 75; ~ peygamberi 36, 140; ~'ın kıblesi 67; ~'ın temel özgürlük alanları 70; ~iyet 45-46, 50-52, 149, 535
İsmail (Hz.) 62, 206-209, 546
İsnaaşeriyye Şiası 53
İspanya 50, 52, 110, 233, 253, 255, 262, 264, 267, 269
İsrael ben Eleazar 245
İsrail 86-87, 140, 145, 205-206, 210-211, 214-216, 218, 222-223, 230-232, 238, 240, 243, 246-250, 254, 256-262, 272, 274, 416, 421, 425, 463; ~ devleti 553; ~ krallığı 549; ~oğulları 29-30, 36, 59, 61-62, 78, 85-86, 206, 208-214, 216-217, 222, 231-232, 247-249, 256, 421-424, 508
İstanbul 91-93, 96, 103-106, 111-117, 119-120, 137-138, 142, 146-147, 150, 153, 182, 188, 195, 223, 228, 263-265, 267-274, 373, 433, 449, 461, 471, 493, 541, 551; ~ Kilisesi 105-106, 113-117; ~ konsili 105, 137; ~ Konsili 550-551; ~ Ortodoks kilisesi 552; ~ patriği 91, 115-116, 147; ~ piskoposlukları 92; ~/Fener 93
İsveç 91, 120, 195, 199, 471
İsviçre 120, 124, 126, 172, 193
İtalya 110, 115, 120, 253, 262, 264, 449
itikadi 24-25, 134
İvrit 205
İzmir 171, 182, 188, 262-265, 270-273
İznik 92-94, 96, 105, 113, 115, 137-138, 146, 191; ~ Akidesi 94; ~ konsili 550; ~ konsili 92, 96, 105, 113, 138; ~ kredosu 92, 137-138; ~k-Kadıköy Kredoları 93

J

J. Morinus 224
J. Smyth 161
J. Wellhausen 225
Jacob Baradaeus 136
Jacob Frank 266
Jakob Hutter 172

James 80, 136, 173, 419
Jamnia 550
Japji 378
Japon 119, 193, 308, 313-314, 317, 333, 337, 342, 345-353, 429; ~ Budizmi 551; ~ya 119, 193, 308, 313-314, 337, 342, 345-353, 429, 435
Java 312
Jean Astruc 224
Jean Calvin 107
Jerom Ehep 138
Jesus to the World Mission 159
Jina 359, 423
Jiva 281-282, 358, 364, 367
Jivanmukti 283
Jnanamarga 315
Jodo Shinshu 313
John Calvin 121, 126, 182
John Calvin 551
John Clifford 162, 171
John Hick 98
John Knox 183
John R. Quinn 194
John Smyht 161
John Wesley 155, 188-189, 552, 558, 561
John Wycliffe 178, 551
Jonathan Edwards 156, 162, 193
Joseph Bates 173
Joseph F. Rudherford 413
Joseph Smith 419, 423-425, 552, 574
Jön Türkler 271
Ju 101, 136, 140, 206, 312, 346, 352, 383
Julian 101
Justin 136, 220; ~yan 136
Jüpiter 544

K

K'ung 383, 385
K'ung Ch'iu 383
K'ung Fu-tzu 383
Kabala 208, 219, 233-234, 245, 250-253, 255-256, 262, 264-265, 269
Kabalizm 219, 245, 255
Kâbe 43, 67-68, 543, 546-547
Kabil 430
Kaça 138, 140, 250, 379
Kadıköy 93, 113, 120, 133-134, 136-137, 139, 142, 146-147; ~ Konsili 113, 133-134, 136-137, 142, 146-147; ~ konsili 550, 572
kadın 45-46, 52, 67, 72, 84, 99, 132, 149, 160, 170, 187, 189, 194, 216, 238, 242, 246-248, 269, 303, 348, 360, 367-369, 376, 380-381, 392, 403, 414, 432-433, 443, 462, 491, 499, 512, 519, 521, 536-538; ~lar 52, 72, 149, 170, 187, 216, 238, 246-248, 368, 380, 392, 462, 521
Kadimiler 524
Kadiyan 464-466, 468; ~ilik 464, 468; ~iyye 464
Kadmiler 524, 525
kâfir 55, 59, 174, 216, 231, 237, 465-466
Kağıthane 268
Kahire 153
Kahramanmaraş 272
Kakkas 375, 379-381
Kalde 151
Kali 303, 357
Kalvinci Reform Kiliseleri 155
Kalvinist 126, 128, 162-163, 183
Kalvinizm 126, 128, 131, 163
Kam 49, 87, 145, 155, 159-160, 186, 195, 201, 329, 342, 344, 422, 426, 428-429, 437, 442, 462, 494, 536-539
Kama 175, 181
Kamboçya 342, 344
Kameri takvim 68
kanaatkârlık 71
Kanada 124, 172, 182, 187-188, 193, 471, 513, 524
Kanga 379
Kanişka 309, 313
Kanlı Mary 179
kanonik 27, 152, 154
Kanuni 268, 274
Kapancılar 265
Kapilavastu 353
Kara Papa 441
Karadeniz 267
Karailik 250
Karaipler 140
Karakaşlar 265
Karaköy 268, 273-274
Karaylar 267, 274-275
kardinal 110, 116-117, 225
Karizmatik Yenilenmeciler 158
Karma 17, 22-23, 30-31, 124, 143, 149, 217, 233, 235, 273-274, 279-287, 296, 315, 319, 323, 334, 342, 345, 347, 358, 364, 366-367, 373, 376, 438, 451, 465, 468, 478, 538
Karmamarga 315
Kartir 494, 511, 550
Kasia 337
Kast 268, 288, 295, 314, 319, 357-358, 373-374, 376, 490, 525
Kaşgarlı Mahmud 530
Kathenoteizm 291
Katolik 93-95, 98-103, 106-111, 117-119, 121-126, 128-132, 136-137, 140, 142-146, 150, 152, 158, 172, 178-180, 183, 185-186, 193-195, 199, 201-202, 223-226, 266, 342, 445, 447, 449
Katolikos 120, 136, 143, 145
Katolisizm 122, 124, 126, 130-131
Kaur 380-381
Kayrevan 74

Kayseri 142-143, 272
Kazaklar 536
Kâzım er-Reştî 459
Kebar 218
kefaret 77, 86, 97-98, 128, 152, 233, 239-240, 260, 365, 389-390, 424, 502; ~ doktrini 97-98
Kelâbâzî 54
Keldani 136, 141, 146, 150-153, 207, 218
Keldani Katolikosu 136
Kelime-i Şahadet 65
Kelt 278
Kenan 207, 210, 228, 285, 304
kenesa 274
Kerbela 459
Kergek 535
Kerkük 153
Keş 122, 307-308, 313, 359, 379, 438, 446, 459
Keşfiyye 459
keşiş 119, 198, 200, 309-311, 313, 315-317, 319, 329-330, 332, 335-337, 345, 349-355, 360-361, 363, 367-370, 379
Keşmir 307, 313
Keturah 208
Kevalin 365, 369, 371
Khambattalar 523
Khşatrha Vairya 515
Kıbrıs 26, 50, 93, 114, 119-120, 197
Kıpti 133-135, 138-140, 143, 146, 495
Kırgızlar 536
Kırım 142, 250, 274
Kırklareli 272
Kıssa-i Zarduştan-i Hindustân 523
kıyamet 60, 165, 174, 193, 364, 464, 487-488, 535
kıyas 35, 75, 326, 373, 424-425, 473
Kızıldağ 532
Kiev 91
Kipa 238-239, 246
Kirpan 379-381
Kitab-ı Mukaddes 78, 122-123, 125-130, 132, 139, 141, 154, 223, 411-412, 415, 417, 511
klan 29
Kmielnitzki 264
Knox 183
Koloni 162
komün 28, 98-100, 120, 125, 144, 148, 180, 186, 189-190
Komünist 553
Komünyon 98-99, 120, 125, 144, 148, 180, 186
konfirmasyon 98, 118, 137
Konfüçyanizm 383-387, 389-390, 393-397, 399, 549
Konfüçyüs 349, 383-399, 401-404, 406, 549, 553, 567, 581
Konrad Grebel 172
konsil 26, 92, 96, 108, 113, 115-116, 118, 129, 133, 137-138, 146, 150-151, 179-180, 310-311, 313, 316
Konstantin 96, 104, 113
Konstantinopol 135, 137-138; ~is 113
Koptik 92
Kore 193, 314, 337, 342, 345, 347, 349-351, 429, 435
Koreş 214
Korintliler 95
Koşer 139, 242, 273
Kotel 230
kozmik 60, 255-256, 387, 391, 406, 499, 517, 531, 533, 538
kozmolojik 41, 398
köleler 52, 68, 70, 163
Köln 495
Könfüçyüs 550
Kral Aşoka 549
Kredo 92-93, 109, 115-116, 118, 137-138, 159, 164-165, 179
kredoya 109, 115, 118
Kristmas 100-101, 139
kristmas/noel 100
Kristoloji 137; ~k 25, 133, 147
Kristosentrik 30
kristosentrizm 88, 202
Krişna 202, 286, 292, 300, 302-303, 465-467
Kudayd 543
Kuddas 151
Kudüs 26, 75, 78, 80, 85, 87, 89, 92-93, 104, 113, 119-120, 161, 213-214, 221, 230, 232, 237, 241, 249-250, 259-260, 263, 269, 421-422, 424-425, 478, 486, 550, 555, 566, 575
Kûfe 39
Kûkai 351
Kumarila 285, 302
Kumran 78, 259, 478
Kundalini 303
Kur'an 19, 24, 31, 33, 35-40, 42-44, 46, 53-54, 56-63, 65-71, 73, 75, 85-86, 206-207, 209, 211, 213, 216-218, 220, 222-223, 226-227, 237, 239, 460, 462, 464, 467, 469, 472-477, 507, 541-544, 546
kurban 67-69, 90, 112, 138, 152, 209, 237, 279, 284, 288-289, 291, 293-294, 315, 357, 359, 379, 383, 385-390, 394, 415, 424, 467, 489, 520, 532-533, 535, 537-538, 545-546
Kureyşliler 43, 45, 48, 57
Kûsâ 474-475
Kushinagar 335, 337
Kuss ibn Sâide 542
Kuşeyrî 54
Kuşhan 309, 313
Kuşta 274, 472, 487

kutsal 18-19; ~ Katolik Kilisesi 94; ~ Kitab 123, 129, 132, 155, 170, 174, 178-179, 225; ~ Komünyon 99; ~ Ruh 93-96, 99, 109, 118, 128, 144, 165-167, 175, 177, 191, 193-197, 415, 434; ~ Teslis 96; ~ Yasa 92, 197
Kutsi 251, 253, 519-520, 525-526, 536-537, 546
Kuveykırlar 173, 176-177, 552
Kuzey Atlantik 436
Kuzguncuk 267, 273
Kül Çarşambası 101
kült 20, 24, 28, 195, 202, 342-343, 345, 350, 407, 439-441, 490, 510, 518, 533, 543-547

L
Laban 209-210
Ladino 267, 273
Lafeyetta Ron Hubbard 436
Lahm 544
Lahor 373, 464-468
Lamaizm 317, 337, 342, 354-355
Laman 421
Lao Chün 401
Lao Tan 401
Lao Tsu 401-408, 549
Laos 337, 344
Lat 36, 39, 41, 44-45, 47, 50, 59, 64, 73, 79, 81-82, 84, 99, 109-110, 115, 124, 127, 146, 150-151, 160, 173, 177, 180, 183, 189-190, 199, 201, 208, 211, 262, 266-268, 272-273, 285, 308-309, 312, 318, 351, 358, 361, 375, 380, 384, 390, 402, 412-413, 418-421, 425, 433, 437, 442, 454, 460, 466, 494, 500, 508, 542-544, 547
Latin 42, 91, 105, 108, 110, 112, 114-117, 123, 132-133, 195, 495; ~ Hıristiyanlığı 91; ~ krallığı 551; ~ kültürü 105; ~ce 42, 92, 108, 110, 123, 132, 495
LaVey 441-442, 444-446, 448
Lent 101, 133
Lenti 61, 78, 101, 159-160, 173-174, 256, 260-264, 411-412, 481
Leylâ bint Ebî Hamse 47
Li Tan 30, 122, 291, 300, 401, 516, 543, 545-546
Li-Ch'ang-ling 409
Lidya 267
liturji 93, 112, 144, 166, 181; ~k 100-101, 152-153
Litvanya 91, 274
Logos 96
lohusalığın sona ermesi 67
Loka 279, 361
Lollardlar 178
London Missionary Society 199
Londra 552
Lordlar Kamarası 181
Lorenzo Valla 450
Los Angeles 193, 436
Lotus Sutra 346
Ludwig Philipson 247
Luka 27, 79-83, 87, 92, 135, 154, 197
Lumbini 335
Luria 255, 269; ~nik Kabala 245, 255-256, 262, 264-265, 269
Lut (Hz.) 207
Luther 100, 107, 121-125, 128, 131, 178, 180-182, 189, 551-552
Lutheran 123-124, 128, 131, 154-155, 158, 178-179, 186; ~izm 121, 123-124, 126, 180
Lübnan 137-138, 145, 153, 188, 463
Lün Yü 549
Lyon 116

M
M. Gandhi 365
Maase Bereşit 252
Macar 119, 233, 368; ~istan 110, 274
maddi âlem 22, 31, 377, 482, 501
Madhva 303
Madhyamika 317
Magianlar 511
Magosa 461
Mahabharata 284, 286, 295-296, 303
Mahabodhi 336
Mahadeva 311
Mahamaya 308-309
Maharişi Maheş Yogi 305
Mahatma Gandi 304
Mahavira 284, 359-363, 365, 368
Mahayana 307, 309-310, 312-314, 316-319, 329, 331, 333, 337-339, 341-342, 344-346, 348, 350, 355; ~ Budizmi 307
Mahayanist 317, 332, 337-341, 344, 347-348; ~ler 332, 337-341
Mahayogi 302
Maitraya 494
Makedon 89, 119, 197; ~ya 89, 197
Makkabiler 214
Maksimus 137
Malabar 149
Malas 334
Malazgirt Savaşı 51
Malikilik 53
Malka 475
Malka d Hşuka 482-483, 488
Malka d Nhura 475, 481-483
Malkia 475, 482
Malkoye Melkit 137
Manda 21, 27, 39, 42, 48-49, 56, 70, 82, 91, 96-97, 104-105, 108, 112, 117, 125, 131, 135, 143, 147, 151, 154, 162, 168, 173, 186, 207, 211,

230, 234, 236, 241, 245, 266, 271, 278, 280, 283-285, 289, 292, 294, 296, 302, 314, 316, 338, 340, 344, 347, 367, 379, 387, 390-391, 393-394, 397-398, 403-405, 412-413, 415, 419-421, 423-424, 426-427, 430, 433, 441, 443, 445, 447-448, 465, 467, 471-472, 483, 485-486, 489, 493, 496-498, 502-503, 511-512, 515, 517, 530-531, 534
Manda d Hayye 483, 485
Manda d Hiia 486
Mandayuta 471-472
Mandi 490
Manender 324
Mani 494-496, 501-504, 550
Maniheist 493-496, 498, 501-505
Maniheizm 481, 493, 495, 500-501, 505, 517
Manisa 272
Manthra 517
Mantra 283, 291-292, 298-299, 314, 331, 334
Manu Kanunları 296
Manuhmed 501
Mao 349, 386
Mar Addai 146, 151
Mar Agai 146
Marcion 27, 91-92
Mardin 150
Marduk 508
Mari 151
Marksist 140
Markus 79-85, 97, 154; ~ İncili 550, 576
Marmara 113, 267, 459; ~ Ereğlisi 113
Maronit 137
Marrano 263-265
Marsiyoncular 481
Martin Buber 246
Martin Luther 100, 107, 121, 182, 551
Maruni 137, 150
Maruti 291
Masbuta 474, 488
Masiqta 488
Mass 99, 447
Masseba 544
Maşyâna 517
Maşye 517
materyalist 20, 280
Matta 79-83, 85, 95, 102-103, 154, 196
Maurya 309, 312-313, 360; ~ kralı 549; ~ krallığı 549
Maveraünnehr 50, 508
Mazda 66, 148-149, 508-511, 514-517, 519-520, 526
Mazdayasna 526
Mecusi 474, 479, 494, 507-514, 516-523, 541; ~lik 474, 494, 507-508, 510-511, 516-522, 550, 563-569, 573-574, 576-578, 581
Mecuş 507, 511, 522
Medine 39-41, 46-50, 72, 75, 551
meditasyon 245, 305, 318, 328-332, 334-336, 342, 345, 348-349, 352-353, 369-370, 379, 407
Medyen 211
Mehregan 520
Mekke 38-41, 43-50, 68, 75, 140, 374, 460, 473, 541, 543, 546-547
Meksika 193
Mektuplar 79
Melkânî 138
Melkit 120, 137-138, 150
Melville 183
Menaf 543
Menat 44, 543
Mennonitler 162, 172
Menog 516
Mensiyüs 385-386, 394, 397
Merkabah 218-220
Merkava 251-252
Merkür 544
Mersin 150, 272
Merve 68, 543
Meryem 109, 137, 148; ~ Ana 152; ~ oğlu İsa 62, 465, 467
Mescid-i Aksa 214, 230
Mescid-i Haram 75
Mescid-i Nebevi 75
Mesih 25, 30, 59, 78, 84, 86-89, 92-94, 96-97, 99-100, 110, 112, 125-128, 148, 154, 159-168, 170, 173-175, 180, 183, 187, 189, 191, 193, 195-198, 202-203, 216, 220, 229-230, 233-234, 236-237, 242, 246-247, 253, 256-266, 411-412, 414-417, 419, 421, 424, 428, 430-432, 452, 465-467, 502, 517; ~ b. Meryem 466; ~-merkezlilik 88
Meşriku'l-Ezkâr 463
metafizik 17, 20-21, 23, 25, 31, 53, 56-57, 96, 131, 256, 279, 296, 315, 398, 406, 457, 481, 515-516, 544
Metatron 219-220
Methodius 91
Metodist 155-156, 158, 182, 185-186, 188-193, 552
Metodizm 155, 189, 191-193
Metropolit 113, 120-121, 148, 270
Mevlânâ Muhammed Alî 466
Mevlânâ Sadruddîn 466
Mevlevi Abdülkerîm 467
mezhep 24-26, 28, 53, 69, 77-78, 103, 105, 111-112, 134-136, 149, 195, 220-221, 238, 244, 249-250, 274, 279, 285-286, 288, 302, 308-309, 314, 317, 324, 337, 340-342, 350-351, 360, 366, 381, 419, 421, 424, 427, 436, 457, 464, 469, 472, 524; ~ler 24-26, 69, 78, 153, 285, 366; ~leşme 24, 28, 53, 427, 524
Mezmurlar 186, 222, 251

Mezopotamya 51, 146-147, 151, 474-476, 479, 493, 543
Mezuza 238
Mısır 32, 50, 54, 78, 90, 92, 138-139, 145-146, 151-152, 188, 201, 207, 210-212, 216, 241, 250, 256, 263, 268, 307, 312, 323, 463, 476, 493
Mia d Hayye 488
Michael Cerularius 115
Michael Sattler 172
Midraşik 208
mihrab 75
Mihrican 520
Mikail 63
Milan 90-91, 96, 104; ~ fermanı 550; ~ fermanı 90
Milarepa 313
milel 20
Milinda 317, 324-328
Millenyarist 193
milletbaşı 117, 142
Milli dinler 29
minare 75
minber 75
Mircea Eliade 18, 531, 542
Miron 148
Mirza Abbâs Büzürg 460
Mirzâ Abdülhâdi Beg 464
Mirzâ Beşîruddîn 466
Mirzâ Gulam Ahmed 464
Mirzâ Gulam Murtazâ 464
Mirza Hüseyin Alî 460-462
Mirzâ Mesrûr Ahmed 466
Mirzâ Nâsır Ahmed 466
Mirzâ Tâhir Ahmed 466
Mirza Yahyâ Nûrî 460
Missionary Society 155, 171, 199, 201
Missouri Sinodu 158
Mişna 216, 221-222, 245
Mithra 527
mitolojik 17, 296, 308, 359, 480-481, 498
Mitra 90, 291, 498, 502, 513-515, 518, 520
Mitraizm 513
Moab 213
Mobad 522, 525
Moda 182
Moğol 136, 355, 530, 534, 536
Mohenje-daro 278
Mokşa 280, 282, 290, 316
Molla 525
Monizm 516
Monofizit 105, 113, 134-137, 139, 143, 145-148, 150
monopoli 27
monoteist 30-31, 376, 511
Monotelitizm 137
Moon 429, 431, 434; ~culuk 28, 428-430, 433-435, 553, 566
Mopsuestialı 135
Mor Marun Manastırı 137
Moral Majority ve Concerned Women for America 160
Moran Mor Ignatius Zakka I 136
Moravianlar 189, 192
Mordecai Menahem Kaplan 248
Mordehay Komtino 269
Moriah 214
Mormon: ~ Kitabı 419-423; ~lar 202, 419, 421, 423-428; ~luk 552, 568
Moroni 420, 423
Moses Mendelssohn 247-248
Moskova 93, 117
Moskova kilisesi 552
Moşe Berberi 268
Moşe Kapsali 270
Moşe Nachmanides 551
Mşunai Kuşta 487
Muaviye 50, 475
Muğla 272
muhâlefetün li'l-havâdis 59
Muhammed (Hz.) 35-38, 41-50, 53-54, 57, 61-62, 64, 66, 69, 73-75, 218, 223, 236, 422, 460, 462, 467, 473, 512, 542, 551, 568; ~ü'l-emin 43
Muhammed Mehdî 462
Muhteşem İsa 500-501
Mukti 282-283, 365
Mulaganghakati 336
Murâbıtlar 51
Mus'ab b. Umeyr 46
Musa (Hz.) 32, 61-62, 78, 82, 88, 197, 206, 211-213, 215, 217, 222-224, 235-236, 243-245, 249-250, 257, 417, 429, 467, 505, 510
Mûsâ b. Meymûn 217, 229, 235-236
Mushaf 37, 39
Mustafa Çelebî 265
Musul 136, 153, 473-475
Mutezile 53
Mutimu't-Tayr 543
mümin 36, 60, 63, 72, 166, 174, 265, 507
münafık 41, 55, 65
Müslüman 19, 36-37, 39, 42, 44-52, 59, 67-69, 74-75, 111, 117, 134, 136-137, 139-140, 142, 149, 188, 200-203, 206-207, 209, 217, 222-223, 226, 230, 232, 235-236, 239, 249, 261-265, 268-269, 275, 304, 374-375, 422, 450, 465, 467-468, 473, 475-479, 493, 512, 522-523, 543; ~ âlimler 19, 223
müşrik 40-41, 43-45, 47-49, 55, 58, 140, 207, 473, 507

N

Nablus 249
Nabukadnezzar 214, 549

nafile 66-67, 69, 335
Nag Hammadi Kütüphanesi 80
Nagarjuna 312, 346
Nagasena 317, 324-325-328
Nahle 543
Naile 543
Naim 242
Nam Karan 381
Nama Karana 299
Namdev 378
Namdhari 376
Namrael 500
Nanak 373-376, 378-380
Narakaloka 279
Narsai 151
Nasara 471
Nasaruta 471-472
Nasıra 85
Nâsıruddîn 460
nasîr 58
Nasuraizm 472
Nasuralar 472, 474, 476, 478-479
Natan 213, 216, 268
Nathan H. Knorr 413
Navcot 526
Navsari 524
Nebraska Tilden 436
Necâşî 140
Necip Paşa 460
Nefi 421
Neo-Gnostik 28
Nepal 308, 314, 335, 353-354
Ner-Hatamid 237
Neron 90, 104
Nestoryus 135, 150
Nestur 147, 151; ~i 92, 105, 133-137, 147-148, 150-152
Nevada 427
Nevruz 520
New York 27, 313, 412, 419, 423, 429, 434
Ni 385
Nibbana 282, 323
Nichiren 313, 318, 337
Nicholas 115, 182
Nicodemus 84
Nietzsche 454, 456
nihal 20
Nil 211
Ninian Smart 18
Ninova 152
Nirankari 376
Nirmala-Kaya 340-341
Nirvana 280, 282, 319, 322-328, 330, 335, 337, 339-340, 348
Nishida Kitarô 342
Nixon 429
No Ruz 520
Noel 100-101, 118-119, 144, 152
Normanlar 115
Norveç 91, 193, 199
Novatian 220
Nuh (Hz.) 23, 36, 41, 61-62, 141, 205, 232, 486, 501; ~ kanunları 23; ~îlik 232
Nuheyk 543
Nun oğlu Yeşu 212-213
Nusaybin 151
nübüvvet 55

O

O.R.L. Crosier 173
Oğul 95, 99, 109; ~ İsa 92, 112, 196-197; ~ Tanrı 86, 98
Ohrmazd 498, 516
Okkültizm 439
Oklahoma City 194
Okyanusya 18
Oliver Cromwells 162
Om 294, 298
On Emir 211-212, 245
on iki imam 53
ontolojik 22, 41, 55, 358, 455, 457
Orhan Gazi 267
Orhun Kitabeleri 530, 533, 535
Origen 26, 138
Ortadoğu 77, 91, 111, 149, 161, 188, 199, 201, 229, 312, 463, 471, 493, 543-544
Ortaköy 267, 273; ~-Yeniköy 273
orthos 111
ortodoks 26, 77, 93, 98-101, 103, 106, 109-111, 116-121, 128, 130, 132-139, 141-143, 146-150, 185, 191, 221, 223, 227, 230, 232, 236-238, 240, 242, 244-245, 248, 250, 261-262, 270, 511; ~i 25-27, 526; ~lar 551
oruç 67-68, 82, 101, 114, 144-145, 148, 152, 241, 245, 332-333, 370, 379, 452, 463, 489, 503-505
Osman (Hz.) 39, 45, 50
Osmân ibn el-Huveyris 542
Osmanbey 273
Osmanlı 51-52, 117, 135, 141-143, 255, 262-264, 266-272, 274, 460-461
Osmanlı paşası 117
Osmanlılar 51
otantik 27, 78, 92
otantizm 27, 40
otosefal 117, 119
ousia 96, 159
Oxford 26, 189, 200
Oyun 157, 241, 295, 536
Oziris 90

Ö

ökümenik 111, 118, 132, 134, 137, 143, 163, 194, 425
Ölü Deniz Yazmaları 553
ölüm 22, 56, 60, 77, 82, 85-86, 88-89, 94-95, 97-98, 101, 148, 161, 164-165, 167, 174, 233, 236, 243, 245, 275, 279, 281-283, 286, 288, 299-300, 308, 319-321, 324, 327, 338-339, 348, 359, 364, 370-371, 378, 386-387, 389, 402, 407, 415-416, 420, 435, 439, 443-444, 451, 456, 465, 477, 480-481, 488-489, 491, 496, 514-515, 517, 520, 524, 526, 536-537, 539
ölümsüzlük 77
Ömer (Hz.) 39, 45, 475
Ömer b. Abdilazîz 51
Ötüken 532-533
Özbekler 536

P

Pachomius 138, 140
Padan 110, 123, 524-525
Padma Sambhava 354
pagan 90, 141, 448, 460, 463, 545; ~/putperest 90, 545
Pagoda 330
Pakistan 373, 375, 468-469, 523
Pali 310, 312-313; ~ Kanon 310, 315-316, 339
Panja 489
panteizm 23, 377, 404
Panthaki 525
papa 26-27, 93, 103-110, 115-116, 118, 121-126, 129, 132, 136-137, 140, 150-151, 153, 178-179, 225-226, 362, 441, 513, 551; ~lık 26, 106, 115, 129, 137, 179, 551
papaz 119, 121-122, 125, 145, 149, 152-153, 167
Paraklit 494, 501
Paraousia 159
Paris 126, 153, 200, 531
Parsi 507, 513, 522-527; ~ler 507, 513, 522-527
Paryalar 288
Paskalya 100-101, 118-119
Pat Robertson 160
Patmos 120
patrik 91-93, 110, 113, 115-117, 119-121, 137, 139, 142-143, 145-146, 148, 150-153, 270; ~lik 552
patriyarklık 92
Pavlus 27, 79-80, 82, 86-89, 92, 95, 104, 194, 196-197
Peacocke 457
Pehlevice 510, 512-514, 516
Pencab 307, 376; ~i 378-379
Pendname-i Zartuşt 512
Peniel 210
Pentakost Pazarı 101
pentarkhy 113
Pentateuch 225
Pentekostalizm 158, 194-195
Pers 53, 112, 141, 146-147, 214, 251, 259, 507-508, 511-512
Petrus 79, 103-104, 109-110, 136, 145, 148, 197
Peygamber (Hz.) 38, 43-50, 60, 69, 72, 465, 467, 473-474
Philadelphia 164
Philip 106, 247
Photius 115
phusis 134
Pico della Mirandola 450
Pietro della Wella 224
Pisa 107, 551
piskopos 91-92, 104, 106, 109-110, 113, 119-120, 138, 141-142, 144-146, 148-149, 151-153, 169, 178, 181, 190, 192, 505; ~lar 104, 110, 145, 149, 181, 190, 192
Pluralizm 455
Poitiers 51
politeist 30, 32, 291, 476, 514-515, 520, 542
politeizm 291, 512, 514, 541-542
Polonya 93, 110, 119-120, 262, 264, 266, 274
Pompey 550
Pontifex Maximus 105
Pontus Pilate 94
Pope Shenouda III 139
Portekiz 52, 110, 264
Poyruşaspa 509
pozitivist 17-18, 29, 158
Pragapati 291
Prakriti 280, 360
Praşai Siva 487
Presbiter: ~ler 186-187; ~lik 186-187; ~yen 128, 158, 182-189, 191-192, 201; ~yenler 128, 182-188, 191, 201
Protagoras 450
Protestan 98-101, 103, 107-108, 110-111, 121, 123-132, 142-143, 145-146, 149-150, 153-158, 163-167, 169-170, 172-173, 178-182, 186-188, 190-191, 194-195, 199, 201-202, 223-224, 412, 423, 445; ~ Kiliseler 100-101, 146, 180, 182, 186-187, 191, 199, 423
protestatio 123
Prusya 233
psikolojik 41, 61, 195, 288, 317, 367
Ptahil 482-485, 488
Pudgala 281, 340, 364, 367
Puja 298, 329, 331-332
Puritan 128, 155, 161
Puritanist 162
Puritanlar Kalvinist 128
Purusa 280, 288
putperestlik 41, 147, 504

Quinirius 83
qurbana 152

R

Rabbi 38, 59, 65-66, 72, 80, 93, 212, 215, 220-221, 223, 231, 237, 243, 245, 251, 256, 258-261, 265, 489
Rabbi Akiva 251, 260
Rabbi Avraham Yitzhak Kook 233-234
Rabbi Eliezer ben Moşe 233
Rabbi Hiyya 209
Rabbi Moses de Leon 253
Rabbi Moshe Nachmanides 233
Rabbi Moshe Teitelbaum 233
Rabbi Natan 216
Rabbinik gelenek 80, 256
Rabinik 246, 259-260, 266
Rafael David Saban 271
rahip takdisi 98-99
Rajagrha 310, 316
Rajgir/Rajagrha 310
Ram Mohan Roy 552
Rama 32, 38, 44, 46, 48, 67-68, 86, 118, 137, 188, 214, 280, 284-286, 289, 294, 296, 303, 311, 315, 319-320, 335, 349, 360, 367, 377-378, 405, 419, 431, 445-446, 453, 463
Ramakrişna 285, 304, 552-553
Ramanand 378
Ramanuja 285, 303, 551
Ramayana 284, 286, 296, 303
Ramdaspur 375
Rasimiler 524
Rasta 363, 490-491
Raşnu 518, 527
Ratri 278
Ravana 296
Ravidasi 376
Redeemer 486
Reform: ~ Kilisesi 128, 187; ~ Pazarı 100
religion 20, 126, 286, 457
Revata 310
Rhode Island 162
Richard Simon 224-225
ridde 50
Rig-veda 280, 290-293, 298
Rişi 45, 48, 52, 74, 90, 230, 234, 290-291, 305, 313, 338, 484
ritüel 20, 143, 152, 179-181, 194, 273, 342, 348-349, 444, 471, 510-511, 545
Rivayete dayanan kutsal yazılar 79
Robertus Ketenensis 42
Roger Williams 162
Roma 25, 32, 77-80, 85, 87-93, 98-101, 103-110, 112-116, 120-126, 129, 131, 133-134, 136-143, 146-147, 150-151, 153, 167, 175, 189, 197, 200, 221, 226, 229, 258-261, 447, 478, 513, 550-551, 575; ~lı 79-80, 88-89, 122, 167, 189, 221, 229
Roman Lull 200
Romanya 93, 119-120
Romanyot 267, 270, 273
Ron 437
Roş Haşana 239-240
Rousseau 450
Rudra 302
ruh: ~çuluk 17, 416; ~lar 279, 387, 399, 437-438, 482, 487, 502, 515, 518, 520, 537-539; ~sal tecrübe 20, 159; ~sal varlıklar 31, 532
Ruha 94-95, 106-107, 109-110, 136, 139, 142, 168, 181, 271, 287, 308, 340-341, 357-359, 364, 439, 482, 484, 486, 501, 533
Rum 137; ~ Ortodoks kilisesi patrikhanesi 552
Rumen 117, 120; ~ Kilisesi 117
Rupa-Kaya 340-341
Rus 120
Russell 412-413
Rusya 91, 117, 119-120, 262, 274
rükû 66-67, 148, 249, 489

S

S. Runciman 27
S.M. Zwemer 201
Sa'd 543
Sa'îd Ahmed Han 466
Sabatay Sevi 262, 265
Sabataycı 250, 256, 262, 264-266; ~lık 250, 256, 262, 264-265
Sabii(ler) 557, 568, 572, 574; ~lik 471-472, 474-475, 477-478, 489-490, 494, 517
Sâbit ibn Kurrâ 476-477
sadaka 69, 82, 369, 378, 392, 503
Saddukiler 78
Sadhu 287
Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa 263
Safa 45, 68, 505, 543
Sagay 532
Sağ Ginza 480
Saicho 351
Sâide 542-543
Saivizm 285-286
Sakifliler 50
Saklas 500
sakrament 98-101, 109-110, 118, 124, 128, 137, 144, 148, 152, 167, 180-181, 185-186, 191
sakramental 120, 125
Sakta/Sakti 285
Sakti 285-286, 303-304
Sakyamuni 307-309
Salamon Aben Yaeş 268
Salamon ben Natan Eşkenazi 268
Salih 61, 65, 88, 472

Salt Lake City 422, 424-425, 428
Sam 205
Sama-Veda 292, 298
Sami 37, 70-71, 84, 86, 191, 205-206, 214, 216, 224, 231, 239, 242, 249, 285, 320, 328, 341, 371, 384, 394-396, 463, 471, 544
Samiriler 206, 216, 249; ~yeli 84, 86
Samsara 280-282, 290, 315, 321, 324, 330, 334-335, 339, 358, 371
Samskara 299
Samuel 213, 247, 269
Samuel Holdheim 247
San'a 429, 547
Sanatana Dharma 277, 304
Sancaralar 523
Sang Hanedanlığı 388, 407
Sangha 311, 316, 329, 337, 342-346, 354
Sankhya 280
Sanskritçe 290, 313, 317, 330, 348, 354, 378
Saoşyant 517
Sara 207
Saracenler 200
Sarasvati 553
Sarga 215
Sarnath 314, 320, 335-336
Sasani 50, 510-511, 513-514, 516, 518, 522
satanizm 440-442, 444-446, 448
Sattler 172
Satya 365, 368
Saul 78, 213
Savâd-ı Irak 474-475
Sayentoloji 28, 435-440
Sefarad 253, 263, 265, 267, 269-270, 272-274
Selanik 79, 263-265, 269-270
selbî 59
Selçuklular 51
Seleucia 215
Selösi-Stezifon Diyosezi 151
sem'iyyât 55
Semerkant 464
Semitik 277, 279
Sen Sinod 121
senkretik dinler 28
Septuagint 224
Sergius 115
Serrâc 54
Setianlar 481
Seul 429
Sevi 264-266
Seylan 193, 342-343
Shastri 305
Shingon 345, 351
Shôtuku 351
Shotuku 551
sır dinleri 77, 87
sırât-ı müstakîm 36
Sırbistan 52, 91, 119-120
Sırp 93, 117, 120
Sırp Kilisesi 117
Sialkot 464-465, 467
Siddharta 307-309
Siddharta Gautama Sakyamuni 307, 309
Siddur 227, 238-239, 248
Siddurlar 238
Sih 373, 380, 552; ~ dini 28, 373, 375-376, 380-381
sihir 17, 251-252, 327, 345, 354, 392, 479-480, 500, 504, 536, 545-546; ~izm 279-282; ~ler 374-381, 464
Simha Tora 241
Sina 35, 78, 119-120, 211-212, 218, 232, 237-238, 240-242, 247-248, 267-269, 273-274
Sinagog 237-238, 240-242, 247-248, 268-269, 273-274
Sind 50, 52
Sindid 500-501
Singh 380
Singhizm 375-376
sinod 121, 146, 187, 192
Sinoplu 91
sinoptik 83-84; ~ler 83-84
Sirkeci 267, 273
Sita 296, 308
Siyon 21, 132, 143, 163, 172, 232-233, 256, 290, 317, 346, 349, 390, 392, 407-409, 412, 480-481, 536; ~izm 232-234, 259, 272, 425, 552, 578
Slav 91, 111, 114, 120; ~lar 91
Smith 423
Smriti 290, 295-296
Smyht 162
Sôkagakkai 342
Sokrates 450
Sol Ginza 480
Solomon Schechter 247
Soma 292, 439
son akşam yemeği 84, 99, 186
Soterioloji 498
Sovyetler Birliği 429, 433
soy 29, 141, 278, 389, 395, 407, 430-431
Spenta Armaiti 514, 516
Spenta Mainyu 514, 516
Speyer Meclisi 123, 552
Spitalfields 162
Sraoşa 515, 518
Sri Lanka 312, 314, 316, 330, 337, 341-344
Sruti 290
St. Augustin 493
St. Helena Kilisesi 182
St. John Kilisesi 182
St. Mary Kilisesi 182
St. Polycarp Kilisesi 182

Stakhr 513
Stupa 312-313, 330
Subba 474, 476
Subbi 472, 474, 476
Sudan 175, 182, 484, 488
Sudra 152, 288-289
Suf Denizi 487-488
Sukkot 241
Sumatra 52, 312
Sun Myung Moon 428, 433, 435, 553, 568
Sung 384
Sunga 313
Sunga Hanedanı 313
sûr 54, 60
Suratyalar 524
Suriye 39, 48, 50-51, 83, 92, 133, 136, 138, 145, 147, 150-152, 188, 198, 201, 312, 463, 544
Surya 291
Sutta Pitaka 316
Süleyman (Hz.) 62, 213-214, 229-230, 237; ~ Krallığı 140; ~ Mabedi 229-230, 237, 241, 257
Sünnet 53-54, 66, 69, 75, 87, 89, 139, 208-209, 242, 275, 374, 379
Sünnetullah 41
Sünni 54-55
Süryani 111, 133-137, 141, 143, 146-152, 188, 495
Svarga 279
Svetambara 360, 370; ~lar 360
Swadhyaya 305, 553, 578
Syadvada 365
Szandor LaVey 441
Szu-ma Chien 401

Ş
Şabat 139, 239-240, 275
Şahinşahi 524
Şam 39, 87, 136, 147, 150, 221, 241, 269, 541
Şaman 536-539
Şang Hanedanlığı 392
Şang-ti 387-389
Şangti 388
Şankara 285, 302, 551
Şapuragan 494-495
şarap 99, 109, 114, 118, 125, 138, 168, 175, 241, 386, 390
Şarşai 524
Şavuot 241
Şehristânî 512
Şekina 254-255
Şema Yisrael 207, 238-239
Şenşailer 524
Şevki Efendi Rabbânî 461
Şeyhiyye 459
şeytan 84, 149, 261, 413-414, 430-431, 441-442, 444-446, 482, 484, 510
Şi'ra 544
Şia 53, 459
Şii 53, 459
Şimeon Bar Kohva 260
Şiraz 459, 463
Şişhane 272-273
Şişli 272-273
Şit (Hz.) 500-501
Şitil 485
Şiva 285-286, 298, 302-303; ~cılık 285, 302
Şiz 513
Şofar 239-240
Şogun Nobunaga 353
Şri Lakshmi 303
Şuayb 61, 211

T
T.W. Rhys Davids 344
T'ai Chi 398
T'ai Hsü 349
T'ang 346
T'ien 318, 387-388, 395, 401
T'ien T'ai 346-347, 351
T'ien Tao 401
Tadeos 141
Tahran 153
Taif 46, 543, 547
Taksim 272
Tallit 239
Talmud 215-216, 221-222, 233, 236-237, 243, 245, 247, 250-251, 260, 262, 269, 292
Talvandi 373
Tanah 33, 216, 222-223, 229
Tangara 530, 534
Tannaim 231
Tanrı Ahura Mazda 508, 510, 515
Tanrı Dağı 532
tanrı: ~ düşüncesi 17-18, 29, 373, 376, 388, 444; ~ inancı 21, 260, 286, 386, 509, 514, 529-534, 542; ~'nın egemenliği 84-85; ~laştırılmış atalar 18; ~sal varlıklar 18, 32, 44, 304, 358, 515, 543, 546
Tantra 303, 318, 354
Tanzanya 182
Tao 348, 388, 397-398, 401-409
Tao An 346
Tao Chang 346
Taoist 345-346, 348-350, 394, 398-399, 402-409
Taoizm 387, 389, 401-403, 407-408
Tapığ 535
Tarabya 120
tarikat 51-52, 140, 198, 200, 264-265, 451
Tarmida 490
Tathagatha-Garbha 328
tavaf 68, 336, 545

Tay 345
Tayland 337, 342, 344-345
Te 17-33, 35-42
Tebük Seferi 50
Tefilin 238-239
Teizm 23, 31, 55, 291, 377, 404, 512, 514, 526, 541-542
Tekirdağ 272
tektanrıcı 17, 30-32, 55, 232, 510, 514-515
Tel-Aviv 249
Tendai 346
Tenedos 142
tenleşme 77, 96
teoloji 87, 112, 121-122, 125-126, 128-129, 131, 142, 157, 183, 185, 191, 194, 196, 217, 232, 317, 342, 426, 429, 433, 456-457, 480, 482; ~k 26-27, 53, 83, 96, 100, 113, 122, 124, 126-127, 129-135, 138, 155, 173, 191, 193, 196, 202, 264, 346, 355, 421, 426, 433, 452, 456-457, 480, 511-512, 514
Teosentrik 30
Terah 207
Terkos 120
Tertullian 96, 220
teslis 77, 95, 112, 128, 137, 191, 196, 219, 281, 415, 448
Teva 37, 54, 71, 80-81, 83-84, 175, 206, 223, 237, 241, 260, 384, 396, 404, 406-408, 439, 452, 503, 513
tevazu 37, 54, 71, 175, 396, 404, 406-407, 452
tevhit 23-24, 30, 35-37, 41, 52, 54-57-59, 73, 295, 541-542
Tevrat 61-62, 86, 88, 205-210, 212, 214-217, 219-232, 235-239, 241-242, 244-245, 247, 249-253, 255-256, 259-261, 266, 274
The American Baptist Missionary Board 199
The American Board of Commissioners for Foreign Missions 199
The American Board of Commissioners for Foreign Missions 552
The Berlin Society 199
The Evangelical Alliance 155
The Evangelical Alliance 552
Theodor Herzl 234
Theodore 135-136
Theodosius 90
Theophilus 83
Theotokos 134, 148
Theravada 312, 329, 331, 337, 341, 343-344
Theravada/Hinayana 312
Thesalonica 91
Thomas 80, 146, 151, 162, 172, 178, 190, 193, 450, 452-453
Thomas Barratt 193
Thomas Coke 190
Thomas Cranmer 552
Thomas Cromwell 178
Thomas Helwys 162
Thomas More 450, 452-453
Thomas Münzer 172
Tibet 313-314, 316-317, 329-330, 334, 337, 342-343, 345, 354-355, 521, 553
Tigurinus Konsensüsü 126
Tirthankara 358-359, 361, 364-365, 368, 370-371
Tokat 142, 211
Tomas İncilleri 550
Tonyukuk 530-531
Torah 82, 249, 261
Tours 51
Tövbe 72-73, 85, 98-99, 144, 148, 175, 220, 240, 261, 365, 504-505
Töz 534
Trakya 142
Transandantal Meditasyon 305
Trent 107
Trent konsili 552
trimurti 303
Tseng-Tzu 385
Tsi 402
Tulsidas 296
Tunus 50
Turabdin 150
Turanlılar 509
Tusita 308
Tüm Azizler Günü 109
Türk 29, 42, 51-52, 116-117, 146, 150, 161, 171, 173, 188, 250, 263, 265, 271-274, 440, 449, 495, 529-538; ~istan 51, 493, 495; ~iye 87, 120, 145-146, 150, 152-153, 171, 176, 182, 188, 242, 262, 265-266, 271-272, 274, 418, 435, 440, 450, 464; ~ler 551, 557, 581
Tzu Ssu 385-386

U
Udagan 536
Ugan 182, 530
Uganda 182
Ulrich Zwingli 107, 121, 124, 551
Ulster Bölgesi 184
Umre 68-69
Uniates 93
Uniteryanlar 101
Upanayana 299
Upanişad 295; ~lar 282, 284, 287, 290, 293-295, 366
Uposatha 316, 331-332
Ur 37, 146, 151, 193, 195, 207, 252, 272, 309, 312-313, 347, 351, 353-354, 360, 380-381, 439-440, 482, 484, 487, 498, 515-516
Urdva 364

Urfa 146, 151, 272
Urim ve Thummim 420
Uriya 214
Urmensch 498
Urumiye 153
Usas 278
usûl-i selâse 55
Utah 422, 425-427
Utarid 544
Uthria 482
Utopia 453
Uttar Pradeş 336-337
Uzakdoğu 199, 347-348, 431, 433, 436
Uzza 44, 543

Ü
Ürdün 85, 201, 475, 478, 550
Üzeyir 216-217, 220

V
vaaz 75, 85, 125, 130-131, 150, 163, 166, 181, 186, 190-191, 196, 310, 316, 362, 417, 429, 478, 495, 497, 505, 515
Vacrayana 342, 353
vaftiz 83, 85, 89, 95, 98-100, 109, 118-119, 124, 128, 130, 137, 144, 148, 152, 161-164, 166-168, 171-172, 175, 180, 186, 191, 193-194, 196, 375, 417, 448, 472, 474, 478, 487-489
vahdâniyyet 59
vahiy 29, 32, 36-38, 47, 54, 57, 62, 73, 79, 109, 161, 165, 174, 212-213, 222, 227, 232, 244-245, 249, 290-291, 293, 378, 419, 424, 426-427, 452, 464-465, 509-510
Vaisali 310, 316, 358
Vaishnath Athevale Shastri 305; ~ 553
Vaisnava 286
Vaisnavizm 285
Vaisyalar 288
Vajrayana 314, 354
vakfe 68, 320
Valentinianlar 481
Valmiki 296
Van 272
Varaka ibn Nevfel 542
Varanasi 336
Varaysa 527
Vardhamana 358, 549, 580
Varuna 291
Vatikan ruhani devleti 110
Vedalar 279, 284, 287, 290-293, 295, 299, 302-303, 359, 366, 508, 563, 565, 570
Vedanta 282, 285, 304
Vehb b. Münebbih 474
Vertabetlik 145
Videvdat 513
Vietnam 312, 337, 342, 350
Vihara 313, 329-332, 336; ~lar 329, 332
Vinaya Pitaka 316
Visperad 513
Vişnu 285-286, 298, 302-303, 467; ~culuk 285, 302-303
Viştaspa 508-509, 512-513
Vital 255, 269
Vivekananda 552
Viyana 52, 200
Vohu Manalı 509, 514-516
Voltaire 450
W. Penn 177
Washington 171, 175, 187, 433-434
Watergate Skandalı 429
Wei 384
Wesley 155, 188-193
Westminster 185; ~ İnanç Bildirgesi 552
Whitsunday 193
William Miller 173, 552
William Wilberforce 155
Wittenberg 100, 182; ~ Kilisesi 100
World Alliance 171
World Evangelical Fellowship 156
Wu wei 402-403, 407
Wu-huanlar 532
Wurtzburg 233
Wycliffe 178

Y
Yafes 205
Yahova 28, 202, 411; ~ Şahitleri 28, 202
Yahuda krallığı 549
Yahudi 23, 25, 28-30, 32-33, 42, 47-49, 57, 59, 62, 73-74, 77-80, 85-89, 107, 112, 139-141, 174, 197, 201, 205-209, 211-224, 226-229; ~ inancı 77, 212, 227, 233, 240, 243; ~ler 42, 47-48, 59, 73, 86, 89, 174, 206-207, 214-218, 220-223, 227, 229-230, 232-233, 235-236, 238-242, 244-247, 249-250, 256, 258-259, 263, 265, 267-268, 271-272, 445, 478, 507; ~ler 549; ~lerin Babil sürgünü 549; ~lerin kutsal yazıları 78; ~lerle Hıristiyanlar 220; ~lik 23, 28-30, 32, 57, 74, 77-78, 80, 89, 112, 139, 207, 215, 217, 220-221, 227, 229-230, 235, 238, 240-248, 256, 261, 272, 277, 281, 292, 379, 442, 454, 456, 472, 474, 478-479, 542
Yahve 32, 219, 245, 508
Yahvist metin 225
Yahya (Hz.) 83-85, 478, 480, 488, 550
Yahyâ Nûrî 460-461
Yakub (Hz.) 36, 62, 68, 206, 209-212, 229, 232, 257, 265, 269
Yakub Çelebi 265
Yakubi 92, 134, 136-137, 146-147, 265

Yakutlar 530-531, 533-534, 536
Yalama 535
Yalancı Mitra 502
Yama 122, 125, 215, 262, 281, 319, 327, 387, 429, 431
Yang 406
Yaratıcı 32, 57, 60, 63, 65, 93-94, 97, 252, 260, 264, 278, 280, 291, 303, 319, 338, 376-378, 388, 397-398, 402, 404-406, 463, 482, 484, 500, 516-517, 530, 535
Yared oğlu Enoh 219
Yasna 513, 526
Yaşt 513, 515
Yavuz 268
Yazatalar 515
yedi harf 39
Yefunne oğlu Kaleb 212
Yehezkel Gabay 268
Yehova 236, 411-418; ~ Şahitleri 552
Yemâme savaşı 39
Yemen 39, 261-262, 511-512, 547
yemin 68, 82, 318
Yeni Ahit 24, 27, 78-79, 83, 85, 87, 89, 92, 129, 138, 153, 161, 169, 174, 191, 196-197, 226, 258, 416, 421, 431, 511, 552, 581
Yeni Zelanda 120, 182, 187
Yeniköy 273
Yeremya 261
Yer-Sub 532-533
Yesrib 46-47
Yeşu 212-213, 225, 229, 256
Yetro 211
Yidiş 267
Yin 406; ~ Krallık ailesi 384
Yin-Yang 31, 397
Yoga 283, 285, 287, 296, 302, 305, 317-319, 340, 407
Yogacara 317-318
Yom Kippur 240-241
Yom Kipur 239
York 181
Yosef Eskapa 270
Yosef Karo 269
Yosef Nasi 268
Yosef ve Moşe Hamon 269
Youth with a Mission 159
Yseng Ts'an 386
Yuan Tsung 385
Yuhanna 79-81, 83-84, 103, 136, 154, 159, 161, 217
Yuhanna İncili 550
Yunan 77-78, 89-90, 92, 96, 117, 120, 133, 135, 137-138, 147, 153, 312, 450, 476, 508, 511, 513, 522; ~istan 89, 93, 119-120, 145, 197
Yunus 62, 450, 543
Yusuf (Hz.) 83, 100, 136, 210-211, 234, 242, 259, 265, 536
Yusuf Has Hacib 536
Yuşamin 482-483, 488
Yükselme/Ascension 101

Z

Zadok 259
Zaho 153
Zat-ı Envat 543, 546
Zât-ı ilahî 64
zaviye 74
Zazen 353
Zebur 62, 222-223, 474-476
Zecharias Frankel 247
Zekât 68, 70, 462-463, 469
Zelotlar 78
Zen Budizmi 551
Zend 514
Zerdüşt 494, 501, 507-517, 519-520, 526, 549, 569, 572, 580; ~ilik 279
Zerubbabel 261
Zeyd 39, 44, 46, 473
Zeydulmenat 543
zina 46, 72, 82, 90, 145, 149, 212, 322, 362, 368, 403, 433, 463, 504
Zion 191, 412, 424-425; ~ Kilisesi 191
Ziyâd b. Ebîhî 474
Zohar 208-209, 219, 253
Zurich 171
Zülhalasa 543, 547
Zürih 124-126, 182
Zürvan 496, 515-516
Züşşera 543
Zvi Hirsch Kalischer 552
Zwickau 172
Zwingli 107, 121, 124-126, 128, 182-183, 186